

Sayı/Number 65

Kasım/November 2024

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 65

Kasım/November 2024

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. İbrahim BALIK

Baş Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Editör

Doç. Dr. Eren ERGEN
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryası/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

MLA

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmacı Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuđrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut BEKCAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
,Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Arş. Gör. Talha AYDIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Baysar TANIYAN
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Gül Fahriye EVREN
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ
Doç. Dr. Umut BEKCAN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Rauf BELGE
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER
Arş. Gör. Talha AYDIN

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Cemal AVCI	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Feyyaz ZEREN	Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet PARLAK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hanefi TOPAL	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Murat BALKIS	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer SUBAŞI	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem KÖROĞLU	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Sarp Korkut SÜMER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk KENDİRLİ	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Şaban ÇALIŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahman MENGİ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Alper BİLGİLİ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyhun AKYOL	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Çağdaş YÜKSEL	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih GÜÇLÜ	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Nur ŞENGÜL	İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Hacı ÇOBAN	Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Hilmi ETCİ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet AKÇAAL	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet KIRLIOĞLU	Karabük Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Melis Seray ÖZDEN YILDIRIM	İstanbul Kültür Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Şahin AKINCI	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet FIRAT	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Murad Alpaslan KASALAK	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Osman SAVAŞKAN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Recep BİNDAK	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Sefa ÖZBEK	Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Segâh TEKİN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Seher DEMİRKAYA	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga ERGÜN	Tranzon Üniversitesi
Doç. Dr. Vakkas YALÇIN	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Yasin İPEK	Kayseri Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz YEŞİL	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adnan Barış AĞIR	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aliye YILMAZ	Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacı ÇİÇEK	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hülya DİĞER	Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKKAŞ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YIKILMAZ	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İrfan YURT	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Jebağı Canberk AYDIN	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özden TURGUT	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Reşat SAKUR	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevda GÜREL	Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şafak HORZUM	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tolga BARIŞIK	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge Tuçe GÖKALP	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. Ahmet ÇETİN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. İbrahim Korkmaz KAHRAMAN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. Veysel BABAHANOĞLU	Düzce Üniversitesi
Dr. Necati TÜRKAY	Fırat Üniversitesi
Arş. Gör. Fatih ÖZEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Arş. Gör. Melike YAVUZ	İstanbul Kent Üniversitesi
Faruk ÜNAL	Kastamonu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Celal ASLAN, Ayşe Aybüke YÜCEL.....	1
Bahâilik ve Rıza Şah ile İlişkisi <i>Bahai and Its Relationship With Rıza Shah</i>	
Cengizhan KARACA.....	9
BİST 100 Endeksi Üzerinde Faiz Oranı, Altın Fiyatı ve Döviz Kurunun Etkisi: Fourier ARDL ve Fourier Kantil Nedensellik Analizinden Kanıtlar <i>The Impact of Interest Rates, Gold Prices, and Exchange Rates on BIST 100 Index: Evidence From Fourier ARDL and Fourier Quantile Causality Analysis</i>	
Derya ÇAKICI, Nurettin ÇAKICI.....	31
1928 Harf İnkılabı Sonrası Halk Eğitiminde Mühim Bir Teşkilatlanma Örneği: Millet Mektepleri (1928-1935) <i>After the 1928 Alphabet Reform, an Important Example of Organisation in Public Education: National Schools (1928-1935)</i>	
Dilek İNAN, Kadriye Tilbe ESER.....	53
A Comparative Analysis of Metaphors in Ahmet Hamdi Tanpınar's Novel <i>Huzur</i> and Virginia Woolf's Novel <i>Mrs. Dalloway</i> <i>Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur ve Virginia Woolf'un Mrs. Dalloway Romanlarındaki Metaforların Karşılaştırmalı İncelemesi</i>	
Eda DURMUŞ.....	65
Sumer Toplumunda Hukuk <i>Law in Sumerian Society</i>	
Emin BOYACI, Gönül DEMEZ.....	73
Atık Toplayan Bireylerin Yoksulluk Deneyimleri <i>Poverty Experiences of Waste Collectors</i>	
Ercan BAKIR, Nebile ÖZMEN.....	91
Üniversiteli Gençlerde Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı Düzeyinin İncelenmesi ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Kapsamında Çözüm Önerileri <i>Examining the Level of Online Shopping Addiction in University Students and Solution Suggestions Within the Scope of Social Service Practices</i>	
Hakan SARAÇ.....	109
What Skills Do Employers Want From Recent College Graduates? <i>İşletmeler Üniversiteden Yeni Mezun Olanlardan Hangi Becerileri İstiyor?</i>	
Hüseyin BAYRAM.....	129
Development of Earthquake Fear Scale: Validity and Reliability Study <i>Deprem Korkusu Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması</i>	
İbrahim SAYLAN.....	145
Türkiye Siyasi Hayatında Tek Konu Partileri <i>Single-Issue Parties in Turkish Politics</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Mehmet ALKANALKA	159
21. Yüzyıldaki Uluslararası İlişkilerde Dini İnşacılık ve İslam'ın Barışçı Hakikati <i>Religious Constructivism on International Relations in the 21st Century and the Peaceful Truth of Islam</i>	
Merve ERCAN, Fatümatü Zehra ERCAN.....	173
Patolojik Endişe Ölçeğinin Türk Toplumundaki Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi <i>The Psychometric Properties of the Pathological Concern Questionnaire in the Turkish Population</i>	
Muammer YAMAN.....	183
Analysis of Textile Industry Noise Through Noise Exposure, Noise Sensitivity and Noise Annoyance of Workers <i>Tekstil Endüstrisi Gürültüsünün Çalışanların Gürültü Maruziyeti, Gürültü Hassasiyeti ve Gürültü Rahatsızlığı Üzerinden Analizi</i>	
Nagehan KÜÇÜKYILDIZ.....	195
13 ve 15. Yüzyıllar Arasında Meşruiyet Kaynağı Olarak Güregân Ünvanı <i>"Güregân" as a Source of Legitimacy In Between the 13th and 15th Centuries</i>	
Nazan Nur TÜNEY DOĞAN, Nagihan DURUSOY ÖZTEPE.....	209
Enerji Sektöründe Çalışma Bozucu Davranışlarının Tipolojisi: Kaynakları ve Çeşitleri <i>Counter-Productive Work Behaviors in Energy Sector: Resources and Types</i>	
Nehir BALCI.....	229
Volatility Spillover Effects Between Stock Markets During the Crisis Periods: Diagonal BEKK Approach <i>Kriz Dönemlerinde Hisse Senedi Piyasaları Arasında Volatilité Yayılma Etkileri: Diagonal BEKK Modeli</i>	
Nida ABDİOĞLU, Merve GÜRSOY, Sinan AYTEKİN.....	247
Are Intellectual Capital and Its Components Affective on Financial Performance? <i>Entelektüel Sermaye ve Bileşenleri Finansal Performans Üzerinde Etkili Midir?</i>	
Okaycan DÜRÜKOĞLU.....	259
Nomadic Memory and Representation of Women in Eavan Boland's <i>The Historians</i> <i>Eavan Boland'ın The Historians Eserinde Göçebe Hafıza ve Kadın Temsili</i>	
Seval SELVİ SARIGÜL, Murat KONCA, İsmail BİÇER.....	269
Yatak Kapasitesinin ve Kamu Sağlık Harcamalarının Hasta Memnuniyet Düzeyi Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği <i>The Effect of Bed Capacity and Public Health Expenditures on Patient Satisfaction Level: The Case of Developed and Developing Countries</i>	
Süleyman AKKAŞOĞLU.....	285
Türkiye'de Coğrafi İşaret Tescili Almış İçecekler Üzerine Bir İnceleme <i>Examination of Geographical Indicated Beverages in Türkiye</i>	
Tuba BAĞATARHAN, Beyza ÖZEN.....	299
Ergenler için Psikolojik Sağlamlık Programları: Sistematik Gözden Geçirme <i>Resilience Programs for Adolescents: A Systematic Review</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ümit Remzi ERÜN.....	313
Türkiye’de Çelik Üretimi, Hurda Malzeme İthalatı ve Karbon Emisyonları Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Zaman Serileri Analizi	
<i>Türkiye’s Steel Production, Scrap Raw Material Imports and Carbon Emissions Nexus: A Structural Break Time Series Analysis</i>	
Züleyhan BARAN, Şükran KARACA.....	339
Sosyal Karşılaştırma Kuramı Bağlamında Narsisizm ve İmrenmenin Turistlerin Özçekim Fotoğraflarını Paylaşmalarına Etkisi	
<i>Narcissism and Envy’s Effect on Tourists’ Sharing Selfie in Social Comparison Theory Approach</i>	

Derleme Makaleleri-Review Articles

Adnan Coşkun DOĞAN.....	351
Covid-19 Salgını Döneminde Kiracı Tahliyeleri İle İlgili Olarak ABD’de Uygulanan Politikaların Değerlendirilmesi	
<i>Evaluation of Policies Implemented in the USA Regarding Tenant Evictions During the Covid-19 Pandemic Period</i>	
Mehmet GİRGIN, Özlem EBESK.....	375
Lied ile Mélodie Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklara Genel Bir Bakış	
<i>An Overview of the Similarities and Differences Between Lied and Mélodie</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.09.2024 ✓Accepted/Kabul: 04.10.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1541719

Research Article/Araştırma Makalesi

Aslan, C. ve Yücel, A. A. (2024). "Bahâilik ve Rıza Şah ile ilişkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, 1-8.

BAHÂİLİK VE RIZA ŞAH İLE İLİŞKİSİ

Celal ASLAN*, Ayşe Aybüke YÜCEL**

Öz

1796 yılında İran coğrafyasında Ağa Muhammed Şah tarafından kurulan bir Türkmen devleti olan Kaçarlar döneminde Şii mezhebinin beklediği Mehdi'nin geldiğini iddia eden Bâbîlik inancının bir kolu olarak Bahâilik inancı ortaya çıkmış ve hala varlığını sürdürmektedir. Bâbîlik inancından bambaşka bir yola sapan Bahâiler aslında İngiliz ve Rusların desteğiyle ayakta kalmışlardır. Bu süreçte Pehlevi Hanedanlığı döneminin başlamasında rol almışlar ve yeni hükümetin kurulması sürecinde Rıza Şah'ın yanında konumlanarak kendi taraftarlarının siyasi, sosyal, askeri ve eğitim alanlarında yer edinmelerini sağlamışlardır.

Bu çalışma, Türkçe literatürde hiç bahsedilmeyen Rıza Şah ve Bahâilik ilişkisi Farsça literatür kaynaklarının da katkısıyla yazılmıştır. Çalışmada Bahâilikten, Rıza Şah dönemi ve reformlarından, kurulan yeni hükümette Bahâilerin katkısından ve yönetim üzerindeki etkisinden bahsedilmiştir. Türkçe literatürde oldukça geniş bir alanda bahsedilen Bahâilik inancı, genellikle bu inancın tarihçesi, görüşleri ve kurallarından oluşan bir düzende işlenmiştir. Bahâilerin siyasi kolları ve Rıza Şah dönemindeki faaliyetlerinin eksikliği Türkçe literatürde tespit edilerek bunun üzerine bir çalışma yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Bahâilik İnanışı, Bâbîlik, Rıza Şah, Pehlevi Hanedanlığı.*

BAHAI AND ITS RELATIONSHIP WITH RIZA SHAH

Abstract

In 1796, during the Qajar dynasty established by Agha Muhammad Shah in the Iranian region, the Baha'i faith emerged as a branch of Bábism, which claimed to represent the Mahdi awaited by the Shia sect. The Baha'i faith still exists today. The Baha'is, who deviated significantly from Bábism, were actually sustained with the support of the British and Russians. During this period, they played a role in the establishment of the Pahlavi dynasty and aligned themselves with Reza Shah during the formation of the new government, thereby ensuring their supporters gained positions in political, social, military, and educational fields.

This study, written with the contribution of Persian literature sources, explores the relationship between Reza Shah and the Baha'i faith, which has not been discussed in the Turkish literature. The study covers the Baha'i faith, the period and reforms of Reza Shah, the contributions of the Baha'is to the newly established government, and their influence on the administration. While the Baha'i faith is widely discussed in the Turkish literature, it is usually presented in terms of its history, beliefs, and rules. The study identifies gaps in the Turkish literature regarding the political branches of the Baha'is and their activities during the Reza Shah era and addresses these gaps.

Keywords: *Baha'i Religion, Babism, Reza Shah, Pahlavi Rule.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, GAZİANTEP.

e-posta: celalasan46@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3743-2697>)

**Gaziantep Üniversitesi, GAZİANTEP.

e-posta: yucelaysea@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9756-6497>)

1. GİRİŞ

İran topraklarında 1796 yılında Afşar İmparatorluğunun yıkılmasıyla Ağa Muhammed Şah, Kaçar Devleti'ni kurup kendi hükümdarlığını ilan etmişti. Bu devlet de kendisinden önce bu coğrafyada yer alan devletler gibi Şii mezhebinin hâkim olduğu bir Türk hükümdarlığıydı. Devletin yönetiminde çoğunlukla Şii ulemanın etkisi görülmüştür. Şiiliğin etkisiyle filizlenen Bâbîlik hareketinin devamı niteliğindeki Bahâîlik inancı da yine burada ortaya çıkmıştır. Bâbîlik inancı, Mirza Ali Muhammed'in kendisini Mehdi'ye açılan bâb (kapı) olarak ilan etmesiyle başlamıştır. Bu inanış, kaynağını İslam dininden alması sebebiyle her dönemde taraftar bulmuştur. Fakat zaman içerisinde Mirza Ali Muhammed'in kendisini inanışın devamı için gönderilen bir peygamber olarak ilan etmesi sonucunda halkın çoğunluğu tarafından reddedilmiş ve içerisinde doğduğu Kaçar Hanedanlığı ile ters düşmüştür. Devamında kendi taraftarları hükümetle silahlı çatışmalara girmiş, büyük ayaklanmalar yaratmıştır. Nihayetinde bu inancın dini liderlerinin Osmanlı coğrafyasına sürgün edilmesine rağmen daileri tarafından Kaçar Hanedanlığında varlığı sürdürülmeye çalışılmıştır. Hareketin güç kazanması ve devamlılığını sürdürmesi ise kendisine taraftar bularak Kaçar Hanedanlığının bulunduğu coğrafyayı sömürge haline getirmeye çalışan İngilizlerin desteği sayesinde gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda İngilizler İslamiyet'in çoğu kurallarıyla çatışan bir inancı kökleştirerek İslam dininin gücünü kırmayı ve bu toprakları daha kolay sömürge haline getirmeyi amaçlamıştır.

Kaçar Hanedanlığı Ruslara karşı yenilgi alması, dünya savaşından yorgun ve yenik çıkılması neticesinde zayıflamıştı. Dışardan alınan bu darbelerin yanı sıra din adamlarının kendi çıkarları doğrultusunda halkı ezmesi, kabile reislerinin halkı madden ve hukuken yok sayması da iç karışıklıklara sebebiyet vermişti. Rıza Şah bu durumu fırsata çevirerek etrafındaki askeri memurlar başta olmak üzere ulemanın ve halkın da desteğini alıp, zayıf düşen Türk kökenli Kaçar Hanedanlığına son verip Pehlevi Hanedanlığını kurmuştur. Bu hanedanlıkta yapmak istediklerini kendisini destekleyen halka ve ulemaya olumlu taraflarıyla anlatan Rıza Şah, hanedanlığın kuruluşundan sonra modernite ve özgürlük adı altında kendi isteklerini zorunlu bir şekilde halka dayatmıştır. Kuruluş sürecinde kendisini destekleyen Şii ulemalarını sonraki süreçte yok saymış, toplumdaki bu dini yapıları ve din adamlarını kısıtlamıştır. Fakat yine aynı süreçte Bahâîlerin faaliyetlerinin önü açılmış; siyasi, sosyal, idari, ordu ve eğitim alanlarında Bahâî taraftarlarına yer verilmiştir. Rıza Şah dönemi Bahâîlerin Altın Çağı olarak adlandırılmıştır.

Bahâîler ile Rıza Şah'ın bu yakınlığı, Bahâîliğin İngiliz destekli bir oluşum olması ile birleşince Rıza Şah'ın da Bahâî örgütünün üyesi olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bir taraftan da uygulanmaya çalışılan politikalar ile Bahâî inanışının sosyal kurallarının birbiriyle paralel olmasından dolayı bu iki yapının yakınlığının normal olabileceği savunulmuştur. Çalışmada bu ilişkiler ve olaylar Farsça ve Türkçe kaynaklar ışığında tartışılmış ve aydınlatılmaya çalışılmıştır.

2. BAHÂİLİK İNANIŞI

Bahâîlik, Kaçar Hanedanlığı'nda Muhammed Şah döneminde ortaya çıkan Bâbîlik tarikatının devamı niteliğinde bir dini harekettir. Bâbîlik hareketin ortaya çıkışı, kurucusu olan Mirza Ali Muhammed'in bağlı olduğu Şeyhlik tarikatının son bulmasıyla gerçekleşmiştir. Şeyhlik Şiiilerin on iki imamının sonuncusunun ölümünden sonra, imamlarının manevi ruhunu yansıtacak, imamlarla irtibat kurabilecek, Kamil-i Şii denen bir kişi meydana getirme anlayışına dayanır. Bu inanç üzerine 1826 yılında Ahmed Ahsai kendisini Kamil-i Şii olarak ilan etmiş ve Şeyhliği kurmuştur (Fiğlalı ve Şimşek, 2010:9). Ona göre Allah; ilk önce peygamberlerinde, daha sonra imamlarında ve 12 imamın bitmesiyle de kendisinde zuhur etmiştir. Bu süreçte Bâbîliğin kurucusu olan Mirza Ali Muhammed küçük yaşta Şeyhliğin halefi olan Seyyid Kazım Reşti ile tanışmıştır (Fiğlalı, 1991:465). Bu tanışmanın ardından kendini Şeyhlik tarikatına adanmıştır. Seyyid Kazım Reşti, taraftarlarına sürekli olarak, kendisinin ölümünden sonra Mehdi'nin geleceğini ve onu aramalarını söylemiştir. Kazım Reşti öldükten sonra taraftarları kendisinin yerine bir halef aramıştır. Bu durumda taraftarlardan iki kişi tarikatın kendilerinden yürüyeceğini iddia etmiştir. Bunlardan biri Kirmanlı Hacı Kerim Han, diğeri ise Bâbîlik'in kurucusu Mirza Ali Muhammed olmuştur. Mirza Ali Muhammed, Kazım Reşti'nin iddia ettiği, kendisinden sonra gelecek olan Mehdi'ye açılacak olan bâbın yani kapının kendisi olduğunu iddia etmiştir (Yurdagür, 1991:359). Bu vesileyle Mirza Ali Muhammed'in öncülük yaptığı bir kesim, Şeyhlikten gelen yeni bir dini hareket oluşturmuş ve bu dini harekete Bâbîlik adını vermiştir. Kendini bâb ilan eden Mirza Ali Muhammed bununla yetinmeyip kısa bir süre sonra Mehdi'nin kendisi olduğunu iddia etmiştir.

Mirza Ali'yi Mehdi olarak kabul edenler ve karşı çıkanlar arasında büyük çatışmalar meydana gelmiştir. Mirza Ali Muhammed'i mehdi olarak kabul edenlerin oluşturduğu Bâbî çetesinin kendileri dışındaki halka karşı saldırılar gerçekleştirdikleri bilinmektedir (Fıglalı ve Şimşek, 2010:13). Bâb, bu çatışmaların içinde hükümet tarafından tutuklanmış ancak görüşleri dailer tarafından yayılmıştır. Bu süreçte Bâb tarafından, taraftarlarının dini görevleri ve Bâbîlerin sosyal yaşantıları en ince ayrıntısına kadar düzenlenmiştir. Tüm kurallar ve sorumluluklar İslamiyet'tin temel ilkelerinden saptırılarak yeni bir düzene sokulmuştur. Bu karışıklıklar ve çatışmaların önüne geçemeyen Nasıruddin Şah, kendisine yapılan suikast girişimi sonucunda Bâb'ın idamına karar vermiştir. Bu karar elbette tarikat taraftarlarını daha da kıskırtmıştır. Süreç içerisinde Bâbîler yine hükümete karşı ayaklanmaktan geri durmamışlardır.

Mirza Ali Muhammed ölümünden önce Bâbîlik'e halef olarak Mirza Yahya Subhi Ezel'i bırakmıştır. Nasıruddin Şah döneminde Bâbîlerin ayaklanıp Şah'ı öldürmeye kalkışmalarıyla hükümetin gazabına uğrayıp birçok taraftarı öldürülürken Mirza Yahya Subhi Ezel de Bağdat'a sürgün edilmiştir (İpek, 2021a: 51). Bu kaçışın ardından Bâbîlik hareketinin başına Mirza Ali Muhammed'in kardeşi Mirza Hüseyin Ali en-Nuri geçmiştir.

Mirza Hüseyin Ali, Bâbîlik inancının liderliğini üstlendiği süreç zarfında Bâbîlik'e ait bazı görüş ve kuralları değiştirmeye çalışmıştır. Bunun sonucunda Bâbî taraftarları tarafından reddedilmiş ve karşı çıkmıştır. Bu durumda hem kardeşiyle çatışan hem de kardeşi ve kendi taraftarlarının çatışmasından rahatsız olan Bağdat'taki din adamlarının şikayetleri ve İran Şah'ının ricasıyla Mirza Hüseyin Ali, İstanbul'a sürgün edilmiştir (Çiçek, 2017:138). Sürgünde de boş durmayan Ali "Bahâullah" unvanıyla her yere mektuplar yazıp Bahâîlik inancını herkese anlatmış ve etrafında güçlü bir kalabalık oluşturmaya çalışmıştır. Kendisini de Allah'ın ortaya çıkaracağı zat olarak (men yuzhiruhullah) tanıtmıştır (Fıglalı, 1991:466). Mirza Hüseyin Ali'nin görüşüne göre; Hz. Muhammed son peygamber değildir, Allah her çağda dini temsil edecek bir peygamberi gönderecektir. Bu dönemin peygamberi de Mirza Hüseyin Ali seçilmiştir (Dilmaç, 2019:2). Bu ilan üzerine Osmanlı Padişahı, Fransız İmparatoru, Rus Çarı ve İngiliz Kraliçesi başta olmak üzere birçok devlet yöneticisine mektuplar gönderip onları kendi inanişine davet etmiştir (Çiçek, 2017:139). Bu davetle birlikte Osmanlı Hanedanlığı ve Kaçar Devleti Bahâîlere karşı olan yaptırımlarını arttırmış, Bahâî taraftarlarının ve temsilcilerinin sapkın fikirlerini yaymalarını engellemeye çalışmıştır. Fakat Bahâullah'ın davetine icabet halk tarafından her geçen gün artmıştır. Sadece bu inanişin ortaya çıktığı Kaçar Devleti sınırlarında değil Bahâullah'ın sürgün edildiği Osmanlı toprağı olan İstanbul'da da Bahâîlik inancı kendine hızla taraftar bulmuş ve bu durum Osmanlı idarecilerini de oldukça rahatsız etmiştir (İpek, 2018:116). İstanbul'da bu durumdan rahatsızlık duyan idarecilerin yanı sıra Tekirdağ'da da bu inaniş destekleyen devlet adamlarının olduğu tespit edilmiştir. Bu sapkınlık üzerine Osmanlı Padişahı Abdülaziz, Mirza Hüseyin Ali'yi Akka'ya sürgün etmiştir. Aynı zamanda Edirne'de bulunan tüm Bahâî taraftarları da sürgünle cezalandırılmıştır (İpek, 2018a:117). Ne yazık ki bu sürgün Bahâîler'in etkilerini azaltan bir ceza olmamıştır. Mirza Hüseyin Ali sürgünde bulunduğu Akka'da ölünceye kadar risaleler ve kitaplar yazmıştır. Sonuç itibariyle Şeyhlik tarikatıyla başlayıp Bâbîlik'e dönüşen tarikat bir süre sonra kendi içinden yeni bir peygamberin varlığını savunan ve bir kitabı bulunan Bahâîlik inanişine evrilmiştir.

Bahâullah'ın yeni bir zuhur olduğuna inanan bu inancın taraftarları, yeni bir şeriat ve hukuk sistemi kurulmasını beklemişlerdir. Bahâullah'ın yani Mirza Hüseyin Ali'nin sürgün döneminde yazmış olduğu Kitabü'l-Akdes ve yazmış olduğu diğer eserler inanişin kutsal kitabı kabul edilmiştir. Sosyal hayatta neler yapılacağına, dini sorumluluklarına ve inanişin amacına bu kitapta yer verilmiştir (bkz. Fıglalı ve Şimşek, 2010:45). Bahâullah'tan sonra oğlu Abbas Efendi "Abdulbahâ" unvanıyla halef olmuştur. 1908'de, Kaçar Hanedanlığında Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Abdulbahâ, Bahâîliğin Mısır, Avrupa ve Amerika'ya nüfus etmesi için çaba sarfetmiştir. 1921'de Abbas Efendi'nin ölmesiyle de torunu Şevki Efendi "İlahi Emrin Velisi" olarak halef seçilmiş ve bu da tüm dünyaya Bahâîliği yaymak için elinden geleni yapmıştır. Bundan sonra ki Bahâî düzeni halefler üzerinden değil de Mahalli Ruhani Mahfiller, Milli Ruhani Mahfiller ve Umumi Adalet Evi olarak adlandırılan sistemler üzerinden yönetilmişlerdir. Günümüzde de hala bu nizam varlığını korumaktadır. Bugün dahi Bahâîlerin dünya üzerindeki nüfusu azımsanmayacak kadar çoktur. Hatta günümüzde kendi görüş ve tezlerini yaydıkları, Bahâullah'ın eserlerinin bulunduğu internet siteleri de mevcuttur (www.bahaitr.org / 07.01.2024).

Bahâîlik İslam topraklarında doğmuş bir hareket olmasına rağmen İslamiyet'ten kendini soyutlamıştır. İbadetleri İslamiyet'ten tamamen farklıdır. Günde 3 vakit namazları vardır, mensupları hangisini kılmak isterlerse

onu kılabilirler. Kibleleri Akka'daki Bahâullah'ın mezarıdır. Sadece cenaze namazları cemaatle kılınır. Oruçları 19 gündür. 15 yaşına giren herkes evlenmekle yükümlüdür. Kadın ve erkek eşitliğini savunurlar, kadınların peçe takması da yasaktır. Bunlar gibi sosyal hayatı düzenleyen birçok kural ve sorumlulukları vardır. Amaçları dünyadaki herkesi din, dil, ırk, millet, eğitim seviyesi ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın bir çatı altında toplamak olmuştur (İpek, 2023:200). Bu talepleri nedeniyle Kaçar Hanedanlığı ve çoğunluğu temsil eden Şii ulema ile ters düşmüş ve çatışmalar yaşamışlardır (İpek, 2021b.: 506).

Bu hareketin Kaçar Devleti içerisinde başlamasının sebepleri ise iç sebepler ve dış sebepler olarak ikiye ayrılabilir. Dış sebepler içerisinde, ülkenin konumu ve doğal zenginliklerinin sömürge haline getirilmek istenmesi sayılabilirken; iç sebepler içerisinde de Kaçar Hanedanlığının Çarlık Rusya ile girdiği çetin savaşlardan ve Kaçar Hanedanlığı'nın başarısızlıklarından bıkan halkın, manevi bir sığınak araması yer almaktadır (Muhammedi, 2011:62). Bu bıkkınlık, Şii inancıyla ve on iki imamdaki son gelecek olan Mehdi ve gaip imam beklentisiyle desteklenmiş ve Bahâîliğin Kaçar Devleti içerisinde doğmasında ve taraftar bulmasında etkili olmuştur (İpek, 2023:230). Elbette bu hareket her ne kadar dini bir inancı savunduğunu iddia etse de, Bahâîlerin hükümeti ele geçirmek istemeleri, sadece Kaçar Devleti'nin varlığını sürdürdüğü İran coğrafyasında değil tüm dünyada Bahâîlik hükümetini kurmayı hedeflemeleri masum bir dini inanış olmadıklarını aşikâr etmekteydi. Aynı zamanda girdikleri topluma ayak uydurarak Bahâîliğin cazip bir inanış olduğu mesajını vererek, birçok noktada insanların özgürlüklerine vurgu yaparak ve taraftarlarına daha hafif dini görevler yükleyerek toplumu kendi inanışlarına çekmek için cazibe oluşturmaya çalışmışlardır. Buradan da anlaşılıyor ki amaç bir öğretiyi veya ilmi yaymak yahut öğretmek değil, İslamiyet'in esaslarından sapmış, sapkın bir inanışı bahane ederek Kaçar Devleti topraklarını kendilerini destekleyen İngiliz ve Rusların sömürgesi haline getirebilmektir (Nesab ve Galoni, 2018:154). Bu sebeple Bahâîlerin İran coğrafyasındaki varlıkları, Yahudilerin Filistin'de var olma durumuna benzetilmiştir; toprakları temel ve stratejik ilkelere dayanarak meşrulaştırmışlardır (Nesab ve Galoni, 2018:146).

Bahâîlerin öğretileri arasında siyasetten uzak durmak, politikaya karışmamak gibi kurallar olmasına rağmen bu konuda tutarsız hareket etmişlerdir. Var oldukları ülke içerisinde hükümete karşı silahlı saldırılar ve başkaldırı hareketleri düzenleyecek güçte olan Bahâîlerin elbette bunları kendi imkânlarıyla yapmaları mümkün değildir. İngiliz ve Rus liderler Bahâîleri İslamiyet üzerinde yıkıcı faaliyetlerde bulunması için teşvik etmiş hatta bazen ağır silahlarla da desteklemiştir (Çiçek, 2017:143). Bu destek her zaman maddi açıdan olmamıştır. Manen de Bahâîlerin arkasında güç olarak var olmuşlardır. Örneğin Bahâî liderlerinden Abdüllbaha'nın İngiliz komutanı Lord Allenby tarafından özel bir rozet ve "Efendim" unvanıyla ödüllendirildiği bilinmektedir (Tokeli ve Maulai, 2018:866). Bu doğrultuda batılı yazarların bazıları Bahâîliğin İslam'ın gerici tavırlarını yıkan ilerici bir hareket olduğunu savunmuştur. Bahâullah'ın Akka'ya sürgün edildiğinde orada İngilizler tarafından güçlü bir şekilde desteklendiği aşikârdır. Bununla beraber Bahâullah'ın İngiltere ile Rusya'ya casusluk yapmak ve Müslümanlar arasında karışıklıklar çıkarmak için planlar yaptığı da bilinmektedir (Hasanlo, 1386:189). Bahâîlerin Kaçar Devleti'ndeki Şii yönetime ve İslamiyet'e karşı olan bir dini görüşleri olduğu için ne hükümetle ne de halkla barış içerisinde yaşamaları pek mümkün olmamıştır.

3. RIZA ŞAH PEHLEVİ VE BAHÂİLERLE İLİŞKİLER

Rıza Şah, 1878 yılında Mâzenderan'ın Alaşat¹ köyünde doğmuş bir asker çocuğuydu. Küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiş olan Rıza Şah, Kazak ordusunda alt rütbeli subay olan amcasının yanına gitmişti (Koca, 2013:34). Askeri hayatı bu şekilde başlamış olan Rıza Şah çalışkanlığı sayesinde kısa sürede tuğgenerallik rütbesine erişmişti (Kurtuluş, 2008:67). Askerlik hayatında korkusuz ve yenilgiyi hazmedemeyen kişiliğe sahipti. 1914 Ahmed Şah döneminde I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Hamedan, Kirmanşah, Kürdistan ve İran'ın batısında savaşmıştır. Bu savaşa yüzbaşı rütbesiyle katılan Rıza Şah, savaşı Albay unvanıyla sonlandırmıştır (Koca, 2013:36). Yine bu dönemde Prens Abdülhüseyin Fermanferma'nın yanında çalışmış ve bu çalışma sürecinde iktidara giden siyasi yolları gözlemlemiştir.

Rıza Şah, ülkenin gidişatını sorguluyor, her geçen gün daha da kötüye gitmesini kendine dert ediniyordu. Ülke içerisinde din adamlarının fazla söz sahibi olması, kabile reislerinin devletin büyük bir kısmını ele geçirmesi, devlete bağlı bir ordunun olmaması, güçlü olanın kanununun geçerli olup halkın sürekli olarak ezilmesi gibi

¹ Bazı kaynaklarda doğduğu köy Savadkuh olarak geçmiştir. (bkz. Koca M. (2013). "İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941). İnönü Üniversitesi Malatya s. 34.

sorunlar onu içten içe düşündürüyordu. Reformlara açık, yenilikçi bir siyasi kafada olan Rıza Şah siyasetin içinde bulunduğu 1921-1925 yılları arasında dahi merkezîyetçi bir devlet oluşumunu gerçekleştirmek adına ön hazırlıklar yapmıştır (Koca, 2013:49). Fakat bu başlangıç sürecinde kendisi ile Şii ulemaları arasında reformlarını uygulamaya başladıktan sonraki gibi bir anlayış farklılığının olmadığı görülmüştür. Aslında Kaçar Hanedanlığı'nın yaptırımlarından sıkılan ulemalar da kaçış noktası olarak Rıza Şah'ı desteklemiş fakat Rıza Şah bu süreçte politik davranıp ilke ve reformlarından ulemalara bahsetmemiştir. Sonrasında ise dini, sosyal ve siyasi alanlarda almış olduğu desteklerle Ahmet Şah'ı tahttan indirip Kaçar Hanedanı'na son vermiştir. 1925 tarihinde Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda taç giyerek daha milliyetçi ve modern bir ülke kurmak adına reformlar yapmaya başlamıştır. Kuruluşta desteklerini aldığı ulemlarla daha iyi bir İran devleti için mücadele vereceği konusunda ortak bir noktada buluşmuş olmalarına rağmen sonrasında ilke ve reformların uygulanmaya başlanmasıyla ilişkileri iyice gerilmiş ve karşı karşıya gelmişlerdir. (Çebi, 2019:186).

Rıza Şah, Pehlevi Hanedanlığını kurarken ilk olarak yönetim biçimini Cumhuriyet yapmak istemişse de o dönemde iktidarını onaylayıp destek olanlar bu fikre karşı çıkmıştır. Bu sebeple Rıza Şah, hanedanlığı, geleneksel bir nitelik taşımıştır (Çebi, 2019:23). Aynı zamanda Rıza Şah, yapmış olduğu reformlarda ne kadar modernleşmeyi amaçlasa da yeterli olamamış ve verilen kararlar hep tepeden inme olmuştur. Buna rağmen hanedanlığın birçok alanında reformlarını uygulamaya çalışmıştır. Bu alanlar eğitim, hukuk ve vakıflar sistemi olmak üzere 3 alanda gerçekleştirilmiş ve bu süreçte Atatürk'ün reformlarından da etkilenmiştir. Yapılan reformların birçoğu Şii ulemanın zaman içerisinde karşı çıkacağı nitelikte reformlar olmuştur. Bu reformlardan bazıları; erkeklerin zorunlu askerlik yapması, fes ve şalvar gibi kıyafetler giymesi yerine din adamları dâhil batılı tarzda şapka, pantolon ve ceket kullanımı, kadınların başörtüsüz gezmesini özgür kılma, evlilik yaşının erkeklerde 18, kızlarda ise 15'e yükseltme olmuştur. Daha öncesinde din adamlarının söyledikleriyle hareket eden ve devlet yönetiminde olan İranlılar ile din görevlileri böyle bir uygulamanın gelmesinden elbette rahatsız olmuşlardır. Fakat Rıza Şah bu konuyu onların tercihlerine bırakmayarak planladığı reformları demokrasi yoluyla değil otoriter ve baskıcı bir şekilde uygulamaya koymuştur. (Akyol ve Ahmadi, 2020:269). Aslında bu durum değişime ve dönüşüme hazır olmayan İran toplumunun direnişini de göstermektedir. Yine dönem içerisinde din adamlarının önemli gelir kapısı olan vakıfları düzenlemiş ve miras malı gibi kullanılan, gelirden din adamlarının büyük pay aldıkları vakıfların gelir giderlerini ve nereye ne kadar para harcayacağını devletin belirlediği bir sisteme çevirmiştir. Bu durumu destekleyen Şeyh İbrahim Zancani, İslam ülkelerinin geri kalmışlığının sebebini din adamlarının, dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak olduğunu savunmuş, bir din adamı olarak din adamlarını eleştirmiş ve halkın gelişip ülkenin kalkınmasında din adamlarını önemli bir engel olarak görmüştür (Akyol ve Ahmadi, 2019:164). Yine meşrutiyet sürecinde etkili olan Seyid Cemaleddin Afgani ve Seyid Hadi Necem Abadi gibi din ve fikir adamları, meşrutiyet devrimini desteklemiş ve bu harekette etkili olmuşlardır (Koca, 2013:21). Rıza Şah döneminde özellikle dini alanda yapılan ıslahatlar, din üzerinden halkı kandırıp, dini bir gelir kaynağı gibi kullanan ve pozitif ilimlere kapalı olan kesimler için can sıkıcı olmuştur. Bu açıdan bakınca Rıza Şah'ın, dini kendi çıkarlarına kullanan kişilere karşı ıslahatlar yaptığı görülmektedir. Yapılan ıslahatların ise özellikle din adamları tarafından, toplumdaki etkilerinin azalacağı korkusuyla ve maddi beklentilerinin zarar göreceği endişesiyle, tepkiyle karşılandığı sonucuna varabiliriz. Fakat Rıza Şah'ın dönem içerisinde Şii ulemeden sakındığı her şeyi Bahâî inancının temsilcileri ve taraftarlarına sunması yönetimdeki güvenilirliğini sarsmıştır. Bunun yanında tahta oturduktan sonra ülkeyi demokrasi ve özgürlük kavramları ile yöneteceği düşünülürken; zaman içerisinde meclis kararlarına müdahale eden, kendi kararlarını sorgusuz sualsiz uygulayan ve yönetim tarzını meclis ve halkın istekleri doğrultusunda değil de kendi istekleri doğrultusunda uygulayan bir yönetim şekline dönüştürdüğü görülmüştür (Çebi, 2019:151). Bu durumda hükümeti kurarken hedefledikleri ile yaptıkları çelişmiştir.

Bu çelişkilere bir tanesi de dönem içerisinde dinin temel taşlarını yok sayan ve tüm dini kuralları kendi inanışlarına göre değiştiren, kendilerinin İslamiyet'in devamını sağladıklarını, Bahau'llah'a vahiy indiğini ve onun aslında peygamber olduğunu iddia eden Bahâîlerin, ıslahatları savunan bir devlet yöneticisi olan Rıza Şah döneminde, dini alanda etkili bir rol oynamış olmalarıdır. Bu dini hareketin Pehlevi Hanedanlığı'nın yakınında olmalarını, ilk olarak Rıza Pehlevi'nin politikalarını destekleyerek onun yönetimi devralmasını sağlamaları ve sonrasında da devletin yönetim kademelerinde yer almak için Rıza Şah'a ve onun politikalarına destekçi olmalarıyla açıklayabiliriz. Ancak bu noktada Bahâîlik inancındaki bazı uygulamaların Şah'ın gerçekleştirmek istediği Batılı tarzı değişikliklerle de örtüştüğünü göz ardı etmemek gerekir. Kimi iddialara göre de Rıza Şah ve

Bahâîlerin ilişkilerinin Rıza Şah yönetimi başlamadan önceye dayandığı ve bu nedenle de Bahâîlerin yoğun destekleriyle mevcut hükümeti yıkıp tahta çıktığı iddiası olmuştur. Kaçar Hanedanlığı içerisinde barınamayan ve dışlanan Bahâîler Rusya'nın ve İngiltere'nin destekleriyle, taraftarları az da olsa, varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat bu süreçten sonra kendi öğretilerinde bulunan siyasete karışmama ve politikadan uzak durma anlayışını net bir şekilde ihlal ederek siyasetin içinde yer almışlardır. İşte bu dönemde başlayan Rıza Şah ve Bahâîler arasındaki ilişkiler, hükümetin ileriki zamanlarında da oldukça artmış ve Bahâîler Pehlevi Hanedanlığının siyasi, sosyal, eğitim ve kültürel alanlarında oldukça fazla söz sahibi olmuşlardır. Rıza Şah Pehlevi'nin reform ve istekleri de Bahâîlerin isteklerini bir noktada karşılıyordu. Bu sebeple Bahâîler güzel bir anlaşmayla emellerine ulaşabiliyorlardı. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, dünya savaşının sebep olduğu devlet sınırlarının değişmesi, İran'daki mevcut hükümetin başarısızlıkları ve İran'daki siyasal egemenliğin dönemsel olarak zayıflaması gibi sebepler bölgede yeni bir İngiliz stratejisinin oluşmasına sebep olmuştur (Tokeli ve Maulai, 2018:867). İngilizler bölgede Bahâîlerle iş birliği yaparak kendilerine alan yaratmışlardı. Onlar da İngiliz politikalarını açıkça destekliyorlardı. Bölgedeki bu boşluğun ardından Bahâî destekli Pehlevi Hanedanlığı hükümetinin ortaya çıkması da Rıza Şah'ın İngiliz destekli bir devlet yönetimini benimseyip, yapılan reform ve inkılapların bu doğrultuda gerçekleştirildiği yönündeki yorumları da düşündürmüştür.

Belki de Rıza Şah'ın modernleşmek adına verdiği masum kararlar Bahâîlerin abartıları ve destek çıkmalarıyla da farklı boyutlara ulaşmış olabilir. Fakat henüz Pehlevi dönemi başlamadan evvel devlet içerisinde başbakan olan ve Rıza Şah'la iş birliği kurarak birlikte darbe gerçekleştirdiği Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'nin darbeden sonra yeniden başbakan seçilmesi, haklarında İngiliz ajanı oldukları iddia edilen başka kişilerin de devletin önemli kademelerine getirilmesi ve bu süreçte Bahâî liderlerinin Kaçar Hanedanlığının yıkılıp Pehlevi Hanedanlığı'nın kurulmasına verdikleri çabalarla Pehlevi Hanedanlığı yönetiminin İngiliz destekli bir yönetim olduğu iddiası bu düşünceyi zayıflatmaktadır (Çebi, 2019:141). Hükümet kurulurken ve sonrasında da Bahâîlerle bu kadar yakın olan Rıza Şah kendi döneminde yine bu inanın örgütsel olarak genişlemesine katkı sağlamıştır. Pehlevi'nin tepeden indirme demokrasisiyle devlet kurumları, ordu ve eğitim daireleri Bahâîlerin eline geçmiş ve Kaçarlar döneminde yok sayılan Bahâîler, İran topraklarındaki uzun süreli varlıklarının en parlak dönemini yaşamışlardır. Onlar, Pehlevi dönemini Altın dönem olarak adlandırmışlardır (Tokeli ve Maulai, 2018:871).

Rıza Şah, Kaçar Devleti yönetiminde başrolde olduğunu bildiği Şii ulemasını, kurduğu hükümet içerisinde en alt yetkiyle sınırlandırmıştır (Kurtuluş, 2008:67). Sınırlandırılan bu din adamlarının yerine Bahâî inancına mensup din adamlarını ve onların yetkililerini getirmiştir. Bakıldığında Rıza Şah dini devlet yönetiminden ayırmaya çalışırken başka bir inancı kendi yanında yüceltmıştır. Evet Şii ulemalarından dini bahane ederek halkın inançlarını suistimal eden ve kendi çıkarları uğruna din adamlığı yapan kişiler elbette vardır fakat Bahâîler de Rıza Şah'ın islahat ve reformlarına ılımlı yaklaşma karşılığında tüm imkanları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Bu durum halkın dini inançlarının zedelenmesine, hükümetten soğumasına ve tepeden inme modernitenin şaşkınlığı içerisinde kendilerine başka kurtuluş yolları aramalarına sebep olmuştur. Bu nedenle Pehlevi döneminden sonraki İran İslam Devrimi belki de halkın kurtuluş olarak baktıkları tek çıkar yol olmuştur.

Bahâîlere sosyal hayat içerisinde verilen önceliklerden biri, insanlarla doğrudan temas kurabilecekleri dernekler kurmalarına fırsat verilmesi olmuştur. Bu imkânla sosyal açıdan kendilerini daha fazla tanıtmaya ve fikirlerini geniş çevrelere yaymaya fırsat bulmuşlardır. Ayrıca II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan kıtlık sürecinde hükümet sıkı yönetim ilan ederek bazı temel gıdaların temini için karne uygulamasına geçmişti (Kısak ve Ekinci, 2021:14). Temel gıda dağıtımının hükümetin elinde olduğu bu süreçte, dağıtımlar hükümet tarafından Bahâîlere bırakılmıştır (Tokeli ve Maulai, 2018:873). Bu görevlendirme bile Pehlevi Hanedanlığı'nda Bahâîlerin otoritesini görmek için yeterli olmuştur.

Bir ülkede eğitim sistemini yönetebilmek demek gelecek olan nesillerin tamamını şekillendirebilmek demektir. Rıza Şah döneminde de eğitimde İslamiyet'in tanıtımının devlet yönetiminde sağlıklı bir şekilde yapılması istenmiştir (Akyol ve Ahmadi, 2019:154). Fakat bu istek, Bahâîlerin kendi görüş ve düşüncelerini daha geniş alanlara yaymak maksadıyla, İran topraklarında yönetimi kendilerine ait özel okullar kurmalarıyla samimiyetini kaybetmiştir. Bu özel okulların eğitim şartlarının diğer okullara nazaran daha iyi olduğu bilinmektedir. Yabancı ülkelerden İngilizce, Fransızca ve Rusça öğretmek için yabancı kadın hocaların getirilmesi ve eğitim kalitesini yükseltmeleri, eğitime önem veren aileler için bu okulları cazibeli bir konuma getirmiştir. Bu okullardaki eğitim sistemini Bahâîlerin kendi

düşüncelerini genç dimağlara aktarmak için kurmuş olduklarını, her sabah Bahâî dua kitabının bir kısmı çocuklara zorunlu olarak okutmalarından açıkça anlayabiliriz. Rıza Şah'ın çocuklarının da bu okullarda eğitim görmüş olması, hükümetin bu dini harekete ne derece destek verdiğini göstermektedir (Tokeli ve Maulai, 2018:876). Henüz fikir açısından çok toy ve hassas olan çocukların bu şekilde yönlendirilmesi hem dini eğitim hem de kişisel eğitim için sağlıklı bir durumu göstermemektedir. Bu okullar belirtilen uygulamalara rağmen ülke içerisinde sayısını ve etkinliğini artırmıştır. Sonuç itibarıyla halkın bir şeylere karşı çıkmasının hükümet nezdinde pek bir karşılığı olmadığı gibi aksine hükümetten destek bulan inançlar ve uygulamalar bir şekilde gelişmiş ve büyümüştür. Bu açıdan bakıldığında Pehlevi Hanedanlığı hükümeti bir yandan demokrasi ve özgürlük açısından önemli adımlar atmış olsa bile diğer taraftan bunun halkın çoğunluğu tarafından benimsenmemiş olması ve yeni hâkim inançlar ve zümreler meydana getirmesi ıslahatların kalıcı olmasının önüne geçmiştir. Nihayetinde bu süreç İran İslam Devrimi ile son bulmuştur.

Bahâîler ise günümüzde 190 farklı ülkede varlıklarını devam ettirmektedirler (İpek, 2018b:1333). Afrika, Amerika, Asya Avustralya, Avrupa olmak üzere dünya üzerindeki varlıkları 5-7 milyon civarında kaydedilmiştir (İpek, 2020:230). Mahalli ve Milli Mahfillerin sayesinde birbirlerinin faaliyetlerinden haberdar olup varlıklarını korumaktadırlar. Yine aynı şekilde Yüce Adalet Evi olarak adlandırdıkları idari düzenin merkezi yetkili kurumunun rehberliği altındadırlar. İnançlarının amaçlarını, ibadetlerini ve kitaplarını sosyal mecralardan da yaymaya devam etmektedirler. Bahâî taraftarlarının hala Birleşmiş Milletlerle iş birliği içinde olduğu BIC (Bahâî International Community) adında bir sivil toplum kuruluşu aracılığıyla güçlerine güç kattıkları görülmektedir (www.bahaitr.org).

4.SONUÇ

Kaçar Hanedanlığı döneminde ortaya çıkan ve Şii mezhebinin 12 İmam'dan sonra dünyaya geleceğine inanılan Mehdi'nin kendisi olduğunu iddia eden bir şeyh tarafından başlatılan ve sonrasında daha da sapıtarak devam eden Bahâîlik inancı en parlak dönemini Rıza Şah döneminde yaşamıştır. Bu inanış, siyasetten uzakta sadece Allah için çalışmayı savunsa da şeyhlerin İngiltere ve Rusya'dan aldıkları desteklerle Kaçar Hanedanlığına karşı çıktıkları, sürgün oldukları yerlerden İngiliz ve Rus güçleriyle kurtuldukları ve onların destekleriyle ayakta durdukları görülmüştür. İngiliz ve Ruslar, Bahâîlerin kurmuş oldukları dini hareketle bu bölgede sömürge yapmayı amaçlamışlardır. Bu amaç Rıza Şah'ın hanedanlık yönetiminde Bahâîleri desteklemeleriyle hız kazanmıştır. Bir önceki yönetimde Şii ulemalara yapılan ayrıcalıklar Rıza Şah döneminde Bahâîlere tanınarak ülke içerisinde imtiyazlı bir grup meydana getirilmiştir.

Rıza Şah'ın iktidara gelirken dini tarikatları engelleyip Bahâîleri desteklemesindeki amaç muhtemelen Bahâîlerin İngiliz ve Ruslardan aldığı destek ve güç olmuştur. İktidara geldikten sonra halkın değil kendi iktidarını sağlama almak isteyen yöneticilerin bu tür değişimleri olasıdır. Fakat halkın çoğunluğunca desteklenmeyen sistemleri halka rağmen ayakta tutmak kolay olmamaktadır. Her millet kendi değerleri doğrultusunda bir geri dönüş yapabilir. Bu geri dönüşün halk için her zaman tam manası ile faydalı olacağı da kesin değildir. Bugün İran'ın İslam Devrimi ile yönetilmesi belki de Rıza Şah'ın inanç değerlerine verdiği zararın ve halkın önemli bir kısmının fikirlerini göz ardı etmiş olmasının tepkisel yansıması olabilir. Yine aynı şekilde eğitim ve siyaset içerisinde Bahâîlerin kendi değerlerini devletin devamını sağlayacak olan çocuklara empoze etmeye çalışması da mevcut sisteme tepkiyi arttırmıştır. Bu noktada Rıza Şah'ın modernite ve demokrasi faaliyetleri samimiyetini kaybetmiş ve kendi yönetiminden sonra yaşanacak olan Şii İslam Devrimini tetiklemiştir.

Bu durum da İngilizler tarafından desteklendiği bilinen Bahâî inancının, Rıza Şah'ı iktidara getirmek konusunda yardımının dokunduğu ve bu yardımın İngiliz ve Rusların dolaylı destekleriyle yapıldığı sonucuna itmiştir. Bazı kaynaklar Rıza Şah'ın Bahailerle birlikte çalışmasını dini gerekçeler açısından Bahâîlerin inanışlarına bağlı kurallarının Rıza Şah'ın reformlarına yakın olmasına bağlamıştır. Bu durum Rıza Şah'ın reformlarının ve faaliyetlerinin modern ve bağımsız bir ülke kurmaktan ziyade, iktidarını sağlama almak adına İngilizlerin bölgedeki çıkarlarına hizmet etmeye çalıştığı kanısını uyandırmıştır. Ülke için bu dönemde atılan pek olumlu adım da belki bu algıdan dolayı devrimle birlikte heba olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akyol, E, Ahmadi, A. (2019). "İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, 12/40, 145-170.
- Akyol, E, Ahmadi, A. (2020). "İran'da Siyasi Partiler". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/23. 268-284.
- Çebi, T. (2019). *İran'da Modernleşme, Ulema ve İktidar: Rıza Şah Döneminde İran Devleti ve Ulema İlişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Çiçek. H. (2017), "Bahâlik, Bahâliğinn Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6, 135-156.
- Dilmaç, M,A .(2019). *Kitabu'l-Akdes'e Göre Bahâlik ve Kitabu'l-Akdes'in Bahai Literatüründeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi) Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Ekinci, A & Kısak, M. (2021). "Ana Hatlarıyla İki Dünya Savaşı'nda İran ve Rıza Şah", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/52, 1-19.
- Fiğlalı, E. R. Şimşek, R (2010), "Bahâlik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 3/2, 7-144.
- Fiğlalı, E.R. (1991) "Bahâlik", TDV İslam Ansiklopedisi, 4, 464-468.
- Hasanlo, E. A. (1386). "Sömürgeciliğin Gölgesinde Bahâlik". *Meşrak Mourud Dergisi*, 1/4, 186-210.
- İpek Y. (2018b), "Yeni Bir Dini Hareket Olan Bahâlikte Tebliğ Anlayışı ve Türkiye'de Bahailer", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/59, 1327- 1337.
- İpek, Y. (2018a). *İran ve Osmanlı Coğrafyasında Gelişen Bir Dini Hareket Olarak Bâbilik-Bahâlik ve Günümüz Türkiye'sindeki Faaliyetleri*. (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.
- İpek, Y. (2020). *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahâlik ve Türkiye'de Bahâiler*, Kimlik Yayınları, Kayseri.
- İpek, Y. (2021a). "Subhi Ezel Mirza Yahya ve Ezeliler", *Bilimname*, 45, 43-78.
- İpek, Y. (2021b) "Kaçarlar Dönemi İran Coğrafyasında Din ve Din Adamları", *Modern İran Tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimine*, (ed. Osman Karacan), Selenge Yayınları, İstanbul. 493-518.
- İpek, Y. (2023), *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı, Bâbilik be Bahâlik*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul
- Koca, M. (2013). İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941). (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi."
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza Şah Pehlevi. TDV İslam Ansiklopedisi. 5, 67.
- Muhammedi, M. (2011). "Ayetullah Burujerdi ve İmam Humeyni'nin Pehlevi Hükümetindeki İslamcılık ve Bahai Etkisine Karşı Mücadeledeki Rolünün Analitik Okunması". *Üç Aylık İslam İnkılabı Araştırmaları Bilimsel Araştırma Dergisi*, 8/25, 61-84.
- Nesab, A.F & Galoni, N. (2018). "Sapkın Mezheplere Olan Eğilimin Nedenleri, Derecesi ve Sosyal Güvenlikteki Rolünün Araştırılması (Bahai Mezhebi Örneği)", *Savunma Politikası Dergisi*, 28/109, 139-168.
- Yurdağür, M. (1991). "Bâb", TDV İslam Ansiklopedisi, 4, 359
- Tokeli, Y, Maulai M.R. (2018), "Bahailer ve Rıza Şah; İlk Pehlevi Döneminde Etkileşimden Örgütsel Genişlemeye", *Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Dergisi*, 49/3, 863-879.
- www.bahai.org / 25.01.2024
- www.bahaitr.org / 07.01.2024

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.07.2024 ✓Accepted/Kabul: 20.09.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1508076

Research Article/Araştırma Makalesi

Karaca, C. (2024). "BİST 100 Endeksi Üzerinde Faiz Oranı, Altın Fiyatı ve Döviz Kurunun Etkisi: Fourier ARDL ve Fourier Kantil Nedensellik Analizinden Kanıtlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 9-30.

BİST 100 ENDEKSİ ÜZERİNDE FAİZ ORANI, ALTIN FİYATI VE DÖVİZ KURUNUN ETKİSİ: FOURIER ARDL VE FOURIER KANTİL NEDENSELLİK ANALİZİNDEN KANITLAR

Cengizhan KARACA*

Öz

Bu çalışmanın amacı faiz oranı, altın fiyatı ve dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla, bankalarca açılan mevduatların ağırlıklı ortalama faiz oranı, Türk Lirası cinsinden gram altın fiyatı ve TCMB döviz alışa göre alınmış dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisi Ocak 2002 – Kasım 2023 dönemine ait aylık verilerle ve 262 gözlemle zaman serisi oluşturulmak suretiyle Fourier ADF birim kök testi, Fourier Bootstrap ARDL Testi ve Fourier Bootstrap Kantil nedensellik Testi ile ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, faiz oranı ile BİST 100 endeksi arasında uzun dönemli negatif katıyılı bir ilişki tespit edilirken altın fiyatı ve dolar kuru ile BİST 100 endeksi üzerinde uzun dönemli pozitif bir ilişkinin varlığı iddia edilmektedir. Ayrıca, Fourier fonksiyonlu kısa dönem ilişkilerine göre, faiz oranı ile BİST 100 endeksi arasında 2 gecikmede pozitif ve anlamlı bir ilişki; dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında cari dönemde negatif, 1 gecikmede pozitif ve 2 gecikmede negatif bir etki gözlemlenmiştir. altın fiyatının ise kısa dönemde BİST 100 endeksi üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Ayrıca, Fourier fonksiyonlu nedensellik ilişkileri dikkate alındığında, faiz oranından BİST 100 endeksine doğru 9. Kantilde ve BİST 100 endeksinden faiz oranına doğru 1. Kantilde; altın fiyatından BİST 100 endeksine doğru 3. Kantilde; dolar kurundan BİST 100 endeksine doğru 3. ve 4. Kantilde nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: BİST 100 endeksi, Faiz oranı, Altın fiyatı, Dolar kuru, Fourier tabanlı testler.

THE IMPACT OF INTEREST RATES, GOLD PRICES, AND EXCHANGE RATES ON BIST 100 INDEX: EVIDENCE FROM FOURIER ARDL AND FOURIER QUANTILE CAUSALITY ANALYSIS

Abstract

This study aims to uncover the impact of interest rates, gold prices, and the USD exchange rate on the BIST 100 index. For this purpose, the effects of the weighted average interest rate on bank deposits, the price of gold in Turkish Lira per gram, and the USD exchange rate according to the Central Bank of Türkiye's buying rate on the BIST 100 index are revealed through monthly data from January 2002 to November 2023, encompassing 262 observations. The analysis employs the Fourier ADF unit root test, Fourier Bootstrap ARDL test, and Fourier Bootstrap Quantile causality test. The findings indicate a long-term negative relationship between interest rates and the BIST 100 index, while asserting a long-term positive relationship with gold prices and the USD exchange rate. Moreover, according to the short-term relationships facilitated by Fourier functions, a positive and significant relationship exists between interest rates and the BIST 100 index at two lags; a negative effect in the current period, a positive effect at one lag, and a negative effect at two lags are observed between the USD exchange rate and the BIST 100 index. No short-term impact of gold prices on the BIST 100 index is observed. Additionally, considering Fourier function-driven causality relationships, causality is detected from interest rates to the BIST 100 index at the 9th quantile and from the BIST 100 index to interest rates at the 1st quantile; from gold prices to the BIST 100 index at the 3rd quantile; and from the USD exchange rate to the BIST 100 index at the 3rd and 4th quantiles..

Keywords: BIST 100 index, Interest rates, Gold prices, Dolar exchange rate, Fourier-based tests.

*Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, GAZİANTEP.
e-posta: ckaraca@gantep.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8121-7142>)

1. GİRİŞ

Finansal piyasaların evrimi, finansal sistem içinde değerlendirilen finansal araçların kullanımının artması ve çeşitlenmesiyle sağlanmaktadır (Öz vd., 2020; Şeker, 2021). Küreselleşmenin etkisi altında finans piyasaları, sürekli ve belirgin değişimler geçirmiştir. Bu değişimler, özellikle sermaye üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla hem yükselen hem de gelişmiş ekonomiler üzerinde etkili olmuştur. Ekonomik birimlerin ekonomiye dair beklentileri ile ekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin sıklığı, 1970'li yıllardan itibaren ekonomi biliminin önemli bir meselesi haline gelmiştir. Böylece, çeşitli ülkelerin ilgili kurum ve kuruluşları, tasarruf sahiplerinin beklentilerini belirlemeye yönelik araştırmalar yapmaktadır (Gökalp, 2019; Önem, 2021; Gemici, 2020).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin bireysel ve kurumsal yatırımcılarının yakından takip ettiği Borsa İstanbul endekslerinin de finansal yatırım araçlarından ne derece etkilendiğinin araştırılması önemli bir konudur. Türkiye'deki tasarruf sahipleri, birikimlerini değerlendirme konusunda genellikle altın, döviz, borsa ve vadeli mevduat gibi yatırım araçlarını tercih etmektedir. Bunun temel sebebi, uygun yatırım portföylerinde değerlendirilemeyen tasarrufların enflasyon karşısında değer kaybetmesidir. Ancak, bu araçların yüksek volatilitesi ve aralarındaki dinamik etkileşim, bireylerin ve kurumların yatırım kararlarını zorlaştırmaktadır. Bu durum, özellikle yatırım seçimleri konusunda kararsızlık yaratabilmekte ve tasarruf sahiplerini güç durumda bırakabilmektedir (Cihangir vd., 2020). Bu noktada, Borsa İstanbul yerli ve yabancı yatırımcılarının hangi finansal yatırıma yöneldiği, alınan faiz artış kararlarına nasıl tepkiler verdiği ve bu eğilimin Türkiye'nin en önemli endeksi sayılabilecek BİST 100 üzerinde nasıl bir etki bıraktığı önemli bir araştırma problemi olarak ortaya çıkmakta ve söz konusu problemin çözümü bu çalışmanın ana motivasyonunu oluşturmaktadır.

Faiz oranlarının BİST 100 endeksi üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan literatür gruplamasında söz konusu ilişkinin farklı şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, faiz oranları ile BİST 100 arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını savunan (Güney ve Ilgın, 2019; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı vd., 2021) çalışmaların aksine uzun dönemde ilişki olmadığını savunan (Ögel ve Gökgez, 2020) çalışma da yer almaktadır. Bunun yanında, faiz oranlarının BİST 100 endeksi ile arasındaki ilişkinin negatif yönde olduğunu (Aktaş ve Akdağ, 2013; Cihangir vd., 2020; Gazel, 2017; Güngör ve Polat, 2020; Ilgın ve Sari, 2020; Koyuncu, 2018; Ünal vd., 2022; Yıldız, 2014) savunan bir çok çalışma olmasına rağmen aradaki ilişkinin dönemsel olarak pozitif ve negatif tepkili olduğunu savunan çalışma da bulunmaktadır (Şeker, 2021). Bununla birlikte, mevduat faiz oranlarının BİST 100 getiri oynaklığı üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığına dair kanıtlar (Korkmaz vd., 2016) da ortaya atılmaktadır.

Altın fiyatlarının BİST 100 üzerindeki etkisi de çokça çalışma tarafından irdelenmektedir. Bu çalışmalar da faiz oranlarında olduğu gibi oldukça farklı sonuçlar üretmektedir. Örneğin, altın fiyatları ile BİST 100 arasında kısa ve uzun dönemde hiçbir ilişkinin olmadığına yönelik bulguların (Aktaş ve Akdağ, 2013; Başarir, 2019; Gülhan, 2020; Güngör ve Polat, 2020; Kara, 2022; Özmerdivanlı, 2021) yanında uzun dönemde ilişki olmasa da nedensellik ilişkisinin varlığını (Cingöz ve Kendirli, 2019; Şanlı vd., 2021) sınavan çalışmalar görülmektedir. Bunun tam aksine, altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını (Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan vd., 2022), söz konusu bu ilişkinin uzun dönemde negatif olduğunu (Gazel, 2017), kısa dönemde ise altın fiyatlarına gelen şokun BİST 100 endeksi üzerinde negatif etki bıraktığını (Yıldız, 2014) tespit eden çalışmalar yer almaktadır. Diğer taraftan, altın fiyatlarının BİST 100 üzerinde nedensellik ilişkisi bulunmasa da kısa dönemde aradaki ilişkinin pozitif olduğunu iddia eden bir çalışmaya rastlanmaktadır (Cihangir vd., 2020).

Dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisi de diğer finansal yatırım araçları gibi bir çok araştırmanın konusu olmuş ve aradaki ilişkinin yönü ve şiddeti birçok çalışmada merak konusu olmuştur. Örneğin, yapılan çalışmaların bir çoğunda dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında uzun dönemli ve nedensel bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır (Boyacıoğlu vd., 2023; Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan vd., 2022; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı vd., 2021). Bu görüşü destekler nitelikte bazı çalışmalarda uzun dönemli bir ilişkinin varlığı pozitif yönlü olarak açıklanmaktadır (Ünal vd., 2022; Ünlü, 2023). Kısa dönemli etkiye bakıldığında ise aradaki ilişki tartışmalı yerini korumaktadır. Dolar kurundaki değişimlerin BİST 100 endeksini ve diğer alt endeksleri kısa dönemde negatif etkilediği görüşünü savunan (Aktaş ve Akdağ, 2013; Güngör ve Polat, 2020; Ilgın ve Sari, 2020; Yıldız, 2014; Yıldırım vd., 2020) görüşlerin yanında aradaki ilişkinin pozitif olabileceğini iddia eden (Cihangir vd., 2020; Öndeş ve Levet, 2020; Ünal vd., 2022; Ünlü, 2023) çalışmalar da dikkati çekmektedir. Daha ötesi, dolar kurundaki şokların BİST 100 endeksi üzerinde dönemsel pozitif ve negatif etkiler bıraktığını tartışan çalışmalar da yer almaktadır (Durmuş vd., 2019; Gazel, 2017; Şeker, 2021). Görüldüğü üzere, alınan faiz kararları, altın fiyatları ve dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisi halen tartışmalı bir konu olarak güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışma literatüre üç yönlü katkı sağlamayı hedeflemektedir. Birincisi, faiz oranlarının, altın fiyatlarının ve dolar kurunun BİST 100 üzerindeki etkisinin incelenmesinde Ocak 2002 – Kasım 2023 dönemini kapsayan güncel bir veri seti ile sonuçları irdelemektedir. İkincisi, söz konusu değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin ortaya çıkarılmasında yumuşak geçişli yapısal kırılmaları dikkate alan ve ilişkinin şiddetini farklı simülasyonlarla sınanan ve yeni geliştirilmiş olan Fourier Bootstrap ARDL testinin kullanılmasıdır. Bu teste klasik ARDL yaklaşımına sinüs ve kosinüs eklentileri yapılarak daha tutarlı sonuçlar türetilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca, çalışmaya sağlamlık kazandırmak ve Fourier Bootstrap ARDL testinin tutarlılığını ölçmek üzere FMOLS, DOLS ve CCR testleri analiz sürecine dahil edilmiş ve daha tutarlı sonuçlar elde edilmiştir. Üçüncüsü, söz konusu değişkenler arasındaki nedensellik incelemeleri, değişkenlerin hangi kantilde ve yönde nedensel olduğunu, klasik nedensellik testlerine yapılan ilavelerle farklı simülasyonlarla daha güçlü sonuçlar türeten ve yeni geliştirilmiş Fourier Kantil Nedensellik testi gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, faiz oranındaki, altın fiyatlarındaki ve dolar kurundaki değişimlerin BİST 100 endeksinin hangi düzeyinde (kaçıncı kantilde) nedensel ilişki içerdiği bu test ile ortaya çıkarılmaktadır. Tüm bu analizlerin gerek bireysel gerekse de kurumsal yerli ve yabancı yatırımcı için önemli bir ışık tutacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatür taramasına ve hipotezlere; üçüncü bölümde veri seti ve yöntem; dördüncü bölümde ampirik bulgulara ve tartışmaya; son bölümde ise sonuç ve değerlendirmeye yer verilmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Türkiye’de BİST 100 endeksi ve bazı alt endeksler üzerinde faiz oranlarının, altın fiyatlarının ve dolar kurunun etkilerini inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalar faiz oranları ile BİST 100 endeksi, altın fiyatları ile BİST 100 endeksi ve dolar kuru ile BİST 100 endeksi olmak üzere bu çalışmada üç kategoride incelenmektedir.

2. 1. Faiz Oranı – BİST 100 ilişkisi

Faiz oranları ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkilerin ele alındığı bir grup çalışmada iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve ilişkilerin tek ve çift yönlü nedensellik içerdiğine yönelik iddialar yer almaktadır. (Güney ve İlgin, 2019), 2007/12 - 2018/05 tarihlerini kapsayan 126 aylık veri üzerinde Johansen Eşbütünleşme, etki – tepki, varyans ayrıştırma ve Granger nedensellik analizleri gerçekleştirilmiş ve faiz oranları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ve çift yönlü nedensellik ilişkisi ortaya koyulmuştur. (Şanlı vd., 2021), 2000-2021 yılları arasında BIST100 endeksinin faiz oranlarına olan duyarlılığını analiz etmiş, COVID-19 pandemisi döneminde bu ilişkilerin nasıl değiştiğini Johansen-Juselius eşbütünleşme analizi, varyans ayrıştırma, etki-tepki analizleri ile Granger nedensellik testi incelenmiştir. Tespit edilen sonuçlara göre, faiz oranları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı; çift yönlü nedensellik ilişkisi ile ortaya koyulmuştur. (Özmerdivanlı, 2021), Türkiye’de COVID-19 pandemisinin başlangıcından itibaren 11/03/2020 - 31/07/2021 dönemi için Johansen Eşbütünleşme, VECM ve Granger Nedensellik testleri ile faiz oranlarından BİST 100’e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Ancak, bu çalışmaların aksine faiz oranları ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkinin anlamsız olduğunu ve aralarında bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını savunan bir çalışma da tespit edilmiştir. Örneğin, (Ögel ve Gökgöz, 2020), 7 Ocak 2011-29 Mart 2019 dönemini günlük veriler üzerinden tek kırılmalı eşbütünleşme analizine göre faiz oranları ile BİST 100 ve Katılım 30 arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı vurgulamışlardır. Ancak faiz oranlarının BIST-100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu belirtilmekle birlikte faiz oranları ile Katılım 30 endeksi arasında nedensel bir ilişki bulunmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla, faiz oranları ile BİST 100 arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı literatürdeki tartışmalı yerini korumaya devam etmektedir.

Faiz oranları ile BİST 100 arasındaki ilişkinin yönü ile ilgili de literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak faiz oranları ile BİST 100 arasındaki ilişkinin negatif olduğunu ve bu ilişkilerin kısa ve uzun dönemli olmak üzere incelendiği dikkati çekmektedir. Örneğin, (Aktaş ve Akdağ, 2013), 2008 – 2012 dönem verileri incelenerek çoklu regresyon analizi ile mevduat faiz oranının BIST-100 endeksi üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğunu; Granger nedensellik analizi ile faiz oranları ile BIST 100 endeksi arasında çift yönlü nedensellik bulunduğunu iddia etmişlerdir. (Yıldız, 2014), 2001 mart – 2013 haziran dönemlerini kapsayan veri seti ile BİST 100 ile faiz oranları arasındaki ilişkiyi VAR, Etki – tepki, varyans ayrıştırma ve Granger Nedensellik analizleri ile ele almış ve faiz oranlarından BİST 100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Faiz oranlarına gelen bir şokun ise BİST 100 üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. (Gazel, 2017), 2002-2016 arası dönem verilerini inceleyerek ve faiz oranları ve hisse senedi piyasa endeksi arasındaki

eşbütünleşme ilişkilerini ARDL sınır testi kullanarak ele almışlardır. Buna göre, faiz oranları ile BİST 100 arasında kısa ve uzun dönemde negatif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. (Koyuncu, 2018), 1988 – 2016 dönemini FMOLS/DOLS yöntemleri ile analiz etmiş ve faiz oranlarının BIST-100 üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ve yüksek faiz oranlarının yatırımcıları hisse senedinden uzaklaştırabileceğini belirtmiştir. (Güngör ve Polat, 2020), 2004/01 – 2017/06 dönemindeki aylık veriler incelenerek çoklu regresyon analizi EKK sonuçlarına göre faiz oranlarındaki artışın BİST 100 endeksini negatif yönde etkilediğini bulmuşlardır. (Ilgın ve Sari, 2020), faiz oranlarının Borsa İstanbul'un en yüksek işlem hacmine sahip beş hisse senedi endeksi (BİST Tüm ve BİST Sektörel Endeksler) üzerindeki etkilerini 2009 Kasım – 2019 Kasım dönemleri için analiz etmiş ve faiz oranlarındaki artışların hisse senedi endekslerinde düşüşe neden olduğunu tespit etmiştir. (Cihangir vd., 2020), 2002-2019 yılları arasındaki verilerle VAR yöntemi, etki – tepki analizleri, varyans ayrıştırma, ve nedensellik ilişkilerine yönelik yaptıkları analizlere göre faiz oranlarındaki artışın başladığı dönemlerde borsanın azalış gösterdiğini vurgulamışlardır. Aynı zamanda, faiz oranlarından BİST 100'e doğru değil tersi durumda nedensellik bulunduğu iddia edilmektedir. (Ünal vd., 2022), BİST 100 endeksini etkileyen makroekonomik faktörleri ve beklenti endekslerini Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) modeli kullanarak analiz etmiş ve 5 Yıllık Tahvil Faizi ile BİST 100 arasında negatif bir ilişkinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmaların aksine bir durum olarak (Korkmaz vd., 2016), 2002-2016 yılları arasında Türkiye'deki mevduat faiz oranları ile BIST 100 endeks oynaklığı üzerine etkilerini SupAugmented Dickey-Fuller ve Generalized Sup-Augmented Dickey-Fuller testleri ile analiz ederek, Mevduat faiz oranlarının BİST 100 getiri oynaklığı üzerinde anlamsız olduğunu iddia edilmektedir. Tam da bu noktada, (Şeker, 2021), 2005-2021 arasında BIST 100 endeksi ve faiz oranlarının etkileşimlerini VAR analizi kullanarak incelemiştir. Bulgulara göre, faiz oranlarına gelen bir şok BIST 100 endeks üzerinde birinci zaman serisinde tepki vermeyip, ikinci zaman seride negatif; izleyen dönemlerde pozitif etkilediği; yedinci dönemde ise dengeye geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, buraya kadar incelenen literatür çerçevesinde faiz oranlarının BİST 100 üzerindeki etkisinin yönü halen tam olarak çözülememiş konular arasında yerini almaktadır.

Faiz oranlarının BİST 100 üzerindeki etkileri farklı formasyonlarda teşekkül ederken BİST banka hisseleri de bu konuda farklı reaksiyonlar vermektedir. Örneğin, (Durmuş vd., 2019), yaptıkları çalışmada, 2006-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'daki banka ve mali endekslerin getirileri üzerinde gerçekleştirilen VAR, etki – tepki ve varyans ayrıştırma analizleri gerçekleştirmişlerdir. Buna göre, mevduat faiz oranında meydana gelen bir şokun, bir, dört, beş, altı ve yedinci dönemlerde BİST Banka endeksi üzerinde negatif; diğer dönemlerde ise pozitif bir etkinin olduğu ortaya çıkarmışlardır. Aynı şekilde, mevduat faiz oranında meydana gelen bir şokun, bir, dört, beş, altı ve yedinci dönemlerde BİST Mali endeksini negatif; diğer dönemlerde pozitif etkilediği tespit edilmiştir. (Öndeş ve Levet, 2020), Türkiye'deki bankaların hisse senedi getirilerini 2008 – 2018 dönemi için panel regresyon analizi ile ele almış ve faiz oranlarının banka hisse senedi getirilerini negatif yönde etkilediğini göstermiştir. (Topcu, 2023), 2009-2022 arasındaki dönem verileri ile Westerlund (2008) Panel Eşbütünleşme ve SUR panel regresyon yöntemlerini kullanarak mevduat faiz oranları ile BİST 100 arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. (Ünlü, 2023), 2002 Kasım – 2023 Mayıs dönemleri arasındaki veriler üzerinde BİST bankacılık endeksi ile 1 aylık mevduat faizleri arasındaki ilişkiyi güncel bir teknik olan Fourier ARDL testi ile incelemiş ve bu iki değişken arasında uzun dönemde negatif ilişkinin varlığını gözler önüne sermiştir.

Uluslararası borsalar açısından ele alındığında, De Mendonça ve Díaz (2023), 2005-2021 dönemini kapsayan verilerle para politikası faiz oranlarına ilişkin belirsizliğin borsa getirileri üzerindeki etkisini araştırmış ve Panel OLS ve GMM yöntemlerini kullanarak yaptıkları analiz sonucunda, faiz oranlarındaki artan belirsizliğin borsa getirilerinde anlamlı bir düşüşe yol açtığını ortaya koymuşlardır. Bu bulgu, para politikasının öngörülemez hale gelmesinin piyasalarda güven kaybına ve getirilerin azalmasına neden olabileceğini gösterirken, Bansal ve Yaron (2004) 1929-1998 yıllarını kapsayan dönemde faiz oranları ile borsa getirileri arasındaki nedenselliği incelemiş ve zamanla değişen nedensellik ile zaman serisi analiz yöntemlerini kullanarak, faiz oranları ile borsa getirileri arasındaki ilişkinin genellikle negatif olduğunu tespit etmişlerdir. Buna ek olarak, faiz oranlarının artması yatırımcı maliyetlerini yükselttiği için borsadaki getirilerin olumsuz etkilendiği sonucuna ulaşan bu çalışma, Časta (2023) tarafından 1951-2022 dönemine odaklanan çalışmayla da desteklenmektedir; zira Časta (2023), tek değişkenli regresyon yöntemiyle faiz oranları ve enflasyon gibi döngüsel bileşenlerin ekonomik belirsizlikler üzerindeki etkilerini incelemiş ve bu belirsizliklerin borsa getirileri üzerinde dolaylı ve negatif etkiler yaratabileceğini öne sürmüştür. Sonuç olarak, faiz oranlarının ve enflasyonun yükselmesinin piyasalarda belirsizliği artırarak risk algısını ve yatırım kararlarını olumsuz yönde etkilediği vurgulanmaktadır.

Dikkat edildiği üzere günümüz çalışmalarından (Ünlü, 2023), Fourier fonksiyonlu modelleri banka hisse endeksi üzerinde kullanmıştır ve bu kapsamda BİST 100 üzerinde fourier fonksiyonlu başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca, faiz oranları ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkiler farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Literatür farklı görüşler içerirse de ağırlıklı olarak aradaki ilişkinin negatif olduğu iddiasından hareketle bu çalışmanın birinci hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H₁: Türkiye’de faiz oranları ile BİST 100 endeksi arasında negatif eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

2. 2. Altın Fiyatları – BİST 100 ilişkisi

Altın fiyatları ile BİST 100 arasındaki ilişki ekonominin belli dönemlerinde farklı sonuçlar ortaya koysa da gelişmekte olan ekonomilerde uzun dönemde güvenli bir liman olarak tanımlanmaktadır (Önem, 2021). Ancak, altın fiyatları ile BİST 100 arasındaki ilişki uzun dönemde Türkiye’de farklı çalışmalar ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalar genel olarak iki değişken arasında ilişkinin olmadığı; kısmen ve farklı dönemlerde ilişki bulunduğunu; pozitif ve negatif ilişkili olduğunu ortaya koyan birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, (Aktaş ve Akdağ, 2013), 2008 – 2012 dönem verileri incelenerek çoklu regresyon analizi ile altın fiyatlarının BIST-100 endeksi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını Granger nedensellik analizi gerçekleştirilmeden ortaya koymuşlardır. (Başarır, 2019), 2006 Nisan - 2018 Ağustos dönemi için Türkiye’de altın ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik testleri ile test ederek Altın ve BIST 100 arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. (Gülhan, 2020), 2015-2019 yılları arasında altın fiyatları ile petrol fiyatları, BİST 100 Endeksi, döviz kuru ve VIX Endeksi arasındaki eşbütünleşme ve Granger nedensellik ilişkilerini haftalık verilerle analiz etmiş ve Altın fiyatına gelen şokların BİST 100 üzerinde etkisiz olduğunu ve Altın fiyatlarının Granger nedeni olmadığını vurgulamıştır. (Güngör ve Polat, 2020), 2004 Ocak - 2017 Haziran dönemini kapsayan aylık veriler kullanarak elde ettikleri çoklu regresyon analizi EKK sonuçlarına göre altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında bir ilişki bulunmadığı vurgulanmıştır. (Özmerdivanlı, 2021), Türkiye’de COVID-19 pandemisinin başlangıcından itibaren 11/03/2020 - 31/07/2021 dönemi için Johansen Eşbütünleşme, VECM ve Granger Nedensellik testleri ile altın fiyatları ile BİST 100 arasında nedensellik ilişkisine rastlanmadığını ifade etmektedir. (Kara, 2022), 2012 Mart - 2021 Aralık dönemine ait veriler kullanarak BIST 100 Endeksi ile altın ve BİST 100 arasındaki nedensellik ilişkilerini Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiş ve bu iki değişken arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmadığını göstermiştir.

Diğer taraftan, altın fiyatları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisi olmasa da nedensellik ilişkisi olduğunu veya tersi durumun geçerli olduğunu iddia eden çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, (Yıldız, 2014), 2001 mart – 2013 haziran dönemlerini kapsayan veri seti ile BİST 100 ile altın fiyatları arasındaki ilişkiyi VAR, Etki – tepki, varyans ayrıştırma ve Granger Nedensellik analizleri ile ele almış ve altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilemediğini vurgulamıştır. Ayrıca, altın fiyatlarına gelen bir şokun ise BİST 100 endeksi üzerinde kısa dönemde negatif etkili olduğunu belirtmiştir. (Cingöz ve Kendirli, 2019), 2006/01-2018/06 dönemler arasında Johansen Eşbütünleşme, VECM ve Granger Nedensellik testi sonucunda altın fiyatları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ancak altın fiyatlarının BİST 100’ün nedeni olduğunu tespit etmişlerdir. (Şanlı vd., 2021), 2000-2021 yılları arasında BIST100 endeksinin altın fiyatlarına olan duyarlılığını analiz etmiş, COVID-19 pandemisi döneminde bu ilişkilerin nasıl değiştiğini Johansen-Juselius eşbütünleşme analizi, Granger nedensellik testi, varyans ayrıştırma ve etki-tepki analizleri ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, altın fiyatları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığı; ancak Bist 100’den altın fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu çalışmaların tam aksine, (Güney ve Ilgın, 2019), Aralık 2007 - Mayıs 2018 tarihleri kapsamında 126 aylık veri üzerinde Johansen Eşbütünleşme, Etki – tepki, varyans ayrıştırma ve Granger Nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre, altın fiyatları ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ve çift yönlü nedensellik ilişkisi ortaya koyulmuştur. Benzer şekilde, (İlhan vd., 2022), Türkiye’de altın fiyatları ile BIST100 endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkileri Mayıs 1986 - Ekim 2021 arası aylık veriler kullanarak Maki ve ARDL eşbütünleşme testleri ile analiz etmiş ve bu iki varlığın uzun dönemde beraber hareket ettiğini ve aynı portföyde yer almaması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu çalışmalara genel olarak bakıldığında, altın fiyatlarının BİST 100 üzerindeki uzun ve kısa dönemli etkisi halen incelemeye değer bir konu olarak varlığını sürdürmektedir.

Altın fiyatları ile BİST 100 arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin varlığına yönelik tartışmalar devam ederken bir başka araştırma konusu ise iki değişken arasındaki ilişkinin negatif veya pozitif olup olmadığıdır. Bir grup çalışma da uzun dönemde negatif etkinin olduğu; kısa dönemde pozitif etkinin varlığı ve volatilité yayılımı

ve oynaklık üzerine odaklanmaktadır. Örneğin, (Gazel, 2017), 2002-2016 arası dönem verilerini inceleyerek ve altın fiyatları ile hisse senedi piyasa endeksi arasındaki eşbütünleşme ilişkilerini ARDL sınır testi kullanarak ele almışlardır. Buna göre, altın fiyatları ile BİST 100 arasında uzun dönemde negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ancak kısa dönemde aralarındaki ilişkinin anlamsız olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bunun tam aksine, (Cihangir vd., 2020), 2002-2019 yılları arasındaki verilerle VAR yöntemi, etki – tepki analizleri, varyans ayrıştırma, ve nedensellik ilişkilerine yönelik yaptıkları analizlere göre altın fiyatları ile BİST 100 ilişkisinin pozitif olduğu ancak aralarında nedensellik ilişkisinin bulunmadığı öne sürülmektedir. Diğer taraftan, (Korkmaz vd., 2016), 2002-2016 yılları arasında Türkiye'deki altın fiyatları ile BIST 100 endeks oynaklığı üzerine etkilerini SupAugmented Dickey-Fuller ve Generalized Sup-Augmented Dickey-Fuller testleri ile analiz ederek, altın fiyatlarının BİST 100 getiri oynaklığını artırdığını öne sürmektedir. Aynı zamanda, altın fiyatlarındaki balonların ise BİST 100 oynaklığını azalttığını tespit etmişlerdir. Volatilite yayılımı çerçevesinde bakıldığında, (Şak ve Özkaya, 2022), 2000-2022 dönemi için Dolar, Euro, Altın ve BIST 100 endeksi arasındaki volatilite yayılımını kullanarak analiz etmiş ve bulgular, Doların volatilite yayıcısı, Altın ve BIST 100'ün ise volatilite alıcısı olduğunu göstermiştir. Böylece, Altın fiyatlarından BİST 100'e volatilite yayılımı tespit edilmiştir. (Önem, 2021), 2017-2021 döneminde altın ve gümüş fiyat getirileri ile BİST Madencilik Endeksi getirisi arasındaki volatilite etkileşimini ADF birim kök testi ve Diagonal VECH GARCH modeli kullanarak incelemiş ve altın ve gümüş fiyatlarındaki şokların BİST Madencilik Endeksi volatilitesini azalttığı, bu araçlar arasında önemli bir volatilite etkileşimi olduğunu tespit etmiştir.

Son olarak, altın fiyatları ile BİST 100 arasındaki ilişkinin hem pozitif hem de negatif ilişkili çalışmalar olduğu ileri sürülmektedir. Örneğin, (Şeker, 2021), 2005-2021 arasında BIST 100 endeksi ile altın fiyatlarının etkileşimlerini VAR analizi ve etki-tepki analizleri kullanarak incelemiştir. Bulgulara göre, altın fiyatlarına gelen bir şok BIST 100 endeksi üzerinde ilk dönemde pozitif, dört ve beşinci dönemlerde alt seviyelerde negatif tepki vermekte ve şokun yedinci dönemde ise dengeye geldiğini göstermektedir. İki değişken arasındaki ilişkinin pozitif ve negatif olduğunu söyleyen diğer bir çalışma ise (Durmuş vd., 2019)'a aittir. Burada, 2006-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'daki banka ve mali endekslerin getirileri üzerinde gerçekleştirilen VAR, etki – tepki ve varyans ayrıştırma analizleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre, altın fiyatlarında meydana gelen bir şokun, iki, sekiz, dokuz ve onuncu dönemlerde BİST Banka endeksi üzerinde negatif; diğer dönemlerde ise pozitif bir etkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır. Aynı şekilde, Altın fiyatlarında meydana gelen bir şokun, iki, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu dönemlerde BİST Mali endeksini negatif; diğer dönemlerde pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Uluslararası piyasalardaki son durumlar farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Zeinedini vd. (2022) çalışmasında, 20 Şubat 2020 ile 30 Ocak 2021 tarihleri arasında günlük veriler kullanılarak küresel altın fiyatları ile Tahran Borsası endeksi arasındaki ilişkiyi kantil regresyon analizi ile incelemiş ve farklı kantillerde anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. Bununla birlikte, Li vd. (2023) çalışmasında 2019 Şubat ile 2021 Ocak tarihleri arasında GARCH (p, q) yaklaşımı kullanılarak COVID-19 pandemisi gibi yüksek volatilite dönemlerinde altın ve borsa arasında negatif bir korelasyon tespit edilmiştir. Bu durum, altının borsa dalgalanmalarına karşı bir koruma sağladığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Chen ve Huang (2021) çalışmasında 2010-2019 yılları arasında CNN ve LSTM derin öğrenme zaman serisi analizi kullanılarak, altın fiyatları ve altın volatilite indeksinin borsa tahmin modellerinde kullanıldığında belirli sektörler için daha yüksek yatırım getirisi (ROI) sağladığı bulunmuş olup, bu durum altın fiyatları ile borsa hareketleri arasında pozitif bir ilişkinin olabileceğini göstermektedir.

Tüm literatürel çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde altın fiyatları ile BİST 100 endeksi ve diğer alt endeksler arasındaki ilişki oldukça farklılık arz etmektedir. Bu çalışmanın ise özellikle pandemi sonrasında ortaya çıkan yatırımcı davranışları göz önüne alındığında altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması için oluşturulmuş olan hipotezi ise aşağıdaki gibidir:

H₂: Türkiye'de altın fiyatları ile BİST 100 endeksi arasında pozitif eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

2. 3. Dolar Kuru – BİST 100 ilişkisi

Dolar kuru ile BİST 100 endeksi ve getirileri üzerinde yapılan bazı çalışmalarda iki değişken arasında hem eşbütünleşme hem de nedensellik ilişkisinin varlığına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Örneğin, (Güney ve Ilgın, 2019), Aralık 2007 - Mayıs 2018 tarihleri arasındaki 126 aylık veri üzerinde Johansen Eşbütünleşme, Etki – tepki, varyans ayrıştırma ve Granger Nedensellik analizleri gerçekleştirilmiş ve dolar kuru ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ve dolar kurundan BİST 100'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi ortaya koyulmuştur. (Özmerdivanlı, 2021), Türkiye'de COVID-19 pandemisinin başlangıcından itibaren 11/03/2020 - 31/07/2021 dönemi için Johansen Eşbütünleşme, VECM ve Granger Nedensellik testleri ile Dolar kuru ile BİST

100 arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. (Şanlı vd., 2021), 2000-2021 yılları arasında BIST100 endeksinin dolar kuruna olan duyarlılığını analiz etmiş, COVID-19 pandemi döneminde bu ilişkilerin nasıl değiştiğini Johansen-Juselius eşbütünleşme analizi, varyans ayrıştırma, etki-tepki analizleri, Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, dolar kuru ile BİST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı; çift yönlü nedensellik ilişkisi ile ortaya koyulmuştur. (İlkhani vd., 2022), Türkiye'de dolar kuru ile BIST100 endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkileri Mayıs 1986 - Ekim 2021 arası aylık veriler kullanarak Maki ve ARDL eşbütünleşme testleri ile analiz etmiş ve bu iki varlığın altın'da olduğu gibi uzun dönemde beraber hareket ettiğini ve aynı portföyde yer almaması gerektiğini vurgulamışlardır. (Boyacıoğlu vd., 2023), 19 Temmuz 2010 ile 19 Mart 2020 arasındaki dönem verileri kullanılarak gerçekleştirilen Maki eşbütünleşme ve Hatemi – j asimetrik nedensellik testleri sonucunda dolar kuru ile BİST 100 arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve iki değişken arasında çift yönlü bir asimetrik ilişkinin varlığı ortaya çıkarılmıştır.

Dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkinin yönü ise bir diğer çalışma grubunu oluşturmaktadır. Bu noktada çalışmalar pozitif ve negatif ilişkili olmak üzere birbirinden ayrılmaktadır. (Aktaş ve Akdağ, 2013), 2008 – 2012 dönem verileri incelenerek çoklu regresyon analizi ile dolar kurunun BIST-100 endeksi üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğunu; Granger nedensellik analizi ile dolar kurundan BIST 100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu iddia etmişlerdir. (Yıldız, 2014), 2001 mart – 2013 haziran dönemlerini kapsayan veri seti ile BİST 100 ile dolar kuru arasındaki ilişkiyi VAR, varyans ayrıştırma, Etki – tepki, ve Granger Nedensellik analizleri ile ele almış ve dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca, dolar kuruna gelen bir şok ise BİST 100 endeksi üzerinde kademeli olarak azalan negatif bir etkiye sahiptir. (Yildirim vd., 2020), Dolar kuru ile BİST Turizm endeksi üzerindeki etkilerini Mart 2010 - Şubat 2020 dönemi için VAR modeli kullanarak analiz etmiş ve dolar kuru ile BİST Turizm endeksi arasında bir nedensellik ilişkisi olmamakla birlikte kısa dönemde dolar kuru BİST Turizm endeksi üzerinde negatif etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. (Güngör ve Polat, 2020), 2004 Ocak - 2017 Haziran dönemindeki aylık verileri kullanarak çoklu regresyon analizi EKK sonuçlarına göre dolar kurundaki artışın BİST 100 endeksini negatif yönde etkilediğini bulmuşlardır. (İlgin ve Sari, 2020), dolar kurunun Borsa İstanbul'un en yüksek işlem hacmine sahip beş hisse senedi endeksi (BİST Tüm ve BİST Sektörel Endeksler) üzerindeki etkilerini 2009 Kasım – 2019 Kasım dönemleri için analiz etmiş ve dolar kurundaki artışların kısa vadede hisse senedi endekslerinde düşüşe neden olduğunu tespit etmiştir. Diğer taraftan, (Cihangir vd., 2020), 2002-2019 yılları arasındaki verilerle VAR yöntemi, etki – tepki analizleri, varyans ayrıştırma, ve nedensellik ilişkilerine yönelik yaptıkları analizlere göre Dolar ve Euro kurlarının %50 ağırlıklandırılmış kur sepetinin BİST 100 ile pozitif ilişkili olduğu; döviz kurlarının BİST 100'ün nedeni değil tersi bir durumun geçerli olduğunu vurgulamışlardır. (Öndeş ve Levet, 2020), Türkiye'deki bankaların hisse senedi getirilerini 2008 – 2018 dönemi için panel regresyon analizi ile incelemiş ve döviz kurunun banka hisse senedi getirilerini pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. (Ünal vd., 2022), BİST 100 endeksini etkileyen makroekonomik faktörleri ve beklenti endekslerini Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) modeli kullanarak analiz etmiş ve dolar kuru ile BİST 100 arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya çıkarmıştır. (Ünlü, 2023), 2002 Kasım – 2023 Mayıs dönemleri arasındaki veriler üzerinde BİST bankacılık endeksi ile dolar kuru arasındaki ilişkileri güncel bir teknik olan Fourier ARDL testi ile incelemiş ve bu iki değişken arasında uzun dönemde negatif ilişkinin varlığını gözler önüne sermiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki dolar kuru ile BİST 100 arasındaki ilişkinin yönü halen tartışmalı olarak güncelliğini korumaktadır.

Dolar kuru ile BİST 100 arasındaki değişken yönü tartışıldığı bir ortamda bazı çalışmalar ise dönemsel bir etki ile ilişkinin hem pozitif hem de negatif olabilme durumunu incelemişlerdir. Bu çalışmalardan biri olan (Gazel, 2017), 2002-2016 arası dönem verilerini inceleyerek ve dolar kuru ile hisse senedi piyasa endeksi arasındaki eşbütünleşme ilişkilerini ARDL sınır testi kullanarak ele almışlardır. Buna göre, dolar kuru ile BİST 100 arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ancak kısa dönemde aralarındaki ilişkinin negatif olduğunu vurgulamıştır. (Durmuş vd., 2019), yaptıkları çalışmada ise 2006-2018 yılları arasında Borsa İstanbul'daki banka ve mali endekslerin getirileri üzerinde gerçekleştirilen VAR, etki – tepki ve varyans ayrıştırma analizleri gerçekleştirmişlerdir. Buna göre, altın fiyatlarında meydana gelen bir şokun, iki ve beşinci dönemlerde BİST Banka ve BİST Mali endeksi üzerinde negatif; diğer dönemlerde ise pozitif bir etkinin olduğu ortaya çıkarmışlardır. Aynı zamanda, (Şeker, 2021), 2005-2021 arasında BIST 100 endeksi ile dolar kurunun etkileşimlerini VAR analizi ve etki-tepki analizleri kullanarak incelemiştir. Bulgulara göre, dolar kuruna gelen bir şok BIST 100 endeksi üzerinde ilk dönemde negatif tepki verirken, izleyen dönemlerde pozitif tepkinin ardından şokun dengeye geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, ilişkinin yönü ve şiddeti dönemsel olarak da değişiklik göstermekte ve aydınlatılması gereken önemli bir problem olarak önemini korumaktadır.

Dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişki volatilité bazlı ve yayılım endeksli bir grup çalışmalar ile de ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Örneğin, (Şak ve Özkaya, 2022), 2000-2022 dönemi için Dolar, Euro, Altın ve BIST 100 endeksi arasındaki volatilité yayılımını kullanarak analiz etmiş ve ortaya çıkan sonuçlar, Doların volatilité yayıcısı, Altın ve BIST 100'ün ise volatilité alıcısı olduğunu göstermiştir. Böylece, dolar kurundan BIST 100'e volatilité yayılımı olduğunu vurgulamıştır. (Önem, 2022), 2017-2021 yılları arasında Dolar, Euro ve CDS primlerinin BIST 30, BIST Banka ve BIST Sigorta endeksleri ile olan volatilité etkileşimlerini ve korelasyonlarını CCC-GARCH modeli kullanarak incelemiş ve Dolar ve Euro'nun bu endekslerle volatilité ve korelasyon ilişkisi olduğunu göstermiştir. Bununla beraber, (Kılıç ve Dilber, 2017), Türkiye'deki dolar kuru volatilitésinin BIST 100 endeksi oynaklığı üzerindeki etkilerini GARCH(1,1) modeli kullanarak analiz etmiş ve dolar kuru volatilitésinin BIST 100 oynaklığını azalttığını; durum dolar kuru istikrarının BIST 100 için stabilizasyon sağlayıcı bir rol oynayabileceğini vurgulamıştır. (Korkmaz vd., 2016), 2002-2016 yılları arasındaki verileri kullanarak Türkiye'deki dolar kuru ile BIST 100 endeks oynaklığı üzerine etkilerini SupAugmented (DF) ve Generalized Sup-Augmented (DF) testleri ile analiz etmişlerdir. Buna göre, dolar kurunun BIST 100 getiri oynaklığını artırdığını ancak dolar kuru balonlarının BIST 100 oynaklığı üzerinde anlamsız olduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak, literatürde dolar kuru ile BIST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı, nedenselliğin olmadığı veya tek yönlü olduğunu iddia eden çalışmalar yer almaktadır. (Kara, 2022), 2012 Mart - 2021 Aralık dönemine ait veriler kullanarak BIST 100 Endeksi ile dolar kuru arasındaki nedensellik ilişkilerini Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiş ve altın fiyatlarındaki sonuçlara benzer şekilde dolar kuru ile BIST 100 arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmadığını göstermiştir. (Ögel ve Gökgöz, 2020), 7 Ocak 2011-29 Mart 2019 dönemini günlük veriler üzerinden tek kırılmalı eşbütünleşme analizine göre dolar kuru ile BIST 100 ve Katılım 30 arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı ifade edilmektedir. Ancak dolar kurunun BIST-100 endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu vurgulanmaktadır. (Cingöz ve Kendirli, 2019), 2006/01-2018/06 dönemler arasında Johansen Eşbütünleşme, VECM ve Granger Nedensellik testi sonucunda dolar kuru ile BIST 100 arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ancak dolar kurunun BIST 100'ün nedeni olduğunu tespit etmişlerdir.

Uluslararası piyasalarda döviz kurunun borsa ile son zamanlarda negatif işaretli olduğu öne sürülmektedir. Xiong vd. (2024), 2005-2022 yıllarını kapsayan verilerle DCC-MIDAS-X modeli kullanarak Çin hisse senedi ve döviz kuru piyasaları arasındaki korelasyonun son yıllarda daha da negatif bir hale yöneldiğini tespit etmişlerdir. Manner vd. (2024) ise 2001-2021 yılları arasındaki verilerle çok değişkenli copula tabanlı GARCH modeli ve Koşullu Değer Riski (CoVaR) yöntemi kullanarak döviz kuru dalgalanmalarının Latin Amerika borsası üzerinde negatif bir etki yaratabileceğini vurgulamışlardır. Ayrıca, kriz dönemlerinde döviz kuru şoklarının borsada riskli durumlara yol açtığını ve volatilitenin arttığını belirtmişlerdir. Benzer şekilde, Chang vd. (2024) de 2020-2022 yıllarını kapsayan çalışmada çapraz kuantilogram yöntemi ile döviz kuru (Yeni Tayvan Doları) ile borsa (Tayvan Borsa Ağırlıklı Endeksi) arasındaki ilişkinin negatif olduğunu bulmuştur. Tüm bu çalışmalar, döviz kuru dalgalanmalarının borsa üzerindeki negatif etkilerine ve kriz dönemlerinde bu etkinin daha da belirgin hale geldiğine işaret etmektedir.

Literatürdeki tüm farklılıklara rağmen ağırlıklı olarak literatüre dayalı olarak dolar kurunun BIST 100 üzerindeki etkisinin nedenselliğe bağlı olmak üzere eşbütünleşme ilişkisi olduğu ve BIST 100 endeksini pozitif yönde etkileyebileceğine yönelik oluşturulan hipotez aşağıdaki gibidir:

H₃: Türkiye'de dolar kuru ile BIST 100 endeksi arasında pozitif eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Bu çalışma incelenen literatür taraması neticesinde üç yönlü önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Birincisi, faiz oranları, altın fiyatları ve dolar kuru ile BIST 100 arasındaki eşbütünleşme, kısa dönemli ilişkiler ve nedensellik ilişkilerinin yönü net bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Bu çalışma kısa ve uzun dönemdeki ilişkileri ele alarak önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. İkincisi, literatürde yer alan ekonometrik analizlerin bir çoğunda yapısal kırılmalar önemli ölçüde dikkate alınmamıştır. Yapısal kırılmaların dikkate alındığı çalışmalarda ise fourier bazlı yumuşak geçişli kırılmalar göz ardı edilmiştir. Bu çalışma bu noktada, yumuşak geçişli kırılmaları da dikkate alan Fourier Bootstrap ARDL modeli ile uzun ve kısa dönemli ilişkileri ortaya çıkaran ilk çalışma olmayı hedeflemektedir. Üçüncüsü, dolar kuru ile BIST 100 endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi yine yumuşak geçişli kırılmaları dikkate alan Fourier Bootstrap kantil nedensellik testi ile faiz oranı, altın fiyatları, dolar kurunun BIST 100 endeksi ile ilişkisinin hangi seviyelerde etkileşim içinde olduğunu tespit etmeyi hedefleyen önemli bir boşluğu

doldurmayı hedeflemektedir. Böylece, bu çalışma, nedenselliğin hangi kantillerde söz konusu olduğu hangi kantillerde söz konusu olmadığını ortaya çıkaran ilk çalışma olma özelliğini taşımayı amaçlamaktadır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

3. 1. Veri Seti

Bu çalışma, BİST 100 endeksi üzerinde faiz oranları, altın fiyatları ve döviz kurlarının etkisini 01:2002 – 11:2023 dönemine ait aylık verilerle ve 262 gözlemle ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu amaçla kullanılan değişkenler Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Değişken Tanımları ve Kaynakları

Değişken Kodu	Değişkenler	Tanımı	Veri kaynağı
BİST	BİST 100 Endeksi	XU100 Kapanış Fiyatlarına Göre (Ocak 1986=0.01)	TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
FAİZ	Faiz Oranları	Bankalarca Açılan Mevduatların Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranı	TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
ALTIN	Altın Fiyatları	TL Cinsinden Gram Altın Fiyatı	investing.com
DOLAR	Dolar Kuru	ABD Doları - TCMB Döviz Alış Kuru	TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi

Çalışmada, BİST 100 endeksi bağımlı değişken olarak yer almaktadır ve TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden XU100 kapanış fiyatlarına göre Ocak 1986=0.01 kriteri ile elde edilerek logaritmik formda kullanılmıştır. BİST 100 endeksinin faiz oranlarının nasıl etki ettiğini tespit etmek amacıyla bankalarca 1 yıla kadar vadeli TRY üzerinden açılan mevduatların ağırlıklı ortalamalı faiz oranları bağımsız değişken olarak TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden elde edilmiştir. Altın fiyatları, investing.com adresinden AUX/USD dolar bazında ons değerlerinin Troy ağırlık sistemine göre grama ve ardından ons değerinin de ilgili zamanındaki TCMB döviz alış kuru kullanılarak Türk Lirasına dönüştürülmesi suretiyle bağımsız değişken olarak elde edilmiştir. DOLAR kurları, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden döviz alış kurları kullanarak elde edilmiş ve çalışmaya bağımsız değişken olarak eklenmiştir. Tüm değişkenlerin ilgili dönüşümlerinin yapılmasının ardından tüm değişkenler doğal logaritmik formda kullanılmıştır.

3. 2. Yöntem

Ekonometrik analizlerde serilerin belirli bir ortalama etrafında salınıp salınmadığı, bir diğer ifadesi ile durağan olup olmadığı konusu kullanılacak test ve analizler açısından büyük önem arz etmektedir (Akyol vd., 2023). Durağanlık sınamaları şimdiye kadar yapısal kırılmalı ve kırılmasız birçok test ile gerçekleştirilmiş olup günümüzde yeni kabul edilebilen fourier fonksiyonlu testlerle de gerçekleştirilmektedir. Bunlardan bir tanesi Enders ve Lee, (2012) tarafından geliştirilen Fourier ADF birim kök testleridir. Fourier serisi, periyodik “ y_t ” fonksiyonunun kosinüsler ve sinüslerin toplamı şeklinde bir genişleme olarak tanımlanmaktadır (Gümüş ve Zeren, 2014). Bu testin en önemli avantajı yapısal kırılmaları yumuşak geçişli olarak dikkate alması ve serilerdeki sert değişiklikleri gözleme ve tespit edilmesine olanak sunmasıdır (Yılancı ve Eris, 2013). Fourier ADF testinin üstün yanları sebebiyle bu çalışmada bu test tercih edilmiş olup modeli aşağıdaki gibidir:

$$y_t = \lambda_0 + \lambda_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t \quad (1)$$

Burada, “ T ”, “ λ_1 ” ve “ λ_2 ”, “ π ” ve “ k ”, sırasıyla örneklem büyüklüğünü, Fourier katsayılarını, 3.1416 sayısını ve en küçük karelerin toplamını minimize edecek optimal değeri tespit etmek için kullanılan frekans değerini temsil etmektedir.

Burada, $\lambda_0 + \lambda_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$ denklemi y_t 'de bilinmeyen formda birkaç düzgün kırılmayı yakalayabilecek bir fourier fonksiyon biçimi olarak geliştirilmiştir. Denklem 2'deki “ $k=1,2,3,\dots$ ”, fourier fonksiyonların frekans sayısını, “ t ”, trend terimini, “ T ”, örneklem büyüklüğünü ve “ $\pi=3,1416$ ” sayısını temsil etmektedir. (1) numaralı denkleme göre temel hipotez v_t 'nin birim köklüdür, alternatif hipotez ise v_t 'nin doğrusal veya doğrusal olmayan bir durağanlık içermektedir şeklinde kurulmaktadır (Zhou ve Kutan, 2014).

Zaman serileri analizlerinde durağanlık testlerinin yapılması diğer bir ifade ile serilerde birim kök olup olmadığının tespit edilmesi ve birim kök içermesi halinde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı konusu öne çıkmaktadır. Seriler farklı mertebelerde durağan ise geleneksel zaman serisi analizlerinin yapılması uygun değildir (Fendoğlu ve Gökçe, 2021). Bu sorunun ortadan kaldırılması için Pesaran vd., (2001) tarafından ARDL (Oto regresif Gecikmesi Dağıtılmış) sınır testi geliştirilmiştir. Bu test, bağımlı değişkenin $I(1)$, bağımsız değişkenlerin hem $I(1)$ hem de $I(0)$ formda kullanılmasına olanak tanımaktadır. ARDL yaklaşımı F ve t istatistiklerine bağlı olarak kurulmuş ve bu yaklaşımda $I(1) - I(0)$ olarak tanımlanan üst ve alt sınırlar karşılaştırma yapılarak eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilebilmektedir. Burada, ARDL test istatistiği, üst sınıra ait kritik değerlerden büyük olduğunda, eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını öne süren temel hipotez reddedilmektedir. Pesaran vd., (2001) tarafından önerilen ARDL modeli aşağıdaki gibidir:

$$\Delta BİST_t = \beta_0 + \beta_1 BİST_{t-1} + \beta_2 FAİZ_{t-1} + \beta_3 ALTIN_{t-1} + \beta_4 DOLAR_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \varphi'_i \Delta FAİZ_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \theta'_i \Delta ALTIN_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \omega'_i \Delta DOLAR_{t-i} + e_t \quad (2)$$

Burada Δ birinci fark değerini ve p gecikme uzunluğunu, e_t hata terimini temsil etmektedir. Optimal gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre belirlenmektedir. Pesaran vd., (2001), ARDL tabanlı eşbütünleşme ilişkisinin varlığının ortaya çıkarılabilmesi için F_A ve t test istatistikleri göz önünde bulundurularak $H_{0A}: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = 0$ ve $H_{0B}: \beta_1 = 0$ hipotezlerinin reddilmesi gerekmektedir (Fendoğlu ve Gökçe, 2021).

ARDL sürecinde test istatistiklerinin alt ve üst sınıra göre belirlenmesi seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını kesin olarak ortaya koyamamaktadır (Pesaran vd., 2001). Bu nedenle, söz konusu boşluğun doldurulması için McNown, Sam, ve Goh, (2018) tarafından ARDL modeli için $H_{0C}: \beta_2 = \beta_3 = 0$ hipotezini geliştirmiş ve Bootstrap yöntemleri ile bir F istatistiği (F_b) türetmiştir. Bu yaklaşım ile birlikte değerlendirildiğinde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığının ortaya çıkarılması için her üç hipotezin de reddilmesi gerekmektedir. Önerilen yeni yaklaşım ile ilgili ARDL yaklaşımının açıklayıcı değişkenlerin farklı mertebelerde bütünleşme ilişkisine dair bir sınırlamanın olmadığı ve geleneksel ARDL yöntemlerine göre daha güçlü olduğu ifade edilmektedir (McNown vd., 2018).

ARDL yöntemine ilişkin geliştirilen fourier fonksiyon söz konusu teste güçlü kazandırmış olsa da zaman serisi analizlerinde serilerde meydana gelen yapısal değişimler seriler arasındaki ilişkinin gücünü olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu nedenle, yapısal kırılmalarındaki durumların fourier ARDL testi üzerindeki olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması için Yilanci vd., (2020) bir takım eklentiler yaparak fourier ARDL testine güç kazandırmıştır. Yilanci vd., (2020) tarafından ortaya koyulan ARDL modeline ilişkin sinüs ve cosinüs formatta fourier fonksiyon şöyledir:

$$d(t) = \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (3)$$

Burada " k " seçilen özel frekans sayısını, " n " frekans sayısını, " $\pi = 3,1416$ " sayısını, " t " trend terimini ve " T " örneklem büyüklüğünü göstermektedir. Modelde, Becker, vd., (2006) ve Ludlow ve Enders, (2000) tarafından önerilen aşağıdaki tek frekanslı model ele alındığı ifade edilmektedir (Fendoğlu ve Gökçe, 2021):

$$d(t) = \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (4)$$

Bu çalışmada kurulan model çerçevesinde Yilanci vd., (2020) tarafından geliştirilmiş versiyon ile fourier ARDL modeli aşağıdaki gibidir:

$$\Delta BİST_t = \beta_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 BİST_{t-1} + \beta_2 FAİZ_{t-1} + \beta_3 ALTIN_{t-1} + \beta_4 DOLAR_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \varphi'_i \Delta FAİZ_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \theta'_i \Delta ALTIN_{t-i} + \sum_{i=1}^{p-1} \omega'_i \Delta DOLAR_{t-i} + e_t \quad (5)$$

Bu aşamada, çalışmaya sağlamlık kazandırmak amacıyla FAİZ, ALTIN ve DOLAR değişkenlerinin BIST endeksi ile uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi sırasıyla Hansen ve Phillips (1990), Park (1992) ve Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilmiş FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares), DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares) ve CCR (Canonical Cointegrating Regression) testleri ile de incelenmiş ve katsayılar ve anlamlılık düzeylerindeki farklılık olup olmadığı ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada temelde, serilerin durağanlıkları ve eşbütünleşme ilişkileri fourier fonksiyonlu olarak ele alındığı için seriler arasındaki nedensellik ilişkileri de Cheng vd., (2021) tarafından geliştirilen fourier kantil nedensellik (BFGC-Q) testi ile incelenmiştir. Bu test temelde, Nazlioglu vd., (2016) tarafından geliştirilen fourier Toda – Yamamoto nedensellik testinin doğrusal olmayan nedensellikleri ve kuyruk-nedensellik ilişkisini dikkate almaması nedeniyle üretilmiştir (Akyol vd., 2023). Bu yöntem, standart Granger nedensellik testlerinden hareketle türetilen birçok teste ilave olarak güçlü bir nedensellik testi olarak literatüre katkı sağlamaktadır (Fareed vd., 2021).

Fourier kantil nedensellik testinin “nedeni değildir” şeklinde kurulan temel hipotezinin BFGC-Q yaklaşımı ile test edilmesinde iki prosedür uygulanmaktadır. İlk aşamada, yapısal kırılmalardaki yumuşak geçişleri kontrol altına alınması için deterministik terim, (2) numaralı denklemde yer alan fourier genişleme fonksiyonu $d(t)$ Granger nedensellik denklemine aşağıdaki gibi yerleştirilmiştir:

$$Y_t = \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+h} \theta_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^{p+h} \vartheta_{j,i} X_{j,t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Burada, Y ve X sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişkenlerini, “p” gecikme uzunluğunu, “h” maksimum bütünleşme mertebesi, “m” kovaryans sayısını temsil etmektedir. (2) numaralı denklemin tahmin edilmesi için “k” optimal değerlerini tespit etmek için k^* ; “s” uygun gecikme uzunluğunun tespiti için ise p^* kodlaması yapılmıştır. Bu işlemden sonra, her bir “i = 1,2,3,...,p)” değeri için AIC bilgi kriteri kullanılarak uygun gecikme uzunluğu p^* değeri ve SSR değerini minimum yapacak olan $k = k^*$ değeri seçilmektedir. Bu aşama ise, standart sınırlı F test istatistiği ile temel hipotez ($\gamma_1 = \gamma_2 = 0$) test edilmektedir. Yapılan işlemler sonunda k^* ve p^* seçilerek (2) numaralı denklem OLS tahmincisi yerine kantil regresyon ile aşağıdaki gibi tahmin edilmektedir:

$$Q_{Y_t}(\tau | Z) = \gamma_0(\tau) + \gamma_1(\tau) \sin\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \gamma_2(\tau) \cos\left(\frac{2\pi k^* t}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p^*+h} \theta_i(\tau) Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p^*+h} \vartheta_{j,i}(\tau) X_{j,t-i} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Z değeri (7) numaralı regresyon denkleminin bütün kovaryans matrisini temsil etmektedir. Bu sayede, (7) numaralı denklem kantil regresyon yöntemiyle tahmin edilmek suretiyle farklı kantillerde, $\tau \in (0,1)$, X’ten Y’ye doğru “nedensellik yoktur” ($X \nrightarrow \ominus Y$) temel hipotezi aşağıdaki şekilde test edilebilmektedir:

$$H_0: \hat{\vartheta}_{j,1}(\tau) = \hat{\vartheta}_{j,2}(\tau) = \dots = \hat{\vartheta}_{j,p^*}(\tau) = 0, \forall \tau \in (0,1) \quad (8)$$

Temel hipotez olan “nedensellik yoktur” ($X \nrightarrow \ominus Y$) sınaması (13) numaralı hipotez sınırlaması altında Wald testi ile aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\text{Wald} = \left[T \left((\hat{\vartheta}_j(\tau))' (\hat{\Omega}(\tau))^{-1} (\hat{\vartheta}_j(\tau)) \right) \right] / \tau(1 - \tau) \quad (9)$$

Burada, “ $\hat{\vartheta}_j(\tau)$ ” ifadesi τ . kantilin tahmin edilen katsayı vektörünü, “ $\hat{\Omega}(\tau)$ ” değeri, “ $\hat{\vartheta}_j(\tau)$ ” değerinin varyans – kovaryans matrisinin tutarlı tahmincisini ifade etmektedir. Cheng vd., (2021), fourier kantil nedensellik testinin geliştirilmesi sürecinde Hatemi-J ve Uddin, (2012) tarafından ortaya atılan ve verilerde sıklıkla karşılaşılan otoregresif koşullu heteroskedastiklik (ARCH) etkilerin var olması nedeniyle ortaya çıkan hatta bu verilerin normal dağılım sergilememesinin Wald istatistiğinde asimptotik dağılımdan sapmalar meydana gelebileceğini ifade etmektedir. Bunun için bu yöntemde, Hatemi-J ve Uddin, (2012) yöntemine dayalı olarak ampirik dağılımlarda % 10, % 5 ve %1’lik kritik değerlerin elde edilmesi ve (6) numaralı denklemde yer alan $\sin(\cdot)$ ve $\cos(\cdot)$ terimlerinin temel hipotezlerinin test edilmesi için sınırlandırılmış F istatistiği ve 10,000 iterasyonlu bir simülasyon tekniği uygulanmıştır.

4. AMPİRİK BULGULAR

4. 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışmanın temel amacı, BİST 100 endeksi ile faiz oranları, altın fiyatları ve döviz kurları arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla, gerçekleştirilen ekonometrik analizlerin ilk aşaması olan tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de sunulmaktadır. Değişkenlere genel olarak bakıldığında, Jarque-Bera test istatistiği ve anlamlılık düzeylerine göre verilerin normal dağılmadığı görülmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	BİST	FAİZ	ALTIN	DOLAR
Ortalama	996.70	17.14	1149.96	4.28
Medyan	683.91	14.19	1238.19	1.81
Maksimum	8334.94	65.73	1991.34	28.59
Minimum	87.57	6.85	278.85	1.17
Standart Sapma	1322.66	11.10	501.79	5.38
Çarpıklık	3.59	2.25	-0.21	2.62
Basıklık	16.75	7.90	1.92	9.69
Jarque-Bera	2635.98	485.58	14.69	791.43
Anlamlılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Gözlem Sayısı	263	263	263	263

Not: Bu tabloda BİST, XU100 kapanış fiyatlarına göre Ocak 1986=0.01 kriteri ile elde edilmiş değeri; FAİZ, bankalarca 1 yıla kadar vadeli TRY üzerinden açılan mevduatların ağırlıklı ortalamalı faiz oranını; ALTIN, AUX/USD dolar bazında ons değerlerinin Troy ağırlık sistemine göre Türk Lirası cinsinden değerini, DOLAR ise TCMB döviz alış kuruna göre elde edilmiş ABD dolar kurunu ifade etmektedir.

Tablo 2’de sunulan tanımlayıcı istatistik sonuçları, incelenen değişkenlerin dağılım özelliklerini ve verilerin karakteristiklerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. BİST, faiz ve dolar serilerinde çarpıklık ve basıklık değerlerinin yüksekliği, bu serilerin sağa çarpık dağılımlar sergilediğini ve uç değerlere sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle BİST’in ortalaması ile medyanı arasındaki fark ve çarpıklık değeri (3.59), verilerin yüksek değerlere doğru bir yığılma eğiliminde olduğunu işaret etmektedir. Faiz oranlarında da sağa çarpık bir dağılım (çarpıklık: 2.25) ve yüksek basıklık (7.90) gözlemlenmektedir. Dolar serisinde ise çarpıklık (2.62) ve basıklık (9.69) değerleri, bu değişkenin de benzer şekilde sağa çarpık ve uç değerlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Altın serisinde çarpıklık değeri (-0.21) ile daha simetrik bir dağılım gözlemlenirken, basıklık (1.92) ve Jarque-Bera test sonuçlarına göre yine de uç değerlere dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Veri setinde gözlemlenen çarpıklık ve basıklık gibi özellikler, kullanılan güncel ekonometrik testler sayesinde daha güçlü bir şekilde ele alınmaktadır. Özellikle, kırılmalar ve sapmalar gibi olguların analizinde Fourier Bootstrap ARDL tekniğinin kullanılması isabetli bir tercih olarak öne çıkmaktadır. Bu teknik, kırılmaların ve sapmaların etkilerini daha esnek bir şekilde modelleyerek dağılımların normal varsayımlarından sapmasını dikkate almakta ve bu bağlamda daha doğru sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır. Jarque-Bera testi sonuçlarının da gösterdiği gibi ($p < 0.001$), dağılımların normal varsayımlardan farklılaştığı durumlarda, Fourier Bootstrap ARDL gibi gelişmiş yöntemlerin kullanımı, daha sağlam ve güvenilir bulgular sunmaktadır.

4. 2. Birim Kök Test Sonuçları

Bu çalışmada serilerin durağanlıkları klasik ADF ve Fourier ADF birim kök testleri ile incelenmiştir. Birim kök testinden elde edilen kanıtlar, seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi, katsayı tahmin ve nedensellik testleri sürecinde önemli rol oynamaktadır. Birim kök test sonuçları, Tablo 3 ve Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 3: ADF Test Sonuçları

Değişkenler	ADF Test İstatistikleri			
	Sabitli Model	Anlamlılık Düzeyi	Trendli Model	Anlamlılık Düzeyi
BİST	-0.208	0.934	-1.915	0.643
FAİZ	-2.346	0.158	-1.589	0.795
ALTIN	-2.156	0.222	-1.825	0.689
DOLAR	4.639	1.000	1.263	1.000
Δ BİST	-3.936	0.002***	-3.956	0.011***
Δ FAİZ	-4.271	0.000***	-4.888	0.000***
Δ ALTIN	-4.236	0.000***	-4.476	0.002***
Δ DOLAR	-8.180	0.000***	-6.262	0.000***

Not: “***”, “**”, “*” sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Uygun gecikme uzunluğu genelden özele özelliği taşıyan “t” istatistiği kullanılarak belirlenmiştir. “ Δ ”, serinin birinci farkını temsil etmektedir.

Tablo 4: Fourier ADF Test Sonuçları

Değişkenler	Fourier ADF Test İst.		Kritik Değerler			Fourier ADF Test İst.		Kritik Değerler		
	Sabitli Model	Fourier Sayısı	1%	5%	10%	Trendli Model	Fourier Sayısı	1%	5%	10%
<i>Düzye</i>										
BİST	0.135	1	-4.87	-4.31	-4.02	-2.681	1	-4.37	-3.78	-3.47
FAİZ	-3.716	1	-4.87	-4.31	-4.02	-2.638	1	-4.87	-4.31	-4.02
ALTIN	-2.996	2	-4.62	-4.01	-3.69	-2.374	2	-3.93	-3.26	-2.92
DOLAR	4.598	5	-4.18	-3.56	-3.24	0.925	5	-3.55	-2.94	-2.62

Not: Fourier ADF birim kök testinin temel hipotezi "birim kök vardır=seri durağan değildir" şeklindedir. Elde edilen test istatistikleri Fourier ADF testi için (Enders ve Lee, 2012) çalışmasında yer alan kritik değerler ile karşılaştırılmakta ve birim kök olup olmadığına karar verilmektedir. Fourier ADF test istatistiği kritik değerlerden mutlak değer olarak küçük olduğunda temel hipotez reddedilemez seri durağan değildir. İlgili test istatistikleri kritik değerlerden mutlak değer olarak büyük olduğunda temel hipotez reddedilir seri durağandır. "Δ", serinin birinci farkını temsil etmektedir.

Tablo 3'te sunulan klasik ADF test sonuçlarına göre, Tüm serilerin düzey değerlerde birim kök içerdiği (durağan olmadığı) ve birinci farkları alındığında %1 anlamlılık düzeyinde durağanlaştığı ve serilerin tamamının I(1) seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen Fourier ADF birim kök sonuçlarına göre Tablo 4 incelendiğinde, BİST, FAİZ, ALTIN, DOLAR değişkenlerinin sabitli ve trendli modelde test istatistiği kritik değerlerden mutlak değerde küçük olduğundan durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Tüm serilerin birinci farkları alındığında BİST, ALTIN, DOLAR % 5; FAİZ ise % 1 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında serilerin tamamının I(1) seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

4. 3. Fourier ARDL Test Sonuçları

Fourier ADF birim kök sonuçlarına göre tüm serilerin I(1) seviyesinde durağan olması seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığı konusunu önemli hale getirmektedir. Bu çerçevede, bu çalışmada BİST 100 endeksi bağımlı değişken olarak alınmış ve bu endeks üzerinde faiz oranının, altın fiyatının ve dolar kurunun etkileri ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Fourier ARDL Bootstrap eşbütünlük testi çerçevesinde kurulan ekonometrik modele ilişkin test sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: FARDL Eşbütünlük Test Sonuçları

Seçilen FARDL Modeli a: (1,6,0,3)		k: 0.90	AIC: -2.2002	
Seçilen FARDL Modeli b: (7,0,8,3)				
Seçilen FARDL Modeli c: (2,0,0,2)				
Seçilen FARDL Modeli d: (4,2,2,1)				
Ampirik Test İstatistiği		Bootstrap Kritik Değerler		
		10%	5%	1%
F_A	7.422***	4.320	5.101	6.738
t	-4.564**	-3.582	-3.911	-4.632
F_B	9.875***	4.101	5.114	7.231

Not: Tablodaki "****" ve "***" sırasıyla %1 ve %5 seviyesinde anlamlılığı; "k", optimum frekans sayısını; "AIC", Akaike bilgi kriterine ilişkin test istatistiğini ifade etmektedir. FARDL eşbütünlük testinin temel hipotezi klasik ARDL testinde olduğu gibi "H₀: Seriler arasında eşbütünlük ilişkisi yoktur" şeklinde kurulmaktadır. FARDL test istatistiği Bootstrap kritik değerlerden mutlak değerde büyük olduğunda seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin var olduğu; tersi durumda seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 5'te yer alan Fourier ARDL Bootstrap eşbütünlük test sonuçları incelendiğinde, "F_A" test istatistiği (7.422), Bootstrap kritik değerlerin %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde (4.320, 5.101, 6.738) üzerinde olmasından dolayı seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Aynı zamanda, "t" test istatistiğine (-4.564) göre, Bootstrap kritik değerlerin %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde (-3.582, -3.911, -4.632) üzerinde olmasından dolayı seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Son olarak, "F_B" test istatistiğine (9.875) göre ise Bootstrap kritik değerlerin %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde (4.101, 5.114, 7.231) üzerinde olmasından dolayı seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin bulunduğu söylenebilir. Özetle ifade edilecek olursa model 1 için Fourier ARDL Bootstrap eşbütünlük testinde sunulan her üç test istatistiğine göre BİST, FAİZ, ALTIN ve DOLAR arasında uzun dönemli bir eşbütünlük ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir.

4. 4. Fourier ARDL Katsayı Tahmin Test Sonuçları

Fourier ARDL Bootstrap eşbütünleşme testi neticesinde BİST endeksi ile faiz oranı, altın fiyatı ve Dolar kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ortaya koyulmuştur. Ancak, bağımsız değişkenlerin BİST endeksi üzerinde hangi yönlü etkiye sahip olduğunu tespit etmek için Fourier ARDL katsayı tahminlerinin elde edilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada, Fourier ARDL Bootstrap eşbütünleşme modeline dayalı olarak katsayı tahminleri tablo 6’da sunulmaktadır.

Fourier ARDL Bootstrap eşbütünleşme katsayı tahminlemesinin ilk aşamasında uzun dönemli ilişki incelenmekte olup ikinci aşamada kısa dönemli tahmin sonuçları ortaya koyulmuştur. Ayrıca, Klasik ARDL yaklaşımına fourier formu ilave edilebilmesi için $\gamma_1 \sin(\sinüs)$ ve $\gamma_1 \cos(\cosinüs)$ formları sürece dahil edilmiştir. Tablo 6’teki FARDL Uzun Dönem Katsayı Tahminleri dikkate alındığında FAİZ değişkeni ile BİST endeksi arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı -0.816 olarak hesaplanmıştır. Buradan, FAİZ değişkenindeki %1’lik artış BİST endeksinde uzun dönemde % 0.82’lik bir azalışla açıklanmaktadır. Aynı zamanda, ALTIN değişkeni ile BİST endeksi arasında %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 1.252 olarak hesaplanmıştır. Buradan, ALTIN değişkenindeki %1’lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 1.252’lik bir artış meydana getirdiği görülmektedir. Son olarak, DOLAR değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 2.160 olarak hesaplanmıştır. Buradan, DOLAR değişkenindeki %1’lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 2.160’lık bir artış meydana getirdiği görülmektedir.

Tablo 6: FARDL Uzun ve Kısa Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	FARDL Uzun Dönem Katsayı Tahminleri			
	Katsayılar	Standart Hatalar	t-istatistiği	p-değeri
FAİZ	-0.816**	0.387	-2.105	0.036
ALTIN	1.252*	0.670	1.869	0.063
DOLAR	2.165***	0.519	4.171	0.000
@TREND	-0.017***	0.007	-2.551	0.011
	FARDL Kısa Dönem Katsayı Tahminleri ve Hata Düzeltme Modeli Tahmini			
Sabit Terim	0.028***	0.006	4.942	0.000
$\Delta FAİZ_t$	-0.044	0.066	-0.671	0.503
$\Delta FAİZ_{t-1}$	0.040	0.066	0.604	0.546
$\Delta FAİZ_{t-2}$	0.113*	0.064	1.784	0.076
$\Delta FAİZ_{t-3}$	0.092	0.067	1.379	0.169
$\Delta FAİZ_{t-4}$	-0.109	0.068	-1.621	0.106
$\Delta FAİZ_{t-5}$	-0.100	0.065	-1.536	0.126
$\Delta DOLAR_t$	-0.591***	0.134	-4.423	0.000
$\Delta DOLAR_{t-1}$	0.470***	0.152	3.081	0.002
$\Delta DOLAR_{t-2}$	-0.445***	0.146	-3.038	0.003
$\gamma_1 \sin$	0.015**	0.008	2.015	0.045
$\gamma_1 \cos$	-0.017*	0.010	-1.814	0.071
ECT _{t-1}	-0.076***	0.016	-4.889	0.000

Not: “***”, “**”, “*” sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

FARDL Kısa Dönem Katsayı Tahminleri dikkate alındığında FAİZ değişkeninin sadece 2 gecikmeli değeri BİST endeksi üzerinde %10'da istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Diğer deyişle, FAİZ değişkenindeki %1'lik bir değişim BİST endeksinde % 0.11'lik bir artış meydana getirmektedir. Bu durum, Merkez Bankası para politikası kurulunun almış olduğu faiz artış kararlarının kısa dönemde BİST endeksi üzerinde 2 gecikmeli değerde (2 aylık bir süre içinde) pozitif; daha önceki dönemlerde örneğin, 4 gecikmeli değerde alınan faiz artış kararlarının ise negatif (tablo 5'te 4 gecikmeli değerin anlamlılık düzeyinin %10'a çok yakın olduğu ve katsayısının negatife dönüştüğü düşünüldüğünde) olduğu birlikte dikkate alındığında finansal yatırımcıların ilk faiz artış kararlarına BİST'ten kaçışla cevap verdiği, faiz artışlarının devam etmesi durumunda BİST endeksine dönüş yaptığını ve faiz artışlarının bu dönemlerde beklenen getirileri henüz karşılamadığı ve borsa yatırımlarına devam ettiği şeklinde açıklanabilir. Ancak, uzun dönemde faiz artışlarının devam ettiği uzun dönemli projeksiyonlarda borsa yatırımcısının sabit getirili menkul kıymetlere yöneldiği görülmektedir. ALTIN değişkeni uzun dönemde BİST endeksi ile birlikte pozitif yönlü hareket etmesine rağmen ALTIN değişkeninin kısa dönemde BİST endeksi üzerinde bir etki tespit edilememiştir.

Son olarak, kısa dönemli katsayı ilişkilerine bakıldığında DOLAR değişkeninin cari dönem hareketi ve 3 gecikmeli değerleri ile BİST endeksi üzerinde %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular, finansal yatırımcıların kısa dönemde DOLAR değişkenini BİST endeksi yerine ikame etkisi olarak koyduğu şeklinde açıklanabilir. Bu yaklaşımın sebebi, DOLAR değişkenindeki %1'lik artış 2 gecikmeli değerde BİST üzerinde %0.44 negatif etki yaparken sırasıyla 1 gecikmeli değerde % 0.47 artış, cari değerlerde %0.59 azalış meydana getirmektedir. Buradan, kısa dönemde DOLAR değişkenindeki yükselişlerin BİST endeksi üzerinde farklı şekillerde değişimlere yol açtığı, Bu değişimde yükseliş devam etse de diğer araçlar ve şoklardan dolayı BİST endeksinin gerileme gösterdiği ancak yukarıda da bahsedildiği üzere uzun dönemde DOLAR endeksindeki artışların BİST endeksi üzerinde pozitif etki oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Özetle, Tablo 6'ya göre FAİZ, ALTIN ve DOLAR değişkenlerindeki değişimler uzun dönemde BİST endeksi üzerinde etkili iken kısa dönemde ise FAİZ ve DOLAR değişkenleri BİST endeksi üzerinde etkili olduğu ancak kısa dönemli etkilerin BİST endeksi üzerinde farklı ve sapmalı sonuçlar tırettiği gözlemlenmiştir. Bu etki, hata düzeltme modeli ile incelenmiş ve ECT_{t-1} katsayısının -0.076 olduğunu ve %1 anlamlılık düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bilgilerden değişkenler arasında dönemler itibarıyla meydana gelebilecek bir sapmanın bir sonraki dönemlerde %7.6'lık oranında tekrar birbirlerine yaklaşacağını, sapmanın bu düzelme ile ortadan kalkacağını ve modelin hatasız işlediğini göstermektedir. Bu durum, FAİZ ve DOLAR değişkenlerinin BİST endeksi üzerindeki etkisini önemli olduğunu açıklamaktadır. Son olarak, FARDL katsayı tahmininde $\gamma_1 \sin(\sinüs)$ ve $\gamma_1 \cos(\cosinüs)$ formlarının sırasıyla % 5 ve %10'da anlamlı olduğu görülmektedir.

Çalışmanın buraya kadarki sürecinde Fourier fonksiyonlu birim kök ve Bootstrap eşbütünleşme testlerinin sonuçları değerlendirilmiş olup FAİZ, ALTIN ve DOLAR değişkenlerinin BIST endeksi ile uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonuçları tartışılmıştır. Ayrıca, çalışmaya sağlamlık kazandırmak amacıyla FAİZ, ALTIN ve DOLAR değişkenlerinin BIST endeksi ile uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares), DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares) ve CCR (Canonical Cointegrating Regression) testleri ile de incelenmiş ve sonuçlar tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 7: FMOLS, DOLS, CCR Katsayı Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hatalar	t-istatistiği	Anlamlılık Düzeyi
<i>FMOLS</i>				
FAİZ	-0.532	0.142	-3.743	0.000***
ALTIN	0.469	0.197	2.385	0.018**
DOLAR	0.856	0.150	5.709	0.000***
Sabit Terim	3.986	1.454	2.741	0.007***
@TREND	-0.002	0.002	-0.720	0.472
<i>DOLS</i>				
FAİZ	-0.500	0.150	-3.320	0.001***
ALTIN	0.487	0.209	2.336	0.020**
DOLAR	0.827	0.159	5.195	0.000***
Sabit Terim	3.776	1.547	2.440	0.015**
@TREND	-0.001	0.002	-0.544	0.587
<i>CCR</i>				
FAİZ	-0.527	0.139	-3.794	0.000***
ALTIN	0.469	0.200	2.349	0.020**
DOLAR	0.851	0.149	5.723	0.000***
Sabit Terim	3.970	1.470	2.701	0.007***
@TREND	-0.002	0.002	-0.696	0.487

Not: "****", "***", "**" sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. FMOLS VE CCR testlerinde uzun dönemli varyans hesabı Bartlett ve Newey-West kriterleri ile elde edilmiştir. DOLS uygun gecikme uzunluğu ise Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmektedir.

Tablo 7 sonuçlarına bakıldığında katsayılarda önemli bir farklılık olmamakla birlikte Fourier ARDL eşbütünleşme testlerinin verdiği sonuçlara benzer katsayı ve anlamlılık düzeyleri elde edilmiştir. FMOLS analizine göre, FAİZ değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı -0.532 olarak hesaplanmıştır. Buradan, FAİZ değişkenindeki %1'lik artış BİST endeksinde uzun dönemde % 0.532'lik bir azalışla açıklanmaktadır. Aynı zamanda, ALTIN değişkeni ile BİST endeksi arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.469 olarak hesaplanmıştır. Buradan, ALTIN değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.469'luk bir artış meydana getirdiği görülmektedir. Son olarak, DOLAR değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.856 olarak hesaplanmıştır. Buradan, DOLAR değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.856'lık bir artış meydana getirdiği görülmektedir. DOLS analizine göre, FAİZ değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı -0.500 olarak hesaplanmıştır. Buradan, FAİZ değişkenindeki %1'lik artış BİST endeksinde uzun dönemde % 0.500'lük bir azalışla açıklanmaktadır. Aynı zamanda, ALTIN değişkeni ile BİST endeksi arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.487 olarak hesaplanmıştır. Buradan, ALTIN değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.487'luk bir artış meydana getirdiği görülmektedir. Son olarak, DOLAR değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.827 olarak hesaplanmıştır. Buradan, DOLAR değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.827'lik bir artış meydana getirdiği görülmektedir. CCR analizine göre, FAİZ değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı -0.527 olarak hesaplanmıştır. Buradan, FAİZ değişkenindeki %1'lik artış BİST endeksinde uzun dönemde % 0.527'lük bir azalışla açıklanmaktadır. Aynı zamanda, ALTIN değişkeni ile BİST endeksi arasında %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.469 olarak hesaplanmıştır. Buradan, ALTIN değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.469'luk bir artış meydana getirdiği görülmektedir. Son olarak, DOLAR değişkeni ile BİST endeksi arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmakla birlikte tahmin katsayısı 0.851 olarak hesaplanmıştır. Buradan, DOLAR değişkenindeki %1'lik artışın BİST endeksinde uzun dönemde % 0.851'lik bir artış meydana getirdiği görülmektedir.

4. 5. Fourier Kantil Nedensellik Test Sonuçları

Tablo 8: Fourier Kantil Nedensellik Test Sonuçları

FAİZ → BİST					BİST → FAİZ				
Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (1,4)					Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (4, 0.10)				
Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)	Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)
0.10	0.077	4.428	9.338	10.180	0.10	20.562***	11.416	13.243	14.592
0.20	0.004	3.021	3.149	6.918	0.20	4.849	10.180	12.257	14.818
0.30	0.127	2.910	3.210	5.560	0.30	4.168	10.701	12.335	13.921
0.40	0.016	2.906	3.777	6.934	0.40	7.004	11.184	13.066	31.793
0.50	0.020	4.052	5.649	8.066	0.50	6.491	12.755	13.259	22.086
0.60	0.748	5.653	6.826	7.136	0.60	6.971	14.924	19.362	25.956
0.70	1.207	4.553	5.322	6.369	0.70	5.658	14.609	17.210	24.185
0.80	2.887	5.928	7.064	14.013	0.80	3.807	17.173	20.881	29.671
0.90	8.257**	4.717	6.716	10.340	0.90	4.440	21.692	22.926	37.783
ALTIN → BİST					BİST → ALTIN				
Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (2.00, 0.60)					Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (2.00, 2.30)				
Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)	Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)
0.10	0.115	6.261	8.146	9.828	0.10	5.046	13.995	16.876	24.705
0.20	1.840	4.860	5.873	6.739	0.20	9.066	17.157	20.791	22.264
0.30	3.711*	2.622	3.921	6.557	0.30	4.078	14.856	18.246	22.604
0.40	1.240	2.884	3.469	6.289	0.40	4.977	15.114	19.591	24.478
0.50	0.218	3.163	3.419	4.113	0.50	9.805	14.250	15.042	19.816
0.60	0.234	3.032	3.847	3.919	0.60	8.358	12.564	14.530	23.872
0.70	0.001	3.360	3.975	5.323	0.70	10.045	12.481	15.994	20.258
0.80	0.375	4.359	5.095	7.187	0.80	5.838	11.881	13.660	14.992
0.90	0.008	3.306	4.738	6.769	0.90	4.752	9.7936	10.488	15.324
DOLAR → BİST					BİST → DOLAR				
Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (1, 0.40)					Optimum Gecikme uzunluğu ve frekans (6, 0.10)				
Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)	Kantiller	Walt İstatistiği	Kritik Değerler (%10)	Kritik Değerler (%5)	Kritik Değerler (%1)
0.10	8.115	17.563	18.266	20.878	0.10	17.721	29.483	34.724	40.901
0.20	13.565*	13.035	18.488	23.281	0.20	21.378	22.426	24.748	45.109
0.30	20.284***	13.902	14.527	18.079	0.30	16.956	25.187	30.273	33.166
0.40	19.686**	15.314	17.565	24.247	0.40	23.293	27.198	30.090	33.660
0.50	8.453	15.918	21.165	24.609	0.50	18.019	25.185	28.177	29.744
0.60	12.642	15.210	16.709	20.944	0.60	15.316	26.886	30.121	33.463
0.70	7.806	16.588	18.724	31.143	0.70	13.829	21.895	22.538	33.237
0.80	9.828	17.146	23.426	29.122	0.80	15.490	26.969	31.461	40.153
0.90	18.374	20.845	23.228	26.825	0.90	27.518	28.107	31.295	54.725

Not: "****", "***", "**" sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Son aşamada, Cheng vd., (2021) tarafından yeni geliştirilen bir test olan Fourier Bootstrap kantil nedensellik testi kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri de analiz edilmiş ve sonuçlar irdelenmiştir. Tablo 8 sonuçları incelendiğinde, Faiz oranından BİST 100 endeksine doğru 9. Kantilde nedensellik ilişkisi bulunmakla birlikte, BİST 100 endeksinden Faiz oranına doğru 1. Kantilde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Buradan, faiz oranı ile BİST 100 endeksi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Altın fiyatından BİST 100 endeksine doğru 3. Kantilde nedensellik ilişkisi bulunmakla birlikte BİST 100 endeksinden altın fiyatlarına doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Bu da, altın fiyatı ile BİST 100 arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Son olarak, dolar kurundan BİST 100 endeksine doğru 2., 3. ve 4. Kantillerde nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle, dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, faiz oranlarındaki değişimlerin BİST 100 endeksi uzun dönemli bir ilişkinin varlığını öne süren (Güney ve İlgin, 2019; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı vd., 2021) çalışmalar ile aradaki ilişkinin negatif olduğunu iddia eden (De Mendonça ve Díaz, 2023; Bansal ve Yaron, 2005; Časta, 2023; Aktaş ve Akdağ, 2013; Cihangir vd., 2020; Gazel, 2017; Güngör ve Polat, 2020; İlgin ve Sari, 2020; Koyuncu, 2018; Ünal vd., 2022; Yıldız, 2014) çalışmalar desteklenmekte ve bu çalışmanın H₁ hipotezi kabul edilmektedir. Aynı zamanda, altın

fiyatlarının BİST 100 endeksi üzerinde uzun dönemli bir ilişkinin varlığını (Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan vd., 2022), söz konusu ilişkinin uzun dönemde negatif olduğunu (Li vd. 2023; Gazel, 2017) savunan çalışmalar desteklenerek bu çalışmanın H_2 hipotezi kabul edilmektedir. Son olarak, dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında uzun dönemli ve nedensel bir ilişkinin olduğunu ifade eden (Boyacıoğlu vd., 2023; Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan vd., 2022; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı vd., 2021) ve uzun dönemli bir ilişkinin varlığı pozitif yönlü açıklayan (Ünal vd., 2022; Ünlü, 2023) çalışmalar desteklenip negatif yönde olduğunu idda eden (Xiong vd.,2024; Manner vd., 2024; Chang vd., 2024) çalışmaların BİST 100'ün uluslararası gelişmekte olan piyasalardan ayrıştığı görüşü altında bu çalışmanın H_3 hipotezi kabul edilmektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Türkiye'de alınan faiz kararlarının, altın fiyatlarının ve dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, bankalarca açılan mevduatların ağırlıklı ortalama faiz oranı, Türk Lirası cinsinden gram altın fiyatı ve TCMB döviz alışa göre alınmış dolar kurunun BİST 100 endeksi üzerindeki etkisi 2002: Ocak – 2023: Kasım dönemine ait aylık verilerle ve 262 gözlemlerle zaman serisi oluşturulmak suretiyle Fourier ADF birim kök testi, Fourier Bootstrap ARDL Testi ve Fourier Bootstrap Kantil nedensellik Testi ile ortaya çıkarılmıştır.

Türkiye'de yakın zamanlarda %15 politika faiz oranı Haziran, 2023'ten itibaren kademeli olarak artmaya başlamıştır. Bu süreç, Temmuz, 2023'te % 17,50 Ağustos, 2023'te % 25 Eylül, 2023'te % 30 Ekim, 2023'te % 35 Kasım, 2023'te % 40 Aralık, 2023'te % 42,5 Ocak, 2024'te % 45 Mart, 2024'te % 50 ve izleyen dönemlerde sabit tutma şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ana motivasyonlarından biri olan faiz artışlarının BİST 100 endeksine etkisi, bir diğer ifade ile yatırımcının alınan faiz kararlarına tepkisi vadeli mevduat hesapları yönlü mü yoksa riskli yatırıma devam ettiği mi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, elde edilen sonuçlara göre, alınan faiz kararlarının BİST 100 endeksini uzun dönemde negatif yönde etkilediği görülmektedir. Ancak, kısa dönemde enflasyon baskısından dolayı faiz artışları yatırımcı beklentisini henüz karşılamadığından BİST 100 endeksi üzerinde ilk etapta anlamsız iken birkaç ay içinde pozitif etki oluşturmuştur. Özetle, Türkiye'nin yüksek enflasyon yaşadığı dönemlerde alınan faiz artış kararları BİST 100 üzerinde beklentiyi artırarak yatırımcının riske olumlu sinyaller verdiği, ancak faiz artışlarının devam ettiği noktada BİST 100 endeksinden uzaklaştığı söylenebilir.

Çalışmanın bulguları literatür ile karşılaştırıldığında, faiz oranlarındaki değişimlerin BİST 100 endeksi ile uzun vadeli bir ilişkiye işaret ettiğini savunan çalışmalar (Güney ve Ilgın, 2019; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı ve ark., 2021), aynı zamanda bu ilişkinin negatif yönde olduğunu belirten araştırmalarla (Aktaş ve Akdağ, 2013; Cihangir ve ark., 2020; Gazel, 2017; Güngör ve Polat, 2020; Ilgın ve Sarı, 2020; Koyuncu, 2018; Ünal ve ark., 2022; Yıldız, 2014) örtüşmektedir. Benzer şekilde, altın fiyatlarının BİST 100 endeksi üzerinde uzun vadeli bir etkisi olduğunu (Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan ve ark., 2022) ve bu etkinin uzun dönemde negatif yönde gerçekleştiğini (Gazel, 2017) belirten çalışmalarla da tutarlı sonuçlar elde edilmiştir. Dolar kuru ile BİST 100 endeksi arasında uzun vadeli ve nedensel bir ilişkinin mevcut olduğunu öne süren (Boyacıoğlu ve ark., 2023; Güney ve Ilgın, 2019; İlkhan ve ark., 2022; Özmerdivanlı, 2021; Şanlı ve ark., 2021) ve bu ilişkinin pozitif yönde olduğunu ifade eden (Ünal ve ark., 2022; Ünlü, 2023) çalışmalar ile bu araştırmanın bulguları paralellik göstermektedir.

Altın gibi emtia yatırımları, Dünya'da ve Türkiye'de uzun dönemde güvenli liman olarak görülmekte ve neredeyse tüm çalışmalarda aynı yönlü iddialara yer verilmektedir. Son dönemde yabancı paranın değer kazanması, uluslararası altın talebi, Rusya – Ukrayna savaşının ardından İsrail – Filistin çekişmesi, altın fiyatlarının Türk Lirası cinsinden de değerinin önemli ölçüde artmasına sebep olmuştur. Hatta, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerinden de teyit edilebileceği üzere Türkiye'de 2023 yılında finansal yatırımda en yüksek getiri altın olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm bu gelişmeler ışığında bu çalışma ile yakın zamanda gerçekleştirilen faiz artışlarına rağmen uzun dönemde altının güvenli liman olduğu ancak BİST 100 ile uzun dönemde beraber hareket ettiğini, kısa dönemde bir etkisinin olmadığını, yüksek getiri bekleyen yatırımcının portföyünü yaparken altın ile değil de faiz getirili menkul kıymetlerle oluşturmasının daha sağlıklı olacağını ortaya koymaktadır.

Dünyadaki tüm para birimleri birer değişim aracı olarak kullanılmasına rağmen Türkiye'de yatırım aracı olarak da kullanılmaktadır. Türkiye'deki ekonomik sistemde en yüksek yabancı para hacminin dolar ve euro olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, altın fiyatları daha çok dolar kurundan etkilendiği düşünüldüğünden BİST 100 endeksine etki eden faktörlerin yanına Amerikan dolar kurunun koyulması uygun görülmüştür. Sonuçlara bakıldığında, dolar kurunun altın fiyatları gibi uzun dönemde BİST 100 ile pozitif yönlü hareket ettiği ancak, kısa dönemde de kur artış azalışlarının BİST 100 endeksinde pozitif ve negatif izler bıraktığı görülmektedir. Buradan, yatırımcının portföy çeşitlendirmesinde uzun dönemde BİST 100 hisseleri ile birlikte olmaması önerilmektedir.

Çalışmanın en ilgi çekici sonuçlarından biri de BİST 100 endeksi üzerindeki faiz kararlarının, altın fiyatlarının ve dolar kurunun nedensellik ilişkisi kantiller bazında ortaya çıkarılmaktadır. Faiz oranlarında meydana gelen değişim BİST 100 endeksine 9. Kantilde değişime neden olmaktadır. Bir diğer deyişle, Faiz kararları BİST 100 endeksinin yüksek olduğu dönemlerde değişime neden olmaktadır. Ters durumda ise, BİST 100 endeksindeki değişimler faiz oranlarını 1. Kantilde değişime neden olmaktadır. Bir diğer ifade ile, faiz oranı düşük olduğunda değişim gerçekleşmektedir. Altın fiyatındaki değişimler BİST 100 endeksi üzerinde 3. Kantilde yani düşük sayılabilecek seviyelerde değişime neden olmaktadır. BİST 100 endeksindeki değişimler altın fiyatlarının değişimine neden olmamaktadır. Dolar kurundaki değişimler 2,3 ve 4. kantillerde BİST 100 endeksi üzerinde yani düşük seviyelerinde değişime neden olmaktadır. Doğal olarak, BİST 100 değişimi dolar kurunun değişimine neden olmamaktadır. Tüm bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda yatırımcının portföy çeşitlendirmesini bu yatırım araçlarını dikkate alarak gerçekleştirilebilir.

Bu çalışmanın en önemli kısıtı Fourier Boosrapt ARDL eşbütünleşme testinin gerçekleştirilmesinde 3 bağımsız değişkene kadar analiz etmeye izin verilmesidir. Kapsamın genişletilebilmesi için farklı ekonometrik modellerde farklı yatırım araçlarının kombinasyonunda BİST 100 endeksi üzerindeki etkiler incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, M., ve Akdağ, S. (2013). "Türkiye'de Ekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Fiyatları ile İlişkilerinin Araştırılması", *International Journal of Social Science Research*, 2(1), 50-67, <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijssresearch/issue/32875/365284>
- Akyol, G., Bilirer, M., ve Zeren, F. (2023). "Türkiye'de İhracat, Döviz Kuru, İşsizlik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Fourier Kantil Nedensellik ve Fourier Adl Eşbütünleşme Testlerinden Yeni Kanıtlar", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 298-309, <https://doi.org/10.29106/fesa.1256614>
- Başarır, Ç. (2019). "Altın Ve Hisse Senedi Getirileri Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 475-490. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.472190>
- Becker, R., Enders, W., ve Lee, J. (2006). "A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks", *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Bansal, R., ve Yaron, A. (2004). "Risks for the long run: A potential resolution of asset pricing puzzles", *The Journal of Finance*, 59(4), 1481-1509, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2004.00670.x>
- Boyacıoğlu, N., Höl, A. Ö., ve Gülcan, N. (2023). "Pay Senedi, Emtia, Döviz ve Dijital Para Piyasaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye Örneği", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 73-92, <https://doi.org/10.17336/igusbd.950999>
- Chang, H. W., Chang, T., ve Wang, M. C. (2024). "Revisit the impact of exchange rate on stock market returns during the pandemic period", *The North American Journal of Economics and Finance*, 70, <https://doi.org/10.1016/j.najef.2023.102068>
- Chen, Y. C., ve Huang, W. C. (2021). "Constructing a stock-price forecast CNN model with gold and crude oil indicators", *Applied Soft Computing*, 112, <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2021.107760>
- Cheng, K., Hsueh, H.-P., Ranjbar, O., Wang, M.-C., ve Chang, T. (2021). "Urbanization, coal consumption and CO2 emissions nexus in China using Bootstrap Fourier Granger causality test in quantiles", *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 14(1), 31-49. <https://doi.org/10.1007/s12076-020-00263-0>
- Cihangir, M., Polat, M. A., ve Çalışkan, U. (2020). "Türkiye'de Alternatif Finansal Yatırım Araçları Arasındaki Dinamik Etkileşim: Uygulamalı Bir Analiz", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15(60), 920-940. <https://doi.org/10.19168/jyasar.756338>
- Cingöz, F., ve Kendirli, S. (2019). "Altın Fiyatları, Döviz Kuru ve Borsa İstanbul Arasındaki İlişki", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 545-554. <https://doi.org/10.29106/fesa.649254>
- Çasta, M. (2023). "Inflation, interest rates and the predictability of stock returns", *Finance Research Letters*, 58, <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104380>
- De Mendonça, H. F., ve Díaz, R. R. (2023). "Can ignorance about the interest rate and macroeconomic surprises affect the stock market return? Evidence from a large emerging economy" *The North American Journal of Economics and Finance*, 64, <https://doi.org/10.1016/j.najef.2022.101868>
- Durmuş, S., Yılmaz, T., ve Şahin, D. (2019). "Makroekonomik Göstergelerin Endeks Getirileri Üzerindeki Etkisi: BİST Örneği", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 870-886. <https://doi.org/10.33692/avasyad.543706>

- Enders, W., ve Lee, J. (2012). "A Unit Root Test Using a Fourier Series to Approximate Smooth Breaks*", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(4), 574-599. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2011.00662.x>
- Fareed, Z., Salem, S., Adebayo, T. S., Pata, U. K., ve Shahzad, F. (2021). "Role of Export Diversification and Renewable Energy on the Load Capacity Factor in Indonesia: A Fourier Quantile Causality Approach", *Frontiers in Environmental Science*, 9, <https://doi.org/10.3389/fenvs.2021.770152>
- Fendoğlu, E., ve Gökçe, E. C. (2021). "Türkiye'de Eğitim ve Sağlık Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Fourier Yaklaşımı", *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 203-216. <https://doi.org/10.38009/ekimad.970527>
- Gazel, S. (2017). "Stratejik Emtialar ve Finansal Değişkenler: Türkiye için bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 544-563, <https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziuibfd/issue/36598/416239>
- Gemici, E. (2020). "Ekonomi Politikası Belirsizliği ile G7 Ülke Borsaları Arasındaki ilişki", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(20), 353-372, <https://doi.org/10.29029/busbed.732124>
- Gökalp, B. T. (2019). "Hisse Senedi Getirileri ile Tüketici Güven Endeksi Arasındaki İlişki: Diyagonal VECH Modeli Üzerinden Bir Değerlendirme", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 139-150. <https://doi.org/10.30784/epfad.528556>
- Gülhan, Ü. (2020). "Altın Fiyatları ile VIX Endeksi, BİST 100 Endeksi, Döviz Kuru ve Petrol Fiyatları İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 576-591. <https://doi.org/10.36362/gumus.710836>
- Gümüş, B. F., ve Zeren, F. (2014). "Analyzing the efficient market hypothesis with the Fourier unit root tests: Evidence from G-20 countries", *Ekonomski horizonti*, 16(3), 225-237. <https://doi.org/10.5937/ekonhor1403225g>
- Güney, S., ve Ilgın, K. S. (2019). "Yatırım araçlarının BIST-100 endeksi üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (53), 226-245. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.449164>
- Güngör, B., ve Polat, A. (2020). "Geleneksel Yatırım Araçlarının Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi: BIST'te Sektörel Bazda Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 79-105. <https://doi.org/10.33399/biibfad.707110>
- Hatemi-J, A., ve Uddin, G. S. (2012). "Is the causal nexus of energy utilization and economic growth asymmetric in the US?", *Economic Systems*, 36(3), 461-469. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2011.10.005>
- Ilgın, K. S., ve Sari, S. S. (2020). "Döviz Kuru, Faiz Oranı ve Enflasyon ile BİST Tüm ve BİST Sektörel Endeksler Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 485-510. <https://doi.org/10.30784/epfad.693266>
- İlkhan, C., Çevikgil, D., Aydın, B., ve Zeren, F. (2022). "Altın Fiyatları, ABD Doları ve BIST 100 Endeksi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye Örneği", *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 46-53, <https://dergipark.org.tr/en/pub/mtuiyb/issue/69548/1089040>
- Kara, C. Ç. (2022). "BİST 100 Endeksi İle Çeşitli Yatırım Araçları Arasındaki İlişkinin Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile Analiz Edilmesi", *Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 35-45, <https://dergipark.org.tr/en/pub/bauniibfd/issue/70923/1091063>
- Kılıç, R., ve Dilber, C. (2017). "Türkiye'deki Enflasyon Ve Dolar Kuru Volatilitésinin BIST-100 Endeksi Oynaklığı Üzerindeki Etkisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 164-174, <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiss/issue/40506/487331>
- Korkmaz, Ö., Erer, D., ve Erer, E. (2016). "Alternatif Yatırım Araçlarında Ortaya Çıkan Balonlar Türkiye Hisse Senedi Piyasasını Etkiliyor mu? BİST 100 Üzerine Bir Uygulama", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 10(2), 29-61, <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiss/issue/40506/487331>
- Koyuncu, T. (2018). "BİST-100 Endeksinin Makroekonomik Değişkenler ile İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 615-624. <https://doi.org/10.29106/fesa.423051>
- Li, J., Wang, R., Aizhan, D., ve Karimzade, M. (2023). "Assessing the impacts of Covid-19 on stock exchange, gold prices, and financial markets: Fresh evidences from econometric analysis", *Resources Policy*, 83, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103617>
- Ludlow, J., ve Enders, W. (2000). "Estimating non-linear ARMA models using Fourier coefficients", *International Journal of Forecasting*, 16(3), 333-347. [https://doi.org/10.1016/S0169-2070\(00\)00048-0](https://doi.org/10.1016/S0169-2070(00)00048-0)
- Manner, H., Rodríguez, G., ve Stöckler, F. (2024). "A changepoint analysis of exchange rate and commodity price risks for Latin American stock markets", *International Review of Economics and Finance*, 89, 1385-1403, <https://doi.org/10.1016/j.iref.2023.08.021>

- McNown, R., Sam, C. Y., ve Goh, S. K. (2018). "Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration", *Applied Economics*, 50(13), 1509-1521. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643>
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., ve Soytaş, U. (2016). "Oil Prices and Real Estate Investment Trusts (REITs): Gradual-Shift Causality and Volatility Transmission Analysis", *Energy Economics*, 60, 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Ögel, S., ve Gökgöz, H. (2020). "BİST 100 ve Katılım Endeksinin Faiz ve Döviz Kurlarıyla İlişkisinin Analizi", *Maliye ve Finans Yazıları*, (114), 353-374. <https://doi.org/10.33203/mfy.662421>
- Öndeş, T., ve Levet, M. (2020). "Makroekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkisi: BİST'de Yer Alan Bankalar Üzerine Bir Uygulama", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (88), 155-174. <https://doi.org/10.25095/mufad.801380>
- Önem, H. B. (2021). "Altın, Gümüş ile BİST Madencilik Endeksi Getirileri Arasındaki Volatilité Etkileşiminin Diagonal VECM GARCH Modeliyle Analizi", *OPUS International Journal of Society Researches*, 18(43), 6220-6240. <https://doi.org/10.26466/opus.905547>
- Önem, H. B. (2022). "Döviz Kurları ve CDS Primi Oynaklığının BİST Endekslerine Yayılım Etkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 6(2), 274-293. <https://doi.org/10.31200/makuubd.1117597>
- Öz, F., Polat, M., ve Boydak, H. (2020). "Ekonomik Büyümenin Borsa Temelli Finansal Gelişmeye Etkisi", *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(2), 159-175. <https://doi.org/10.38057/bifd.728024>
- Özdemir, O., ve Çevikalp, S. (2021). "Fourier Birim Kök Testleri Temelinde Ekolojik Açık, Ekonomik Büyüme ve Özel Sektör Kredilerinin Analizi: Türkiye Örneği", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(9), 815-832. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.800>
- Özmerdivanlı, A. (2021). "Covid-19 Pandemisi İle Çeşitli Finansal Göstergeler Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(İERFM Özel Sayısı), 172-191. <https://doi.org/10.30784/epfad.1022647>
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 119-143, <https://doi.org/10.2307/2951679>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., ve Smith, R. J. (2001). "Bounds testing approaches to the analysis of level relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C., ve Hansen, B. E. (1990). "Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. The review of economic studies", 57(1), 99-125, <https://doi.org/10.2307/2297545>
- Rodrigues, P. M. M., ve Robert Taylor, A. M. (2012). "The Flexible Fourier Form and Local Generalised Least Squares De-trended Unit Root Tests*", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(5), 736-759. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2011.00665.x>
- Stock, J. H., ve Watson, M. W. (1993). "A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems", *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 783-820, <https://doi.org/10.2307/2951763>
- Şak, N., ve Özkaya, H. G. Ö. (2022). "Türkiye'de 2000 Yılı Sonrasında Altın, Borsa, Döviz Kuru Piyasaları Etkileşimi ve Volatilité Yayılım Etkisi", *EKOİST Journal of Econometrics and Statistics*, (37), 237-256. <https://doi.org/10.26650/ekoist.2022.37.1199285>
- Şanlı, S., Konak, T., ve Özmen, M. (2021). "Faiz, Döviz Kuru, Altın Fiyatları ve BİST100 Endeksi İlişkisinin Ekonometrik Analizi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", *İzmir İktisat Dergisi*, 36(4), 928-948. <https://doi.org/10.24988/ije.880784>
- Şeker, K. (2021). "Türkiye'de Finansal Sistemden Sağlanan Çeşitli Getirilerin VAR Modeli ile Etkileşimlerinin Analizi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (92), 183-206. <https://doi.org/10.25095/mufad.947821>
- Topcu, M. (2023). "Hisse Senedi Getirilerinin Belirleyicileri: BİST Bankacılık Sektörü Üzerine Bir İnceleme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 1659-1684. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1251600>
- Ünal, A. E., Nas, S., ve Heybeli, M. (2022). "Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler ve Beklenti Endekslerinin BİST 100 Endeksi Üzerine Etkisi", *Sosyoekonomi*, 30(54), 443-466. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2022.04.23>
- Ünlü, M. (2023). "BİST Bankacılık Sektörünün Makroekonomik Belirleyicileri: Fourier ARDL Yaklaşımı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 285-295. <https://doi.org/10.52642/susbed.1349535>
- Xiong, Y., Shen, J., Yoon, S. M., ve Dong, X. (2024). "Macroeconomic determinants of the long-term correlation between stock and exchange rate markets in China: A DCC-MIDAS-X approach considering structural breaks", *Finance Research Letters*, 61, <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105020>

- Yıldız, Y. D. D. A. (2014). "BİST 100 Endeksi İle Alternatif Yatırım Araçlarının İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 39-56, <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduiibfd/issue/20815/222681>
- Yilanci, V., Bozoklu, S., ve Gorus, M. S. (2020). "Are BRICS Countries Pollution Havens? Evidence from a Bootstrap ARDL Bounds Testing Approach with a Fourier function", *Sustainable Cities and Society*, 55, <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035>
- Yilanci, V., ve Eris, Z. A. (2013). "Purchasing Power Parity in African Countries: Further Evidence from Fourier Unit Root Tests Based on Linear and Nonlinear Models", *South African Journal of Economics*, 81(1), 20-34. <https://doi.org/10.1111/j.1813-6982.2012.01326.x>
- Yildirim, S., Ögel, S., ve Alhajrabee, O. (2020). "Makroekonomik Değişkenlerin BİST Turizm Endeks Getirileri Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi", *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(2), 103-121.
- Zeinedini, S., Karimi, M. S., ve Khanzadi, A. (2022). "Impact of global oil and gold prices on the Iran stock market returns during the Covid-19 pandemic using the quantile regression approach", *Resources Policy*, 76, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.102602>
- Zhou, S., ve Kutan, A. M. (2014). "Smooth Structural Breaks and the Stationarity of the Yen Real Exchange Rates", *Applied Economics*, 46(10), 1150-1159. <https://doi.org/10.1080/00036846.2013.868587>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.02.2024 ✓Accepted/Kabul: 09.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1429874

Research Article/Araştırma Makalesi

Çakıcı, D. ve Çakıcı N. (2024). "1928 Harf İnkılabı Sonrası Halk Eğitiminde Mühim Bir Teşkilatlanma Örneği: Millet Mektepleri (1928-1935)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 31-52.

1928 HARF İNKILABI SONRASI HALK EĞİTİMİNDE MÜHİM BİR TEŞKİLATLANMA ÖRNEĞİ: MİLLET MEKTEPLERİ (1928-1935)

Derya ÇAKICI*, Nurettin ÇAKICI**

Öz

Türkiye’de Latin harflerine dayanan yeni bir alfabe 1 Kasım 1928 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM) kabul edilmiş ve 3 Kasım 1928’de de Resmî Gazete’de ilan edilerek yürürlüğe girmiştir. Harf İnkılabının ardından 1 Ocak 1929 tarihinde açılan Millet Mektepleri, okul dışında kalan bütün vatandaşlara okuma-yazma öğretmek ve onları çağdaş bir cumhuriyet bireyi olarak yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. Bu teşkilat sayesinde okul çağını geçmiş yüzbinlerce vatandaş yeni harfler ile okuma-yazma öğrenmiştir. Millet Mektepleri vatandaşlara sadece okuma-yazma öğretmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sağlık, vatandaşlık, devlet yönetimi, anayasa, seçimler gibi temel konularda da onların bilgi sahibi olmasına katkı sunmuştur. Çalışmada, Millet Mekteplerinin en aktif faaliyet gösterdiği 1928-1935 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. Bu süreçte Millet Mekteplerinin kuruluşu, teşkilatlanması ve eğitim-öğretim yapısı incelenmiştir. Arşiv belgeleri, dönemin basın-yayın organları, resmi yayımlar ve araştırma eserlerinin kullanıldığı çalışmada, Millet Mekteplerinin faaliyetleri neticesinde okuryazar oranında kaydedilen gelişmeler istatistiksel olarak değerlendirilmiş ve bu teşkilatın Türkiye’deki okuryazarlık oranının artmasına önemli bir katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Harf İnkılabı, Millet Mektepleri, Eğitim-Öğretim.

AFTER THE 1928 ALPHABET REFORM, AN IMPORTANT EXAMPLE OF ORGANISATION IN PUBLIC EDUCATION: NATIONAL SCHOOLS (1928-1935)

Abstract

A new alphabet based on Latin letters was adopted by the Turkish Grand National Assembly (TGNA) on 1 November 1928 and entered into force on 3 November 1928 by being published in the Official Gazette. Following the Alphabet Revolution, Millet Mektepleri (National Schools) were opened on 1 January 1929 with the aim of teaching literacy to all out-of-school citizens and educating them as individuals of a modern republic. Thanks to this organisation, hundreds of thousands of citizens past school age learned to read and write in new letters. The National Schools were not only limited to teaching citizens to read and write, but also provided them with information on basic issues such as health, citizenship, state administration, constitution and elections. In this study, the period between 1928 and 1935, when Millet Mektepleri were most intensively active, is analysed. In this process, the establishment, organisation and educational structure of Millet Mektepleri were examined. Using archival documents, press organs of the period, official publications and other printed works, the study statistically evaluated the developments in the literacy rate as a result of the activities of Millet Mektepleri and concluded that this organisation made a significant contribution to the literacy rate in Türkiye.

Keywords: Alphabet Reform, National Schools, Education and Training.

*Dr., deryatatlidil61@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8251-4931>)

**Dr. Öğr. Üyesi Trabzon Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON.
e-posta: nurettincakici@trabzon.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9193-122X>)

1. GİRİŞ

Türk Kurtuluş Savaşı ile birlikte Türk milletinin bağımsızlık ve hürriyet için büyük bir mücadele içerisinde girdiği yaygın olarak kabul görmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen bu mücadelenin askeri safhasında bile eğitime önem verilmiş, milletin uygarlık ve refah seviyesinin ancak milli eğitim ile yükseltilebileceğinin farkındalığı ile hareket edilmiştir. TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihinde açılışından kısa bir süre sonra, 6 Mayıs 1920'de "*Maarif Vekilliği*" adı altında yeni bir teşkilat kurulmuş ve eğitimin milli bir sistem içerisinde ele alınması hedeflenmiştir. Milli Mücadele süreci devam ederken 15-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında düzenlenen Maarif Kongresi, eğitim alanında yaşanan önemli gelişmelerden biridir (Akyüz, 2001: 289- 293; Sakaoğlu, 2003: 160-162). Kongreyi önemli kılan faktör ise Yunan ordularının Kütahya-Eskişehir üzerinden Ankara'ya doğru ilerledikleri günlerde, Mustafa Kemal Paşa'nın cepheden ayrılarak kongreye katılması ve kurulacak olan yeni devletin eğitim ilkelerini burada açıklamasıdır (Binbaşıoğlu, 1993: 230-231).

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde, ülkenin çağdaş ve uygar medeniyet seviyesine yükseltilebilmesi için siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda bir dizi reform hareketine yönelindiği bilinmektedir. Eğitimde millilik, modernlik ve laiklik esaslarının uygulanabilmesi için de eğitim-öğretimin birleştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur (Çakıcı, 2022: 373-405). Bu bağlamda 3 Mart 1924 tarihinde "*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*" kabul edilmiş ve bütün eğitim-öğretim kurumları Maarif Vekâletinin çatısı altında birleştirilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924: 25-27).

Ülkede reform hareketleri gerçekleştirilirken halkın neredeyse %90'ının okuryazar olmaması, yapılan yeniliklerin halk tarafından tam manasıyla anlaşılmasına neden olmaktadır (Akyüz, 2001: 297). Durumun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, konuşmalarında sıklıkla okuma-yazma sorunu üzerinde durmuş ve ülkedeki her bireyin okuryazar olması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa; "*Eğitim ve öğretimin önemini izah etmek fazla bir şey olur. Bu memlekette eskiden beri bilgisizlik devam ediyor. Eski idareler bu bilgisizliği devam ettirmeyi kendi devamları için bir lüzum gibi mütalâa ediyorlardı. Bu memlekette cehaleti süratle ortadan kaldırmak lazımdır. Başka kurutuluş yolu yoktur*" şeklindeki ifadeleri ile halkın eğitim probleminin bir an önce çözülmesi gerektiğine dikkat çekmekteydi. (Çiftcioğlu, 2007: 8).

Mustafa Kemal Paşa'nın halk eğitimi üzerinde önemle durması nedeniyle 1926 yılında dönemin Maarif Bakanı İsmail Safa Özler, Halk Dershaneleri kurmak için çalışmalarına başlamıştır. 1927 yılında yayımlanan Halk Dershaneleri talimatnamesine göre dershanelerin açılış amacı şu şekilde belirtilmiştir: "*Maarif Eminlikleri mıntıkaları dâhilinde açılacak olan halk dershanelerinin gayesi, muhtelif esbab ve ahval dolayısıyla hiç okuyamamış, geri kalmış ve istediği terbiye ve tahsil derecesine erişememiş olanları; bir cumhuriyet vatandaşının bilmesi icap eden bilcümle hayati ve medeni bilgilerle tecehhüz etmek, milli hars ve mefkûreyi takviye eylemektir*" (Demir ve Şam: 2017: 341). Bu dershaneler ile toplumun her kesiminden kadın erkek, genç yaşlı ayrımı yapılmadan bütün vatandaşlara okuma-yazma öğretilen ve aynı zamanda hayati ve medeni bilgiler de verilerek onların çağdaş birer cumhuriyet bireyi olmaları sağlanacaktı. Ancak okuma-yazma bilmeyen vatandaşlara Arap harfleriyle okuma-yazma öğretmeye çalışmak, halk eğitimi çalışmalarından beklenen faydanın alınamamasına neden olmuştur. Bu durum ise yeni alfabe çalışmalarının devam ettiği bir dönemde, Harf İnkılabına duyulan ihtiyacı tekrar öne çıkarmıştır (Demir ve Şam: 2017: 348).

1 Kasım 1928 tarihli 1353 sayılı "*Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*" TBMM'de kabul edilmiş ve kanun 3 Kasım 1928'de Resmi Gazetede ilan edilerek yürürlüğe girmiştir (TC Resmi Gazete, 03.11.1928: 921-923; Düstur, 03.11.1928: 3). Harf İnkılabının öncelikli amacı, halkın eğitilmesi ve okuryazar hale getirilmesiydi. Bu amaç doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde ve dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in katkılarıyla Latin harflerinin halka öğretilmesi için çalışmalara başlanmıştır.

11 Kasım 1928 tarihli 7284 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yeni alfabenin halka benimsetilmesi, tanıtılması ve en önemlisi de öğretilmesi için Millet Mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. Ardından Millet Mektepleri talimatnamesi hazırlanmış ve 24 Kasım'da da Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 1048). 22 Eylül 1929 tarihinde Millet Mektepleri talimatnamesi yeniden düzenlenmiş ve eksik kalan kısımları tamamlanmıştır (BCA, 30.18.1.2/5.48.16, 22.09.1929). Millet Mektepleri talimatnamesi gereğince eğitim-öğretim hizmetleri okul dışında kalan 16-45 yaş aralığındaki bütün vatandaşlara ulaştırılmaya çalışılmıştır

(TC Resmi Gazete, 16.11.1929: 8396). Millet Mekteplerinin kurulduğu andan itibaren hükümet ve basın tarafından da desteklenmesi, yeni alfabenin halka tanıtılması ve yaygınlaştırılması hususunda önemli bir etken olmuştur.

Millet Mekteplerinin en verimli çalıştığı dönem, 1928-1935 yılları arasındaki süreç olmuştur. Sözü edilen süreçte halka yeni harfler ile okuma-yazma öğretmenin yanında genel kültür, yurttaşlık ve sağlık bilgisi gibi dersler de okutulmuştur. 1928-1935 yılları arasında Türkiye genelinde toplam 60.373 Millet Mektebi açılmıştır. Millet Mektepleri ile her ne kadar okuma-yazma sorunu tam olarak çözülememiş olsa da belirtilen zaman diliminde 2.486.845 vatandaş bu mekteplere kayıt yaptırmış ve bunlardan 1.358.001'i sınavlardan geçerek mezun olmuştur (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 70-71).

Millet Mektepleri konusuna yönelik literatürde genellikle yerel anlamda yapılmış çalışmaların mevcut olduğu bilinmektedir. Sözü edilen çalışmalarda daha çok yeni Türk harflerinin kabul edilmesiyle birlikte herhangi bir şehir özelinde açılan Millet Mekteplerinin o şehirdeki teşkilatlanması ve faaliyetlerinin ele alındığı görülmektedir. Bahse konu olan çalışmalardan birinde Diyarbakır'da açılan Millet Mekteplerinde gerçekleştirilen eğitim ve uygulamalara yer verilmiştir (Şimşek, 2021: 315-342). Benzer bağlamda yayımlanmış başka bir çalışmada da yurt genelinde açılan Millet Mekteplerinin yerel boyuttaki uygulama evreleri, karşılaşılan problemler ve bu mekteplerin Edirne'deki okuma-yazma oranını nasıl etkilediği ortaya konulmuştur (Özen, 2021: 342-361). İstanbul Millet Mekteplerinin konu edildiği başka bir çalışmada ise ağırlıklı olarak basın-yayın organlarından hareketle İstanbul'da açılan Millet Mekteplerine değinilmiş ve kadın-erkek herkesin toplumsal değişimin sağlanması açısından bahsi geçen mekteplere ilgi gösterdiği işlenmiştir (Saridemir, 2024: 42-53). Ülke genelinde açılan Millet Mekteplerinin Kayseri ayağının istatistik verileriyle incelendiği bir diğer çalışmada, Kayseri'de okuryazarlığın tabana yayılmasında Millet Mekteplerinin önemli bir rol oynadığı vurgulanmıştır (Akpınar ve Kanalga, 2014: 31-44). Şehir özelinde yani yerel düzeyde yapılan çalışmalarda da genel anlamda ilçe ve köylerde açılan Millet Mektepleri hakkında bilgiler verilerek ilgili şehrin okuryazar oranında ne gibi değişiklikler meydana geldiği izah edilmiştir. Öte yandan Millet Mekteplerinin açılması ve işleyişi sürecinde karşılaşılan güçlükler de değinilen faktörler arasında yer almıştır (Gök ve Kılınççeker, 2018: 1173-1235; Bozkurt ve Bozkurt, 2009: 117-135). Bunların yanı sıra Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal kalkınmanın sağlanması açısından eğitimin kırsal alanlara yayılması ve okuryazarlığın artırılması hususunda Millet Mekteplerinin üstlendiği misyonun ele alındığı çalışmalar da mevcuttur (Atamtürk vd., 2023: 2202-2218). Bu kapsamda öne çıkan çalışmalardan bir diğeri de Millet Mekteplerinin halk eğitimi açısından incelenmesini konu edinmiştir. Bahsi geçen çalışmada daha çok Millet Mekteplerinin yeni Türk harflerinin halka duyurulması ve tanıtılması ile okuryazar oranının artmasındaki rolü vurgulanmıştır (Bayraktutan, 2020: 119-150; Kara, 2020: 114-141).

Sözü edilen bilgilerden hareketle Millet Mekteplerinin yapısı, işleyişi ve bu mekteplerde okutulan derslere yönelik derinlemesine bir çalışmanın yapıldığını söylemek güçtür. Bu nedenle bu çalışmada Millet Mekteplerinin en etkin dönemi olan 1928-1935 yılları arasındaki süreçte; Millet Mekteplerinin açılışı, teşkilatlanması ve yapısı derinlemesine incelenmiştir. Bahsedilen husus ile çalışma bir yandan daha önce yapılan çalışmalardan farklılaşırken diğer taraftan da çalışmanın daha önce yapılan araştırmalar ile olası ortak noktalar en aza indirilmeye çalışılmıştır. Resmi kurumlar tarafından yayımlanan Millet Mektepleri talimatnamesi ve müfredat programlarının incelendiği çalışmada, Millet Mekteplerinin işleyişi ve yapısı hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmiştir. Söz konusu çalışma içerisinde arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, Maarif Vekâleti Mecmuası, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan istatistikler ve araştırma eserlerden de istifade edilerek çalışmanın alana katkı sağlaması hedeflenmiştir.

2. YENİ TÜRK HARFLERİNİN KABULÜ

Tarih boyunca göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş coğrafyaya yayılan Türkler, buldukları çevrenin kültürel yapısına göre birbirinden farklı alfabeler kullanmıştır (Tekin, 1997: 7). Bu alfabelerden en belirgin olarak öne çıkan Türklerin Orta Asya coğrafyasında kullandıkları Göktürk ve Uygur alfabeleri ile İslamiyet'in kabulünün ardından yaygın olarak kullanılmaya başlayan Arap alfabesidir (Tongul, 2004: 104). Ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı içerisindeki bazı aydın kesim, Arap alfabesinin yetersizliğini ve ıslah edilmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır (Saydam, 1990: 487-492).

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle başlayan ve 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Tanzimat Dönemi'nde kültürel, sosyal ve siyasal alanda batıya yönelme görülmüştür. Batıda okuryazarlık oranının yüksek olmasına rağmen Osmanlı'da bu oranının sadece belli kesimlerle sınırlı kalması ve halkın önemli bir kısmının okuryazar olmaması bir sorun olarak gün yüzüne çıkmıştır. Arap alfabesinin ıslah edilmesi gerektiğini düşünen Tanzimat aydınları, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde bazı yeni imla işaretlerinin kullanılmasını önermişlerdir. Bu durum ise sonraki süreçte alfabe çalışmalarına zemin hazırlamıştır (Tongul, 2004: 106).

Arap alfabesinin ıslah edilmesi yönünde ilk önemli adım, 1862 yılında Osmanlı aydın kesiminden olan Münif Paşa'nın bir takım faaliyetleri ile atılmıştır. Münif Paşa, *Cemî'yyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*'de bir konuşma yaparak mevcut yazı sisteminde hareke kullanılmadığını ve bu sebeple de bir kelimenin farklı şekillerde okunabildiğini, ne anlama geldiği tam olarak anlaşılamayan bir takım kelime ve özel isimlerin doğru yazılmadığını, büyük harf olmaması sebebiyle özel isimlerin diğer isimlerle karıştırıldığını, Latin harfleri kullanan Avrupa'da bu tür problemler yaşanmadığını ve 6-7 yaşından itibaren her insanın okuma-yazma öğrenebildiğini belirtmiştir. Münif Paşa konuşmasının devamında, Arap harflerinin kitap basımında da uygun olmadığını, Latin harflerini kullanan milletlerin az bir harfle bile kitap basımını yapabilirken Türklerin yüzlerce işarete ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Münif Paşa, alfabenin daha rahat okunmasını sağlamak için harflere işaret konulmasını, yeni sesli harflerin bulunmasını ve harflerin ayrı yazılmasını önermiştir (Tongul, 2004: 105; Tansel, 1953: 224).

Münif Paşa'nın konferansından yaklaşık on dört ay sonra Azerbaycanlı edebiyatçı Mirza Feth Ali Ahundzade de *Cemî'yyet-i İlmiyye-i Osmaniyye*'ye de bir sunum yapmış ve Arap harfleri ile okuma-yazma öğrenmenin zorluğundan bahsetmiştir. Ayrıca 1863 yılında kendisinin Kiril ve Latin harflerinden örnek alarak yeni bir alfabe hazırladığını ve bu alfabe ile de Müslüman halkın okuma-yazmayı daha rahat öğrenebileceğini savunmuştur (Canpolat, 1991: 54). Ancak Cemiyet hazırladığı bir raporla uzun yıllardan beri kullanılan bir alfabenin değiştirilmesinin kolay bir iş olmadığı sonucuna varmıştır. Sonraki süreçte Arap harflerinin iyileştirilmesi yönünde yapılan tartışma ve çalışmaların devam ettiği görülmektedir.

1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet idaresine geçilmiştir (Güneş, 1997: 45-54; Shaw, 1982: 219-220; Osmanlıdan Günümüze Türk Anayasa Metinleri, 2023: 23-95; Berkes, 2008: 333). 1876 Anayasası'nın 18. maddesine, "*Tebaa-i Osmaniyyenin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" hükmünü koyduran Sultan II. Abdülhamid, devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu vurgulamıştır (Kili, 1980: 2). Bu yıllarda basın-yayın organlarında meydana gelen artış ve basının daha fazla okuyucuya hitap etme isteği alfabe konusundaki tartışmaları da yeniden gündeme getirmiştir. Sözü edilen tartışmalar genel olarak alfabenin yeniden düzenlenmesi üzerinde yoğunlaşmaktaydı.

Alfabenin düzenlenmesi ile ilgili aydınlar arasında da birbirinden farklı üç temel görüş mevcuttu. Bu görüşlerden ilk grup içerisinde yer alanlar, alfabenin değiştirilmesine lüzum olmadığını ve asıl problemin öğretim usullerindeki yetersizlikler olduğunu ileri sürmüştür (Saydam, 1990: 490). İkincisi içerisinde yer alan aydınlar, kullanılan alfabede bir takım ıslahatlar yapılmasının gerekli olduğunu ve bunun için de alfabeyi değiştirmeden sadece yetersiz olduğu düşünülen harflere yeni harflerin eklenmesiyle sorunun çözülebileceğini savunmuştur. Sözü edilen bağlamdaki üçüncü görüş içerisinde yer alan aydınlar ise alfabe değişikliğine karşıydı. Bu grup, alfabe değişikliği yerine harflerin ayrı ayrı yazılmasını ve alfabe yeni işaretlerin eklenmesini önermekteydi. Namık Kemal, Fuad Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Ali Suavi gibi birçok aydın ve devlet adamı da alfabenin değiştirilmesine muhalif bir tutum sergilemiş ve Arap alfabesinin terkedilmesinin yüzyılların birikimi olan kütüphaneleri işlevsiz bırakacağını, toplumu dinden ve İslam âleminde koparacağını ileri sürmüştür (Saydam, 1999: 490-491; Yorulmaz, 1995: 15; Dönmez, 2013: 100).

Osmanlı Devleti'nde 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve bu süreçte de yine alfabe tartışmalarına devam edilmiştir. Bu dönemde Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı gibi Osmanlı aydınları alfabenin düzenlenmesini değil, alfabede köklü bir değişiklik yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim bu aydınlara göre, Arap alfabesi Türklere ve Müslümanlara ait bir yazı değildi ve Türkler Arap alfabesini almadan önce başka yazılar da kullanmıştı. Bu sebeple de Latin alfabesine geçilmesinde herhangi bir sakınca yoktu (Erat, 2002: 158). Ancak önemli bir aydın kesim de İslam dünyasında siyasi ve kültürel bağın Arap alfabesi ile sağlandığını, eğer Latin harflerine geçilirse bu bağın kopacağını ve dolayısıyla da kültürel mirastan uzak kalacağını savunmuştur (Doğaner, 2005: 29).

1908 yılında *Türk Derneği* kurulmuş ve alfabede sadeleştirme hareketlerine katkıda bulunmaya çalışmıştır. Kurucuları arasında Ahmet Mithat Efendi, Agop Boyacıyan, Ispartalı Hakkı Bey, Necib Asım, Ahmed Hikmet Bey, Fuad Raif Bey ve Yusuf Akçura gibi aydınların bulunduğu derneğin amaçları; Türkçeyi herkesin konuşacağı bir dil haline getirmek, büyük ölçüde benimsenmiş olan Arapça ve Farsça kelimeleri kabul ederek kullanmak, Türkçe'yi ilim dili olabilecek şekilde kavram ve terimlerle zenginleştirmek ve imla kurallarını düzeltmek olarak belirtilmiştir (Saydam, 1999: 492; Karal, 2001: 82).

1909 yılında Maarif Nezaretinin İmlâ Komisyonu'nu kurdurması, alfabenin değiştirilmesine giden süreçte yapılan ilk resmi girişimdir (Ülkütaşır, 1981: 33). İkinci yarı resmi girişim ise 1911 yılında Recaiâde Mahmud Ekrem'in teşebbüsleriyle kurulan *Islah-ı Huruf Cemiyeti'nin* yürüttüğü bir takım faaliyetler olmuştur (Albayrak, 1989: 474). Alfabe tartışmaları devam ederken Harbiye Nazırı Enver Paşa da tartışmalara dâhil olmuştur. Enver Paşa'nın isteği ile askeri yazışmalarda kullanmak için "*Huruf-ı Munfasıla, Huruf-ı Mukataa, Hatt-ı Cedid, Hatt-ı Enverî, Ordu Elifbası ve Alman Yazısı*" gibi isimlerle bilinen yeni yazının kullanılmasına karar verilmiştir. Ancak sessiz harflerin arasına sesli harfler konularak yeni bir yazım düzeni elde edilmeye çalışılan Ordu Elifbası, ordu içerisinde kargaşaya sebep olduğu gerekçesiyle kullanılmamış ve kaldırılmıştır. Böylece alfabenin düzenlenmesine yönelik bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır (Doğaner, 2005: 29; Kılıç, 2020: 801). Osmanlı aydınlarının bazıları tarafından savunulan Latin harflerine geçilmesi konusu, Cumhuriyet döneminde alfabe değişimine önemli ölçüde zemin hazırlamıştır.

Cumhuriyet döneminde alfabenin değişimi hususundaki ilk ciddi girişim, 17 Şubat 1923 tarihinde Kazım Karabekir başkanlığında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından Latin harflerinin kabul edilmesine yönelik verilen önerge'dir. Nitekim bu önerge ile alfabe sorunu tekrar gündeme gelmiş ancak "*Latin harfleri, İslâm birliğini bozacak*" gerekçesini savunanlar sebebiyle, önerge toplantı salonunda okunmadan reddedilmiştir (Ülkütaşır, 1981: 42-43). Latin harflerinin kabulüne karşı olan Kazım Karabekir, "*Latin Harflerini Kabul Edemeyiz*" başlığı ile Hâkimiyet-i Milliye gazetesine bir demeç vermiştir. Kazım Karabekir demecinde Latin harflerinin kabul edildiği takdirde tarihten, İslam âleminde ve mukaddes kitaplardan uzaklaşılacağını ve bu durumun da bir felaket olacağını, Avrupalıların "Türkler ecnebi yazısını kabul etmişler ve Hıristiyan olmuşlar" yorumunu yapacağını ve bununla birlikte Avrupa'nın eline büyük bir koz geçmiş olacağını ileri sürmüştür (Hâkimiyet-i Milliye, 05.03.1923). Kazım Karabekir'in demecinin ardından alfabe tartışmaları tekrar gündeme gelmiş ve bir süre sonra konu Meclis'te görüşülmeye başlanmıştır.

25 Şubat 1924 tarihinde Meclis'te bütçe görüşmelerinin yapıldığı sırada konu Maarif bütçesine gelince İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu, "Arap harflerinin Türk dilini yazmaya uygun olmadığını halkın yalnızca yüzde iki veya üçünün okuma yazma bildiğini" belirtmiştir. Şükrü Bey konuşmasının devamında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Avrupa'da, Hıristiyanlığın hâkim olduğu yerlerde okumak yasak idi. Okumak papazların, prenslerin yed-i inhisarında idi. Prensler, papazlar ve kanunlarla jandarmalar halkı okutmamak için uğraşıyorlardı. Buna rağmen bütün ahali okudu, Bizim memleketimizde dinimiz, okumayı emrediyor. Hocamız, hacımız, zabitemiz, adet ve ahlâkımız, kanunlarımız her şeyimiz 'Okuyunuz' diyor ve yüzlerce, belki binlerce seneden beri her köyümüzde bir mektebimiz yoksa bile bir hocamız vardır. O, köyümüzün çocuklarını okutmak için didindi, uğraştı. Hacımızın, hocamızın, mirimizin, memurumuzun hulâsa tekmil maneviyat ve maddiyetimizin bizi okumaya sevk ettiği bir diyarda ve büyük fedakârlıklar yapılan bu memlekette, memleket halkı hâlâ okuyup yazma öğrenmedi ise bunu yalnız usulde aramak, yalnız maarifçilerin tarzı tederisi ve idareyi bilmediğini iddia etmek doğru olmaz. Benim kanaatimce bu büyük derdin vahim noktası harflerdir" (TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Şubat 1924: 335-336).

Şükrü Bey'in konuşmasına gelen tepkiler, Meclis'te Latin harfleri meselesinin görüşülmesi için henüz erken olduğunu göstermekteydi. Alfabeye yönelik tartışmaların devam ettiği süreçte Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye'yi modern devletler seviyesine çıkarabilmek için bir dizi reform hareketi başlatılmıştır. Eğitimde millilik, modernlik ve laiklik esaslarının uygulanabilmesi için eğitim-öğretimin birleştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile birlikte ülkedeki bütün eğitim-öğretim kurumları Maarif Vekâletinin çatısı altında birleştirilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924: 25-27). Bu kanunun kabul edilmesinin ardından da alfabe değişikliği konusundaki tartışmalar artarak devam etmiştir.

Sovyetler Birliği çatısı altında yaşayan Türk topluluklarının problemlerini çözmek ve kültürel gelişmelerde ortak çizgiyi belirlemek amacıyla, 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de *Birinci Uluslararası Türkiyat Kongresi* düzenlenmiştir. Alfabe konusunun da tartışıldığı kongrede Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş için 101 olumlu, 7 olumsuz, 6 da çekimser oy verilmiştir. Yapılan görüşmeler ve tartışmalar neticesinde Latin alfabesinin kabul edilmesine karar verilmiş ve her bir Türk kolu için ayrı ayrı Latin kökenli alfabeler oluşturulmuştur. Ardından Türk topluluklarının çoğu Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmıştır (Tongul, 2004: 114; Kılıç, 2020: 802).

Birinci Uluslararası Türkiyat Kongresi'nin ardından Türkiye'de alfabe sorunu yeniden gündeme gelmiş ve Latin alfabesine karşı çıkan birçok aydın da fikrini değiştirmeye başlamıştır. Aynı zamanda Akşam gazetesi de 28 Mart 1926'da yayımlanan sayısında *"Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?"* başlıklı bir anket düzenlemiştir. Dönemin tanınmış aydınlarının katıldığı bu ankette katılımcılara 3 soru yöneltilmiştir: *"Latin harflerini kabul etmeli miyiz? Kabul edersek menfaatimiz nedir, kabul edersek zararımız ne olabilir? Bu mesele etrafındaki nokta-i nazarınızı lütfeder misiniz?"* Ankete verilen cevaplar da gazetenin Nisan-Mayıs aylarındaki sayılarında yayımlanmıştır. Sonuca göre ise ankete katılan toplam 16 kişiden sadece 3'ü Latin harflerine geçilmesi yönünde olumlu görüş bildirmiştir (Kılıç, 2020: 803). Ayrıca bu anket ile Türk basını da ikiye bölünmüştür. Örneğin Ahmet Cevdet Bey sahibi olduğu İkdâm gazetesinde Arap alfabesinin terkedilmemesi gerektiğini ileri sürerken, Cumhuriyet gazetesinin sahibi ve başyazarı Yunus Nadi Bey de artık Latin alfabesine geçilmesinin zamanı geldiğini dile getirmiştir. *Yeni Kafkasya* ve *Hayat* gibi mecmualar da Latin alfabesine karşı çıkarken, İctihad dergisi Latin harflerine geçilmesi gerektiği üzerinde durmuştur (Şimşir, 2008: 76).

1927 yılının son dönemlerinde ve özellikle 1928'in ilk yarısında Latin harflerinin Türkçeye uygulanması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esad Bey, 8 Ocak 1928 tarihinde Türk Ocakları'nda bir konuşma yaparak Latin harfleri konusundaki düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır: *"Mensubu olmakla yegâne şeref duyduğum ırkımın bir gün güzel dilini Latin harflerle ifade ettiğini görmeği hararetle dilediğimi söylemekten men-i nefis edemem"* (Kılıç, 2020: 804). CHP Genel Sekreteri Saffet Bey ve arkadaşlarının hazırladıkları *"Latin Rakamları Tasarısı"* 20 Mayıs 1928'de Meclis'te kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 20 Mayıs 1928: 203). Rakamlar konusu Meclis'te tartışılırken Kastamonu mebusu Hasan Fehmi Bey şöyle demiştir: *"Beynelmilel rakamları bugün kabul ediyoruz. Acaba hükümetimiz beynelmilel harflerin kabulünde ne mahzur görüyor?"* Bu soruya cevap veren Maliye Bakanı Şükrü Bey konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

"Harfler meselesine gelince; keza TBMM'nin şimdiki kadar ittihaz ettiği büyük kararlarda kendine meslek ittihaz ettiği büyük bir şiarı vardır ki herhangi bir mesele, muazzel bir mesele bilhassa ilmi ve fenni bir mesele halledileceği zaman, bütün kuvvet ve kudretin kendi elinde olduğunu bilmekle beraber TBMM, daima ilim ve fen mebahisinde bilhassa mütehasısların, âlimlerin ve mütefenninlerin bir arada toplanarak bir noktada ittihaz ettikleri gün, onu bir gün dahi tehir etmeksizin heyet-i celilenize takdim edeceğiz" (TBMM Zabıt Ceridesi, 20 Mayıs 1928: 206).

Maarif Bakanı Mustafa Necati Bey de Latin harfleri meselesi üzerinde büyük bir titizlikle çalışıldığını ve kısa bir süre içerisinde konunun Meclis'e sunulacağını belirtmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 20 Mayıs 1928: 206). Rakamların kabul edilmesinin ardından İcra Vekilleri Heyeti "Alfabe" konusunu incelemek, bu konu hakkındaki farklı görüşleri belirlemek ve neticede kendi fikirlerini beyan etmek için 23 Mayıs 1928'de bir Dil Heyeti'nin kurulması kararını almıştır. Dönemin önemli yazar, şair ve aydınlarının katıldığı Dil Heyeti'nde toplam 9 kişi görev almış, ancak çalışma alanının genişlemesi ile birlikte 5 kişi daha heyete dâhil olmuş ve üye sayısı 14'e çıkmıştır. Heyet şu isimlerden oluşmaktaydı: "Mardin Mebusu Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Afyon Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), Bolu Mebusu Falih Rıfkı (Atay), Talim Terbiye Kurulu Başkanı Mehmet Emin (Erişirgil), Talim ve Terbiye Kurulu Üyesi Mehmet İhsan (Sungu), Talim ve Terbiye Kurulu Üyesi Avni (Başman), Darülfünun Müderrisi Ragıp Hulusi (Özdem), Darülfünun Müderrisi Ahmet Cevat (Emre), Hariciye Vekâleti Mensubu İbrahim Osman (Grantay)" ile birlikte daha sonra bu heyete "Celal Sahir (Erozan), İbrahim Necmi (Dilmen), Ahmet Rasim, İsmail Hikmet (Ertaylan) ve Fazıl Ahmet (Aykaç) Beylerin" de katılımı sağlanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA], 330.18.11/29.32.20, 28.05.1928).

26 Haziran 1928'de yeni harflerin kabulü için hazırlıklara başlayan heyet, yazı ve dilbilgisi alanındaki çalışmalarını "Alfabe Komisyonu" ve "Gramer Komisyonu" olarak iki alana ayırmıştır. Alfabe Komisyonu'nun görevi; *"Türkçedeki seslerin sayı ve niteliklerini ortaya koymak, bütün harflerin öz değerlerini incelemek, seçim için esaslar geliştirerek*

Türkçe'nin yeni harflerini saptamak ve uygulama kurallarını belirlemek" olarak saptanmıştır. Gramer Komisyonu ise gramer kuralları ile ilgili çalışmaları yapmakla görevlendirilmişti (Doğaner, 2005: 33). Komisyon 6 haftalık bir çalışma neticesinde raporunu tamamlamıştır. Heyet adına Ahmet Cevat (Emre) Bey Gramer Raporu'nu, İbrahim Osman Bey de 41 sayfalık Elifba Raporu'nu hazırlamıştır. 1 Ağustos 1928'de Falih Rifki (Atay) Bey, hazırlanan raporları Dolmabahçe Sarayı'nda Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştur. Alfabe ve Gramer Raporu'nu uzun süre inceleyen Mustafa Kemal Paşa, yeni alfabenin harfleri ve grameri üzerinde bir takım değişiklikler yapılmasını önermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın önerileri doğrultusunda yapılan değişiklikler 6 Ağustos'ta tamamlanmış ve yeni alfabe kamuoyuna duyurulmuştur (Kılıç, 2020: 807).

Mustafa Kemal Paşa 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu Gülhane Parkı'nda yeni harflerin kabul edildiğini halka bildirmiştir. Ardından ülkenin dört bir yanında yeni harflerin öğretilmesi için seferberlik başlatılmıştır. 16 Ağustos'ta Cumhuriyet Halk Fırkası'nda (CHF) bir toplantı düzenlenmiş ve yeni harflerin halk arasında yaygınlaşması için gerekli girişimlerin yapılmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda her ilçede bir dersane açılması ve bu dersaneler için de "Halk Dershanelerine Mahsus Türk Alfabesi" basılması uygun görülmüştür (Tongul, 2004: 122). Öte yandan 15 Ağustos'tan itibaren İstanbul Ticaret Odası'nda imzalar yeni harflerle atılmaya, yazışmalarda da yeni harfler kullanılmaya başlanmıştır. 17 Ağustos'ta ilköğretim öğretmenleri, 18 Ağustos'ta da ilköğretim müfettişleri için yeni Türk alfabesi kursları açılmıştır (Kılıç, 2020: 811).

29 Ağustos günü Dolmabahçe Sarayı'nda profesörler, yazarlar, askeri ve sivil yönetim üyeleri, basın mensupları ve İstanbul'un tanınmış isimlerinin büyük bir çoğunluğunun katılımıyla bir toplantı düzenlenmiş ve Latin harflerinin tanıtımı yapılmıştır. Yoğun tartışmaların yaşandığı bu toplantıda Başvekil İsmet Paşa da yeni harflerin gerekliliğinden, bu alfabenin tamamen bir Türk alfabesi olduğundan ve hükümetin bu konudaki kararlılığından bahsetmiştir. Konferansın ardından Latin harflerinin halka tanıtılması için başta Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Başvekil İsmet Paşa, dönemin TBMM Başkanı Kazım Paşa, Maarif Vekili Mustafa Necati Bey ve birçok mebusun katılımıyla bir tanıtım kampanyası oluşturulmuştur. Bu amaçla yurt gezilerine başlayan Mustafa Kemal Paşa, 23 Ağustos'ta *Ertuğrul* isimli yatıyla İstanbul'dan Tekirdağ'a geçmiştir. Ardından Bursa ve Çanakkale'yi ziyaret eden Paşa, Marmara Bölgesinden sonra sırasıyla Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri illerinde de Latin harflerini halka tanıtmıştır (Şimşir, 2008: 185-190). Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1928'de TBMM'yi açış konuşmasında yeni harflerin kabulü konusuna değinmiş ve konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

"Aziz arkadaşlarım; her şeyden evvel her inkişafın ilk yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıttan evvel büyük Türk milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek lâzımdır. Büyük Türk Milleti, cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma-yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir. Basit bir tecrübe Latin esasından Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarının bu kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin kararıyla Türk harflerinin katiyet ve kanuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır. Efendiler, Türk harflerinin kabulü ile hepimize, bu memleketi seven bütün yetişkin evlatlarına mühim bir vazife teveccüh ediyor. Bu vazife, milletimizin kâmilan okuyup yazmak için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektir. Hepimiz, hususi ve umumi hayatımızda rast geldiğimiz okuyup yazma bilmeyen erkek, kadın her vatandaşımıza öğretmek için tehalük göstermeliyiz. Bu milletin asırlardan beri hallolamayan bir ihtiyacı bir kaç sene içinde tamamen temin edilmek, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir muvaffakiyet güneşidir. Aziz arkadaşlarım, yüksek ve ebedi yadigârınızla büyük Türk Milleti yeni bir nur âlemine girecektir" (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Kasım 1928: 4-5).

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşmasının ardından 1353 sayılı *"Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun"* 3 Kasım 1928'de Resmi Gazetede ilan edilerek yürürlüğe girmiştir (TC Resmi Gazete, 03.11.1928: 921-923; Düstur, 03.11.1928: 3). Yeni harflerin kabul ve onayının ardından alfabenin halka benimsetilmesi, tanıtılması ve en önemlisi de öğretilmesi için başta Millet Mektepleri olmak üzere çeşitli halk eğitim kursları açılmıştır.

3. MİLLET MEKTEPLERİNİN TALİMATNAMESİ VE AÇILIŞI

Harf İnkılabının en önemli aşamalarından biri olan Millet Mektepleri, okul dışında kalan bütün vatandaşlara okuma-yazma öğretmek ve onları çağdaş birer cumhuriyet bireyi olarak yetiştirmek amacıyla oluşturulan halk eğitim kurumları arasında yer almaktadır. 8 Kasım 1928'de Başvekil İsmet Paşa Meclis'te faaliyet raporlarını okurken, yeni harflerin toplumun her kesimine öğretilmesi için Millet Mekteplerinin açılacağını duyurmuş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

“Türk harflerinin bütün vatandaşlara kapılarının önünde ve işlerinin başında öğretilmesi için daha bu sene içinde Millet Mektepleri teşkilatı yapacağız. Bu teşkilat şehir ve köy bütün yurdu kaplayacak, vatandaşların işlerinin maişetlerinin en müsait devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya da dört aylık kurslar açılacaktır. Şehirde ve köyde mektepler muayyen içtima mahallerine gelmeye vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için seyyar muallim teşkilatı yapılacaktır. Devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün memurları Millet Mektepleri teşkilatının ihtiyacına göre çalışacaklardır. Reiscumhurumuz Millet Mektepleri teşkilatının Umumi Reisliğini ve Başmuallimliğini kabul buyurmuşlardır. Bu teşkilat ile bir senede vatandaşın maişet hayatındaki düzenini hiç sarsmaksızın geçkin yaşlarda birkaç yüz bin nüfusu okutabileceğimizi hesap ediyoruz” (TBMM Zabıt Ceridesi, 8 Kasım 1928: 26).

İsmet Paşa'nın Meclis konuşmasından 3 gün sonra yani 11 Kasım'da 7284 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Millet Mekteplerinin açılmasına karar verilmiş ve talimatname hazırlanmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 16.11.1928). 52 maddeden oluşan Millet Mektepleri talimatnamesi, 24 Kasım'da Resmi Gazetede yayımlanmıştır (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 1048). Millet Mekteplerinin amacı talimatnamede şu şekilde belirtilmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türk dilinin ferdî ve umumî, hususî ve resmî bilcümle muharreratta Türk harfleriyle tespiti kanunen kabul edilmiş olmasından bu kanuna müsteniden tatbikinde vuzuh ve vücuha iraesî için yani Türk harflerinin kısa bir zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetten Türk milleti azami surette istifade ettirmek ve büyük halk kitlelerini süratle okuryazar bir hale getirmek maksadıyla Millet Mektebi Teşkilatı yapılmıştır” (TC Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi, 1928).

Bu talimatname ile hiç okuma-yazma bilmeyen vatandaşlara yeni Türk harfleri ile okuma-yazmayı öğrenmeleri için 4 ay süreli A kursları ve okuma-yazma bilenlere de 2 ay süreli B kursları açılmıştır (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 6102). 1928 Millet Mektepleri talimatnamesi ile 16-30 yaş aralığında bulunan bütün kadın erkek vatandaşların öğretimi zorunlu tutulmuştur (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 6105). İlk Millet Mektepleri talimatnamesinde bir yıllık uygulamanın sonunda bazı eksiklikler tespit edilmiştir. Bu sebeple de 22 Eylül 1929'da Millet Mektepleri talimatnamesi yeniden düzenlenmiş ve eksik kalan kısımları tamamlanmıştır (BCA, BCA, 30.18.1.2/5.48.16, 22.09.1929).

56 maddeden oluşan yeni talimatnamenin 1. ve 5. maddeleri arasında Millet Mekteplerinin amacı ve yapısı hakkında bilgi verilmiş ve 1. maddede açılış amacı şu şekilde ifade edilmiştir: *“Türkiye halkını okuyup yazmaya muktedir bir hale getirmek ve ona hayat ve maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadıyla Millet Mektepleri ve teşkilatı vücuda getirilmiştir”* (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). Talimatnamenin 2. maddesinde; *“Millet Mekteplerinin umumi teşkilatı sabit ve seyyar olmak üzere A ve B dersanelerinden, halk okuma odaları ile köy yatı dersanelerinden mürekkeptir”* denilerek, mekteplerin teşkilat yapısı hakkında bilgi verilmiştir (BCA, 490.1.0../1.3.12, 28.10.1929).

3. maddede, *“Şehir ve kasabalarda ve mektebi bulunan köylerde açılan Millet Mektebi dersanelerine sabit; mektepsiz köylere bir devre için muallim göndermek suretiyle açılan dersanelere de seyyar dersaneler denir”* ifadeleri ile sabit ve seyyar dersanelerin tanımı yapılmıştır (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). Talimatnamenin 4. maddesinde sabit ve seyyar A dersanelerin görevleri açıklanmış ve hiç okuma-yazma bilmeyen veya Arap harflerini öğrenmiş olan yetişkinleri okur-yazar bir hale getirmek olduğundan bahsedilmiş ve *“A dersanelerinde tedrisat her sene 1. Teşrinisanide başlayıp Şubat nihayetinde hitama erer”* ifadelerine yer verilmiştir (BCA,

490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). 5. maddede sabit ve seyyar B dershanelerinin hedefi şu şekilde açıklanmıştır: “Sabit ve seyyar B dershanelerinin hedefi, A dershanelerini ikmal etmiş ve okuyup-yazmayı öğrenmiş olan vatandaşları hayat ve maiyetlerinin ve vatandaşlık sıfatlarının istilzam ettiği ana bilgilerle teçhiz etmektir. Bu dershanelerde tedrisat A dershanelerinde olduğu gibi 1 Teşrinisanide başlayıp Şubat nihayetinde hitama erer” (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

6. ve 7. maddeler “Millet Mekteplerinin Miktarı ve Müdavimleri” başlığı altında verilmiştir. 6. maddede, “İlk mektep bulunan her yerde mevcut ilk mektep muallimi adedince ve mektepsiz köylerde de talimatnamenin seyyar dershanelere ait maddelerinde muharrer şartların istikmalî derecesiyle mütenasip olarak 15 ila 40 talebeden mürekkep Millet Mektebi dershaneleri küşadına çalışılır” (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929) ifadelerine yer verilmiştir. 7. madde ile de bu dershanelerde yaşları 16 ile 45 arasında bulunan kadın erkek bütün vatandaşların okutulacağından bahsedilmiştir (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). Burada dikkat çeken husus 1928 talimatnamesinde 16-30 yaş aralığının öğretimi zorunlu tutulurken, 1929 talimatnamesinde yaş aralığının 16-45 olarak belirlenmesidir. Dolayısıyla hedef kitlenin kapsamı genişletilmiştir (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

Millet Mektepleri teşkilatının oluşumuna yönelik bilgilere 8. ve 13. maddeler arasında “Teşkilat” başlığı altında yer verilmiştir. Buna göre, kadın erkek her Türk vatandaşı Millet Mektepleri teşkilatının asli talebesi sayılmıştır. Millet Mektepleri teşkilatının Başkanı ve Başmuallimi Mustafa Kemal Paşa olarak belirlenmiştir. Meclis Başkanı, Başvekil, İcra Vekilleri Heyeti, Erkan-ı Harbiye Reisi ve CHF Umumî Kâtibi de bu teşkilatın yürütücü üyeleri olacaktır. Millet Mekteplerinin işleyişinden de Maarif Vekâleti sorumlu tutulmuştur. Ayrıca, Maarif Vekâleti tarafından verilen emirler dairesinde memleket dâhilindeki Millet Mekteplerinin tesis ve idaresi vazifesi de valiliklere verilmiştir (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

14. ve 21. maddeler arası “Vilayetler” başlığı ile verilmiştir. Genel olarak Millet Mekteplerinin vilayetlerdeki işleyişi, Vilayet İdare Heyetinin görevleri, Vilâyet Millet Mektepleri İdare Heyeti Reisi sıfatıyla valilerin her sene Maarif Vekâletine göndermekle zorunlu oldukları raporlar, Millet Mektepleri İdare Heyetleri Umumî Kâtibi sıfatıyla Maarif Müdürlerinin görevleri detaylı olarak açıklanmıştır (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

Talimatnamenin 22. ve 23. maddeleri “Ücretler” başlığı altında verilmiştir. Buna göre; Millet Mekteplerinde görev alan her öğretmene 4 aylık hizmetinin karşılığında en az 50 lira ödenecekti. İlköğretim müfettişlerine 60, Maarif Müdürlerine de bir dönem için 90 lira ücret ödenecekti. Öğretmenlere verilecek ücretler vilayetlerin Millet Mektepleri tahsisat bütçelerinden ve köy sandıklarından karşılanacaktı (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

24. ve 27. maddeler arası “Millet Mektepleri Dershanelerinin Nevileri ve Tedrisat Zamanları” başlığı altında ele alınmıştır. Buna göre, erkek ve kadınlara özel ya da her ikisine de ortak 3 dersane açılabilceği, her dershanede cuma günleri dışında her gün 1 saat haftada 6 saat ders verileceği, Mahalli İdare Heyetlerinin kararı doğrultusunda gün sayısının 3’e kadar indirilebileceği ancak bir sınıfta günde 2 saatten daha fazla ders verilemeyeceği, derslerin günün hangi saatinde başlayacağına da Mahalli İdare Heyetinin karar vereceği belirtilmiştir (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

28. ve 31. maddeler arası “Derslere Başlangıç ve İmtihanlar” başlığı ile ele alınmış, derslere başlama ve sınavların nasıl olacağı hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre, İdare Heyetleri mekteplerin derslere başlama zamanını gazeteler aracılığıyla duyuracak, 1 Ocak’ta mektepler bayraklarla donatılacak, ilk derste muallimler 15 dakika boyunca Millet Mekteplerinin amacını ve okuma-yazmanın önemini vatandaşlara anlatacaktı. A ve B dershanelerinde 4 ay eğitim alan bütün vatandaşlar sınava tabi tutulacaktı (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8399-8400).

Talimatnamenin 32. ve 44. maddeler arası “Seyyar Dershaneler ve Muallimler” başlığı altında düzenlenmiştir. Buna göre, okul bulunmayan köylere seyyar dershaneler açılacak ve buralarda seyyar öğretmenler görev yapacaktı. Seyyar öğretmenler de sabit öğretmenler gibi Kasım ayında derslere başlayacak ve şubat ayının sonuna kadar çalışacaklardı. Seyyar öğretmenler öğle vaktinden önce 12-16 yaş aralığındaki çocukları, öğleden sonra da 16-45 yaş aralığındaki vatandaşları okutacaklardı. Ayrıca ihtiyaç halinde yetişkinler için farklı kurslar da açılabilcekti. Seyyar öğretmenlerin görev yapacakları yer ihtiyar heyeti tarafından belirlenecek ve seyyar öğretmenler göreve giderken yanlarında tebeşir, kâğıt, kalem, defter, kitap gibi gerekli malzemeleri götürcekti (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8400-8401).

Talimatnamenin 45. ve 47. maddeleri arası “Devlet Müesseselerinin, Hapishanelerin, Hususi ve Ticari Müesseselerin Vazifeleri” başlığı altında düzenlenmiştir. Buna göre; devlet daireleri, belediyeler, tekell idaresi, banka, demiryolu ve liman idareleri sürekli olarak çalıştırdıkları personel ve işçilerini kurslara göndermek zorundaydı. Ayrıca hapishanelerde bulunan Türk vatandaşları ile sürekli olarak en az 20 kişi çalıştıran şirketler, fabrikalar ve bunun gibi bütün kuruluşlar işçilerini okutmakla sorumlu tutulmuştur (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8401).

“İrşat ve Teşvik Faaliyetleri” başlığındaki 48. madde de vatandaşların Millet Mekteplerine olan ilgisini çekme yollarından ve teşvik edici çalışmalardan bahsedilmiştir. 49. ve 50. maddelerde de köy veya mahalle ihtiyar heyetlerine üye olabilmek için gerekli şartlar açıklanmıştır. Ayrıca okullara herhangi bir mazeret göstermeden devam etmeyenlere de makul bir para cezası verileceği üzerinde durulmuştur (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8402). Millet Mektepleri talimatnamesinin 51. ve 56. maddeleri arası da “Müteferrik Maddeler” başlığı altında düzenlenmiştir. 51. madde de Millet Mekteplerine gitmek isteyenlerin sayısının mevcut dersane sayısından fazla olması durumunda, orada mevcut bulunan Türk Ocağı’nın dersane açabileceği belirtilmiştir. 52. madde de Maarif Vekâleti müfettişlerinin, Millet Mekteplerini her daim denetleyebileceği vurgulanmıştır (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8402).

2 Aralık 1928’de Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, “Millet Mektepleri Teşkilî Hakkında” başlıklı bir tamimi valiliklere göndermiş ve Millet Mekteplerinde 1 Ocak 1929’dan itibaren derslere başlanacağını şu şekilde duyurmuştur: “Türkiye halkının ümmilikten kurtarılmasına matuf olarak devam eden faaliyetler 15 Kânunuevvel 1928’den itibaren Millet Mektepleri teşkilatı talimatnamesine tevfikân tanzim olunacak ve Kânunusani 1929’da derslere başlanacaktır. Bu talimatname yeni teşkilatın idari ve ihzari bir cüzü tamını teşkil eden vilayetinizde size şerefli vazifeler tahmil etmektedir” (Maarif Vekâleti Mecmuası, 1929: 89). Genelgenin devamında ise belirtilen tarihe kadar her öğretmene bir Millet Mektebi dershanesi kurulacağı, her kasabada ve birden fazla öğretmenin yer aldığı her köyde A ve B kursları açılacağı, A kursuna dâhil olanların nisan ayına kadar, B kursuna dâhil olanların da şubat sonuna kadar mekteplere devam edeceği belirtilmiştir. Ayrıca bir kurs dönemindeki dersleri geçemeyen vatandaşların diğer kursa katılabilecekleri, sadece bir öğretmenin bulunduğu köylerde A ve B kurslarının ortak olacağı, öğretmenlerin 10 Kânunusaniye kadar karşılaştıkları zorlukları ve dersanelerle ilgili sayısal verileri Maarif Vekâletine bildirmeleri istenmiştir (Maarif Vekâleti Mecmuası, 1929: 89-90).

Millet Mekteplerinin kesin açılış tarihinin 1 Ocak 1929 olarak belirlenmesinin ardından ülke genelinde yoğun bir hazırlık dönemi başlamıştır (BCA, 490.1.0.0/1.2.13, 25.12.1928). Duvar ilanları ve resmi bildirimler, şehir ve köylerin her yerine yapılandırılmış, İstanbul’da okullar süslenmiş ve okul çocukları da açılış günü için gösteri hazırlıklarına başlamışlardır (Ataş, 2003: 62). Diğer yandan Millet Mektepleri için kayıt işlemleri başlatılmış ve özellikle de kadınların mekteplere yoğun ilgisi olmuştur. Maarif Vekâleti de mektepler için kitap basım işlerini hızlandırmıştır. Millet Mekteplerinin müfredatı diğer okullardan farklı olduğu için kitaplar, Ankara’ya çağrılan üniversite hocaları ve alanında uzman öğretmenler tarafından özel olarak hazırlanmıştır. Millet Mekteplerinin kitapları hazırlanırken diğer taraftan da normal okulların kitapları hızlı bir şekilde yeni harflere çevrilmeye başlanmıştı. Millet Mektepleri için diğer bir hazırlık da öğretmenlerin tayin ve tespit işlemlerinin yapılması ve mekteplerin eksiklerinin tamamlanmasıydı (İnanç, 2002: 38-39).

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Millet Mektepleri planlandığı gibi 1 Ocak 1929’da ülke genelinde büyük bir törenle açılmıştır. İstanbul’da ilk tören Taksim’de yapılmış ve çeşitli okullara bağlı izciler Taksim Meydanı’nda toplanmıştır. Şehir bandosu yeni harflerin marşını çalmış ve gösteriye katılan binlerce halk da bando ekibine eşlik etmiştir (Cumhuriyet, 02.01.1929: 1-3). Halkın Millet Mekteplerine yoğun ilgisi, devletin ciddi tutumu ve takipçiliği sayesinde kısa sürede verimli sonuçlar alınmaya başlanmıştır. Nitekim mekteplerin açılışından sadece 4 gün sonra İstanbul’da mektep sayısı 1.200’den 1.500’e ulaşmıştır (Milliyet, 04.01.1929: 1).

4. MİLLET MEKTEPLERİNİN YAPISI

Millet Mekteplerinin eğitim, idari ve mali yapısı 1929 yılında son şekli verilen talimatnameye göre hazırlanmıştır. Teşkilatlanma ve faaliyetlerin yürütülmesi konusunda da bütün yükümlülük Maarif Vekâleti’ne verilmiştir (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8397-8398). Maarif Vekâleti de ülke genelinde Millet Mekteplerinin kurulmasını, işleyişini ve idaresini valiliklere bırakmıştır (Düstur, 03.11.1928: 8). Her vilayette mekteplerin kuruluşu ve idaresi, vilayetin idari yapısına göre vilayet, kaza, nahiye, köy ve mahalle heyetlerine bırakılmıştır (Ataş, 2003: 64).

Vilayet İdare Heyeti'nin başkanı vali, genel sekreteri de maarif müdürüydü. Diğer üyeleri; vilayet encümeninden bir kişi, CHF mutemedi, belediye başkanı ve Türk Ocağı başkanından oluşmaktaydı. Vilayet İdare Heyeti'nin görevleri ise şöyle sıralanmıştır: Her sene azami derecede vatandaşı okutabilecek kadar bütçeyi valiliğin genel bütçesinden ayırmak; Millet Mektepleri için yer bulmak, gerekli ihtiyaçlarını gidermek ve eğitim için gerekli ihtiyaçları gidermek; Talimatnameye uygun olarak vatandaşların devamlılığını sağlamak; Millet Mekteplerinde okutulacak kitaplar ve diğer neşriyatı zamanında bulup halka ulaştırmak; Şehir, kasaba ve köylerdeki devlete ait yerlerde veya halk için çalışan müesseselerin yerlerinde halk okuma odaları oluşturup, temizlemek; Gerekli olacak para için devlet kurumlarından veya fertlerden yardım almak; Mali durumun el verdiği ölçüde her il ve kaza merkezinde veya uygun görülecek yerlere köy yatı mektebi açmak ve idare etmek (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929; TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8397-8398).

Vilayet İdare Başkanı olan valiler, yaptıkları faaliyetler ile ilgili olarak Maarif Vekâletine yılda iki kere rapor gönderecekti. Birinci raporda vilayet kapsamında açılan dersane ve görev yapan öğretmen sayısı, kurslara devam eden vatandaşların cinsiyetleri, sayısı ve devam durumları ile ilgili bilgiler verilecekti. 14 nüsha halinde yazılacak olan ikinci raporda ise valiler, birinci raporda bildirdikleri durumda meydana gelen değişiklikler varsa bunlar hakkında bilgilendirme yapacaklardı (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

Millet Mekteplerinin öğretim kadrosunun genel maarif teşkilatıyla birbirine benzer olduğu görülmektedir. Bu örgütlenme kapsamında illerdeki öğretim kadrosunun en yetkili ismi Maarif Eminleri idi. Maarif Eminleri, Millet Mekteplerinin bütün eğitim-öğretim uygulamalarını denetlemekle görevlendirilmişti (Albayrak, 1994). Ayrıca Maarif Eminleri, mektepler hakkındaki izlenimlerini ve görüşlerini bir rapor halinde Maarif Vekâletine sunmak zorundaydı (Ataş, 2003: 67). Ancak Maarif Eminliği 1931 yılında kaldırılmış ve Millet Mektepleri, Maarif Vekâletinin il Maarif Müdürlüklerine bağlanmıştır.

Talimatnamede "Millet Mektepleri İdare Heyeti Umumî Kâtibi" sıfatıyla Maarif Müdürlerinin görevlerine de şu şekilde yer verilmiştir.

"Millet Mektepleri Vilayet İdare Heyetinin, talimatnamede belirtilen görevlerini yerine getirmesi konusunda kolaylaştırıcı önlem ve önerileri, mesai programı şeklinde hazırlayıp valiye sunarlardı. Öğretmenlerin ve öğretmenlerin görev yapacakları yerlerin belirlenmesi, öğretimin programa uygun olarak yürütülmesi de Maarif Müdürlerinin göreviydi. Öğrencilerin devam durumları hakkında bilgi almak, öğretim faaliyetini aksatacak eksiklikleri Millet Mektebi Vilayet İdare Heyeti ile görüşüp gerekli tedbirleri almak, yapacağı teftiş sonucuna göre gerekli talimatları vermek, sınavların zamanında yapılmasını sağlamak, sınav sonucunda mezunlara verilecek belgeleri düzenlemek ve her ay vermesi gereken bilgileri Maarif eminliklerine iletme" (Ataş, 2003: 67-68).

Diğer bir idari yapılanma olan Kaza İdare Heyeti'nin başkanı kaymakam, genel sekreteri de kaza maarif müdürü idi. Diğer üyeler de belediye başkanı, CHF mutemedi ve Türk Ocağı başkanından oluşmaktaydı (TC Resmi Gazete, 1929: 8398). Nahiye İdare Heyetinin üyeleri de nahiye müdürü, belediye başkanı, mektep başöğretmeni ya da öğretmeni, CHF mutemedinden meydana gelmekteydi. Köy ve Mahalle İhtiyar Heyetleri de köy ya da mahalle muhtarları ve köy öğretmeninden oluşmaktaydı (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8398). Millet Mektepleri her ne kadar resmi olarak merkezi ve yerel idarecilerin yönetiminde örgütlenmiş olsa da kadın erkek her Türk vatandaşı bu mekteplerin yardımcısı ve öğrencisi olarak örgütlenmenin içerisinde yer almıştır.

1928 talimatnamesine göre Millet Mektepleri A ve B dersaneleri olarak ikiye ayrılmıştı. A dersanelerinde eğitim çağını geçiren ve hiç okuma-yazma bilmeyen vatandaşlara 4 ay süreli bir eğitim verilecekti. B dersanelerinde ise Arap harflerini bilen ancak yeni harfleri bilmeyen vatandaşlar 2 ay süreli eğitim alacaktı. 1929 talimatnamesinde ise bu dersanelerle ilgili değişiklik yapılmış ve A dersanelerinde hiç okuma-yazma bilmeyen ya da eski harfler ile okuma-yazma bilip yeni alfabeyi bilmeyen vatandaşlara eğitim verilmesine karar verilmiştir. B dersanelerinde ise A dersanelerini bitiren ve okuma-yazma öğrenen vatandaşlara bazı pratik temel bilgilerin verilmesi uygun görülmüştür (Bayraktutan, 2020: 126; İnan, 1991: 169-170).

Millet Mektepleri 1928 talimatnamesine göre Sabit, Gezici ve Özel olmak üzere üçe ayrılmış ancak 1929 talimatnamesinde yapılan değişikliklerle mekteplere Köy Yatı Dershaneleri ve Halk Okuma Odalarının da eklenmesine karar verilmiştir (Şahin, 1991: 216).

Sabit Millet Mektepleri; okul, toplantı salonları, kahvehane, cami, gençler odası gibi sabit yerlerde faaliyet sürdüren mekteplerdir. Talimatnameye göre bu mekteplerde ilk dönem Kasım ayında başlayacak ve Aralık ayının sonunda sınavların başlamasıyla bitecekti. Ocak ayı sınav ve tatil dönemi olup, ikinci dönem de Şubat ayında başlayacak ve Mart ayına kadar da devam edecekti. Bu okullarda görev yapan öğretmenler gündüzleri çocuklara, akşamları da yetişkinlere ders vermekteydi (Şahin, 1991: 216).

Seyyar Millet Mektepleri, Maarif Vekâletinin resmi bir teşkilatının bulunmadığı yerlerde halkın okuma-yazma öğrenebilmesi amacıyla kurulmuştu. Seyyar muallimlerin tedrisat yapacakları mahal, Köy İhtiyar Heyeti tarafından belirlenirdi. Seyyar Talim Heyetleri bünyesinde görevlendirilen bir öğretmen, okulu bulunmayan köylere gidecek, halkı uygun yer ve zamanlarda toplayacak ve onlara okuma-yazma öğretecekti. Bu mekteplerde 12-16 yaş grubu öğleden önce eğitim alacak, 16-45 yaş arasındaki yetişkinler de öğleden sonra okutulacaktı. Ayrıca Seyyar muallimler gidecekleri yerlere tebeşir, kâğıt, kalem, defter ve kitap ve siyah mat muşamba veyahut buna müşabih portatif kara tahta gibi malzemeyi beraberlerinde götürceklerdi (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

Özellikleri bakımından Sabit Mekteplerin benzeri olan Özel Millet Mektepleri de özel ve devlet kurumlarının çalışanlarını yeni harfler ile okuryazar hale getirmek için kurulmuştu. 1929 talimatnamesi çerçevesinde kurulan diğer bir teşkilat da *Köy Yatı Dershaneleri*di. Bu dershaneler Vilayet İdare Heyetlerinin desteği altında mali şartlara bağlı olarak vilayet ve kaza merkezlerinde ya da uygun görülen herhangi bir yerde kurulacaktı. *Köy Yatı Dershanelerinde*, 12-18 yaş aralığındaki zeki ve sıhhatli çocuklara okuma-yazma öğretilenecekti (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). Okuma-yazma öğrenmiş vatandaşların yararlı bilgiler edinmesi ve kültürel olarak da kendilerini geliştirebilmeleri için *Halk Okuma Odalarının* açılmasına karar verilmiştir. Türkiye'nin bütün şehir, kasaba ve köylerinde açılması planlanan *Halk Okuma Odalarının* açılış amacı şu şekilde belirtilmiştir:

"Millet Mekteplerinde okuttuğumuz kadın ve erkek vatandaşlarımız alfabe ve kıraat sayfalarından sonra kendilerini şahsen alakadar eden malumatı ve vatandaşlık hak ve vazifelerini öğrendikleri zamandır ki mesut ve münevver vatandaşlar yaratmış olmak saadetini duyacağız. İşte bu gayeye doğru atılmış olan ilk adım Okuma Odaları teşkilatıdır. Muhtelif memleketlerde büyük muvaffakiyetler temin eden bu teşkilatın bizde de muvaffak olmaması için hiçbir sebep yoktur" (BCA, 189.9.0.0/114.553.5, 01.01.1929).

Halk Okuma Odalarının kurulması için valiliklere birer genelge gönderilmiştir. Buna göre Okuma Odaları, Millet Mektepleri İdare Heyetinin karar ve onayı ile uygun görülen mahallelerde açılacak ve buraların masrafı da Millet Mekteplerinin bütçesinden ödenecekti. Okuma Odaları bütün halkın fikir ve terbiye ocağı olacak, burada bulunan bütün gazete, mecmua ve kitaplardan herkes yararlanabilecekti. Ayrıca Okuma Odaları için temin edilecek bütün yayınlar Millet Mektepleri İdare Heyeti tarafından belirlenecekti. Okuma Odaları, temiz ve düzenli olmak şartıyla bir evin odası ya da boş bir dükkânda olabilecekti. Okuma Odalarının açılış ve kapanış zamanları mahalli ihtiyaca göre düzenlenecek ve kadınların da bu odalara devam edebilmesi için bir takım düzenlemeler yapılacaktı. Ayrıca Okuma Odalarında belirli zamanlarda halkın faydası için konferanslar düzenlenecekti. Arap harfleriyle yazılmış kitap, gazete ve mecmualar bu odalarda bulundurulmayacaktı (BCA, 189.9.0.0/114.553.5, 01.01.1929).

İdare Heyetlerinin talimatları doğrultusunda köylerde açılacak okuma odalarında vatandaşlara, köy, memleket ve dünya meseleleri, askerlik, vergiler, köy kanunu, kooperatifler gibi birçok konuda bilgi verilecekti. Odalarda kitap, mecmua ve gazetelerin yanı sıra oda duvarlarına halkı bilgilendirici ilan, broşür ve resimler asılacaktı. Halk Okuma Odaları özellikle 1930 yılından sonra yoğun olarak açılmış ve 1933 yılına gelindiğinde 659'u köylerde, 119'u da şehirlerde olmak üzere toplam sayısı 778'e ulaşmıştır. Ayrıca 5.885 kadın, 51.294 erkek olmak üzere toplam 57.179 vatandaş bu okullara devam etmiştir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Maarif, Halk Okuma Odaları ve Umumî Kütüphaneler İstatistiği 1933-1934, 1935).

Millet Mekteplerinin öğretim teşkilatlanmasında diğer önemli bir isim de ilköğretim müfettişleri idi. Millet Mekteplerinde eğitimin talimatnameye uygun olarak yürütülmesinden sorumlu olan ilköğretim müfettişleri,

kendi bölgelerindeki mekteplerin zamanında açılmasını sağlamak, öğretimin talimatnameye uygun olarak yapılıp yapılmadığını kontrol etmek, öğrencilerin yoğun olduğu kurslarda fazla olan öğrencileri öğrencinin az olduğu kurslara nakletmek, öğretmenlerin devam durumunu kontrol etmek, her ay istatistik verileri içeren bilgileri ve raporları maarif müdürüne sunmak ile görevliydi (Ataş, 2003: 68). Millet Mekteplerinde öğretim faaliyetlerini asıl yürütenler ilk mektep müdürleri, başmuallimler ve muallimlerdi. Muallimler görev yaptıkları yerlerde 15 ile 40 vatandaştan oluşan bir dersane kurup öğretim sürecini başlatacaklardı. İlk mektep müdürü ve başmuallimler de muallimlerin ve öğrencilerin mekteplere devamını sağlayacaktı (Kılıç, 2011: 153; Ataş, 2003: 68).

Millet Mektepleri açılmadan önce öğretmenler bir kursa tabi tutulmuş ve kendilerine yeni harfler öğretilmiştir. Öğretmenler için açılan *Alfabe Kurslarına* katılım zorunlu olmuş ve kurs sonunda öğretmenlere yazılı sınav uygulanmıştır. Sınavdan başarılı olanlara da öğretmenlik yapabileceklerine ilişkin vesika verilmiştir (Cumhuriyet, 11.09.1928: 3).

Millet Mekteplerinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri öğretmen yetersizliği idi. Bu sorunu çözmek isteyen devlet yetkilileri, yabancı ve azınlık okullarında görev yapan Türkçe, Tarih ve Coğrafya öğretmenlerinin de Millet Mekteplerinde görev almasını sağlamıştır (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 6104). Diğer yandan Maarif Eminleri eğer gerekli görürse kendi bölgelerinde bulunan orta dereceli okul öğretmenlerini de görevlendirebilirdi. Orta dereceli okulların yanı sıra yüksekokul öğretim kadrosu ve binaları da Millet Mektepleri yararına kullanılabilirdi (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929). Millet Mektepleri için genellikle okul binaları düşünülmüş ancak gerek olması durumunda bölgedeki camiler, hükümet salonları, kulüpler ve kahvehanelerin kullanımı da uygun görülmüştür. Nitekim bu yerlerin mektep haline getirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve diğer ihtiyaçların temin edilmesi de yerel heyetlerin sorumluluğuna verilmiştir (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1929).

Millet Mekteplerini başarıyla tamamlayanlara "Millet Mektebi Şahadetnamesi" verilmiştir. A ve B dersanelerini tamamlayan en başarılı 3 öğrenciye bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hediye edilmiştir. Ayrıca bu kurumlardan mezun olan vatandaşlara ziraat, ticaret ve sanayi kurslarına girişte öncelik de verilecekti (Öztürk ve Nurdoğan, 2001: 209-210).

Mezun olan vatandaşların okuma-yazma bilgisini geliştirmek için 11 Şubat 1929 tarihinde Maarif Vekâleti tarafından "Halk Mecmuası" adı ile haftalık bir dergi çıkarılmıştır. "Halk Mecmuasının" Başyazarı Aka Gündüz, diğer yazarları da Kazım Nami (Duru), Mithat Sadullah (Sander), Yusuf Ziya (Özer), Hikmet Şevki, Halit Fahri (Ozansoy), Necdet Rüştü ve Celal Sahir Bey'ler idi. 22 Haziran 1931'e kadar toplam 124 sayı çıkarılan dergide, yeni alfabe ile ilgili haberlere, hikâye, şiir ve fotoğraflara yer verilmiştir. Diğer yandan "Halk Mecmuası" ile Millet Mekteplerinin faaliyetleri halka duyurulmuş, öğrenci sayısı, sınav tarihleri, okul sayısı gibi istatistiki değerler hakkında da bilgiler verilmiştir (Kılıç, 2011: 157).

Millet Mektepleri bütçesi bütün il ve ilçedeki İdare Heyetleri tarafından hazırlanır ve Maarif Vekâletinin onayına sunulurdu. Dersanelerin araç-gereçleri, öğretim kadrosunun ücretleri, seyyar öğretmenlerin yol masrafları, Milli Eğitim Müdürleri ve ilköğretim müfettişlerinin dönem başı alacakları ücretler, dersliklerin aydınlatılması ve ısıtılması başlıca giderler arasındaydı. Millet Mekteplerinin gelir kaynakları ise şöyleydi: "İl özel bütçelerinden naklolacak para, yerel ticaret ve Ziraat Odaları'ndan alınacak yardımlar, belediyelerden alınacak yardımlar, idare kurullarının bölge halkından toplayacağı bağışlar, Millet Mekteplerine devam etmeyenlerden alınacak 5-60 lira arasında değişen para cezası, genel bütçeden eğitim için ayrılan para, CHF Teşkilatı, Türk Ocakları ve buna benzer kurumlara özel kişilerin yaptığı maddi yardımlar, Büyük Söylev'in plak satışlarından elde edilen kazançlar" (TC Resmi Gazete, 24.11.1928: 6106). Millet Mektepleri talimatnamesinde özellikle öğretim kadrosunun ücretleri konusunda şöyle denilmekteydi:

"Millet Mekteplerinde ders okutan her öğretmene dört aylık hizmetinin karşılığında en az 50 lira verilir. Okulunda ikiden fazla Millet Mektebi açılan başöğretmenlere ve kaza maarif memurlarına, düzenli görevlerine karşılık 50, ilköğretim müfettişlerine 60, maarif müdürlerine de bir devre için 90 lira ücret ödemesi yapılır. Millet Mekteplerinin, maarif müdürü ve ilköğretim müfettişleri tarafından teftişini mümkün kılmak için her sene, vilayet maarif bütçesinin özel giderler bölümüne, yeter miktarda harcırah konur" (TC Resmi Gazete, 16.10.1929: 8399).

10 Kasım 1928 tarihli 1354 sayılı “1928 senei maliyesi Maarif Vekâleti bütçesine tahsisatı fevkalade itasına ve muhtelif devaîr bütçelerine mevzu tahsisattan bazılarının imhasına dair kanun” ile vilayet bütçelerinden Millet Mektepleri için 400.000 lira tahsisat ayrılmasına karar verilmiştir (TC Resmi Gazete, 10.11.1928: 6049; Kanunlar Dergisi, 1928: 3). Ayrıca İcra Vekilleri Heyetinin 26 Aralık 1928 tarihli toplantısında, Millet Mektepleri için ayrılan bütçe dışında belirlenen bir takım işler için de ayrılan paradan harcama yapılabileceği kabul edilmiştir (BCA, 30.18.1.2/1.11.11, 26.12.1928). Böylece Millet Mektepleri bütçesi için belirlenen ilk kanuna ek olarak yeni bir tahsisat ayrımı yapılacaktı. Her ne kadar kanunlar ile Millet Mektepleri bütçesi arttırılmaya çalışılsa da ilerleyen süreçte bütçe konusunda bir takım sorunlar yaşanmış ve bu durum da mekteplerin başarısı üzerinde olumsuz yönde etkili olmuştur.

Millet Mekteplerinin açıldığı ilk günden itibaren yoğun ilgi görmesi, birçok okulda yeni dershanelerin açılmasına sebep olmuştur. Ancak bu durum da öğretmenlerin ders saatlerinin ve ders ücretlerinin artmasına yol açmıştır (Cumhuriyet, 10.01.1929: 2). Fazla derse giren öğretmenler tespit edilecek ve ücretleri de ders saatine göre yeniden düzenlenecekti. Ödenen ücretler ise daha ilk günden itibaren vilayet bütçelerini zorlamış ve bütçede ciddi açıklar oluşturmuştur. İstanbul başta olmak üzere diğer birçok ilde Millet Mektepleri için ek tahsisat istenmiştir (Cumhuriyet, 24.01.1929: 2). Millet Mekteplerinin daha ilk günden itibaren ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalması, sözü edilen mekteplerin uzun yıllar devam edememesine sebep olmuştur.

5. MİLLET MEKTEPLERİNDE OKUTULAN DERSLER

Millet Mekteplerinde eğitim genel olarak mevcut eğitim sistemine paralel olarak yürütülmüş ve ilkokul bulunan bütün yerlerde her öğretmen için bir Millet Mektebi dershanesi açılmıştır. Her dershanede ise genellikle 30-50 arasında vatandaş eğitim almıştır. Her bölgedeki yerel kurullar, mekteplere başlama ve bitirme zamanlarını bölgenin ekonomik ve sağlık koşullarını da dikkate alarak kendisi belirleyecekti. Vatandaşların Millet Mekteplerine devamı için gerek görüldüğü takdirde bölgedeki polis, jandarma, belediye görevlileri, muhtarlar ve esnaf örgütlerinden yardım alınacaktı (Cumhuriyet, 19.12.1928: 2). Ancak Millet Mekteplerine ilgi çok yoğun olmuş ve devamsızlık oranı %15'in altında kalmıştır. Millet Mektepleri ders saatleri, vatandaşın çalışma saatlerini etkilemeyecek şekilde İdare Heyetleri tarafından düzenlenmiştir. Dershaneler, imkânlar doğrultusunda vatandaşın ayağına kadar götürülmüş ve vilayetlerin en uygun yerlerine açılmıştır. Böylece her vatandaşın Millet Mekteplerinden yararlanması sağlanmıştır. Yeni harfleri öğrendiğini beyan eden vatandaşlar, öncelikle bir sınava tabi tutulmuş ve bu sınavdan başarılı olanlara diploma verilmiştir (Kurt, 2000: 67-68).

Millet Mekteplerinde ders açılışı bir törenle başlar ve öğretmen okuma-yazmanın önemini belirten bir giriş konuşması yapardı. Sonrasında Gazi hitabesi plağı çalar ve derse başlanırdı. A dershanelerinde “Milli Talim ve Terbiye Heyeti” tarafından belirlenen ve gösterilen şekilde alfabe, imlâ ve yazı, kıraat (okuma) öğretilirdi. 2 saat de matematiğin gerekliliği ve hayattaki faydasından bahsedilir, sayı sayma, toplama ve çıkarma işlemleri gösterilirdi (Edis, 1947: 351-357). B dershanelerinde ise 2 saat kıraat ve tahrir (okuma ve yazma), 2 saat hesap, 1 saat sağlık bilgisi, 1 saat de yurt bilgisi olmak üzere toplam 6 saat eğitim verilirdi (Edis, 1947: 351-357).

Yeni alfabeyi kolay ve zevkli bir yöntemle halka öğretmek için “Milli Talim ve Terbiye Heyeti” tarafından onaylanan çeşitli rehber yayınlar oluşturulmuştur. Bunlardan birinin 1928 yılında yayımlanan “Millet Mektepleri ve Halk Dershaneleriyle Harf Kurslarında Alfabe, Kıraat, Yazı ve İmla Tedrisi Usulü” isimli eser olduğu ifade edilmektedir. Kitapta öğretmenlerin öğrencilere alfabe derslerini verirken dikkat etmesi gereken hususlar detaylı bir şekilde ve 13 madde halinde izah edilmiştir (Kısıklı, 2012: 684-686).

Millet Mekteplerinde imlâ dersleri ile ilgili olarak da öğretmenlerin uyması gereken belli başlı kurallar belirlenmiştir. Söz konusu kurallar şöyle ifade edilmiştir:

“1- Öğretmen her kelimenin imlasını, Dil Encümeni tarafından belirlenen İmla Lügatine ve imla kaidelerine uygun olarak vermelidir.

2- Öğretmen, öğrenciye seviyesinin üstündeki kelimelerin imlasını öğretmemeli, imlasını göstermediği bir kelimenin imlasını sormamalıdır.

3- Bir kelimenin imlası öğretilirken öğrenci önce o kelimeyi görmeli, o kelimenin nasıl telaffuz edildiğini işitmeli, o kelimeyi telaffuz ettikten sonra birkaç defa yazmalıdır. Öğrencinin bir kelimenin imlasını iyice öğrenebilmesi için en iyi yöntem, o kelimenin yazılış şekline bir kez baktıktan sonra yüzünü çevirmesi veya gözünü kapayarak kelimenin şeklini gözünün önüne getirmesidir. Öğrencinin gözüyle gördüğü bir kelimenin şeklini parmağıyla havada yazması da faydalı bir çalışmadır.

4- Öğrenciyi kelimelerin imlasına alıştırmak, ancak alıştırmayı yaptırmakla mümkündür. Bu yüzden öğretmen İmla Dersleri'nde yapacağı alıştırmaları ilgi çekici hale getirmelidir.

5- Öğrenci bir kelimeyi yanlış yazmışsa, öğretmen o yanlış görünmeyecek şekilde gidermeli ve doğrusunu yazmalıdır. Öğretmen asla öğrencisine Siz böyle yazmışsınız. Hâlbuki doğrusu budur! Dememeli, kelimenin doğrusunu göstermelidir" (Kısıklı, 2012: 687).

Kıraat dersinin amacı kolay ve doğru bir okuma yöntemi ile vatandaşta okuma sevgisi uyandırmaktır. Dershanelerde Sabri Cemil tarafından yazılan "Millet Mektepleri Kıraati" adlı eser okutulmuştur. 128 sayfadan oluşan kitabın içeriği ahlaki, vatani ve milli esaslara uygun olarak seçilen okuma parçaları, şiir, hikâye ve destanlardan oluşmaktaydı (Bayraktutan, 2020: 136). Kıraat dersinin öğrenimi için izlenecek yöntemler de şu şekilde belirlenmiştir:

"Kıraat ettirilecek parçaların, öğrencinin alaka duyacağı şeyler olması lazımdır. İstenilen yalnız kolay bir okuma değil, bunun için okunan parçaların öğrenci tarafından iyice anlaşılması lazımdır. Bir parçanın okunmasına başlanmadan önce öğretmen o parçanın konusu veya ana fikri hakkında talebe kısaca bilgi verecek ve böylece onların ilgi ve alakası uyanık tutulacaktır. Kıraat için eldeki kitaplardan yararlanılacak ancak ara sıra güzel halk şiirlerinden seçme yazılar okutulacaktır. Bu şiirler seçilirken de halka zararlı görüş ve fikirler vermeyecek içerikte olmasına dikkat edilecektir. On beş günde bir öğrenciye gazete veya mecmualardan uygun makale ve fıkraların okutturulması ve bu yazıların da halkı ilgilendiren olaylardan seçilmesi faydalı olacaktır. Ayrıca okunan yazılar hakkında yapılacak kısa tartışmalar da hem gazete okuma merakını arttıracak hem de güzel konuşma hususunda faydalı olacaktır" (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928; Edis, 1947: 351-357).

Tahrir derslerinde de amaç öğrencilere düşüncelerini düzgün ve anlaşılır bir ifadeyle yazabilmeyi öğretmektir. Tahrir için mektup, tezkere, telgraf, senet gibi vatandaşların daima hayatta ihtiyaç duyacağı konuların seçilmesi yararlı görülmüştür. Öğrenciye sık sık imla ve gramer kurallarından bahsedilecek ve onların sıklıkla yaptığı imla ve gramer hataları düzeltilenecektir. Ayrıca kıraat dersleri için seçilecek gazete ve mecmua haberlerinde öğrenciye zabita vakaları ve cinayet olayları okutulmayacaktı (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928; Edis, 1947: 351-357).

Hesap ve ölçüler dersi de öğrenciye haftada 2 saat okutulmaktaydı. Dersin amacı işe şu şekilde açıklanmıştı: "Gündelik hayatta sürekli karşılaşılan ancak zihinsel hesaplamalarla her zaman halledilemeyen basit sorunları gidermeye yarayacak genel esas ve kaideleri öğrenmek ve bunları kolayca, doğruca ve çabukça kullanmayı sağlamak. Zihinsel hesaplamada kullanılan şahsi usulleri kaideleştirmek ve her vakitte her yerde kullanılabilir hale getirmek" (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928). Derste uygulanacak yöntem ve teknikler de belirlenerek dersi okutacak öğretmenlere gönderilmiştir. Buna göre; "Öğrencinin alışık olduğu zihinden hesap yöntemi daima hareket noktası olacak, ilk derslerde öğrencinin merteye ve cümleleri ve bir milyona kadar rakamları yazıp okumayı öğrenmelerine çalışılacak, bu hususta yeterlilik kazandıkları anlaşılınca toplama kaidesi öğretilecek, toplamada bilhassa eldeler üzerinde durularak, öğrencinin rakam bilgisi geliştirilecektir." Ayrıca zihin hesaplamaları üzerinde durulurken bazı temel hesaplama teknikleri öğretilecek fakat öğrencilere gereğinden fazla yüklemeye yapılmayacaktı (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928).

Talimatnamenin devamında ise ölçüler konusuna değinilmiş ve bu konuyla ilgili problemlerin çözümüne dershane içerisinde yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Derste öğretilmesi planlanan ölçüler ise şöyle olacaktır: "Okka-dirhem; kilogram: metre-santimetre ve kilometre; arşın; lira-kuruş-para; kuruş-santim." Bunlardan başka en çok ihtiyaç duyulan "mahalli ölçüler" de öğretilecekti. Metre ve arşın ile dershane içerisinde yüzölçümleri yapılarak uzunlukların nasıl ölçüldüğü gösterilecek, ardından kare ve dikdörtgen alanlara örnekler verilecekti (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928).

B dershanelerinde öğretilen diğer ders de haftada bir saat olarak okutulması planlanan Sağlık Bilgisi idi. Dersin amacı; *“Vücut, organlar ve görevleri hakkında temel bilgiler vermek, bireysel ve toplumsal sağlık kurallarını öğretmek ve alışkanlık kazandırmak”* olarak belirlenmişti. Sağlık Bilgisinin müfredatına göre de *“insan bedeni; başlıca organlar ve görevleri; nefes alma ve ciğerler; kan dolaşımı ve kalp; yemek ve sindirim; ağız ve dişler; mide ve bağırsaklar”* üzerinde durulması planlanmıştır. Ardından hava, su ve gıdaların sağlık açısından yararları; içki ve zararları, içkinin hem bireye hem de aileye ve millete verdiği zararlar; frengi, verem, sıtma gibi ölümcül hastalıklar ve bunlardan korunmanın yolları; milletin sağlığı için herkesin dikkat etmesi gerekenler; çevreye tükürmenin zararları üzerinde durulmuştur. Devamında ise giyinmenin sağlık açısından şartları, çocukların bakımının nasıl yapılması gerektiği, açık hava ve güneşin sağladığı faydalar, bulaşıcı hastalıklara karşı vatandaşın alacağı tedbirler, kazalar, zehirlenmeler ve hayvan ısırıklarında yapılması gerekenler açıklanmıştır (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928).

Sağlık bilgisi dersi için Muhittin Celal Bey'in *“Millet Mektepleri ile Halk Dershanelerine Mahsus Sağlık Bilgisi”* eseri kaynak olarak kullanılmıştır. 16 bölümden oluşan kitap, sade ve anlaşılır bir dille ve büyük puntolarla yazılmıştır. *“Her İşin Başı Sağlıktır”* şeklinde başlayan kitap *“Kazalar, Zehirlenmeler ve Hayvan Isırıkları”* adlı 16. bölüm ile bitmekteydi. Birinci bölümde sağlıklı ve fiziksel olarak sağlam kişilerin düşüncelerinin de pozitif olacağı ifade edilmiştir. Sağlık bilgisinin önemli olduğuna dikkat çekilmiş ve bunun için insanın öncelikle vücudunun yapısını ve vücut makinesinin nasıl işlediğini bilmesi gerektiği dile getirilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 1-8). Kitabın ikinci bölümü ise *“Vücudun Yapısı ve İş”* şeklinde başlamaktaydı. Bu kısımda vücudun organları ve organların nasıl çalıştığı, neye yaradığı hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 9-14). Kitabın en detaylı bölümlerinden biri olan *“Hareket Cihazı”* isimli üçüncü kısımda vücutun iskelet yapısı, kemikler ve adalelerden bahsedilmiştir. Bir iskelet resmi üzerinde vücudun bütün kemikleri gösterilmiş ve buradan kemiklerin sayıları, bağlantıları ve fonksiyonları açıklanmıştır. Beden; baş, gövde ve etraf diye üçe ayrılmış, alın kemiğinden ayak parmaklarına varıncaya kadar bütün uzuvlar hakkında detaylı bir şekilde bilgi verilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 15-28). *“Hazım Cihazı”* başlığı altındaki dördüncü bölümde ağız ve dişlerden başlanarak, mide ve bağırsaklara kadar sindirim ile alakalı bütün organların işleyişinden ve sağlıklı çalışması için nelere dikkat edilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Resimlerle görsellik katılan bu bölümde mide ile ilgili şöyle denilmektedir:

“Mide büyükçe, gayet kuvvetli adaleli bir kesedir; Kendine mahsus bir salya çıkarır. İçerisine gelen lokmaları sıkır, salyası ile karıştırır, evirir, çevirir adeta bir bulamaç haline getirir ve sonra ince barsaklara [bağırsaklara] geçirir. Mide bu işi ancak birkaç saatte görür. Onun için mide evvelce aldığı gıdayı tamamile [tamamıyla] bulamaç haline getirilmeden, yeniden bir şey verilirse hazım bozulur. Keza mideye ara sıra istirahat verilmiyip [verilmeyip] de her saat, her dakika çalıştırılacak olursa yorulur, yine hazımsızlık başlar” (Muhittin Celal, 1930: 32).

“Teneffüs Cihazı” başlığı altındaki beşinci bölümde solunum sistemi hakkında ilgi çekici bilgiler verilmiş, herkes için yeteri kadar temiz havası bulunmayan ve sık sık havalandırılmayan bir yerin sağlık açısından zararlarından bahsedilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 36-40). *“Kan ve Deveran Cihazı”* başlıklı altıncı bölümde kalp, damarlar ve kan dolaşımı hakkında şekiller ile desteklenen bilgiler verilmiş ve sözü edilen bilgiler hayatın içinden örneklerle açıklanmıştır (Muhittin Celal, 1930: 41-47). *“Sinir Cihazı ve Duygular”* konulu yedinci bölümde, beş duyu organından bahsedilmiş ve yine örnekler verilerek konunun ilgi çekmesi sağlanmıştır (Muhittin Celal, 1930: 48-59). *“Hava, Su, Gıda”* başlığı altındaki sekizinci bölümde, hava, su ve gıdanın sağlık açısından temiz olması gerektiği vurgulanmıştır. Sağlıklı bir birey olmak ve sağlıklı bir hayat sürmek için tüketilmesi gereken gıdalar hakkında da tavsiyelerde bulunulmuştur. (Muhittin Celal, 1930: 60-73). *“İçki ve Zararları”* başlıklı dokuzuncu bölümde, içkinin insan sağlığı üzerindeki zararlarından ve topluma olumsuz etkilerinden bahsedilmiştir. Verilen bilgilerin örnekler ile desteklendiği bu bölümde şöyle denilmiştir: *“Ayyaşların çocukları cılız olur, ekseriyetle budala, illetli, sar'alı doğar, her fenalığı yapmaya müstait olur. Demek ki sarhoşun zararı yalnız kesesine ve şahsına dokunmuyor, nesline, memleket ve milletine de dokunuyor”* (Muhittin Celal, 1930: 83-84).

Onuncu bölüm ise *“Tehlikeli Hastalıklar”* başlığı altında verilmiştir. Bu bölümde de özellikle o günlerde sık görülen frengi, verem ve sıtma gibi salgın hastalıklardan ve bahsi geçen hastalıklardan korunmak için dikkat edilmesi gereken kurallardan bahsedilmiştir. Bunun yanında sağlık ve hastalığın insanlar için olduğu ancak tedbirli davranmanın insanı hastalıklardan mümkün olduğunca koruyacağı üzerinde durulmuştur. Verem, kızıl ve tifo

tehlikeli hastalıklar olarak belirtilmiş ve bunların diğer hastalıklara nazaran sinsi bir şekilde ortaya çıktığı ve erken tespit edilemez ise hayati tehlikelere neden olabileceğinden bahsedilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 85-98). *“Milletin Sağlığı”* başlıklı on birinci bölümde, toplum sağlığı için halkın dikkat etmesi gereken hususlar üzerinde durulmuş ve sokakta yerlere tükürmenin zararlarına değinilmiştir. (Muhittin Celal, 1930: 98-101). Bireyin, toplumun bir ve bütün olması açısından önemine vurgu yapılan on birinci bölümde, toplumun sağlığı açısından toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine karşı vazifelerinden söz edilmiştir. Zira Muhittin Celal, *“bir memleketteki refah ve saadetten o memleket halkı hep birden faydalanır”* diyerek bu duruma vurgu yapmaktaydı (Muhittin Celal, 1930: 98-99).

“Giyinmenin Sıhhi Şartları” başlıklı on ikinci bölümde, giyilecek elbisenin geniş, hava geçiren, yumuşak ve hafif kumaştan olması gerektiği, elbise geniş olursa içerisinde rahat hareket edilebileceği, kadınların giydiği korsenin zararları üzerinde durulmuştur (Muhittin Celal, 1930: 101-105). İlk insanların soğuk memleketlerde hayvan derilerini giysi olarak kullandıklarını ifade eden Muhittin Celal, elbisenin medeniyet mahsulü olduğunu ve tarihi süreç içerisindeki gelişmelere bağlı olarak giyim kuşamın da değiştiğini belirtmiştir. Hatta insanların kıyafetlerine bakarak, hangi dönemde yaşadıkları ve hangi millete mensup olduklarının da anlaşılabilceğini söyleyen Muhittin Celal, medeniyetin ilerlemesiyle insanların kullandıkları kıyafetlerin arasında fark kalmadığını vurgulamıştır (Muhittin Celal, 1930: 102-103). *“Çocuk Bakımı”* başlıklı on üçüncü bölümde, çocuk sağlığı, annenin çocuğun yetiştirilmesindeki rolü ve bu konunun ülke geleceği açısından oldukça önemli olduğuna değinilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 105-114). Diğer birçok etkenin olduğu gibi sağlığın da çocukluktan başladığını belirten Muhittin Celal, gerek ahlaki, gerek ruhsal gerekse fiziki açıdan çocuğun yetiştirilmesinde annelere büyük görevler düştüğünü dile getirmiş ve çocuk bakımını üç kelime ile özetlemiştir: *“Temizlik, sadelik, itidal”* (Muhittin Celal, 1930: 107). *“Kır, Açık Hava, Güneş”* başlıklı on dördüncü bölümde yine hayatın içerisinde örnekler verilerek, açık hava ve güneşin sağlık açısından önemi üzerinde durulmuştur (Muhittin Celal, 1930: 115-119). Kır, yayla, deniz ve nehirlerin insan sağlığı üzerindeki olumlu etkilerinden söz eden Muhittin Celal, güneşi ise *“hayat membarı”* olarak tanımlamıştır (Muhittin Celal, 1930: 117-119). *“Bulaşık Hastalıklardan Korunma”* başlığı altındaki on beşinci bölümde, yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıklardan korunmanın, aslında tedaviden daha kolay ve ucuz olduğu belirtilmiştir (Muhittin Celal, 1930: 120-123). *“Kazalar, Zehirlenmeler, Hayvan Isırmaları”* başlıklı son bölümde ise, özellikle zehirlenmeler ve hayvan ısırması durumunda yapılması gerekenlerden bahsedilmiştir. Bu bölümde de belirtilen durumlar ile karşı karşıya kalındığında yapılması gerekenler şekiller ile desteklenerek anlatılmıştır (Muhittin Celal, 1930: 124-128).

B dershanelerinde okutulacak diğer ders de yine haftada bir saat olarak planlanan Yurt Bilgisi dersi idi. Dersin amacı, *“öğrenciye vatan, millet, vatandaşlık hak ve vazifeleri hakkında bir vatandaşın bilmesi gereken asgari bilgileri”* öğretmek olarak belirlenmişti (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928). Bu derste işlenecek konular ise şöyle sıralanmıştır:

“Türk Bayrağı, Türk bayrağının dalgalandığı yerler, Türkiye, Türkiye’nin sınırları, Türkler, nüfusumuz, Türk milletinin eskiliği, eski zamanlarda Türk devletleri, Yeni Türk Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Sultanlar istibdadının neticeleri, Büyük Harp, Türkiye’nin düşmanlar tarafından istilası, istiklal kavgası, Büyük Gazinin hizmetleri, Türk istiklal ve hürriyeti, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun esas maddeleri, Büyük Millet Meclisi, milletvekili seçimi, cumhurbaşkanı, vekiller, vilayetler ve kazalar, belediye teşkilatı ve meclis-i umumi ve belediye seçimleri, vergiler, askerlik, mahkemeler, dilekçe verme, Türk milli bayramları ve manaları” (BCA, 490.1.0.0/1.3.12, 28.10.1928).

Yurt Bilgisi dersi için İbrahim Hilmi Bey’in *“Millet Mekteplerine ve Halka Mahsus Yurt Bilgisi”* adlı eseri kaynak olarak okutulmuştur. Talimatnamedeki içeriğe göre hazırlanan kitap, sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. İbrahim Hilmi Bey, kitabının ilk kısmında Yurt Bilgisi dersinin önemine değinmiş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

“Bir vatandaş, içinde doğup büyüdüğü, yaşadığı vatani, memleketi, memleketinin idare teşkilâtını bilmezse o vatanın hakikî evlâdı gibi nasıl öğünebilir [övünebilir] ? Yurdunu çok iyi tanıyan, vatan ve hürriyet aşkını duyan, hak ve adalete hürmet, memleketin kanunlarına itaat eden, aile ve vatandaşlarına karşı her an fedakârlık yapmaya hazır bulunan insana iyi bir vatandaş denebilir. Vatandaşlık hak ve vazifesi de ancak yurt bilgisini okumakla öğrenilir” (İbrahim Hilmi, 1931: 4).

Yurt Bilgisi ders kitaplarında işlenen ilk konunun vatan sevgisi ve bayrak olduğu görülmektedir. Bir devletin sembolü olan bayrakla ilgili, *“Tür bayrağı, Türk milleti kadar eskidir... Ay ve yıldızlı al bayrak, bütün Türklerin ruhudur. Her Türk bayrağına bakınca gözlerinde bir aydınlık, vücudunda bir sıcaklık duyar. Her Türk al sancağının gölgesi altında yaşamakla iftihar eder. Çünkü bu bayrak altında benliğini, hürriyet ve istiklalini daha iyi anlar... Türk bayrağının serbestçe dalgalanması, hürriyet ve istiklalini nişanesidir. Bayrağımız için can vermek, bayrağımızın şerefini korumak, en büyük şereftir”* ifadeleri yer almıştır (İbrahim Hilmi, 1931: 5-6). Ders kapsamında öğrencilere vatan kavramı ve vatan sevgisine ilave olarak, Türk milletinin köklü geçmişi ve tarihin bilinen ilk Türk devletleri hakkında bilgi de verilmiştir (İbrahim Hilmi, 1931: 19-22). Yurt Bilgisi kitabı, *“Türk Vatanı ve Vatandaşlığı”* konusu ile sona erdirilmiştir (İbrahim Hilmi, 1931: 86-93). Kitabın sonunda milli bayramlara ve bu bayramlar dolayısıyla gerçekleştirilen kutlamalara yer verilmiştir. Böylelikle iyi bir Türk vatandaşında bulunması gereken özelliklere vurgu yapılmış ve öğrencilere milli bilinç kazandırılmaya çalışılmıştır (İbrahim Hilmi, 1931: 93).

6. MİLLET MEKTEPLERİNİN İSTATİSTİKSEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Millet Mektepleri 1 Ocak 1929’da açılmış ve aynı zamanda açılış günü “Maarif Bayramı” olarak kabul edilmiştir (Cumhuriyet, 01.01.1929: 1). İlk gün sadece İstanbul’da 1.208 Millet Mektebi dershanesi açılmış ve 45.000 kişi bu dersanelerde öğretime başlamıştır (Cumhuriyet, 02.01.1929: 1). Bir aylık uygulamanın sonunda ilk veriler basın ile paylaşılmıştır. 3 Şubat 1929’da İstanbul ili için paylaşılan verilere göre, 2.655 Millet Mektebi açılmış ve 104.458 kişi de bu mekteplere kayıt yaptırmıştır. Bu sayının 55.106’sının kadın, 49.352’sinin de erkek vatandaşlardan oluştuğu belirtilmiştir (Cumhuriyet, 03.02.1929: 1). Verilerden de anlaşıldığı üzere Millet Mekteplerine özellikle kadınların yoğun ilgisi olmuş ve bu ilginin devam etmesi için de kadınlara özel imkânlar sağlanmıştır.

Millet Mekteplerine gösterilen yoğun ilgi yılsonuna kadar devam etmiş ve 1928-1929 döneminde Türkiye genelinde 17.531 A dershanesi açılmış ve buradan 485.632 kişi başarı belgesi almıştır. Açılan 2.958 B dershanesinden de 111.378 kişi başarı belgesi almıştır. Belirtilen süreçte toplam 1.045.500 kişinin kayıt yaptırdığı paylaşılan veriler arasındadır (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1935: 36).

“Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği’ne” göre, Millet Mektepleri uygulamasının en yoğun olduğu 1928-1935 döneminde en fazla dershanenin 18.785 ile Marmara Bölgesinde açıldığı görülmektedir. Ardından 11.589 dersane ile Karadeniz Bölgesi, 9.365 dersane ile Orta Anadolu Bölgesi, 8.893 dersane ile Ege Bölgesi, 5.892 dersane ile Doğu Anadolu Bölgesi, 4.065 dersane ile Akdeniz Bölgesi ve 1.673 dersane ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi gelmektedir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 18-36).

Türkiye genelinde 1928-1935 arası 7 yıllık öğretim sürecinde illerde 14.036 A dershanesi açılmış ve bu dersanelere 617.200 öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bahsi geçen öğrencilerden 316.295’i sınavları geçerek mezun olmuştur. Dışarıdan özel öğrenim gören 75.676 kişinin de sınavlarda başarılı olmasıyla birlikte A dersanelerinden belge alanların sayısı 391.971’e yükselmiştir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 70-71). B dersanelerinden elde edilen sonuçlar incelendiğinde, illerde 5.509 dersane açıldığı ve bu dersanelere 196.439 kişinin kayıt yaptırdığı görülmektedir. B dersanelerine devam eden 125.343 kişi başarı belgesi almıştır. Dışarıdan özel öğrenim gören 23.368 kişinin de mezuniyeti ile birlikte B dersanelerinden belge alanların sayısı 148.711’e yükselmiştir (Kılıç, 2011: 168).

1928-1935 öğretim döneminde köylerde 34.957 A dershanesi açılmıştır. Derslere devam eden toplam 1.488.692 kişiden, 653.845’i mezun olmuştur. Dışarıdan özel öğrenim gören 40.343 kişinin de mezuniyeti ile birlikte başarılı olan öğrenci sayısı, 694.188 kişiye çıkmıştır (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 71; Kılıç, 2011: 168). Köylerde açılan B dershanesinin sayısı ise 5.871’dir. Bu dersanelere de 184.514 kişi devam etmiş ve bunlardan 115.639’u mezun olmuştur. Dışarıdan öğrenimini tamamlayan 3.746 kişinin de mezuniyeti ile birlikte başarı belgesi alanların sayısı 119.385’e yükselmiştir (Kurt, 2000: 84; Kılıç, 2000: 168).

1928-1935 arası öğretim döneminde, Millet Mekteplerinin A dershanesinin il ve köylerdeki toplam sayısı 48.993 olmuştur. 2.105.892 kişi bu dersanelere kayıt yaptırmış ve 970.140 kişi başarı belgesi almıştır. Dışarıdan özel öğretim alan 116.019 kişinin de mezun olmasıyla birlikte A dersanelerinden belge alanların sayısı toplam

1.086.159 olmuştur. Aynı süreçte il ve köylerde toplam 11.380 B dershanesi açılmıştır. 380.953 kişi derslere devam etmiş ve 244.728 kişi mezuniyet belgesi almıştır. Dışarıdan mezun olan 27.114 kişi ile birlikte B dershanelerinin başarı sayısı da 271.842'ye yükselmiştir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 70-71).

1928-1935 yılları arasında Türkiye genelinde A ve B dershanelerinin toplam sayısı 60.373'tür. 2.486.845 kişi derslere katılmış, 1.358.001'i sınavlardan geçerek mezun olmuştur. Okuma-yazma öğrenmek isteyen köylü ve kentli birçok vatandaş Millet Mekteplerine yoğun ilgi göstermiş ancak bu yoğun ilgi sonraki süreçte giderek azalmaya başlamıştır. Örneğin 1928-1929 döneminde A ve B dershanelerine başvuru yapan kişi sayısı 1.045.000 iken, 1929-1930 döneminde bu sayı 544.534'e düşmüştür. 1935 yılında ise Millet Mekteplerine başvuru yapan kişi sayısı sadece 103.252'dir. Bu durum ilk yıla oranla %90'lık bir düşüşü göstermektedir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935), 1935: 70-71). Esasen Türkiye'de 1927 yılında okuryazarlık oranı erkeklerde %13 iken, kadınlarda %4 idi. Fakat 1935 yılına gelindiğinde bu oran erkeklerde %29.3'e, kadınlarda %10.5'e ulaşmıştır. Bu oranlardan hareketle Millet Mektepleri sayesinde Türkiye'deki okuryazarlık oranında ciddi bir artış yaşandığını söylemek mümkündür (Kılıç, 2011: 169).

7. SONUÇ

Milli Mücadele döneminden itibaren Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın en çok üzerinde durduğu konu halk eğitimi olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmayı hedefleyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin idari kadrosu, bu hedefe uygun toplumsal yapıyı oluşturmak için eğitime ayrı bir önem vermiştir. 1 Kasım 1928 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve 3 Kasım 1928'de Resmi Gazetede ilan edilerek yürürlüğe giren "*Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*" ile Türkiye'de Latin harflerini esas alan yeni bir alfabe kabul edilmiştir. Yeni harflerin kabul ve onayının ardından alfabenin halka benimsetilmesi ve öğretilmesi amacıyla Millet Mektepleri açılmıştır.

Harf İnkılabının en önemli aşamalarından biri olan Millet Mektepleri, okul dışında kalan yetişkin bütün vatandaşlara okuma-yazma öğretmek ve onları çağdaş birer cumhuriyet bireyi olarak yetiştirmek amacıyla kurulan halk eğitim kurumları olarak karşımıza çıkmıştır. 1 Ocak 1929 tarihinde ülke genelinde büyük bir törenle açılan Millet Mektepleri, vatandaşa sadece okuma-yazma öğretmekle kalmamış aynı zamanda onların sosyal hayatla, yeni yönetim şekli ile ilgili de bilgi ve bilinç kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca Millet Mektepleriyle vatandaşlara aile hayatında, iş hayatında ve toplum içi ilişkilerinde kullanabilecekleri teorik ve pratik bilgiler de verilmiştir.

Millet Mektepleri sayesinde eğitim ve öğretim ülkenin en ücra köşelerine kadar götürülerek vatandaşa eğitim alanında fırsat eşitliği verilmeye çalışılmıştır. Millet Mekteplerinin en verimli çalıştığı dönem 1928-1935 yılları arası olmuştur. Bu süreçte Türkiye genelinde A ve B dershanelerinin toplam sayısının 60.373, görev alan öğretmen sayısının da 51.816 olduğu görülmektedir. Ayrıca belirtilen süreçte 2.486.845 kişi derslere katılmış ve 1.358.001'i sınavlardan geçerek başarı belgesi almıştır. Türkiye'de 1927 yılında okuryazarlık oranı %10.5 seviyelerinde iken, 1935 yılında bu oran %20.4'e yükselmiştir. Bu durum ise Millet Mekteplerinin Türkiye'deki okuryazarlık oranına önemli bir katkı sağladığı sonucunu vermektedir.

Millet Mekteplerine karşı gösterilen yoğun ilgi en fazla kırsal kesimde yaşayan vatandaşlardan ve kadınlardan gelmiştir. Ancak bu ilgi ilerleyen yıllarda gittikçe azalmaya başlamıştır. Bu duruma sebep olarak; uzun süren savaşlardan kısa süre önce çıkmış olması, 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile gelen ekonomik bunalım, okulların ve öğretmenlerin gereken nitelik ve nicelikte olmaması, Millet Mekteplerine ayrılan bütçenin yetersiz olması, yetişkinlerin eğitiminde kullanılacak olan yöntemlerin yeterince bilinmemesi gibi etkenler gösterilmektedir. Sözü edilen duruma rağmen Millet Mektepleri, 1928-1935 yılları arasında bir milyondan fazla kişinin okuryazar olmasına katkı sunarak halk eğitiminde önemli bir görevi yerine getirmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Maarif, Halk Okuma Odaları ve Umumî Kütüphaneler İstatistiği (1933-1934) (1935). Devlet Matbaası, İstanbul.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği (Maarif 1928-1935) (1935). Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.

Düstur (1928). Tertip 3, Cilt 10, 03.11.1928.

Kanunlar Dergisi (1928). Cilt 7, 11 Kasım 1928.

Maarif Vekâleti Mecmuası (1929). Sayı 17, Devlet Matbaası, Ankara.

TC Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi (1928). H. M. Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi (1924). Devre II, İçtima I, Cilt 5, 25.02.1340 (1924).

TBMM Zabıt Ceridesi (1924). Devre II, İçtima I, Cilt 7, 03.03.1340 (1924).

TBMM Zabıt Ceridesi (1928). Devre III, İçtima I, Cilt 4, 20.05.1928.

TBMM Zabıt Ceridesi (1928). Devre III, İçtima II, Cilt 5, 01.11.1928.

TBMM Zabıt Ceridesi (1928). Devre III, İçtima II, Cilt 5, 08.11.1928.

Diğer Kaynaklar

Akpınar, D. ve Kanalga, R. (2014). "Kayseri Millet Mektepleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, s. 31-44.

Akyüz, Y. (2001). *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul.

Albayrak, M. (Kasım 1989). "Yeni Türk Harflerinin Kabulü Öncesinde Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)", *Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl 2, Sayı 4, s. 474-475.

Albayrak, M. (Temmuz 1994). "Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 29, Ankara, s. 471-483.

Atamtürk, E. Çavuşoğlu, T. Danış, M. Z. (2023). "Cumhuriyet Tarihinde Sosyal Hizmetin İlk Örüntüleri: Bir Toplum Kalkınması Modeli Olarak Millet Mektepleri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, (Özel Sayı Dr. Recep Yaşa'ya Armağan), s. 2202-2218.

Ataş, U. (2003). *Millet Mektepleri (1928-1935)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi.

Bayraktutan, F. (2020). "Millet Mekteplerinin Halk Eğitimi Açısından İncelenmesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 37, s. 119-150.

Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Binbaşıoğlu, C. (1993). *Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri Tarihsel Bir Çerçeve*, Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.

Bozkurt, İ. ve Bozkurt, B. (2009). "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt VIII, Sayı 18-19, s. 117-135.

Canpolat, M. (1991). "Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi", *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, TTK Yayınları, Ankara, 49-54.

Cumhuriyet (1928). "Herkes Mektebe Gidiyor", 19 Aralık.

Cumhuriyet (1928). "Yeni Harfleri Herkes Öğreniyor", 11 Eylül.

Cumhuriyet (1929). "Bugün Maarif Bayramı Var", 1 Ocak.

Cumhuriyet (1929). "Millet Mektepleri Dün Gece Açıldı", 2 Ocak.

Cumhuriyet (1929). "Millet Mektepleri İçin Tahsisat", 24 Ocak.

- Cumhuriyet* (1929). "Millet Mekteplerinde 55.106 Kadın 49.352 Erkek Ders Görüyor", 3 Şubat.
- Cumhuriyet* (1929). "Millet Mekteplerinde Faaliyet", 10 Ocak.
- Çakıcı, D. (2022). "Atatürk Dönemi Eğitim Alanında Gerçekleştirilen Faaliyetler", *Büyük Zaferin 100. Yılı Anısına Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Üzerine Değerlendirmeler*, (Ed: H. Bostan ve N. Uzman), Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara, s. 373-405.
- Çiftcioğlu, İ. (Ekim 2007). "Atatürk'ün Türk Eğitimi Hakkındaki Görüş ve Uygulamaları", *Akademik Bakış*, Sayı 13, s. 1-26.
- Demir, G. T. ve Şam Altunay, E. (Temmuz 2017). "Millet Mekteplerinin Fikri Temelini Oluşturan Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, Sayı 9, s. 337-350.
- Doğaner, Y. (2005). "Elifbadan Alfabe: Yeni Türk Harfleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, s. 27-44.
- Dönmez, C. (2013). *Tarihi Gereçekleriyle Harf İnkılâbı ve Kazanımları*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Edis, A. B. (1947). *Milli Eğitim Düsturu Programlar*, Cilt 7, 3. Tertip, İstanbul.
- Erat, M. (2002). "Osmanlı'da Alfabe Tartışmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 154-160.
- Gök, S. ve Kılınççeker, Ö. (2018). "Maarif Millet Mektepleri İstatistiğine göre Malatya Millet Mektepleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 1173-1235.
- Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- Hâkimiyet-i Milliye* (1928). "Yeni Kafa", 16 Kasım.
- Hâkimiyet-i Milliye*. (1923). "Latin Harflerini Kabul Edemeyiz", 5 Mart.
- Hilmi, İ. (1931). *Millet Mektepleri ile Halk Dershanelerine Mahsus Yurt Bilgisi*, Marifet Matbaası, İstanbul.
- İnan, M. R. (1991). "Yazı Değişimi, Çok Kısa Sürede Gerçekleşmiş Bir Devrim ve Gerçekleştirme Yöntemleri", *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, TTK Yayınları, Ankara, 169-186.
- İnanç, M. B. (2002). *Millet Mektepleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi.
- Kara, A. (2020). "Türkiye'de Alfabe Değişiminden Sonra Yeni Harflerin Yaygınlaştırılması ve Halk Eğitiminde Millet Mekteplerinin Rolü ve Önemi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, Cilt IV, Sayı 1, s. 114-141.
- Karal, Z. E. (2001). *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara.
- Kılıç, F. (2011). *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretiminde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Kılıç, F. (Güz 2020). "Yeni Türk Alfabesinin Kabulünde Dil Heyetinin Yürüttüğü Çalışmalar", *CTAD*, Yıl 16, Sayı 32, s. 797-825.
- Kısıklı, E. (2012). "Harf Devrimi Sonrasında Yeni Harflerin Öğretiminde Usul ve Yöntemler", *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri (20-22 Ekim 2011)*, Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana, 680-692.
- Kili, S. (1980). *Osmanlı ve Türk Anayasaları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kurt, M. (2000). *Millet Mektepleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Milliyet* (1929). "Merhum Necati Bey Gözyaşları Arasında Defnedildi", 3 Ocak.
- Milliyet* (1929). "Millet Mekteplerinde Okumaya Başladılar", 4 Ocak.
- Muhittin Celal. (1930). *Millet Mektepleri ile Halk Dershanelerine Mahsus Sağlık Bilgisi*, Şirketi Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- Osmanlıdan Günümüze Türk Anayasa Metinleri* (2023). (Ed: Ö. Kesikbaş ve A. H. Kurnaz ve Ş. İba), TBMM Basımevi, Ankara.
- Özen, F. (2021). "Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri: Edirne Örneği (1928-1935)", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt 40, Sayı 70, s. 342-361.

- Öztürk, C. ve Nurdoğan, A. M. (2001). "Millet Mekteplerinde Yurttaşlık Eğitimi: Öğretim Programı ve Ders Kitapları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 4, İstanbul, s. 197-227.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Saridemir, S. S. (2024). "Harf Devrimi ve İstanbul Millet Mektepleri", *Tarih ve Tarihçi*, Cilt 3, Sayı 1, s. 42-53.
- Saydam, A. (1999). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev: M. Harmanlı), E Yayınları, İstanbul.
- Şahin, M. (Haziran 1992). "Bir Halk Eğitim Çalışması Olarak Millet Mektepleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, s. 213-234.
- Şimşek D. Ç. (2021). "Latin Alfabesinin Kabulü Sonrası Diyarbakır'da Açılan Millet Mektepleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 68, s. 315-342.
- Şimşir, B. N. (2008). *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Tansel, F. A. (1953). *Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)*, *Bellekten*, Cilt 17, Sayı 66, s. 224-250.
- TC Resmi Gazete* (1928). "1928 Sene-i Maliyesi Maarif Vekâleti Bütçesine Tahsisat-ı Fevkalade İtasına ve Muhtelif Devair Bütçelerine Mevzu Tahsisattan Bazılarının İmhasına Dair Kanun", 11 Kasım.
- TC Resmi Gazete* (1928). "Millet Mektebi Talimatnamesi", 24 Kasım.
- TC Resmi Gazete* (1928). "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" 3 Kasım.
- TC Resmi Gazete* (1929). "Millet Mektepleri Talimatnamesi", 16 Ekim.
- Tekin, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yayıncılık, Ankara.
- Tongul, N. (Mayıs-Kasım 2004). "Türk Harf İnkılabı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, s. 103-130.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1981). *Atatürk ve Harf Devrimi Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, TDK Yayınları, Ankara.
- Yorulmaz, H. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 03.05.2024 Accepted/Kabul: 13.11.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1478005

Research Article/Araştırma Makalesi

İnan, D. ve Eser, K. T. (2024). "A Comparative Analysis of Metaphors in Ahmet Hamdi Tanpınar's Novel *Huzur* and Virginia Woolf's Novel *Mrs. Dalloway*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, ss. 53-63.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF METAPHORS IN AHMET HAMDİ TANPINAR'S NOVEL *HUZUR* AND VIRGINIA WOOLF'S NOVEL *MRS. DALLOWAY*

Dilek İNAN*, Kadriye Tilbe ESER**

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *Huzur* and Virginia Woolf's novel *Mrs. Dalloway* depict the adverse consequences of the post-war period within and between societies. The novels, from diverse cultural backgrounds, portray the traumas of individuals and the characteristics of modernism. *Huzur* from Turkish literature and *Mrs. Dalloway* from English literature, apply metaphors to illustrate the atmosphere during the post-war period. Metaphors arise from experiences, and it is a way of understanding one domain through the lens of another. Metaphors are often inherent in everyday language and are often used unconsciously; whereas those found in literature are generally treated with artistic intent. As both novelists are critical of physical and psychological disorders of post-war experience, the paper elaborates on "Life is a War" conceptual metaphor inspired by Lakoff and Johnson's metaphor index. The study focuses on a comparative analysis of conceptual and linguistic metaphors in *Huzur* and *Mrs. Dalloway* considering modernist elements in the novels.

Keywords: *Huzur*, *Mrs. Dalloway*, *Conceptual metaphor*, *Linguistic metaphors*, *Modernism*.

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN *HUZUR* VE VIRGINIA WOOLF'UN *MRS. DALLOWAY* ROMANLARINDAKİ METAFORLARIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Huzur* ve Virginia Woolf'un *Bayan Dalloway* romanları, savaş sonrası dönemin toplumlar içindeki ve arasındaki olumsuz sonuçlarını anlatmaktadır. Farklı kültürel altyapılardan gelen romanlar, bireylerin travmalarını ve modernizmin özelliklerini tasvir eder. Türk edebiyatından *Huzur* ve İngiliz edebiyatından *Bayan Dalloway* savaş sonrası dönemin atmosferini yansıtmak için metaforlar kullanmaktadır. Metafor deneyimlerden doğar ve bir kavramı başka bir kavram merceğinden anlamının bir yoludur. Metaforlar genellikle günlük dilin doğasında vardır ve çoğunlukla bilinçsizce kullanılır; oysa edebiyatta kullanılanlar genellikle edebi anlamlar içermeyi hedefler. Tek bir kavramsal metafor, dilin ve metnin zenginliğini gösteren birden fazla dilsel metaforu içerir. Her iki romancı da savaş sonrası deneyimin fiziksel ve psikolojik bozukluklarına eleştirel yaklaştığı için, bu makale, Lakoff ve Johnson'ın metafor dizininden esinlenen "Hayat Bir Savaştır" kavramsal metaforunu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bu çalışma, *Huzur* ve *Bayan Dalloway* romanlarındaki modernist unsurları da dikkate alarak kavramsal ve dilsel metaforların karşılaştırmalı analizine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Huzur*, *Bayan Dalloway*, *Kavramsal metaforlar*, *Dilsel metaforlar*, *Modernizm*.

*Prof. Dr., İzmir Democracy University, Faculty of Science and Letters, Department of English Language and Literature, İZMİR.
e-mail: dilek.inan@idu.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-5128-8409>)

**Research Assistant, İzmir Democracy University, Faculty of Science and Letters, Department of English Language and Literature, İZMİR.
e-mail.kadriyetilbe.eser@idu.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-4554-2909>)

1. INTRODUCTION

It is a common perception that metaphors usually derive from literature, thus, the function of everyday language, and the everyday conceptual system is underestimated. However, the everyday language and the everyday conceptual system have a prominent role in producing authentic metaphors (Kövecses, 2010: 49). Metaphor is defined in Oxford Learner's Dictionaries as follows: "a word or phrase used to describe somebody/ something else, in a way that is different from its normal use, in order to show that the two things have the same qualities and to make the description more powerful" (Oxford Learner's Dictionaries, 2024). The definition clarifies that metaphors are not limited to literature but are a way of making a statement or explanation more powerful. In a very similar way to the definition, Zoltan Kövecses does not limit metaphors to literature. Moreover, he prioritizes everyday conceptual systems to explain metaphors in his works. For example, he analyses Christina Rossetti's poem *Up-Hill* as follows:

The line "From morn to night, my friend" evokes A LIFETIME IS A DAY metaphor; the words "for when the slow, dark hours begin" evoke the conventional metaphor LIFE IS LIGHT; DEATH IS DARK; the line "But is there for the night a resting place?" evokes the conventional metaphors DEATH IS NIGHT AND DEATH IS REST; etc (Kövecses, 2010: 50).

As Kövecses states the metaphors in Christina Rossetti's poem *Up-Hill* refer to life and death, and they basically derive from the everyday conceptual system. In other words, the metaphors do not pertain only to literature, the metaphors in literature and the everyday conceptual system are interrelated. In everyday language, people automatically think and act, and the conceptual system is related to the way of perceiving. Thus, the metaphors that people use in everyday language intrinsically emerge (Lakoff and Johnson, 1980: 4). Most of the metaphors are parts of everyday language, and they are commonly used unconsciously while the metaphors in literature are expected to be designed artistically. Specifically, experience constitutes metaphors, and the basic function of metaphors is to comprehend one domain with another. Kövecses identifies the conceptual metaphor theory in his book *Where Metaphors Come From* as follows:

In conceptual metaphor theory, metaphor is thought of very broadly as conceptualizing one domain of experience in terms of another. The domain of experience that is used to comprehend another domain is typically more physical, more directly experienced, and better known than the domain we wish to comprehend, which is typically more abstract, less directly experienced, and less known (Kövecses, 2015: 2).

Conceptual metaphor theory illustrates how people reflect their thoughts by comprehending experienced and less experienced domains. In detail, there are two domains required to create a metaphor, one is more experienced and concrete, and the other one is less experienced and abstract. Hence, the conceptual system produces conceptual metaphors to reflect thoughts. For example, life is an abstract concept, and a concrete concept is required to comprehend the concept of life. LIFE IS A JOURNEY is an example of a conceptual metaphor where LIFE is apprehended through JOURNEY (Kövecses, 2015: 3). The abstract and concrete metaphors are also called source (b) and target domain (a), the source domain is the concrete, target domain is the abstract one. (Kövecses, 20)

Metaphors are facilitators in expressing our thoughts and experiences and are part of the conceptual system. As Kövecses argues, metaphors arise out of universal and cultural experiences (2015: 95). Indeed, experience is the essence of metaphors formed by a universal and cultural context. Jacques Derrida, long before, emphasized the abundance of metaphors in language, underlining the fact that "there is no non-metaphoric language" (1976: 67). Similarly, Andrew Goatly observes that "The vast majority of abstract vocabulary in the lexicon of English derives from conceptual metaphors" (2011: 43). Comparative studies are one of the ways to evaluate universal and cultural conceptual metaphors. This study aims to analyse the sub-metaphors, namely linguistic metaphors, of "LIFE IS A WAR" conceptual metaphor in Turkish and English Literature comparatively. Several linguistic metaphors produced by the same conceptual metaphor of "LIFE IS A WAR" in different languages and literatures will be evaluated. The study anatomizes Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *Huzur* from Turkish Literature, and Virginia Woolf's novel *Mrs. Dalloway* from English Literature in terms of LIFE IS A WAR conceptual metaphor.

While *Mrs Dalloway* is set in a milieu of post-First World War England, *Huzur* takes place just before the Second World War in Istanbul. Therefore, both novels relate the metaphorical conceptualization of life to the vocabulary of war. Tanpınar and Woolf are two novelists who pioneered new literary writing styles in Turkish and English literature, contributing greatly to modernist novel techniques. Thus, the following part examines modernism and new literary techniques in Turkish and English literature.

2. MODERNISM IN ENGLISH AND TURKISH LITERATURE

Modernism is a phenomenon that characterizes a new kind of art and literature in the late 19th century. One of the fields where modernism first sparks is painting. Painters in the late 19th century begin to use new techniques in painting to destroy 19th century realism and traditions. One of the significant milestones in the art of painting is that the impression comes to the fore, not the reality while depicting simple landscapes or objects. Particularly, painters create a new movement by using colours not as they see them directly, but as they perceive them (Butler, 2010: 17). This new movement, which is defined as the representation of an artist's own experiences and impressions on the canvas is Impressionism (Dombrowski, 2021: 19). Thus, Impressionism brings a fresh spirit to art where the artist is not limited to the frameworks of 19th century realism. For instance, Claude Monet, one of the pioneers of Impressionism, paints a simple landscape using blurry colours in his famous work "Sunrise". As a result, Monet does not only reflect his own impressions by using blurry colours but also presents a work of art to be interpreted from different perspectives. In a similar way to painters, authors subvert 19th century realism and traditions and experience a new kind of literature.

Impressionism plays a significant role in the development of literature, especially in the late 19th-century and early 20th-century periods. Impressionists reject conventional forms and contents and hence support the idea that literature is a piece of art, not the representation of conditions of society in a single perspective. Modernists do not approach literature pragmatically; instead, they seek to elevate aesthetic qualities in literature. "We can forgive a man for making a useful thing as long as he does not admire it. The only excuse for making a useless thing is that one admires it intensely. All art is quite useless" (Wilde, 2015: 10). As Oscar Wilde observes, the main purpose of an artist is not to portray a realistic atmosphere from an omniscient point of view. Rather, art aspires to create useless works to reveal the aesthetic values of literature. Hence, Modernism redefines the characteristics of literature.

Modernism is an experimental movement in which writers use new techniques, such as fragmented narration, stream of consciousness, and symbols, to construct unconventional literary techniques. In the novel, there is no chronology or a specific event, hence readers travel through the minds of the characters. Thus, Modernism focuses on individuals and individuality rather than society. In other words, the source of Modernism comes from a scientific, philosophical, and political area of the period. It is argued that the stream of consciousness is used as a technique, and thus multiple viewpoints are created in the modern novel instead of an omniscient point of view. The critical question to be asked here is: What is the source of such a revolutionary movement in literature?

It is the ideas in the heads of men and women, such as those concerning the self, myth, the unconscious, and sexual identity, which the modernists took from authorities like Friedrich Nietzsche, Henri Bergson, Filippo Tommaso Marinetti, James Frazer, Sigmund Freud, Carl Jung, Albert Einstein, and others, that make cultural revolutions (Butler, 2010: 12).

As Butler discusses in his book *Modernism A Very Short Introduction*, authors are influenced by developments in science and philosophy while creating a new literary tradition, for example, Freud's theories on psychoanalysis made people aware of the complexity of the mind, and authors experiment the framework of new form and narrative techniques in the novel. Furthermore, a newly developed technique, for instance, stream of consciousness, does not spring from the theories of one person. In other words, the stream of consciousness technique emerged through Freud's theories, but he is not the only one who has inspired the development of the technique. For example, William James is also a philosopher and psychologist who asserts his thoughts about the mind in his critical book *The Principles of Psychology*. "Consciousness does not appear to itself chopped up in bits. Such words as 'chain' or 'train' do not describe it fitly as it presents itself in the first instance. It is

nothing jointed; it flows" (James, 1950: 526). As James discusses, consciousness is not stable, it ceaselessly flows. The thoughts of Freud and James signify that a new literary tradition, namely Modernism, does not appear or disappear suddenly, it is rather a constantly changing concept, just as the combination of theories and ideologies in the 20th century (Gasiorek, 2015: x).

Political and economic situation in the 20th century is another subject to consider. It has been stated that authors refuse to realistically portray the political and economic conditions of the society they reside in. Although they believe that literature as a work of art is expected to create aesthetic works, there are times when they cannot escape being politicized. Especially, Marxist and Feminist theories commonly applied certain ideologies in the novels. Virginia Woolf, for example, portrays marginalized women characters in her novels. She also discusses the conditions of women in her nonfictional works such as *A Room One's Own*. She explores the reasons why women are not equivalent to Shakespeare in terms of creating fictional works, and correspondingly, she insists on the importance of producing female Shakespeare (Gualtieri, 2000: 73). Woolf constructs her fictional and nonfictional works mostly by following feminist ideology along with political issues of her time. In fact, she is widely known for her political engagement. However, her writing style and the way she presents her thoughts differ from the Victorian novelists. Woolf uses symbols and metaphors to demonstrate her political attitude. Moreover, her nonfictional works such as *A Room of One's Own* include several metaphors as do fictional ones. (1945: 78) Therefore, modernist writers portray conditions of society based on political, economic, and scientific developments aesthetically and symbolically.

World Wars are another fundamental factor that shaped the modernist novel in English and Turkish literature. As Gasiorek reveals Virginia Woolf's novels in the 1930s, *The Waves* (1931), *The Years* (1937), and *Between the Acts* (1941), seek political issues more than her earlier works. (433) She, unfortunately, experiences World War I (1914), and she is exposed to the hazards of World War II (1939). In her essay "Thoughts on Peace in an Air Raid" Woolf describes the atmosphere as follows:

The Germans were over this house last night and the night before that. Here they are again. It is a queer experience, lying in the dark and listening to the zoom of a hornet which may at any moment sting you to death. It is a sound that interrupts cool and consecutive thinking about peace (2008: 250).

Woolf demonstrates the state of "the modern world" in her article, mainly, highlighting how people constantly suffer horror and death. Although Woolf does not directly depict war in her novels, the anxiety and horror of war are always imminent. For example, in *Mrs. Dalloway* (1925) war does not appear in a direct manner, however, the devastating consequences of the war are materialized throughout the novel. In her essay "Why Art Today Follows Politics?" Woolf asserts that art is considered luxury during stressful times; nevertheless, the artist continues to produce since her intellectual creativity relies upon society (2008: 74).

In a similar way to English literature, modernist writers, including Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, Atilla İlhan, Peyami Safa and Oğuz Atay write modernist novels that include new narrative and stylistic techniques. Some critics consider that Oğuz Atay's novel *Tutunamayanlar* (1972) is the first Turkish modernist novel while others consider that *Hisar* and Tanpınar's novels include modernist characteristics (Tekşan, 2020: 2711). Modernism, which emerged as a result of the economic, political, and social changes in the West, also influenced Turkish literature. In a rather similar way to Virginia Woolf, Ahmet Hamdi Tanpınar experienced World Wars, and he represents the destructive side of wars in his novels: His novel *Sahnenin Dışındakiler* (1973), illustrates the period of the Turkish War of Independence, and Tanpınar brings a new perspective to the historical narrative by problematizing the crisis created by the war on individuals and society (Koroğlu, 2013: 118). The political, scientific, and economic atmosphere of the 20th century has a role in the rise of modernist novels in Turkish literature as well English literature. In particular, translations of over 600 classical works in Turkish from other languages in 1940 bring a new perspective to Turkish literature (Karpaz, 1960: 39). Turkish literature is influenced by Western literature and culture while creating a new kind of novel by including originality and antiquity that represent Turkish and Eastern culture. As Berna Moran states, Ahmet Hamdi Tanpınar portrays Turkish culture, art, traditions, manners, sense of entertainment, and ceremonies with an aesthetic approach

(1988: 166). In other words, although English and Turkish literature are influenced by the atmosphere of the period they experienced, they have common and different aspects.

Apparently, the experimental aspect of modernism also shows its influence in Turkish literature. In addition to the use of techniques such as stream of consciousness, narratives prioritize individuals. Rather than depicting the individual merely as a part of society, they are portrayed as unique and unstable ones. All these innovations in literature, as discussed above, are reflections of the political, economic, scientific, and social changes, particularly in the Western world. However, in addition to all this, Tanzimat literature can also be considered a precursor to these changes. For example, Tanpınar highlights biographical elements to explore the motivations behind the literary choices of Tanzimat authors, thereby preserving distinctions between generations and individual authors. This approach presents Tanzimat literature as a dynamic field characterized by personal differences, significant commonalities, contradictions, and conflicts, moving beyond previous static and monolithic portrayals (Öztürk, 2021:171). In short, Turkish literature incorporates the characteristics of modernist literature by influencing the changes in Western and Turkish literature.

Tanpınar uses modernist themes and narrative styles in his novel *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*: Evidently, the novel illustrates a pessimistic atmosphere in society, and it focuses on the alienation and isolation of modern people. Additionally, Tanpınar's use of the stream of consciousness as a modernist narrative technique, makes him one of the forerunners of modernist writers in Turkish literature. As it can be detected, Virginia Woolf and Ahmet Hamdi Tanpınar experience common and different political, scientific, and economic conditions. Evidently, the atmosphere they encounter in the 20th century is one of the pillars of modernist novels. Hence the focus of this article is to analyse metaphors in *Huzur* and *Mrs. Dalloway* by highlighting the fact that the metaphors are products of the influence of physical and psychological wars.

3. ANALYSIS OF THE METAPHORS IN AHMET HAMDI TANPINAR'S NOVEL HUZUR AND VIRGINIA WOOLF'S NOVEL MRS. DALLOWAY

Conceptual Metaphor Theory is a well-established area in language and literary studies. Several theoreticians such as Lakoff, Johnson, Steen, and Kövecses have contributed invaluable research and terminology to the field. They have argued that metaphors are reflections of one's conceptual system. Conceptual Metaphors and the linguistic expressions derived from concepts require a sense of mapping between different knowledge domains, labeled as target domain and source domain. In both novels, novelists through their characters, illustrate their perspectives of life. Life, in general, has been conceptualized in many ways such as "Life is a Journey". However, depending on the conditions and setting, both novelists examine life in times of war, thus they relate life with war conditions which leads us to the conceptual metaphor "Life is a War". The characters in the novels produce a series of expressions and analogies that involve life and war as consequences of their experiences. The mapping between target and source domains, in other words, the associations between life and war, generate a systematic set of connections in the conceptual system, where a more abstract domain (in this case -life-) is conceived through a more concrete domain (in this case -war-). Since the source domain becomes a tool and a foundation for understanding the target domain, the source domain is usually more concrete and more experienced than the target domain which is abstract and less experienced by the characters.

Published in 1949, Ahmet Hamdi Tanpınar's *Huzur* focuses on the traumas of the characters, especially the traumas of Mümtaz, Nuran, İhsan, and Suat. Mümtaz is the protagonist of the novel who loses his father and mother in World War I. He then moves to Istanbul to live with his father's cousin İhsan. The novel takes place in a twenty-four-hour period. At the beginning of the novel, Mümtaz goes out to find medicine for İhsan who is about to die. Unfortunately, Mümtaz learns that World War II breaks out when he is back home at the end of the novel. Flashbacks from the period of World War I to the present portray individual and collective experiences and traumas of characters. For example, Mümtaz remembers his childhood in the first chapter, namely the period of World War I, while he is anxious about the upcoming war. The novel illustrates how people suffer traumas, existential crises, and alienation because of the chaotic atmosphere in the 20th century. Tanpınar uses modern apparatuses including fragmentation, flashbacks, and stream of consciousness to reflect the crisis in the society.

Published in 1925, Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* takes place in less than a twenty-four-hour period. The novel begins with Clarissa Dalloway going out to buy flowers for the party that she organizes for her friends who belong to middle-class English society. Woolf uses flashbacks and stream-of-consciousness technique while portraying the existential dilemmas and traumas of the characters, including Clarissa, Peter Walsh, Septimus Smith, Rezia Warren Smith, and Sally Seton. On one hand, Woolf illustrates the sexual and existential dilemmas of characters, especially Clarissa and Septimus, on the other hand, she represents how World War I traumatizes English people. Clarissa and Septimus do not know each other; however, Sir William Bradshaw is the person who knows both. Bradshaw is the psychiatrist of Septimus and one of the guests of Clarissa's party. Septimus a veteran of World War I commits suicide because of his psychological problems and Clarissa hears it from Bradshaw's wife during a casual conversation at the party. Virginia Woolf depicts the existential dilemmas and traumas of 20th century people by using modernist techniques in her novel *Mrs. Dalloway*.

Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *Huzur* and Virginia Woolf's novel *Mrs. Dalloway*, indeed, narrate the post-war traumas of war victims. Each novel includes flashbacks: Mümtaz remembers World War I, however, the destructive side of the war appears psychologically not physically in both novels. Although the characters experience the war concretely, the novels prioritize to demonstrate the abstract, and the psychological side of the war. Although they are not in the middle of the war anymore, they still experience the aftermath of the war vividly. Post-war traumas of the characters cause existential dilemmas, alienation, and metaphorical war throughout the novels. LIFE IS A WAR conceptual metaphor includes physical and psychological linguistic metaphors, and it basically depicts how people in the 20th century struggle with post-war traumas and modernization.

Ahmet Hamdi Tanpınar uses dream-like narration and interior monologues in his novel *Huzur* (Moran, 1988: 157). Mümtaz travels through time in his mind, and he remembers his childhood, teenage period with İhsan and Macide, his passionate love with Nuran, and his memories with other characters including Suat. Mainly LIFE IS A WAR conceptual metaphor is used in the novel to represent the struggle of the characters with life. Life is an abstract concept while war is a concrete one. One abstract concept, namely the target domain, is apprehended through another concrete one, the source domain. In other words, the metaphor of war is used to construe life. In a similar way to *Huzur*, *Mrs. Dalloway* includes LIFE IS A WAR conceptual metaphor. Hence, the psychological war of the characters is reflected in the novel by using linguistic metaphors.

In the first chapter of *Huzur*, Mümtaz remembers his childhood period, the loss of his father and mother. At the beginning of the chapter, Mümtaz remembers the Mediterranean, where they moved after his father's death. Despite the sunny and bright weather of the Mediterranean, Mümtaz describes the atmosphere of the place with pessimism. "Rather than being an organic part of nature, the stones resembled life-forms that are/were frozen still in the midst of unspecified cataclysm" (Tanpınar, 2008: 36). Mümtaz demonstrates how war destroys the lives of people by using the stone symbol. "They seemed to declare, 'We are outside of life. Outside of life...That all-nourishing, life-giving sap has withdrawn from us. Even death is not as barren as we are'" (2008: 36). Tanpınar uses personification, which is one of the ontological metaphors, in other words, non-human objects reflect human characteristics or actions through metaphors (Lakoff and Johnson, 1980: 33). The statement "The stones resembled life-forms that are/were frozen" illustrates people's despair due to the traumas they experience, moreover, even death is more alive and hopeful than the frozen stones. On one hand, Tanpınar reflects the alienation and despair of modern people by using personification, on the other hand, LIFE IS A WAR conceptual metaphor is apprehended through an ontological metaphor. In this way, abstract emotions are perceived with a concrete object, the stones.

Clarissa Dalloway's party begins toward the end of the novel. Although Clarissa and her guests are at the party, the war is still in the air. The appearance and the inside of the atmosphere are illustrated differently in *Mrs. Dalloway*. Woolf exhibits how the outside and inside worlds are quite different from each other by using the stream of consciousness. For example, at the party, Clarissa accidentally learns that a young war veteran, Septimus, has committed suicide. "Death was defiance. Death was an attempt to communicate, people feeling the impossibility of reaching the centre which, mystically, evaded them; closeness drew apart; rapture faded; one was alone. There was an embrace in death" (Woolf, 2000: 307). The concept of death, especially suicide, mostly connotes negative situations, nevertheless, Woolf subverts the concept by considering it as part of

the struggle. The assertion “death was defiance” puts forward the physical and psychological war of Septimus, he consciously controls his life, and Septimus defines “death” was as “an attempt to communicate”. Death is apprehended through defiance and communication. In terms of conceptual metaphor theory, death is the target domain, and defiance and communication are the source domains. “They too see life and death as light and darkness; they too flee the agitations of life, the “heat” of life, to find unity and peace through the annihilation of the individual. And the same joy in ordinary things marks their return to life” (Wyatt, 1973: 442). In her article, Jean Wyatt refers to Clarissa and Septimus with the pronoun they, and she interprets death as a rebirth, and life and death are ways of escaping from the “heat” of life. Thus, life and death are reflected in unity, and Septimus is reborn through death. Woolf uses metaphors to illustrate and subvert abstract concepts, including death, and describes how people in the post-war period perceive the concept of death accordingly. The tables below display linguistic metaphors that are apprehended to demonstrate the concept of death in *Huzur* and *Mrs. Dalloway*.

Table 1: Conceptual and Linguistic Metaphors in *Huzur* and *Mrs. Dalloway*

Conceptual Metaphor LIFE IS A WAR	
Linguistic Metaphors	
<i>Huzur</i> by Ahmet Hamdi Tanpınar	<i>Mrs. Dalloway</i> by Virginia Woolf
The stones resembled life forms that are frozen.	There was an embrace in death.
Even death is not as barren as we are.	Death was an attempt to communicate.

Table 2: Target and Source Domains

<i>Huzur</i> by Ahmet Hamdi Tanpınar		<i>Mrs. Dalloway</i> by Virginia Woolf	
Target Domain	Source Domain	Target Domain	Source Domain
The stones	Frozen life forms	Death	Embrace
Death	Is not as barren as people are	Death	Communication

Tanpınar and Woolf use death metaphors to characterize the post-war traumas. Death is presented in both novels as being less terrifying than the lives of the characters. As Woolf discusses in her article, the “modern world” causes horror and anxiety, and the novels illustrate the portrait of the “modern world and people” (2008: 250). Apart from death, other linguistic metaphors can be detected in the novel to portray the “modern world” where death is one of the concepts that are derived from LIFE IS A WAR conceptual metaphor.

Table 3: Examples of “Life is a war” Conceptual Metaphor in *Huzur*

Conceptual Metaphor LIFE IS A WAR		
Linguistic Metaphors in <i>Huzur</i> by Ahmet Hamdi Tanpınar	Target Domain	Source Domain
“The entire world is moaning from the labor of his birth.” (107)	His (New Man/Modern People)	The labor of birth
“When the world is about to slough his skin, mayhem is inevitable.” (18)	The world	Slough the skin
“...spring was only a small contradiction, a yearning for life.” (142)	Life	Spring
“Perhaps it was a state of timelessness whose very clime had been exchanged for another.” (47)	Life	Timelessness

In *Huzur*, Tanpınar uses various linguistic metaphors to demonstrate hope, despair, alienation, and loss of meaning during the post-war period. In the first example, “The entire world is moaning from the labor of his birth” (107), the pronoun “his” refers to a new man, namely, modern man. “No, not like that! Those are

meaningless words. The New Man won't acknowledge a single remnant of the past" (2008: 107). A group of Turkish intellectuals, including Suat and Mümtaz, discuss how the world is changing with modernization, and Suat applies the metaphor of birth to express his positive expectations towards the changing world. While "modern man" is an abstract concept, "birth" is a concrete concept, thus, the abstract concept is understood through the concrete one.

In the second example, "When the world is about to slough his skin, mayhem is inevitable" (18), the world resembles an animal that sloughs its skin. Tanpınar illustrates physical and psychological war with the metaphor, and it reflects the anxiety of people about the upcoming war. İhsan who is terminally ill still follows the news because of the atmosphere around Europe and Türkiye. While he is lying in pain, he is worried about the outbreak of war, suffering physically and psychologically. Mümtaz is aware of İhsan's situation, and he remembers the famous quotation from Albert Sorel, "When the world is about to slough his skin, mayhem is inevitable" (18), which they repeatedly use to describe the atmosphere in the 20th century. Hence, Tanpınar gives reference to French historian Albert Sorel, and he applies the source domain, "slough the skin", to comprehend the target domain, "the world".

In the third example, "...spring was only a small contradiction, a yearning for life" (142), spring as a source domain is applied to comprehend the target domain, namely life. In this example, Tanpınar creates unity in hope and despair. While spring represents a piece of hope for modern people, it also includes a yearning. Accordingly, contradictions and unity in life emerge with the metaphor of spring.

The fourth example, "Perhaps it was a state of timelessness whose very clime had been exchanged for another", portrays alienation, identity crises, and the problem of belonging in the new world. Life is described through timelessness and the metaphor embodies the blurred structure of the modern world. As it is presented, Tanpınar creates multiple linguistic metaphors to comprehend the concepts including, the modern world, war, and life. Here the source of linguistic metaphors can be categorized under LIFE IS A WAR conceptual metaphor. Ahmet Hamdi Tanpınar's metaphorical language principally demonstrates struggles and the changing atmosphere due to the political, scientific, and economic dynamics in the 20th century.

Table 4: Examples of "Life is a war" Conceptual Metaphor in *Mrs. Dalloway*

Conceptual Metaphor LIFE IS A WAR		
Linguistic Metaphors in <i>Mrs. Dalloway</i> by Virginia Woolf	Target Domain	Source Domain
"The world has raised its whip; where will it descend?" (100)	The world	Raised whip
"We welcome, the world seemed to say; we accept; we create." (166)	The world	Welcoming
"It was a silly, silly dream, being unhappy." (183)	Being unhappy	Silly dream
"...our soul, he thought, our self, who fish-like inhabits deep seas..." (278)	Soul/Self	Fish-like inhabits

Virginia Woolf's novel *Mrs. Dalloway* includes linguistic metaphors to portray hope, despair, alienation, and loss of meaning during the post-war period in a similar way to Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *Huzur*. In the first example, "The world has raised its whip; where will it descend?" (100), the world is characterized as a cruel person who raises the whip. Woolf uses personification in which the world as an abstract concept resembles a man who has the whip. Hence, "the world" as the target domain is comprehended through the "whip" as the source domain. Although World War I is over, Clarissa, Septimus, and other characters still feel insecure because of the traumas they suffer. Metaphors become valuable instruments in evaluating the physical and psychological conditions of the characters in the post-war period.

The second example specifically represents the psychological state of Septimus who observes nature. Here Woolf uses the word welcoming which is human-like behaviour to comprehend the world. Correspondingly, welcoming is the source domain while the world is the target domain.

He had only to open his eyes; but a weight was on them; a fear. He strained; he pushed; he looked; he saw Regent's Park before him. Long streamers of sunlight fawned at his feet. The trees waved, brandished. We welcome, the world seemed to say; we accept; we create. Beauty, the world seemed to say (2000: 166).

Although the quotation emphasizes the hospitality of the world in comparison to people, the metaphor emphasizes Septimus's dilemmas. The inner and outside world is often underlined throughout the novel: on one hand, Septimus observes the sunlight and the trees around him, on the other hand, he is full of fear. Woolf describes Septimus's dilemmas by comparing the world to the one who welcomes the contradictions such as beauty and fear.

In the third example, "It was a silly, silly dream, being unhappy" (183), the psychological state of Rezia, wife of Septimus, is portrayed with the metaphor of a silly dream. Rezia struggles with Septimus's mental illness, eventually she becomes alienated from her own identity. Rezia's life is turned upside down by the war and she becomes a nurse for Septimus rather than an individual, woman, or wife. A silly dream is applied to embody the unhappiness of Rezia; indeed, Woolf repeatedly emphasizes the contradictions of the outer and inner world. While Rezia struggles to get out of the crisis, she is also condemned to unhappiness. Woolf uses "silly dream" as the source domain to portray the target domain, namely, the "unhappiness" of Rezia. Hence, the depression of Rezia and the blurred, dream-like mind of the 20th century people are depicted with metaphors.

The fourth example, "...our soul, he thought, our self, who fish-like inhabits deep seas..." (278) obviously represents the unconsciousness of people which is one of the characteristics of 20th century novels as it is exemplified in the theory part. Stream of consciousness is specifically used to express the inner and deeper thoughts of the characters. Here, the soul/self is depicted through the "fish" where the soul/self of a human being belongs to the deep side of the mind, in other words, unconsciousness. Virginia Woolf portrays the psychological state of people, and characteristics of 20th century novels by using linguistic metaphors. As it is interpreted, linguistic metaphors are a way to express the conflicts and struggles of people with figurative language.

4. CONCLUSION

Different academic fields such as cognitive linguistics, psychology, education, philosophy and literature are in liaison with metaphor studies. Especially after the groundbreaking work of George Lakoff and Mark Johnson *Metaphors We Live by* (1980), metaphor studies have gained vital theoretical merit under Conceptual Metaphor Theory. In this paper Conceptual Metaphor Theory is used as a worthwhile tool to explore the novels as it reveals the conceptual system of the authors. The paper claims that the Conceptual Metaphor Theory of Lakoff and Johnson and its application to the selected novels suggests an innovative interpretation.

Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *Huzur* and Virginia Woolf's novel *Mrs. Dalloway* belong to different languages, literature, and cultures. However, they convey common experiences of the human condition such as wars, modernization, and scientific progress. The novels from different cultures are intentionally applied to make a fruitful comparison between metaphors. Thus, the article demonstrates how various linguistic metaphors are derived from a specific conceptual metaphor, LIFE IS A WAR. The relatable concepts such as death, world, life, and soul/self are comprehended through source domains in which metaphors embody abstract concepts by creating concrete ones. On one hand, the novels depict linguistic metaphors from different cultures and literatures, on the other hand, they put forward the experiences of modern people in the 20th century. As exemplified in this paper, metaphors are not only literary devices that create an aesthetic dimension, but they are also a means to illustrate and evaluate individual and collective problems of the 20th century, including post-war traumas, despair, alienation, and loss of meaning. LIFE IS A WAR conceptual metaphor mirrors the collective experiences of people who belong to different cultures while linguistic metaphors reveal how similar experiences are narrated in different ways in *Huzur* and *Mrs. Dalloway*. This paper attempts to analyse and make an inventory of metaphorical frames and metaphor processing in the selected novels in order to understand the worlds of the novels systematically and to offer a novel and an alternative model of study.

Metaphors intentionally guide the recipients towards new perceptions between the target and source domains of life and war in this context. Cross-domain mappings stimulate a variety of innovative comparisons and similarities between two unlike concepts. In a discourse-analytical approach, this paper focuses on phrases and statements in a wide range of linguistic forms and constructions to evaluate their rhetorical and communicative aspects in *Huzur* and *Mrs. Dalloway*. The authors' (the characters') remarkable connections between concepts of life and war may refresh the readers' opinions and worldviews.

Applying Conceptual Metaphor Theory to the novels expands the readers' perception of the novels' complex plot and underlines the significance of metaphors in molding human thought and language. While this paper explores "Life is a War" conceptual metaphor and its diverse linguistic metaphor examples as displayed in the tables, it also suggests further research on other interdisciplinary fields to relate the novel in such specific domains as psychology, history, gender studies, and politics to discover the novel resourcefully. The paper provides an original viewpoint that can be used as a model for future studies. The study may act as an example for later research by encouraging scholars to investigate the metaphorical frameworks within literary works.

REFERENCES

- Butler, C. (2010). *Modernism: A Very Short Introduction*, Oxford, United Kingdom, Oxford.
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*, (translated by Gayatri Chakravorty Spivak). Baltimore.
- Dombrowski, A. (2021). *A Companion to Impressionism*, 1st ed., Wiley Blackwell.
- Ford, F. M. (2010). *The Good Soldier*, Wordsworth Editions.
- Gasiorek, A. (2015). *A History of Modernist Literature*, Hoboken, NJ, United States, Wiley.
- Goatly, A. (2011). *The Language of Metaphors*, Routledge.
- Gualtieri, E. (2000). *Virginia Woolf's Essays Sketching the Past*, 1st ed., Macmillan Press.
- James, W. (1950). *The Principles of Psychology, Vol. 1*. revised ed., Dover Publications.
- Karpat, K. H. (1960). "Social Themes in Contemporary Turkish Literature", *The Middle East Journal*, vol. 14, no. 1, pp. 29–44.
- (2015). *Where Metaphors Come from Reconsidering Context in Metaphor*, New York, Oxford UP,
- Köroğlu, E. (2013). "Sahnenin Dışındakiler 'i Tamamlamak: Ahmet Hamdi Tanpınar ve Kurtuluş Savaşı Anlatıları Türü", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, vol.0, no.66, pp. 93 - 122.
- Lakoff, George, and Mark, H. J. (1980). *Metaphors We Live By*, Chicago, The University of Chicago Press, --- <https://www.lang.osaka-u.ac.jp/~sugimoto/MasterMetaphorList/index.html>
- "Metaphor." Oxford Learner's Dictionary, Oxford University Press. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/metaphor?q=metaphor>. Accessed 15 May, 2024.
- Moran, B. (1998). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1, Ahmet Mithat'tan A. Hamdi Tanpınar'a*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.
- Öztürk, V. (2021). "Method in XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi: Albert Thibaudet's Influence on Ahmet Hamdi Tanpınar", *Bilgi*, no. 99, pp. 163-80, doi:10.12995/bilgi.9907.
- Tanpınar, A. H. (2008). *A Mind at Peace*. (translated by Erdağ Gökner), Archipelago Books.
- Tekşan, M. (2020). "Modern Romandan Modernist Romana Peyami Safa'nın Romanları." *Turkish Studies*, vol. 15, no. 5, Jan., pp. 2711–30.
- Wilde, O. (2015). *The Picture of Dorian Gray*. Sis Publishing.
- Woolf, V. (1945). *A Room of One's Own*. Penguin Books.
- (2000). *Mrs. Dalloway*. New York, Oxford UP.
- (2008). "Thoughts on Peace in an Air Raid." *Selected Essays*, edited by David Bradshaw, Oxford World's Classics, pp. 250–53.
- (2008). "Why Art Today Follows Politics?" *Selected Essays*, edited by David Bradshaw, Oxford World's Classics, pp. 246–49.
- Wyatt, J. (1973). "Mrs. Dalloway: Literary Allusion as Structural Metaphor." *Modern Language Association*, vol. 88, no. 3., pp. 440–51, doi:10.2307/461524.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.10.2024 ✓Accepted/Kabul: 04.11.2024

DOI:10.30794/pausbed.1559457

Research Article/Araştırma Makalesi

Durmuş, E. (2024). "Sumer Toplumunda Hukuk", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 65-71.

SUMER TOPLUMUNDA HUKUK

Eda DURMUŞ*

Öz

Sumer toplum hayatında hukuk çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Sumerliler tarihte ilk hukuki düzenlemeleri yapmışlardır. Bu nedenle tarihte ilk kanun koyucu olarak bilinmektedirler. Bundan dolayı onlar tarafından oluşturulan kanunlar büyük önem taşımaktadır. Sumer hukuki metinleri arasında Urukagina Talimatnamesi, Gudea Fermanı, Ur- Nammu Kanunu ve Ana- İttişu Kanunu sayılabilir. Hukuki metinlerden Sumer hukuk sistemi ortaya çıkarılabilmektedir. Aile hukukuyla ilgili evlenme, boşanma ve evlatlık alma düzenlemeleri dikkat çekmektedir. Malların nasıl paylaşılacağı ile ilgili bir veraset hukukundan söz edilebilir. Cezalarla ilgili düzenlemeler hukuk sisteminin işlemesine katkı sağlamaktadır. Borçlanmayla ilgili düzenlemeler bulunmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Sumer hukuki metinleri kronolojik bir sıraya göre alınmıştır. Ayrıca aile hukuku, veraset hukuku, ceza hukuku ve borçlar hukuku aydınlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Sumer, Hukuk, Kanun, Urukagina, Gudea, Ur-Nammu.*

LAW IN SUMERIAN SOCIETY

Abstract

Law in Sumerian social life is the subject of the study. The Sumerians made the first legal regulations in history. For this reason, they are known as the first lawmakers in history. Therefore, the laws created by them are of great importance. Sumerian legal texts include the Urukagina Charter, the Gudea Edict, the Ur-Nammu Code and the Ana-Ittishu Code. The Sumerian legal system can be revealed from legal texts. Marriage, divorce and adoption regulations related to family law attract attention. There is a law of inheritance regarding how the goods will be shared. Regulations regarding penalties contribute to the functioning of the legal system. There are regulations regarding borrowing. In this study, first of all, Sumerian legal texts were taken in chronological order. In addition, family law, inheritance law, criminal law and the law of obligations are clarified.

Keywords: *Sumer, Law, Code, Urukagina, Gudea, Ur-Nammu.*

*Dr., Bağımsız Araştırmacı, ANKARA.
e-posta: edadurmus06@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0460-4712>)

1. GİRİŞ

Tarihte hak ve hukuk fikri medeni toplumların kurulmasıyla başlamıştır. İnsanlar tarih boyunca, topluluklar halinde yaşamak zorunda kalmış ve birbirleriyle çeşitli ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Aile, köy ve kent gibi farklı ortamlarda ortaya çıkan bu ilişkiler zaman içinde farklı biçimlerde evrilmiştir. Topluluk oluşturan insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde kritik bir rol oynayan hukuk, sosyal çevrede yaşayanların temel dayanağı olmuştur (Kılıç, 2014: 13). Böylece belirli kurallara bağlanan toplum hayatı kuvvetlilerin acizleri istismar etmesine engel olmuştur. Bunun için haklar kanunlarla desteklenerek bir hukuk düzeni oluşturulmuştur. Başka bir ifadeyle hukuk, insanlar tarafından oluşturulan ve toplumun düzenini korumaya amaçlayan prensipler ve kurallar bütünüdür. Herhangi bir toplum mevcut olduğunda orada hukuki kuralların var olması ve uygulanması zorunludur. Nitekim tarihte hukuk düzenine sahip olmayan bir topluluk henüz tespit edilmemiştir (Kılıç, 2014: 13).

Hukukun ve uygulamalarının, yazılı kanunlar oluşturulmadan önce de var olduğu ve bu süreçte hukukun gelenekler, adetler ve teamüllerden meydana gelen genel kuralların bir bütünü olarak kendini gösterdiği kabul edilir. Hukukun sınırları içerisinde değerlendirilen benzer durumlara daha önce uygulanmış çeşitli kanunlar ve ilgili uygulamaların tekrarı yoluyla hukukun şekillenmeye başladığından şüphe yoktur. Tarih boyunca toplumların teamül hukukuna bu şekilde dâhil oldukları, bu teamüllerin her toplumda özellikle kendi doğal din ve devlet anlayışlarına göre çeşitli kavrayış ve uygulama biçimleri ile ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bundan dolayı hukukun bu şekli ve dönemi için zamanımıza ulaşmış belgeleri bulunsun ya da bulunmasın herhangi bir eski medeniyet çevresi veya medeniyet etkisi hesabına öncülük ve öncelik iddiasında bulunmanın kolay olmayacağı, hatta mümkün olmadığı söylenmektedir (Bilgiç, 1963: 103).

Fakat tarihin belirli bir erken döneminde oluşturulmuş hukuk düzenleri ve sistemlerine ulaşmış olduklarını bol delil ve belgelerle ortaya koymuş olan kavimler özel bir ilgiyi hak ederler. İşte Eski Mezopotamya kavimleri ve bunların başında Sumerliler, dünya tarihinde bu ilgiyi hak etme konusunda birinci sırada bulunmaktadırlar. Çünkü icat ettikleri çivi yazısının, piktografik karakterinden yeni sıyrıldığı Erhanedan devri ortalarından, yani takriben MÖ 3000 yıllarının hemen sonrasında itibaren, tarla, ev, esir vs. alışverişine dair, belirli bir şekle bürünmüş, şahitlerin de kaydedildiği Sumerce belgeler bulunmuştur. Bu durum gösteriyor ki Sumer toplumu epeydir siyasi bir topluluk olmanın yanı sıra belirli bir hukuki düzene de sahipti (Bilgiç, 1963: 103-104).

2. SUMER HUKUKİ METİNLERİ

Hukukun en eski ve temel kaynağı oluşturan örf, adet ve teamülün, her zaman var olacağı ve gelecekte de varlığını sürdüreceği konusunda şüphe yoktur. Günümüzde dahi teamülü hukukun, düzenlenmiş kanunlar yanında asıl itibarını koruduğu toplumlar ve milletler bulunmaktadır. Fakat medeniyet seviyesi yükselmiş toplumlarda, hukuk kurallarının değişmez ve net bir şekilde sunulduğu metinlere olan ihtiyaç artmakta ve bu gereklilik önemli görülmektedir. Bu ihtiyaç ve önem gelişmiş olan toplum ve devlette kanun yapma düşüncesinin temeli olmuştur ve bu şekilde hukukun en önemli ve ikinci kaynaklarından olan kanun ortaya çıkmıştır (Bilgiç, 1963: 106-107).

Mezopotamya'da eski Sumer kültürünün tam geliştiği Lagaş hanedanının son kralı Urukagina zamanında bu hukuki uygulamanın yapıldığı biliniyor. Bununla hukuk alanındaki toplumsal ve fikri gelişimin kanıtı Mezopotamya coğrafyasında MÖ yaklaşık 2400 yıllarından biraz sonra verilmiş olmaktadır (Bilgiç, 1963: 107). Urukagina döneminde başlayan hukuki düzenlemeler daha sonra da devam etmiştir. Bu bağlamda Sumerlilere ait Urukagina Talimatnamesi, (Tosun ve Yalvaç, 1989: 19-29) Gudea Fermanı, (Tosun ve Yalvaç, 1981: 25-27) Ur- Nammu ve Ana İttişu Kanunları sayılabilir (Tosun ve Yalvaç, 1981: 30-48).

Sumerliler talimatname ya da reform olarak kabul edilen hukuki düzenlemeler ve Ur- Nammu Kanunu, Ana İttişu Kanunu ile toplum düzenini sağlamaya çalışmışlardır. Urukagina Talimatnamesi'nden Ana İttişu Kanunu'na kadar hukuk alanında bir gelişim olduğu görülmektedir. Sumerlilere ait olan ve Sumerce yazılan bu hukuki düzenleme ve kanunlar onların hukuk anlayışı hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân vermektedirler.

2.1. Urukagina Talimatnamesi

Urukagina Talimatnamesi Sumerlilere ait en eski hukuki metin olarak bilinmektedir. Bu metni bazı araştırmacılar Kanun, (Kinal, 1983: 134) bazı araştırmacılar ise talimatname olarak kabul etmektedirler (Bilgiç, 1963: 107). Er

Sülaleler III devri sonlarında (yaklaşık MÖ 2375) Urukagina yönetimi ele alır ve kendine ait tabletlerinde önce Lagaş halkının eski iktidar dönemindeki durumunu ortaya koyar ve ardından kendi aldığı önlemleri anlatır. Vergi kontrolüne, rahipler sınıfının korunmasına, şehir tanrısının gözetilmesine, gayri adil hâkimler sınıfının bertaraf edilmesine, defin adetlerinin düzenlenmesine ve nihayet şehir beyinin yetkilerinin sınırlanmasıyla bazı sınıfların vergiden muaf tutulmasına dair esasları oluşturur (Bilgiç, 1947: 573). Bu şekilde Urukagina'nın sosyal düzeni yeniden tesis etmek ve sarsılan devlet otoritesini güçlendirmek amacıyla bu reform hareketini gerçekleştirmiş olduğu anlaşılır. Bundan dolayı insani açıdan yüksek gayeye ulaşmış bir hukuk metni oluşturulur. Urukagina, bugüne kadar elimizdeki verilere göre, Sumer ve Mezopotamya tarihi ve hatta dünya tarihi içerisinde ilk reformcu kişi olma özelliğine sahiptir (Bilgiç, 1982: 98).

Sumerce yazılan ve Sumer kralının sosyal reformlarından söz eden metin, üç kil koni biçimi üzerine ve oval plaka üzerine yazılmıştır. Bütün bu parçalar 1878 yılında Lagaş'ta Fransız kazılarında ortaya çıkarılmıştır. İlk kopya ve çevirisini François Thureau-Dangin yapmıştır. Urukagina'nın kâtipleri, yeni kanalın açılışı ve adanması vesilesiyle bir metin yazmışlardır (Tosun, 1973: 563). Metnin Türkçe transkripsiyon ve çevirisi de yapılmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 24-29). Sosyal ve idari reformun özü, kralın "eskiden var olan hüküm ve adetleri yeniden hayata geçirdiği, hürriyeti sağladığı, öksüze ve dula güçlü hiç kimsenin haksızlık yapmadığı" şeklindedir (Bilgiç, 1963: 108). Urukagina, toplum düzenini sağlamak için birçok fiyat düzenlemeleri yaptıktan, vergi zorbalığı kaldırılıp, borçluların borçları affedildikten sonra hürriyeti sağlar. Özgürlük karşılığı olarak kullanılan Sumerce kelime "amar-gi" "anaya dönüş" anlamına gelmektedir. Çünkü anaya dönüşte, yani herkesin ilk doğduğu zamanki haline dönüşte bir eşitlik anlamı da görülmektedir (Tosun, 1973: 564).

2.2.Gudea Fermanı

Urukagina'dan yaklaşık ikiyüz yıl sonra yine Lagaş'ta başka bir reformcu ortaya çıkar. Bu kişi Gudea'dır. O, Lagaş şehrini kalkındırırken, Eninnu mabedinin yapılışı nedeniyle iki yazılı silindirinden başka on kadar da heykel ve steli mabede diktirir. Bunlardan kendi heykeli olan "B" heykelinin üzerinde bazı sosyal reformlarından esir ile kölelerin serbest bırakılmasından, zengin olana fakir olanı, kuvvetli olana zayıf olanı ezdirmediğinden söz ederek, bu heykelini, herkesin görebileceği bir yere, yani şehrin baş tanrısı Ningursu'nun Eninnu mabedine diker (Tosun, 1973: 565). Gudea kitabesinde Sumer şehirlerinde ahlaki yönden zayıf olan insanlar temiz olmadıklarından kutsal günlerde şehirden uzaklaştırılırlar (Kramer, 1990: 210).

Gudea Lagaş şehrinde yukarıda belirttiğimiz hukuki düzenlemeleri yerine getirir. Bu düzenlemeleri halk için tanrı buyruğuna bağlı olarak yapar. Bu durumu şöyle ifade eder: "Gudea, sadık çobandır. Sürü halktır. Sürünün sahibi tanrıdır. Gudea, tanrının buyruğunu yerine getirir (Tosun, 1973: 565). Burada Gudea, "adaleti tecelli ettirdi" ifadesi (Tosun, 1973: 565) hukuki düzenlemenin temelini adalete dayandığı ve haksızlıkların ortadan kaldırıldığı anlaşılır. Onun, B Heykeli üzerinde bulunan hukuki düzenlemelerinin Türkçe transkripsiyon ve çevirisi de bulunmaktadır (Tosun ve Yalvaç, 1981: 27-38).

2.3.Ur- Nammu Kanunu

Ur- Nammu, Eski Sumer Devri son Lagaş kralı Urukagina'nın talimatnamesi bir yana, Mezopotamya ve Önasya tarihinde ilk kanun koyan Sumer kralıdır (Bilgiç, 1982: 101). Ur- Nammu Kanunu'nda idari yolsuzluklar ve onların kaldırılması için yapılan reform icraatı çeşitli ölçü ve ayarların düzenlenmesi ve nihayet zayıfın, fakirin, zalim ve zenginden korunması için alınan tedbirler gelir (Tosun, 1973: 566). Bu kanunların düzenleyicisi Ur- Nammu olmasına rağmen, onun tarafından yayınlanmadığı bilinmektedir. Kim tarafından yayınlandığı hususunu net olmamakla birlikte Ur- Nammu'nun oğlu Şulgi tarafından yayınlanmış olabileceği düşünülmektedir (Kramer, 1990: 454). Kötü korunmuş kil tablet dördü ön, dördü de arka yüzde olmak üzere sekiz sütuna ayrılmıştır. Sütunların herbiri yaklaşık kırkbeş küçük satır aralığı içermektedir (Kramer, 2016: 117). İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve epeyce kırık olan tabletler S. N. Kramer tarafından yayımlanmıştır. Kanun maddelerinin Türkçe transkripsiyon ve çevirisi de yapılmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 30-43).

Ur- Nammu Kanunu'nun asıl maddeleri medeni ve ceza hukukuna aittir. Bu kısım çok kırık ve eksik olduğundan okunamamaktadır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 566). Kaçakçılık, cinsel suçlar, köleler ile özgür insanların evlat edinmeleri, evlilik, boşanma, devlete karşı isyan, yalancı şahitlik ve tarımla ilgili hükümleri içermektedir

(Roth, 1997: 14). Ayrıca okunabilen maddelerden üçü doğrudan ceza ile ilgilidir. Bir insanın bazı uzuvlarının yaralanması durumunda ödenecek gümüş tutarı belirtilmektedir (Kramer, 1990: 45). Bunlar daha sonra ortaya çıkan Hammurabi, Eşnunna ve Hittit kanunlarındaki benzer konulara ayrılan hükümlere esaslı surette benzerlik göstermektedirler (Bilgiç, 1963: 108).

2.4.Ana- İttişu Kanunu

Asurbanipal kitaplığında 11 tabletlik Ana- İttişu Kanunu, Asurlu katiplere Sumerce öğretmek amacıyla hazırlanmış, Sumerce ve Akadca dillerinde iki dilli ve farklı konuları içeren bir seri tablettir. Bu tabletler ilk kelimesiyle bilinen Ana- İttişu (Vadesi Gelene Kadar) şeklinde adlandırılmıştır. Ana- İttişu Kanununun çıkarıldığı şehir, zaman ve çıkararı bilinmiyor. Ancak bu maddeler Ur- Nammu kanunları ile karşılaştırılarak Ana- İttişu serisinin de III. Ur Sülalesi döneminde yazıldığı kanısına varılmıştır. Ana- İttişu serisi içinde aile hukuku ile ilgili 6 madde tespit edilmiştir (Kinal, 1983: 137). Ana- İttişu Kanunu'nun Türkçe transkripsiyon ve çevirisi de yapılmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 44-48).

3.SUMER HUKUK SİSTEMİ

Sumer toplumunun çok erken dönemlerden başlamak üzere gelişmiş hukuk sistemine kavuştuklarını ortaya koydukları hukuk metinleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle toplum hayatının sürdürülebilmesi hukuki kuralların yerleşmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Hayatın birçok alanında hukuki düzenlemeler dikkati çekmektedir. Bu düzenlemeler toplumda karşılaşılan bütün sorunların çözümüne yönelik olarak ortaya konulmuş durumdadır. Toplumda huzur ve düzenin sağlanmasına yönelik uygulamalar açık bir şekilde dikkati çekmektedir. Sumer toplumunda hukuki düzenlemeler aile, veraset, ceza ve borç hukukuyla ilgili olmuştur. Ancak günümüz hukukunda olduğu gibi böyle bir tasnif olmamakla birlikte hukuki belgeler bu şekilde bölümlenmeyi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda kanun maddelerinden hareketle bir aile hukuku, veraset hukuku, ceza hukuku ve borçlar hukukundan söz edebilmek mümkün olabilmektedir.

3.1.Aile Hukuku

Sumer aile hukukunda evlenme, boşanma ve evlatlık almaya dair düzenlemeler bulunmaktadır. Aile, Sumer toplumunda güçlü bir temel üzerine kurulmuştu. Bu temel, bir kadınla evlenebilmek, evliliği yapılacak olan bir sözleşme ile güçlendirmek gibi esaslara dayandırılmıştı. Belgelerden anlaşıldığına göre pek eski zamanlardan itibaren Sumer toplumunda bir adam meşru olarak ancak bir kadın alabiliyordu. Evliliğin bir sözleşme ile onayı da zorunlu idi. Sözleşmesiz evlilik muteber değildi. Sözleşmesiz bir evlilikte kadın meşru eş sayılmazdı. Her evlilikte evlenen erkek, şahitler huzurunda tek taraflı ve zorunlu bir sözleşme ile eşinin hukukuna riayet edeceğini, ona karşı olan görevlerini yerine getireceğini, karısından ayrılmak zorunda kalırsa taahhüt ettiği tutarı vereceğini onaylardı (Günaltay, 1987: 371-372).

Evlilik sözleşmesinin imzasından önce evlenecek erkek ile kızın velileri arasında evliliğin tarafların rızasıyla gerçekleşmesinin sağlanmış olması gerekliydi. Bunun için erkeğin velisi kızın velisinden kızı ister, olur cevabını alınca, nişan hediyesi olarak belirli bir miktar para ya da bazı eşyalar gönderirdi. Bu nişan hediyesine "Tirkhatu" adı verilir. Bu hediye verildikten sonra nişan gerçekleşmiş olurdu. Erkek ancak verdiği nişan hediyesini almamak, kızın babası ise aldığı nişan hediyesini iade etmemek şartıyla nişandan dönebilirlerdi (Günaltay, 1987: 372). Kızın velisi nişanı bozarak, kızını başka bir adama verirse, nişanın bozulduğu damat adayına onun getirmiş olduğu hediyelerin iki katını ödemek zorundaydı (Tosun ve Yalvaç, 1989: 41).

Erkekler tarafından verilen nişan hediyesine karşılık kızın velisi de damada "Şeriktu" denilen ve kıymetçe gelen hediyeyle aşağı olmayan bir hediye verirdi. Kadın kendisine verilen hediyeyle ölünceye kadar saklardı. Kadın kocasından sonraya kalırsa hediyelerin her ikisi de kendi malı olurdu. Kadın öldükten sonra hediyeler çocuklarına intikal ederdi. Çocukları olmadığı takdirde ise "Tirkhatu" kocasına iade edilir, "Şeriktu" ise kadının akrabasına verilir. Nikâh esnasında erkek "Şeriktu"ya karşılık karısına "Nodunnu" denilen bir hediye verirdi. Nişanlanma ve sözleşmenin yapılmasıyla kadın erkeğin evine gider ve evlilik gerçekleşmiş olurdu (Günaltay, 1987: 373).

Sumerlilerde boşanma ile ilgili hukuki kurallar vardı. Boşanmanın çeşitli sebepleri bulunuyordu. Örneğin bir adam kısır çıkan karısını boşayabilirdi. Böyle bir durumda kadın "Şeriktu"sunu vermeye ve ayrıca ona tazminat

ödemeye mecburdu (Günaltay, 1987: 374). Bir adam kız olarak aldığı eşini boşarsa, ona 1 mana (1 mana= 480 gram) gümüş vermek zorundaydı. Eğer dul olarak aldığı kadını boşarsa, ona 1/2 mana gümüş ödemekle yükümlüydü (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40). Boşanma durumunda kız olarak alınan kadına ödenen gümüş, dul olarak alınan kadına ödenen gümüşün iki katıydı.

Boşanma kanun hükümlerine bağlı olarak gerçekleştiriliyordu. Değişik zaman dilimlerinde de erkeğin kadına ödeyeceği gümüş miktarında da farklılıklar ortaya çıkıyordu. Ur- Nammu Kanunu'nda erkek yukarıda belirttiğimiz üzere kız olarak aldığı kadını boşadığında 1 mana gümüş ödüyordu (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40). Oysa Ana İttişu Kanunu'nda erkek karısını boşama durumunda ½ mana gümüş ödemek zorundaydı. (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48). Bu kanun maddesinde boşadığı kadının kız ya da dul olarak alınma durumundan söz edilmemektedir. Ancak toplumun yapısı ve iktisadi şartlar dikkate alınmak suretiyle yeni düzenlemelerin yapılabildiği dikkat çekmektedir.

Evlatlık edinme de Sumerlilerde bulunuyordu. Evlat edinmek keyfiyeti, ailenin çocuksuz olmasına bağlı değildi. Çocukları olan aileler de evlatlık alabiliyorlardı (Günaltay, 1987: 375). Evlatlığın belirli bir yaştaki çocuk olması da şart değildi. Tarafların anlaşması durumunda belirli bir yaşın üzerindeki insanlarda evlatlık olarak alınabilmekteydi. Bu bağlamda alınan kişiye iş gücü olarak da bakıldığı ve oldukça değer verildiği söylenebilir (Kılıç, 2014: 50). Erkek çocuğu olmayan aile kız çocuğunu evlat olarak alabiliyordu (Tosun ve Yalvaç, 1981: 34).

3.2.Veraset Hukuku

Sumerlilerde ailede birinci derecede velayet babanıdır. Babadan sonra ana geliyordu. Babanın ölümünden sonra velayet ananıdır. Fakat bu velayetin çocuğun kaç yaşına kadar devam ettiği bilinmemektedir. Ana ve babadan her ikisi de öldüğü takdirde velayet büyük kardeşe geçerdi (Günaltay, 1987: 375). Baba öldüğünde malları oğulları arasında eşit olarak bölünürdü. Kızlar evlenirken aldıkları hisselerden dolayı mirasa ortak olamazlardı. Baba, evlatlarının tümünü evlendirmeden önce ölürse, daha evlenmemiş olan oğul, kendine düşen paydan başka, "Tirkhatu" vermek ve evlenmek için gerekli tutarı alır (Günaltay, 1987: 376).

Baba ya da ana evlatlarını evlatlıktan reddederlerse, o evlatların baba ve ananın mallarında hakları kalmıyordu (Tosun ve Yalvaç, 1989: 47-48). Baba cariye doğan çocuklarına "Benim Evladımınız" demişse, o çocuklar da babanın malından yararlanabilmekteydiler (Günaltay, 1987: 376). Bu durumda babanın çocuklarından memnun olması esastır.

Kocasının ölümü durumunda kadın kendisine hibe edilen "Nodunnu"yu alır. Eğer Nodunnu yok ise bir çocuk hissesi alır. Çocuğu varsa, dul kaldığı müddetçe kocasının evinde oturmak hakkı vardır. Eğer dul kadınların çocukları küçük ise çocuklarının mallarını güvence altına almadıkları sürece evlenemezlerdi. Evlenebilmek için kendisi ve evleneceği erkek, bu sorumluluğu yerine getirmek zorundaydılar (Günaltay, 1987: 376).

Erkeğin ölümü durumunda önce küçük çocuklar için bir "Tirkhatu" ayrılır, sonra geri kalan mal, vereseler arasında paylaşılır. Ölen erkeğin eşi "Nodunnu" almamış ise bir hisse ona, birer hisse de oğullarına verilir. "Şeriktu" almamış olan kızlarından her birine birer hisse verilir (Günaltay, 1987: 376).

3.3.Ceza Hukuku

Sumerliler toplum düzenini sağlamak için hayatın birçok alanında ceza uygulaması yoluna gidiyordu. Cezalar belirli bir meblağ olabileceği gibi ölümle cezalandırma şeklinde de olabiliyordu. Bazı durumlarda ise belirli bir meblağ olmaksızın da cezalandırma yoluna gidiliyordu. Cezalandırmalar adaleti sağlamak ve toplumu daha düzgün bir şekilde yaşatmak için yapılıyordu. Bunlar Sumer kanunlarında kendilerine yer bulmuştu.

Sumer toplumunda ölüm cezası bazı durumlarda veriliyordu. Bir kadının kocasına nefret besleyip sen benim kocam değilsin demesi halinde kadın nehre atılıyordu (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48). Büyücülük yapılması durumunda da ölüm cezası verilebiliyordu. Bir adam bir adamı büyücülükle suçladığında da suçlanan adam nehre götürülüp atılmaktaydı. Bir adamın karısı zina ile suçlandığında da nehre atılıyordu (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40-41). Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, ölüm cezaları nehre atılma şeklinde oluyordu.

İnsanların birilerine verdikleri zararlar genelde nakdi, yani belirli bir meblağ olarak belirleniyordu. Bir adam, bir adamın ayağını kırarsa 10 şekel (1 şekel= 8 gram) gümüş ödemek zorundaydı. Silahla vurarak kemik kırma durumunda ise ödenecek tutar 1 mana gümüşü. Yine bir adam tarafından bir adamın burnu bıçakla kesilirse ödenecek miktar 2/3 mana gümüş idi. Bir adamın şahitliğe çıkması ve hırsızlığının tespiti durumunda 15 şekel gümüş ödemek zorundaydı. Bir adama ait bakire kölenin bikri başka bir adam tarafından düşmanca bozulması durumunda, fiili işleyen adamın ödemesi gereken ceza 5 şekel gümüş idi (Tosun ve Yalvaç, 1989: 41-42).

Cezalandırmalar herhangi bir meblağ ödemededen de gerçekleştiriliyordu. Bir adamın kadın kölesi, evin beyi veya hanımına kötü söz söylerse, bunun cezası 1 ölçü tuzla evin beyi ya da hanımı tarafından kölenin ağzının yakılması şeklindeydi (Tosun ve Yalvaç, 1989: 42). Böyle belirli bir meblağı ödeyemeyecek durumda olanın tuzla cezalandırılması gündeme geliyor ve küfreden kadının ağzının acıması sağlanıyordu.

Sumer toplumunda suçun büyüklüğüne göre kademeli bir cezalandırma şekli vardı. Bu bağlamda en ağır ceza ölümdü. Suçun özelliğine göre gümüş üzerinden ceza uygulanıyordu. Herhangi bir meblağ alınmaksızın verilen ceza ise tuzla ağız yakma cezasıydı. Böyle bir ceza evin kadın kölesine verildiğinden, onun gümüş olarak bir meblağ ödeyebilme imkânı yoktu.

3.4.Borçlar Hukuku

Sumer hukuk sistemi herhangi bir şey karşılığında insanların borçlandırılmasını esas alıyordu. Daha çok borçlandırma tarla ile ilgili oluyordu. Bir adamın tarlası ekime hazırsa ve başka bir adam da burayı tarla olarak işleyip ekerse, bu durum dava edilir ve dikkate alınmazsa adam masrafları karşılamakla yükümlüydü. Bir adamın ekim yapılacak tarlasını başka biri su altında bırakırsa 1 iku'luk tarla için 3 gur (1 gur= 120 litre= 1 şekel gümüş) arpa vermekle yükümlüydü. Bir adam ekilecek durumda olan tarlasını ekmesi için bir adama verdiğinde, o adamın tarlayı ekmemesi ve işe yaramaz hale getirmesi durumunda, tarlanın her ikusu için 3 gur arpa vermek zorundaydı (Tosun ve Yalvaç, 1989: 43).

Bir adam tarafından bir işçi (köle) kiralanırsa, o kişi ölür, kaybolur, kaçar ya da hastalanırsa, bir günlük emek karşılığında bir ban arpa sayacaktır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48). Köle olan bir kadın şehrinin sınırlarını geçerse, bir adam tarafından geri çevrilirse, köle sahibi kadını geri getiren adama bir miktar şekel gümüş ödeyecektir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 41). Borçlanma tarlanın kullanılması, tarlaya zarar verilmesi ya da tarlanın kiralandığı halde işlenmemesi şeklinde de olmaktadır. Bu durumda ödemeler zirai ürün, özellikle arpa üzerinden olmaktadır. Yalnız kölesi şehrin dışına çıkarken, onu yakalayıp sahibine getiren adama gümüş üzerinden şekel ödeniyordu.

4.SONUÇ

Sumerliler birçok alanda ilkleri ortaya koyan bir toplum olarak bilinmektedir. Onlar bu başarılarını hukuk alanında da göstermişlerdir. Dünya tarihinde ilk olarak hukuki düzenlemeleri yapan ve kanun koyan millet olmuşlardır. Onların hukuki düzenleme ve kanunları sırasıyla Urukagina Talimatnamesi, Gudea Fermanı, Ur- Nammu Kanunu ve Ana İttişu Kanunu'dur. Bütün bu düzenleme ve kanunlar Sumerlilere ait ve Sumerce yazılmıştır. Bir önceki hukuki düzenleme bir sonrakine temel oluşturmuştur.

Sumer hukuki metinleri toplumun ihtiyaçları dikkate alınarak yazılmıştır. Başka bir ifadeyle toplumun ihtiyaçları hukuki düzenlemelere temel oluşturmuştur. Sumerliler hukuki düzenlemelerini genel olarak yapmışlardır. Modern hukukta olduğu gibi alan düzenlemesi bulunmamaktadır. Ancak kanun maddeleri aile hukuku, veraset hukuku, ceza hukuku, borçlar hukuku başlıkları altında tasnif edilebilmektedir. Aile hukuku ile ilgili evlenme, boşanma, evlatlık alma ve evlatlıktan çıkarma konuları dikkati çekmektedir. Veraset hukukunda ailede bireylerin maldan nasıl pay alabilecekleri ortaya konulmaktadır. Ceza hukukunda cezaların neler olduğu ve ne için cezaların verildiği görülmektedir. Borçlar hukukunda ise neler için ne kadar borçlanılacağı ortaya konulmuş durumdadır.

Sumer hukuk metinleri, kanunları ve hukuk anlayışı kendilerinden sonraki toplumlara da etki etmiştir. Bu etki yalnız Mezopotamya'da değil, Mezopotamya dışında da kendisini göstermiştir. Birçok hukuki düzenleme ve kanunun kaynağını Sumer kanun ve hukuk sisteminden aldığı söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bilgiç, E. (1947). "Çivi Yazılı Hukuki- İktisadi Kaynaklar Mahiyet ve Muhtevaları", *Bellekten*, XI/44, 571- 602.
- Bilgiç, E. (1963). "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayış ve An'anesi", *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXI/3- 4, 103- 119.
- Bilgiç, E. (1982). "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetler", *A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 75- 121.
- Günaltay, M. Ş. (1987). *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, Y. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına Kadar)*, Çizgi Kitabevi.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kramer, S. N. (1983). "The Ur- Namu Law Code: Who Was its Author?", *Orientalia*, 52/4, 453- 456.
- Kramer, S. N. (1990). *Tarih Sumer'de Başlar*, çev. M. İlmiye Çiğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kramer, S. N. (2016). *Sümerler*, Kabalıcı Yayıncılık.
- Roth, M. T. (1997). *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholar Press.
- Tosun, M. (1973). "Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramı ve Bunlarla İlgili Terimler", *Bellekten*, XXXVII/148, 557- 582.
- Tosun, M. ve Yalvaç, K. (1981). *Sumer Dili Grameri*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tosun, M. ve Yalvaç, K. (1989). *Sumer, Babil Asur Kanunları ve Ammi- Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.07.2024 ✓Accepted/Kabul: 11.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1508276

Research Article/Araştırma Makalesi

Boyacı, E. ve Demez, G. (2024). "Atık Toplayan Bireylerin Yoksulluk Deneyimleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 73-89.

ATIK TOPLAYAN BİREYLERİN YOKSULLUK DENEYİMLERİ

Emin BOYACI*, Gönül DEMEZ**

Öz

Yoksulluk, değişen koşullar gereğince farklı anlamlar kazanmış bir olgudur. Günümüz yoksulluk yaklaşımları salt fiziki ihtiyaçların karşılaşmasının ötesinde bir görünüme sahiptir. Bu bağlamda Amartya Sen'in "Kapasite Yaklaşımı" çerçevesinde geliştirilen insani yoksulluğun kapsayıcılığı vurgulanabilir. Araştırmada, kayıt dışı iş piyasasının en zorlu alanlarından birinde çalışan atık toplayıcılarına ve onların yoksulluk deneyimlerine odaklanılmıştır. Bu deneyimlere odaklanırken de insani yoksulluğun eğitim, sağlık ve ekonomi alanlarındaki "yapılabilirlik" vurgusu merkeze alınmıştır. Araştırmanın amacı atık toplayan bireylerin yoksulluk deneyimlerinin sosyolojik bağlamda yorumlanmasıdır. Buna yönelik olarak Antalya'da atık toplayıcılığı yapan 10 kişi ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırmada; demografik özellikler, sosyo-ekonomik özellikler ve çalışma şartları gibi başlıklar altında atık toplayıcılığı yapan bireylerin yoksulluğu nasıl deneyimledikleri tartışılmıştır. Araştırmada atık toplayıcılığı yapan bireylerin; yetersiz beslenme, sağlık hizmetlerinden faydalanamama, yaptıkları iş sebebiyle yeni sağlık problemleri yaşama, şiddete ve suça maruz kalma ya da başvurma, trafik ve iş kazalarına maruz kalma, yoğun çalışma saatleri ve düşük gelirleri sebebiyle hiçbir sosyal faaliyete vakit ayıramama ve yetersiz tüketici konumunda bulunma gibi sonuçlarla karşı karşıya kaldıkları ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Yoksulluk, Atık toplayıcısı, Kayıt dışı.*

POVERTY EXPERIENCES OF WASTE COLLECTORS

Abstract

Poverty is a phenomenon that has acquired different meanings due to changing conditions. Contemporary approaches to poverty exhibit a perspective beyond merely meeting physical needs. In this context, the inclusiveness of human poverty, developed within the framework of Amartya Sen's "Capability Approach", can be emphasized. The research focuses on waste collectors working in one of the most challenging areas of the informal labor market and their experiences of poverty. The emphasis on "capabilities" in the areas of education, health, and economy is central to understanding these experiences of human poverty. The aim of the research is to interpret the poverty experiences of individuals engaged in waste collection within a sociological context. To this end, in-depth interviews were conducted with 10 waste collectors in Antalya. The study discusses how these individuals experience poverty under themes such as demographic characteristics, socio-economic features, and working conditions. In the study, it was revealed that individuals engaged in waste collection face outcomes such as malnutrition, lack of access to healthcare services, the emergence of new health problems due to their work, exposure to or involvement in violence and crime, exposure to traffic and occupational accidents, inability to allocate time for any social activities due to long working hours and low income, and being in a position of inadequate consumption.

Keywords: *Poverty, Waste collector, Informal.*

*Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ANTALYA.

e-posta: eminboyaci1@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1063-7537>)

**Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ANTALYA.

e-posta: gonuldemez@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7418-7598>)

1.GİRİŞ

Yoksulluk olgusu tarihin her döneminde mevcutken, ilk bilimsel yoksulluk tanımlaması 20. yy.'ın başlarında Seebohnm Rowntree tarafından yapılmıştır. Rowntree'ye göre yoksulluk: Bireylerin toplam gelirlerinin; yiyecek, giyim vb. asgari düzeydeki fiziki ihtiyaçları karşılamaya yetmemesi olarak tanımlamıştır (Özcan, 2016: 295). İleriki dönemlerde de yoksulluk üzerine farklı bakış açıları ve tanımlamalar geliştirilmiştir. Genel itibarıyla yoksulluğun literatürde; mutlak, görel ve insani yoksulluk olarak üç temel türde ifade edildiğini belirtebiliriz. Ancak insani yoksulluğun mutlak yoksulluğu içine alan ve görel yoksulluğun sınırlarını çizen bir yapısının mevcut olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Neoliberal ekonomi politikalarının yaygınlaşmasıyla birlikte sosyal dışlanma ile iç içe olan yeni yoksulluk görünümü ortaya çıkmıştır. Türkiye'de de son yıllarda sayılarında giderek artış yaşanan atık toplayıcıları yeni yoksulluk görünümünün temsilinden biri niteliğindedir. Bu çalışma bahsi geçen atık toplayıcılarının yoksulluğu nasıl deneyimlediklerini konu edinmektedir. Atık toplayıcılarının deneyimleri merkeze alındığı için çalışma nitel araştırma yöntemiyle yürütülmüş, veri toplama tekniği olarak da yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmaların temel amacı algı ve deneyimlerin açığa çıkarılmasını sağlamaktır (Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020: 153). Elde edilen bu deneyimler ışığında enformel sektörün en zorlu iş kollarından birinde faaliyet yürüten bu bireylerin yoksulluk ile kurdukları ilişki açığa çıkartılarak hem toplumsal bir bilinç oluşturulması hem de yasa yapıcıların yoksulluk sorununun farklı alanları hakkında da önleyici ve iyileştirici politikalar oluşturması amaçlanmıştır. Öte yandan çalışma, atık toplayıcılığı ve yoksulluk ilişkisiyle ilgili literatürdeki boşluğun doldurulması açısından da önem arz etmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve ele alınmış, ikinci bölümünde araştırmanın yöntemi ifade edilmiştir. Üçüncü bölümde ise araştırma bulguları ortaya koyularak bu bulgular sosyolojik bağlamda tartışılmıştır. Sonuç kısmında da bulguların genel bir değerlendirmesi yapılarak çalışma sonlandırılmıştır.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yoksulluk; kültürel, sosyo-ekonomik, siyasi ve felsefi birçok disiplin ile ilişkili bir olgudur. Yoksulluğun birçok disiplinin üzerine çalıştığı girift yapıdaki bir toplumsal sorun olduğu ifade edilebilir (Boyacı, 2023: 96). Yoksulluğun deneyimlendiği topluma göre ortaya çıkma nedenleri, anlamları ya da sonuçlarında değişiklikler söz konusu olmaktadır. Yoksulluk sadece yeterli yiyecek ve barınma gibi ölçütlerle sınırlandırılarak anlaşılabilir. Bunun gibi ölçütlerle yoksulluğu tanımlamak güvenli olmayan bir yaklaşımdır. Bu sebeple de, yoksulluk çok boyutlu bir gelişme olarak ve değişen özellikleriyle tanımlanmalıdır. Yoksulluğun nedeni olarak ifade edilen eğitim durumu, sağlık durumu gibi birçok unsurun aynı zamanda yoksulluğun sonucu olarak da karşımıza çıktığını belirtebiliriz. Yoksulluğu bireysel nedenler üzerinden açıklayan, bireyin yaşadığı öznel sorunların yoksulluğa sebebiyet verdiğini ifade eden bakış açıları da mevcuttur ancak yoksulluğun salt bireysel nedenlerle açıklanması bu sorunun bireye indirgenmesi sonucunda basitleşmesine yol açmaktadır. Bu sebeple araştırmadaki yoksulluk sorununa bakış açısı çoğunlukla yapısal nedenler üzerinden olmakla beraber, bireysel nedenlerin de ihmal edilmediği belirtilmelidir. Batur'a (2021: 13) göre yoksulluğu etkileyen faktörler; demografik unsurlar, nüfus baskısı, hanehalkı türü ya da özellikleri, eğitim, sağlık, göç, gelir dağılımı, işgücü piyasaları, ayrımcılık ve dışsal-bireysel etmenler şeklinde açıklanabilir.

Yoksulluğun en belirgin göstergeleri, kentsel alanlarda sayıları giderek artan atık toplayıcılarında gözlemlenebilir. Atık toplayıcıları, geri dönüşümün toplama ve ayrıştırma süreçlerinde yer almaktadır. Genellikle gelişmekte olan ülkelerdeki büyük kentlerde yoğunlaşan bu faaliyet, enformel sektörde gerçekleşir. Türkiye'de "Atık Toplayıcıları Genelgesi" gibi yasal prosedürlerle atık toplayıcıları kontrol ve denetim altına alınmak istenmektedir. Ancak Antalya özelinde yürütülen bu çalışmada yapılan gözlem ve mülakatlar sonucunda, atık toplayıcıların ilan edilen bu genelge sonucunda herhangi bir başvuru yapmadıkları/yapamadıkları ifade edilmelidir. Bu durumun başat sebepleri arasında çok fazla sayıda çocuğun bu iş kolunda çalışması ya da çalıştırılması sebebiyle yasal olarak belirlenen yaş şartını karşılayamaması, göçmenlerin bazılarının herhangi bir sebepten çalışma iznine sahip olmamaları ve genelgenin atık toplayıcılarını ilçeler bazında mekansal olarak kısıtlamasıdır. Bu iş kolunun, düşük gelirli bir yaşam tarzını da beraberinde getirdiği söylenebilir. Atık toplayıcıları ya da "tüketemediğinin artıklarını toplayarak tüketim ihtiyacını karşılamaya çalışan bu kesim"; sosyal dışlanma, sağlık sorunları ve barınma sorunları gibi birçok zorlukla karşı karşıya kalabilmektedir (Ergun, 2005: 85). Bu bireylerin, enformel sektörün en zorlu alanlarından biri olan ve literatürde "hayatta kalmak için gerçekleştirilecek son iş" olarak tanımlanan bu

iş kolunda, kentsel alandaki çöp konteynerlerini elleriyle karıştırarak gelir elde etmeye çalıştıkları belirtilmelidir (Gür, 2019: 53). Bu emek süreci, doğrudan çöp ile temas gerektirdiği için ciddi sağlık problemlerine yol açma riski taşır. Ayrıca, kentin işlek caddelerinde ellerinde çek-çek arabaları ile trafik kazası geçirme riskleri de mevcuttur. Bunun yanı sıra, atık toplayıcılarının çalışma alanlarının sınırlarının belirsiz olması nedeniyle birbirleriyle anlaşmazlık yaşamaktadırlar ve bunun sonucunda şiddete başvurmaları ya da şiddete maruz kalmaları söz konusu olabilmektedir. Atık toplayıcılığı, bireysel ve anlık risklerin yanı sıra toplumsal ve uzun vadeli riskler de taşır. Özsoy'un (2013: 108) atık toplayıcıları üzerine yaptığı çalışmada, atık toplayıcılarının "sosyal güvencesiz, sağlıksız ve itibarsız olarak gördükleri bir işi yapmaları nedeniyle kendilerini toplumsal olarak dışlanmış hissettikleri; yoksulluklarının sürekli bir nitelikte olduğu ve bu durumun onlarda geleceğe dair derin bir umutsuzluk yarattığı" ifade edilmiştir.

Türkiye'de ve dünyada 1980'ler ile yaygınlaşmaya başlayan neoliberal politikalar sonucunda, varsıl-yoksul eşitsizliği giderek derinleşerek yeni yoksulluk türünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yeni yoksulluk "küresel gelişmelerin etkileriyle kentlerde ortaya çıkan yeni toplumsal yapıya eklemelenemeyen ve dışlanma duygusuyla farklı bir yaşam atmosferine ötelenen yoksullar" olarak ifade edilebilir (Karakas, 2010: 9) Başta Suriye İç Savaşı olmak üzere Ortadoğu'daki diğer istikrarsızlıkların da etkisiyle Türkiye'ye 2011'den bu yana ciddi bir göç söz konusu olmuştur. Araştırmanın yürütüldüğü aşamada da, atık toplayıcılığı faaliyetini yürüten çok sayıda Suriyeli ile karşılaşmıştır. Ancak çoğunluğu araştırmanın ölçütlerinden biri olan iyi derecede Türkçe bilme kriterini karşılayamadığı için araştırmaya dahil edilmemiştir. Buna rağmen katılımcıların yaklaşık üçte biri Suriyeli bireylerden oluşmaktadır.

Göç etmek zorunda kalan bireyler kentsel alandaki yoksulluk görüntülerinin başat figürleridir. Bu bireyler, yeni yoksulluk ya da kent yoksulluğu olarak ifade edilebilecek yoksulluğun; mekansal ve kültürel dışlanma, sosyal imkanlardan yoksunluk ve dezavantajlı bir konuma itilme gibi birçok olumsuz etkisine maruz kalırlar. (Tekeli, 2000: 145; Körükmez, 2008: 210). Suriye'den göç eden bireylerin problemlerinin başında da barınma ve istihdam güçlükleri gelmektedir (Tümtaş ve Ergun, 2016: 1355). Özellikle yaşadıkları istihdam güçlüklerinin sonucu olarak atık toplayıcılığının da içinde bulunduğu enformel sektörün iş kollarına ciddi bir yönelim söz konusu olmuştur. Öte yandan bu bireylerin düşük gelirleri sebebiyle yetersiz tüketici konumunda bulunmaları, sosyal imkanlara hiç ya da yeterince erişememeleri ve kültürel bir adaptasyon oluşturmamaları, göçün yeni yoksulluk ve sosyal dışlanma ile olan tehlikeli ilişkisinin göstergesi niteliğindedir (Boyacı, 2023: 97).

Bu çerçeveden hareket eden bu araştırma temel olarak Amartya Sen'in "Kapasite Yaklaşımı" üzerine inşa edilmiştir:

"Amartya Sen'in Kapasite Yaklaşımı'na göre düşük gelirin yoksulluğun başlıca nedenlerinden biri olduğu görüşü reddedilmemektedir. Sen, yoksulluğu düşük gelir düzeyinden çok temel kapasitelerden yoksunluk olarak görmenin geçerli sebepleri olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, temel kapasitelerden yoksunluk, erken ölümlerde, yetersiz beslenmede, süregelen hastalıklarda, okuryazarlık oranının düşüklüğünde ve diğer olumsuz yaşam standartlarında yansıma bulabilir. Bu bağlamda, temel kapasitelerden yoksunlukta düşük gelir önemli bir arka plan oluşturmakla birlikte, gelir ile kapasiteler arasındaki ilişkide yaş, hastalık, engellilik, toplumsal cinsiyet, toplumsal roller, yerleşim yerinin özellikleri gibi pek çok başka faktörün de etkisi bulunmaktadır. Gelir yetersizliğine ek olarak, gelirin kapasitelere dönüştürülmesinde sahip olunan dezavantajlar, yoksulluğun bir kapasite yoksunluğu olarak kavranmasının önemini ortaya koymaktadır" (Sen, 2004'ten akt. Metin, 2014: 6318).

Ayrıca bu araştırma, atık toplayıcılarının yoksullukla mücadelede karşılaştıkları zorluklara eğilmektedir. Atık toplayıcılarının yaşadığı yoksulluk deneyimlerini anlamak, bu grup üzerindeki olumsuz etkileri hafifletmek ve toplumsal eşitsizliği azaltmak için önemli bir adımdır. Araştırma, atık toplayıcılığı yapan bireylerin yoksulluğu nasıl deneyimlediklerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu amaç çerçevesinde de nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak 10 katılımcı ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Araştırmada, nitel veri analiz yöntemlerinden olan betimsel analiz kullanılmıştır. Katılımcıların, ses kayıtlarının deşifre edilmesiyle elde edilen veriler, "demografik özellikler", "sosyo-ekonomik ve kültürel özellikler", "çalışma şartları" gibi ana temalardan hareketle başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Daha sonra bu başlıklar detaylandırılarak bireylerin yoksulluk deneyimleriyle birlikte sosyolojik bağlamda yorumlanmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma konusu itibarıyla atık toplayıcılığı yapan bireylerin yoksulluk deneyimlerini merkeze almaktadır. Bu sebeple fenomenolojik bir araştırmadır. Söz konusu deneyimi bizzat yaşayan ve yansıtan (Yıldırım ve Şimşek, 2013) katılımcıların anlatılarından hareketle konuyu derinlemesine tartışmak mümkündür. Ayrıca bir sosyal olgunun ya da sosyal eylemin olduğu bağlamı derinlemesine analiz edebilen nitel yöntemlerle gündelik yaşamın ve deneyimin bilgisine ulaşabilmekte ve analiz edilebilmektedir (Kümbetoğlu, 2008; Kümbetoğlu, 2020). Bu çalışmada da amaca uygun olarak belirlenen ve hassas bir grubu oluşturan katılımcılarla yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak (görüşme sürecinde yol gösteren sorular görüşmenin seyrine göre dönüşmüştür) elde edilen saha verileri hayata dair çarpıcı örneklerle ve anlatılar üzerinden temalar yardımıyla betimsel olarak analiz edilmiştir. Araştırma, atık toplayıcılarının yoksulluğu nasıl deneyimlediklerini problem haline getirmektedir. Akdeniz Üniversitesi Etik Kurul'undan 13.11.2023 tarihli 494 sayılı karar ile saha araştırmasının yürütülmesi için gerekli olan etik kurul izni alınmıştır. Araştırma katılımcıları Antalya ilinde, Kepez, Konyaaltı ve Muratpaşa ilçelerinde atık toplayıcılığı yapan 10 bireyden oluşmaktadır. Araştırma nitel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Çalışmanın amacına uygun olarak belirlenmiş atık toplayıcılığı yapan kişilerle yapılan derinlemesine görüşmelerde veri toplama tekniği olarak yüz yüze görüşme dahilindeki yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği dahilinde sorular rehber bir form biçiminde önceden hazırlanmış, katılımcının yanıtları çerçevesinde duruma göre soru sırası gözetilmemiş ve kısmi esneklikler sağlanmıştır. Bu bağlamda 10 katılımcı ile görüşme sağlanmıştır. Katılımcı sayısının sınırlı olmasının sebebi katılımcıların önemli bir kısmının kayıt dışı bir biçimde faaliyet yürütmelerinden dolayı görüşmeyi kabul etmemeleri ve görüşmeyi kabul edenlerin çoğunun da Türkçeyi çok az bilmeleri sebebiyle sorulara cevap verememeleridir.

Katılımcılar araştırma konusuna ve amacına uygun olarak ölçüt örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Katılımcıların belirlenmesindeki ölçütler: 18 yaş ve üzerinde olmak, atık toplayıcılığı işiyle uğraşmak ve iyi derecede Türkçe bilmektir. Ölçüt örneklemedeki asıl önemli nokta, seçilecek olanların bilgi verme açısından zengin olmasıdır (Marshall, 1996'dan akt. Baltacı, 2018: 255). Görüşmeler ses kaydı ve gözlem notları vasıtasıyla yürütülmüştür. Araştırmada, nitel veri analiz yöntemlerinden olan betimsel analiz kullanılmıştır. Katılımcıların ses kayıtlarının deşifre edilmesiyle elde edilen veriler, "demografik özellikler" "sosyo-ekonomik özellikler" "çalışma şartları" gibi başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Demografik özellikler kendi içerisinde; başlıklara ayrılmamış bütünsel olarak ele alınmıştır. Sosyo-ekonomik ve kültürel özellikler; mülkiyet durumları ve özellikleri, hane geliri, kültür-sanat faaliyetleri ile boş zaman aktiviteleri ve sağlık güvencesi gibi alt başlıklara ayrılarak tartışılmıştır. Çalışma şartları ise; çalışma saatleri, elde ettikleri gelir, bu işi tercih sebepleri ve bu işi nasıl buldukları, önceki iş deneyimleri, işin riskleri, işi yaparken insanlardan gördükleri davranışlar ve gelecek beklentileri gibi alt başlıklara ayrılmıştır. Daha sonra bu sınıflandırmalara göre araştırma bulguları konuya özgü faktörlerle ilişkilendirilerek ve bireylerin yoksulluk deneyimlerini merkeze alarak sosyolojik bağlamda yorumlanmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırmanın bu bölümünde ilk olarak atık toplayıcılığı yapan bireylerin demografik özellikleri; yaş, cinsiyet, doğum yeri, medeni durum, eğitim düzeyi gibi kriterler üzerinden tek başlık altında incelenmiştir. Akabinde katılımcıların sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri; mülkiyet durumları, hane gelirleri, sağlık güvenceleri, boş zaman aktiviteleri ve kültür-sanat faaliyetlerine katılımları gibi alt başlıklar üzerinden tartışılmıştır. Son olarak da katılımcıların çalışma şartları; önceki iş deneyimleri, işi tercih sebepleri ve işi bulma vasıtaları, göçmen atık toplayıcılarına yönelik anlatıları, çalışma süreleri, işten sağladıkları gelir, işin riskleri, işi yürütürlerken karşılaştıkları davranışlar ve gelecek beklentileri gibi alt başlıklar üzerinden ifade edilerek yorumlanmıştır.

4.1. Atık Toplayıcılığı Yapan Bireylerin Demografik Özellikleri

Atık toplama faaliyeti, bu faaliyeti yürütürken kullandığınız araçların işlevine göre kolaylaşabilen bir yapıdadır. Ancak genel itibarıyla araştırma dahilindeki katılımcıların elektrikli motor vb. araçlar yerine, kendi fiziksel güçlerine dayalı olan, çekme arabalar ya da bisikletler kullandıkları ifade edilebilir. Bu sebeple de atık toplama faaliyeti doğrudan kas gücü gerektiren yorucu bir faaliyet olarak belirtilmelidir. Araştırma dahilinde genç ve orta yaştaki katılımcıların yoğunlukta olması bu işin üst düzey fiziksel performans gerektirmesiyle bağlantılı olarak ifade edilebilir. Ayrıca katılımcıların tamamı erkektir. Yapılan gözlemler neticesinde atık toplayıcılığı yapan az sayıda

kadına da denk gelinmiştir. Ancak bu iş kolunda; sürekli ağır yük çekme ve sürekli olarak sokakta çalışma, şiddet ve sosyal dışlanma gibi risklerin de etkisi ile sayısal anlamda bir erkek yoğunlaşması mevcuttur. Yaş konusundaki bir diğer analiz ise atık toplayıcılığı işiyle uğraşan azınlık konumundaki Türk vatandaşlarının, çoğunluk konumunda bulunan göç ile gelmiş Suriyelilere kıyasla daha ileri yaşlarda olmalarıdır. Bu durum çoğunlukla kaçak biçimde göçün getirdiği zorlu şartlar sebebiyle Suriye'den gençlerin gelmesi ve çalışma izinleri olmaması sebebiyle enformel sektöre yönelmeleriyle açıklanabilir. Ayrıca Türklerin bu iş kolunda Suriyelilerin yoğunlaşmasıyla birlikte gelirlerinin düşmesi ve enformel sektörün farklı iş kollarına yönelmeleri de söz konusudur.

Araştırma sürecinde katılımcıların bulunması konusunda yaşanan zorluklardan birisi, atık toplama faaliyetinin çoğunlukla Suriyeliler ve Afganlar tarafından yürütülmesiydi. Nitel bir araştırma olması sebebiyle katılımcıların soruları anlayıp yorumlaması önem arz ettiği için, çoğu potansiyel katılımcı ile dil problemi yüzünden anlaşma sağlanamadı. Bu sebeple araştırmadaki katılımcılar çoğunlukla Türklerden oluşurken Türkçesi nispeten daha iyi olan az sayıda Suriyeli katılımcı da mevcuttur.

Atık toplayıcılığı yoksulluk ve sosyal dışlanma unsurlarıyla yakın ilişki içinde bulunan bir emek faaliyeti olması sebebiyle, bireylerin aile yaşamlarına da etki eden bir niteliktedir. 65 yaş üzeri katılımcılar haricindeki diğer katılımcıların bekar ya da dul olması bu açıdan anlamlı olarak değerlendirilebilir.

"...Yani şu anda dulum, annemle yaşıyorum (...). Beş sene oldu hanım beni bırakalı, kim ister ki çöp toplayan bir koca..." (K1, 41, Antalya).

"...Dulum ayrıldım (...). Bu işi yapanın ne karısı ne çocuğu kalır yanında (...). Üç kuruş alır yatmadan yatmaya eve gidersin (...). Yatar bayılırsın hiçbir şeye vaktin olmaz (...). He şimdi bir evim de yok, orası ayrı..." (K5, 52, Aksaray).

"...Bekarım (...). Hiç evlenmedim, dört yeğenim ve kardeşimle yaşıyorum. (...) Nasıl evleneyim kendi karnımı doyuramıyorum, varır mı kadın bana? ..." (K6, 53, Eskişehir).

65 yaş üzeri olan katılımcıların aile yaşamlarındaki ekonomik sorunları, bir nebze de olsa sübvans eden yaşlılık aylıkları mevcuttur. Bu işe başlayana kadar farklı meslekler ile uğraşarak emekli olmuşlardır. Genç ya da orta yaşta katılımcılar ise ileri yaşlardaki katılımcılara kıyasla atık toplayıcılığı ile daha uzun süredir uğraşmaktadır.

Yoksulluğun hem bir sebebi hem de bir sonucu olarak görülebilecek düşük eğitim düzeyi, araştırma dahilindeki katılımcılarda çoğunlukla ilköğretim düzeyindedir. Sen'e göre bir kişi daha iyi eğitim alarak kendini daha üretken hale getirebilir ve kendi hayatını yönlendirmek ve hayatında daha fazlasını başarabilmek için gerekli özgürlüğe sahip olabilir (Sen, 2004: 395). Katılımcılardan eğitim düzeyi en yüksek olan K1 yoksulluk ve eğitim düzeyi arasındaki ilişkisi şu şekilde ifade etmektedir:

"... Liseyi bitirdikten sonra üniversite denedim. Türkolog olmak istedim. Ama bazı sorunlar çıktığı için okuyamadım (...). Hem yoksulluktan hem de ailevi meselelerden okuyamadım. Okusaydım belki hiçbir şey böyle olmazdı hayatımda..." (K1, 41, Antalya).

"...Yediye kadar gittim. Yedinci sınıfa kadar. Sonra bıraktım..." (K4, 18, Suriye).

"...Eğitim durumu ilköğretim, beş yıl okudum başka okuyamadım (...). Okumak zengin işi, biz yedi kardeşlik hangimiz okuyacağız..." (K9, 38, Konya).

Araştırma dahilindeki katılımcıların pek çoğunun zanaatkarlık vb. bir mesleki eğitimden de uzak oldukları ifade edilmelidir. Katılımcılar uzun yıllar boyunca güvencesiz ve geçici birçok işle hayatlarını idame ettirmişlerdir. Halihazırda yürüttükleri atık toplayıcılığını da, daha iyi bir iş bulmaları ya da geçinebilecek yeterli bir gelire sahip olmaları durumunda her an bırakabilecekleri bir faaliyet olarak tanımlamaktadırlar. Bu anlamda alanda önemli bir çalışma olan Özsoy'un (2013: 107) atık toplayıcılarını incelediği çalışması ile benzer sonuçlarla karşılaşıldığı söylenebilir.

4.2. Sosyo-ekonomik ve Kültürel Özellikler

Bu bölümde katılımcıların; mülkiyet durumları, hane gelirleri, sağlık güvenceleri, boş zaman faaliyetleri ve kültür-sanat faaliyetlerine katılımlarına yönelik anlatıları ifade edilerek sosyolojik bağlamda yorumlanmıştır.

4.2.1. Atık Toplayıcılığı ve Mülkiyet/Mülksüzlük İlişkisi

Yoksulluk ile mülksüzlük arasında kuvvetli bir ilişki mevcuttur. Araştırmadaki atık toplayıcılarından bazıları yoksulluk sebebiyle en temel insan haklarından olan barınacak bir evden yoksun durumdadırlar.

"...Ben yukarıda sanayide kalıyorum şu anda. Ev tutmadım ama ustaların iş yeri var, gece bir köşede kalıyorum..." (K5, 52, Aksaray).

"...Sokakta yaşıyorum iki yıldır (...) Genelde parklarda kalıyorum buralarda (...) Hava çok kötü olursa eşin dostun yanına ya da pansiyona gidiyorum..." (K7, 51, Konya).

"...Pansiyonda kalıyorum tek başıma (...) Kiralar çok yüksek, ne kazanıyorum ki zaten kiraya vereyim. Pansiyon en azından günlük 200 lira..." (K9, 38, Konya).

Katılımcıların mülkiyet anlatılarına baktığımızda, bir kısmı yakın akrabalarıyla birlikte kiralık bir evde yaşarken, bir kısmı da sokakta, pansiyonda ya da tanıdığı iş yerinde bir köşede kaldığını ifade etmektedir. Bu, güvencesiz bir çalışma yaşamına güvencesiz bir gündelik yaşamın eklenmesi olarak yorumlanabilir. Bu sebeple de atık toplayıcılarının sosyal dışlanma ve yeni yoksulluğun yıpratıcı etkileri ile karşı karşıya olduklarını söyleyebiliriz. K7'nin de ifade ettiği gibi hava şartları evsiz atık toplayıcıları için önem arz etmektedir. Anderson'un (2017: 36) evsizler üzerine yaptığı çalışmada da evsizler iyi hava şartlarında çalışıp geceleri sokakta kalmaktadırlar, kötü hava şartlarında ise çalışmayarak pansiyon odalarında kalmaktadırlar. Gür'ün (2019: 2) atık toplayıcıları ile gerçekleştirdiği çalışmanın sonuçlarına göre de, bu bireylerin mülksüz ve iş piyasasına katılacak nitelikten yoksun olmaları sebebiyle sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları ifade edilmektedir. Öte yandan araştırma dahilinde K10 haricinde kendine ait bir evde yaşayan katılımcı bulunmamaktadır. Kiralık bir evde yaşayan diğer katılımcılar ise çoğunlukla Şafak mahallesi, Balbey mahallesi gibi etnik açıdan çeşitlilik arz eden ve düşük gelire sahip bireylerin oturduğu mahallelerde yaşamaktadırlar.

4.2.2. Geçim Kaygısı: "İpteyiz, ipteyiz... Kıt kanaat bile değil"

Enformel sektörün en önemli özelliklerinden birisi düşük ve düzensiz gelir sağlamasıdır (Gökbayrak, 2003: 232). Ancak atık toplayıcılığı deyim yerindeyse enformel sektörün yüzeye çıkması en imkansız olan bataklığıdır. Sağladığı gelir itibarıyla bireylere yoksulluktan kurtulmak için yeterli bir fırsat sunmamaktadır. Atık toplayıcılığı uğraşı, yaşlılık aylığına ek olarak ya da ikinci bir iş olarak yapıldığında bile yoksulluktan kurtarıcı konumunda değil kısmi bir destekleyici konumundadır. Buradan hareketle de, katılımcıların hane gelirlerine baktığımızda, çoğunluğunun hane geliri 2024'ün ilk altı ayı için belirlenen 17002 TL'lik asgari ücretin epey altında olduğu görülmektedir.

"...Geçim sıkıntısı illaki yaşıyoruz yani. Şimdi ben bu işi bu işe çıkmasam, ben 15 gün tokum 15 gün açım. Yani aldığımız maaş yeterli değil ki (...) 25 yıllık emekliyim maaşım 12000 lira, benim maaşımın en aşağı, 35 bin lira olması lazım (...) Bu sebeple de çalışmaya ihtiyaç duyuyorum. Çalışmazsam açım ağabeyim. Ay dediğin geliveriyor. Ev kirası, telefon parası, elektrik faturası, su faturası... Bunlar nereden baksan en aşağı 400'er lira geliyor. E canım elektriksiz olmuyor, susuz olmuyor. E şimdi ellerimi yıkayacağım, nerede yıkayacağım?..." (K2, 65, Balıkesir).

"...İpteyiz, ipteyiz... Kıt kanaat bile değil. Geçen senelerde kızımın kardeşim Hollanda'dan yardım ededi. Araya birileri dedikodu soktu şöyle böyle diye. Şimdi onlara da konuşmuyorum (...) Şimdi iyice zorlanıyorum anlayacağın..." (K3, 64, Konya).

"...Valla zor, geçinemiyor (...) Yani ev kira 11000 veriyor. Hem masraf çok, hayat pahalı ekmek 10 lira. Bir de yani masraf... Biliyorsun çok zam..." (K4, 18, Suriye).

Hane geliri asgari ücretin üzerinde -30000 TL- olan tek katılımcı K4'ün anlatıları da, Türkiye'deki hızla artan fiyatlar ve geçim sıkıntısı sebebiyle geçinemedikleri yönündedir.

4.2.3. Sağlıkta Güvencesizlik

Sen'in Kapasite yaklaşımı bağlamında ortaya attığı temel kapasitelerden biri önlenebilir hastalıklardan korunma ve sağlık hizmetlerine erişimdir (Sen, 2004: 56). Araştırma dahilindeki katılımcıların sağlık güvencesine baktığımızda ise, emekli, engelli ve yeşil kartlı olanlar haricinde diğerlerinin sağlık güvencelerinin olmadığı ve genel sağlık sigortası primlerini yatıramadıkları ifade edilmelidir.

"...Vardı. Kaç yıldır ödemiyorum. Şimdi bir ödemeye kalksam herhalde bir 200-300 bin lira ödemem gerekecek. Şu an sağlık güvencem yok yani..." (K1, 41, Antalya).

"...Güvence yok. Ücretli gidiyorum..." (K4, 18, Suriye).

"...Güvencem yok, hastaneye düştük mü Allah kurtarsın artık. Yeterince hastalığımız var, yenilerini eklememeye çalışıyorum..." (K7, 51, Konya).

Yoksulluk sağlık hizmetlerine erişememeye, sağlık hizmetlerine erişmeme durumu da hastalık vb. durumlarda çalışamayacak hale gelmeye ve hatta ölüme kadar giden tehlikeli sonuçlara sebep olmaktadır. Yani sağlık unsurunun da tıpkı eğitim gibi yoksulluğun hem bir sebebi hem de bir sonucu olduğunu ifade edebiliriz.

4.2.4. Boş Zaman Aktiviteleri ve Kültür Sanat Faaliyetleri: "Boş zamanın... Bu işi bıraktığın zaman olur. Elini çektiğin zaman"

Yoksulluk kuramsal kısımda da belirtildiği üzere sadece ekonomik göstergelerle anlaşılacak ve açıklanamayacak bir olgudur. Yaşam tarzının, tüketim davranışlarının, hobilerin ve boş zaman aktivitelerinin bireyin toplumsal olarak konumlanışında etkisi büyüktür (Erdendoğdu, 2014: 14) Yoksulluk türleri birbiriyle ilişkili olduğundan, yoksulluğun birçok şeyin yanı sıra Bourdieu'nun deyişiyle, kültürel sermayeden yoksunluğun da nedeni olduğunu belirtmek gereklidir (Özsoy, 2013: 107-108; Erdoğan, 2007: 45). Araştırma dahilindeki katılımcıların boş zaman faaliyetleri ve kültür-sanat faaliyetlerine bakıldığında; işten arta kalan boş zamanın sadece dinlenmeye, televizyon izlemeye ve evde vakit geçirmeye ayrıldığı ifade edilmelidir. Ayrıca katılımcılar kültür-sanat faaliyetlerine katılacak zaman ve paradan da yoksun olduklarını ifade etmektedirler. Katılımcıların önemli bir bölümü uzun yıllardır sinema, tiyatro ya da konser faaliyetlerine katılmadıklarını belirtmişlerdir. Kültür-sanat faaliyetlerine hayatı boyunca hiç gitmemiş katılımcılar da mevcuttur.

"...Hiç gitmedim (...) 13 saat sokaktasın, anladın mı, eve gidemiyor, tiyatro konsere hiç..." (K8, 18, Suriye).

"...Evde oturup haberleri izliyorum (...) Nasıl çıkalım ağabeyciğim? (...) Hanımla bir yere oturmaya gitsen 500 liradan aşağı çıkamazsın bu devirde (...) Sinemaya imkan yok. Bir bilet kaç para be ağabeyciğim? Benim maaşım belli, çöpten aldığım da belli. Parayı oraya verdikten sonra evim aç. Ekmek götürmem evime..." (K2, 65, Balıkesir).

"...Bu işle uğraşırken hiçbir zaman boş zamanın kalır mı! Bu işten boş zamanı kalır mı! Mal seçersin, mal götürür satarsın. Boş zamanın ne zaman olur? Bu işi bıraktığın zaman olur. Elini çektiğin zaman..." (K5, 52, Aksaray).

Boş zamanın evde televizyon izleyerek ya da dinlenerek kullanılması, atık toplayıcılarının tüm gün kamusal alanda ve sokaklarda yorucu bir faaliyet yürütmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra atık toplayıcılarının ekonomik ve kültürel sermayelerinin yetersizliği, onları kültür-sanat faaliyetlerinden uzaklaşmaya ve yetersiz tüketici konumuna mecbur bırakmaktadır. Sürekli tüketen bir toplumda kültürel faaliyetler de dahil olmak üzere yetersiz tüketici konumunda bulunmak, bireylerin sosyal uyum kaybına, topluma yabancılaşmasına, cephe almasına, öfke duymasına ve çeşitli sosyal sapma davranışları göstermesine sebep olabilmektedir. Bunlar aynı zamanda yeni yoksulluğun toplumsal alandaki emareleri olarak tanımlanabilir.

"...Boş zaman... Şimdi havalı olsun diye kitap okuyorum diyeceğim ama en son okuduğum kitap Cin Ali'ydi ilkokulda (katılımcı kahkaha atıyor). Boş zamanlarımda çok yorgun geldiğim için evde dinleniyorum, cep telefonundan sosyal medyada komik videoları geziyorum, televizyon falan izliyorum (...) Tiyatroya da ilk ve

son gidişimde kovuldum. Ucuz buldum diye gitmiştim belediyenin tiyatrosuna. Ben tiyatrocunun oradaki film icabı, rol icabı olan sözlerine tepki veriyorum “ne yapıyorsun lan sen” diye bağıriyorum küfrediyorum oyuncuya. “Saçmalama o senin arkadaşın” falan (...) Oturup insan gibi izleyemiyorum bu sebeple tiyatrodan kovuldum...” (K1, 41, Antalya).

K1’in anlatısı, az önce bahsi geçen atık toplayıcılarındaki sosyal uyum kaybı ve sapan davranışlar gösterme durumunu destekleyen bir niteliktedir.

4.3. Atık Toplayıcılığı Yapan Bireylerin Çalışma Şartları ve İşe Yükledikleri Anlamlar

Bu bölümde atık toplayıcılarının; önceki iş deneyimlerine, bu işi tercih sebeplerine, çalışma saatlerine, elde ettikleri gelire, bu işi nasıl bulduklarına, işin risklerine, işi yaparken insanlardan gördükleri davranışlara ve gelecek beklentilerine odaklanılacaktır.

4.3.1. Önceki İş Deneyimleri

Araştırma dahilindeki katılımcıların önceki iş deneyimlerinin, atık toplayıcılığına yönelmeleri üzerinde etkisi büyüktür. Türk katılımcılar hem yaşça daha büyük olmaları hem de çalışma iznine sahip olmaları gibi sebeplerle Suriyeli katılımcılara kıyasla daha çok iş deneyimine sahiptirler. Suriyeli olan K4’ün ikinci, K8’in ise ilk işinin atık toplayıcılığı olduğunu ifade etmek gereklidir. Katılımcıların önceki iş deneyimlerine bakıldığında, formel ya da enformel fark etmeksizin çoğunluğunun işveren ya da yönetici konumunda bulunan kişiler tarafından baskı ve sömürüye maruz kaldıkları ifade edilebilir:

“...Aşçı yamağı olarak başladım ondan sonra milletimizin çalışma prensibinden dolayı nefret ettim. Artık bir dükkan gördüm mü tuvalete bakıyormuş gibi hissediyorum kendimi, kaçıyorum. Çünkü bizim insanımızda nefret ettiğim bir huy var. Evde karısıyla kavga ediyor, iş yerine gelip elemanlarına fırça atıyor. Patronuna ses çıkaramıyor, elemanlarına fırça atıyor. Ben oraya garson olarak giriyorum. Adam beni markete sigara almaya gönderiyor. Bulaşıkçyım bana aşçının çöpünü döktürtüyor. Yani ben Avrupa’nın şu zihniyetini seviyorum. İşin neyse onu yapıyorsun. Garsonsan garsonsun bulaşıkçysan bulaşıkçısın. Misal 7’de işe başlayacak. Değil mi? 1 dakika geç kalırsın, laf atarlar. 7’de mesai bitiyordur, yarım saat bir saat fazla çalıştırırlar. Allah razı olsun demezler, bir kuruş da fazla para vermezler. Yani halkımızın iş ahlakından nefret ediyorum. O yüzden bu işi yapıyorum patron olmamasından dolayı...” (K1, 41, Antalya).

“...Ya panjurcуда çalıştım, çaycılık yaptım, inşaatta çalıştım, simit sattım, ayakkabı boyadım, ohoo.... Her şeyi yaptım...” (K6, 52, Eskişehir).

“...Daha önce güvenlik işi yaptık, nakliye işi yaptık, en son hurdacılık işte...” (K9, 38, Konya).

Araştırmadaki katılımcılardan yaşlılık aylığı alanlar hariç birçoğu sürekli bir işle uğraşmayı farklı iş kolları arasında geçiş yapmışlardır. Bu durum ücretli emeğin günümüz koşullarındaki süresiz ve güvencesiz çalışma hayatını özetler niteliktedir.

4.3.2. Atık Toplama İşini Tercih Sebepleri ve İş Bulma Vasıtaları: “...cebime, hazır para girsin, günlük para girsin”.

Katılımcılar için atık toplayıcılığı işini tercih etmelerindeki sebeplerden ilki, işveren ya da yönetici baskısının olmamasıdır. İkincisi, günübirlik gelir elde ederek ay sonunu beklemeye gerek kalmamasıdır. Üçüncüsü, çalışma günü ve süreleri gibi ayarlamaları kendilerinin yapabilmeleridir. Dördüncüsü, atık toplayıcılığının herhangi bir sermayeye gerek duymadan, kendi hesaplarına çalışabilecekleri bir iş olmasıdır. Ancak konuya bir tercihten ziyade mecburiyet odaklı baktığımızda önemli bulgular ortaya çıkmaktadır. Örneğin 65 yaş üzeri olan katılımcılar yaşları sebebiyle başka bir işe alınmadıklarını ifade etmektedirler:

“...Şimdi şöyle bir şey. Yaş gelmiş kemale artık 65 yaşından sonra beni hangisi alır? Bir de kahvecilik yaptım ben. Şimdi ben hangi kahveye gitsem de bana iş verecek adam? Genç adam arıyorlar yani. Yaşlı adam aramıyorlar. Onun için hani dedim böyle bir çöpe çıkayım, kendi başıma tek başıma. Hani ne bileyim, alayım, vereyim, cebime, hazır para girsin, günlük para girsin. Günlük para girince ekmeğimi rahat rahat alırım. Ama öbür türlü ay sonunu bekle. Yani aç kaldıktan sonra gereği yok yani...” (K2, 65, Balıkesir).

“...Yapabileceğim bu iş var başka yok. Ben yaşlıyım. Bir gün normal bir işe gitsem bir hafta yatarım. Az gezince bu iş yorucu değil. Dolaş, topla, otur, dinlen, devam. Onun için bunu yapıyorum...” (K10, 70, Burdur).

Engelli katılımcılar sağlık sorunları sebebiyle kısıtlı çalışma alanına sahip olduklarını ve ayrıca çalışma süresini ve zorluğunu kendileri ayarlayabildikleri başka bir iş bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Suriyeli katılımcılar da çalışma izinleri olmaması ve kültürel dışlanma gibi sebeplerle işverenler tarafından işe alınmadıklarını ifade etmişlerdir:

“...Mesela Suriyeliyi herkes iş almıyor. Başka burası daha rahat. Rahat, usta yok, karışan yok (...) Hem bu işte meslek yok sana bir şey katmıyor hem de bunu yapmasan kimse başka işe almıyor. Mecbur bu işi yapıyor...” (K4, 18, Suriye).

“...Misal dün iş bakmak için Kemer’e gittim geldim (...) Garsonluk falan otelde sigortalı bir iş bulursam bunu bırakacağım...” (K5, 52, Aksaray).

K5’in anlatılarında da belirttiği üzere; yaşlı, engelli ve çalışma izni olmayan Suriyelilere kıyasla daha fazla tercih imkanına sahip olan orta yaşlı Türk katılımcıların bir kısmı için bile, atık toplayıcılığı daha iyi bir iş bulmaları durumunda her an bırakabilecekleri bir iş konumundadır.

Öte yandan, katılımcıların atık toplayıcılığı işini nasıl bulduklarına baktığımızda ise genellikle bu işi yapan arkadaşlarının veya tanıdıklarının yönlendirmeleri sonucunda bu işi yapmaya karar verdiklerini ifade edebiliriz:

“...Vallahi bu işe bir çocuk vardı işte. Ağabey ben çöpe çıkıyorum falan dedi. Dedim ya ayıp olmuyor mu yani şey olmuyor mu? Ne ayıp olacak, çalmıyoruz çırpıyoruz çöpe çıkıyoruz. İyi dedim beraber çıkalım. O zamandan beri başladık yani. 5 seneden beri...” (K2, 65, Balıkesir).

“...Önce arkadaşlar başladı. Sonra ben başladım. Babam da benden sonra başladı...” (K4, 18, Suriye).

“...Gıda sektöründen ayrıldıktan sonra parkta oturdum bir gün düşündüm ne yapabilirim diye. Önce simit falan satmayı düşündüm. O zaman böyle bir imkan vardı, şimdi artık o da yasak onu satamıyorsun izin almadan. Sonra baktım, hurdacının birini gördüm, dedim “günde kaç para kazanıyorsun” ağabey dedi “değişiyor”. Beni götürdü, bir arkadaşla tanıştırdı. Adam bana güvendi, böyle bir araba verdi. Toplamaya başladım, o günden beri de bu işi yapıyorum...” (K1, 41, Antalya).

“...Kendi kendime, yolda toplayan birini gördüm aynısından kendim yaptım zaten bisikletim vardı...” (K6, 53, Eskişehir).

K1 ve K6 gibi bazı katılımcılar da işsiz kaldıkları süreçte yaptıkları gözlemler neticesinde bu işi yapmaya karar verdiklerini ve halihazırda yapan kişilerle iletişim kurarak işe başladıklarını ifade etmişlerdir.

4.3.3. Göçmen Atık Toplayıcılarına Yönelik Anlatılar

Türk katılımcıların atık toplayıcılığını bırakmayı düşünmelerinde Suriyelilerin etkisi büyüktür. Katılımcılara erişim aşamasında, Antalya’da bu iş kolunda faaliyet yürüten yetişkin ve yetişkin olmayan çok sayıda Suriyeli ile karşılaşmıştır. Türk katılımcılar Suriyelilerin yoğun olarak atık toplayıcılığına yönelmesi sebebiyle rekabetin arttığını, artık eskisi kadar gelir elde edemediklerini ve sürekli onlarla tartışma ya da kavga yaşadıklarını ifade etmektedirler.

“...Suriyeliler gelmeden önce bizim işimizin yazılı olmayan bir ahlakı bir kuralı vardı. Mesela ben bu sokaktan geçtiğimde başka bir hurdacı benim önüme geçmezdi. Benim baktığım yerlere bakmazdı. Saygı duyardı, korku değil kesinlikle. Ama bu Suriyelerde böyle bir şey yok. Bunlar geliyor, her tarafa giriyor. Üstelik baktığımız çöpe bakıyor. Hatta bazen arabamızdan mal bile alıyorlar. (...) Yani bu Suriyeliler bizi mahvetti, bitirdiler. Onlarla baş edemiyoruz işimizden soğuttular...” (K1, 41, Antalya).

“...Ama şimdi hurda doyurmuyor. Şimdi 10 bin kişi var. Çok yapan var şu an, millet perişan (...) Genelde Suriyeliler yapıyor. Bu Suriyeliler işi bitirdi. Zaten Suriyeliler burada olmasa, ev kiralari bile düşer...” (K3, 64, Konya).

*"...Bu Suriyelilerin yüzünden *(küfür)* yerinde. Geliyorlar buraya ekmeğimizi alıyorlar...Bunlar ne için geldi buraya! Ev bedava, sağlık bedava, maaş bedava ohh... Bu ne iştir ben anlamadım olan bize oluyor..." (K6, 53, Konya).*

"...Ya Suriyeliler olmadan önce iyiydik. Ama Suriyeliler varken açız, doğru dürüst bir şey kazanmıyoruz. Bir yerde çalışacak sağlığım olsa şimdi bırakırım..." (K7, 51, Konya).

Araştırma dahilindeki Suriyeli katılımcılar K4 ve K8 de, Türkler ile çalışma esnasında mekan tartışması yaşadıklarını ancak kendilerinin tartışmayı ilerletmeden oradan uzaklaştıklarını ifade etmişlerdir. Genel itibarıyla atık toplayıcıları yaptıkları iş sebebiyle kendilerini toplumdan dışlanmış hissederken, Türk katılımcılar da Suriyeliler yüzünden bu iş kolundan dışlandıklarını ifade etmektedirler. Suriyeli katılımcılar ise etnik kökenleri ve çalışma izinlerinin olmaması gibi sebeplerle hem kültürel hem de ekonomik olarak dışlandıklarını ve bu işe mecbur olduklarını ifade etmektedirler. Bu durum katılımcıların hem toplum genelinde hem de yaptıkları iş özelinde bir dışlanma sarmalında hissettiklerini ortaya koymaktadır. Atık toplayıcılarının sayısının artmasıyla birlikte yaşanan rekabet, kapitalist üretimin ve sermayedarların lehine bir durumdur. Marx'a (2003: 545'ten akt. Gür, 2019: 69) göre "emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldırıcı ve hatta, bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır". Birkbeck'in (1979: 179'dan akt. Gür, 2019: 70) atık toplayıcıları üzerine gerçekleştirmiş olduğu çalışmanın sonuçları da bunu destekler niteliktedir. Enformel biçimde artış gösteren atık toplama faaliyeti; kartonu, kağıdı ya da plastiği "karın tokluğu" karşılığında bir fiyata satın alarak geri dönüştüren ve üretimde kullanan sermayedarlara fayda sağlamaktadır.

4.3.4. Çalışma Sürelerine Yönelik Anlatılar

Atık toplayıcılarının çalışma süreleri, yaş ve sağlık durumlarına göre değişiklik arz etmektedir. Genç ve orta yaşlı katılımcıların büyük bir bölümü, günlük 11 saatten fazla ve haftanın her günü çalışmaktadırlar.

"...Sabah saat 6'da çıkıyorum 9'a kadar çalışıyorum. 9'da eve gidip kahvaltı yapıp, biraz dinlenip saat 1 civarı yeniden giriyorum. Saat 5'e kadar. Sonra eve gidiyorum, biraz dinleniyorum. Saat 6 civarı çıkıp saat 10'a kadar dolaşıyorum (...) Aynen 11 saat (...) Haftanın her günü, her gün tatil yok..." (K1, 41, Antalya).

"...Günlük, 11 saat çalışıyorum (...) Hep hafta da 7 gün yani..." (K4, 18, Suriye).

"...Bu işin saati yok limiti yok, sana bağlı. Ben en az 12-13 saat çalışırım (...) Haftanın 7 günü çalışırım..." (K5, 52, Aksaray).

"...Ya sabahtan akşama kadar çalışacaksın (...) Mesela saat sabahın 9'unda başlıyorum, akşam 8'e kadar çalışıyorum işte. Bazen 10'a kadar çalışıyorum..." (K9, 38, Konya).

Yaşlı ve engelli katılımcıların çalışma süreleri ise fiziksel problemlerden kaynaklı günlük 2 saat ile 8 saat arasında, çalışma günleri ise her gün ya da gün aşırı olarak değişiklik göstermektedir:

"...Valla günlük yani şimdi sabahtan çıkıyorum mesela. Dolduruyorum. Hani keyfe keder çalışmış gibi oluyorum yani. Hani şimdi keyfe derken şöyle, yavaş yavaş dolduruyorum, acele etmiyorum yani. Bir tur atıyorum, ondan sonra gidiyorum topluyorum, malzemeleri veriyorum (...) Ortalama 8 saat diyebiliriz (...) Her gün, tatilimiz yok..." (K2, 65, Balıkesir).

"...Günlük akşamları 2-3 saat. Bu fazla gitmez (elektrikli motoru gösteriyor) (...) Haftada hemen hemen her gün çıkıyorum. Rahatsız olmazsan her gün çıkıyorum..." (K3, 64, Konya).

"...Saatim yok benim. Ben biraz dinlenirim. Azıcık dolaşırım. Dinlenirim böyle (...) Günde iki saat anca dolaşırım. O kadar. Fazla dolaşmam. Bisikletle bacaklarım tutmuyor. O yüzden oturuyorum dinleniyorum (...) Durumum iyi olursa iki günde bir çıkarım..." (K10, 70, Burdur).

Öte yandan atık toplayıcılarının çalışma saatlerinde hava şartlarının ve trafik yoğunluğunun önemi de söz konusudur. Bu koşullar ekseninde çalışma saatlerinde esnemeye gidebilmektedirler. Katılımcılar kendi hesaplarına

çalıştıkları için herhangi bir sebepten ötürü işlerini yürütemediklerinde bu durum kendilerine gelir kaybı olarak geri dönmektedir.

4.3.5. Atık Toplayıcılığın Elde Edilen Gelire Yönelik Anlatılar

Katılımcıların yaptıkları işten elde ettikleri gelire baktığımızda ise ciddi miktarda farklılıkların olduğunu görmekteyiz. Bunun gerekçeleri; atık toplama faaliyetini yürüttükleri araçların farklılığı (çekme araba, bisiklet, elektrikli bisiklet ve elektrikli kasalı motor), çalışma süreleri, çalışma hızları ve baktıkları konteynerlerdeki karton, plastik, giysi vb. atıkların yoğun olup olmamasıdır.

“...Çöp işi esnafılık gibi müşteri bekleyeceğin ya da işçilik gibi ay sonunda aynı maaşı alacağın bir iş değil, bu işte ne kadar çalışırsan, ne kadar düzgün yerlere bakarsan o kadar çok para kazanırsın (...) Benim günlük 100 lirayla 300 lira arası değişiyor (...) Ortalama 200 diyebiliriz...” (K1, 41, Antalya).

“...Bu işin yani günlük geliri, net bir şey diyemezsin, ne kadar çalışırsan işte. Ben 12-13 saatten aşağı düşmüyorum, ortalaması 500 lira...” (K5, 52, Aksaray).

“...Evet 11,5 saat yapıyor (...) Geliri değişiyor. Günlük 60-70 liradan 100 liraya kadar...” (K6, 53, Eskişehir).

“...Yani 400-500 lira çıkar istesem. Düzenli çalıştığım da o civarda çıkıyor...” (K9, 38, Konya).

“...Günde iki saat anca dolaşırım (...) Benim arabayı doldurduğum götürdüğüm 100 lira civarında. Bugün şimdi 100 lira aldım(...) Haftada iki üç kez doluyor araba (arabadan kasıt bisikletin yük sepeti)... ” (K10, 70, Burdur).

Sen'e (2004: 35) göre temel kapasitelerden yoksunlukta düşük gelir önemli bir arka plandır. Sen, düşük gelirin kapasite yoksunluğuna yol açtığı reddetmez. Ek olarak gelir ile kapasiteler arasındaki ilişkide yaş, hastalık, engellilik, toplumsal cinsiyet, toplumsal roller, yerleşim yerinin özellikleri gibi birçok faktörün etkili olduğunu belirtir.

4.3.6. Atık Toplayıcılığının Riskleri: Anlatılar ve Sahaya Dair Gözlemler

Atık toplayıcılığı yapısı itibarıyla birçok risk barındırmaktadır. Katılımcılar trafik kazası, hastalık, şiddet ve suç gibi birçok riskle karşı karşıyadırlar. İlk olarak atık toplayıcılarının çalışırken yaşadıkları trafik kazalarından bahsetmek gerekmektedir. Atık toplayıcılığı kentsel alandaki işlek cadde ve sokaklarda da yürütüldüğü için trafik kazası riski her zaman söz konusudur. Ayrıca atık toplamak için kullandıkları çek-çek arabalar, bisikletler, elektrikli bisikletler ve motorlar, akış halindeki bir trafik içinde kazalara çok müsait durumlar ortaya çıkartmaktadır. Olası bir kaza durumunda da trafikteki dört tekerli araçlara kıyasla atık toplayıcılarının araçları ve aynı zamanda kendileri savunmasız bir konumda bulunmaktadır. Katılımcılardan bazılarının trafik kaza tecrübeleri şu şekildedir:

“...Valla geçen çalışırken araba bana vurdu ara sokakta, 15 gün bacağımı oynatamadım. Yani o süratli geliyordu. Bu motorun sürati en fazla 12 kilometre yapıyor, sürat bile değil. Yani olumsuz şeylerle karşılaşıyoruz işte böyle (...) Hastaneye gittim işte, hani şikayetçi olduk ama daha bir netice çıkmadı yani...” (K2, 65, Balıkesir).

“...Arabayla bana vurdu, ehliyetsiz bir çocuk. Motoru parçaladı. Sonra motoru ve beni polis götürdü. Hastanede kaldım bir süre. Sonra motorun parasını şey ödedi, sigorta. Karşı tarafı mahkemeye verdim 5000 lira para aldık. Onu da başka ihtiyaçlara harcadık ettik, şimdi de hala her tarafı kırık. En son çöpe atacağız bunu da. Nasip olur da emeklilik durumu olursa üç tekerli almayı düşünüyorum. Bunun frenleri falan da kopuk zaten hiçbir şeyi yok ayağımla durduruyorum...” (K3,64, Konya).

*“...Geçen hafta yaşadım. Ben normal yolda gidiyorum. Bildiğimiz şöyle araba tamam mı? (hareket halindeki bir arabayı gösteriyor) Adam bana geldi arkadan vurdu. Senin gibi gençten biri. “Ağabey bir şey oldu mu?” diyor. Belim biraz incindi. “Seni hastaneye götürelim mi?” dedi. Yok ağabeyciğim dedim. Adam “hakkını helal et” dedi gitti. Çıkarıp da üç beş kuruş para vermedi şerefsiz. Bisikletin arka tekerlek *(küfür)* gibi oldu. Bir para verirsin *(küfür)*(...) Masrafını sordum 300-400'den aşağı olmaz dediler...” (K6, 53, Eskişehir).*

“...Araba dönerken benim arabaya dokundu devirdi (kendi arabasından kasıt bisikletinin tekerlekli yük sepeti) (...) Bir yerimize bir şey olmadı, ben önünden çekiyordum arabayı. Yandan vurunca araba devrildi. Geldi şoför tekrar doğrulttuk. O yoluna ben yoluma. Uymadık birbirimize...” (K10, 70, Burdur).

Sen’in (2004) bahsettiği temel kapasitelerden yoksunluk; yaşlılık, engellilik ve hastalıkla doğrudan ilişkilidir. Katılımcıların önemli bir kısmı atık toplama işine yaşlılık, engellilik ya da hastalık durumlarından ötürü başka iş bulamadıkları/başka iş yapamadıkları için yönelmişken, bu işi yürütürlerken de trafik kazasıyla, şiddetle veya yeni hastalıklarla karşılaşmaktadırlar.

“...Ben bu işe kansere yakalanmadan önce başlamıştım, kanser oldum bir sene ara verdim, şimdi tekrar devam ediyorum (...) Mide kanseriyim, mideyi aldılar, kemoterapi de yeni bitti (...) %86 engelim var (...) Kanserden dolayı 5 yıl ömür tanıldılar, 5 yıla ölmezsem kanseri yenmiş olacağım...” (K3, 64, Konya).

“...Benim akşamları işten gelince şu iki bacağım sızlar. Ben kaç kere ölümden döndüm benim ayaklar platinli, bak inanmazsan (platinlerini gösteriyor). (...) Trafik kazasında oldu ama o uzun hikaye (...) İkinci sefer de motorla giderken bize kamyon çarptı (...) 1.5 sene hastanede yattım...” (K6, 53, Eskişehir)

“...Kaza bu işte değil de inşaatta oldu. Onlar da sahip çıkmadı. Bak elim platinli, bükülmüyor şöyle. Hep kullandılar bizi ya (...) Ben zaten KOAH hastasıyım. Çöplerin içindeyiz. Bak, her tarafımız kaşınıyor (karın bölgesindeki kızarıklıkları gösteriyor). Pislüğün içinde yaşıyoruz yani...” (K7, 51, Konya)

“...Bipolar bozukluk var, %40 engelliyim...” (K9, 38, Konya).

“...Ben zaten kendim hastayım. %75 engelliyim. Zaten engelli raporum var (...) Bazı yerler kırık dökük kör bilmem ne, öyle (...) Bunları konuşmaya gerek yok (ayrıntı vermek istemedi)...” (K10, 40, Burdur).

Katılımcılardan bazıları (4-5-8) atık toplayıcılığı sebebiyle hiçbir sağlık problemi yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Ancak bunu söylerken bile (katılımcı 8) şiddetli öksürük ile defalarca dinlenmek durumunda kalmıştır. Bir diğer katılımcının ise mülakattaki hastalıkla alakalı soruya gelmeden hemen önce çöpten aldığı yarım kalmış kolayı, yara bantları ile dolu olan eliyle alarak içtiği gözlenmiştir. Soruya gelindiğinde “hiçbir sağlık sorunu yaşamıyorum” şeklinde cevaplarken diş etlerindeki gözle görülür beyaz şişlikler dikkat çekmiştir. Buradan hareketle, katılımcıların çoğunlukla genç oldukları da düşünüldüğünde, erkeklik ve yoksulluk ile hastalık arasındaki ilişkiyi biraz aydınlatılmakta fayda vardır. Toplumsal Cinsiyet çalışmalarında “kadınlar hastalanır erkekler ölür” tezi önemli bir yer tutmaktadır (Nettleton, 1995; Annandale, 2003; Özçelik-Adak, 2015; Özen, 2019). Erkekler kimi durumlarda toplumsal cinsiyet rolleri gereğince hasta olmayı erkekliklerini aşağı çeken/iktidarını zedeleyen bir hal olarak yorumlayarak önemsememektedir. Hatta belirli kültürel uzamlarda hastalığını önemseyen erkekler, hem hemcinsleri hem de karşı cinsleri tarafından aşağılanmaktadırlar. Ancak katılımcılar için bu önemsizleştirmeyi ikiye katlayan bir diğer unsur da yoksulluk halidir. Yoksul olmak hayatı birçok anlamda uç sınırlarda yaşamaktır. Hastalığın tanımı yoksulun algısına göre ve hatta kimi zaman ne kadar yoksul olduğuna göre şekillenmektedir. Çok ciddi sağlık problemleri dışında, hem yoksul olan hem de erkek olan bu katılımcılar için hastalık durumu önemsizleştirilmektedir. Hatta bazen yaralanmalar bile önemsiz hale getirilmektedir. Buna örnek olarak katılımcı 1’in çalışırken yine bu işi yapan Suriyeliler tarafından bıçaklanması sonucunda “doktora gitmedim, bunlar ufak şeyler” demesi verilebilir.

Katılımcıların atık toplama faaliyeti esnasında karşılaştıkları suç ve şiddet anlatılarına da değinmek gereklidir. Türk katılımcılar bu işi yürütürken Suriyeli atık toplayıcıları ile mekan paylaşımı sebebiyle birçok kez tartıştıklarını belirtmişlerdir. Bu tartışmaların bazıları dayakla ve bıçaklı yaralamayla sonuçlanmıştır:

“...Arabamızdan mal bile alıyorlar (...) Şu mahallede 12 tane Suriyeliyi dövüp çöp tenekesine kapattığımı bilirim. Adam gelmiş çuvalımızı sökmüş, götürmüş, içini kendi çuvalına dökmüş. Çuvalı katlamış, üşenmemiş, manavdan hıyar almış. Hıyarı koymuş. Bir de yarım yamalak Türkçesi ile “hıyarı istediğin gibi kullanabilirsin” diyor. Artık anladığınız ne demek istediğini. Yani şimdi bu nasıl bir kafa yapısı, bu nasıl bir zihniyet? (...) Benden yana olmadı ama karşı taraftan bir iki tane bıçak darbesi aldım (...) Evde kendim tedavi ettirdim anneme. Doktora gitmedim, bunlar ufak şeyler benim için. Hem bir de polisle uğraşmak istemiyorum...” (K1, 41, Antalya)

“...Ben çöpü karıştırırken Suriyeliler üstüme geldi, biz de bakacağız diye. Ben dedim sen buradayken ben senin olduğun çöpe varıp bakıyor muyum? Bu saygısızlık... Bunlar iyice üstüme geldiler. Şudur budur falan derken ben onlara küfrettim. *(küfür)* gidin başıma bela açmayın dedim, oradan biri bir yumruk vurdu. Öteki de vurdu. Öteki de derken ben düştüm onlar kaçtılar. (...) 3-4 yumruk attılar orada yıkıldım kaldım, kalkamadım (...) Polis çağırdım. Meydan karakoluna gittim. Dilekçe verdim şöyle böyle. Hiçbir netice yok. Nerede bulacaklar adamları ya...” (K3, 64, Konya).

“...Bazı Suriyeliler bana bıçak çekiyorlar çöp davasına. O bıçağı alıp senin uygun bir yerine sokarım diyorum. Böyle biraz sıkır o bıçak çekmesi (...) Bıçaklanma gibi bir durum olmadı şimdiye kadar...” (K6, 53, Eskişehir).

“...Suriyeliler engel oluyorlar bazen bana (...) Uysan kavga edecek seninle ama uymadan kıyılıp geçiyorum. Karışmıyorum, görmüyorum, duymuyorum. Zaten oradan ürkmüş, korkmuş gelmiş memleketini terk etmiş. Dokunsan patlayacak o derece. O yüzden ben ses etmeden tamam amcam, tamam yavrum deyip geçiyorum. Ne yapayım uysam bela...” (K10, 70, Burdur).

Suriyeli katılımcılar da atık toplayan diğer kişilerle çalışma mekanları sebebiyle tartışmalar yaşadıklarını ancak tartışmayı uzatmadan oradan uzaklaştıklarını belirtmişlerdir:

“...Var ama Allah’a şükür ben bulaşmıyorum burası benim diyenlere, hiç yaşamadım kavga...” (K8, 18, Suriye).

Atık toplama işi, geri dönüştürülebilir malların paylaşımı noktasında rekabete sebep olan bir iştir. Enformelliğin doğası gereği bu işi yapan bireyler, kendi çalışma sınırlarını kendi iş ahlaklarına göre belirlemektedirler. Katılımcıların birçoğu Türk veya Suriyeli fark etmeksizin herkesin her yere bakabileceğini ancak sadece bir atık toplayıcının o an için bulunduğu sokaktaki konteynerlere bakarken diğer atık toplayıcının bunu görmesine rağmen onun bulunduğu sokağa ya da konteynere bakması hoş karşılanmayan ve genellikle de tartışmayı başlatan davranış olarak öne çıkmaktadır.

4.3.7. Atık Toplayıcılarına Yönelik Tutumlara İlişkin Anlatılar

Atık toplayıcılarının bu işi yaparlarken sokaktaki insanlardan ya da yakın çevrelerinden gördükleri davranışlara da değinmek gerekmektedir. İlk olarak katılımcılara yönelik olumlu davranışları ele alacak olursak, kendilerine yönelik yardımsever tutumlardan ya da çalışkanlıklarının takdir edilmesinden bahsedebiliriz.

“...Kadının birisi geldi diyor ki: “beyefendi bakar mısınız? Dedi, “benim rahmetli kocamın eşyaları var. Biliyorum sizin ihtiyacınız yoktur ama ihtiyacı olan birisini tanıyorsanız siz verir misiniz? “. Yani buradaki amacı kadının beni rencide etmeden onları bana vermek. Bunlar olumlu dönüşler...” (K1, 41, Antalya).

“Geçen mesela komşum “Vallahi helal olsun, emekli oldun ama halen çalışıyorsun” dedi. E dedim ne yapayım emekliyim diye çalışmayıp, ortamı görüyorsun dedim yani...” (K2, 65, Balıkesir).

“...Vallahi, yani boşta sokakta gezmekteyse en azından parayı çıkarıyorsun dendi. Ona buna muhtaç olmuyorsun falan...” (K5, 52, Aksaray).

“...Bir çocuk geldi, arabayla durdu. Ağabey dedi o çöpe neye baktın dedi. Dedim ben pazar malı arıyorum kıyafet, ikinci el eşya falan onlara bakıyorum dedim. Dayı dedi ben sana 100 lira vereceğim ama alkole verme dedi git dedi çorba iç dedi. Ben hep öyle şeylerle karşılaştım, kötü bir şeyle karşılaşmadım...” (K7, 51, Konya).

“...Yardım yapıyorlar (...) Mesela bakıyorlar paraya ihtiyacım var o konuda yardım oluyor. (...) Para yardımı, elbise yardımı gibi. Bazen yiyecek yardımı da oluyor...” (K9, 38, Konya)

“...Adam pet kolayı içiyor. Karısı gelip benim kapıma bırakıyor. Çöpe atacağına benim buraya getiriyor biriktirdiğimden (...) 50 lira, 100 lira elinden geldiği kadar verenler oluyor böyle. Ben istemediğim halde veriyorlar. Adamı kırmadan kötülemeden gönlünü alıp gönderiyorum...” (K10, 70, Burdur).

Katılımcılara yönelik olumsuz davranışlar ise genel itibarıyla, atık toplamaları sebebiyle aşağılayıcı tavırlar gösterme ya da hırsız gözıyla bakma ve hırsızlıkla suçlama biçimindedir:

“...Bazıları da var, “lan çöpçü, gel lan buraya sana bir şeyler vereyim.” diyor. Aşağılıyor. Ben de muhatap olmuyorum. Üç gün önce biri getirmiş bana “al yemek yersin” dedi, 10 lira para verdi. Ben de çıkarttım 20 lira verdim eline. Bakakaldı gitti. Yani insanlar birilerine sinirleniyor (...) Aslında onların da kötü olduğunu düşünmüyorum. Sadece insanlar hıncını birilerinden almak istiyor. Bu genellikle de biz gibi hurdacılar oluyor ve ekseriyetle de hırsız muamelesi gördüğümüz çok olmuştur. Benim çuvalımı yere döktürüp açıp bakıp içerisinde kaybolan çocuğunun patenlerini aradılar. Ben dedim ki bakın buyurun pateniniz yok, döktünüz ben bir saattir bunları topluyorum. Zaman kaybım oldu. Şimdi ne olacak dedim? Bana ne dedi gitti...” (K1, 41, Antalya).

“...Ondan sonra bizi küçümsüyorlar. Şurada gidiyorum, kadın yukarıdan iki tane pet şişeyle “hoop bakar mısın, plastik var atayım” diyor. Oradan yukarıdan iki plastik atıyor, sanki bir iş yapmış gibi. Bunlar çok yanlış şeyler. Ama ben insanları kırmıyorum. Tamam diyorum, alıyorum. Lazım olmasa bile getirip çöpe atıyorum. İnsanların gözünde küçümseniyorsun yani. Açsın, hırsızsın (...) Bir gün bir tane siyah bir montu çöpün kenarına koymuşlar. Ben de oradan geçerken baktım mont sağlamdı aldım. Bazen böyle toplayıp pazarın kenarında satıyordum yani. Neyse oradan ben yürüdüm ağabey, 50 metre falan, arkamdan koşarak bir adam geldi. “Benim ceketi niye çaldın polis çağıracağım” dedi. Yemin şart olsun ağabey çağır dedim. Orada o sokakta en azından on tane kamera var dedim. Çalmışlar adamın ceketini içindekini alıp çöpe atmışlar. Ama çalan ben değilim. Neyse adam vazgeçti. Ben dedim çağıracaksın. Sen bana hakaret ettin, sen beni hırsız tuttun. Ben senin ne montunu çaldım ne bir şey yaptım, Allah biliyor. Orada bir sürü kamera var. Orada köşebaşında *(gıda zincir markası)* falan da var. Dedim, çağır buraya. Kısacası çağırmadı. Nefret ettim yani bazı şeylerden, insana ayıp yani...” (K3, 64, Konya).

“...Ya kız kardeşim diyor da bir şeyler (...) Eve niye eşya topluyorsun mahalleye rezil ediyorsun diyor. Mahalleden bana ne, ben burada ekmeğimi çıkartıyorum diyorum. Ara sıra kızıyor yani...” (K6, 53, Eskişehir).

Formel sektörden belirli gerekçelerde dışlanarak enformel sektörün bu iş koluna yönelen katılımcılar hem yoksulluktan hem de yaptıkları iş sebebiyle ötekileştirilmekten kaçamamaktadırlar. Hal böyleyken atık toplayıcıları kendilerini toplumsal ölçekte aşağı, değersiz, çaresiz hissetmektedirler. Olumlu tepkiler de söz konusu olmasına rağmen atık toplayıcıları özellikle çalışma yaşamlarında olumsuz tepkilerle karşılaşarak sosyal izolasyon sürecine geçebilmektedirler (Gür, 2019: 190).

4.3.8. Atık Toplayıcılarının Geleceğe Dair Beklentileri

Yoksulluk bireyin ekonomik, kültürel, sosyal ve tıbbi imkanlardan yoksunluğunu beraberinde getiren bir olgudur. Hal böyle olunca bireylerde geleceğe dair derin bir umutsuzluk hakim olabilmektedir. Ancak araştırmadaki katılımcıların gelecek beklentilerini ele aldığımızda tamamıyla bir umutsuzluğun hakim olduğu söylenemez. Neyi umut ettikleri ise neye ihtiyaçları olduğuna göre değişkenlik arz etmektedir:

“...Bu işi yapan adamın bir gelecek hayali olmaz. Benim de bir hayalim yok. Benim tek hayalim ölünceye kadar huzur içinde yaşamak. Başka hiçbir derdim yok...” (K1, 41, Antalya).

“...Valla gelecek planım... Kiralarda oturuyorum. Bir ev parası kazanmak için iyi bir işim olmasını isterdim yani. Kiralarda oturuyoruz yani...” (K2, 65, Balıkesir).

“...Vallahi bana kanserden dolayı 5 yıl ömür tanıldılar. 5 yıla ölmezsem kanseri yenmiş olacağım. (...) Ölmezsem inşallah emekli olmayı düşünüyorum...” (K3, 64, Konya).

“...İnşallah, Suriye meseleleri hallediyor. O yüzden Suriye’ye dönüp gitmek istiyor...” (K4, 18, Suriye).

“...Vallahi önümde şu anda baktığın zaman hiçbir planım yok. Gerçek diyorum yani. Bir yere girip orada sigortayı doldurup emekli olmaya çalışacağım...” (K5, 52, Aksaray).

“...Ya anasını satayım. Önce bir emekli maaşım olsa ilk başta borcumu öderim. Ondan sonra kendime şöyle bir ev alırım (önünde durduğumuz apartman dairesini gösteriyor), kız kardeşime kuru temizleme açarım, kendime de bir manav dükkanı açarım. Keyfime bakarım...” (K6, 53, Eskişehir).

“...Allah sağlığını bozmasın, başka bir şey istemiyorum. Sadece kafamı sokacak bir ev ve sağlık istiyorum yani. Bu sokaklardan kurtulmak artı sağlık. Çünkü sağlığın bozulduktan sonra yaşamaya gerek yok...” (K7, 51, Konya).

“...Tek isteğim gitmek... İş olsun, savaş bitsin Suriye’ye gitmek. Ne iş olursa olsun. Gidemezsem Almanya’ya gitmek. Burada hayat kötü, pahalı. Geçim zor...” (K8, 18, Suriye).

“...Bu işi belli bir süre yapıp bırakacağım işte. Sigortalı bir işim olsun istiyorum...” (K9, 38, Konya).

“...Allah’tan sağlık. Böyle. Başka bir düşüncem yok...” (K10, 70, Burdur).

Katılımcılardan borçlu olanlar borcunu ödemeyi, evsiz olanlar bir eve çıkmayı, kirada oturanlar bir ev almayı, sağlıksız olanlar sağlıklarını geri kazanmayı, göçmen olanlar memleketlerine geri dönmeyi umut etmektedirler. Ancak genel itibarıyla katılımcıların pek çoğunun emekli olmayı arzuladığı söylenebilir. Araştırma dahilindeki emekli olmuş katılımcılara baktığımızda ise yoksulluktan en azından ekonomik anlamda kaçınabilmek için gerekli olan gelirden yoksun olduklarını ve bu sebeple de ek gelir olarak atık toplama işiyle uğraştıklarını belirtmek elzemdir.

5. SONUÇ

Araştırmaya katılan atık toplayıcılarının, çok boyutlu bir sorun olan yoksulluğun derin etkilerini nasıl deneyimledikleri kendi anlatıları ve anlamlandırmalarıyla ifade edilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde tamamının erkek, büyük bir kısmınınsa bekar ya da boşanmış olduğu ifade edilebilir. Katılımcıların medeni durumlarına ilişkin anlatılara bakıldığında bir aile kuramamalarını ya da eşlerinden boşanmış olmalarını yaptıkları iş ile ilişkilendirdikleri söylenebilir. Atık toplayıcılığı sebebiyle ailelerine ayıracak vakitten yoksun oldukları, düşük gelirleri sebebiyle aile kuramadıkları/geçindiremedikleri ve yaptıkları iş sebebiyle de dışlanmaya maruz kaldıkları yönünde anlatıları bu düşüncelerini temellendiren sebeplerdir. Demografik özellikler dahilinde öne çıkan bir diğer kritik nokta, atık toplayıcılarının düşük eğitim düzeyine sahip olmalarıdır. Yoksulluk, eğitim olanaklarına erişmede engelleyici bir unsur olarak hem bireyi nitelikli bir istihdamdan alıkoyar hem de bireyin aile yaşamına da etki ederek kronik bir hale gelebilir. Bu açıdan ele alındığında düşük eğitim düzeyinin yoksulluğun hem bir sebebi hem de bir sonucu olarak düşünmek gerekmektedir. Katılımcıların sosyo-ekonomik özellikleri incelendiğinde ise öncelikle ciddi bir barınma sorunuyla karşı karşıya oldukları ifade edilebilir. Halihazırda çalışma yaşamlarında mevcut olan güvencesizliğe ek olarak gündelik yaşamlarındaki barınma sorununun ya da güvencesizliğinin eklendiği söylenebilir. Katılımcıların sosyo-ekonomik özellikleri arasında dikkat çeken bir diğer unsur, önemli bir kısmının yeterli gelirden ve sağlık güvencesinden yoksun olmasıdır. Yaptıkları iş yapısı itibarıyla düşük gelir sağlayan ve birçok sağlık problemlerine yol açabilen bir emek faaliyetidir. Atık toplayıcılığının, ekonomik yoksulluktan kurtulmak için yeterli bir gelir sağlamamasının yanı sıra bireylerin sağlıklarını yitirmelerine de sebep olduğu ifade edilebilir. Kaybedilen sağlık, yoksulluğun bir döngü haline gelmesindeki en önemli sebeplerdendir. Yoksul birey eski sağlığını geri kazanmak için hem zaman hem de para harcamak zorunda kalmaktadır. Bu süre zarfında da yoksulluk derinleşerek daha etkili hale gelmektedir. Sosyo-ekonomik özellikler dahilinde önem arz eden bir diğer husus, atık toplayıcılarının kültür-sanat faaliyetlerine neredeyse hiç katılım gösterememeleridir. Bu durumun başlıca sebepleri; atık toplayıcılığının yorucu bir emek faaliyeti olması sebebiyle bireylerin işten arta kalan zamanlarını çoğunlukla dinlenerek geçirmeleri ve kültür-sanat faaliyetlerine yönelik harcama yapacak ekonomik güce sahip olmadıkları yönündedir. Atık toplayıcılarının çalışma şartlarına ilişkin anlatılar incelendiğinde ise öncelikle bu emek faaliyetini tercih sebepleri dikkat çekmektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı önceki iş deneyimlerinde işverenler tarafından baskı ve sömürüye maruz kalmaları ya da yaşları ve sağlık durumları sebebiyle işe alınmamaları gibi gerekçelerle atık toplayıcılığına yöneldiklerini ifade etmiştir. Atık toplayıcılarının çalışma sürelerine baktığımızda ise haftanın her günü, günlük 11 saati aşan ve hatta 13 saate kadar uzanan sürelerle karşılaşmıştır. Bu yoğun çalışma sürelerine rağmen atık toplayıcılığın elde ettikleri gelir günlük 60 TL ile 500 TL arasında geniş bir skaladadır. Ancak büyük bir kısmının 2024 yılı için belirlenen 17002 TL’lik asgari ücretin epey altında altında bir gelir elde ettikleri ifade edilebilir. Düşük gelir ve yorucu çalışma şartlarının yanı sıra atık toplayıcılığı iş kazalarının da sık sık yaşandığı bir emek faaliyetidir. Katılımcıların önemli bir kısmı bu işi yürütürken trafik kazası geçirerek yaralandıklarını ifade etmişlerdir. Trafik kazalarına ek olarak atık toplayıcılarının yaptıkları iş sebebiyle şiddet ve suç eylemleri ile karşılaştıklarını belirtmek elzemdir. Çoğunlukla çalışma mekanı paylaşımı noktasında göçmen atık toplayıcıları ile bıçaklı yaralama/yaralanmaya kadar uzanan birçok olay yaşanmıştır. Atık toplayıcılarının işlerini yürütürken çevrelerinden gördükleri davranışlara bakıldığında hem atıkları ayrıştırma noktasında hem de zorlu koşullara rağmen çalışmaya devam etmeleri

noktasında olumlu davranışlarla karşılaştıkları ifade edilebilir. Öte yandan çöp ile kurdukları yakın temas, dış görünüşleri, etnik kökenleri ve yaptıkları işin toplumsal ölçekte düşük statülü olarak görülmesi gibi sebeplerle çevrelerinden aşağılayıcı tavırlar gördükleri yönünde anlatılar da mevcuttur. Gördükleri bir diğer olumsuz davranış ise kendilerine hırsız gözüyle bakılması ve birçok atık toplayıcısının hırsızlıkla suçlandıkları olaylarla karşı karşıya kalmalarıdır. Atık toplayıcılığı yapan bireylerin gelecek beklentileri incelendiğinde ise umutlarını tamamen yitirdikleri bir konumda oldukları söylenemez. Beklentileri, ihtiyaçları doğrultusunda değişkenlik arz etmekle beraber genel anlamda katılımcıların emekli olma gibi genel bir beklentileri mevcuttur. Ancak araştırma dahilindeki emekli olmuş katılımcılara baktığımızda ise geçinemedikleri için atık toplama faaliyetine yöneldiklerini de belirtmek gereklidir.

Sonuç olarak atık toplayıcılarının; yetersiz ve sağlıksız beslenme, barınma sorunu, sağlık hizmetlerine erişememe ve işleri gereğince yeni sağlık sorunları yaşama, şiddete ve suç eylemlerine maruz kalma, damgalanma ve dışlanma, yoğun çalışma saatleri ve düşük gelirleri sebebiyle sosyalleşememe ve toplumun genel tüketim düzeyinin altında kalarak yetersiz tüketici konumunda bulunma gibi birçok yoksulluk etkisi ile karşı karşıya kaldıkları vurgulanmalıdır. Sen'in Kapasite Yaklaşımı bağlamında incelendiğinde atık toplayan bireylerin kendilerini eğitim, sağlık, sosyal ve ekonomik anlamlarda olumsuz etkileyen unsurlardan kaçınabilme yetilerinin bulunmadığı ortaya koyulmalıdır. Kavramsal olarak kısaca belirtmek gerekirse de, atık toplayıcılarının anlatıları doğrultusunda "yapabilirlikten yoksun" olduklarını ifade edebiliriz. Atık toplayıcılığı araştırma dahilindeki engelli, yaşlı, düzensiz göçmen, işsiz ve eski hükümlü bireyler için hem bir mecburiyet hem de yoksullukla başa çıkma noktasında tutunabilecekleri son bir dal olarak nitelenebilir. Atık toplayıcılarının çalışma ve gündelik yaşamlarında, ekonomik ve kültürel dışlanma biçimleri başta olmak üzere sosyal dışlanmanın bütünsel etkilerini yaşadıkları da ifade edilmelidir. Bu çerçevede keskin bir yoksulluk ve bundan kaynaklanan çok katmanlı yoksunluklar ve sosyal dışlanma anlatıları dikkat çekmektedir. Sağlıksız, güvencesiz ve belirsiz koşullarda çalışmanın yarattığı, sosyal, ekonomik ve kültürel yoksunluk ve toplumun dışına itilme durumu, fiziksel ve psikolojik bariyerler yaratarak sosyal dışlanmayı derinleştirmektedir. Ayrıca son dönemlerde artan biçimde düzensiz ve kontrolsüz göçün etkisiyle toplumun alt katmanında yoksunluğun derinleştiği görülmektedir. Katmanlı dezavantajlılıklara sahip olan kesimlerin de ötekileştirdiği yeni kültürel- etnik kimlikler düzensiz göçün sonucu olarak yeni sosyal problemleri tartışmaya açmaktadır. Ötekinin de ötekileştirdiği bu yeni gruplar sosyal bilimlerde yeni tartışmaları ve çözüm arayışlarını gündeme getirmektedir. Bu çerçevede ilişkisel anlamda yeni sosyolojik çalışmalara ve sosyal politikalara olan ihtiyaç net biçimde ortadadır.

KAYNAKÇA

- Anderson, N. (2017). *Hobo: Evsiz Adamın Sosyolojisi*, (Çev: E. Pınar). Heretik Yayınları, Ankara.
- Annandale, E. (2003). "Gender and Health Status: Does Biology Matter? Debating Biology: Sociological Reflections on Health", *Medicine and Society*, (Ed: S. Williams, L. Birke, G. Bendelow), Routledge Press, London.
- Baltacı, A. (2018). "Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1, 231-274.
- Batur, T. (2021). "Yoksullukla Mücadelede Politika ve Programların Uygulanabilirliği: Selçuklu İlçesi Örneği" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Birkbeck, C. (1979). "Garbage, Industry, and The 'Vultures' of Cali, Colombia", *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, (Ed: R. Bromley and C. Gerry), John Wiley and Sons Press, New York.
- Boyacı, E. (2023). "Geçici Koruma Statüsündeki Atık Toplayıcısı Bireyler ve Yoksulluk". *Bozok Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 95-103.
- Erdendoğdu, F. (2014). "Sosyal Tabakalaşma ve Eşitsizlik". https://www.academia.edu/7259472/Sosyal_Tabakala%C5%9Fma_ve_E%C5%9Fitsizlik (erişim tarihi: 10.04.2024).
- Erdoğan, N. (2007). "Garibanların Dünyası: Türkiye'de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar", *Yoksulluk Halleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, (Ed: N. Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ergun, C. (2005). "Yoksulluk ve Enformel Sektör: Çöp Toplayıcıları Örneği (Isparta-İzmir Karşılaştırması)" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Gökbayrak, Ş. (2003). "Enformel Sektöre Yönelik Sosyal Koruma Modelleri". *Mülkiye Dergisi*, 27/239, 231-254.
- Gür, D. (2019). "Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma: Antalya Geri Dönüşüm İşçileri" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi.

- Körükmez, L., (2008). "Kent Yoksulluğu ile Mücadelede Kadınların Geliştirdiği Stratejiler ve Toplumsal Cinsiyet Rollerini", Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları, (Ed: N. Oktik), Yakın Kitabevi, İzmir.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel Araştırmalarda Analiz*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Marx, K. (2003). *Kapital (Cilt 1)*. (Çev: A. Bilgi), Eriş Yayınları, Ankara.
- Marshall, M. N. (1996). "Sampling for Qualitative Research". *Family Practice*, 13/6, 522-526.
- Metin, B. (2014). "Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen'in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme". *Journal of Yasar University*, 9/36, 6315-6327.
- Nettleton, S. (1995). *The Sociology of Health and Illness*. Polity Press, Cambridge.
- Özcan, S. E. (2016). «Yoksulluk Göstergesi Olarak Hoşnutsuzluk Endeksi, Türkiye İçin Bir Deneme». *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, -/48, 294-313.
- Özçelik Adak, N. (2015). *Sağlık sosyolojisi: Kadın ve Kentleşme*. Siyasal Kitabevi, İstanbul.
- Özen, Y. (2019). "Toplumsal Cinsiyete Özgü Tıp Üzerine Sosyolojik Tartışmalar - Sociological Discussions on Gender-Specific Medicine". *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 2/2, 279-294. <https://doi.org/10.33708/ktc.650092> (02.05.2024)
- Özsoy, D. (2013). Yeni Kent Yoksulluğu, Atık Toplayıcıları ve Temsil Sorunsalı: Katık Dergisi Üzerine Bir İnceleme. *Istanbul University Faculty of Communication Journal*, 43/-, 105-121. <https://doi.org/10.17064/iüifhd.57371> (27.04.2024)
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*, (Çev: Y. Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2000). "Kent Yoksulluğu ve Modernite'nin Bu Soruya Yaklaşım Seçenekleri Üzerine", Devlet Reformu: Yoksulluk, (Ed: H. Akder ve M. Güvenç), TESEV Yayınları, İstanbul.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). "Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme". *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20/1, 153- 182.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2016). "Göçün Toplumsal ve Mekansal Yapı Üzerindeki Etkileri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21/4, 1347-1359.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.06.2024 ✓Accepted/Kabul: 10.09.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1495309

Research Article/Araştırma Makalesi

Bakır, E. ve Özmen, N. (2024). "Üniversiteli Gençlerde Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı Düzeyinin İncelenmesi ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Kapsamında Çözüm Önerileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 91-108.

ÜNİVERSİTELİ GENÇLERDE ÇEVİRİMİÇİ (ONLINE) ALIŞVERİŞ BAĞIMLILIĞI DÜZEYİNİN İNCELENMESİ VE SOSYAL HİZMET UYGULAMALARI KAPSAMINDA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ*

Ercan BAKIR**, Nebile ÖZMEN***

Öz

Araştırma üniversitede öğrenim gören gençler arasında çevrimiçi alışveriş bağımlılığının sıklığını belirlemeyi ve sosyal hizmet uygulamaları kapsamında çözüm önerileri sunmayı amaçlamaktadır. Araştırma, genel tarama modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Örneklem tabakalı örnekleme yöntemiyle seçilmiş olup, toplam 300 öğrenciden oluşmaktadır. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Anket, kişisel bilgi formu ve Bergen Alışveriş Bağımlılığı Ölçeğini içermektedir. Araştırmanın bulgularına göre, anne eğitim düzeyi ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Anne eğitim düzeyi yüksek olan bireylerde çevrimiçi alışveriş bağımlılığının daha sık görüldüğü belirlenmiştir. Araştırma ayrıca aile ve arkadaşlarla yaşanan tartışma sıklığının çevrimiçi alışveriş bağımlılığı düzeyini etkilediğini göstermiştir. Bağımlılık düzeyinin artmasıyla aile ve arkadaşlarla yaşanan tartışmaların da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Psikiyatrik tedavi gören bireylerin çevrimiçi alışveriş bağımlılığı konusunda daha yüksek risk altında oldukları da belirlenmiştir. Sonuç olarak, bu araştırma gençler arasında çevrimiçi alışveriş bağımlılığının önemli bir konu olduğunu ve sosyal hizmet alanında bu konuda farkındalık yaratılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Davranışsal Bağımlılık, Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı, Sosyal hizmet, Gençlik.*

EXAMINING THE LEVEL OF ONLINE SHOPPING ADDICTION IN UNIVERSITY STUDENTS AND SOLUTION SUGGESTIONS WITHIN THE SCOPE OF SOCIAL SERVICE PRACTICES

Abstract

The research aims to determine the frequency of online shopping addiction among young people studying at university and to offer solutions within the scope of social work practices. The research was conducted using the general survey model. The sample was selected by stratified sampling method and consists of a total of 300 students. A questionnaire was used as a data collection tool. The questionnaire includes personal information form and Bergen Shopping Addiction Scale. According to the findings of the study, it was determined that there was a significant relationship between mother's education level and online shopping addiction. It was determined that online shopping addiction was seen more frequently in individuals with a high level of maternal education. The study also showed that the frequency of arguments with family and friends affected the level of online shopping addiction. It was concluded that the discussions with family and friends increased with the increase in the level of addiction. It was also determined that individuals receiving psychiatric treatment were at higher risk for online shopping addiction. In conclusion, this study emphasises that online shopping addiction among young people is an important issue and that awareness should be raised in the field of social work.

Keywords: *Behavioural Addiction, Online shopping addiction, Social work, Youth.*

*Bu çalışma, Sağlık Bilimler Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı'nda 2023 yılında kabul edilen "Üniversiteli Gençlerde Görülen Yeni Bağımlılık Türleri Sosyal Değişkenler ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Kapsamında Çözüm Önerileri" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

**Bandırma Eğitim ve Araştırma Hastanesi, BALIKESİR.

e-posta: bakir_ercan@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1601-600X>)

***Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, İSTANBUL.

e-posta: nebile.ozmen@sbu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6141-0183>)

1. GİRİŞ

Bağımlılık, bireylerin kendilerine zarar vermesine karşın, belirli bir eylemi yinelemeye yönelik önüne geçilemez istek duyma hali olarak tanımlanmıştır (Yıldız, 2016, s. 26). Bağımlılık fiziksel bağımlılık ve davranışsal bağımlılıklar olmak üzere ikiye ayrılır (Delibaş, 2019, s. 3). Sanayi devrimi ile başlayan ve sonrasında farklı isimlerle anılan sanayi sonrası dönem (bilgi çağı, teknoloji çağı, postmodern dönem) ile devam eden süreçte toplumsal anlamda çeşitli farklılaşmalar olmuştur. Şimşek (2002) meydana gelen değişikliklerden bazılarını teknoloji üretimi ve kullanımında yaygınlaşma, buna bağlı olarak web tabanlı alışveriş yapma, giyim ve gıda üretiminde ve bu ürünlere erişimde artış, insan hakları ve ilintili kavramlarda meydana gelen değişimler ile ihtiyaç veya ihtiyaç dışı ürünlere ulaşma isteği olarak ifade etmiştir. Bu değişimin son yıllarda artarak devam ettiği düşünülmektedir. Yine özellikle genç bireylerde sosyal medya etkileşiminin yaygınlaşması ve sosyal refah seviyesi yüksek toplumlardaki yaşam standartlarının görünür hale gelmesi ile lüks tüketime karşı olan ilginin arttığı düşünülmektedir. Bu değişen yapılar ile birlikte yeni tip bağımlılıklar ortaya çıkmıştır (Ertemel ve Eroğlu Pektaş, 2018, s. 19). Davranışsal bağımlılık olarak tanımlanan bu yeni tip bağımlılık türlerinde bir maddeye karşı değil de daha çok bir nesneye bağımlılık duyma hali veya bir davranışı tekrar ederek haz alma söz konusudur (Bektaş, 2018, s.148-149).

Davranışsal bağımlılık kavramı literatüre nispeten yeni giren bir kavramdır. Literatür incelendiğinde bazı davranışları tekrarlamamanın insan vücudunda madde kullanımı sırasında ortaya çıkan kontrol kaybı ve kısa vadeli ödül hissi veya davranışların öforik etkisi ile dürtüsel olarak davranışları tekrarlama isteği gibi benzer etkileri olduğunun belirlendiği ve bu sebeple davranışsal bağımlılık veya maddeye bağlı olmayan, madde harici bağımlılık olarak tanımlandığı görülmüştür (Grant vd., 2010, s.4). Davranışsal bağımlılıkların geniş bir yelpazeye yayıldığını görmekteyiz. Teknoloji bağımlılığı, kumar bağımlılığı, alışveriş bağımlılığı, ilişki bağımlılığı, yeme bağımlılığı literatürde yer alan davranışsal bağımlılıklardan bazılarıdır (Bektaş, 2018, s. 149).

Alışveriş bağımlılığı kavramı 1915 yılında Emil Kreapelin tarafından alışveriş “oniomania” (onyomani) olarak tanımlanmasıyla ortaya çıkmıştır ve Yunanca satış anlamına gelen “onios” ve çılgınlık, delilik anlamına gelen “mania” kelimelerinden oluşmaktadır (Kearney ve Stevens, 2012). Tarihçesi eski olan alışveriş bağımlılığı literatürde farklı isimlerle anılmıştır. Bu kavramlar; “kompulsif satın alma bozukluğu”, “kompulsif alışveriş” ya da “patolojik satın alma” kavramlarıdır (Maraz vd., 2015). Literatürdeki kavramların farklı adlandırılmasının sebebi uzmanların bozukluğu farklı sınıflamaların altında birleştirmesinden ve tanı ölçütlerini net bir şekilde belirleyememesinden kaynaklanmaktadır (Clark ve Calleja, 2008). Günümüzde ise internet teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte alışveriş yapma davranışında değişim meydana gelmiş ve online yapılabilir hale gelmiştir (Akkaş, 2021). Bu durumla birlikte çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı kavramı literatüre girmiştir.

Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı, alışveriş motivasyonunun kontrolünün kaybedilmesi ve bu durumun aşırı düzeyde endişeye sebep olması, ayrıca alışveriş faaliyetlerine fazla zaman ve enerji ayrılması durumunu ifade eder ayrıca bu durum bireyin diğer önemli yaşam alanlarını olumsuz yönde etkileyecek düzeydedir (Andreassen vd., 2015).

Çerçi ve Özkaya (2014) çevrimiçi alışveriş bağımlılığının, gelişen teknoloji ve modern yaşamın etkisiyle arttığını ve bu dönüşümde mobil cihazların ve telefonların satın alma davranışını online ortamlara taşımalarının, internet üzerinden alınan ürünlerde indirimlerin sunulmasının, birden fazla ürünün karşılaştırılabilmesinin ve zamandan tasarruf sağlamanın etkili olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, alışveriş sepetinin belirli bir süre sonra boşaltılması, hatırlatıcı e-postalar ve indirim kuponları da çevrimiçi alışveriş bağımlılığını artırmıştır.

Literatür incelendiğinde alışveriş bağımlılığının altında yatan nedenlerin psikolojik etkenler olduğunu görmekteyiz. Alışveriş yaparken bağımlı bireylerin zorunlu ihtiyaçlar dışında duygu durumunu iyi hale getirmek için alışveriş yaptığı belirtilmektedir (Özçelik vd., 2017). Alışveriş bağımlılarının profil yapıları incelendiğinde, hedonist amaçla kullanan bireylerin fayda amaçlı kullanan bireylere göre daha fazla bağımlılık riski taşıdıklarını ve alışveriş sonrasında mutlu ve rahatlamış hisseden bireylerin hiçbir şey hissetmeyenlere oranlarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Günüş ve Doğan Keskin, 2016). Alışveriş bağımlılığı ile ilgili tanı ve tedavi konularında araştırmalar olmakla birlikte tam anlamıyla tanı ve tedavi kriterleri belirlenmemiştir. Yine de literatür tarandığında alışveriş bağımlılığına ilişkin; sıklıkla dayanılmaz rahatsız edici ya da anlamsız biçimde yaşanan satın alma uğraşları veya dürtülerinin olması, gereksinimi olmadığı halde sıklıkla kişinin eşya satın alması,

maddi imkanlarının el verdiğinden daha fazla şey satın alması ya da niyetlendiğinden daha uzun süre alışveriş yapması biçiminde; uygunsuz satın alma uğraşlarının olması veya dürtülerinin olması, bu durumun toplumsal ve mesleki işlevlerde sorunlara ve madde problemlere neden olması, alışveriş bağımlılığı davranışının sadece mani ya da hipomani dönemlerinde ortaya çıkmış olmaması belirtileri tanı kriterleri olarak ifade edilmiştir (McElroy vd., 1994; Tamam, 2009).

Gençlik kavramının tanımına baktığımızda tek tip bir tanım olmadığını görüyoruz. Bunun nedeni biyolojik, psikolojik ve sosyolojik faktörlerin aynı anda bireysel gelişimi etkilememesidir (Bayhan, 1997). Farklı bilim dallarının tanım kıstaslarına bakıldığında; biyolojik temelli yaklaşanların daha çok bedensel gelişimleri dikkate alarak bir yaş aralığı belirlerken, psikoloji bilimi gençliği ruhsal gelişim dönemlerine ayırmakta olduğu, sosyoloji bilimi ise gençliğin denk geldiği döneme göre bir yaş aralığından söz ettiği görülmektedir (Yaman, 2016). Biyolojik temelli yaklaşımın gençlik kavramını fiziksel gelişimi dikkate alarak bir yaş aralığı belirttiği ve yaş aralığına bağlı tanımladığı görülmektedir (Demir, 2015). Ülkemizde çeşitli resmi kaynaklarda gençlik yaş aralığı aktarılmıştır. Yaş aralığı geçen resmi kaynaklara bakacak olursak 11. Kalkınma Planı'nda gençliğin yaş aralığı 15-24 olarak tanımlandığı görülmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019). Gençlik ve Spor Bakanlığı resmi sitesinde ise gençlik yaş aralığı 14-29 olarak belirtilmiştir (Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2018).

Gençlik, çocukluk ve yetişkinlik arasında kalan hayat dönemidir (Yörükoğlu, 1996, s. 13). Bu dönemde bireylerin kişiliklerinde ve davranışlarında değişiklikler meydana gelir ve bu değişiklikler farklı bilim ve disiplin dalları tarafından açıklanmaya çalışılır (Beşirli, 2013). Gençlik döneminde artan merak, baş etme kapasitesindeki yetersizlikler hayır diyememe gibi bireysel özellikler kişilerin bağımlı olması açısından risklidir (Şirin, 2020). Birincioğlu (2021) yaptığı çalışmada alışveriş bağımlılığının genç nüfusta daha fazla görüldüğünü sonucuna ulaşmıştır. Bunun nedenini ise genç nüfus tarafından teknolojinin etkin olarak kullanılması, yaş ilerledikçe internet ve teknoloji kullanımının azalması olarak ifade etmiştir. Literatüre bakıldığında yine hem madde bağımlılığının hem de davranışsal bağımlılıkların gençlerde görülme sıklığının diğer gruplara oranla daha fazla olduğu yer almaktadır (Grant, vd., 2010, s.3).

Üniversiteli gençlerinin ortalama yaşlarına bakıldığında ağırlıklı 18-25 olmakla birlikte 30'lu yaşlara kadar öğrenci olduğu görülmektedir. Gelişim psikolojisi açısından bu dönem ele alındığında geç ergenlik dönemi ile ilk yetişkinlik dönemleri içerisinde olduğu söylenebilir. Bu dönem gençlerin çeşitli problemler yaşadığı bir dönemdir. Bu sıkıntılar gençlerin gelişim sürecinden kaynaklanabileceği gibi üniversite hayatının yarattığı problemler olabilir. Yapılan bir araştırmada üniversiteli gençlerin problemlerinin daha çok "okul" ve "başarı" ile ilgili olduğu, bununla beraber "gelecek", "aile" ve "kız-erkek arkadaşlığı" sorunlarının izlediği, kızların üniversitede problem türü ve sayısı yönünden erkeklerden daha çok sorunlarının bulunduğu, öğrencilerin ruhsal bozukluk durumlarına bakıldığında ise "kimlik kargaşası" veya kimlik karışıklığından kaynaklanan uyum bozukluğunun görüldüğü bulunmuştur. Aynı araştırmada üniversite öğrencilerinin yüzde 80'inin derslere karşı ilgisizlik, okul başarısında gerileme, beslenmede veya uyku düzeninde bozukluklar, depresif duygular, ani öfke patlamaları gibi ortaya çıkan belirtiler ve uyum bozukluklarının görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca çalışmada, aile ile ilgili problem yaşayanlarla akademik ve mesleki sorunlar yaşayanların nevrotik ve depresif belirtilerinin daha fazla olduğunu ifade edilmiştir (Özdemir, 1985). Yukarıda yer alan problemler ve bağımlılık açısından riskli grupta yer almaları, gençlerin dezavantajlı grup içerisinde tanımlanmasına neden olmaktadır.

Sosyal hizmet mesleği uluslararası sosyal hizmet uzmanları derneği tarafından; "Sosyal değişme ve kalkınmayı, sosyal içermeyi, insanların güçlendirilmesi ve özgürleşmesini hedefleyen uygulama temelli bir meslek ve akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve farklılıklara saygı sosyal hizmet için temeldir. Sosyal hizmet mesleği, insan ve toplum bilimleri ve yerel bilgiden oluşan eklektik bilgi temeli aracılığıyla insan refahını iyileştirmek için bireyleri ve sistemleri bir araya getirir" şeklinde tanımlanmıştır (ISWF, 2014).

Sosyal hizmet mesleği dezavantajlı grup içinde yer alan gençler ve bağımlılar ile çalışır (Duyan, 2010; Zastrow, 2014). Bağımlılık davranışı sergileyen gençlerin bağımlılıktan kurtulmaları ve gelişimlerini en iyi şekilde tamamlamaları için sosyal hizmet mesleği kendi bilimsel teknik ve yöntemleri ile konuya yaklaşır ve çözüm önerileri sunar (Polat, 2014, s. 145).

Sosyal hizmetin uluslararası tanımı incelendiğinde değişim, sosyal içerme, güçlendirme ve özgürleştirme kavramları dikkati çekmektedir. Bu kavramlar bağımlı bireyler ile çalışırken odaklanılabilecek kavramlardır. Bağımlı ve çevresinde oluşabilecek değişimi yaratmak tedavi sürecinin bir hedefidir. Bağımlı bireyin yaşadığı izolasyondan arındırmak ve sosyal içermenin sağlanması yine tedavi sürecinin hedeflerindedir. Yine bireyin bağımlı olduğu davranışa karşı kontrolü alması bireyin güçlendirilmesi ile sağlanabilir. Ayrıca bütün bu tedavi sürecinin sonrasında birey bağımlılığın arınıp özgürleştirilir. Sosyal hizmet uzmanları bağımlılar ile çalışırken mesleki bilgilerinin yanında farklı bilimlerden faydalanırlar.

Bağımlılar ile çalışan sosyal hizmet uzmanlarının farklı görevleri bulunmaktadır. Polat (2014) bu görevleri, birey ve ailesine ilişkin değerlendirme, psikososyal müdahaleler ve tedavi sonrası sürecin planlanması olarak belirtmiştir. Ayrıca sosyal hizmet uzmanları bağımlı bireyler ile çalışırken genelde sosyal hizmet veya klinisyen sosyal hizmet uzmanı olarak sürece dahil olabilir. Genelde sosyal hizmet uygulamasında mikro, mezo ve makro boyutta yapılan çalışmalar yer alırken, klinik sosyal hizmet modelinde sosyal hizmet uzmanının almış olduğu terapi eğitimi ile yaptığı terapi süreçleri yer almaktadır (Zubaroğlu Yanardağ vd., 2020).

Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının tanı ve kriterlerinin belirgin olmamasından dolayı belirgin bir tedavi yöntemi yoktur. Yine de kendine yardım grupları ve bilişsel davranışçı terapilerin bozukluğa yardımcı olabildiği düşünülmektedir (Lee ve Msysk, 2004 ve Bozdağ Türker, 2019). Bilişsel davranışsal terapi (BDT) yönteminde alışveriş bağımlılığı ele alınırken olağanüstü bir alışveriş fırsatını kaçırma korkusu, gücü abartma eğilimi ve satın alınacak şeylere atfedilen önem gibi bilişsel hatalar üzerinde çalışılır. Tedavi sürecinde para yönetme becerisini arttırmak, stresle baş etme kapasitesini arttırmak ve sorun çözme becerilerinin güçlendirilmesi ele alınan alt hedeflerdir. Kendini gözleme teknikleri kullanılarak alışveriş davranışının altında yatan durumsal, duygusal ve bilişsel şartlar, tetikleyici ipuçları belirlenebilir. Ayrıca alışveriş davranışının pozitif ve negatif pekiştiricilerine de ulaşılabilir. Bilişsel yeniden yapılandırma ve yeniden çerçeveleme teknikleri kullanılarak alışveriş davranışına dair beklentiler değiştirilebilir ve alışveriş davranışına dair negatif hisler uygulanarak sağlıklı alışveriş örüntüleri geliştirilebilir (Türkçapar, 2018). Sosyal hizmet uzmanları ise aldıkları klinik eğitimlerle BDT temelli çalışmalar yapabilir.

Araştırma davranışsal bağımlılıklardan olan çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının üniversitede öğrenim gören öğrencilerde görülme sıklığının belirlenmesi ve sosyodemografik özelliklerin çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığına olan etkilerinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmada konuyla ilgili sosyal hizmet uygulamaları kapsamında çözüm önerileri sunmak amaçlanmaktadır. Bu araştırmanın özgün değeri sosyal hizmet alanında yapılan ve üniversite öğrencilerinde görülen davranışsal bağımlılıklardan çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının görülme sıklığının ile bu bağımlılık türüne sosyal değişkenlerin etkisinin belirlenmesi amaçlanan nicel bir çalışma olmasıdır. Araştırma Sağlık Bilimleri Üniversitesi ile sınırlıdır. Araştırmanın önemi ise çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı tedavi ekibinin bir parçası olabilecek sosyal hizmet uzmanlarının bağımlı profiline anlama, üzerinde çalışılması gereken sosyal değişkenleri belirleme ve buna yönelik öneriler sunulması açısından önemlidir.

Araştırma yukarıda bahsi geçen amaç doğrultusunda şu sorulara cevap aramaktadır. Üniversiteli gençlerde çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının görülme sıklığı nedir? Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığını etkileyen demografik özellikler nelerdir? Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığında psikiyatrik tedavi görme, hayatın büyük çoğunluğunun geçirildiği yer, aile ekonomik durum, yapılan aktiviteler gibi değişkenler etkili midir?

2. YÖNTEM

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden olan genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modelleri; *“çok sayıda elemanlardan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacıyla evrenin tümü ya da ondan alınacak bir grup örnek ya da örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir”* (Karasar, 1994).

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın kapsamı, öğrencinin öğrenim gördüğü Sağlık Bilimleri Üniversitesi İstanbul Yerleşkesindeki Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerle sınırlıdır. Bu sınırlama, örneklem grubuna ulaşımında kolaylık sağlamak için yapılmıştır. Araştırma verileri, belirtilen örneklem grubunu kapsar ve genelleme yapılması mümkün değildir. Ayrıca, araştırma 2020-2023 yılları arasında öğrenim gören üniversite öğrencileri ile sınırlıdır.

Bu araştırmada, ilk olarak katılımcılara araştırma konusunda bilgi verilmiş ve Bilgilendirilmiş Onam Formu sunulmuştur. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır. Araştırmaya kabul edilme kriteri, İstanbul'daki Sağlık Bilimleri Üniversitesi'nin Sağlık Bilimleri Fakültesi'nde öğrenci olmaktır. Bu kriterleri karşılamayan bireyler araştırmaya dahil edilmemiştir.

Araştırmanın örnekleme yöntemi olarak tabakalı örnekleme kullanılmıştır. İstatistiksel olarak, tabakalı örnekleme, bir popülasyondan veri toplamak için belirli bir olasılık örnekleme yöntemi kullanır. Bu yöntem, evrenin sınıflara ayrılmasını ve bu sınıflardan rastgele seçimler yapılmasını içerir. Tabakalı örnekleme, evrenin daha doğru bir şekilde temsil edilmesini sağlar ve örnekleme hatasını azaltır. Bu örnekleme yöntemi, basit rasgele örnekleme yöntemine göre daha küçük bir örneklem boyutu ve daha düşük maliyetle popülasyonun daha yüksek düzeyde temsil edilmesini sağlar (Neuman ve Robson, 2014).

Araştırma örnekleme Şubat 2020 tarihinde Sağlık Bilimleri Üniversitesi internet sitesinde yer alan öğrenci sayılarına göre belirlenmiştir. Sağlık Bilimleri Üniversitesinin İstanbul yerleşkesinde yer alan Sağlık Bilimleri Fakültesinde öğrenim gören 1497 Kadın, 1481 Erkek öğrenci bulunmaktadır. Örneklemi belirlemek için $N=2978$ 'dir. $N/n= 0,10$ olarak kabul edilmiş olup örneklem hacmi yaklaşık 150 Kadın, 150 Erkek öğrenci şeklinde hesaplanmıştır.

Araştırmada evren iki kadın ve erkek olmak üzere iki tabakaya ayrılmıştır. Örneklem hesaplandıktan sonra araştırmaya katılımcılar 150 kadın 150 erkek olacak biçimde basit rastlantısal yolla belirlenerek davet edilmiştir.

Araştırmada katılımcıların cinsiyet dağılımına bakıldığında kadın erkek sayısının 150'şer kişi ile eşit olduğu görülmektedir. Katılımcıların bu şekilde seçilmesinin iki sebebi bulunmaktadır. İlki araştırma konusundaki bağımlılık türlerinin cinsiyet değişkenine göre dağılımının araştırılmış olmasıdır. Bir diğer sebep ise evrende kadın erkek oranının birbirine yakın olmasının örnekleme yansıtılmasının hedeflenmesidir. Bu hedefler ışığında evren kadın erkek olarak iki tabakaya ayrılmış olup, tarama araştırmalarında örneklemin evrene oranının en az %10 olması gerektiği bilgisi (Cochran, 2007) göz önünde bulundurulmuş ve 150 kadın 150 erkek biçiminde örneklem belirlenmiştir. Daha sonra katılımcılar cinsiyet değişkeni göz önünde bulundurularak basit tesadüfi yöntem ile araştırmaya davet edilmiştir.

2.2. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması

Bu çalışmada, veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Anket iki bölümden oluşur. İlk bölüm, katılımcıların sosyo-demografik bilgilerini toplamak için tasarlanmış bir kişisel bilgi formudur. İkinci bölümde ise, Andreassen ve diğerleri tarafından 2015 yılında oluşturulan Bergen Alışveriş Bağımlılığı Ölçeğinin (Bergen Shopping Addiction Scale; BSAS) çevrimiçi alışverişler için Türkçe'ye uyarlanmış versiyonu kullanılmıştır. Bu ölçek, toplamda 28 sorudan oluşan ve 5'li Likert tipi bir ölçektir. Ölçekteki maddelere verilen yanıtlar, '0 kesinlikle katılmıyorum' ile '4 kesinlikle katılıyorum' arasında artan bir katılım derecesi ile derecelendirilmiştir. Ölçek, duygudurum dalgalanmaları, hoşgörü, tekrar, çatışma, geri çekilme ve sorunlar olmak üzere çeşitli boyutları içerir. Bu ölçeğin temel amacı, bireylerin çevrimiçi alışveriş eylemlerinin dürtüsel olup olmadığını belirlemektir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 0, en yüksek puan ise 112'dir. Ölçekten alınan puanın yüksek olması, bireyin çevrimiçi kompulsif alışveriş bozukluğu düzeyinin yüksek olduğunu gösterir (Bozdağ ve Yalçınkaya Alkar, 2018). Veriler hem Google formlar aracılığıyla online hem de yüz yüze yapılmıştır.

2.3. Verilerin Normallik ve Güvenirliği

Çalışmadaki veriler SPSS (The Statistical Packet for The Social Sciences) 22 paket program kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin analizinde parametrik test yöntemleri olan bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü anova testi ve pearson korelasyon testi kullanılmıştır.

Araştırma ölçeğinin güvenilirliği ve çarpıklık basıklık değeri test edilmiş olup veriler tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırma ölçeğinin güvenilirlik skorları

	Cronbach's Alpha	Madde Sayısı
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	,961	28

Çalışmanın bu bölümünde araştırma ölçeğinin istatistiksel güvenilirliğini belirlemek için yapılan Cronbach's Alpha analizinin sonuçları sunulmaktadır. Cronbach's Alpha analizi, test edilecek ölçeğin tüm maddelerini dikkate alarak gerçekleştirilir ve elde edilen güvenilirlik skoru, 0.70 ve üzeri olduğunda, ölçeğin istatistiksel olarak güvenilir olduğunu gösterir. Ayrıca, 1'e yaklaşan ve artan skorlar, güvenilirliğin arttığını gösterir.

Yukarıda belirtilen tabloda, araştırma ölçeğinin güvenilirlik skorları bulunmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, ölçeğin Cronbach's Alpha değeri, 0.900 üzerinde mükemmel bir seviyede bulunmuştur. Bu sonuçlar, yüksek güvenilirliğe sahip olan ölçeğin hipotez testlerinde kullanılabilir olduğunu göstermektedir ve bu durum, ölçeğin kullanılabilirliğini engelleyen bir durum olmadığını göstermektedir.

Tablo 2: Araştırma ölçeğinin çarpıklık ve basıklık değerleri

	Çarpıklık	Basıklık
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	1,629	1,591

Çalışmanın normallik incelemesi kapsamında hipotez testlerinde kullanılacak ölçeğin çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Bu bağlamda, -2 ve +2 arasında elde edilen çarpıklık ve basıklık değerleri, verilerin normal bir dağılıma sahip olduğunu gösterir. Ayrıca, bu değerler hipotez testlerinde parametrik testlerin kullanılmasını gerektirir. Bu, verilerin belirli bir parametrik model veya dağılımı takip ettiğini ve bu nedenle parametrik istatistiksel testlerin uygulanabileceğini gösterir. Bu tür testler genellikle daha güçlüdür ve daha hassas sonuçlar sağlar, ancak normal dağılım varsayımının karşılanması gereklidir. Bu durumda, çarpıklık ve basıklık değerlerinin -2 ve +2 arasında olması, bu varsayımın karşılandığını gösterir. Bu nedenle, hipotez testlerinde parametrik testlerin kullanılması uygun olacaktır.

3. BULGULAR

Bu bölümde çalışmada belirlenen amaçlara uygun olarak toplanan verilerin betimsel ve istatistiksel analizleri sunulmuştur. Betimsel analizler kapsamında, verilerin dağılımları frekans, yüzde, ortalama ve standart sapma değerleri ile incelenmiştir. Bu, verilerin genel özelliklerini ve dağılımlarını anlamak için önemli bir adımdır.

İstatistiksel analiz bağlamında, araştırma verileri, araştırma amaçlarına uygun olarak seçilen uygun istatistiksel analizlerle test edilmiştir. Bu analizler, verilerin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlar ve araştırma sorularına veya hipotezlere yanıt bulmada yardımcı olur. Bu tür analizler genellikle, veriler arasındaki ilişkileri, etkileşimleri ve farklılıkları belirlemek için kullanılır. Bu nedenle, bu bölümde sunulan analizler, araştırmanın genel sonuçlarına ve bulgularına önemli bir katkı sağlar. Bu analizlerin sonuçları, araştırmanın sonuçlarının ve bulgularının tartışıldığı sonraki bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Tablo 3: Demografik Bilgiler

		Frekans	Yüzde
Yaş	17-20	165	55
	21-24	122	41
	25 ve üzeri	13	4
Cinsiyet	Erkek	150	50
	Kadın	150	50
Hayatın Çoğunluğunun Geçirildiği Yer	Köy - Belde – İlçe	125	42
	İl	175	58
İstanbul'da Beraber Yaşanılan Kişi	Aile	144	48
	Arkadaş	32	11
	Akraba	14	5
	Yurt veya Apart	110	36
Ortalama Harcama Tutarı	Çok Az	38	13
	Az	78	26
	Orta	69	23
	İyi	38	13
	Çok İyi	77	25
Aile Ortalama Gelir Düzeyi	Çok Az	36	12
	Az	112	37
	Orta	82	28
	İyi	37	12
	Çok İyi	33	11
Anne Eğitim Düzeyi	Okuryazar	25	8
	İlkokul	124	41
	Ortaokul	42	14
	Lise	65	22
	Lisans	38	13
	Lisansüstü	6	2
Baba Eğitim Düzeyi	Okuryazar	8	3
	İlkokul	90	30
	Ortaokul	51	17
	Lise	89	30
	Lisans	53	18
	Lisansüstü	9	2
Toplam		300	100

Demografik verilerin analizi, katılımcıların çeşitli özelliklerini ortaya koymaktadır. Yaş dağılımı incelendiğinde, katılımcıların %55'i (165 kişi) 17-20 yaş aralığında, %41'i (122 kişi) 21-24 yaş aralığında ve %4'ü (13 kişi) 25 yaş ve üzerindedir.

Cinsiyet dağılımı eşit bir şekilde gerçekleşmiştir; araştırmaya katılanların %50'si (150 kişi) erkek ve %50'si (150 kişi) kadındır.

Katılımcıların çoğunluğu (%58, 175 kişi) bir ilde yaşamaktadır, geriye kalan %42'si (125 kişi) ise köy, belde veya ilçede yaşamaktadır. İstanbul'da yaşayan katılımcıların %48'i (144 kişi) aile ile, %11'i (32 kişi) arkadaşlarla, %5'i (14 kişi) akrabalarla ve %36'sı (110 kişi) ise yurt veya apart ortamında yaşamaktadır.

Katılımcıların aylık harcamaları incelendiğinde, %13'ü (38 kişi) çok az, %26'sı (78 kişi) az, %23'ü (69 kişi) orta, %13'ü (38 kişi) iyi ve %25'i (77 kişi) çok iyi bir harcamaya sahiptir.

Ailelerin gelir düzeyleri incelendiğinde, %12'si (36 aile) çok az, %37'si (112 aile) az, %28'i (82 aile) orta, %12'si (37 aile) iyi ve %11'i (33 aile) çok iyi aylık gelire sahiptir.

Annelerin eğitim düzeyleri incelendiğinde, %8'i (25 anne) okuryazar, %41'i (124 anne) ilköğretim mezunu, %14'ü (41 anne) ortaokul mezunu, %22'si (65 anne) lise mezunu, %13'ü (38 anne) lisans mezunu ve %2'si (6 anne) yüksek lisans veya doktora mezunu olmaktadır.

Babaların eğitim düzeyleri incelendiğinde, %3'ü (8 baba) okuryazar, %30'u (90 baba) ilköğretim mezunu, %17'si (51 baba) ortaokul mezunu, %30'u (89 baba) lise mezunu, %18'i (53 baba) lisans mezunu ve %2'si (9 baba) yüksek lisans veya doktora mezunu olmaktadır.

Tablo 4: Demografik değişkenlerin dağılımı- 2

		Frekans	Yüzde
Psikiyatrik Tedavi	Evet	31	10
	Hayır	269	90
Anne Baba Medeni Durum	Evli	262	87
	Boşanmış / Ayrı	38	13
Boş Zaman Aktivitesi	Pasif Etkinlik	137	46
	Aktif Etkinlik	73	24
	Karma Etkinlik	90	30
Toplam		300	100

Tablo 4, araştırmanın kişisel bilgi formunda yer alan çeşitli soruların yanıtlarının dağılımını sunmaktadır. Bulgular, katılımcıların %10'unun (31 kişi) psikiyatrik tedavi gördüğünü, buna karşılık %90'ının (269 kişi) psikiyatrik tedavi görmediğini ortaya koymaktadır.

Katılımcıların ebeveynlerinin medeni durumlarına bakıldığında, %87'sinin (262 kişi) anne ve babası hala evli iken, %13'ünün (38 kişi) anne ve babası boşanma veya vefat nedeniyle ayrı yaşamaktadır.

Katılımcıların boş zamanlarını nasıl değerlendirdikleri incelendiğinde, %46'sının (137 kişi) pasif etkinliklere, %24'ünün (73 kişi) aktif etkinliklere katıldığı ve %30'unun (90 kişi) ise karma etkinliklerle zaman geçirdiği görülmektedir.

Aile içinde ve arkadaşlar arasında tartışma yaşama sıklığına bakıldığında, aile içinde tartışma yaşama sıklığı ortalama 1,89 iken, arkadaşlar arasında bu oran 1,39 olarak belirlenmiştir. Her iki durumda da tartışma yaşama sıklığı düşük düzeydedir.

Tablo 5: Araştırma ölçeğinin ortalama değeri

	Ort±Ss	Alt-Üst
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	17,80±18,3	0-88

Yukarıda yer alan Tablo 5'te ise katılımcıların araştırma ölçeğinden elde edilen skora yer verilmiştir. Elde edilen bulgu incelendiğinde Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı 17,80±18,3 ile düşük bir ortalamaya sahip olmaktadır.

Tablo 6: Yaş değişkeni ve araştırma ölçeğinin ortalama farklılıkları (Tek yönlü varyans analizi-ANOVA)

		Ort	Ss	F	p	Fark
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	a. 17-20	15,47	14,56	3,337	0,036	
	b. 21-24	21,08	21,75			a-b
	c. 25 ve üzeri	16,62	22,33			

Yukarıda yer alan Tablo 'da ise araştırmanın yaş değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre yaş değişkeni ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklılıklar incelendiğinde çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı için 17-20 yaş grubu ($15,47\pm14,56$) en düşük ortalama skora sahipken, 21-24 yaş grubu ($21,08\pm21,75$) en yüksek ortalama skora sahip olmaktadır.

Tablo 7: Cinsiyet değişkeni ve araştırma ölçeğinin ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	t	P
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Erkek	15,49	17,74	-2,206	0,028
	Kadın	20,12	18,62		

Tabloda verilen veriler incelendiğinde elde edilen bulgulara göre cinsiyet değişkeni ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklılıklar incelendiğinde çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı ($20,12\pm18,63$) kadın katılımcılar daha yüksek ortalama skorlara sahiptir.

Tablo 8: Yaşamın çoğunun geçirildiği yer değişkeni ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	t	p
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Köy - Belde - İlçe	16,10	16,51	-1,361	0,175
	İl	19,02	19,44		

Tabloda araştırmanın yaşamın çoğunun geçirildiği yer değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre yaşamın çoğunun geçirildiği yer değişkeni ile araştırma ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilememiştir ($p>0,05$).

Tablo 9: İstanbul'da yaşanan kişi ve araştırma ölçeğinin ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	F	p
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Aile	18,52	19,68	0,330	0,804
	Arkadaş	18,91	22,61		
	Akraba	14,64	12,07		
	Yurt veya Apart	16,95	15,66		

Yukarıda yer alan Tablo 9'da ise araştırmanın İstanbul'da yaşanan kişi ve araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre İstanbul'da yaşanan kişi değişkeni ile araştırma ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı yer almamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 10: Aile aylık gelir değişkeni ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	F	P
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Çok az	15,92	14,82	0,824	0,510
	Az	17,65	19,00		
	Orta	17,27	16,60		
	Fazla	16,62	19,71		
	Çok fazla	23,03	21,66		

Yukarıda yer alan Tablo 10'da ise araştırmanın aile aylık gelir değişkeni ve araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre aile aylık gelir değişkeni ile araştırma ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı yer almamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 11: Aylık harcama tutarı değişkeni ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (Tek yönlü varyans analizi-ANOVA)

		Ort	Ss	F	Sig
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Çok az	9,39	7,76	2,544	0,400
	Az	19,17	17,67		
	Orta	19,67	21,82		
	Fazla	16,63	16,16		
	Çok fazla	19,48	19,39		

Yukarıda yer alan Tablo 11’de araştırmanın aylık harcama değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre aylık harcama değişkeni ile araştırma ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı bulunmamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 12’de araştırmanın anne eğitim durumu değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre anne eğitim durumu ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı yer almaktadır ($p<0,05$). Veriler incelendiğinde anne eğitim düzeyi okur yazar olanlar en düşük ortalama skora sahipken, çevrimiçi alışveriş bozukluğu ($37,67\pm 31,92$) anne eğitim düzeyi lisansüstü olan katılımcılar en yüksek skora sahip olmaktadır.

Tablo 12: Anne eğitim durumu ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (Tek yönlü varyans analizi-ANOVA)

		Ort	Ss	F	p	Fark
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	a. Okuryazar	15,68	15,92	2,520	0,027	
	b. İlkokul	15,31	15,17			
	c. Ortaokul	19,57	19,47			d-e
	d. Lise	17,71	19,52			
	e. Lisans	22,42	21,15			
	f. Lisansüstü	37,67	31,92			

Tablo 12’de araştırmanın anne eğitim durumu değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre anne eğitim durumu ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı yer almaktadır ($p<0,05$). Veriler incelendiğinde anne eğitim düzeyi okur yazar olanlar en düşük ortalama skora sahipken, çevrimiçi alışveriş bozukluğu ($37,67\pm 31,92$) anne eğitim düzeyi lisansüstü olan katılımcılar en yüksek skora sahip olmaktadır.

Tablo 13: Baba eğitim düzeyi ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (Tek yönlü varyans analizi-ANOVA)

		Ort	Ss	F	p	Fark
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	a. Okuryazar	15,88	11,95	1,810	0,111	
	b. İlkokul	13,12	14,69			
	c. Ortaokul	20,49	15,94			
	d. Lise	20,13	20,66			
	e. Lisans	19,25	21,56			
	f. Lisansüstü	19,56	17,85			

Tablo 13'te ise araştırmanın baba eğitim düzeyi ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre baba eğitim durumu değişkeni ile ölçek arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı bulunmamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 14: Aile ve arkadaş ile tartışma sıklığı ve araştırma ölçeği arasındaki ilişkiler

		Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı (Erkek)	Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı (Kadın)
Aile ile Tartışma Sıklığı	r	,208*	,244**
Arkadaş ile Tartışma Sıklığı	r	,250**	,166*

** = $p<0,01$; * = $p<0,05$

Yukarıda yer alan Tablo 14'te ise araştırmanın erkek katılımcıları için aile ile tartışma sıklığı ve arkadaş ile tartışma sıklığı değişkenleri ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı doğrusal ilişkiler pearson korelasyon testi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular incelendiğinde aile ile tartışma sıklığı ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı ($r = 0,208$; $p<0,05$) arasında istatistiksel olarak anlamlı, doğru orantılı ve zayıf şiddette bir korelasyon ilişkisi saptanmış bu ilişkiye göre değişkenlerden biri artarken diğeri de artmakta veya azalmaktadır. Diğer bir taraftan arkadaş ile tartışma sıklığı değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki ilişkiler incelendiğinde arkadaş ile tartışma sıklığı ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı ($r = 0,250$; $p<0,01$) arasında istatistiksel olarak anlamlı, doğru orantılı ve zayıf şiddette bir korelasyon ilişkisi saptanmış bu ilişkiye göre değişkenlerden biri artarken diğeri de artmakta veya azalmaktadır. Tabloda ayrıca kadın örneklem için aile ve arkadaş ile tartışma sıklığı değişkenleri ile araştırma ölçeği arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla gerçekleştirilen pearson korelasyon testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre aile ile tartışma sıklığı ile ölçek arasında istatistiksel olarak anlamlı, doğru orantılı ve zayıf bir korelasyon ilişkisi tespit edilmiş. Bu ilişkiye göre değişkenlerden biri arttığında diğeri de artış göstermekte veya azalmaktadır. Arkadaş ile tartışma sıklığı değişkeni incelendiğinde ise bu değişken ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı ($r = 0,166$; $p<0,05$) arasında istatistiksel olarak anlamlı, doğru orantılı ve zayıf bir korelasyon ilişkisi tespit edilmiş. Bu ilişkiye göre değişkenlerden biri arttığında diğeri de artış göstermekte olduğu veya azalmakta olduğu görülmektedir.

Tablo 15: Psikiyatrik tedavi görme durumu ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	t	p
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Evet	27,16	23,39	3,047	0,003
	Hayır	16,72	17,36		

Yukarıda yer alan Tablo 15'te ise araştırmanın psikiyatrik tedavi görme değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde psikiyatrik tedavi görme değişkeni ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklılık incelendiğinde bütün ilişkiler için psikiyatrik tedavi gören katılımcıların daha yüksek bağımlılık skorlarına sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 16: Anne baba medeni durumu ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (T Testi)

		Ort	Ss	t	p
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Evli	17,82	18,00	0,052	0,958
	Boşanmış / Ayrı	17,66	20,57		

Yukarıda yer alan Tablo 16'da araştırmanın anne ve baba medeni durum değişkeni ile araştırma ölçeği arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre baba eğitim durumu değişkeni ile ölçek arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı bulunmamaktadır ($p>0,05$).

Tablo 17: Etkinlik türü ve araştırma ölçeği ortalama farklılıkları (Tek yönlü varyans analizi-ANOVA)

		Ort	Ss	F	P
Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı	Pasif Etkinlik	20,20	21,95	4,368	0,013
	Aktif Etkinlik	12,52	12,51		
	Karma Etkinlik	18,43	15,20		

Yukarıda yer alan Tablo 17’de boş zamanlarda yapılan etkinlik türü ve araştırma ölçeği arasındaki ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü anova analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre etkinlik türü ile çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiş ($p<0,05$) ve bu farklılıklar incelendiğinde her iki grup için de pasif etkinlik yapan katılımcıların ölçek skorları daha yüksek olmaktadır.

Tablo 18: Çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığı yordayıcı değişkenleri

	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Katsayılar	t	Sig.
	B	Std. Hata	Beta		
Yaş	4,186	1,816	0,133	2,306	0,022
Hayatı Geçirilen Yer	0,156	2,187	0,004	0,071	0,943
Aile Ortalama Gelir	-0,397	1,034	-0,025	-0,384	0,701
Anne Eğitim Düzeyi	1,878	1,084	0,132	1,732	0,084
Baba Eğitim Düzeyi	0,498	1,044	0,034	0,477	0,634
Aile Tartışma Sıklığı	2,970	0,959	0,183	3,096	0,002
Arkadaş Tartışma Sıklığı	2,829	1,527	0,109	1,853	0,065

Bağımlı Değişken: Çevrimiçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı $R^2 = \%31$

Yukarıda yer alan Tablo 18’de araştırmanın bazı demografik değişkenlerinin çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının yordayıcılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen çoklu doğrusal regresyon testinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgular incelendiğinde yaş ($B = \%13$; $p<0,05$) ve aile tartışma sıklığı ($B = \%18$; $p<0,05$) değişkenlerinin çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığının istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü birer yordayıcısı olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu ilişkiler incelendiğinde yaş değişkenindeki bir birimlik değişim çevrimiçi alışveriş bağımlılığını $\%13$ oranında arttırmakta, aile tartışma sıklığı değişkenindeki bir birimlik değişim ise çevrimiçi alışveriş bağımlılığını $\%18$ oranında arttırmaktadır.

4. TARTIŞMA

Araştırmanın bu bölümünde elde edilen bulgular yorumlanmış ve literatür ile karşılaştırmalı doğruluk değeri tartışılmıştır.

Araştırma sorularından ilki gençlerin çevrimiçi (online) bağımlılık düzeylerinin belirlenmesine yöneliktir. Araştırma bulgularına bakıldığında katılımcıların çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılık düzeylerinin $17,80\pm 18,3$ ile düşük bir ortalama olduğu görülmektedir. Ankara Üniversitesi’nde yapılan bir çalışmada (Demirel, 2010) ve Pakistan’daki bir üniversitede yapılan başka bir çalışmada (Cheema ve diğerleri, 2013) öğrencilerin çevrimiçi alışveriş alışkanlık düzeylerinin düşük olduğu görülmüştür.

Bununla birlikte, Aktaş (2021) ve Karahan (2021) tarafından yapılan çalışmalarda, üniversite öğrencilerinin çevrimiçi alışveriş bağımlılık düzeylerinin yüksek olduğu belirtilmiştir. Çalışmanın sağlık bilimleri fakültesinde gerçekleştirilmiş olması, ders müfredatlarında bağımlılıkla ilgili derslerin bulunması ve çalışmanın yüz yüze alışveriş imkanlarının bol olduğu İstanbul’da yapılması, çevrimiçi alışveriş bağımlılık düzeyinin düşük olmasında etkili olmuştur. Ayrıca, katılımcıların demografik özelliklerinin farklı olması, konu hakkında yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar bulunmasına neden olmuştur.

Araştırmada cevap aranan bir diğer soru ise sosyodemografik özelliklerden hangilerinin çevrimiçi (online) alışveriş bağımlılığına etkisi olduğu yönündeydi. Araştırma sonuçları incelendiğinde Araştırmada kıyaslanan bir diğer demografik özellik yaş değişkenidir. Çalışmada, yaş değişkeni ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. En az bağımlılığa sahip grup 17-20 yaş arası gruptur. 21-24 yaş olan grup ise en yüksek skora sahiptir. Ayrıca, yapılan regresyon analizinde yaş değişkeninin çevrimiçi alışveriş bağımlılığını yordadığı görülmektedir. Bu veriler, literatürde yer alan araştırmalarla zıt yönlüdür. Bu farklılık, kişilerin demografik özelliklerinden ve araştırmacıların yaş grup aralığının yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Daha geniş yaş aralıklarında farklı verilere ulaşılabilir.

Akkaş (2021), yaş arttıkça çevrimiçi alışveriş bağımlılığının azaldığını belirtmiş ve yaptığı araştırmada yaş etkeninin bağımlılık düzeyini değiştirmediği sonucuna ulaşmıştır. Bozdağ Türker (2019) ise çalışmasında yaş değişkeni ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında ilişki bulunmadığını belirtmiştir. Ergin (2010) ise çalışmasında yaş ile alışveriş bağımlılığı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Araştırmanın sadece üniversite öğrencileri ile yapılması ve yaş aralığının genişliğinin kısıtlı olması, çevrimiçi alışveriş bağımlılığının hangi yaş grubunda daha çok görüleceği hakkında sağlıklı yorum yapılmasını engellemiştir. Toplumdaki tüm yaş gruplarını kapsayan bir araştırma, bağımlılık ve yaş değişkeni arasındaki ilişkiyi daha sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilir.

Araştırma sorularından bir diğeri yine demografik bilgilerden hangilerinin bağımlılığı etkilediğine yöneliktir. Bu soruya cevap olarak baktığımızda araştırmamızın bulgularından biri, çevrimiçi alışveriş bağımlılığının daha çok kadın öğrenciler arasında yaygın olduğudur ($p < 0,05$). Günüş ve Doğan Keskin (2016) tarafından yapılan bir çalışmada, çevrimiçi alışveriş bağımlılığının daha çok kadınlarda görüldüğü belirtilmiştir. Yine literatürde, bu bulgularımızı destekleyen başka çalışmalara rastlanmıştır (Arslan ve Öz, 2016; Granero vd., 2016; Yakın ve Aytekin, 2019). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığının kadınlarda daha yaygın olmasının nedeni, sosyal medya platformlarında kadınları hedefleyen reklam ve pazarlama faaliyetlerinin etkili olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca günümüz toplumunda kadınların daha çok ihtiyaç odaklı alışverişten ziyade haz odaklı alışveriş yapmaları bunda etkili olmuş olabilir.

Araştırmamızın sorularından biri, üniversite eğitim süreci boyunca öğrencilerin kaldıkları yer ve beraber yaşadıkları kişinin bağımlılık düzeyleri üzerindeki etkisidir. Ancak, bu iki faktör arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p > 0,05$). Akıllı telefonların yaygınlaşması ve teknolojiye hızlı erişim, bağımlılık düzeylerinin yaşanılan yerden bağımsız olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, çevrimiçi alışveriş davranışlarının aile, arkadaş, yurt veya apartman ortamlarından bağımsız olduğu düşünülmektedir. Bu konuda yapılan bir araştırmada, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile yaşanılan yer veya kişi arasında anlamlı bir ilişki olmadığı belirtilmiştir (Arı vd., 2016).

Araştırmamızın bir diğer hedefi, hayatın büyük bir bölümünün geçirildiği yerin bağımlılık durumu üzerindeki etkisini belirlemektir. Ancak, araştırmamızın bulgularına göre, hayatın büyük bir bölümünün geçirildiği yer ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($p > 0,05$). Literatürde, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile yaşamın çoğunluğunun geçirildiği yer arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle, araştırmamız bu konuda literatüre katkı sağlamaktadır.

Araştırmada cevap aranan bir diğer soru ise ekonomik düzey bağımlılığa etkisini belirlemeye yöneliktir. Ekonomik durum ve harçlık düzeyi ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Literatürde, bu bulgularımızı destekleyen bir çalışma bulunmaktadır (Batıgün Durak ve Kılıç, 2011). Ekonomik durum, satın alma gücünü artıran bir değişken olarak düşünüldüğünde, çevrimiçi alışveriş bağımlılığını artırabilecek bir faktör olarak görülebilir. Ancak, bağımlı bireylerde ekonomik seviye arttıkça ürüne ödenen ücret artarken, ekonomik seviye düştükçe daha ucuz ürünler tercih edilmektedir. Bu durum, ekonomik durum değişkeninin çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu düşündürmektedir.

Araştırmamızın bir diğer hedefi, öğrencilerin ebeveynlerinin eğitim durumunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini belirlemektir. Anne eğitim durumu değişkenine bakıldığında, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($p < 0,05$). Bu ilişkiler incelendiğinde, tüm anlamlı ilişkilerde anne eğitim düzeyi okur yazar olanlar en düşük ortalama skora sahipken, çevrimiçi alışveriş bozukluğu ve sosyal ağ bağımlılığı için

anne eğitim düzeyi lisansüstü olan katılımcılar, çevrimiçi oyun bağımlılığı ve yeme bağımlılığı için anne eğitim düzeyi lisans düzeyinde olan katılımcılar en yüksek ortalama skorlara sahip olmuştur. Baba eğitim durumunun ise bir etkisi olmadığı belirlenmiştir. Anne veya baba eğitim durumunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini araştıran bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu nedenle, araştırmamız bu konuda literatüre katkı sağlamaktadır.

Araştırmamızda çevrimiçi alışveriş bağımlılığının etkileyen faktörlerden biri olarak aile veya arkadaşlarla tartışma sıklığı ele alınmıştır. Bu değişken hem kadınlar hem de erkekler için değerlendirilmiş ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu ilişki incelendiğinde, doğru orantılı bir değişim olduğu görülmüştür. Ayrıca, yapılan regresyon analizi sonucunda, aile ile tartışma sıklığının çevrimiçi alışveriş bağımlılığını yordadığı belirlenmiştir. Literatürde, Günüş ve Doğan Keskin (2016) tarafından yapılan bir çalışmada, çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çevresi ile problemler yaşayan kişilerde daha yaygın olduğu belirtilmiştir. Akkaş (2021) ise, çevresi ile çatışma yaşayan kişilerin alışveriş bağımlılığı davranışı gösterme oranlarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Sosyal çevre ile tartışma sıklığı ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu düşünülmektedir. Hem sosyal çevre ile tartışma yaşayan kişilerin daha çok bağımlı olduğu, hem de bağımlı olan kişilerin çevresi ile daha çok tartışma yaşadığı klinik deneyimlerde görülmektedir. Özellikle sosyal izolasyon yaşayan kişilerin bağımlılığa daha yatkın olduğu düşünülmektedir. Yine bağımlılığın kişiyi sosyal izolasyona sürüklediği düşünülmektedir.

Araştırmamızın bir diğer hedefi, psikiyatrik tedavi görme durumunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini belirlemektir. Elde edilen bulgulara göre, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile psikiyatrik tedavi görme durumu arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile psikiyatrik tedavi görme durumunu inceleyen bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Ancak, Bozdağ Türker (2019) tarafından yapılan bir çalışmada, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı olan bireylerin yalnızlık, depresyon, anksiyete, stres gibi durumlarla doğru orantılı olduğu belirtilmiştir. Bu durumlar, günlük hayatta birçok kişide görülebilen, ancak tedavi alınmayan veya kişiyi olumsuz etkiledikten sonra tedavi alınan durumlardır. Bu nedenle, araştırmamızdaki tedavi görme durumu sorusuna yanıt verilmemiş olabilir. Akkaş (2021), yaptığı bir araştırmada, ruh halinin çevrimiçi alışveriş bağımlılığını etkilediğini belirtmiştir. Psikiyatrik tanı alma durumu ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu düşünülmektedir. Psikiyatrik tanı alan bir bireyin çevrimiçi alışveriş bağımlılığına yatkın olabileceği gibi, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı olan bir bireyin psikiyatrik rahatsızlıklar yaşayabileceği veya hastalıklarının ilerleyebileceği düşünülmektedir. Örneğin, depresyonda olan bir birey çevrimiçi alışveriş bağımlılığına yatkın olabilir. Ayrıca, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı olan bir birey, kendisini toplumdan soyutlayarak sosyal uyumsuzluk yaşayabilir.

Araştırmamızda, anne ve baba medeni durumlarının çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir değişken ele alınmıştır. Ancak, bu değişken ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır ($p > 0,05$). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile ebeveynlerin medeni durumu arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu durumun ortaya çıkmaması, bireylerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin ve ebeveynlerin anlayışlı ve destekleyici tutumlarının, bireyleri bağımlılıktan koruyabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Araştırmada cevap aranan sorulardan bir diğeri yapılan etkinlik türünün bağımlılığa etkisinin belirlenmesine yöneliktir. Etkinlik türünün çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisi incelendiğinde, neredeyse tüm ölçeklerde pasif etkinliklere katılan kişilerin en yüksek bağımlılık düzeyine sahip olduğu, karma etkinliklere katılan kişilerin orta düzeyde bağımlılık gösterdiği ve aktif etkinliklere katılan kişilerin ise düşük düzeyde bağımlılık gösterdiği görülmüştür. Ancak, aralarında oluşan anlamlı ilişkiye bakıldığında, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile pasif etkinliklere katılım arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Literatürde, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ve boş zaman aktiviteleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak, Tamam (2009) tarafından yapılan bir çalışmada, çevrimiçi alışveriş etkinliğinin artık bir boş zaman etkinliği olarak görüldüğü belirtilmiştir.

Araştırmanın yapıldığı dönem, Covid-19 sürecini de içermektedir. Bu süreçte, kişiler evlerine kapanmış ve alışveriş etkinlikleri daha çok internet üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın yapıldığı süreçte, çevrimiçi alışveriş yapma davranışı bir boş zaman aktivitesi olarak görülmüştür. Bu süreç, boş zamanlarında pasif etkinliklere katılan kişilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılık düzeylerinin yüksek olmasına zemin hazırlamış olabilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı fenomeni detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Katılımcıların çoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılık seviyesinin düşük olduğu tespit edilmiştir. Yaş faktörünün önemli bir rol oynadığı belirlenmiş, özellikle 21-24 yaş aralığındaki bireylerin bağımlılık seviyesinin en yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Cinsiyet değişkeni de anlamlı bulunmuş ve kadınların çevrimiçi alışverişe daha bağımlı olduğu sonucuna varılmıştır. Bireylerin yaşamının büyük bir kısmını geçirdiği yer, yaşadıkları yer ve birlikte yaşadıkları kişinin bağımlılık üzerinde belirgin bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Aile gelir düzeyinin de bağımlılık üzerinde belirgin bir etkisi bulunmamıştır. Aylık harcama miktarının bağımlılıkla ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Anne eğitim düzeyi arttıkça bağımlılık seviyesinin arttığı gözlemlenmiş, ancak baba eğitim düzeyinin bağımlılık üzerinde belirgin bir etkisi olmadığı belirlenmiştir. Aile ve arkadaşlarla tartışma sıklığının artması, bağımlılık seviyesinin de artmasına neden olmaktadır. Psikiyatrik tedavi gören bireylerin daha yüksek bir bağımlılık seviyesine sahip olduğu belirlenmiştir. Anne-baba medeni durumunun bağımlılık üzerinde etkisi olmazken, pasif etkinliklere katılan bireylerde bağımlılığın daha yaygın olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın sınırlılıkları arasında, yaş grubunun ve katılımcıların eğitim düzeylerinin üniversite öğrencileri ile sınırlı olması, psikiyatrik tedavi görmeyen bireylerin durumunun daha az incelenmesi bulunmaktadır. Gelecekteki çalışmalarda, daha geniş yaş grupları ve farklı eğitim düzeylerine sahip bireyler üzerinde çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Çalışma sonucunda elde edilen bulgular ışığında öneriler sunulacaktır. Öneriler sunulurken davranışsal bağımlılıklar ile yapılabilecek sosyal hizmet çalışmaları sıralanmıştır. Bunlar;

Çevrimiçi alışveriş davranışının davranışsal bağımlılığa yol açtığı ve bu eylemin günümüzde veya gelecekte tamamen terk edilmesinin olası olmadığı kabul edilmektedir. Bu nedenle, zararlı kullanımın önlenmesine yönelik düzenlemelerin sosyal politikaların planlanmasında önemli bir yer tutması gerekmektedir. Davranışsal bağımlılıkla mücadelede, öncelikli olarak önleyici politikaların geliştirilmesi ve okul düzeylerine göre öğrencilere, öğretmenlere ve ailelere yönelik eğitimlerin planlanması önerilmektedir. Bu eğitimler, her okulda oluşturulabilecek birer veli akademisi aracılığıyla genel hale getirilebilir.

Gençlerin bağımlılık açısından daha etkin bir şekilde izlenmesi için, okullarda ve/veya aile hekimliklerinde sosyal hizmet uzmanlarının istihdamının sağlanması gerekmektedir. Risk altındaki öğrenci grubu, okul ve aile arasında doğru bir iletişim kurularak belirlenmeli ve riskli gruba yönelik okul sosyal hizmet modeli kapsamında müdahaleler yapılmalıdır. Aktif spor yapmanın davranışsal bağımlılığı önlemede etkili bir araç olduğu kabul edilmekte olup, bu nedenle yerel yönetimler tarafından spor salonu sayısının artırılması ve fiyatlarının makul seviyelere çekilmesi önerilmektedir.

Davranışsal bağımlılığın önlenmesinde önemli bir faktör olan aktif katılımlı etkinliklerin yapılması konusunda, gençlerin spora, sanatsal ve kültürel faaliyetlere, gezi organizasyonlarına ve benzeri etkinliklere katılımlarının teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, okullarda okul sosyal hizmet uygulamasının başlatılması ve üniversitelerin spor ve sosyal kültürel işler bölümüne sosyal hizmet uzmanlarının atanması gerekmektedir. Devletin, gençlerin sanat ve spor etkinliklerinde kullanabileceği, içerisinde belirli bir bakiye bulunan veya devlet kurumlarına ücretsiz giriş sağlayabilecekleri bir kart sistemi oluşturulabilir. Belirlenen etkinliklere katılan gençlere teşvik amaçlı akademik ek puan verilebilir. Üniversite kabul koşullarında, spor yapan ve gönüllülük faaliyetlerinde bulunan gençlere kolaylık sağlanmasına yönelik teşvik edici maddelerin eklenmesi önerilmektedir.

Hem Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın gençlik çalışmalarında hem de Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın kurum ve kuruluşlarında ya da etkinliklerinde sosyal hizmet uzmanlarının yer alması, davranışsal bağımlılıkların önlenmesinde yapılan uygulamaların etkinliğini artıracaktır. Ayrıca, Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler veya Sağlıklı Yaşam Merkezlerinde sosyal hizmet istihdamının artırılması, davranışsal bağımlılıklar konusunda eğitim, tedavi, terapi ve danışmanlık gibi süreçlerin etkililiğini artıracaktır. Bununla birlikte, yerel yönetimlerin davranışsal bağımlılıkları önlemeye yönelik çalışmaları sınırlıdır. Bu kapsamda, belediyelerin davranışsal bağımlılıklarla mücadele birimlerinin kurulması, verimli çalışmalarının sağlanması ve kaliteli projelerin üretilmesi konusunda sosyal hizmet uzmanları aktif bir rol almalıdır.

Sosyal hizmet uzmanları aldıkları eğitimler sayesinde eski tip bağımlılıklardan korunma, bu bağımlılıkları tedavi etme ve tekrarlamasının önüne geçilmesi sürecinde aktif rol almaktadır. Bu sebeple günümüz ve geleceğin bağımlılıkları arasında bulunan davranışsal bağımlılıkları önleme, tedavi etme ve relapsın önüne geçme süreçlerinde sosyal hizmet uzmanları, vaka yöneticisi, terapist, proje üreticisi ve uygulayıcısı olarak görev alabilirler.

Çalışmanın kısıtlı yönlerine bakıldığında, araştırma sorularında hayatın büyük bölümünün geçirildiği yer kır ve kent olarak düşünülmüştür, bu madde mega kentler ve daha küçük nüfuslu kentler ile köyler, ilçeler gibi farklı başlıkları altında ele alınabilir, yine anne baba vefat durumları ele alınmaması araştırmanın eksik yönlerindedir. Ayrıca yaş aralığının üniversiteli gençlerden oluşması yine araştırmanın kısıtlı yönlerinden birisi olarak değerlendirilebilir. Gelecek araştırmalarda farklı ölçekler kullanılarak benzer bir çalışma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akkaş, İ. (2021). "Çevrim İçi (Online) Alışveriş Bağımlılığı Üzerine Araştırma: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Örneği", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 236-256.
- Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Paleesen, S., & Bilder, R. M. (2015). "The Bergen Shopping Addiction Scale: Reliability And Validity Of A Brief Screening Test", *Frontiers In Psychology*, 6, 1-11.
- Arı, E., Yılmaz, V., & Doğan, M. (2016). "Üniversite Öğrencilerinin İnternet Üzerinden Alışverişlerine İlişkin Tutum ve Davranışların Önerilen Bir Yapısal Eşitlik Modeliyle Araştırılması (A Proposed Structural Equation Model Research On Attitudes And Behaviours Of University Students Regarding İnt)", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 22(2), 385-399. <https://doi.org/10.18657/yecbu.02638>
- Arslan, B., & Öz, A. (2016). "Üniversite Öğrencilerinin Demografik Özelliklerinin Kompulsif Satın Almaları Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 341-351. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/32960/366282>
- Batıgün Durak, A., & Kılıç, N. (2011). "İnternet Bağımlılığı ile Kişilik Özellikleri, Sosyal Destek, Psikolojik Belirtiler ve Bazı Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *Türk Psikoloji Dergisi*, 26(67), 1-13.
- Bayhan, V. (1997). *Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bektaş, M. (2018). *Davranışsal Bağımlılık: Tanımı, Türleri ve Sınıflandırılması. Bir Kamu Politikası Olarak Bağımlılıkla Mücadele*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Beşirli, H. (2013). *Politik Toplumsallaşma ve Gençlik*, Siyasal Kitabevi, Ankara
- Birincioğlu, F. N. (2021). Alışveriş Bağımlılığı ve Kişilik Tipleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, (Yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı). İstanbul.
- Bozdağ, Y., ve Yalçınkaya Alkar, Ö. (2018). "Bergen Alışveriş Bağımlılığı Ölçeğinin Kompulsif Çevrimiçi Satın Alma Davranışına Uyarlanması", *Bağımlılık Dergisi*, 19(2), 23-34.
- Bozdağ Türker, Y. (2019). Parayla saadet olur mu?: Kompulsif çevrimiçi satın alma davranışıyla ilgili değişkenlerin incelenmesi ve Bergen alışveriş bağımlılığı ölçeğinin Türkçe uyarlanması, (Yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cochran, W. G. (2007). *Sampling Techniques*. John Wiley & Sons, New York.
- Çerçi, M. ve Özkaya, B. (2014). "Özel Alışveriş Sitelerinin Kompulsif Satın Alma Davranışına Yansımaları". *Digital Communication Impact International Academic Conference Proceedings*, 16-17 October, Istanbul, Turkey, 361-36.
- Cheema, U., Rizwan, M., Rizwan, J., Durrani, F., ve Sohail, N. (2013). The Trend Of Online Shopping İn 21st Century: Impact Of Enjoyment İn TAM Model, *Asian Journal of Empirical Research*, 3(2), 131-141.
- Clark, M. ve Calleja, K. (2008). "Shopping Addiction: A Preliminary Investigation Among Maltese University Students". *Addiction Research & Theory*, 16(6), 633-649. <https://doi.org/10.1080/16066350801890050>
- Delibaş, H. (2019). Üniversite Öğrencilerinde Teknoloji ile İlgili Bağımlılıklar Ve İlişkili Faktörler. Tıpta Uzmanlık Tezi, Düzce.

- Demir, A. (2015). Gençlik Kategorisinin Görünmeyen Yüzü: Engelli Gençlik. Samsun: Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirel, H. (2010). "Üniversite Öğrencilerinin Elektronik Alışveriş Hakkındaki Görüşleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 119-134.
- Duyan, V. (2010). *Sosyal hizmet*. Shuder Yayınları, Ankara.
- Ergin, E. A. (2010). "Compulsive Buying Behavior Tendencies: The Case Of Turkish Consumers", *African Journal of Business Management*, 4, 333-338.
- Ertemel, A., ve Eroğlu Pektaş, G. (2018). "Dijitalleşen Dünyada Tüketici Davranışları Açısından Mobil Teknoloji Bağımlılığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 18-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ysbed/issue/40058/474912>
- Gençlik ve Spor Bakanlığı. (2018). *Ulusal Gençlik Ve Spor Politikası Belgesi*.
- Granero, R., Fernández-Aranda, F., Baño, M., Steward, T., Mestre-Bach, G., Del Pino-Gutiérrez, A., Moragas, L., Mallorquí-Bagué, N., Aymamí, N., Gómez-Peña, M., Tárrega, S., Menchón, J. M., & Jiménez-Murcia, S. (2016). "Compulsive Buying Disorder Clustering Based On Sex, Age, Onset And Personality Traits", *Comprehensive Psychiatry*, 68, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2016.03.003>
- Grant, J. E., Potenza, M. N., Weinstein, A., & Gorelick, D. A. (2010). "Introduction To Behavioral Addictions", *The American Journal Of Drug And Alcohol Abuse*, 36(5), 233-241. <https://doi.org/10.3109/00952990.2010.491884>
- Günüç, S., ve Doğan Keskin, A. (2016). "Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı: Belirtiler, Nedenler ve Etkiler", *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3, 339-364. <http://dx.doi.org/10.15805/addicta.2016.3.0104>
- ISWF. (2014). Global Definition Of Social Work. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
- Karahan, M. (2021). "Fırat Üniversitesi Öğrencilerinin Çevrimiçi Alışveriş Davranışlarını Etkileyen Faktörler ve Risk Algıları", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 43-66.
- Karasar, N. (1994). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Nobel Yayınevi, Ankara.
- 29.Kearney, M., ve Stevens, L. (2012). "Compulsive Buying: Literature Review And Suggestions For Future Research", *The Marketing Review*, 12(3), 233-251. <https://doi.org/10.1362/146934712X13420906885359>
- Lee, S., ve Mysyk, A. (2004). "The Medicalization Of Compulsive Buying", *Social Science & Medicine*, 58(9), 1709-1718. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(03\)00340-X](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(03)00340-X)
- Maraz, A., Griffiths, M. D., ve Demetrovics, Z. (2015). "The Prevalence Of Compulsive Buying: A Meta-Analysis", *Society for the Study of Addiction*, 480-419.
- McElroy, S. L., Keck, P. E., Jr, Pope, H. G., Jr, Smith, J. M., ve Strakowski, S. M. (1994). "Compulsive Buying: A Report Of 20 Cases", *The Journal Of Clinical Psychiatry*, 55(6), 242-248.
- Neuman, W. L., & Robson, K. (2014). *Basics Of Social Research*. Toronto: Pearson Canada.
- Özçelik, A. B., Gegez, E. E., ve Burnaz, Ş. (2017). "Mobil İnternet, Tüketici Materyalizmi Ve Alışveriş Bağımlılığı: Alışveriş Motivasyonlarının Düzenleyici Etkisi Üzerine Bir Araştırma", *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 3(2), 1-20. <http://www.betadergi.com/patu/yonetim/icerik/makaleler/33-published.pdf>
- Özdemir, E. (1985). Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikolojik Hizmetler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Polat, G. (2014). "Madde Bağımlılığı Tedavisinde Sosyal Hizmet Mesleği", *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 30(2), 143-148.
- Şimşek, O. (2002). "Sanayi Sonrası Süreçte Türk Çalışma Hayatındaki Değişme Dinamikleri", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 139-173.
- Şirin, S. (2020). *Yetişkin Gençler: Ergenlikten Yetişkinliğe Geçiş Kılavuzu*. Doğan Kitap, İstanbul.
- Tamam, L. (2009). *Dürtü Kontrol Bozuklukları (Impulse Control Disorders)*. Hekimler Yayın Birliği, Ankara.
- Türkçapar, H.M. (2018). *Bilişsel Terapi Temel İlkeler ve Uygulama*. HYB Yayıncılık, Ankara

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On birinci kalkınma planı (2019-2023). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf>
- Yakın, V. ve AYTEKİN, P. (2019). "İnternet Bağımlılığının Online Kompulsif Ve Online Anlık Satın Alma Davranışlarına Etkisi. Dokuz Eylül Üniversitesi", *İşletme Fakültesi Dergisi*, 20 (1), 199-222., Doi: 10.24889/ife.459306
- Yaman, Ö. M. (2016). *Gençlerin Toplumsal Davranış Ve Yönelimleri: İstanbul'da "Apaçi" Altkültür Grupları Üzerine Nitel Bir Çalışma*. Yeşilay Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, E. (2016). *Bağımlılık Terimleri Sözlüğü*. Truva Yayınevi, İstanbul.
- Zastrow, C. (2014). *Sosyal hizmete giriş (2. Baskı, D.B Çiftçi (Ed.))*. (Çev: A. Aykara, A. Beyazova, B. Y. Çakar, C. Evren, Ç. Karaca, D.B. Çiftçi, E. Yıldırım, E. Bahşi, G. Albayrak, M.S. Birdal, S. Yağcıoğlu, S. Kurukafa, V. Yılmaz). Nika Yayınevi, Ankara.
- Yörükoğlu, At. (1996). *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunlar*. 9. Bs. Özgür, Ankara.
- Zubaroglu Yanardağ, M., Bilge, M., & Yanardağ, U. (2020). "Davranış Bağımlılığına Sahip Müracaatçılara Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları Üzerine Bir Tartışma", *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(4), 551-560. <https://doi.org/10.34087/cbusbed.713866>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 01.07.2024 Accepted/Kabul: 04.11.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1508772

Research Article/Araştırma Makalesi

Saraç, H. (2024). "What Skills Do Employers Want From Recent College Graduates?", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 109-143.

WHAT SKILLS DO EMPLOYERS WANT FROM RECENT COLLEGE GRADUATES?

Hakan SARAÇ*

Abstract

Currently, it is not enough for university graduates to acquire only occupation-specific academic knowledge to find a job. Graduates are also expected to possess an additional set of skills called employability skills. In this study, job vacancies were analyzed to determine the skills employers want from new graduates. In this study, 178 job posts for new graduates on an online job search platform (Kariyer. net) were analyzed using content analysis. According to the findings of the study, fewer hard skills and more soft skills were demanded by recent university graduates. The most demanded skills for both associate degree and bachelor's degree graduates were skills in social and communication groups. When examined in detail, the highest-demanded soft skills include "strong communication skills," "predisposition to teamwork," "planning and organization skills," "effective written and oral communication skills." In addition, "mastery of MS Office applications, knowledge of foreign languages and "knowledge of computer programs related to the field" are among the technical skills that graduates require. This research is expected to guide new graduates in terms of which skills they should develop and educational institutions in terms of updating their curricula in line with the demand for skills.

Keywords: *Soft Skills, Hard Skills, Youth Employment, Youth Unemployment, University Graduate.*

İŞLETMELER ÜNİVERSİTEDEN YENİ MEZUN OLANLARDAN HANGİ BECERİLERİ İSTİYOR?

Öz

Günümüzde üniversiteden yeni mezunların sadece mesleğe özgü akademik bilgileri kazanmaları iş bulmaları için yeterli olmamaktadır. Mezunlardan bunların yanı sıra istihdam edilebilirlik becerileri olarak adlandırılan ek bir dizi becerilere sahip olmaları beklenmektedir. Bu çalışmada işverenlerin yeni mezunlardan hangi becerileri istediğini tespit etmek amacıyla açık iş ilanları analiz edilmiştir. Çalışmada çevrimiçi iş arama platformu (kariyer.net) üzerinden yeni mezunlara yönelik 178 açık iş ilanı içerik analizi ile incelenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre üniversiteden yeni mezun olanlardan daha az sert beceri ve daha fazla yumuşak beceri talep edildiği tespit edilmiştir. Hem ön lisans hem de lisans düzeyindeki mezunlar için en fazla talep edilen beceriler sosyal ve iletişim grubunda yer alan becerilerdir. Ayrıntılı olarak incelendiğinde en yüksek talep edilen yumuşak beceriler arasında "güçlü iletişim becerisi", "takım çalışmasına yatkınlık", "planlama ve organizasyon becerisi", "etkili yazılı ve sözlü iletişim becerisi" yer almaktadır. Ayrıca mezunlardan talep edilen teknik beceriler arasında "MS Office uygulamalarına hâkim olma", "yabancı dil bilgisine sahip olma", "alanıyla ilişkili bilgisayar programı bilme becerisi" talep edilmektedir. Araştırma yeni mezunların hangi becerilerini geliştirmesi gerektiği noktasında, eğitim kurumlarına ise becerileri talebi doğrultusunda eğitim müfredatını güncellemesi açısından yol gösterici olması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Yumuşak Beceriler, Sert Beceriler, Genç İstihdamı, Genç İşsizliği, Üniversite Mezunları.*

*Dr., Sivas Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü, SİVAS.
e-mail: hakan.sarac@iskur.gov.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5322-513X>)

1. INTRODUCTION

Today, competition in the labor market is increasing. To increase competitiveness, firms are attempting to fill job vacancies with qualified university graduates. Surveys conducted with employers show that the occupation-specific skills acquired by new graduates are no longer sufficient to meet the needs of the labor market (OECD, 2013:246). At this point, graduates' employability is becoming a serious issue for higher education institutions. Today, increased competition has raised concerns regarding graduates' employability. Therefore, the problems experienced in the employability of graduates make universities the center of discussion. Understanding what skills employers demand can facilitate the employment of new graduates. Understanding the skills required by graduates can enable universities to achieve their goals by providing education accordingly (McMurray, 2016:112). The reasons for the inability of higher education institutions to provide employability skills are stated to be poor due to learning environment, lack of personnel with industrial experience and over-reliance on theoretical learning (Okolie et al., 2020:294).

Graduate employability is an important indicator for higher education. Higher education institutions play a vital role in social and cultural development. They also play important roles in economic growth. Thus, higher education institutions provide significant private and public benefits (HEFCE, 2011:4). To increase this benefit, it is important to ensure university-industry cooperation. Increasing the competitiveness of businesses can be achieved by training talented and competent graduates in the skills demanded by the labor market (Pank et al., 2019:63). Today, it is not sufficient for graduates to have only a good diploma. Graduates also need to have the skill sets demanded by the labor market (Okolie et al., 2020:295). In recent years, there has been concern that graduates with good academic qualifications do not have the right combination of skills and personality traits that employers demand. Graduates who do not have the right combination of skills cannot be employed, leading to an increase in the number of unemployed graduates (Daud et al., 2011:549).

Employers' preferences for graduates are related to their possession of certain skills. These include the ability to cope with uncertainty, work under stress, planning skills, communication skills, teamwork, IT skills, readiness to explore and create opportunities, networking, self-management skills and willingness to learn. In addition, employers prefer people who can contribute to a firm's success (Raybould and Sheedy, 2005:259).

With routine work being done by computers, the types of skills demanded by workers in the US economy have changed. Qualifications such as physical strength and machine mastery have lost their importance. Businesses have started to demand technical skills, such as computer and Internet use. Non-technical skills include problem solving, being part of a team, taking responsibility, communicating effectively with customers and creative thinking. Businesses assume that they develop these skills by increasing their educational levels. Companies that cannot find qualified employees rely on education to fill this skills gap. However, the inability to reduce the gap between the skills demanded and the skills available reduces the ability of US companies to compete. Since not all skills demanded by employers require university education, the skills gap is tried to be met through courses, training programs developed by companies and apprenticeship programs (Noe and Hollenbeck, 2007: 33-34).

Employers are arguably the primary sources for determining the competencies that are most needed in the workplace. Consulting employers' views can help universities formulate strategies for developing students and increasing their employability (Pank et al., 2019:60).

Today, the youth unemployment rate (17.4%) is nearly double that of the overall rate (9.4%). The unemployment rate among young university graduates (25.1%) constitutes the highest unemployment rate (TÜİK, 2023). A decline in the unemployment rate of university graduates is expected to contribute significantly to the decline in the overall unemployment rate. In addition, young university graduates are very important to the human capital of the country. Acquiring skills demanded by employers can contribute to a decrease in the unemployment rate among young university graduates. Academic studies conducted for this purpose are important. Currently, there are limited studies on the skills demanded by some occupational groups. However, the lack of academic studies on the Turkish labor market covering all young university graduates constitutes the originality of this study.

This study aimed to determine the skills required by employers for the recruitment of new graduates. It is important for new university graduates to know the skills demanded by employers in order to close the skills gap. In addition, determining the skills demanded by employers will also guide educational institutions in organizing their curricula.

This study seeks answers to the following questions:

- 1) What are the hard skills demanded of young university graduates?
- 2) What soft skills are demanded from young people fresh out of university?
- 3) What is the distribution of hard and soft skills demanded from young people who have recently graduated from university?
- 4) Do the skills demanded differ between the educational levels of university graduates?

2. LITERATURE REVIEW

Since the 1990s, the role of human resources has increased and this trend continues. Organizations cannot achieve the desired results with old strategies and face the need to change their strategies rapidly. Today, businesses take a strategic approach to human resources to gain competitive advantage. Businesses no longer consider human resources a cost element. In addition, it is stated that the period when only administrative activities were dealt with, various documents were prepared and a payroll was made. Businesses adopt strategic human resource management approaches, such as selective recruitment, training, motivating employees and involving them in decision-making processes, teamwork and performance-oriented rewards (Anca-loana, 2013:1520). Human resource management is designed to maximize organizational integration, employee commitment, flexibility and job quality (Guest, 1987:503). Human resource management is important for businesses to be successful and sustain their existence. In addition, it plays an important role in determining the skills to be demanded in open job positions, selecting appropriate candidates, ensuring equal employment opportunities, complying with legislation and preventing discriminatory practices (Vasile and Zhan, 2020:34).

One of the indispensable functions of human resource management is the recruitment and selection processes (Karim et al., 2021:18). Recruitment and selection processes are very important for businesses, as they help find the most suitable candidates for open job positions in an organization. With the recruitment and selection processes, it becomes easier for businesses to achieve their strategic goals and objectives by making the most accurate use of the workforce (Gomathy et al., 2022:1). It is possible for an organization to achieve its goals, create a healthy working environment and be sustainable with the correct operation of recruitment processes. This process ensures coordination between the human resources department and managers for each position. Today, an increase in competition leads to the necessity of meeting individuals with the skills demanded by businesses as soon as possible. At this point, the survival and development of businesses is possible by placing the right people in the right positions (Simion et al., 2021:25). Improving an organization's recruitment and selection procedures and hiring the right candidates will increase employee satisfaction and productivity (Stephen et al., 2019:188).

In the 1990s, the field of human resource management was criticized for lacking a coherent theoretical framework. To fill this gap, Wright and McMahan first examined the theoretical foundations of this field. Wright and McMahan mentioned the existence of six theories (behavioral perspective, cybernetic models, agency/transaction cost theory, resource-based view of the firm, power/resource dependency models and institutional theory) to understand the determinants of strategic and non-strategic human resource management (1992:295). In the following years, the dominant theories in the field have changed. In the 1990s, sociology-based organizational theories influenced the field. In the 2000s, the dominant theories in the field were human capital theory from the economics discipline and the resource-based view from the strategic management discipline. The most influential theories in the field of HRM are the resource-based view and human capital theory (Bağış et al., 2019:803). Although strategic human resource management does not arise directly from the resource-based view, it has a significant impact on development. In the strategy literature, it is stated that the resource-based

view shifts the emphasis from external resources to internal resources (Wright et al., 2001:702). In almost all strategic HRM studies, the resource-based view is considered the main paradigm (Nyberg et al., 2014:319). According to the resource-based view, firms do not only consist of equipment and stock. In fact, it states that human resources are the most important asset and provide a competitive advantage to the firm (O'Driscoll et al., 2000:188). According to the resource-based view, resources include capabilities, knowledge, processes and values. These resources are assets of firms and are difficult to imitate. Differences in firms' resources explain differences in firm performance (Barney, 1991, 1995). It has been determined that the resource-based view theory is the most widely used theory in studies on skills (Marin-Zapata et al., 2022:978).

Employability skills are defined as the ability to access and sustain a job (Harvey, 2001). While the concept of employability was vague before the 2000s, in recent years it has been frequently used in studies in many disciplines. Today, employability has become so important that it is one of the four elements of the European Employment Strategy (Llinares et al., 2016:961). Numerous skill clusters related to employability (general skills, vocational skills, qualifications, etc.) have been established in the literature (Tymon, 2013, p.843). Although there is no clear consensus on skill classification, several studies have been conducted on this subject. Becker conducted the first study to distinguish skill types. In this study, skills were divided into two classes: general and special (Becker, 1964). According to the Secretary's Commission on Acquiring Necessary Skills (SCANS) report, three basic skill sets were identified. These are basic abilities (reading, writing and verbal skills), cognitive abilities (problem solving, reasoning and innovation) and personal characteristics (ethics, accountability and self-worth). The five competencies are resource management, interpersonal skills, knowledge, system understanding and technology (SCANS, 1991). Abraham and Karns (2009) identified the top 10 competencies most demanded by US businesses. These are communication skills, problem solving, result orientation, interpersonal skills, leadership skills, customer orientation, flexible/adaptability, teamwork, reliability and quality orientation. Andrews and Higson (2008) evaluated the employability skills of graduates in three skill classes: hard skills, soft skills and work experience. Rosenberg et al. (2012) categorized basic employability skills into eight classes. These are basic literacy and numeracy skills, critical thinking skills, management skills, leadership skills, interpersonal skills, information technology skills, work ethics disposition and systematic thinking skills. Olivier et al. (2014) categorize the skills needed by employers into six classes. These include basic skills, adaptability, teamwork, interpersonal skills, IT skills, employability skills and technical domain-specific skills. Suleman (2018) stated that there is consensus in the literature that the employability skill set includes relational skills (communication, teamwork), technical skills and cognitive skills (analytical, critical and learning skills). Colombo et al. (2019) divided the skill classification into two classes: hard and soft. Hard skills are grouped into two classes: digital and nondigital. Soft skills were grouped into four classes: cognitive skills, thinking skills, social skills, attitudes and values towards work. ESCO provides a comprehensive list of knowledge, skills and competencies relevant to the European labor market. In a significant number of studies on skill classification, skills are divided into two classes: soft and hard (Carvalho and Rabechini Junior, 2015; Hendarman and Cantner, 2018; Osagie et al., 2019; Wu et al., 2015). As can be seen, skill classification is defined in different ways in various academic studies.

Before moving on to the concepts of soft and hard skills, it is appropriate to define the concept of skill. The level of competence of individuals in fulfilling a certain task is called a skill. This can also be expressed as the ability to perform a job well (Daud et al., 2011:550). According to another definition, skill is "the ability to use one's knowledge effectively and easily in practice or performance" (Merriam Webster n.d.). Skills develop through training, techniques and experiences. Skill involves a combination of cognitive and behavioral components that interact to effectively complete a given task (Lamri and Lubart, 2023:3). Skills can be divided into two classes: hard and soft (Colombo et al. 2019).

Hard skills refer to performing a specific job using equipment, such as driving a car, programming a computer and welding. This skill refers to technical, concrete and measurable abilities (Lyu and Liu, 2021). Soft skills are defined using more than 119 labels (Marle et al., 2022). Despite these different labels, there is a general consensus that soft skills are multidimensional (Ahmad et al., 2021). Stewart et al. (2016) define soft skills as "non-technical competencies associated with one's personality, attitude and ability to interact effectively with others (i.e., to be optimally employable)". Emotional intelligence, communication, teamwork, creativity, problem solving and stress management are examples of soft skills (Martins et al., 2020).

Hard skills (accounting, foreign language skills, etc.) can be trained and measured relatively easily as they are closely related to knowledge. Soft skills, however, are defined as 'a stable, long-term, learned predisposition to respond to certain things in a certain way' (Statt, 1998:10). Unlike hard skills, soft skills are difficult to measure. This is due to the fact that there is no objective way to test the skills themselves. The measurement of soft skills is an interactive process that depends on the context. The difficulty in measuring soft skills stems from the lack of a measurement tool that objectively assesses workplace behavior. Observation was the most appropriate method for this task. However, this method is too expensive to be applied on large samples (Balcar, 2016: 454-456).

With technological advances, hard skills are predicted to be more likely to lose relevance than soft skills. While hard skills tend to fade over time, soft skills tend to maintain their values (Deming and Noray, 2020). The demand for soft skills in the US labor market is increasing daily. Between 1980 and 2012, the share of soft skill-intensive occupations increased by 11.8%. In addition, wages in soft-skill-intensive occupations have increased. On the other hand, employment in occupations that require high math skills but low soft skills has decreased (Deming, 2017:1599). Employees with high soft skills are expected to require little or no training to maintain these skills. These employees can utilize this time by adding new skills to their portfolios and increasing their productivity (Schultheiss and Backes-Gellner, 2023:258).

One reason for the growing importance of soft skills in the labor market is that computers are still insufficient to replace human interaction. Reading and reacting to others' signals are unconscious processes. These skills have been developed in humans over thousands of years. Through the interaction of people in the workplace, employees can capitalize on each other's strengths, flexibly adapt to changing conditions and work as teams. Such non-routine interactions give people an advantage over machines (Deming, 2017:1634). However, it is currently difficult to automate social interaction (Autor, 2015).

Today, individuals need a range of skill sets to be successful. The ability of individuals to discover and develop and use their skills is considered an important part of their careers. Career success is associated with the acquisition and maintenance of soft and hard skills. Employers prefer candidates with the right combination of these two skill sets (Lamri and Lubart, 2023:1).

3. METHOD

In this section, the data collection, classification and demographic information are presented. Data obtained from open job posts on online job search sites (Kariyer.net) in Türkiye were used in this study. Content analysis was conducted to evaluate the data collected in this study. Content analysis is a systematic quantification of text expressions to make them measurable (Wimmer and Dominick, 2000:135-136). Content analysis is a flexible research method used in library and information science studies, with varying research goals and objectives. Content analysis can be applied in qualitative, quantitative and sometimes mixed-methods research frameworks. It uses a variety of analytical techniques to draw conclusions and contextualize them (White and Marsh, 2006:22). Content analysis is a research tool that identifies specific words and concepts in texts and makes inferences about the messages, target audience and culture and time that are part of them. Content analysis can be used in both quantitative and qualitative research (Zavyalova, 2022).

The study population was a set of bounded and accessible phenomena that met certain criteria to form the sample in a study (Arias-Gómez et al., 2016:201). Sampling is the selection of a subset of a target population. Since it was not possible for the entire population to participate in the research, a smaller group was systematically selected for data collection. In this way, data can be collected faster and at a lower cost, without reaching every member of the population (Turner, 2020:8). The chosen sampling method is of great importance for the reliability of the research results (Hossan et al., 2023:209). Sampling methods were divided into two groups. The first is probability or random sampling and the second is nonprobability sampling. The difference between these two is due to the statistical methods used to select the subjects (Arias-Gómez et al., 2016:201).

The population of the study consists of job advertisements published on online job search sites in Türkiye between 20.02.2024 and 26.04.2024, covering individuals who have recently graduated from university. Owing to the large number of online job search sites in Türkiye, time constraints and technical reasons (such as different

advertisement formats and inability to sort out advertisements that meet the desired criteria), it is not possible to reach all job openings. Owing to these limitations, only job advertisements published on a single online job search site (kariyer.net) were used as the basis. In this context, the study sample consisted of 178 job posts. In this study, all 178 job posts on the online job search site specified in the reference date range and in accordance with the specified criteria were subjected to content analysis. The study is limited to a single online job search site (kariyer.net) in terms of job search platform, 20.02.2024-26.04.2024 in terms of time, associate and bachelor's degree graduates in terms of education and those with no experience in terms of experience.

3.1.Data Collection

There are various methods for identifying the skills employers demand from new graduates. These can be categorized as determining recruitment criteria by asking questions to employers or graduates, determining employer perceptions, interviewing stakeholders about the quality of graduates and analyzing job advertisements (Suleman, 2018). In this study, data were collected through an analysis of job advertisements.

This study included a content analysis of 178 job advertisements in Kariyer.net database. The most important reason for choosing the Kariyer.net database is that it contains data on the limitations of the study. In addition, the job description information requested on the selected online job search site is included in detail. Another important reason is that this website had the highest number of job posts at the time of this study. However, the different formats of job postings on different online job search sites led to the use of a single online job search site. Job vacancies are likely to be published on more than one online platform. As it would be a lengthy process to check for duplicate posts and against the risk of error, a single online job platform (kariyer.net) was used. Job vacancies for new graduates cover various industries in various provinces. While selecting job advertisements, certain restrictions were imposed according to the purpose of the research. In the selected job posts, the position level was restricted to new starters, the working style was restricted to full time, the education level was restricted to higher education and the duration of experience was restricted to inexperienced postings. Thus, we aimed to obtain advertisements suitable for the purpose of this research. Repeated posts within the reference period, posts requiring high school education and above and internal posts were excluded from the study. Advertisements published in English were included in this study. The data obtained were coded individually according to systematization. The advertisements included those published between 20.02.2024 and 26.04.2024. Job vacancies are expected to increase by the end of the winter. To reach the maximum number of job vacancies, the data collection phase was timed to coincide with the end of the winter. The time interval was limited to 20.02.2024 and 26.04.2024 because of the repetition of the same vacancies during the time period after the reference interval.

Content analysis was conducted manually and no content analysis software was used. Each job advertisement was recorded using a reference number and filed under the relevant variable. Manual data processing is more laborious than software processing; however, it is expected to yield better results owing to more expert intervention.

3.2.Classification of Data

Although many studies have been conducted on the classification of skill groups, there is no universal consensus (Tymon, 2013:843). When classifying the skills demanded in job vacancies, they are divided into two categories: "soft skills" and "hard skills." Hard skills are divided into two classes, digital and non-digital, similar to the classification made by Colombo et al. (2019). The classification of soft skills is based on the ESCO's transversal skills and competency classification. According to ESCO v1.1.2. classification system, transversal skills and qualifications, were divided into six classes (ESCO, 2024). To align soft skills with the skills demanded by the labor market, the study grouped skills into three skill classes. These are self-management and intellectual, social and communication skills. In the ESCO classification, actions related to individuals' attitudes and behaviors (loyalty, reliability, confidentiality, etc.) are included in social and communication skills classes. In this study, similar to the ESCO classification, actions towards attitudes and behaviors were evaluated in social and communication skills classes. Figure 1 illustrates the skill groups used in this study.

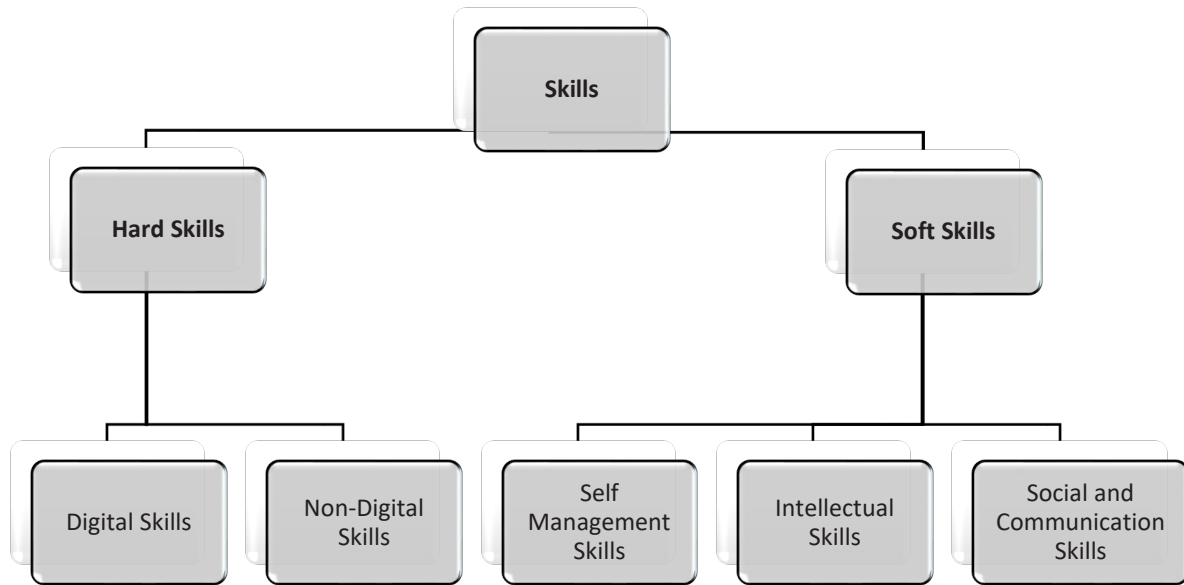

Figure 1: Skill Set Used in the Study

While classifying soft skills, the skills requested in job vacancies were grouped using the ESCO keyword classification as a reference. Table 1 shows the keyword groups for transversal skills and competencies, according to the ESCO dataset.

Table 1: Keywords for Cross-Skills and Competencies by ESCO v1.1.2. Dataset

Skill and Competency Classification	Subskill and Competency Classification	Examples of Skills and Competencies
Self-Management Skills	Working Efficiently	Paying attention to details, keeping your concentration for a long time, managing quality, managing time, fulfilling commitments, working efficiently, working independently
	Identifying a Proactive Approach	Feeling responsible, making decisions, managing personal professional development, showing commitment (enjoyment of work, motivation), showing determination, taking initiative
	Maintaining a Positive Attitude	Approaching challenges positively, coping with stress, dealing with uncertainty, managing frustration, giving confidence
	Demonstrating a Willingness to Learn	Accepting criticism, adapting to change, showing curiosity, showing willingness to learn, being open to new ideas
Intellectual Skills	Processing information, ideas and concepts	Memorizing information, thinking analytically, thinking critically, thinking holistically, thinking fast
	Planning and Organizing	Organize (information, objects and resources), plan
	Dealing with Problems	Defining problems, solving problems
	Thinking Creatively and Innovatively	Thinking Creatively and Innovatively

Social and Communication Skills	Communicating	Addressing an audience, managing a discussion, compromising and negotiating, promoting (ideas, products, services), communicating facts (advising, helping), resolving conflicts
	Supporting Others	Supporting Others
	Collaborating in Teams and Networks	Building networks (establishing collaborative relationships), demonstrating intercultural competence (establishing close relationships with people from different cultures, respecting cultural preferences, etc.), working in teams
	Leading Others	Building team spirit, delegating responsibilities (passing on verbal instructions), leading others, motivating others.
	Complying with the Code of Ethical Conduct	Comply with regulations, show loyalty, be trustworthy, respect the obligation of confidentiality

In this study, the soft skills requested for job vacancies were categorized using keywords. Technical skills are categorized into two categories as “digital skills” and “non-digital skills” according to whether digital skills are requested or not.

3.3.Data Information

The occupations demanded in the 178 job vacancies analyzed and the distribution of job vacancies by province are shown in Tables 2 and 3.

Table 2: Distribution of Open Jobs by Occupational Groups

Occupational Groups	Reviewed Job Postings	Distribution of Job Postings
STEM	58	32,6%
Business	41	23,0%
Sales and Marketing	61	34,3%
BIT	7	3,9%
Other (Health, Education, Translation)	11	6,2%
Total	178	100,0%

Of the job vacancies, 34.3% were in sales and marketing occupations and 32.6% were in Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) occupations. These occupational groups were followed by business administration (23.0 %) and health, education and interpretation (6.2 %). The share of Information and Communication Technology (ICT)-related occupational groups was 3.9%.

Table 3: Distribution of Open Jobs by Province

Cities	Number Of Vacancies	Vacancy Job Rate (%)	Cities	Number Of Vacancies	Vacancy Job Rate (%)	Cities	Number Of Vacancies	Vacancy Job Rate (%)
Istanbul	86	48,6%	Adana	2	1,1%	Elazığ	1	0,6%
Bursa	11	6,2%	Konya	2	1,1%	Eskişehir	1	0,6%
Ankara	10	5,6%	Kütahya	2	1,1%	Isparta	1	0,6%
Antalya	10	5,6%	Mersin	2	1,1%	Malatya	1	0,6%
Kocaeli	9	5,1%	Samsun	2	1,1%	Manisa	1	0,6%
Gaziantep	6	3,4%	Tekirdağ	2	1,1%	Nevşehir	1	0,6%
Izmir	7	4,0%	Afyon	1	0,6%	Ordu	1	0,6%
Muğla	5	2,8%	Aydın	1	0,6%	Rize	1	0,6%
Kayseri	4	2,3%	Bilecik	1	0,6%	Şanlıurfa	1	0,6%
Diyarbakır	3	1,7%	Burdur	1	0,6%	Van	1	0,6%

Approximately half (48.6%) of the job advertisements analyzed were located in Istanbul. Bursa (6.2 %), followed by Ankara and Antalya (5.6 %). According to statistics on the number of enterprises announced by TurkStat, the highest number was in Istanbul (24.7%). This was followed by Ankara (7.3%), Izmir (6.0%), Antalya (4.3%) and Bursa (3.9%) (TÜİK, 2022). The presence of large-scale firms in these regions causes a concentration of open jobs in these regions.

4.RESULTS

4.1.Findings Related to Hard and Soft Skills

In this study, the hard skills demanded in open jobs were categorized into two classes: digital and nondigital skills. Information on the digital skills required for an open job is presented in Table 4.

Table 4: Digital Skills Demanded in Open Jobs

Digital Skills	Frequency of Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
Proficient in MS Office applications	96	%64
Knowing other computer programs related to the field	54	%36
<ul style="list-style-type: none"> • Autocad, Solidworks, 3dsMAX, CAD • To be able to install, maintain and support Microsoft and Lunix operating systems • To have knowledge about network management (Wan, Lan, TCP/IP, DHCP) • Provide application support to devices running on Windows CE, Android, IOS operating systems • Nebim V3, ERP, SAP, LOGO • Google Looker Studio, Powel BI, MS SQL • Other 	<p>16</p> <p>6</p> <p>6</p> <p>5</p> <p>5</p> <p>4</p> <p>12</p>	<p>%11</p> <p>%4</p> <p>%4</p> <p>%3</p> <p>%3</p> <p>%3</p> <p>%8</p>
Number and Rate of Digital Skills Demand	150	%84,3

As shown in Table 4, 150 digital skills were required for 178 job vacancies. The rate of digital skills demanded by job vacancies is 84.3%. In addition, in approximately half of the vacancies (53.9%), the ability to master MS Office programmes was requested. While 64% of the vacancies demanding digital skills demand MS Office Programs, 36% demand other computer programs related to the field. Among other computer programs related to the field, knowing Autocad, Solidworks, 3dsMAX and CAD programs ranked first with 11%. This is followed by knowledge about network management (Wan, Lan, TCP/IP, DHCP) with 4% and the ability to install, maintain and support Microsoft and Lunix operating systems with 4%.

With the widespread use of computers in the workplace, the demand for labor with computer skills has increased (Dickerson and Green, 2004). Progress in information technology (IT) has led to the creation of new job fields in both IT- and IT-using jobs. In addition to creating new job fields, existing jobs are redesigned by utilizing the power of IT. On the other hand, an analysis of 100 million online job posts worldwide since 2007 shows that approximately 80% of jobs require specific computer skills. It was also found that occupations with intensive computer use are growing faster (Peng, 2017:27).

Today, access to computers and the Internet is easier than ever before. Easier access to these technologies leads to the false perception that computer skills have become commonplace. It is accepted that the new generation, which is intertwined with technology, has mastered information technology and computer skills. However, studies have shown that this is not true (Hargittai, 2010:109). Easy access to computers and the internet does not mean that individuals have computer skills. These skills are usually acquired through intensive training (Yi and Davis, 2003:161).

Information on the non-digital skills demanded in open jobs is presented in Table 5.

Table 5: Non-Digital Skills Demanded in Open Jobs

Non-Digital Skills	Frequency of Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
Knowledge of Foreign Languages (75 English 3 Other languages)	78	53,1%
Knowledge of technical issues	24	16,3%
Having a certificate	23	15,6%
Having a Driver’s License	22	15,0%
Number and Rate of Non-Digital Skills Requested	147	%82,5

As seen in Table 5, 147 out of 178 vacancies demanded nondigital skills. The demand for nondigital skills in open jobs was 82.5%. The most demanded non-digital skills were foreign language skills (53.1 %). Foreign language skills are required in approximately one of every two job vacancies. It can be said that the demand for having a driver’s license, certificate, and knowledge of technical issues are close to each other.

A study conducted by the Malaysian employment agency on the reasons for not hiring graduates found that the reasons for not being hired included lack of foreign language skills (56%), poor social and etiquette skills (36%), high wage demand (32%), having qualifications unrelated to the job (30%), and being picky about the job (23%) (Daud et al., 2011:546). At this point, it can be said that foreign languages are among the most demanded non-digital technical skills.

Table 6 shows the ranking of skills demanded in open jobs according to the education level.

Table 6: Ranking of Skills Demanded in Open Jobs by Education Level

	Soft Skills	Associate’s	Bachelor’s
Social and Communication Skills (SCS)	Strong communication skills	1	1
	Teamwork aptitude	2	2
	Effective written and oral communication skills	3	10
	Compliance with flexible working hours	5	4
	Keeping up with the busy work schedule	15	5
	Customer-oriented	16	12
	Ability to persuade	17	13
	High representation skills	23	24
Intellectual Skills (IS)	Complying with ethical behavior and rules	26	18
	Ability to plan and organize	4	3
	Problem solving skills	6	11
	Analytical thinking skills	8	7
	Having creative and innovative thinking skills	10	25
	Having the ability to follow up work	14	6
	Having the ability to analyze	18	20
Research skills	22	*	

Self-Management Skills (SMS)	Being open to learning	7	15
	Being responsible	9	14
	Ability to work in a disciplined manner	11	16
	Attention to detail	12	9
	Result-oriented work	13	8
	Maintain concentration for a long time	19	21
	Having a career goal in the related field	20	22
	Maintaining a Positive Attitude	21	19
	Being friendly	24	23
	Ability to use time effectively	25	17

As can be seen in Table 6, the most important skills required at both associate's and bachelor's levels were strong communication skills and predisposition to teamwork, respectively. While the third most desired skill is effective written and oral communication at the associate's and bachelor's levels, planning and organizing skills come to the forefront at the bachelor's level. At both the associate and undergraduate levels, "Social and Communication Skills (SCS)" come to the forefront. This skill group was followed by "Intellectual Skills (IS)" and "Self-Management Skills (SMS)" groups.

While technical skills continue to underpin strong academic education, the development of soft skills is important for student employability. Employers have identified strong communication skills, working in teams, and having work experience as key soft skills needed to strengthen graduates' employability (McMurray, 2016:124). When graduates finish university education without the skills and qualifications employers expect, this creates an 'expectation gap.' As technical skills are mostly learned on the job, employers expect fewer technical skills from graduates. It is claimed that the main expectation gap occurs in non-technical skills (soft skills) (Low et al., 2016:36-38).

Archer and Davison found that communication was the main skill required by employers. However, employers' satisfaction with the quality of communication skills of graduates ranked sixteenth. The second and third most important skills for employers are teamwork and honesty, respectively. Employers' satisfaction with their graduates' teamwork and honesty skills ranked seventh and ninth, respectively. In a world where customer-oriented demand is increasing daily, graduates cannot meet employer expectations in terms of soft skills (Archer and Davison, 2008:8).

In the 178 open jobs, occupations were grouped into five occupational groups. Table 7 shows the occupational groups and skill rankings demanded in open jobs according to the occupational groups.

Table 7: Ranking of Skills Demanded in Open Jobs by Occupational Group

	Soft Skills	Total	Business	Sales and Marketing	IT	STEM	Other
Social and Communication Skills (SCS)	Strong communication skills	1	1	1	7	2	1
	Teamwork aptitude	2	3	2	6	1	2
	Reporting, effective written and verbal communication skills	4	5	4	3	6	5
	Compliance with flexible working hours	5	6	9	2	3	11
	Keeping up with the busy work schedule	9	15	8	12	9	10
	Customer-oriented	15	16	7	-	24	4
	Ability to persuade	16	17	12	-	14	20
	Having the ability to represent	23	20	23	16	23	9
	Complying with ethical behavior and rules	25	23	19	-	25	23
Intellectual Skills (IS)	Ability to plan and organize	3	2	3	8	4	18
	Analytical thinking skills	6	7	13	4	5	15
	Problem solving skills	7	10	10	5	7	12
	Has the ability to follow up work	10	12	11	1	17	16
	Having creative and innovative thinking skills	17	21	25	9	10	3
	Having the ability to analyze	19	19	21	-	16	19
	Research skills	26	24	26	14	20	-
Self-Management Skills (SMS)	Ability to be open to learning	8	9	6	10	8	8
	Ability to be responsible	11	13	5	-	11	-
	Result-oriented work	12	8	15	-	12	21
	Ability to pay attention to details	13	4	20	11	15	17
	Ability to work in a disciplined manner	14	11	14	-	13	-
	Ability to sustain a positive attitude	18	25	17	13	19	14
	Ability to use time effectively	20	18	18	15	22	22
	Maintain concentration for a long time	21	26	16	-	21	7
	Career aspirations in the related field	22	14	24	-	18	13
Being friendly	24	22	22	-	26	6	

Table 7 shows the soft skills demanded by graduates, according to their occupational groups. Strong communication skills are the most demanding skill for open jobs. This skill is followed by teamwork, planning and organizational skills, effective written and verbal communication skills, flexible working hours, analytical thinking skills, problem-solving skills, being open to learning, keeping up with busy work paces, and following up on work. In parallel with the findings, there are similar studies in which communication, problem solving, flexibility, teamwork, analytical thinking and openness to learning are among the most desired skills (Rosenberg et al., 2012:14; Chowdhury and Miah, 2016:63).

Although the order of importance varies, strong communication skills, planning and organizational skills and teamwork come to the fore in advertisements for business administration, sales, marketing and STEM jobs. Strong communication skills, teamwork and creative and innovative thinking come to the forefront in other occupational groups, where health, education and interpreting occupations are predominant. The IT occupational group differed from the other occupational groups. In this occupational group, the three most desired skills were the ability to follow up work, comply with flexible working hours and reporting and effective verbal and written communication.

Andrews and Higson emphasized the importance of business graduates' communication skills in increasing their employability capacity. In this study, it was stated that undergraduate graduates should be encouraged to create programs that will improve their communication skills. It was stated that a high level of business knowledge alone is insufficient and that graduates should have good oral communication skills to transfer this knowledge (Andrews and Higson, 2008:419). Another study examining four occupational categories (finance, management, human resources management and marketing) found that the most demanded soft skills were communication, organization, teamwork, interpersonal skills, motivational skills and analytical intelligence (Bennett, 2002:465). In another study, in which the most important skills required of new graduates were identified, 86% of employers stated that the most important skill was communication. Most employers reported that recent graduates were unable to effectively express themselves. This study stated that soft skills are of vital importance (Archer and Davison, 2008:6).

Table 8 shows the frequency and rate of use of the skills belonging to "Self-Management Skills," which are in the sub-group of soft skills, in job advertisements.

Table 8: Self-Management Skills (SMS) Demanded in Open Jobs

Self-Management Skills (SMS)	Frequency of Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
SMS1: Ability to pay attention to details	33	12,8%
SMS2: Ability to maintain concentration for a long time	16	6,2%
SMS3: Ability to work in a disciplined manner	29	11,2%
SMS4: Ability to be open to learning	48	18,6%
SMS5: Result-oriented work	34	13,2%
SMS6: Ability to sustain a positive attitude	18	7,0%
SMS7: Ability to be responsible	34	13,2%
SMS8: Career aspirations in the relevant field	16	6,2%
SMS9: Ability to use time effectively	17	6,6%
SMS10: Being friendly	13	5,0%
Number of Skills Requested in SMS Group	258	100,0%

As shown in Table 8, the average demand for self-management skills in open jobs is 1.5. In other words, an average of 1.5 self-management skills was demanded in one job vacancy. The most demanded self-management skills in job vacancies are the ability to be open to learning with 18.6%, the ability to be responsible and result-oriented with 13.2% and these skills are followed by the ability to pay attention to details with 12.8%.

Table 9 shows the frequency and rate of use of "Intellectual Skills", which is a subgroup of soft skills, in job advertisements.

Table 9: Intellectual Skills Demanded in Open Jobs (IS)

Intellectual Skills (IS)	Frequency of Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
IS1: Analytical thinking skills	51	19,5%
IS2: Having creative and innovative thinking skills	24	9,2%
IS3: Ability to follow up work	34	13,0%
IS4: Problem solving skills	50	19,2%
IS5: Ability to plan and organize	74	28,4%
IS6: Analytical skills	18	6,9%
IS7: Research skills	10	3,8%
Number of Skills Demanded in IS Group	261	100,0%

As can be seen in Table 9, the most demanded intellectual skill was planning and organizing (28.4 %). This skill was followed by analytical thinking skills (19.5 %) and problem-solving skills (19.2 %). In open-job advertisements, 1.5 intellectual skills are demanded in average advertisements.

Table 10 shows the frequency and rate of use of the sub-skills of “Social and Communication Skills” in job advertisements.

Table 10: Social and Communication Skills Demanded in Open Jobs (SCS)

Social and Communication Skills (SCS)	Frequency of Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
SCS1: Strong communication skills	134	28,0%
SCS2: Effective written and oral communication skills	66	13,8%
SCS3: Complying with ethical behavior and rules	13	2,7%
SCS4: Persuasiveness	26	5,4%
SCS5: Customer-oriented	27	5,6%
SCS6: Team player	101	21,1%
SCS7: Compliance with flexible working hours	62	12,9%
SCS8: Keeping up with a busy work schedule	35	7,3%
SCS9: Having the ability to represent	15	3,1%
Number of Skills Requested in SCS Group	479	100,0%

As can be seen in Table 10, it can be said that social and communication skills are the most demanded skill group in open jobs. In this skill group, strong communication skills were the most desired skill (28.0 %). This was followed by teamwork (21.1%) and effective written and oral communication skills (13.8%). The average number of social and communication skills required for an open job was 2.7. In other words, 2.7 social and communication skills are required for one job vacancy.

In a study conducted by the National Association of Colleges and Employers (NACE) in 2015, employers were asked which skills were most demanded by new graduates. Accordingly, employers demand teamwork (4.61), decision-making and problem-solving skills (4.61), verbal communication skills (4.60) and the ability to plan, organize and prioritize work (4.59) (NACE, 2015:34).

4.2. Findings on the Comparison of Hard and Soft Skills

To make better sense of the research results, hard and soft skill demands were compared. Table 11 presents the demand for hard and soft skills for open jobs.

Table 11: Comparison of Soft and Hard Skills Demanded in Job Vacancies

Skills	Frequency of Skill Specification in Job Advertisements	Rate of Demand for the Skills Specified in Job Postings (%)
Hard Skills	297	22,9%
Soft Skills	998	77,1%
Total Skill Demand	1.295	100,0%

A total of 1,295 skills were required for the 178 vacancies analyzed. The average number of skills required for an open job is 7.3. Of the skills demanded in job vacancies, 22.9% were hard and 77.1% were soft.

Schultheiss and Backes-Gellner (2023) determined the soft- and hard-skill ratios required by occupations. Accordingly, the hard skill ratio of IT professionals is (71.4%), engineering (67.5%), technicians (64.4%), banking and insurance professions (53.2%), sales and trade professions (49.2%) and hospitality industry professions (41.7%) (p.278). According to the findings of this study, new graduates require fewer hard and soft skills than new graduates. It is likely that individuals who recently graduated from higher education lack work experience. At this

point, the inability to combine theoretical and practical knowledge leads to a lack of technical skill. Therefore, an employer who employs a new graduate with no work experience is expected to demand fewer technical skills from an individual. A deficiency in technical skills can be met by employers through various practices such as in-house training and on-the-job training. However, soft skills take longer to acquire and are much more difficult to acquire in the short term within an enterprise. At this point, employers demand more soft skills and fewer hard skills from graduates they will hire.

5.CONCLUSION

Unemployment is an important issue. Among the unemployed, young university graduates had the highest unemployment rate. The idle status of young university graduates poses a serious threat to the economic development and growth of many countries. Investigating barriers to the employment of young university graduates can contribute to reducing unemployment. One of the most important reasons for the inability to match supply and demand in the labor market is the skill gap. At this point, it is important to understand which skill sets business demand in job vacancies to contribute to the solution of the problem.

This study aimed to determine which skills are demanded by recent university graduates and how this skill distribution is. In this context, Kariyer.net was used as an online job search website. Kariyer.net was used because the majority of job posts were available on this website at the time of the study, job description information in job posts was available in detail on this online job search site, the format of job postings was different on different online job search sites, the risk of duplicate posts with the use of different online job search sites and the opportunity to classify job postings suitable for the purpose of the study. This study covered job advertisements published between 20.02.2024 and 26.04.2024. It is expected that job advertisements will begin to increase at the end of winter. Therefore, advertisements were started on a specified date. The data collection process was limited to these dates because of the repetition of the same advertisements in the time period after the reference interval. A total of 178 job advertisements to which recent university graduates who met the specified criteria could apply were included in the study. Job advertisements were subjected to a content analysis within the framework of soft and hard skills.

Although there are many skill classifications of employability in the literature, there is no consensus on a common skill classification (Tymon, 2013, p.843). Some studies have directly categorized skills into two classes: soft and hard (Carvalho and Rabechini Junior, 2015; Hendarman and Cantner, 2018; Osagie et al., 2019; Wu et al., 2015). In some others, work experience is added to the classification in addition to soft and hard skills (Andrews and Higson, 2008:411). While creating the skill set in this study, skills were categorized into two classes: soft and hard. Hard skills are divided into two classes: digital and non-digital, similar to the classification used by Colombo et al. (2019). Soft skills are based on the ESCO cross-skills and competency classifications. In the ESCO v1.1.2. classification system, transversal skills and competencies are divided into six classes (ESCO, 2024), while in this study, they are grouped into three skill groups in order to align them with the skills demanded by the Turkish labor market. In the study, 27 soft skills were identified and 9 of these skills were grouped under "Social and Communication Skills (SCS)," 8 under "Intellectual Skills (IS)" and 10 under "Self-Management Skills (SMS)." It can be said that the creation of a skill set compatible with the demands of the Turkish labor market is one of the most important results of the study.

In this study, hard skills were categorized into two groups: digital and nondigital. It was observed that the most demanding digital hard skill was the Ms Office program. It was determined that more than half of the advertisements demanded knowledge of Ms Office programs. Among non-digital hard skills, the most demanding skill is foreign language skills. Foreign language knowledge was requested in one out of every two advertisements. It can be said that university graduates' knowledge of MS Office programs and foreign languages significantly increases their chances of getting a job.

The soft skills requested in the job advertisements were grouped into 24 soft skills groups. Of the top 10 soft skills, 5 are in the "Social and Communication Skills (SCS)" group, 4 are in the "Intellectual Skills (IS)" group and 1 is in the "Self-Management Skills (SMS)" group. The top 10 soft skills demanded by recent university graduates in the Turkish labor market have been identified. These skills are: (1) strong communication skills, (2) teamwork

skills, (3) planning and organizing skills, (4) reporting, effective written and verbal communication skills, (5) flexible working hours, (6) analytical thinking skills, (7) problem-solving skills, (8) openness to learning, (9) ability to keep up with busy work schedules and (10) ability to follow up work. Strong communication skills are required in most job vacancies. Strong communication skills should be supported by written, verbal and reporting skills. In addition, individuals are expected to be part of teamwork and have the ability to plan and organize. On the other hand, it is thought that the flexibility of working styles today has led employers to demand these skills from their employees.

When the demand for soft and hard skills is compared, it is found that soft skills are demanded more than hard skills are. Individuals who have recently graduated from universities are expected to lack experience. At this point, the fact that theoretical knowledge is not combined with practical knowledge may have led employers to demand fewer technical skills. The technical skills gap can be closed in a short time through in-company practices. On the other hand, soft skills take longer and are much more difficult to acquire. This may have led enterprises to demand more soft skills and fewer technical skills. Another reason for the decline in the demand for technical skills is automation. Demand for soft skills, such as communication skills, teamwork, planning and organizational skills, which automation cannot substitute, has increased. In addition to soft skills, it has been determined that digital skills among hard skills have gained importance today. Providing the right combination of soft and hard skills in accordance with the profession is expected to increase the employability of new graduates.

The gap between the job-related skills of graduates and those needed by businesses is one of the most important obstacles to the employment of higher education graduates. Today, job-related academic knowledge is not sufficient to obtain a job. Additionally, various soft skills are required. Knowing which skills are demanded by businesses and the order of importance of these skills is very important. If graduates do not have the skills that employers demand, they are less likely to be employed.

According to the findings of the research, some suggestions can be made to labor-market parties.

- Employability of graduates has become an important criterion for higher education institutions. To increase the employability of graduates, it is important for higher education institutions to update their curricula in line with the needs of the labor market. Close cooperation between education institutions and enterprises can facilitate the identification of skill demands. In this way, barriers to graduates' employment can be reduced.
- This will contribute to the career development of individuals if recent university graduates know the skill sets required from them in job applications and train themselves to close these skill gaps. At this point, consultancy services to be provided by career centers to determine skill deficiency and close the skill gap are important.
- Active employment policies should not only focus on closing the technical skills gap, but should also be redesigned to provide individuals with non-technical skills. Public employment agencies have important duties at this point.
- The creation of information on job descriptions by human resource units will facilitate access to the desired candidate and reduce the loss of time. Therefore, it is important for companies to establish and develop human resource units. In addition, the human resources unit's determination of the skill gap within the organization and planning training will ensure the development of human resources and increase productivity.
- Advertisements for university graduates are mostly concentrated in large cities. This creates a disadvantage for university graduates who live in relatively small cities. Shifting investments from large cities to other regions will cause employment to shift to these regions. Thus, the unemployment rate of young university graduates can be reduced.

In this study, job vacancies for recent university graduates in Türkiye were analyzed through a single online job search site (kariyer.net). It is known that there are many job search sites in Türkiye other than this online job search site. In future studies, the scope of job postings can be expanded by including different job search sites in the study. Another limitation of the research is time. Future research to be conducted in different seasons may

be beneficial in terms of comparing job postings on a seasonal basis. On the other hand, this study has tried to reveal the skill sets demanded from individuals who have recently graduated from university as the target group. It may be recommended to conduct future research with different groups. In this way, it can be ensured to reveal whether the skills demanded by employers vary according to different groups. On the other hand, studies can be conducted on an occupational basis to understand whether skill sets differ according to occupational groups. In this way, detailed skill sets of occupations can be revealed. In subsequent studies, studies can be conducted to reveal the skill sets of recent university graduates. In this way, the skills of job seekers can be compared with the skills demanded by employers to reveal the skills gap. Finally, it can be suggested to researchers to conduct studies on whether the demand for skills changes in terms of the firm (number of employees of the firm, the sector in which the firm operates, the region in which the firm operates, etc.).

REFERENCES

- Abraham, S. E., and Karns, L. A. (2009). Do business schools value the competencies that businesses value?. *Journal of Education for Business*, 84(6), 350-356.
- Ahmad, S., Ameen, K., and Ahmad, S. (2021). Information professionals' soft skills status and barriers in its development: A mixed method study, *Library Management*, 42(1/2), 80-92
- Anca-Ioana, M. (2013). New approaches of the concepts of human resources, human resource management and strategic human resource management. *Annals of Faculty of Economics*, 1, 1520-1525.
- Andrews, J., and Higson, H. (2008). Graduate employability, 'soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *Higher Education in Europe*, 33(4), 411-422.
- Archer, W., and Davison, J. (2008). *Graduate employability: What do employers think and want?* The Council for Industry and Higher Education.
- Arias-Gómez, J., Villasís-Keever, M. Á., and Miranda-Novales, M. G. (2016). The research protocol III. Study population. *Revista Alergia Mexico* (Tecamachalco, Puebla, Mexico: 1993), 63(2), 201-206.
- Autor David H, (2015), Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30.
- Bağış, M., Karagüzel, E., Kryeziu, L., & Ardiç, K. (2019). A Longitudinal Analysis On Intellectual Structure Of Human Resources Management: Theoretical Foundations And Research Trends. , 6, 796-814. <https://doi.org/10.30798/MAKUUIBF.569513>.
- Balcar, J. (2016). Is it better to invest in hard or soft skills?. *The Economic and Labour Relations Review*, 27(4), 453-470.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of management*, 17(1), 99-120. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>.
- Barney, J. B. (1995). Looking inside for competitive advantage. *Academy of Management Perspectives*, 9(4), 49-61.
- Becker, G. (1964). *Human capital*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Bennett, R. (2002). Employers' demands for personal transferable skills in graduates: A content analysis of 1000 job advertisements and an associated empirical study. *Journal of Vocational Education and training*, 54(4), 457-476.
- Carvalho, M. M. D., and Rabechini Junior, R. (2015). Impact of risk management on project performance: the importance of soft skills. *International Journal Of Production Research*, 53(2), 321-340.
- Chowdhury, T.A., and Miah, M.K.(2016). Employability skills for entry-level human resources management positions: perceptions of students and employers. *Australian Journal of Career Development*, 25(2), 55-68.
- Colombo, E., Mercurio, F., and Mezzanzanica, M. (2019). AI meets labor market: Exploring the link between automation and skills. *Information Economics and Policy*, 47, 27-37.
- Daud, S., Abidin, N., Mazuin Sapuan, N., and Rajadurai, J. (2011). Enhancing university business curriculum using an importance-performance approach: A case study of the business management faculty of a university in Malaysia. *International Journal of Educational Management*, 25(6), 545-569.

- Deming, D. J. (2017). The growing importance of social skills in the labor market. *The Quarterly Journal of Economics*, 132(4), 1593-1640.
- Deming, D. J., and Noray K. (2020). Earnings Dynamics, Changing Job Skills, and STEM Careers. *The Quarterly Journal of Economics* 135(4), 1965–2005
- Dickerson, A., and Green, F. (2004). The growth and valuation of computing and other generic skills. *Oxford economic papers*, 56(3), 371-406.
- ESCO, (2024). https://esco.ec.europa.eu/en/classification/skill_main (accessed on February 2024).
- Gomathy, D. C., Ramaseshacharyulu, M. A., Sarath, M. C. S., and Sreekanth, M. A. S. (2022). Overview of recruitment and selection process in hrm. *International Journal of Scientific Research in Engineering and Management (IJSREM)* Volume, 6. <https://doi.org/10.55041/ijsrem11714>.
- Guest, D. E. (1987). Human resource management and industrial relations [1]. *Journal of management Studies*, 24(5), 503-521. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6486.1987.TB00460.X>.
- Hargittai, E. (2010). Digital na(t)ives? Variation in internet skills and uses among members of the “net generation”. *Sociological inquiry*, 80(1), 92-113.
- Harvey, L. (2001). Defining and measuring employability. *Quality in Higher Education*, 7(2), 97–109.
- HEFCE, (2011). “Opportunity, choice and excellence in higher education”, available at: https://planipolis.iiep.unesco.org/sites/default/files/ressources/uk_hefcestrategystatement.pdf (accessed April 30, 2024).
- Hendarman, A. F., and Cantner, U. (2018). Soft skills, hard skills, and individual innovativeness. *Eurasian Business Review*, 8, 139-169. <https://doi.org/10.1007/s40821-017-0076-6>
- Hossan, D., Dato’Mansor, Z., and Jaharuddin, N. S. (2023). Research population and sampling in quantitative study. *International Journal of Business and Technopreneurship (IJBT)*, 13(3), 209-222.
- Karim, M. M., Bhuiyan, M. Y. A., Nath, S. K. D., and Latif, W. B. (2021). Conceptual framework of recruitment and selection process. *International Journal of Business and Social Research*, 11(02), 18-25.
- Lamri, J., and Lubart, T. (2023). Reconciling hard skills and soft skills in a common framework: the generic skills component approach. *Journal of Intelligence*, 11(6), 107.
- Llinares Insa, L.I., Zacaes Gonzalez, J.J., and Cordoba Inesta, A.I. (2016). Discussing employability: current perspectives and key elements from a bioecological model, *Employee Relations*, 38(6), 961-974.
- Low, M., Botes, V., Dela Rue, D., and Allen, J. (2016). Accounting Employers’ Expectations - The Ideal Accounting Graduates. *e-Journal of Business Education & Scholarship of Teaching*, 10(1): 36-57.
- Lyu, W., and Liu, J. (2021). Soft skills, hard skills: What matters most? Evidence from job postings. *Applied Energy* 300, 117307
- Marin-Zapata, S. I., Román-Calderón, J. P., Robledo-Ardila, C., and Jaramillo-Serna, M. A. (2022). Soft skills, do we know what we are talking about?. *Review of Managerial Science*, 16(4), 969-1000.
- Martins, H., Rouco, C., Piedade, L., and Borba. F. (2020). Soft Skills for Hard Times: Developing a Framework of Preparedness for Overcoming Crises Events in Higher Education Students. *In 17th International Conference on Intellectual Capital, Knowledge Management & Organisational Learning ICICKM 2020*, Online, October 15–16; p. 280
- McMurray, S., Dutton, M., McQuaid, R., and Richard, A. (2016). Employer demands from business graduates. *Education+ Training*, 58(1), 112-132.
- Merriam Webster. n.d. Skill. In *Merriam-Webster.com Dictionary*. Available online: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/skill> (accessed on 07 June 2024).
- NACE, (2015). Job Outlook 2015. <https://www.csuci.edu/careerdevelopment/faculty-staff-resources/job-outlook-2015.pdf> (accessed on 07 June 2024).
- Noe, R.A., and Hollenbeck, J. (2007). *Fundamental of Human Resource Management*, McGraw-Hill, New York, NY.
- Nyberg, A. J., Moliterno, T. P., Hale Jr, D., and Lepak, D. P. (2014). Resource-based perspectives on unit-level human capital: A review and integration. *Journal of Management*, 40(1), 316-346.

- O'Driscoll, A., Carson, D., and Gilmore, A. (2000). Developing marketing competence and managing in networks: a strategic perspective. *Journal of Strategic Marketing*, 8(2), 183-196.
- Okolie, U. C., Igwe, P. A., Nwosu, H. E., Eneje, B. C., and Mlanga, S. (2020). Enhancing graduate employability: Why do higher education institutions have problems with teaching generic skills?. *Policy Futures in Education*, 18(2), 294-313.
- Olivier, D., Freeman, B., Young, C., Yu, S., and Verma, G. (2014). Employer satisfaction survey. *Australia: The University of Sydney Business School, Report for the Department of Education*.
- Osagie, E. R., Wesselink, R., Blok, V., and Mulder, M. (2019). Contextualizing individual competencies for managing the corporate social responsibility adaptation process: The apparent influence of the business case logic. *Business & Society*, 58(2), 369-403. <https://doi.org/10.1177/0007650316676270>.
- Peng, G. (2017). Do computer skills affect worker employment? An empirical study from CPS surveys. *Computers in Human Behavior*, 74, 26-34.
- Raybould, J., and Sheedy, V. (2005). Are graduates equipped with the right skills in the employability stakes?. *Industrial and commercial training*, 37(5), 259-263.
- Rosenberg, S., Heimler, R., and Morote, E., (2012). Basic Employability Skills: A Triangular Design Approach. *Education+ Train*, 54(1), 7-20.
- Schultheiss, T., and Backes-Gellner, U. (2023). Different degrees of skill obsolescence across hard and soft skills and the role of lifelong learning for labor market outcomes. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 62(3), 257-287.
- Simion, P. C., Popescu, M. A. M., Costea-Marcu, I. C., and Grecu, I. (2021). Human Resource Management in Modern Society. *Advances in Science and Technology*, 110, 25-30. <https://doi.org/10.4028/www.scientific.net/AST.110.25>.
- Statt DA (1998) *The Concise Dictionary of Psychology*. 3rd ed. London: Routledge.
- Stephen, E. G., Cinjel, D. N., Apikins, M. W., and Samuel, I. A. (2019). Recruitment, selection and placement of human resource in international civil service commission. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR)*, 48(4), 188-200.
- Stewart, C., Wall, A. and Marciniak, S. (2016). Mixed signals: Do college graduates have the soft skills that employers want?. *Competition Forum*, 14(2), 276- 281.
- Suleman, F. (2018). The employability skills of higher education graduates: insights into conceptual frameworks and methodological options. *Higher Education*, 76, 263-278.
- Turner, D. P. (2020). Sampling Methods in Research Design. *Headache: The Journal of Head & Face Pain*, 60(1).
- TÜİK, Job Registration Statistics, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> , (accessed on 12 June 2024).
- TÜİK, Labor Force Statistics, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> , (accessed on 11 June 2024).
- Tymon, A. (2013). The student perspective on employability, *Studies in higher education*, 38(6), 841–856, <https://doi.org/10.1080/03075079.2011.604408>.
- Vasile, G., and Zhan, X. (2020). Recruitment, selection and integration in the human resource management. *Internal Auditing & Risk Management*, 34.
- White, M. D., and Marsh, E. E. (2006). Content analysis: A flexible Methodology. *LibraryTrends*, 55 (1), 22-45. <https://doi.org/10.1353/lib.2006.0053>.
- Wimmer, R.D., and Dominick, J.R. (2000). *Mass Media Research: An Introduction*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Wright, P. M., Dunford, B. B., and Snell, S. A. (2001). Human resources and the resource based view of the firm. *Journal of Management*, 27(6), 701-721.
- Wright, P. M., and McMahan, G. C. (1992). Theoretical perspectives for strategic human resource management. *Journal of management*, 18(2), 295-320. <https://doi.org/10.1177/014920639201800205>.

Wu, Y. C., Tsai, C. S., Hsiung, H. W., and Chen, K. Y. (2015). Linkage between frontline employee service competence scale and customer perceptions of service quality. *Journal of Services Marketing*, 29(3), 224-234. <https://doi.org/10.1108/JSM-02-2014-0058>.

Yi, M. Y., and Davis, F. D. (2003). Developing and validating an observational learning model of computer software training and skill acquisition. *Information systems research*, 14(2), 146-169.

Zavyalova, A. (2022). Content Analysis. The Fairchild Books Dictionary of Fashion. <https://doi.org/10.4135/9781412961288.n73>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 01.01.2024 Accepted/Kabul: 07.10.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1413206

Research Article/Araştırma Makalesi

Bayram, H. (2024). "Development of Earthquake Fear Scale: Validity and Reliability Study", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 129-143.

DEVELOPMENT OF EARTHQUAKE FEAR SCALE: VALIDITY AND RELIABILITY STUDY

Hüseyin BAYRAM*

Abstract

In this study, it was aimed to develop a measurement tool that can measure the earthquake fear levels of middle and high school adolescents who experienced an earthquake. The study conducted with the descriptive survey model. The sample consisted of adolescents studying in middle and high schools. Factor analyses were applied to test the construct validity of the scale. First, exploratory factor analysis was conducted. Exploratory factor analysis revealed that the scale consisted of two factors (worry and physical symptoms), and explained 65.52% of the total variance. First and second level confirmatory factor analysis were applied to confirm the structure obtained as a result of exploratory factor analyses. Confirmatory factor analyses confirmed the model structure of the scale. For the reliability research, Cronbach's Alpha coefficient was calculated, the lowest 27% group was compared with the highest 27% group, and the correlation between the two measurements was examined by applying the test-retest procedure. At the end of the study it was determined that the scale was reliable based on the values obtained.

Keywords: *Earthquake fear, Scale, Validity, Reliability.*

DEPREM KORKUSU ÖLÇEĞİ'NİN GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Öz

Bu çalışmada deprem anını deneyimlemiş ortaokul ve lise kademesindeki ergenlerin deprem korkusu düzeylerini ölçebilecek bir ölçme aracının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Betimsel tarama modeliyle gerçekleştirilen araştırmanın örneklemini ortaokul ve liselerde eğitim gören ergen bireylerin katılımıyla oluşturulmuştur. Ölçeğin yapısal geçerliğini test etmek amacıyla faktör analizleri uygulanmıştır. İlk olarak açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen yapının doğrulanması amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin endişe ve fiziksel belirtiler olmak üzere iki faktörden oluştuğu ve toplam varyansın % 65.52'sini açıkladığı belirlenmiştir. Ardından birinci ve ikinci derece doğrulayıcı faktör analizleri yapılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda ölçeğin model yapısı doğrulanmıştır. Ölçeğin güvenilirlik araştırması için Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Ayrıca örnekleme yer alan alt % 27'lik - üst % 27'lik grupların karşılaştırması yapılmış ve test tekrar test yöntemi uygulanarak iki ölçüm arasındaki korelasyon incelenmiştir. Yapılan testlerden elde edilen değerler itibarıyla ölçeğin güvenilir olduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Deprem korkusu, Ölçek, Geçerlik, Güvenirlik.*

*Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Department of Social Studies Education, AĞRI.
e-mail: hubayram@agri.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6065-8865>)

1. INTRODUCTION

Various natural disasters sometimes occur on the Earth we live on. Disasters happen because of the natural structure of the Earth. One of these disasters is earthquake. In its simplest definition, an earthquake is defined as vibrations in the Earth's crust (Scawthorun & Chen, 2002). These vibrations are caused by the release of energy accumulated in the Earth's crust (Kanamori & Brodsky, 2004). The energy released during sliding or faulting movements at the fracture points of the Earth's crust propagates and causes vibrations (Salditch et al., 2020). Earthquakes usually occur along active fault lines in the Earth's crust (Rundle et al., 2021). On the other hand, geological structures, groundwater and human activities are among the factors that cause earthquakes (Şengör & Zabcı, 2019). Earthquakes are measured in terms of their magnitude. Magnitude is a measure of the amount of energy released during an earthquake. Magnitude is measured using the Richter scale or the Moment Magnitude scale. While the Richter scale provides information about the intensity and energy of the earthquake, the Moment Magnitude scale measures the seismic energy of the earthquake (Rhoades et al., 2021).

Earthquakes are common phenomena across the Earth. While some earthquakes can be mild, some can be very strong and cause great loss of lives. The magnitude 7.5 and 7.7 earthquakes that occurred on February 6, 2023, in Kahramanmaraş province of Türkiye, were among the earthquakes of the 21st century with significant loss of lives. These earthquakes affected 11 provinces in Türkiye and killed over 45,000 people (AFAD, 2023). The idea for conducting this study emerged during the earthquakes in Türkiye on February 6.

Earthquakes are disasters that not only cause people to lose their lives, but also cause permanent damage to health, loss of housing and property, transportation problems, power outages, damage to water resources and loss of employment. For this reason, people who have experienced an earthquake can develop various psychological disorders. Especially the fear, anxiety, stress and trauma following an earthquake can affect people's daily lives and reduce the quality of daily life (Beaglehole et al., 2019). The psychological effects of an earthquake may differ from person to person. While some people experience severe stress, fear, panic, anxiety, grief and sadness, some people may perceive the earthquake as a mild event. The psychological effects that occur after an earthquake are generally considered normal and diminish over time. However, for some people, these effects may continue longer and may require professional help (Gerstner et al., 2020). One of the psychological effects of an earthquake is the state of fear that occurs in people who have experienced an earthquake.

Fear is defined as an emotion that occurs as a result of a real or imagined threats or situations of harm (Andersson, 2022). Physiologically, fear is characterized by symptoms such as rapid heartbeat, sweating and muscle tension. Fear is a defense mechanism that naturally exists in humans to survive and avoid danger. On the other hand, extreme and uncontrolled fear can affect quality of daily life of individuals' negatively (Gamwell et al., 2015). Fears can be related to a wide range of issues. Fear of earthquake, a type of fear, is a state of uncontrolled emotion in the context of the possibility of an earthquake. Fear of earthquakes is common among people living in places where earthquakes occur or may occur. This fear can affect people's lives, interfere with ordinary daily activities, and even cause stress disorders. Adolescents may be more fearful during and after earthquakes than adults (Cénat, McIntee & Blais Rochette, 2020; Chen et al., 2022; Ni et al., 2022).

Adolescence is a transition period in which an individual develops physically, mentally, socially, and emotionally. Adolescence generally covers the ages of 10-19 (WHO, 2023). During adolescence, the individual experiences significant physiological changes. In addition, mental, and emotional changes also occur during adolescence. Adolescence is generally accepted as a critical period for identity building. In this period, individuals try to discover their self-identity and express themselves (Gouws et al., 2000). Fears experienced during adolescence can often be resolved with the right support and guidance. In this way, adolescents go through stronger and healthier processes while preparing for adult life. On the other hand, if the fears experienced during adolescence are not resolved, individuals may experience major problems in their future lives (Danese et al., 2020). For this reason, it is necessary to determine the earthquake fear levels of adolescents who experience earthquake, and to develop practices to eliminate their fears. Based on this necessity, this study aims to develop a measurement tool to determine the earthquake fear levels of middle and high school adolescents who have experienced earthquakes.

Since the researcher was in the earthquake zone during the earthquakes that took place on February 6, 2023, experienced the effects of the earthquake personally, was together with middle and high school adolescents who were affected by the earthquakes, and observed their earthquake fear that reduced the quality of their lives, the researcher thought that the earthquake fear levels of adolescents living in the earthquake zone should be determined. Based on this idea, the researcher conducted a literature review to investigate how to determine the earthquake fear levels of adolescents at the middle and high school level and found many studies (Hsu et al., 2002; Giannopoulou et al., 2006; Şalcioğlu & Başoğlu, 2008; Guerra, Cumsille & Martinez, 2014; Zhou, Wu & An, 2016; Zhou et al., 2018; Sharma & Kar, 2019; Wang, Wu & Lan, 2020; Zhou et al., 2017; Hall et al., 2022; Herdiana, 2022; Zijlstra et al., 2022) that examined the earthquake fear levels of adolescents. It was determined that these studies did not examine the earthquake fear levels of adolescents, but their fear levels about various issues after earthquakes. In the literature review, the fact that there was no scale measuring the earthquake fear levels of adolescents was accepted as a deficiency in terms of literature and it was decided that the Earthquake Fear Scale (EFS) should be developed for adolescents at the middle and high school levels.

It is thought that the EFS will be a useful tool for educators who want to create educational programs for adolescents with earthquake fear at the middle and high school levels, for psychologists and psychiatrists to determine the earthquake fear levels of adolescents at the middle and high school levels and design appropriate treatment methods for them, for sociologists to provide data to government institutions that develop policies to eliminate social fear, and for researchers who plan to conduct study on earthquake fear of adolescents.

Determining the level of earthquake fear of adolescents who have experienced an earthquake is important in terms of designing practices that eliminate fear. As a matter of fact, it is first necessary to determine whether there is fear of earthquake, and if there is fear, it is necessary to determine at what level. In this study, it was aimed to develop the EFS to determine the earthquake fear levels of adolescents studying at middle and high school levels.

2. METHOD

In this study, which aims to develop a measurement tool to determine the earthquake fear levels of middle and high school adolescents who have experienced the earthquake, quantitative descriptive survey model was used. The descriptive survey model is intended to statistically examine the variables subject to a research without any intervention (Büyükoztürk et al., 2022). This study was conducted within the scope of the permission obtained from scientific research ethics committee of a university in Türkiye with the decision dated 28.09.2023 and numbered 213. Ethical rules were followed in the study.

2. 1. Sample

The sample of the study was formed in two stages. In the first stage, the group for exploratory factor analysis (EFA) and in the second stage, the group for first and second level confirmatory factor analyses (CFAs) were formed. Criterion sampling method was used to form these groups. Criterion sampling is based on the selection of data sources according to the criteria determined in line with the aim of the study (Eichorn, 2021). The reason for the use of criterion sampling was that the participants were selected among the adolescents at the middle and high school levels who had experienced the February 6 Kahramanmaraş Earthquake. Information about the groups in the sample of the study is shown in Table 1.

Table 1: Information About the Groups in the Sample

EFA	Province	Grade								Total
		5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	
	Kahramanmaraş	31	36	27	31	19	23	15	26	208
	Malatya	20	23	15	23	26	25	23	23	96
	Hatay	20	33	27	12	20	21	12	23	178
	Diyarbakır	16	21	6	9	8	12	8	16	168
	Gaziantep	25	17	24	18	18	21	14	16	153
	Total	112	130	99	93	91	102	72	104	803
CFA	Province	Grade								Total
		5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	
	Kahramanmaraş	26	23	24	23	24	27	9	20	176
	Malatya	20	26	16	13	15	19	16	21	146
	Hatay	18	23	18	12	17	15	15	20	138
	Diyarbakır	10	13	8	12	7	9	9	10	78
	Gaziantep	23	16	16	9	14	20	12	19	129
	Total	97	101	82	69	77	90	61	90	667

As seen in Table 1, there are two groups in the sample of the study: EFA and CFA groups. The sample included middle and high school-aged adolescents living in Kahramanmaraş, Malatya, Hatay, Diyarbakır, and Gaziantep provinces.

Table 1 shows that a total of 803 adolescents took part in the EFA group, and a total of 667 adolescents took part in the CFA group.

2. 2. Development of the Scale Form

In the first stage of the development process of the EFS, the relevant literature was reviewed to create an item pool. In the literature, various measurement tools examining earthquake fear have been found. For example, Prizmić-Larsen et al. (2023) developed a scale to measure earthquake fear with the participation of adults in Croatia. The scale developed by Prizmić-Larsen et al. (2023) was adapted to Turkish culture by Usta et al. (2023) in a study involving adults. Similarly, Satıcı et al. (2023) developed a scale to measure earthquake fear with the participation of adults in Türkiye. In the literature review, some scales measuring fear of COVID-19 (Ahorsu et al., 2020; Martinez-Lorca et al., 2020; Perz et al., 2020; Reznik et al., 2021) were also examined. The item pool of the EFS was created by analyzing the scales reached in the literature review.

A total of 29 items were included in the item pool. These items were first sent to a professor of Turkish Education and expert opinion was taken on the suitability of the language of the items. Within the scope of the feedback given by the language expert, the spelling of 23 of the items was changed. Then, 29 items were sent to four Guidance and Psychological Counseling Education field experts (two professors, one associate professor, one assistant doctor) working in different universities in Türkiye to get their opinions on the suitability of the items. The field experts considered that seven items would negatively affect the psychology of adolescents, eight items were not related to fear, and four items were repetitive. Based on the feedback received from the field experts, 15 items were deleted and four items were combined into two items. Thus, 12 items were included in the final version of the EFS. An expert opinion was obtained from an associate professor of Turkish Education in order to get an opinion on the comprehensibility of the items in the final version of the EFS. Depending on the expert's feedback, the spelling of two items in the EFS was changed.

EFS was developed on a 5-point Likert scale. For each item of the scale, Strongly-agree(5-points), Agree (4-points), Undecided (3-points), Disagree (2-points), Strongly-disagree (1-point) options were created. The highest score is 60 and the lowest score is 12 for the scale. The scale is shown in Appendix 1. There are no reverse items in the scale. The Turkish version of the scale is also shown in Appendix 2.

2. 3. Data Collection and Analysis

The data of the study were collected in two stages. In the first stage, EFA data were collected and in the second stage, CFA data were collected. Before starting the data collection process, a total of 31 teachers, 15 from secondary schools and 16 from high schools, working in Kahramanmaraş, Malatya, Hatay, Diyarbakır and Gaziantep provinces were contacted. Teachers were informed about the subject of the study, and asked for their help in collecting the data. Twenty-three of the teachers agreed to help collect the data. The EFS forms were sent to the teachers by e-mail and they were asked to print them out and lead their students fill them in. The teachers sent the forms filled in by the students to the researcher by cargo. The incompleated forms sent to the researcher were sorted and excluded from the study. At the end of the sorting, 803 forms for EFA and 667 forms for CFA were obtained.

In the data collection process, firstly, the EFA forms were sent to 14 teachers to collect EFA data. The collected EFA data were analyzed with SPSS 25 program. Then, EFS forms were sent to nine teachers to collect CFA data. The collected CFA data were analyzed using Mplus 7 program.

3. RESULTS

Factor analysis was conducted to determine the construct validity of the EFS. Factor analysis consists of statistical techniques that aim to collect the parameters to measure a construct or quality and use them to explain the validity of the construct (Tabachnik & Fidell, 2019). Firstly, EFA was conducted to determine the construct validity of the EFS. First and second level CFAs were conducted to verify the structure that emerged as a result of EFA. The results obtained are presented under headings.

3. 1. Results on Exploratory Factor Analysis

EFA was conducted with the data obtained from 803 adolescents to examine the factor structure of EFS. EFA is a procedure for result factors based on the relationships between variables (Tabachnik & Fidell, 2019). Before conducting EFA, it was examined whether the data set was suitable for factor analysis. In this context, Kaiser-Meyer-Olkin Test Chi-square Value (KMO), which reveals the suitability of the sample size and the correlation between the items for factor analysis, and Bartlett's Test of Sphericity (BTS), which questions the normality distribution for factor analysis were investigated. The values obtained are shown in Table 2.

Table 2: Kaiser-Meyer-Olkin and Bartlett Sphericity Test Results of Earthquake Fear Scale

Kaiser-Meyer-Olkin	.89
Bartlett Sphericity Testi Chi-square Value	6222.55
Degress of Freedom	66
Significant Value	.00

As seen in Table 2, the KMO value of the data set collected for EFA is calculated as .89, the BTS Chi-square value is calculated as 6222.55, the degree of freedom is calculated as 66 and the significance value is calculated as .00. As the KMO value was greater than .60 and the BTS value ($X^2= 6222.55; p<.05$) was within the desired range (Tabachnik & Fidell, 2019), it was determined that the data were suitable for EFA. The following criteria were taken into consideration while determining the factor structure of the EFS:

- The factor eigenvalue of the scale is greater than 1 (Tabachnik & Fidell, 2019),
- In order for an item to be shown under a factor, the item factor loading value must be at least .32 (Tabachnik & Fidell, 2019),

- The item-total correlation values of the items in the scale should be at least .30 (Field, 2017),
- The variance explained in the whole scale is greater than 40% (Scherer et al., 1988).

The principal component analysis technique, which is widely preferred, was used in the EFA of the EFS (Büyüköztürk et al., 2022). Varimax rotation technique was used during the EFA of the EFS.

During the EFA, it was seen that the EFS exhibited a three-factor structure in the first stage and explained 66.38 of the total variance. However, it was determined that one item was simultaneously under three factors and two items were simultaneously under two factors. In addition, it was determined that one factor consisted of only one item (the item under three factors at the same time). It was also determined that there was less than .10 difference between the item loadings of the items under different factors at the same time. In order to clarify the EFS's factor structure, the scree plot was analyzed. The scree plot of the EFS is shown in Figure 1.

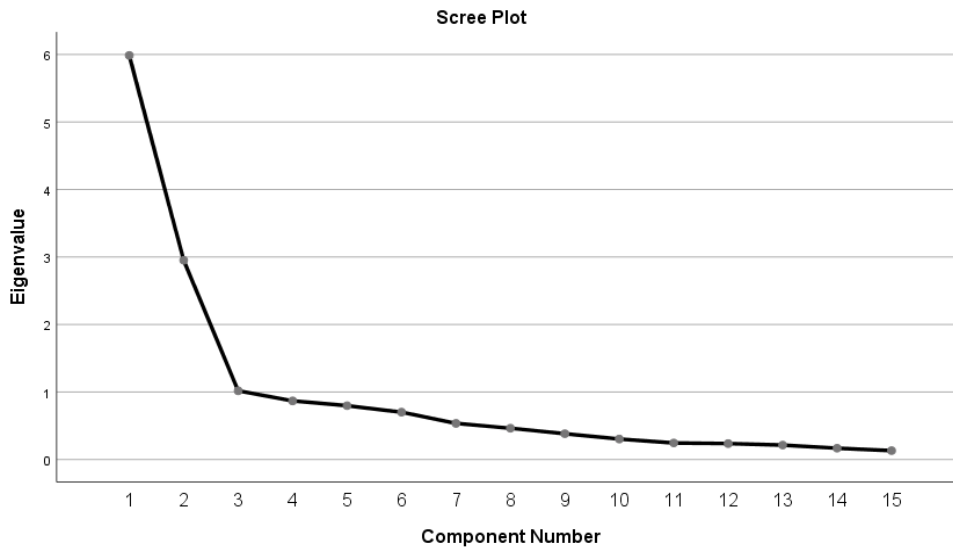

Figure 1: Earthquake Fear Scale's Scree Plot

When Figure 1 is examined, it is understood that the EFS has a two-dimensional structure. As a matter of fact, it is clearly seen that the curve in the scree plot disappears after the second factor (Büyüköztürk et al., 2022).

Items that were under more than one factor at the same time and had less than .10 difference between item loadings (Büyüköztürk et al., 2022) were removed from the scale and the EFA process was repeated. After the EFA process performed with principal component analysis and Varimax rotation technique, a structure consisting of two factors and 12 items was reached. The factor loadings, total variance explained, and total correlation values of the items in the EFS are shown in Table 3.

Table 3: Factor Analysis Results, Total Variance Explained and Item Total Correlation Values of the Earthquake Fear Scale

Item	Factor Loadings		Item total correlation value
	Worry factor	Physical symptoms factor	
I cannot go indoors because I worry about an earthquake.	.82		.65
I find it hard to fall asleep because I worry about an earthquake.	.91		.77
I worry that the house I live in will break down in an earthquake.	.87		.70
I worry that I will lose my relatives in an earthquake.	.88		.75
I worry that my relatives may be injured in an earthquake.	.83		.69
I worry that I will lose my life in an earthquake.	.76		.63
I worry that I may be injured in an earthquake.	.68		.59
When I hear or see something about an earthquake, my worry about earthquake increases.	.69		.55
I sweat when I think about an earthquake.		.87	.32
My heart beats fast when I think about an earthquake.		.81	.35
My appetite changed because of thinking about an earthquake.		.73	.32
I have contractions anywhere in my body because of thinking about an earthquake.		.53	.34
Eigenvalue	5.50	2.36	
Variance explained	%45.82	%19.70	
Total variance explained	%65.52		

As seen in Table 3, two factors constitute the EFS, namely worry and physical symptoms, and 12 items. Items 1-8 are under the worry factor and items 9-12 are under the physical symptoms factor. The worry factor explains 45.82% of the total variance and the physical symptoms factor explains 19.70% of the total variance. Thus, it was determined that the two factors of the EFS explained 65.52% of the total variance. Explaining between 50% and 75% of the total variance in multifactor scales shows that the scale is valid (Dunteman, 1989).

It was determined that a two-factor and 12-item structure emerged as a result of EFA within the scope of the eigenvalues of the factors of the EFS being above one, the factor loadings of the items under the factors being greater than .32, the variance explained in the whole scale being greater than 40%, and the item total correlation values of the items being greater than .30 (Tabachnik & Fidell, 2019).

3. 2. Results on Confirmatory Factor Analysis

First and second level CFAs were conducted to verify the structure of the EFS that obtained as a result of EFA. The CFAs were conducted with data collected from 667 adolescents. Since the first level CFA values of the scale were found to be normal, no modifications were made among the items of the scale. The goodness-of-fit indices of the scale are shown in Table 4.

Table 4: Model-Data Fit for the Earthquake Fear Scale

Fit indices	Acceptable fit range	The values of the EFS	References
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd \leq 5$	2.79	Tabachnik & Fidel, 2019; Fidel, 2017; Kline, 2011
RMSEA	$.00 \leq RMSEA \leq 0.10$.05	
TLI	$.90 \leq TLI < 1.00$.94	
CFI	$.90 \leq CFI < 1.00$.95	
SRMR	$.00 \leq SRMR \leq 0.10$.03	

As seen in Table 4, χ^2/sd was calculated as $0 \leq 2.79 \leq 5$. RMSEA value was calculated as $.00 \leq .05 < .10$; TLI value as $.90 \leq .94 \leq 1.00$; CFI value as $.90 \leq .95 \leq 1.00$ and SRMR value as $.00 \leq .03 \leq .10$. Based on the calculated values, it can be said that the factor structure of the EFS obtained as a result of EFA was confirmed through the first level CFA.

As a result of the first level CFA of EFS, the relationship between the observed variables and error variances were investigated. The results are visualized in Figure 2.

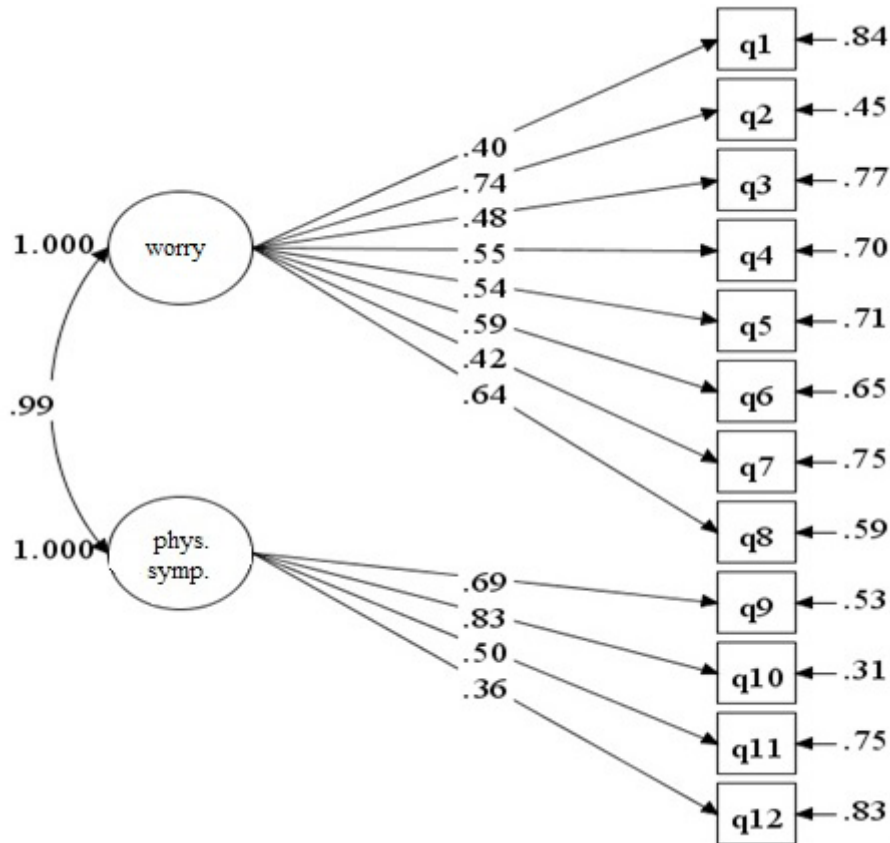

Figure 2: Earthquake Fear Scale’s First Level Confirmatory Factor Analysis Diagram

Figure 2 shows that the correlation coefficients of the EFS items ranged between .36 and .83. Considering the values in Figure 2 and the χ^2/sd , RMSEA, TLI, CFI and SRMR values of the model shown in Table 4, it can be said that the model has acceptable goodness-of-fit indices.

After the first level CFA for EFA, a second level CFA was conducted to determine whether the factors that constitute the scale explain the latent variable earthquake fear. The results are visualized in Figure 3.

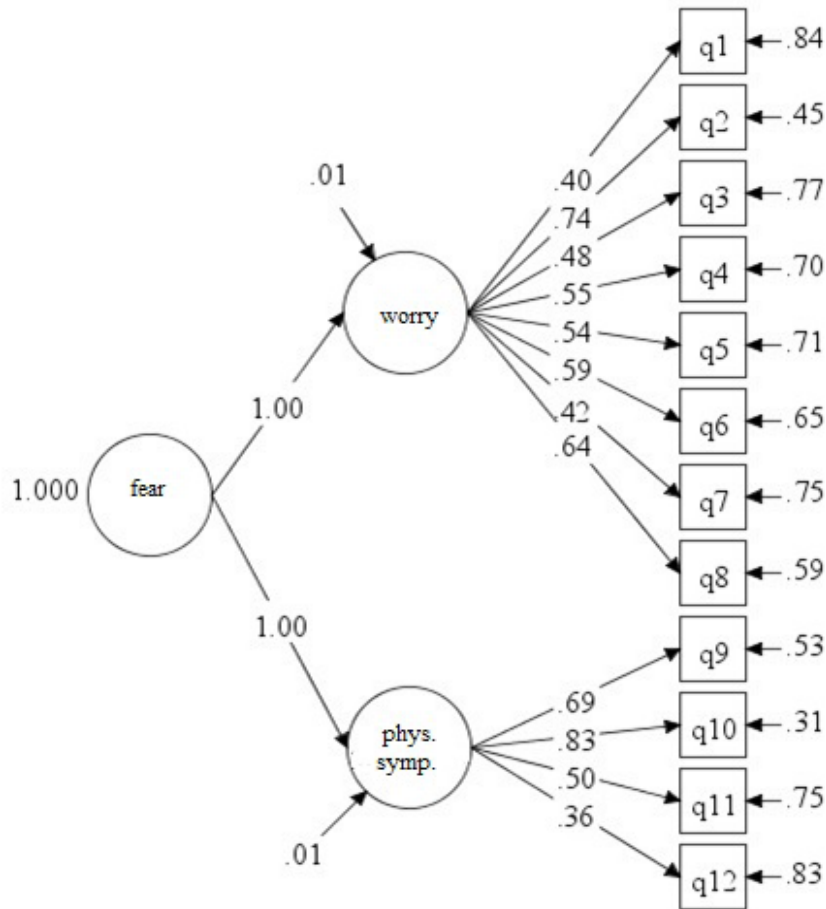

Figure 3: Earthquake Fear Scale's Second Level Confirmatory Factor Analysis Diagram

As seen in Figure 3, the correlation coefficients of the EFS items were still ranged between .36 and .83. For the second level CFA, χ^2/sd was calculated as $0 \leq 2.19 \leq 5$. RMSEA value was calculated as $.00 \leq .02 < .10$; TLI value as $.90 \leq .91 \leq 1.00$; CFI value as $.90 \leq .92 \leq 1.00$ and SRMR value as $.00 \leq .03 \leq .10$.

Based on the calculated values, it can be said that the factor structure of the EFS obtained as a result of EFA was confirmed through the first and second level CFAs.

3.3. Reliability Analysis of the Earthquake Fear Scale

The Cronbach's Alpha internal consistency coefficient of the EFS was also investigated. The Cronbach's Alpha values of the overall and sub-factors of the EFS are shown in Table 5.

Table 5: Cronbach's Alpha Internal Consistency Coefficients of the Earthquake Fear Scale and Its Sub-Factors

Factor	Cronbach's Alpha
EFS (Overall)	.86
Worry	.92
Physical symptoms	.81

As seen in Table 5, the internal consistency coefficient was calculated as .86 for the overall scale, .92 for the worry factor and .81 for the physical symptoms factor. The Cronbach's Alpha coefficient between .80 and 1.0 in the overall scale and its sub-factors shows that the reliability of the scale is high (Field, 2017).

Item analysis was also conducted to investigate the reliability of the EFS. A comparison was made between the 27% groups with the highest and lowest scores. It was investigated whether there was a significant difference between the mean scores of the group of 217 people with the highest score and the group of 217 people with the lowest score. The mean scores of the groups are shown in Table 6.

Table 6: Means of the Highest Scoring Group and the Lowest Scoring Group

Group	<i>n</i>	<i>x</i>
Highest scoring group	217	60.00
Lowest scoring group	217	46.40

As seen in Table 6, the mean score of the 217 participants with the highest score was 60.00 and the mean score of the 217 participants with the lowest score was 46.40. The difference in scores between the two groups can be interpreted as the scale was able to differentiate the groups significantly.

The test - retest procedure was also applied to examine the EFS's reliability. In this context, the test was applied twice, 30 days apart, to a group of middle and high school students living in Diyarbakır. The test - retest group consisted of a total of 117 adolescent students (13 from grade-5th, 16 from grade-6th, 17 from grade-7th, 17 from grade-8th, 16 from grade-9th, 21 from grade-10th, 5 from grade-11th, and 12 from grade-12th).

Data collected 30 days apart were first analyzed for normality distribution and homogeneity. After determining that the data were normally and homogeneously distributed, Pearson Correlation Coefficient was calculated. In order to talk about the reliability of a scale, the Pearson Correlation Coefficient is expected to be higher than .70 (Field, 2017). The Pearson Correlation Coefficient was calculated as .82 as a result of the test-retest conducted in order to investigate the reliability of the EFS. Within the scope of the calculated value, it was determined that the EFS has high reliability.

The Cronbach's Alpha coefficient of the EFS was calculated as .86 overall, .92 in the worry factor and .81 in the physical symptoms factor. The mean score of the highest scoring group was calculated as 60.00 and the mean score the lowest scoring group was calculated as 46.40. Two measurements were made 30 days apart using the test-retest method and the correlation between the measurements was calculated as .82. As a result of the procedures carried out, it was revealed that the EFS is a reliable scale.

4.DISCUSSION and RECOMMENDATIONS

The aim of this study is to develop a tool to measure the earthquake fear levels of middle and high school adolescents who have experienced an earthquake. EFA and first and second level CFAs were conducted to determine the construct validity of the designed scale. Reliability study was also conducted. At the end of the study, a two-factor and 12-item EFS was developed.

In the study before conducting EFA, it was examined whether the data set was suitable for factor analysis. In this context, Kaiser-Meyer-Olkin Test Chi-square Value (KMO), which reveals the suitability of the sample size and the correlation between the items for factor analysis, and Bartlett's Test of Sphericity (BTS), which questions the normality distribution for factor analysis were investigated. The KMO value of the data collected from 803 participants was calculated as .89, the BTS value as 6222.55 and the significance value as .00. As the KMO value was greater than .60 and the BTS value ($X^2= 6222.55; p<.05$) was within the desired range (Tabachnik & Fidell, 2019), it was determined that the data were suitable for EFA.

The scale consists of two factors, worry and physical symptoms, and 12 items; items 1-8 are under the worry factor and items 9-12 are under the physical symptoms factor. The worry factor explains 45.82% of the total variance and the physical symptoms factor explains 19.70% of the total variance. Thus, it was determined that the two factors of the EFS explained 65.52% of the total variance. Explaining between 50% and 75% of the total variance in multifactor scales shows that the scale is valid (Dunteman, 1989).

In the study, the first level CFA was conducted to confirm the structure of the scale that emerged as a result of EFA. As a result of CFA, χ^2/sd was calculated as $0 \leq 2.79 \leq 5$, RMSEA as $.00 \leq .05 < .10$, TLI as $.90 \leq .94 \leq 1.00$, CFI as $.90 \leq .95 \leq 1.00$, SRMR as $.00 \leq .03 \leq .10$. In terms of the calculated values (Kline, 2011), it was determined that the factor structure obtained as a result of EFA was confirmed through the first level CFA.

After the first level CFA for EFA, a second level CFA was conducted to determine whether the factors that constitute the scale explain the latent variable earthquake fear. For the second level CFA, the correlation coefficients of the EFS items were still ranged between .36 and .83. χ^2/sd was calculated as $0 \leq 2.19 \leq 5$. RMSEA value was calculated as $.00 \leq .02 < .10$; TLI value as $.90 \leq .91 \leq 1.00$; CFI value as $.90 \leq .92 \leq 1.00$ and SRMR value as $.00 \leq .03 \leq .10$.

After the EFA and CFA analyses, Cronbach's Alpha internal consistency coefficient was calculated for the reliability study. The internal consistency coefficient was calculated as .86 for the overall scale, .92 for the worry factor and .81 for the physical symptoms factor. Cronbach's Alpha coefficient between .80 and 1.0 in the overall scale and its sub-factors revealed that the reliability of the scale was high (Field, 2017).

Item analysis was also conducted to investigate the reliability of the EFS in depth. The scores of the 27% highest scoring group on the EAS were compared with the scores of the 27% lowest scoring group. The mean score of the 217 participants with the highest score was calculated as 60.00 and the mean score of the 217 participants with the lowest score was calculated as 46.40. The difference in scores between the two groups revealed that the scale was able to differentiate the groups significantly.

The test - retest procedure was also applied within the scope of the reliability questioning of the EFS. The Pearson Correlation Coefficient of the data collected 30 days apart was calculated. Pearson Correlation Coefficient of the measurements was calculated as .82. For a scale to have high reliability, the Pearson Correlation Coefficient is expected to be higher than .70 (Field, 2017). As a result of the Pearson Correlation Coefficient of the EFS, it was determined that the EFS has high reliability.

The EFS, which was developed to measure the earthquake fear levels of adolescents at the middle and high school levels, can be a useful tool used in research on adolescents' earthquake fear levels. The EFS can also be a useful tool for educators who want to create educational programs for middle and high school adolescents with earthquake fear. The EFS can be a useful tool for psychologists and psychiatrists to identify the earthquake fear levels of middle and high school adolescents and prepare appropriate treatment prescriptions for them. EAS can also be a useful tool for sociologists to determine the level of earthquake fear among adolescents at the middle and high school levels.

REFERENCES

- AFAD (5 March, 2023). *News*. Retrieved from <https://www.afad.gov.tr/haberler>
- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Andersson, R. (2022). *No go world: How fear is redrawing our maps and infecting our politics*. University of California Press.
- Beaglehole, B., Mulder, R. T., Boden, J. M., & Bell, C. J. (2019). A systematic review of the psychological impacts of the Canterbury earthquakes on mental health. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 43(3), 274-280. <https://doi.org/10.1111/1753-6405.12894>
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F., & Kılıç Çakmak, E. (2022). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri [Scientific research methods in education]*. Pegem Academy Publication.
- Cénat, J. M., McIntee, S. E., & Blais-Rochette, C. (2020). Symptoms of posttraumatic stress disorder, depression, anxiety and other mental health problems following the 2010 earthquake in Haiti: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 273, 55-85. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.04.046>

- Chen, X. Y., Liu, X., Shi, X., Chen, H., & Fan, F. (2022). Psychological resilience and posttraumatic growth in adolescent survivors of earthquake: A 10-year cohort study. *Journal of Psychiatric Research, 155*, 331-337. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2022.09.021>
- Danese, A., Smith, P., Chitsabesan, P., & Dubicka, B. (2020). Child and adolescent mental health amidst emergencies and disasters. *The British Journal of Psychiatry, 216*(3), 159-162. <https://doi.org/10.1192/bjp.2019.244>
- Dunteman, G. H. (1989). *Principal components analysis*. Sage.
- Eichorn, J. (2021). *Survey research and sampling: The Sage quantitative research kit*. Sage.
- Field, A. (2017). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage.
- Gamwell, K., Nylocks, M., Cross, D., Bradley, B., Norrholm, S. D., & Jovanovic, T. (2015). Fear conditioned responses and PTSD symptoms in children: Sex differences in fear-related symptoms. *Developmental Psychobiology, 57*(7), 799-808. <https://doi.org/10.1002/dev.21313>
- Gerstner, R. M., Lara-Lara, F., Vasconez, E., Viscor, G., Jarrin, J. D., & Ortiz-Prado, E. (2020). Earthquake-related stressors associated with suicidality, depression, anxiety and post-traumatic stress in adolescents from Muisne after the earthquake 2016 in Ecuador. *BMC Psychiatry, 20*(1), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12888-020-02759-x>
- Giannopoulou, I., Strouthos, M., Smith, P., Dikaiakou, A., Galanopoulou, V., & Yule, W. (2006). Post-traumatic stress reactions of children and adolescents exposed to the Athens 1999 earthquake. *European Psychiatry, 21*(3), 160-166. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2005.09.005>
- Gouws, E., Kruger, N., Burger, S., & Snyman, D. (2000). *The adolescent*. Heinemann.
- Guerra, C., Cumsille, P., & Martínez, M. L. (2014). Post-traumatic stress symptoms in adolescents exposed to an earthquake: Association with self-efficacy, perceived magnitude, and fear. *International Journal of Clinical and Health Psychology, 14*(3), 202-207. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2014.05.001>
- Hall, S., Sloan-Aagard, C., Harris, R., Emmett, C., Prasetyadi, C., Pettersson, J., ... & Cox, M. H. (2022). Perceptions of tsunami susceptibility and self-efficacy among adolescents in Indonesia: The influence of gender, religion, location, age, hazard information source, and past experience. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 79*, 103151. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.103151>
- Herdiana, I. (2022). Psychosocial issues following natural disaster in Palu Central Sulawesi: A case study on adolescents. *Journal of Educational, Health and Community Psychology, 11*(2), 424-442. Retrieved from <http://repository.unair.ac.id/id/eprint/121324>
- Hsu, C. C., Chong, M. Y., Yang, P., & Yen, C. F. (2002). Posttraumatic stress disorder among adolescent earthquake victims in Taiwan. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 41*(7), 875-881. <https://doi.org/10.1097/00004583-200207000-00022>
- Kanamori, H., & Brodsky, E. E. (2004). The physics of earthquakes. *Reports on Progress in Physics, 67*(8), 1429. <https://doi.org/10.1088/0034-4885/67/8/R03>
- Kline, R. (2011). Convergence of structural equation modeling and multilevel modeling. In M. Williams, & W. P. Vogt (Eds.) *The SAGE handbook of innovation in social research methods* (pp.562-589). Sage.
- Martínez-Lorca, M., Martínez-Lorca, A., Criado-Álvarez, J. J., Armesilla, M. D. C., & Latorre, J. M. (2020). The fear of COVID-19 scale: Validation in spanish university students. *Psychiatry Research, 293*, 113350. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113350>
- Ni, T., Zhang, Y., Xue, S., Xu, W., & Tang, W. (2022). PTSD and depressive symptoms in Chinese adolescents exposed to multiple stressors from natural disasters, stressful life events, and maltreatment: A dose-response effect. *Frontiers in Psychology, 13*, 1050260. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1050260>
- Perz, C. A., Lang, B. A., & Harrington, R. (2020). Validation of the fear of COVID-19 scale in a US college sample. *International Journal of Mental Health and Addiction, 1-11*. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00356-3>
- Prizmić-Larsen Z, Vujčić MT, Lipovčan LK (2023) Fear of COVID-19 and fear of earthquake: multiple distressing events and well-being in Croatia. *Psychol Rep, 00332941231156813*. <https://doi.org/10.1177/00332941231156813>

- Reznik, A., Gritsenko, V., Konstantinov, V., Khamenka, N., & Isralowitz, R. (2021). COVID-19 fear in Eastern Europe: validation of the fear of COVID-19 scale. *International Journal of Mental Health and Addiction, 19*, 1903-1908. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00283-3>
- Rhoades, D. A., Christophersen, A., Bourguignon, S., Ristau, J., & Salichon, J. (2021). A depth-dependent local magnitude scale for New Zealand earthquakes consistent with moment magnitude. *Bulletin of the Seismological Society of America, 111*(2), 1056-1066. <https://doi.org/10.1785/0120200252>
- Rundle, J. B., Stein, S., Donnellan, A., Turcotte, D. L., Klein, W., & Saylor, C. (2021). The complex dynamics of earthquake fault systems: New approaches to forecasting and nowcasting of earthquakes. *Reports on Progress in Physics, 84*(7), 076801. <https://doi.org/10.1088/1361-6633/abf893>
- Şalcıoğlu, E., & Başoğlu, M. (2008). Psychological effects of earthquakes in children: Prospects for brief behavioral treatment. *World Journal of Pediatrics, 4*, 165-172. <https://doi.org/10.1007/s12519-008-0032-8>
- Salditch, L., Stein, S., Neely, J., Spencer, B. D., Brooks, E. M., Agnon, A., & Liu, M. (2020). Earthquake supercycles and long-term fault memory. *Tectonophysics, 774*, 228289. <https://doi.org/10.1016/j.tecto.2019.228289>
- Satıcı, S. A., Okur, S., Deniz, M. E., Karaağaç, Z. G., Yılmaz, F. B., Kütük, H., ... & Kaya, Y. (2023). The development and initial validation of the earthquake fear scale: Its links to personality traits, psychological distress, harmony in life, and mental wellbeing. *Stress and Health, 1*-12. <https://doi.org/10.1002/smi.3306>
- Scawthorn, C., & Chen, W. F. (2002). *Earthquake engineering handbook*. CRC press.
- Şengör, A. C., & Zabcı, C. (2019). The North Anatolian fault and the North Anatolian shear zone. In Kuzucuoğlu, C., Çiner, A., & Kazancı, N. (Eds.) *Landscapes and landforms of Turkey. World geomorphological landscapes* (pp.481-494). Springer.
- Sharma, A., & Kar, N. (2019). Posttraumatic stress, depression, and coping following the 2015 Nepal earthquake: A study on adolescents. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness, 13*(2), 236-242. <https://doi.org/10.1017/dmp.2018.37>
- Usta, G., Torpuş, K., Kanbay, Y., & Özbay, S. Ç. (2023). The Turkish adaptation of the fear of earthquake scale. *Research Square, 1*-18. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-3051691/v1>
- Wang, W., Wu, X., & Lan, X. (2020). Rumination mediates the relationships of fear and guilt to posttraumatic stress disorder and posttraumatic growth among adolescents after the Ya'an earthquake. *European Journal of Psychotraumatology, 11*(1), 1704993. <https://doi.org/10.1080/20008198.2019.1704993>
- WHO. (2023). *Adolescent health*. Retrieved from https://www.who.int/health-topics/adolescent-health#tab=tab_1
- Zhou, X., Wu, X., & An, Y. (2016). Understanding the relationship between trauma exposure and depression among adolescents after earthquake: The roles of fear and resilience. *Frontiers in Psychology, 7*, 2044. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.02044>
- Zhou, X., Wu, X., Chen, Q., & Zhen, R. (2017). Why did adolescents have sleep problems after earthquakes? Understanding the role of traumatic exposure, fear, and PTSD. *Scandinavian Journal of Psychology, 58*(3), 221-227. <https://doi.org/10.1111/sjop.12366>
- Zhou, X., Wu, X., Li, X., & Zhen, R. (2018). The role of posttraumatic fear and social support in the relationship between trauma severity and posttraumatic growth among adolescent survivors of the Yaan earthquake. *International Journal of Psychology, 53*(2), 150-156. <https://doi.org/10.1002/ijop.12281>
- Zijlstra, E. A., Brummelaar, M. D. T., Cuijpers, M. S., Post, W. J., Balkom, I. D. V., & Seddighi, H. (2022). A safe home? A qualitative study into the experiences of adolescents growing up in the Dutch area impacted by earthquakes induced by gas extraction. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(8), 4716. <https://doi.org/10.3390/ijerph19084716>

Appendix 1: The Earthquake Fear Scale

Item	Strongly agree	Agree	Undecided	Disagree	Strongly disagree
1. I cannot go indoors because I worry about an earthquake.					
2. I find it hard to fall asleep because I worry about an earthquake.					
3. I worry that the house I live in will break down in an earthquake.					
4. I worry that I will lose my relatives in an earthquake.					
5. I worry that my relatives may be injured in an earthquake.					
6. I worry that I will lose my life in an earthquake.					
7. I worry that I may be injured in an earthquake.					
8. When I hear or see something about an earthquake, my worry about earthquake increases.					
9. I sweat when I think about an earthquake.					
10. My heart beats fast when I think about an earthquake.					
11. My appetite changed because of thinking about an earthquake.					
12. I have contractions anywhere in my body because of thinking about an earthquake.					

Worry factor: 1,2,3,4,5,6,7,8

Physical symptoms factor: 9,10,11, 12

Appendix 2: Deprem Korkusu Ölçeği

Madde	Kesinlikle katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle katılmıyorum
1. Deprem olacağı endişesiyle kapalı alanlara giremiyorum.					
2. Deprem olacağı endişesiyle uykuya dalmakta zorlanıyorum.					
3. Yaşadığım evin depremde yıkılmasından endişe ediyorum.					
4. Akrabalarımı depremde kaybedeceğimden endişeleniyorum.					
5. Akrabalarımın depremde yaralanabileceğinden endişeleniyorum.					
6. Depremde hayatımı kaybedeceğimden endişeleniyorum.					
7. Depremde yaralanabileceğimden endişeleniyorum.					
8. Depremle ilgili bir şey duyduğumda veya gördüğümde depremle ilgili endişem artıyor.					
9. Depremi düşündüğümde terliyorum.					
10. Depremi düşündüğümde kalbim hızla çarpıyor.					
11. Depremi düşünmekten dolayı iştahım değişti.					
12. Depremi düşünmekten dolayı vücudumun herhangi bir yerinde kasılmalar oluyor.					

Endişe faktörü: 1,2,3,4,5,6,7,8

Fiziksel belirtiler faktörü: 9,10,11, 12

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.05.2024 ✓Accepted/Kabul: 19.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1477210

Research Article/Araştırma Makalesi

Saylan, İ. (2024). "Türkiye Siyasi Hayatında Tek Konu Partileri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 145-158.

TÜRKİYE SİYASİ HAYATINDA TEK KONU PARTİLERİ*

İbrahim SAYLAN**

Öz

Tek konu partileri siyasi partiler yazınında ihmal edilmiş bir konudur. Kökleri çoğunlukla toplumsal hareketlerde olan ve çoğu zaman baskı gruplarından ayırt edilemeyen bu partiler amaçları itibariyle istisnai özelliktedirler. Tek bir konunun gündeme getirilmesi ve o konuda yasal değişiklik yapılmasını temel varlık nedeni yapan bu partiler çoğunlukla kısa ömürlü olsalar da demokratik parti sistemlerinin önemli bir parçası konumundadırlar. Türkiye siyasi tarihinde de tek konu partisi örneklerine rastlanmaktadır. Bu çalışmada çok partili hayata geçişten bu yana kurulan tek konu partileri amaçları, süreklilikleri ve etkileri bakımından incelenmekte, böylece bugüne kadar ayrı bir çalışma konusu olmamış Türkiye’de tek konu partileri olgusuna ışık tutulmaktadır. Araştırmamız bugüne kadar kadın hakları, çevre, engelli hakları ve aşı karşıtlığı konularında tek konu partilerinin kurulduğunu göstermektedir. Bunlar içerisinde ise sadece Kadın Partisi ile Yeşiller Partisi’nin parti özelliklerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu iki parti konularını “siyasallaştırma” ve “bulaştırma” açılarından etkili olmuşlardır. Ancak kitlesel birer muhalefet gücü yaratma konusunda aynı başarıyı gösterememişlerdir.

Anahtar kelimeler: *Tek konu partileri, Siyasi partiler, Türkiye siyaseti, Kadın Partisi, Yeşiller Partisi.*

SINGLE-ISSUE PARTIES IN TURKISH POLITICS

Abstract

The literature on political parties has not given much attention to single-issue parties. Mostly rooted in social movements and often indistinguishable from pressure groups, these parties are exceptional in terms of their goals. These parties, whose main *raison d'être* is to bring a single issue to the agenda and to bring about legislative changes on that issue, are an important part of democratic party systems, even though they are often short-lived. There are also examples of single-issue parties in Turkish political history. In this study, single-issue parties established since the transition to multi-party life are analyzed in terms of their goals, continuity and effects, thus shedding light on the phenomenon of single-issue parties in Türkiye, which has not been the subject of a separate study so far. Our research shows that single-issue parties have been established in the fields of women’s rights, environmental issues, disability rights, and anti-vaccination. Among these, only the Women’s Party and the Green Party are understood to have party characteristics. These two parties have been effective in terms of “politicization” and “contagion” of their issues. However, they did not have the same success in creating mass opposition forces.

Keywords: *Single-issue parties, Political parties, Turkish politics, Women’s Party, Green Party.*

*Bu çalışma Siyasi İlimler Türk Derneği tarafından 24-25 Eylül 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen I. Ulusal Siyaset Bilimi Kongresi’nde sunulan sözlü bildirinin geliştirilmiş halidir.

**Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İZMİR.
e-posta: ibrahim.saylan@deu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-7395-9963>)

1. GİRİŞ

Modern siyasal yaşamın temel kurumlarından biri olan siyasi partiler belli bir ideoloji etrafında bir araya gelmiş kişilerin siyasi iktidarı elde etmek üzere kurdukları örgütler olarak tanımlanmaktadır. Siyasi partilerin eğitimden sağlığa, adaletten ulaşımına bir ülkeyi ilgilendiren çeşitli temel konular hakkında görüş ve politikalarının olması ve iktidara geldiklerinde siyasi programlarını hayata geçirmesi beklenmektedir. Tek konu partileri bu anlamda önemli bir istisna oluşturmaktadır. Tek bir konunun gündeme getirilmesi ve o konuda yasal değişiklik yapılmasını temel varlık nedeni yapan bu partiler demokratik siyasal yarışma olanaklarının bulunduğu pek çok ülkede parti sistemlerinin bir parçası konumundadırlar. Öte yandan, iktidarı ele alma hedefine sahip olmamaları nedeniyle tek konu partilerinin gerçekten birer siyasi parti olup olmadığı tartışmalıdır. Dahası, genellikle örgütlenme, finansman, üyelik gibi kurumsallaşmaya ilişkin temel gereklilikler konusunda ciddi sorunlar yaşayan bu partiler süreklilik sağlayamayıp siyaset sahnesinden kısa sürede silinip gitmektedirler.

Siyasi partilere ilişkin son derece zengin bir literatür vardır. Siyasi partilerin işlevleri, örgütlenme modelleri, siyasal rekabet, temsil ve katılım, parti sistemleri, partilerin ideolojilerle, toplumla ve devletle ilişkileri siyasi partilere ilişkin temel araştırma konuları içerisinde yer almaktadır (Duverger, 1986; Panebianco, 1988; Sartori, 2005; Katz ve Crotty, 2006; Carter vd., 2023). Ancak bu zengin literatürde tek konu partileri yeterince yer bulmayan bir konudur. Bu çalışmada öncelikle tek konu partilerinin parti niteliğini tartışabilmek amacıyla bu partiler ile baskı grupları arasındaki farklılıklar ele alınmaktadır. Ayrıca, özellikle kadın ve yeşil partileri örneklerinde olduğu gibi kimi tek konu partilerinin tarihsel olarak toplumsal hareketlerden geliştiği gerçeğini dikkate alarak toplumsal hareketler ve tek konu partileri arasındaki bağlantılara yer verilmiştir. Kavramsal netleştirmeye ilişkin son olarak, çoğu örnekte ikisi arasında görülen örtüşmeye karşın niş parti kavramının neden her zaman tek konu partisi kavramının yerine kullanılmayacağı açıklanmıştır. Söz konusu kavramsal farklılıkları ayırt ettikten sonra, tek konu partilerinin ortaya çıkış nedenleri, amaçları ve etkileri ortaya konmaktadır. Böylece, tek konu partilerinin özgül yönlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ardından, bu analitik çerçevenin ışığında, çok partili hayata geçişten günümüze Türkiye’de kurulan tek konu partileri incelenmiştir. Son olarak, söz konusu partilerin Türkiye siyasal hayatındaki anlam ve önemi hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tek konu partileri Türkiye siyaseti literatüründe bugüne kadar ayrı bir çalışma konusu olarak ele alınmamıştır. Bu çalışma Türkiye örneğini inceleyerek siyasi parti literatüründe ihmal edilmiş bir konu olan tek konu partileri olgusuna dair bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. SİYASİ PARTİLER VE BASKI GRUPLARI: ÖZELLİKLER VE İŞLEVLER

Siyasal partiler modern siyasal hayatın temel kurumlarından birisidir. Yasama ve yürütme gücünün kullanımında belirleyici bir öneme sahiptirler (Özdemir ve Atılğan, 2018: 207). Modernleşmenin siyasi katılımı, siyasi katılımın da siyasal örgütlenmeyi teşvik etmesi sonucu ortaya çıkmışlardır. Siyasi partilerin ortaya çıkmasında kurumsal gerekliliklerin yanı sıra savaş, devrim ve ekonomik kriz gibi olağanüstü durumlar da etkili olmuştur. Elbette, siyasi partiler bir kez ortaya çıktıktan sonra, mevcut partilerin bölünmeleri ya da birleşmeleri sonucunda da yeni partiler ortaya çıkmıştır (Kapani, 2016: 177).

Siyasi partileri belli bir ideoloji etrafında bir araya gelmiş insanların siyasi iktidarı ele geçirmek üzere kurdukları, sürekliliğe sahip ve ülke geneline yayılmış örgütler olarak tanımlanmak mümkündür. Başka bir deyişle, siyasi partilerin temel amacı bir siyasi programın hayata geçirilmesi için siyasi iktidarı elde etmek ya da paylaşmaktır. Siyasi iktidarı ele geçirme hedefi siyasi partileri diğer siyasi gruplardan ayırmaktadır (Durgun, 2015: 338).

Siyasi partiler temel hedeflerini gerçekleştirme çabası içerisinde pek çok farklı ve birbiriyle bağlantılı işlevi yerine getirmektedir. Siyasi partilerin başlıca işlevleri arasında hükümet ya da muhalefet etmek, toplumsal temsil, çıkarların birleştirilmesi ve ifade edilmesi, sorunların belirlenmesi, yönetici kadroların temini ve eğitilmesi, toplumsal bütünleşmenin sağlanması bulunmaktadır. Siyasal partilerin işlevleri içinde buldukları siyasi sistemlere göre değişiklik göstermektedir (Sayarı, 2013: 127-131; Heywood, 2013: 227-231).

Siyaset bilimi yazınında siyasi partileri sınıflandırmaya yönelik çeşitli tipolojiler mevcuttur. Maurice Duverger partiler arasında kadro ve kitle partileri ayrımı yapmaktadır. Kadro partileri elitleri bir araya getirmekte ve

etkinliklerini seçim dönemleriyle sınırlamaktadır. Kitle partileri ise siyasal programını hayata geçirmek için geniş seçmen kitlelerini seferber eden partilerdir. Kadro partilerinin aksine kitle partilerinin ideolojik ve örgütsel yönü güçlüdür (Duverger, 1986). Sigmund Neumann'ın partilerin işlevlerini temel alan sınıflandırmasına göre ise partiler bireysel temsil, toplumsal bütünleşme ve tam bütünleşme partileri olarak üçe ayrılmaktadır. Bireysel temsil partisi siyasete katılımın sınırlı olduğu bir toplumun ürünü iken bütünleşme partileri seçmenler ve parti üyeleri ile güçlü bağlar kuran partilerdir. Modernleşme süreçlerinin getirdiği yapısal dönüşümler partileri bireyin siyasal katılımının sağlanması dâhil olmak üzere toplumsal bütünleşme konusunda daha fazla sorumluluk üstlenmeye yöneltmiştir. Bu anlamda bütünleşme partileri kitle siyasetinin kurumsallaşmasında hayati bir rol üstlenmişlerdir (Neumann: 1956: 560-561).

Literatürde önemli yer tutan diğer önemli bir tipoloji ise sosyolojik temellidir. Bu sınıflandırmanın iyi bilinen örneklerinden birisi Otto Kirchheimer'a aittir. Siyasal partileri sosyal grupların çıkarlarının sonucu ve temsilcileri olarak gören Kirchheimer partileri burjuva bireysel temsil, sınıfsal kitle, mezhepsel kitle ve hepsini yakala partileri olarak dört gruba ayırmaktadır. Kirchheimer'ın adı özellikle değişen parti sistemi dinamiklerini kavramak üzere kendisinin ortaya attığı hepsini yakala partisi terimi ile özdeşleşmiştir. Ona göre 1950'lerin sonunda başlayan bir dizi süreç hepsini yakala partilerinin ortaya çıkmasını ve başarılı olmasını mümkün kılmıştır. Ekonomik büyüme ile refah devletinin güçlenmesi, kolektif kimliklerin zayıflaması ve kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle beraber liderin ve söylemin gücünün artması hepsini yakala partilerinin ön plana çıkmasına yol açmıştır (Kirchheimer, 1966: 177-200).

Elbette, klasikleşmiş tipolojiler bunlarla sınırlı değildir ve 1950'lerden bu yana siyasal partilere ilişkin pek çok sınıflandırma yapılmıştır. Ancak bu sınıflandırmalar yakın zamana kadar Batı Avrupa siyasal sistemlerinde yer alan partileri esas almışlardır. Gunther ve Diamond'ın 2000'lerin başında geliştirdikleri tipoloji Batı Avrupa dışındaki partilerin sınıflandırılmasına olanak tanınması nedeniyle özellikle öne çıkmıştır. İki araştırmacı partileri sınıflandırırken örgütsel yapı; program hedefleri/ideolojik yapı; hegemonyacı/çoğulcu yapı olmak üzere üç ana ölçüt belirlemişlerdir. Bu tipolojide yapısal ölçüt parti örgüt yapısını değerlendirirken kullanılmakta ve partiler zayıf ve güçlü olarak başlıca iki gruba ayrılmaktadır. İşlevsel ölçütten partilerin programlarını ve ideolojilerini incelemekte yararlanılmaktadır. Davranışsal ölçüt ise partilerin stratejilerine yoğunlaşmakta, bunun için de parti içi demokrasi ve lider yapısı gibi özellikler araştırılmaktadır. Bu ölçütlere göre, yazarlar 1850-2000 yılları arasında dünya genelinde kurulan siyasi partileri elit-temelli partiler, kitle partileri, etnik kökenli partiler, seçim odaklı partiler ve hareket partileri olarak beş gruba ayırmaktadırlar. (Gunther ve Diamond, 2001 ve 2003).

Tek konu partileri ise siyasi partileri tanımlayan başlıca özellik ve işlevlerin çoğuna sahip olmadıkları gibi klasik siyasi parti tipolojilerine de uymazlar. Tek konu partileri siyasi partilerden daha çok baskı gruplarına benzetilmektedir. Bu nedenle, tek konu partilerinin partili olma sıfatını tartışabilmek için genel anlamda siyasi partiler ile baskı grupları arasındaki farklılıkları ve ilişkileri ele almak yerinde olacaktır.

Baskı grupları ortak çıkarlar etrafında birleşen ve bunları gerçekleştirmek için siyasi iktidar üzerinde etki yaratmaya çalışan örgütlenmiş gruplar olarak tanımlanmaktadır. Her çıkar grubunu bir baskı grubu olarak düşünmemek gerekmektedir. Bir çıkar grubu ancak siyasi iktidarı etkilemek üzere örgütlendiğinde baskı grubu niteliği kazanmaktadır (Kapani, 2016: 208). Bu bağlamda, baskı gruplarıyla siyasi partiler arasında birkaç belirgin farklılığı tespit etmek mümkündür. Öncelikle, siyasi partiler iktidarı hedeflerken, baskı grupları iktidarı etkilemeye yönelmektedir. Ayrıca, siyasi partilerin faaliyetleri süreklilik gösterirken, baskı gruplarının etki çabaları kendi çıkar ya da amaçlarıyla sınırlı şekilde olmaktadır. Siyasi partilerin toplumsal konular hakkında ideolojilerine uygun kapsamlı siyasi programları bulunmaktadır. Seçmen desteği ile programlarını hayata geçirmek istemektedirler. Toplumda çıkar ve değerler pek çok ve dağınık haldedir. Siyasi partiler bunları temsil edilebilecek şekilde birleştirmektedirler (*interest aggregation*). Baskı grupları ise daha çok çıkarların açıklanması (*interest articulation*) işlevine yakındırlar (Kapani, 2016: 210; Şener, 2018: 223).

Baskı grupları çıkar ve amaçları bakımından iki gruba ayrılırlar. İşveren, işçi ve meslek örgütleri ilk gruba oluştururken, bunlar çıkar temellidirler ve bir toplumdaki en etkili, en güçlü baskı örgütleridir. İkinci grupta ise ortak fikirler ve değerler etrafında toplanan örgütler yer almaktadır. Peşinde koştukları 'dava'nın tüm insanlığı ya da en azından geniş kitleleri ilgilendirdiğine inanmaktadırlar. Bu grupta yer alan örgütlerin üyeleri mesleki ya da

sınıfsal açıdan türdeş değildirler. İnsan haklarını koruma dernekleri, doğayı ve çevreyi koruma dernekleri ortak fikirler ve değerler etrafında toplanmış baskı gruplarına örnek verilebilir. Bu noktada, bu ikili sınıflandırmanın mükemmel olmaktan uzak olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü ortak çıkarlar etrafında toplanan grupların faaliyetleriyle aynı zamanda ortak değerlere de hizmet etmesi mümkündür (Şener, 2018: 225-226).

Baskı grupları siyasi iktidarı doğrudan ya da dolaylı faaliyetler yoluyla etkilemeye çalışırlar. Konunun içeriği, ülkenin siyasal ve kültürel yapısı kullanılan yöntemler üzerinde etkili olmaktadır. Lobcilik doğrudan etkileme yöntemleri arasında akla ilk gelen yöntemdir. Basın ve yayın yoluyla kamuoyunu etkileme ve eylemler (protesto mitingleri, grevler, boykotlar vb.) dolaylı etkileme faaliyetleri arasında yer almaktadır (Kapani, 2016: 221-223).

Baskı gruplarıyla ilgili diğer önemli bir husus, siyasi partilerle aralarındaki ilişkilerdir. İkisi arasındaki ilişki geçici veya sürekli nitelikte olabilirken ve bu durumun her ülkenin siyasi ve sosyal yapısına göre farklılıklar göstermesi mümkündür. Baskı gruplarıyla siyasi partiler arasındaki geçici ilişkiler seçimler ve grevler gibi belirli zaman ve durumlarda gündeme gelmektedir. Sürekli ilişkiler ise kendini iki şekilde göstermektedir. *Labour Party* ile İngiliz İşçi Sendikaları örneğinde olduğu gibi ikisi arasında tarihsel olarak organik bir bağ bulunmaktadır. İkinci durumda ise ikisi arasında organik bağ olmasa da aralarında yarı açık, yarı gizli bir dayanışma söz konusudur. Sermaye gruplarının sağ partileri, sendikaların sol partileri destekleme eğilimde olması bunun tipik bir örneğini oluşturmaktadır (Kapani, 2016: 210-212).

Görüldüğü gibi, siyasi partiler ile baskı gruplarının amaçları, örgütlenme biçimleri ve siyasi sistem içerisindeki işlevleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. Tek konu partilerini bu farkları göz önünde bulundurarak incelemek gerekmektedir. Ancak bu şekilde, genel siyasi parti tanımından önemli farklılıklar göstermesine karşın tek konu partilerinin neden hâlâ siyasi parti olarak görüldüğü açıklık kazanabilir. Dahası, eğer çoğu tek konu partisi gerçekten partiden çok baskı grubu olarak adlandırılmayı hak ediyorsa, bu grupların neden siyasi parti olarak örgütlendiklerini de açıklamak gerekmektedir.

3. TEK KONU SİYASİ PARTİLERİ

Tek konu partileri uzamsal ve zamansal farklılıklara göre çok farklı konular etrafında ortaya çıkabilmektedir. Kadın hakları, ekoloji, hayvan hakları, telif hakları, kobay hayvanları üzerinde deney yapılması, vergilendirme, aşı, kürtaj, marihuana kullanımı, dini konular ve aile değerlerinin korunması bunlara örnek olarak verilebilir (Crotty, 2006).¹ Bu bağlamda, tek konu partileri temel varlık nedenleri olan ilgili konuya yönelik yaklaşımlarına göre yanlılar ve karşıtlar olarak ikiye ayrılabilir. Söz konusu partiler kimi durumlarda mevcut düzenlemelerin ve uygulamaların kaldırılmasını, kimi durumlarda ise ilgili konuda yasal düzenleme yapılmasını savunmaktadırlar. Söz konusu partiler demokratik siyasal yarışma olanaklarının bulunduğu pek çok ülkede parti sistemlerinin bir parçası konumundadırlar.

Tek konu partileri farklı nedenler ve amaçlarla ortaya çıkmaktadırlar. Örneğin, 1993 yılında Birleşik Krallık'ta kurulan *United Kingdom Independence Party* (UKIP), 2006 yılında Nigel Farage'ın parti liderliğine gelmesi sonrasında Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden ayrılmasını sağlamayı amaçlayan bir parti olarak popülerlik kazanmıştır. Söz konusu hedefi doğrultusunda kamuoyu yaratma, bu amaçla seçmen mobilizasyonu sağlamada kayda değer bir başarı elde eden UKIP, Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılmasında önemli bir rol oynamıştır (Bale, 2019; The UK Independence Party, <https://www.ukip.org/about-UKIP>). 1869'da Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulan *Prohibition Party* ülkede içki üretiminin ve satışının yasaklanmasını hedefiyle ortaya çıkmıştır. *Temperance Movement*'in bir parçası olan bu parti 1919-1933 yılları arasında ABD'de uygulanan içki yasağının yasallaşmasında önemli bir rol oynamıştır (The Prohibition Party, <https://www.prohibitionparty.org/>). 1991 yılında Kanada'da federal bir parti olarak kurulan *Bloc Quebecois* ise Quebec eyaletinin Kanada devletinden bağımsızlığını kazanması için gerekli koşulları yaratmayı amaçlamaktadır (Bloc Quebecois, <https://www.britannica.com/topic/Bloc-Quebecois>). *Animal Justice Party* 2011 yılında Avustralya'da kurulmuş ve hayvan haklarını iyileştirme amacı taşıyan bir siyasi partidir (Animal Justice Party, <https://www.animaljusticeparty.org/>). İsveç Korsan Partisi 2006 yılında ülkedeki telif ve patent yasalarında değişiklik yapılması talebiyle ortaya çıkmıştır (The Pirate Party, <https://>

¹ Göçmen karşıtı söylemleri ile bilinen radikal sağ partilerin de tek konu partileri olarak sayılabileceği görüşü kuşkuludur. Son zamanlarda göç odaklı olmaları bu partileri tek konu partisi yapmamaktadır. Çünkü bu partiler konjonktüre göre başta ekonomik sorunlar olmak üzere başka konuları da gündemlerine almaktadır (Kitschelt, 2006).

piratpartiet.se/en/about-us/). Pandemi sürecinde alınan kamu sağlığı önlemlerine, özellikle aşı uygulamalarına karşı çıkan partiler de son dönemde ön plana çıkmıştır. Türkiye’de 2021’de kurulan Dayatmasız Yaşam Partisi buna bir örnek oluşturmaktadır.

Tek konu partilerinin kurulmasını teşvik eden farklı nedenler bulunmaktadır. Ani ve kritik gelişmelere tepki verme gereği hisseden grupların varlığı bu nedenlerden birisidir. Örneğin, pandemi gibi kriz zamanlarında alınan kamu sağlığı önlemlerine karşı olan gruplar siyasal parti kurma yoluna başvurabilmiştir. Tek konu partilerinin kuruluşunu teşvik eden bir diğer neden, siyasal sistemdeki diğer partilerin bir konuya duyarsız kalması olabilmektedir. Örneğin, son yıllarda pek çok ülkede hayvan haklarının iyileştirilmesini talep eden partiler kurulmuştur. Son olarak, yerleşmiş geleneksel/baskıcı politikaları/anlayışları yıkmak isteyen grupların da tek konu partisi kurmaya yöneldikleri görülmektedir. Kadınların haklarının, toplumsal statülerinin iyileştirilmesini savunan feminist partiler bu grup içerisinde değerlendirilebilir. *Bloc Québécois* örneğinde gördüğümüz gibi etnik temelli talepler de tek konu partilerinin kuruluşuna temel teşkil edebilmektedir.

Bu son iki örnek kavramsal saydamlaştırma için, tek konu partilerinin sadece baskı gruplarından ayırt edilmesinin yeterli olmadığını göstermektedir. Tek konu partilerinin tarihsel gelişimi özellikle bazı örneklerin toplumsal hareketler ile yakın bağları olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca, *Bloc Québécois* gibi bölgeci partiler tek konu partisi değil de niş partisi olarak da ele alındığı için bu noktada tek konu partilerinin niş partilerinden farkını da sorgulamak gerekmektedir.

Toplumsal hareketlerle tek konu partileri arasındaki ilişkiye baktığımızda son iki yüzyılda Batı toplumlarındaki sosyo-politik dönüşümü hatırlamak gerekmektedir. Batılı ülkelerde 19. yüzyıldan itibaren sınıf temelli toplumsal hareketler siyasete yön veren temel unsurlardan birisi olmuştur. 2. Dünya Savaşı sonrasında ise kimlik odaklı toplumsal hareketler ön plana çıkmaya başlamıştır. Yeni toplumsal hareketler olarak adlandırılan bu hareketler içerisinde 1960’larda yükselen öğrenci ve sivil haklar hareketleri, 1970’ler ve 1980’lerde güç kazanan kadın, çevre, LGBTİ ve insan hakları hareketleri ile 1990’larda ortaya çıkan küresel adalet hareketleri yer almaktadır (Topal Demiroğlu, 2014). Lawson ve Merkl bu eğilimin büyük partilerin düşüşte olduğunu bir göstergesi olduğunu öne sürmüşlerdir. Tek konu hareketlerinden yeni kurulan baskı gruplarına kadar pek çok yeni siyasi oluşum alternatif siyasi kanallar yaratma çabasına girerken aynı zamanda küresel çapta parti sistemlerini de değiştirmeye zorlamıştır (Lawson ve Merkl, 1988). Bu hareketler içerisinde özellikle kadın ve çevre hareketleri zamanla pek çok ülkede partileşme yoluna gitmişlerdir. Birleşik Krallık’tan Kadın Eşitliği Partisi (*Women’s Equality Party*) , Yeni Zelanda’dan Kadın Hakları Partisi (*Women’s Rights Party*), Almanya’dan Yeşiller Partisi dâhil olmak üzere kadın ve çevre hareketlerinin partileşmesine birçok örnek verilebilir (*Women’s Equality Party*, <https://www.womensequality.org.uk/>; *Women’s Rights Party*, <https://womensrightsparty.nz/> ; <https://www.britannica.com/topic/the-Greens-politics>).

Bunlardan özellikle Yeşil partiler Avrupa kıtası genelinde kayda değer bir siyasi güce dönüşmüştür. Gunther ve Diamond’ın tipolojisinde de yer alan, Kitschelt’in (2006) hareket partileri olarak adlandırdığı örneklerde toplumsal hareket tabanlarını korumaya dikkat eden, eylemlerinde toplumsal hareket repertuarından yararlanmaya devam eden Yeşil partiler olduğu gibi, Alman Yeşiller Partisi gibi zamanla ana akım partilere daha çok benzeyen örnekler de mevcuttur (Tarrow, 2012; Rüdiger ve Sajuria, 2020).² Günümüzde Avrupa siyasi sisteminin yerleşik güçlerinden birine dönüşen Yeşil partiler Avrupa Parlamentosu’ndaki parti gruplarından birisini oluştururken (*The Greens/EFA – Yeşiller Avrupa Özgür İttifakı*), kıta genelinde *European Greens* adıyla daha geniş bir dayanışma ve iletişim ağı işlevi gören kendine özgü tek bir Avrupa partisi şeklinde de örgütlenmişlerdir (*The Greens/EFA in the European Parliament*, <https://www.greens-efa.eu/en/> ; *European Greens*, <https://europeangreens.eu/about/>). Tarihsel gelişim itibarıyla kökleri toplumsal hareketlerde olan Yeşil partiler partileşmelerinin ardından özellikle ulusal ve kıta düzeyindeki siyasi sistemlerin yerleşik aktörlerine dönüştükçe tek konu partisi özelliklerinden uzaklaşmışlardır. *European Greens* 2024 manifestosunda çevre konusunun yanı sıra, demokrasi, feminizm, insan hakları, barış ve küresel adaleti öncelikli konuları arasında saymaktadır *European Greens*, <https://europeangreens.eu/priorities/>).

² Siyasi partiler ile toplumsal hareketler arasındaki ilişkiye dair farklı kuramların ayrıntılı bir analizi için bakınız: Tsakatika, M. (2023). “Political Parties and Social Movements”, *The Routledge Handbook of Political Parties*, (Ed. N. Carter, D. Keith, G. M. Sindre ve S. Vasilopoulou), Routledge, Oxon ve New York.

Tek konu partilerini incelerken dikkate alınması gereken diğer bir kavram da niş partilerdir. Niş partiler ana akım partilerden programları, davranışları ve stratejileri bakımından ayrılmaktadırlar (Wagner, 2012). Bu partilerin başlıca özelliği diğer siyasi partilerin önemsemediği, her birinin sınırlı sayıda ve ekonomi dışındaki konulara odaklanmalarındır. Bu partilerin en bilindik temsilcileri olarak Yeşiller, radikal sağ ve bölgeci partiler sayılmaktadır. Bu partilerin başlıca stratejik hedefleri “siyasallaştırma” ve “bulaştırma”dır. Siyasallaştırma, niş partilerin odaklandıkları konuları ana akım siyasetin başlıca gündem maddesi haline getirme stratejisidir. Siyasallaştırma stratejisinin niş partiler açısından iki yararı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, politika değişikliği hedefledikleri konunun kamuoyunda yeterince ilgi çekmesi halinde niş partilerin seçmen desteğini artırabilmesidir. İkinci olarak, bu partiler siyasallaştırma yoluyla hükümetlerini politika değişikliğine zorlayabilirler ki bu da onların hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştırabilir. Niş partilerin izlediği ikinci strateji olan bulaştırma ise bu partilerin siyasallaştırdıkları konularda ana akım partilerin kendileriyle benzer tutumlar benimsemelerini sağlamaya çalışmaları anlamına gelmektedir (Wagner, 2023: 224-225). Niş partilerin izledikleri siyasallaştırma ve bulaştırma stratejilerine cevap olarak ise ana akım partiler uzlaşmacı, düşmanca ya da görmezden gelmeye dayalı tepkiler göstermektedirler (Meguid, 2005). Bu tutumlara göre de niş partiler hükümette yer almasalar bile bazı durumlarda, hükümet politikalarını amaçlarına uygun yönde etkileyebilmektedirler (Wagner, 2023: 225).

Wagner’ın yukarıda ayrıntılı şekilde açıklanan niş parti tanımından hareketle niş partilerin tek konu partileri olduğu ve bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim Meguid (2005:347) de niş partilerin seçmenler ve diğer partiler tarafından büyük oranda tek konu partileri olarak algılandığını belirtmektedir. Öte yandan, siyasal parti tüzel kişiliğine sahip olsa da Türkiye’den vereceğimiz bazı örneklerde de görüleceği gibi kimi siyasal partilerin baskı grubu olma özellikleri daha ağır basmaktadır. Başka bir deyişle, tüm tek konu partilerinin niş parti özelliği taşıdığını söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, tek konu partisi kavramı niş partilerini de kapsayan bir şemsiye kavram olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, hangi partilerin niş parti kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği konusunda da genel bir uzlaşma bulunmamaktadır. Örneğin, Wagner Yeşiller ve bölgeci partileri niş partiler arasında sayarken, bazı araştırmacılar ise kadın partilerinin ve göç karşıtı partilerin de bu kategoride ele alınabileceğini savunmaktadırlar (Mudde, 1999). Bu makalede, söz edilen nedenlerle tek konu partisi terimi tercih edilmiş olsa da Wagner’in niş partileri özelinde tanımladığı “siyasallaştırma” ve “bulaştırma” kavramlarını tek konu partilerinin amaçlarını ve etkilerini değerlendirmek için kullanmanın yararlı olacağı açıktır.

Şu ana kadar yaptığımız kavramsal analiz ışığında tek konu partilerinin başlıca özelliklerini daha net şekilde ortaya koyabiliriz. Tek konu partilerinin tarihi 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu partiler çeşitli nedenler ve amaçlarla ortaya çıkmaktadırlar. Belli bir çıkar ya da idealin gerçekleştirilmesini amaçlamaktadırlar. Ancak, tek konu partilerinin siyasi partileri tanımlayan özelliklerin pek çoğundan yoksun oldukları da bir gerçektir. Örneğin, bunların büyük bir kısmı örgütsel sürekliliğe sahip olmadığı gibi, ülke genelinde yaygın da değildir. Belli siyasi ideolojilere yakınlıkları olsa da tek konu partileri doğaları gereği geniş kapsamlı birer siyasal programdan da yoksundur. En önemlisi, bu partilerin pek çoğu siyasi partilerin ayırt edici özelliği iktidarı ele geçirme hedefine sahip değildir. Buna uygun olarak, sığ örgütsel yapıları ve sınırlı amaçları nedeniyle çoğu tek konu partisi seçimlere dahi katılmamakta ya da katılamamaktadır. Ayrıca, bu partiler siyasi partileri tanımlayan işlevlerin çoğunu da yerine getirmemektedirler. Tek konu partilerini, baskı gruplarının özellikleri çerçevesinde incelediğimizde ise, söz konusu partilerin pek çoğunun baskı grubu özelliklerinin ağır bastığı görülmektedir. O halde, söz konusu sosyal gruplar neden baskı grubu olarak, örneğin bir dernek olarak değil de siyasi parti olarak örgütlenmeyi seçmektedirler?

Aslında, tek konu partilerinin pek çoğu daha büyük ve kapsamlı bir toplumsal hareketin parçası olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kadın partileri ve Yeşil partiler bu durumun en iyi örnekleri arasındadır. Bu durumda tek konu partileri siyasal rekabetin resmi aktörleri olarak hedeflerine ulaşmak için siyasallaştırma ve bulaştırma stratejilerine hizmet edecek yeni araçlara erişmek istemektedirler. Bu yolla tanınırlıklarını artırmak, kamuoyu yaratmak ve ana akım partiler üzerinde etkiler yaratmayı hedeflemektedirler. Ancak çoğu zaman yukarıda söz edilen yapısal ve aktör kaynaklı sorunlarla boğuşmak zorunda kalmaktadırlar. Tek konu partilerinin çoğunun sınırlı etki yaratabilmesini, çoğu örneğin süreklilik sağlayamamasını bu sorunlar çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bazı durumlarda ise tek konu partilerinin kurulması siyasallaştırılan konunun kendisinden çok siyasi aktörlerin kişisel beklentileri ile ilişkili olabilmektedir. Bu durumda, siyasi kültüre bağlı olarak tek konu partilerinin kurulması

ilgili kişilerin kamuoyunda kişisel tanınırlıklarını artırmak için başvurdukları bir yola dönüşebilmektedir. Siyasi parti kurulması konusunda yasaların tanıdığı hakları kullanmak isteyen kişilerin her zaman ortaya çıkması ve parti kurmaya girişmesi mümkündür. Ancak bu tip partileri tek konu partisinden çok tabela partisi olarak adlandırmak gerekmektedir. Aşağıda da göreceğimiz gibi Türkiye siyasi hayatında bunların sayısı hiç de az değildir.

4. TÜRKİYE'DE TEK KONU PARTİLERİ

Türkiye siyasi tarihi parlamenter demokrasinin gelişimine paralel olarak pek çok siyasal partinin kuruluşuna tanıklık etmiştir (Tunaya, 2015). Türkiye'de siyasi partiler Türkiye siyasal hayatı üzerine yapılan çalışmalarda da en çok ele alınan konular arasında yer almıştır. Partiler üzerine yapılan monografik ve karşılaştırmalı çalışmalarda partilerin ideolojileri, parti sistemleri, genel ve yerel seçimlerdeki performanslar, parti içi demokrasi ve partilerin ülke demokrasisine katkıları vb. gibi konular ele alınmıştır (Heper ve Rubin, 2002; Ahmad, 2010; Özbudun, 2011; Sayarı vd., 2018). Ancak söz konusu araştırmalar genellikle ana akım partiler üzerine yoğunlaşmıştır.

Mete Kaan Kaynar (2006: 28) Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, TBMM ve Emniyet Genel Müdürlüğü arşivlerine dayanarak 1923-2006 yılları arasında Türkiye'de 228 siyasi parti kurulduğunu belirtmektedir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın 2006 sonrası kayıtları dikkate alındığında ise 24 Nisan 2024 tarihine kadar bunlara 112 yeni kaydın daha eklendiği görülmektedir. Güncel resmi kayda göre, 24 Nisan 2024 tarihi itibarıyla Türkiye'de faaliyette olan parti sayısı 139'dur (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, "Faaliyette Olan Siyasi Partiler", <https://www.yargitaycb.gov.tr/documents/ek-1711443302.pdf>). 1923-2006 arasında kurulan 228 partiden sadece 49 tanesi en az bir milletvekili seçimine katılırken, bunlardan sadece 22 tanesi temsil hakkı elde etmiştir (Kaynar, 2007: 34). Aynı tarihler arasında toplam 178 partinin siyasal yaşamı sona ermiştir. Bunlardan % 69,6'sı kendi istekleriyle faaliyetlerine son vermişlerdir (Kaynar, 2007: 30). Yine aynı kaynağa göre, 1923-2006 tarihleri arasında kurulan 228 partinin ortalama ömrü 4,77 yıldır. Bunların en kısa süreli olanları bir gün ömürleri olan hülle partileridir (Kaynar, 2007: 39). Siyasi eğilimlerine bakıldığında ise 228 partiden 129'u sağ, 99'u ise sol ideolojik ilke ve değerlere sahiptir. Aynı dönemde seçimlere katılan 49 partiden 19'u sol, 30'u sağ partilerdir (Kaynar, 2007: 37).

Türkiye siyasi tarihinde çok partili hayata geçişten günümüze kurulan tüm bu partiler kuruluş amaçlarına göre incelendiğinde, bunların bazılarının tek konu partisi özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Aşağıda yer verilen partiler Mete Kaan Kaynar'ın geniş bir araştırmacı kadrosuyla birincil kaynaklardan yararlanarak oluşturduğu envanterin taranması sonrasında belirlenmiştir. Kaynar ve ekibinin 2007 tarihli "Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri" adlı eserinde yer alan siyasi partiler kuruluş amaçlarına göre taranmış ve Türkiye'de çok partili hayata geçilen 1946 yılından 2006 yılına kadar kurulan tek konu partileri tespit edilmiştir. Söz konusu eser 2006 yılına kadar olan dönemi kapsadığı için 2006'dan günümüze kadar kurulan partiler içerisindeki tek konu partilerini tespit etmek amacıyla Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın siyasi partilere ilişkin kayıtları taranmıştır. Aşağıda 1946-2024 yılları arasında kurulan tek konu partileri hakkında betimleyici yöntemle bu partilerin konularını, ideolojik yelpazedeki yerlerini, kuruluş ve varsa kapanış tarihleri ile kapanış nedenlerini içeren bilgiler sunulmuştur. Bu bilgiler ayrıca Genel Değerlendirme bölümünde yer alan Tablo 1'de şemalaştırılmıştır. Ayrıca, elde edilen veriler ışığında ulaşılan bulgular tartışılmıştır. Wagner'in siyasallaştırma ve bulaştırma kavramlarının yardımıyla söz konusu partilerin amaçlarına erişme durumları ve siyasal sistem üzerinde yarattıkları etkiler analiz edilmiştir.

Buna göre 1946-2024 arasında kurulan tek konu partileri kronolojik sırayla şu şekildedir:

***Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi:** 1972-81 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Siyasi partilerin faaliyetlerine son veren 1980 askeri darbesi bu partinin de sonu olmuştur. Partinin temel amacı meclisteki erkek egemenliğini azaltmak ve kadın haklarını ilerletmek olmuştur. Maddi yetersizlikler nedeniyle yeterli ilde örgütlenme sağlayamadığı için genel seçimlere katılamamıştır (Bora, 2017; TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html)

***Yeşiller Partisi:** 1988-1994 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Çevreci bir gündeme sahip merkez sol nitelikte bir parti olmuştur (Yeşiller Partisi Programı ve Tüzüğü 1989, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/e80e8501-9a63-4eab-ac19-b5baa0e7470e>; Cinman Şimşek, 1993). Çevre konusunun siyasallaşması sonucunda çevreci hareketin partileşme kararı alması sonucu kurulmuştur (Duru, 2002). 1994 yılında parti hesabını sunamadığı için Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Kadın hareketiyle dayanışma içerisinde olan Yeşiller Partisi 2008 ve

2020 yıllarında ikinci ve üçüncü kez kurulmuştur. Bu süreçte Batılı muadillerine benzer şekilde siyasal gündemi genişleyen parti, kapsamlı bir siyasal bir programa kavuşmuştur (Yeşiller Partisi, resmi web sitesi <https://yesiller.org.tr/>). Öte yandan, ilgili partinin 2020 yılında kurulan güncel versiyonunun mevcut hukuki durumu muğlaklığını korumaktadır (Bianet, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/242957-yesiller-partisi-neden-kurulamiyor>). Parti en son İç İşleri Bakanlığı'na karşı açtığı engelleme davası konusunda lehine karar verildiğini duyurmuştur (Yeşil Gazete, <https://web.archive.org/web/20230228191721/https://yesilgazete.org/yurutmesi-durdurulmustu-yesiller-icisleri-bakanligina-actigi-engelleme-davasini-kazandi/>). Temmuz 2024 itibarıyla bakıldığında, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı güncel parti listesi kayıtlarında Yeşiller Partisi hâlâ yer almadığı görülmektedir (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, Siyasi Parti Genel Bilgileri, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri>). Bu durumda, Yeşiller Partisi'ni resmi parti statüsüne kavuşmayı bekleyen bir tek konu partisi olarak almak gerekmektedir. Öte yandan, kırk yıla yaklaşan bir partileşme deneyimine sahip Yeşiller Partisi parti kurmanın somut yasal gerekçeler sunulmadan engellenmesi mümkün olmayan anayasal bir hak olduğunu belirtmekte ve çalışmalarını ulusal ve uluslararası düzeyde devam ettirmektedir.

Bu arada, bu parti 2008'de ikinci kez kurulduktan sonra 2012'de Eşitlik ve Demokrasi Partisi ile birleşerek Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi'ni kurmuştur. Bu aşamadan sonra ekososyalizmi de içeren ancak siyasal programı çok daha geniş kapsamlı bir parti halinde geldiği için bu parti tek konu partisi özelliğini yitirmiştir. Öte yandan, bu yeni birleşik parti kısa süre sonra bölünmekten kurtulamamıştır Yeşillerin oluşturduğu Yeşil Siyaset Forumu yeşil gündemden uzaklaştığı eleştirisinde bulunarak 2016 yılında Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi'nden ayrılmıştır. Daha sonra bu grup, 2019 yılında Yeşiller Meclisi'nin kurulmasına öncülük etmiştir (Yeşil Gazete, 2019). Söz konusu oluşum 2020'de kurulan Yeşiller Partisi'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi ise 2023 yılında Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti) adını almıştır (DEM Parti, resmi web sitesi <https://demparti.org.tr/>).

2020 yılında kuruluş dilekçesini veren Yeşiller Partisi doğanın da insan gibi özne olarak kabul edilmesi gerektiğini, sosyal ve ekonomik sorunların çevresel sorunlarla derinden ilişkisi olduğunu, bu anlamda sosyal adaletin iklim ve çevre adaleti olmadan başarılamayacağını savunmaktadır. Kimlik değil, ilkeler siyaseti yürütmeyi amaçladığını belirten parti bu ilkeleri ise şu şekilde sıralamaktadır: Doğaya uyum, iklim kriziyle mücadele, barış ve şiddetsizlik, toplumsal cinsiyet eşitliği ve feminizm, küresel mücadele, yerel ve doğrudan demokrasi, sürdürülebilirlik, adil paylaşım, özgür yaşam, çoğulculuk (<https://yesiller.org.tr/yesil-ilkeler/>). Yeşiller Partisi söz konusu ilkeleri hayata geçirebilmek için mevcut siyasal ve toplumsal anlayışta ve düzende radikal bir dönüşüm gerekliliğini vurgulamaktadır.

Batılı örneklerde görüldüğü gibi, Türkiye'de de Yeşiller hareketi farklı ideolojilerle eklemlenip tarihsel gelişim süreci içerisinde farklı yorumlar ekseninde iç bölünmeler yaşamıştır. Özellikle sosyalizm ile çevre hareketini harmanlayan ekolojik sosyalizm (yeşil sosyalizm) 1988-1994 yılları arasındaki Yeşiller Partisi ve daha sonra kurulan Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi'nde hayata geçirilmiştir. 2020'de kurulan üçüncü Yeşiller Partisi ise yeşil liberalizm ekolündendir.

DEM Parti çatısı dışında bağımsız olarak yeşil sosyalist ilkeleri esas alan en son parti ise Yeşil Sol Parti adıyla Kasım 2023'te kurulmuştur (<https://www.yesilpartisi.org/?p=4296>). Söz konusu parti gerek yeni kurulmuş olması gerekse ekolojik sosyalist partilerin doğaları gereği tek konuyu aşan siyasal programları nedeniyle burada tek konu partileri kapsamında incelenmemiştir.

***Türkiye Özürlüsüyle Mutludur Partisi:** 1996 yılında kurulan Türkiye Özürlüsüyle Mutludur Partisi, kendisini Atatürkçü, bağımsız merkezi görüşe sahip bir parti olarak tanımlamaktadır. Temel varlık sebebi engelli yurttaşların siyasal katılımının artırılarak toplumsal entegrasyonun iyileştirilmesi olmuştur. Maddi yetersizlikler nedeniyle 2003 tarihinde fesih kararı almıştır (TBMM Kütüphane ve Arşiv Başkanlığı, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html). Engellilerin yasal ve toplumsal statülerinin iyileştirilmesi amacıyla daha sonra 2007 yılında Türkiye Özürlüler Partisi ve 2012 yılında Engelsiz Türkiye Partisi kurulmuştur. İki parti de uzun soluklu olamamış ve kendilerini feshetmişlerdir (Eraslan ve Coşgun, 2021).

***Kadın Partisi:** 2014 yılında kurulmuştur. Sloganı “erkek demokrasiden gerçek demokrasiye” olan Kadın Partisi, kuruluş amacını erkek egemen rejimi yıkmak olarak ifade etmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı, ayrımcılık karşıtı, emekten yana, çevreci, barış ve kardeşliği savunan, çoğulcu, katılımcı, tabandan demokrasi ilkelerini savunan, şiddet ve savaş karşıtı bir partidir (Kadın Partisi, Parti Programı, chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.kadinpartisi.org.tr/afis/files/kadin_partisi_program_2017.pdf). Geç Osmanlı dönemindeki öncü bazı önemli isimlerin faaliyetleri dışında, Türkiye’de kadın hareketi erken Cumhuriyet döneminde ifadesini Türk Kadınlar Birliği ile bulmuştur. Yeni Türkiye’nin yeni insanının yaratılması çabalarının bir parçası olarak kadının erkekle yasalar önünde eşitliğini sağlayan medeni haklara kavuşması ve kamusal hayata katılımı yeni rejimin temel özelliklerinden birisi olmuştur. Kadınlar Birliği’nin de “devlet feminizmi” kapsamında bu çabalara aktif olarak destek vermesi teşvik edilmiştir. 1970’lerdeki Ulusal Kadınlar Partisi kadın hareketinin partileşmesi yönünde öncü çabalardan birisidir ancak büyük oranda etkisiz kalmıştır (Bora, 2017: 769) ve tüm siyasal partilerin kapisına kilit vuran 12 Eylül darbesi ile bu parti de son bulmuştur.

Günümüzdeki Kadın Partisi bu anlamda tamamen yeni bir girişim değildir. Öte yandan, 1980’lerden itibaren yükselen toplumsal hareketlerin bir parçası olan feminist uyanışın bir sonucudur. Yeşil harekete benzer şekilde feminist hareket de siyaset yelpazesinin sol kanadında çeşitli mecralarda kendine yer bulmuştur. Kadın Partisi kadın hareketinin pek çok farklı yorumu ve örgütlenmesi içerisinde sosyal demokrat yönelimleri temsil etmektedir. Yeni bir toplumsal ilerleme örgütlemek istediğini belirten Kadın Partisi, bunun için siyaset ve yönetim anlayışında köklü değişiklikler önermektedir. Ülke seçim barajının % 3’e indirilmesini, kota sistemi yerine eşit temsil ve eşit yurttaşlık anlayışının bir gereği olarak parite sistemini, gençlerin partilere üye olabilme yaşının 18’den 14’e indirilerek aktif yurttaşlık yoluyla demokratik katılım kültürünün geliştirilmesini savunmaktadır. Kadın Partisi gençlerin hakları, ekolojik sorunlar ve LGBTİ hakları konusundaki duyarlılığını da özellikle vurgulamaktadır. Kendisinin sivil toplumun etkin bir bileşeni olarak tanımlayan Kadın Partisi anti-otoriter bir çizgide devletin gücünün temel hak ve özgürlükleri zedelememesi gerektiğini vurgulamaktadır (Kadın Partisi, Parti programı; Sivil Ses, <https://www.youtube.com/watch?v=gytn00R-tsU>).

***Dayatmasız Yaşam Partisi:** 2021 yılında Hacı Ali Özhan adında bir avukat liderliğinde pandemi koşullarında kurulan aşı karşıtı partidir. Dünya Sağlık Örgütü ve onun yerli işbirlikçisi olarak gördüğü Türk Tabipleri Birliği’ni pandemi adı altında insan nesline kast eden bir komplo kurmakla suçlayan bu parti başta aşı uygulamaları olmak üzere pandemi kapsamında alınan kamu sağlığı önlemlerine karşı çıkmıştır. Bu kısa ömürlü parti Büyük Uyanış Derneği’nin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Büyük Uyanış Derneği ideolojik olarak Türk-İslam Sentezini esas alan ve “Bir Millet Uyanıyor” sloganı ile her türlü tehdide karşı Türk milletini uyanık ve bir tutmayı kendine amaç edindiğini ifade eden bir oluşumdur. Pandemi sürecinde kendine ait aktif bir web sayfası olan dernek, bu sayfayı daha sonra kapatmıştır. Halen çeşitli sosyal medya kanallarını dernek faaliyetlerinin duyurulması ve yürütülmesinde yardımcı araçlar olarak kullanmaktadır (<https://x.com/buyukuyanistr>; <https://www.instagram.com/buyukuyanistr/>).

Büyük Uyanış Derneği’nin organik bir bileşeni olan Dayatmasız Yaşam Partisi pandemi kaynaklı bir sağlık krizinin yol açtığı olağanüstü koşullarda kurulmuştur. Pandemiye karşı yürütülen aşı kampanyasının “küresel çetenin” bir planı olduğunu, bu nedenle pandemiye de “plandemi” demek gerektiğini savunan bu parti, bu yönde kamuoyu oluşturmayı amaçlamıştır (Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=2Zh5vC1pnN0>). Dayatmasız Yaşam Partisi amacının tek bir konuyla sınırlı olduğunu, bu amacını gerçekleştirdiğinde partinin kendini feshedeceğini açıklamıştır. Bu nedenle, bu partinin bir parti değil baskı grubu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim parti kuruluşu sırasında yaptığı açıklamaya uyumuş ve 2022 yılı sonunda kendini feshetmiştir (<https://www.youtube.com/watch?v=VXj7ybex-Kg>).

Söz konusu partiler dışında, Kaynar ve arkadaşlarının oluşturduğu parti listesinde ilginç isimli bir dizi partiyi tespit etmek mümkündür. Bu partiler basında da mizahi bir dille haber konusu olmuşlardır (NTV, 2010). Güden Partisi (1951-1952), Ufak Parti (1957-1958), Medeniyet ve Hayvansever Ekonomi ve Tarım Partisi (MEHTAP) (1988-1990), Sultan Partisi (1996-2001), Varlığımız Partisi (2001-2004) gibi partilere bu noktada bir yanlış anlaşılmayı gidermek için değinmek gerekmektedir. Gayet açıktır ki diğer bütün partiler gibi bu partiler de Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 68. maddesine dayanarak ve 1983 tarihli 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nun 5.maddesinde “Vatandaşlar siyasi parti kurma hakkına sahiptirler. Siyasi partiler, Anayasa ve kanunlar çerçevesinde, önceden

izin alınmaksızın serbestçe kurulurlar” şeklinde ifade edilen haktan yararlanılarak kurulmuşlardır. (Mevzuat Bilgi Sistemi – Türkiye Cumhuriyeti Anayasası <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> ; Mevzuat Bilgi Sistemi - Siyasi Partiler Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2820&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>). En azından bazılarının isimleri tek konu partisi olabilecekleri izlenimi uyandırır da yukarıda sayılan partileri tek konu partileri olarak değerlendirilmek mümkün görünmemektedir. Herhangi bir ideolojiyle bağlantıları olmadığını, siyasi yelpazenin merkezinde yer aldıklarını vurgulayan bu partilerin kuruluş amaçları dahi muğlaktır ve kendilerini kısa sürede feshetmişlerdir (Kaynar, 2007). Bu partiler yapıları gereği siyasi parti olmak bir yana, baskı grubu olma özelliği dahi taşımamaktadır ve bu partilerin herhangi bir siyasi kimliğe sahip olmaları da mümkün olmamıştır.

Son olarak, Türkiye’deki tek konu partileri arasında zaman zaman Zafer Partisi’nin de anıldığını belirtmek gerekir. 2021 yılında Ümit Özdağ tarafından kurulan bu partinin çıkış noktası göçmen karşıtlığıdır. Kültürel, ekonomik ve siyasal açılardan göç konusunu güvenlikleştiren Zafer Partisi, Türkiye’deki göçmenlerin ülkelerine geri gönderilmesini temel hedefi olarak ilan etmiştir. Öte yandan, parti programına bakıldığında Zafer Partisi’nin siyasi gündemini sadece göç konusu ile sınırlandırmadığı görülmektedir. Parti programında göç konusunun yanı sıra, adalet, sağlık, eğitim ve ekonomiye de kapsamlı şekilde yer verilmektedir. (Zafer Partisi, resmi web sitesi <https://zaferpartisi.org.tr/parti-programi/>). Zafer Partisi’ni ideolojik açıdan Avrupa’daki popülist radikal sağ partiler ile aynı kategoride değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Zafer Partisi, Avrupa’daki benzerleri gibi göç karşıtlığı dışında başka konulara da programında yer vermektedir. Ayrıca yine onlar gibi, ideolojik düzlemde popülizm, yerlilik ve otoriterliği birleştirmektedir (Saylan ve Aknur, 2023: 272). Bu nedenle, Zafer Partisi bu çalışmada tek konu partisi olarak ele alınmamıştır.

5. GENEL DEĞERLENDİRME

Türkiye’de bugüne değin kurulan tek konu partilerinin kadın hakları, ekoloji, engelli hakları ve aş karşıtlığı konularında kurulduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, kadın hareketinin, ikincisi ise Yeşiller Hareketi’nin bir parçası olma özelliğini taşımaktadır. Özgürlükçü sol yönleri ön planda olan bu hareketler dikkatlerini belli bir alanda yoğunlaştırsalar da aralarında bugüne kadar hem dayanışma hem de geçişkenlikler söz konusu olmuştur. Bu hareketlerden kaynaklanan partiler kesintilerle de olsa 1980’lerden bu yana süreklilik sağlayabilmişlerdir. Kadın ve çevre partileri ile karşılaştırıldığında, engelli hakları ve aş karşıtlığı konusundaki partiler ise uzun ömürlü olmamıştır. Türkiye Özürlüsüyle Mutludur Partisi ve Dayatmasız Yaşam Partisi farklı gerekçelerle kendilerini feshetmişlerdir. Bunlardan ilki maddi yetersizlikler nedeniyle, ikincisi ise pandeminin etkilerinin azalması ile birlikte pandemiye yönelik kamu sağlığı önlemlerinin azaltıldığı süreçte, 2022 yılı sonlarında misyonunu tamamladığı iddiasıyla siyasi varlığına son vermiştir.

Tablo 1: Türkiye’de tek konu partileri (1946-2024)

Parti Adı	Kadın Partisi	Yeşiller Partisi	Türkiye Özürlüsüyle Mutludur Partisi	Dayatmasız Yaşam Partisi
Konusu	Kadın hakları	Çevre ve iklim adaleti	Engelli hakları	Aş karşıtlığı
İdeolojik Yelpazedeki Yeri	Sosyal demokrasi	Yeşil liberalizm	Merkez (“ne sağ ne de sol”)	Milliyetçi-muhafazakâr
Kuruluş Tarihi	26 Haziran 2014	2020 (hâlâ yasal statüsünün onaylanmasını beklemektedir)	29 Temmuz 1996	Kasım 2021
Kapanış Tarihi	Aktif	Aktif	17 Aralık 2003	Ekim 2022
Yaşam Süresi	-	-	Yaklaşık 7 yıl	Yaklaşık 1 yıl
Kapanış Nedeni	-	-	Fesih	Fesih

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur. Tabloda kadın ve çevre hareketlerinin yaşayan örneklerine yer verilmiştir.

Maddi yetersizlikler tek konu partilerinin ortak sorunu olarak görünmektedir. Parti içi çekişmelerin yanı sıra maddi yetersizlikler ilgili partilerin örgütsel istikrar ve yaygınlık kazanmalarını zorlaştırmaktadır. Parti oluşumunda esas olan örgütlenme ve seçime girmektir. Siyasi Partiler Kanunu’nun 36.maddesine göre, partilerin seçimlere

girmesi için oy verme gününden en az altı ay önce, illerin en az yarısında ve o illerin de merkez ilçe dâhil olmak üzere en az üçte bir ilçesinde örgütlenmiş olması gerekmektedir. Ayrıca il ve ilçe kongrelerinin ardından büyük kongresini yapma zorunluluğu bulunmaktadır (Mevzuat Bilgi Sistemi - Siyasi Partiler Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2820&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>). Dolayısıyla, parti olduğunu ispat etmek ve parti sisteminde kalıcılışmak ciddi bir insan, para ve zaman kaynağı gerektirmektedir. Türkiye’deki mevcut parti sistemi içerisinde yer alan pek çok partinin söz konusu ölçütleri karşılaması söz konusu değildir. Üstelik yukarıda örnekleri verilen, üye sayıları son derece sınırlı grupların girişimleri sonucu kurulan, amaçları muğlak ve kısa süreli olmaya mahkûm “tabela partilerinin” varlığı da düşünüldüğünde Türkiye’de aktif halde görülen partilerin çoğunun parti olma iddiaları şüphelidir.

Yukarıda incelenen örnekler içerisinde ortaya çıkışları itibarıyla Kadın Partisi ve Yeşiller Partisi olmak üzere sadece iki tanesinin tek konu partisi özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yeşiller Partisi’nin zaman içerisinde genişleyen siyasal gündemi dikkate alındığında, güncel Türkiye parti sistemi içerisinde Kadın Partisi’nin tek konu partisi özellikleri taşıyan başlıca örnek olduğu görülmektedir. Pandemi sürecinde kurulan aşı karşıtı Dayatmasız Yaşam Partisi ise bir partiden çok baskı grubu özelliklerine sahip olmuştur. Üstelik sınırlı bir şekilde tanımladığı amacını gerçekleştirdiğinde varlığına son vereceğini baştan ilan etmiştir. Dünyada bunun örnekleri mevcuttur. Örneğin, UKIP Brexit sonrası varlık nedenini kaybetmiştir. Kanada’da marihuananın yasallaşması amacıyla yola çıkan Marihuana Partisi bu amacını *Conservative Party* dışında tüm partilere benimsetmiştir. Liberal Trudeau hükümeti iktidara geldiğinde de marihuanayı yasallaştırma yoluna gitmiştir (Simon and Chavez, 2018). Türkiye özelinde, henüz seçimlerde tüzel kişilikleriyle yarışma başarısı gösterememiş olsalar da hedefleri uzun erimli, toplumsal hareket temellerine sahip ve belirli ideolojik temellere dayanan Kadın Partisi ve Yeşiller Partisi’nin ise uzun yıllar varlığını sürdüreceğini öngörmek mümkündür.

Adı geçen partilerin siyasallaştırma ve bulaştırma stratejileri çerçevesinde başarılarına ve diğer partiler üzerindeki etkilerine bakıldığında, amaçları ile kat etmeleri gereken yol arasında hayli mesafe olduğu görülmektedir. Odaklandıkları konuları ana akım siyasetin başlıca gündem maddesi halinde getirme ve ana akım partilere de kendilerinininkine benzer tutumlar benimsetme yolunda bu partilerin görece başarılı oldukları söylenebilir. Kadın ve çevre konuları ana akım partiler açısından siyasal programlarında değişen oranlarda ama mutlaka yer verdikleri konulara dönüşmüştür. Ancak ana akım partilerin ilgili konulara yaklaşımı tek konu partilerinkinden önemli derecede farklı olmayı sürdürmektedir. Örneğin, ana akım partiler ama özellikle sağ kanatta yer alanlar örneğin çevre sorunlarını iktidar mücadelesi içerisinde bir alt politika alanı olarak tanımlamaktadırlar. Çevre politikalarını oy kazanma sürecinin bir aracı olarak görmektedirler (Sipahi ve Dinçer, 2019: 32). Benzer bir tespiti kadın konusu için de yapmak mümkündür.

Tek konu partilerinin siyasallaştırdıkları konularda hedefledikleri radikal değişiklikleri yapmaktan uzak olmalarının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Yukarıda söz edilen örgütlenme ya da parti içi ideolojik ayrışmaların ve bölünmelerin dışında, gerek Kadın Partisi gerekse Yeşiller Partisi kitleleşme konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Elbette örgütsel sorunlar kitleleşme potansiyelini olumsuz etkilemektedir. İki partinin üye sayılarına ilişkin ne kendi resmi web sitelerinde ne de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmaktadır. Yine de üye rakamlarının düşük seviyelerde olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu partilerin önündeki diğer bir engel ise, mevcut düzende radikal değişiklikler talep etmeleri nedeniyle açık ya da örtülü engellemelere maruz kalmalarıdır. Yeşiller Partisi’nin siyasal parti tüzel kişiliği kazanması konusunda yaşadığı zorluklar bunun güncel bir örneğidir.

Sonuç olarak, Türkiye’de bugüne kadar kurulan tek konu partileri içerisinde öne çıkan partiler olarak Kadın Partisi ve Yeşiller Partisi’nin konularını siyasallaştırmakta ve ana akım partilere bulaştırmakta büyük oranda başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, bu partiler seçmen tabanlarını genişletmekte ve güçlü birer muhalefet yaratma konusunda aynı başarıyı gösterememişlerdir. Lawson ve Merk’ın 1988 tarihli çalışmalarında öne sürdükleri iddianın aksine, büyük partiler bugüne kadar çeşitli şekillerde yenilenmeyi başarmışlardır ve pek çok ülkede iktidarı ellerinde tutmaya devam etmektedirler. Öte yandan, tüm sınırlılıklarına rağmen tek konu partileri de canlı bir konu olmayı sürdürmektedir. Elbette koşullar değiştiçe, yeni ihtiyaçlara cevap vermek ve yolunda gitmediği düşünülen konularda seslerini yükseltmek isteyen başka grupların da partileşme yoluna gitmeleri beklenmelidir. Bu anlamda, protestocu nitelikleri, toplumsal hareketlerle aralarındaki organik bağlantılar ve

siyasal stratejilerini teknolojik olanaklarla geliştirmeye meyilli dinamik yapılarıyla tek konu partileri sivil toplumun ve dolayısıyla demokrasinin gelişmesine katkı sağlamayı sürdüreceklerdir. Ulusal ve küresel düzeydeki tarihsel ve mevcut deneyimler bu savı desteklemektedir.

Bitirmeden önce araştırma bulguları ışığında son bir noktayı daha belirtmek yararlı olacaktır. Bu çalışma her ne kadar kendi içinde ve sınırlı bir konu gibi görünse de tek konu partileri olgusu üzerine daha fazla araştırma yapılması gerektiğini göstermektedir. Böylece hem bu parti grubunu daha iyi tanımak hem de Türkiye siyasal sistemine farklı bir yönden ışık tutmak mümkün olacaktır. Bu çerçevede araştırma konusu olabilecek soru önerileri şu şekilde sıralanabilir: Tek konu partileri ile toplumsal hareketler arasındaki etkileşim Türkiye örneğinde nasıl gerçekleşmektedir ve bunun genel siyasal sistem açısından ne gibi yansımaları olmaktadır? Batı demokrasilerindeki örneklerle karşılaştırıldığında, Türkiye'deki tek konu partilerinin siyasal sistem üzerindeki etkisi neden sınırlı kalmaktadır? Toplumsal değişim taleplerini siyasal alana taşımak isteyen bu siyasi aktörlerin sınırlılıklarının nedenlerini öncelikli olarak kendilerinde mi yoksa içinde buldukları fırsat yapısında mı aramak gerekmektedir?

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, (Çev. A. Fethi), Hil Yayınevi, İstanbul.
- Animal Justice Party, resmi web sitesi, <https://www.animaljusticeparty.org/>
- Bale, T. (Aralık 2019). "Brexit Shows How the Populist Right Can Be Powerful Without Winning Office", UK in Changing World Platform, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://ukandeu.ac.uk/brexit-shows-how-the-populist-right-can-be-powerful-without-winning-office/>
- Bianet, "Yeşiller Partisi Neden Kurulamıyor?", Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/242957-yesiller-partisi-neden-kurulamiyor>
- Bloc Quebecois, Elde edilme tarihi: 30 Nisan 2024, <https://www.britannica.com/topic/Bloc-Quebecois>
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar- Türkiye'de Siyasal İdeolojiler* (5. baskı), İletişim, İstanbul.
- Büyük Uyanış Derneği, sosyal medya hesapları, <https://x.com/buyukuyanistr>; <https://www.instagram.com/buyukuyanistr/>
- Carter, N., Keith, D., Sindre, G.M., ve Vasilopoulou, S. (ed.). (2023). *The Routledge Handbook of Political Parties*, Routledge, Oxon ve New York.
- Cinman Şimşek, M. (1993). "Türkiye'de Yeşiller Partisi", *Marmara İletişim Dergisi*, 2, 5-40.
- Crotty, W. (2006). "Party Origins and Evolution in the United States", *Handbook of Party Politics*, (Ed. R. Katz ve W. Crotty), Sage Publications, London, Thousand Oaks ve New Delhi.
- Durgun, S. (2015). "Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", *Siyaset – Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*, (Ed. Y. Taşkın), İletişim, İstanbul.
- Duru, B. (2002). "Türkiye'de Çevrenin Siyasallaşması: Yeşiller Partisi Örneği", *Mülkiye Dergisi*, Cilt 26, Sayı: 236, 179-199.
- Duverger, M. (1986). *Siyasi Partiler* (3. baskı), (Çev. E. Özbudun), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Eraslan, E. ve Coşgun, M. (2021). "Engellilerin Toplumsal Entegrasyonunda Siyasal Temsil Üzerine Bir Deneme: Türkiye Özürlüsü ile Mutludur Partisi", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17 (37), 5764-5790.
- European Greens, resmi web sitesi <https://europeangreens.eu/about/>
- European Greens, resmi web sitesi <https://europeangreens.eu/priorities/>
- Gunther, R. ve Diamond, L. (2001). "Types and Functions of Parties", *Political Parties and Democracies*, (Ed. R. Gunther ve L. Diamond), Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Gunther, R. ve Diamond, L. (2003). "Species of Political Parties: A New Typology", *Party Politics*, 9(2), 167-199.
- Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti), resmi web sitesi <https://demparti.org.tr/>
- Heper, M. ve Rubin, B. (2002). (der.). *Political Parties in Turkey*, Frank Cass, London.
- Heywood, A. (2013). *Politics* (4.baskı), Palgrave Macmillan, Houndmills ve New York.

- Kadın Partisi, resmi web sitesi, <https://www.kadinpartisi.org.tr/>
- Kadın Partisi, Parti programı, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefi ndmkaj/https://www.kadinpartisi.org.tr/afis/files/kadin_partisi_program_2017.pdf
- Kapani, M. (2016). *Politika Bilimine Giriş*, BB101 Yayınları, Ankara.
- Kaynar, M. K. (2007). (der.). *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kirchheimer, O. (1966). "The Transformation of the Western European Party System", *Political Parties and Political Development* (ed. J. LaPalombara ve M. Weiner), Princeton University Press, New Jersey.
- Kitschelt, H. (2006). "Movement Parties", *Handbook of Party Politics*, (Ed. R. Katz ve W. Crotty), Sage Publications, London, Thousand Oaks ve New Delhi.
- Mevzuat Bilgi Sistemi - Siyasi Partiler Kanunu, Elde edilme tarihi: 27 Nisan 2024, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2820&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Mevzuat Bilgi Sistemi – Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Elde edilme tarihi: 27 Nisan 2024, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> ;
- Meguid, B.M. (2005). "Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success", *The American Political Science Review*, 99(3), 347-359.
- Mudde, C. (1999). "The Single-issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue", *West European Politics*, 22(3), 182–197.
- Neumann, S. (1956). "Toward a Theory of Political Parties", *World Politics*, 6(4), 549-563.
- NTV, "Türkiye Siyasi Tarihinden Enteresan İsimli Partiler", Elde edilme tarihi: 14 Temmuz 2024, https://www.ntv.com.tr/turkiye/turkiye-siyasi-tarihinden-enteresan-partiler,_zFuW1D6FEiqkdIXVCKxMQ#
- Özbudun, E. (2011). *Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, E. ve Atılğan G. (2018). "Siyasal Partiler", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler* (Ed. G. Atılğan ve A. Aytekin) (2. baskı), Yordam, İstanbul.
- Panebianco, A. (1988). *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rüdig, W. ve Sajuria, J. (2020). "Green Party Members and Grass-roots Democracy: A Comparative Analysis", *Party Politics*, 26(1), 21-31.
- Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems*, ECPR Press, Colchester.
- Sayarı, S. (2013). "Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", *Karşılaştırmalı Siyaset – Temel Konular ve Yaklaşımlar*, (Ed. S. Sayarı ve H. Dikici Bilgin), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Sayarı, S., Musil, P. ve Demirkol, Ö. (2018). (der.). *Party Politics in Turkey: A Comparative Perspective*, Routledge, Oxon ve New York.
- Saylan, İ. ve Aknur, M. (2023). "Discourses of Turkish Opposition Parties Towards Syrian Refugees: Securitization and Repatriation", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023(2), 259-283.
- Sipahi, E.B. ve Dinçer, S. (2019). "Yeşil İdeolojiler Bağlamında Yeşil Siyasetin Türkiye’deki Siyasi Partilere Yansımaları", *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi* 1(1), 17-57.
- Şener, M. (2018). "Baskı Grupları", *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler*, (Ed. G. Atılğan ve A. Aytekin), Yordam, İstanbul.
- Simon, D. ve Chavez, N. (2018). "Canada Just Legalized Recreational Pot. Here’s What You Need to Know", *CNN*, 17 Ekim, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://edition.cnn.com/2018/10/17/health/canada-legalizes-recreational-marijuana/index.html>
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (3.baskı), Cambridge University Press, Cambridge.
- TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html)
- The Greens/EFA in the European Parliament, resmi web sitesi, <https://www.greens-efa.eu/en/>
- The Pirate Party, resmi web sitesi, <https://piratpartiet.se/en/about-us/>

- The Prohibition Party, resmi web sitesi, <https://www.prohibitionparty.org/>
- Topal Demiroğlu, E. (2014). “Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 133-144.
- Tsakatika, M. (2023). “Political Parties and Social Movements”, *The Routledge Handbook of Political Parties*, (Ed. N. Carter, D. Keith, G. M. Sindre ve S. Vasilopoulou), Routledge, Oxon ve New York.
- Tunaya, T.Z. (2015). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1,2,3*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- The UK Independence Party, resmi web sitesi, <https://www.ukip.org/about-UKIP>
- Wagner, M. (2012). “Defining and Measuring Niche Parties”, *Party Politics*, 18(6), 845-864.
- Wagner, M. (2023). “Niche Parties and Party Competition”, *The Routledge Handbook of Political Parties*, (Ed. N. Carter, D. Keith, G. M. Sindre ve S. Vasilopoulou), Routledge, Oxon ve New York.
- Women’s Equality Party, resmi web sitesi, <https://www.womensequality.org.uk/>
- Women’s Rights Party, resmi web sitesi, <https://womensrightsparty.nz/>
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, “Faaliyette Olan Siyasi Partiler”, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://www.yargitaycb.gov.tr/documents/ek-1711443302.pdf>
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, Siyasi Parti Genel Bilgileri, Elde edilme tarihi: 14 Temmuz 2024, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri>
- Yeşil Gazete, “Yürütmesi Durdurulmuştu: Yeşiller İç İşleri Bakanlığı’na Açtığı ‘Engelleme’ Davasını Kazandı”, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://web.archive.org/web/20230228191721/https://yesilgazete.org/yurutmesi-durdurulmustu-yesiller-icisleri-bakanligina-actigi-engelleme-davasini-kazandi/>
- Yeşil Gazete, “Yeşiller Meclisi Kuruldu”, Elde edilme tarihi: 13 Temmuz 2024, <https://yesilgazete.org/yesiller-meclisi-kuruldu/>
- Yeşil Sol Parti, resmi web sitesi <https://www.yesilpartisi.org/?p=4296>
- Yeşiller Partisi, resmi web sitesi <https://yesiller.org.tr/>
- Yeşiller Partisi Programı ve Tüzüğü 1989, Elde edilme tarihi: 24 Nisan 2024, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/e80e8501-9a63-4eab-ac19-b5baa0e7470e>
- Youtube, “Dayatmasız Yaşama Partisi Kuruluyor”, Elde edilme tarihi: 28 Nisan 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=2Zh5vC1pnN0>
- Youtube, “Dayatmasız Yaşam Partisi Görevini Tamamladığı İçin Fesih Edildi”, Elde edilme tarihi: 13 Temmuz 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=VXj7ybex-Kg>
- Youtube, “Sivil Ses Podcast’te: Benal Yazgan ile Kadın ve Siyaset Üzerine”, Elde edilme tarihi: 13 Temmuz, 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=gytn00R-tsU>
- Zafer Partisi, resmi web sitesi <https://zaferpartisi.org.tr/parti-programi/>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.12.2023 ✓Accepted/Kabul: 07.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1399088

Research Article/Araştırma Makalesi

Alkanalka, M. (2024). "21. Yüzyıldaki Uluslararası İlişkilerde Dini İnşacılık ve İslam'ın Barışçı Hakikati", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 159-171.

21. YÜZYILDAKI ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE DİNİ İNŞACILIK VE İSLAM'IN BARIŞÇI HAKİKATI

Mehmet ALKANALKA*

Öz

Uluslararası ilişkilerde askeri gücün kullanılması ve askeri gücü kullanırken kullanılan meşruiyet gerekçeleri arasında siyasi, ekonomik, güvenlik gerekçelerinin yanında dinin de etkisi olmuştur. Bu makalede 9/11 terör saldırısı başta olmak üzere El Kaide adlı devlet dışı aktörün istismar ettiği kutsal savaş kavramının dini bir inşa olup olmadığı, İslam dini kapsamında bu inşanın ne kadar geçerlilik taşıdığı ve ABD'nin bu mücadeleyi hangi dini söylemlerle karşıladığı literatür taraması yöntemi ile analiz edilmektedir. Ayrıca, İslamiyet'in savaş ve cihat yaklaşımı da Kuran'da yer alan bazı ayetler ile ortaya konulmaktadır. Savaş hakkındaki Kuran'daki ilgili ayetler incelendiğinde öncelikle barışın en ideal durum olduğu, savaşmak isteyen gruplar olduğunda öncelikle arabuluculuk yapılması, savaş ve terörizm ateşinin söndürülmesi önemli buyruk ve tavsiyeler arasında yer almaktadır. Bu çalışmada 9/11 terör saldırısı sonucu ABD ve Avrupa'da oluşan suni İslam karşıtlığının ne kadar büyük bir haksızlık yarattığının ortaya konularak çatışmaların çözülmesi ve evrensel barışa katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *El Kaide, ABD, Dini inşacılık, İslam karşıtlığı, Barış çalışmaları.*

RELIGIOUS CONSTRUCTIVISM ON INTERNATIONAL RELATIONS IN THE 21ST CENTURY AND THE PEACEFUL TRUTH OF ISLAM

Abstract

Religion has had a significant influence on the utilization of military force in international relations, as well as the legitimacy of this power. This article will explore the concept of "holy war" of Al Qaeda, particularly the September 11, 2001, terrorist attack, and its validity within the context of Islam. It also explores the religious discourse in which the US engage in this struggle, using the literature review methodology. Furthermore, the article will reveal the approach of Islam towards war and jihad. The Qur'an's relevant verses on war are examined, with some key findings and recommendations, such as the desirability of peace, the need for mediation when war is sought, and the extinguishing of the war and terrorism fire. The aim of this study is to address the issue of conflict resolution and contribute to global peace by exposing the injustice of the constructed anti-islamism that has developed in the US and Europe since 9/11.

Keywords: *Al Qaeda, USA, Religious construction, Anti-islamism, Peace researches.*

*Dr.,MEF Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler, İSTANBUL.
e-posta: mehmetalkanalka@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2311-935X>)

1. GİRİŞ

21. Yüzyılın başlangıcında hem El Kaide terör örgütünün yapmış olduğu terör eylemlerinde dini argümanlara atıf yapması, hem de ABD'nin 9/11 terör saldırısına karşılık icra ettiği büyük çaplı askerî harekâtlarda dini argümanlara da yer vermesi bu çalışmanın temel motivasyonunu sağlamıştır. Zira, söz konusu dini söylemler kutuplaştırıcı bir etki sonucunda İslamiyetin kutsal unsurlarına saldırılara da neden olduğu için dünyadaki barış ortamını da olumsuz manada etkilemiştir. Wald ve Wilcox uluslararası ilişkilerde dini içerikli makalelerin sayısının azlığına dikkat çekerek siyaset biliminin din ve kader unsurunu yeniden kamuoyunun dikkatini çekmeye yönelik bir çalışma yaptılar (2006). Kubalkova ise, uluslararası ilişkilerde dine dönüş hakkında eleştirel bir makale yazdı (2009). Czwaro, akademik sosyal disiplinler içindeki metodolojik ve kavramsal sorunlardan dolayı, "İslami terörizm" ve El Kaide gibi gruplar hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadığını iddia etti (2006). Tüm bu çalışmalar 9/11 saldırıları sonrası ABD Başkanı Bush'un Haçlı söylemi ve terörizm ile cihat kelimesinin birlikte kullanılması sonrası yapıldı. Hakikatte, İslam ile terörizmin yanyana kullanılması çok büyük bir bilgi eksikliğinden ve yanlış bilinçten kaynaklanmaktadır. Dünyadaki nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturan Müslümanlara ve başta İslamiyetin temel kitabı Kur'an-ı Kerim'in yakılması olmak üzere Müslümanların kutsal değerlerine yapılan ön yargılı eylemler hakikat ötesi (*post-truth*) durumları da çağrıştırmaktadır. Bu makalede söz konusu unsurların literatür taraması yöntemiyle analiz edilerek ve Kur'an' dan ayetler sunularak uluslararası ilişkiler literatürüne ve barışa katkı sağlanması hedeflenmiştir. Makalenin temel araştırma sorusu uluslararası ilişkilerde devletlerin politikalarını açıklayan birçok teori ve kavram olmasına rağmen neden dini söylemlerin kullanıldığıdır.

Hristiyan dininin kutsal kitabı olan İncil'de Hz. İsa meseleleri analiz ederken dünya işleri ile din işlerinin farklı ele alınması gerektiğini: "Sezar'ın hakkı Sezar'a; Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya" şeklinde vurgulamıştır (Kutsal Kitap, Matta:22). 1092'de Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın ölümü ile başlayan taht kavgalarından faydalanmak isteyen Bizans İmparatoru I. Aleksios'un, Türklere karşı Papa II. Urbanus'tan askeri destek istemesi üzerine Hristiyanların ruhani lideri olan dini bir otorite olan Papa'nın halkı teşviki ve Hristiyan kralları savaşa daveti sonucunda 1. Haçlı Seferi başlamıştır (Akyol, 2018). Papa, 1095'de halka hitaben yapmış olduğu konuşmasında İncil'den bölümler de okuyarak yapılacak Haçlı Seferi'nin bir hac olarak kabul edileceğini, bu askeri harekâta katılacakların Haçlı yemini ederek Haç işareti taşıyacaklarını, seferin hedefinin Kudüs olması nedeniyle Kudüs'e gitmekten vazgeçenler ile yoldan geri dönenlerin aforoz ilan edileceğini açıklamıştır (Akyol, 2018). Papa tarafından yapılan çağrılarının da etkisiyle Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında 1096-1291 yıllarında yaklaşık iki yüz yıl süren kutsal din savaşları yaşanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ile gayri nizami harp yöntemleri ile birlikte yerel halkın mobilize edilmesi kapsamında cihat kavramı tekrar gündeme getirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgaline karşı Arap devletlerindeki radikal Müslümanların "Sovyet kafirleri"ne karşı verilen savaşa katılmalarını sağlamak için dini argümanların kullanıldığı iddia edilmektedir (Kurt, 2019). Devlet dışı aktörler, gayri nizami harp teknikleriyle ve gelecekte "büyük düşman" ilan edilecek ABD ile söz konusu dönemde iş birliğine gitmiş, ABD'nin silah ve eğitim yardımlarının sayesinde Sovyetler Birliğine ağır bir maliyet ödetilirken, hem ABD hem de Avrupa için cihat kavramı ve İslamiyet çerçevelene kapsamındaki "Yeşil Kuşak" projesi anlatısında bir tehdit olarak görülmemiştir. Gayri nizami harbin en zor safhalarından birisi de eğitilen ve savaşan grupların nizami orduya bağlanarak normalleşmesi ve tasfiye edilmesi aşamasıdır. Bu aşamada toplumun kahramanı olmaya ve bağımsız hareket etmeye çalışan nizami olmayan savaşçı unsurlar aynı zamanda büyük bir direnç de gösterebilirler. El Kaide adı ile 20. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve 21. Yüzyılın 9/11 terör saldırısı başta olmak üzere uzantıları ile ilk yirmi yılına damgasını vuran devlet dışı terörizm bir aktörün istismar ettiği kutsal savaş kavramının aslında dini bir inşa olup olmadığı, İslam dini kapsamında bu inşanın ne kadar geçerlilik taşıdığı, ABD ile Batı'nın bu süreci hangi stratejilerle karşıladığı ve yirmi yılın sonundaki gelinen aşama bu makalenin araştırılma konuları arasında yer almaktadır.

Soğuk Savaş'ın iki kutuplu yapısında eski Sovyetler Birliği'ne karşı yerel halk desteğinin kazanılması kapsamında İslamiyet'teki cihat kavramı Afganistan'daki gayri nizami harp yapıları tarafından kullanırken ABD ve Batı tarafından bu kavram tehdit olarak görülmemesine karşın, aynı yapılar Soğuk Savaş sonrası ABD'nin Orta Doğu politikalarını hedef alan bir strateji benimsediklerinde bahse konu kavram tehdit olarak kabul edilmiştir. Bu da uluslararası ilişkilerdeki tehditlerin değişen durumlara göre farklı algılanabileceğini belirten realist teoriye

yakın bir durumu çağrıştırmaktadır. Uluslararası ilişkiler ana teorileri devletleri ana aktörler olarak kabul etmesine rağmen, 9/11 terör saldırısı sonrasında ABD'nin devlet dışı terörist organizasyonları bir numaralı tehdit olarak görmesi nedeniyle devletler ile devlet dışı aktörlerin birlikte ele alınması ve sosyal inşacılık teorisinin sosyolojik boyutunun dini bir düzlemde incelenmesi makaleye özgünlük kazandırmaktadır.

Makale dört ana bölüm ve sonuç başlığı altında yazılmıştır. Birinci bölümde makalenin teorik ve metodolojik alt yapısı inşacılık üzerinden analiz edilmiştir. İkinci bölümde dini inşacılık üzerine literatür taraması yapılmıştır. Bu bölümde hem ABD stratejik belgeleri nitel içerik analiz yöntemi ile analiz edilmiş hem de Amerikalı yöneticilerin söylemleri ve El Kaide'nin söylemleri literatür taraması metodu ile incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise İslamiyet'in savaşa ve terörizme yaklaşımı ayetler üzerinden ortaya konulmuştur. Makalenin sonuç bölümünde elde edilen bulgular derlenmiştir.

2. TEORİ VE METODOLOJİ

Wendt, inşacılığın maddi güçler yerine sosyal grupların paylaşılan fikirleri tarafından belirlendiği ve bu paylaşılan fikirlerin kimlikler ve çıkarlar etrafında oluşturulduğunu iddia etmektedir (1999:1). İnşacılık, neo-realistlerin varsayımlarından biri olan güç ilişkileri yerine normlara ve kimliklere odaklanır (McCourt, 2016). İnşacılık teorisi, devletler sisteminin sadece maddi unsurlardan oluşmadığını, fakat entelektüel boyutunun da olduğunu iddia etmektedir (Güntay, 2020). İnşacılar, neo-realistlerin temel varsayımlarından olan uluslararası ilişkilerin devletlerin üstünde üst denetleyici bir gücün olmamasını tanımlamak için kullandıkları anarşi kavramının, aslında bizzat devletler tarafından oluşturulduğunu/inşa edildiğini iddia etmektedirler (Wendt, 1992).

Sosyal inşacılık ise; toplumların eğilimlerinde kültür, kimlik ve paylaşılan ortak anlayışın rolünü anlamak için uluslararası ilişkilerin maddi verilere dayalı teorilerine yönelik eleştirel sosyal bir akımdır (Eyadat ve Mahafza, 2010). Aslında dünya ve kavramlar gerçeklikten ziyade bizim oluşturduğumuz sosyal bir inşadır, bu nedenle birbirinden bağımsız olmadıkları gibi birbirlerini karşılıklı olarak etkileme gücüne de sahiptirler (Onuf, 1989:94). Soğuk Savaş sonrası "medeniyetler çatışması" söylemi bu kapsamda ele alınabilecek yönlendirmeci sosyal inşacılık olarak değerlendirilebilir. Sosyo-kültürel yapının öğeleri olan kimlik, söylem ve kültürün analiz edilmesi analiz edilen sosyal olayların daha iyi anlaşılmasını sağlayabilecektir. Mit, anlam ve anlamı oluşturan sosyal ipuçlarına dayalı bilişsel bir araç olmakla birlikte cazibesi yüksek ama kusurlu bir muhakeme için de istismar edilebilir (Esch, 2010). İnşacı teoriye göre devlet ve diğer aktörler için sosyo-kültürel yapının da önemli bir etken olduğu iddia edilmektedir (Rumelili, 2015).

Toplumların hem objektif hem de sübjektif gerçeklikleri bulunmaktadır (Berger ve Luckmann, 1966:15). Askeri güç objektif güçler arasında en belirgin ve savaşlarda kullanılan güç olarak ön plana çıkarken bu objektif gücün hangi sübjektif verilere göre yönlendirildiği büyük önem taşımaktadır. Bilgi sosyal olarak da paylaşılır ve bu paylaşım süreci sosyolojik disiplinin sübjektif konusudur ve bilgi sosyolojisi, gerçekliğin sosyal olarak nasıl inşa edildiğinin analiziyle ilgilenir (Berger ve Luckmann). Bu nedenle dini farklılıklar da çatışma ve savaşlara neden olabilmektedir (Eyadat ve Mahafza, 2010). Bellin, dinin uluslararası ilişkilerde ne zaman ve nasıl önemli olduğu sorularına ilişkin orta düzey teorik anlayışların daha büyük teorik hipotezler yetersiz kalabildiğini savunmaktadır (2008:317-8). Dallmayr, dini metinlerden alıntılarının oluşan halk tarafından laik dilden daha çok benimsendiğini çeşitli vakalar üzerinden açıklamaktadır (2012). Bu bulgular bizi dinselleştirme kavramına ve bu politik amaçlar için kendi halkının veya inanç grubunun desteğini kazanmak için dinin laiklikten uzaklaşarak araçsallaştırıldığı bulgusuna götürmektedir.

Uluslararası ilişkilerde liderlerin söylemleri de etkili olmaktadır. Algı ve temsil iki farklı unsurdur (Palan, 2000). Politik dini inşaların temelinde toplumun farklı düşünen kesimlerini ortak değerler altında toplama ve harekete geçirme gibi amaçlar da olabilmektedir. Bunun için gerçeklerle gerçek olmayan kavramların birlikte kullanılarak gerçek olmayan unsurların doğruymuş algısının üretilmesi amaçlanmaktadır. Örneğin, 9/11 sonrası Bush Yönetimi Irak'a yönelik ithamlarında Irak'ın 9/11 terör saldırısı ile ilgili somut hiçbir delil bulunmadığı halde Saddam, Bin Ladin, terör, El Kaide terimlerini yan yana getirmeyi tercih etmiştir (Gershkoff ve Kushner, 2005).

9/11 terör eylemi sosyal inşacılık teorisini yeniden ön plana çıkarmış uluslararası ilişkiler alanına sosyolojik bir boyut getirmiştir (Saribayova, 2023). 9/11 saldırılarından sonra Fox News'te ABD'nin; İslam'la savaş halinde

olduğu ve Batı'yı savunması gerektiği savı tartışılmıştır (Kellner, 2007). Aynı gün, İsrail Başbakanı Sharon uygarlığın terörizm karşısında birlikte hareket etmesi gerektiğini, bunun iyi ile kötü ve “özgür dünya” ile “karanlığın güçleri” arasındaki bir mücadele olduğunu vurgulamıştır (Kellner, 2007). Sharon, 9/11 saldırısı sonrasında başka bir eylemin sorumlusu olan Filistinli intihar bombacılarını El Kaide cihatçılarıyla benzer söylemler üzerinden suçlamıştır (Little, 2008). Afganistan'da “dinsiz Sovyetler Birliği” ile yapılan gayri nizami harpte cihat kavramı kullanılmasına ve ABD tarafından da desteklenmesine karşın, bu İslami kavram; Bin Ladin, El Kaide ve terörizm ifadeleri ile çok tehlikeli bir biçimde söylemlerde birlikte kullanılmıştır. Bu nedenle öncelikle bu birbirinden farklı kavramların yerli yerine oturtulması ve anlamlarının doğru şekilde açıklanarak karmaşıklığa son verilmesi büyük önem taşımaktadır.

3. DİNİ İNŞACILIK

İnşacılık teorisinin varsayımları arasında yer alan dünyanın insanların kendi tasarladığı gibi olduğu hipotezinin farklı dinler kapsamında dini perspektif bakımından da geçerli olduğu ifade edilebilir. Müslümanlık Hıristiyanlıktan sonra geldiği için İncil'de Müslümanlara karşı bir ifade bulunmadığından dolayı Batı'nın İslam dünyasını düşman gören inşa edilmiş kültürünün Hıristiyanlık yüzünden olması mümkün değildir. İncil'de şu ifadeler bu manada oldukça değerli ve anlamlıdır: “Düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik yapın, size lanet edenler için iyilik dileyin, size hakaret edenler için dua edin. Bir yanağınıza vurana öbür yanağınızı da çevirin. Abanınızı alandan mintanınızı da esirgemeyin. Sizden bir şey dileyen herkese verin, malınızı alandan onu geri istemeyin. İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, bu size ne övgü kazandırır?” (Luka 6:27/32). Haklı savaş (*just war*) kavramı ilk defa Romalı Cicero tarafından “bellum iustum” (haklı savaş) ifadesi ile kullanılmıştır (Keller, 2012:9). Bazı Hristiyan din adamları “haklı savaş” kavramını üzerinde çalışmışlar ve ancak bazı şartların oluşması durumunda savaşılabilirliği savında bulunmuşlardır. Bunlardan en önemlileri arasında St. Augustine gösterilebilir (Ören, 2022:192). St. Augustine düşüncelerini *On the State of God (De Civitate Dei)*, eserinde açıklarken birisi Tanrı'nın Devleti (*Civitas Dei*) diğeri ise insanların yönettiği devlet olan (*Civitas Terrana*) iki devlet olduğu Tanrı'nın gerçek adaleti temsil etmesine rağmen diğer devletin yöneticilere bağlanma yüzünden adaletsizliği temsil ettiğini iddia eder (Ağaoğulları ve Köker, 2011: 153-154). Augustine, güç ve intikam için yapılan savaşların dünya devleti bir yöneticinin buyruğuyla yapıldığında haksız olabileceğini, ancak savunma maksatlı ve dini gerekçelerle yapıldığında haklı savaş olabileceğini savunur (İren ve Gürkaynak, 2015: 161). Tarih boyunca bazı savaşlarda dini motifler de kullanılarak askerî harekâtların halkın desteğinin kazanılması ve motivasyonun artırılması amacıyla sosyolojik meşruiyet kazanmasına gayret edilmiştir. Bu kapsamda en bilinen örnekler arasında Müslümanların genişlemesine karşı düzenlenen Haçlı Seferleri ile Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları gösterilebilir. Uluslararası ilişkiler disiplininde devlet sisteminin önemli aşamalarından birisi olan ve Otuz Yıl Savaşları sonunda imzalanan Westphalia Anlaşması sonrası din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına yönelik laiklik konseptinin gelişmesiyle uluslararası ilişkilerde dinin ağırlığı göreceli olarak azalmıştır.

Soğuk Savaş sonrası Huntington tarafından gündeme getirilen “Medeniyetler çatışması” kavramı halklar arasında çatışmanın artık dini ve kültürel argümanlar üzerinden olacağı iddiasına dayanmaktaydı (Huntington, 1996). 11 Eylül 2001'deki ABD'ye yapılan saldırıların radikal Müslüman dinci gruplar tarafından gerçekleştirilmesi ve bunun sonucunda NATO'nun 5. Maddesinin ilk defa uygulamaya geçirilmesi ile uluslararası ilişkiler alanında dini argümanlar yeniden önem kazanmaya başlamıştır (Öz, 2023:1). Kamuoyu desteğinin kazanılması maksadıyla askeri gücün ve terörizmin dini inşacılık üzerinden kullanılması uluslararası ilişkilerdeki subjektif alanı ön plana çıkarmıştır.

Aslında, Soğuk Savaş zamanındaki iki kutuplu uluslararası yapıdaki iki süper güç olan ABD ile Sovyetler Birliği mücadelesi, politik ve askeri boyutunun dışında, aynı zamanda ABD tarafından kullanılan “Tanrısız Kötülük İmparatorluğu” olan Sovyetler Birliği ile dini bir eksen de yürütülmüştü (Esch, 2010). 9/11 sonrası, Amerikan milliyetçiliği ABD'yi etkisi altına alırken, buna karşın güçlü bir dini kimlik duygusu İslam Dünyasına hâkim oldu (Eyadat ve Mahafza, 2010). Özellikle 9/11 saldırıları sonrası artan Kur'an yakma olayları olumsuz dini inşacılığın zehirlerinin yansımalarıdır. Bunda hem El Kaide'nin hem de ABD'nin dini inşacı söylemleri maskesi altında askeri güç ve şiddet kullanmalarının da etkisi bulunmaktadır. Dinler arasındaki farklılıkların bir savaşa yol açmaması gerektiği ve savaşı başlatmanın haklı ve esas gerekçesinin zarara maruz kalmak olduğu iddia edilmektedir (Walzer, 2002: 926). Kur'an'da yer alan ayetlerin insanların ve devlet dışı aktörlerin kendilerine yönelik yorumlar

ile inşacı bir yaklaşımla gerçek hayata taşınması oldukça riskli ve tehlikeli bir konudur. Kur'an'da farklı dinlere ve inançlara sahip insanlar arasındaki hükmün Allah'a ait olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir: "Yahudiler, Sabiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Allah'a ortak koşan müşrikler var ya; Allah kıyamet günü aralarındaki ihtilaflara ait hükmünü mutlaka verecektir. Çünkü Allah her şeye şahittir." (Hac:17).

ABD'nin "kötüye karşı iyinin güçlerini" temsil edildiğine inanılmaktadır (Judis, 2005). Farklı ABD Başkanları tarafından konuya değişik yaklaşımlar ve her ABD Başkanı döneminde yayımlanan milli güvenlik strateji belgelerindeki farklı tehdit tanımları dini inşacılığı uluslararası ilişkilerin inceleme konularından liderlerin söylemlerinde de yer bulması sonucunu doğurmuştur. ABD Başkanı Bush, 9/11'in birinci yıldönümü konuşmasında Amerika idealinin tüm insanlığın umudu olduğunu, bu umudun hala yollarını aydınlattığını, ışığın karanlıkta parladığını ve karanlığın aydınlığı yenemeyeceğini vurgulamıştır (Bush, 2002). ABD Başkanı Bush bununla da yetinmeyerek önleyici müdahale kavramını gündeme getirerek Irak'a ABD'nin 2003'deki askeri müdahalesine meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır (Gupta, 2008: 181). Bu yeni konsept aslında ne Augustine'nin ne de BM'nin 51. Maddesindeki meşru müdafâ konsepti ile örtüşmüyordu.

3.1. ABD Yönetiminin Dini Söylemleri

El Kaide ile mücadeleye yönelik olarak, radikal yeni bir tehdit tanımlaması ile strateji değişikliğine karar veren Bush yönetimi, tutarlı bir strateji yerine "ütopik" ve "teolojik" retoriklerle "Teröre karşı savaş" adı altında karmaşık bir politika izlemiştir (Porter, 2009). Kendi büyük çelişkileriyle Sovyet komünizminin kendi kendisini yok etmesi gibi, El Kaide ve terör ağı uzantılarının da büyük askeri operasyonlar olmadan nihayetinde uzun vadede daha sınırlı önlemlerle kontrol altına alınarak yok edilmesi sağlanabilirdi (Porter, 2009). El Kaide'nin yükselişi 11 Eylül'de hem akademik camianın hem de ABD istihbaratını şaşırtmış gibi görünse de 9/11 Komisyonu Raporu'na göre bu sürprizden ziyade bir şok etkisi yaratmıştır (Bakker, 2012). Soğuk Savaş'ın bitimi ve en büyük "düşmanı" Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ABD; tek kutuplu bir yapıda kolektif savunma yerine kendi askeri gücüne güvendiği bir strateji değişikliğine gitti (Lieberfeld, 2005).

Bush yönetiminin Irak'ı işgal kararına dayandırdığı birinci gerekçe, Saddam Hüseyin rejiminin nükleer silah elde etmek üzere olduğu ve ikinci gerekçeyse Irak ile El Kaide'nin bağlantılı olduğuydu (Stewart, 2014). Böylece devlet dışı terörist bir aktör BM üyesi bir devlet ile yakın ilişkiler içinde nükleer silah elde ederek çok tehlikeli nükleer terörist bir tehditle karşılaşılmasının önüne geçilecekti. Ancak, Irak'ta ne nükleer silah ile ilgili ne de El Kaide bağları kapsamında somut bir bulguya rastlanılmadı. Bush'un dinsel olarak benimsediği iyi veya kötü aynı zamanda Irak Savaşı'nı çerçevelemek ve meşrulaştırmak için de güçlü bir araç olarak kullanılmıştı (Cady, 2008). Yapılan bir çalışmada, ABD'deki Evanjelist Hristiyanların Bush'un Irak harekâtını ve dış politikasını desteklediğini, İsrail'e sempati duyduklarını ve İslam'ı şiddete en yakın din olarak gördükleri iddia edilmektedir (Baumgartner, Francia ve Morris, 2008). Aynı makalede ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik dış politikasında dinin etkili olup olmadığı araştırılmış, Evanjelistlerin ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik şahin politikalarının kuvvetli destekçileri olduğu da sonucuna varılmıştır (Baumgartner vd., 2008). Aslında bu desteğin arkasında dini argümanların etkili olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü, Evanjelistlere göre Hz. İsa'nın dünyaya geri dönüşü ve gerçekleşmesi beklenen Armagedon Savaşı için Orta Doğu'nun İsrail için hazırlanması ve şekillendirilmesi gerekmektedir (Ariel, 2012). ABD Başkanlık Ofisinde, Savunma Bakanlığında ve Dışişleri Bakanlığında yeni muhafazakarlar (*neo-con*) olarak bilinen bir grup önemli konumlarda görev yapmaktadır (Drew, 2003). 11 Eylül saldırısına maruz kalan ABD'nin Irak'ı işgaline giden kadar uzanan politikalarını yeni muhafazakarların fikirlerini ve etkilerini dahil etmeden anlamak oldukça güçtür (Record, 2008). Çünkü, Afganistan'a ve Irak'a yapılan askeri harekâtların olumsuz sonuçlarının sorumlusunun yeni muhafazakarlar olduğu iddia edilmektedir (Boot, 2004). Yeni muhafazakarlar, askeri gücün ABD'nin ve İsrail'in çıkarları adına dünyayı şekillendirmek için güçlü bir araç olduğunu savunmaktadırlar (Muravchik ve Walt, 2008). Bu kapsamda ABD Savunma Bakanı Yardımcısı Paul Wolfowitz'in; "Kudüs'e giden yol Bağdat'tan geçer" (Lieberfeld, 2005) sözü Irak askerî harekâtı bakımından oldukça hem sübjektif hem de önemli bir bulgudur.

Evanjeliklerin Kutsal Topraklar hakkındaki inançlarının, İsrail'i savunmaya yönelik siyasi savlarının, ABD Halkının seçilmiş ulus olduğu inancı ve üstünlüğü duygusunun ABD'yi Orta Doğu'da savaşa daha yakın hale getirdiği iddia edilmektedir (Lieberfeld, 2005). Papa Urban II, birinci Haçlı Seferini ilan ettiği "Silahlara çağrı" konuşmasında bunun kendi isteği olmadığını ve Tanrı'nın isteği olduğunu ifade etmiştir (Graham vd., 2004). Başkan Bush'un da,

Tanrı'nın kendisiyle konuştuğunu ve Irak'taki zulmü bitirmesini söylediği de iddia edilmektedir (MacAskill, 2005). Bu minvalde, Başkan Bush ile Papa'nın söylemleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Bush başka bir röportajında da: "Bu Haçlı Seferi, terörizme karşı bu savaş biraz zaman alacak." açıklamasında bulundu (The White House, 2001). 2003'te Irak'taki savaşın ilk günlerinde Savunma Bakanı Donald H. Rumsfeld ve diğer üst düzey Pentagon yetkilileri için hazırlanan istihbarat raporlarının kapaklarına İncil'den alıntılar eklendi ve bunlar altı yıl sonra GQ dergisinin internet sitesinde de yayımlandı (Sanger, 2009). Tüm bu veriler askeri güç ve şiddet kullanılmasında dini argümanların sosyal inşacılık kapsamında, halkın ve bazı yöneticilerin dini duygularını istismar ederek kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bir taraftan ABD'deki Hıristiyan Evanjelik ve Siyonist ideolojilerin yakınlaşmasının, diğer taraftan da El Kaide'nin dini söylemler ve kutsal savaş kavramı altında dini bir inşa kapsamında hareket ettikleri ve her iki tarafın da başarısız olmalarının yanında telafisi imkânsız zararlara neden oldukları bu makalede ulaşılan önemli bulgular arasında ifade edilebilir.

3.2. ABD Milli Güvenlik Strateji Belgelerinin Analizi

ABD Başkanı Bush'un dini söylemlerine rağmen, kendi döneminde hazırlanan 2006 ABD Milli Güvenlik Strateji Belgesinde, teröre karşı savaşın bir din savaşı olmadığı, ulus ötesi teröristlerin onurlu İslam dinini istismar ettikleri, cihat fikrini çarpıtarak mürted veya inançsız gördükleri herkese karşı cinayetlere giriştikleri bu kapsamda 11 Eylül'den bu yana terör saldırılarının çoğunun Müslüman ülkelerde meydana gelmesi nedeniyle kurbanların çoğunun da Müslüman olduğu ifade edilmiştir (The White House, 2006). ABD Başkanı Obama döneminde yayımlanan 2010 Yılı ABD Milli Güvenlik Strateji Belgesinde ise cihat kelimesi yer almamakta, İslam kelimesi ise ana metin içinde iki yerde geçmektedir. Belgenin 20. sayfasında ABD'nin terörle mücadelesinin İslam'a karşı bir savaş olmadığı, ancak El Kaide ve onun terörist bağlantılarıyla savaş halinde olduğu belirtilmektedir (The White House, 2010). El Kaide'nin dini bir otoriteyi temsil ettiği fikrinin ABD tarafından kabul edilmediği, çünkü ne İslam'ın ne de başka bir dinin masumların katledilmesine müsaade etmediği de aynı belgede ifade edilmektedir (The White House, 2010). Obama aslında bu metinler ile Bush'un dini inşacılığını reddetmekte ve konuyu daha realist bir düzleme taşımaktadır. Obama'nın ikinci dönemine ait 2015 Yılı ABD Milli Güvenlik Strateji Belgesinde ise cihat terimi hiç kullanılmamıştır. Ayrıca, ABD ve müttefiklerinin İslam'la savaş halinde olduğu yalanının da reddedildiği ifadelerine yer verilmesi de (The White House, 2015) oldukça dikkat çekicidir. ABD Başkanlarının farklı söylemleri ile kendi dönemlerindeki milli güvenlik strateji belgelerindeki tespit edilen somut bulgulardan, ABD'li bazı başkanların konuşmalarındaki dini söylemlerinin, askeri güç kullanımında haklı savaşa yönelik yeterli meşruiyet olmaması hâlinde kamuoyu desteğini geçici de olsa kazanmak için halkın dini duygularının istismar edildiği değerlendirilmektedir. Örneğin, BM 51. Maddesi askeri gücün meşru müdafaa kapsamında kullanılmasını ve NATO'nun 5. Maddesi üyelerden birisine yapılan saldırının bütün üyelere yapılmış kabul edilerek ortak savunmayı öngörmesine ve NATO tarihinde bu madde ilk defa 9/11 terör saldırısı sonucunda ABD'nin Afganistan'a askerî harekâtının meşru gerekçesi kapsamında kullanılmasına rağmen, ABD'nin Irak harekâtında aynı ulusal ve uluslararası kamuoyu desteği sağlanamamıştır. Bu nedenle ABD'nin 2003'teki Irak'ı işgalinde, kamuoyu desteğinin sağlanması kapsamında zayıf istihbarat raporlarının yanında iyi-kötü arasındaki mücadele kavramları ile askeri gücün kullanılması dini inşacılık üzerinden subjektif alana taşınmıştır. Bununla birlikte ABD, söz konusu dini söylemleri milli güvenlik stratejilerine yansıtmamıştır.

Trump'ın ABD Başkanlığı döneminde yayımlanan ABD 2017 Yılı Milli Güvenlik Stratejisi Belgesinde ise üç ana tehdit grubu arasında özellikle cihatçı terörist grupların olduğu ifade edilmiştir (The White House, 2017). Aynı belgede, El Kaide ve IŞİD gibi cihatçı teröristlerin mürted olarak gördükleri hükümetlerin ve masum insanların şiddetle yok edilmesini talep eden barbarca bir ideolojiyi yaymaya devam ettikleri ve söz konusu grupların etkileri altındakileri şeriat yasalarına boyun eğmeye zorladıkları da belirtilmektedir (The White House, 2017). Cihatçı terör örgütlerinden gelen tehditler ile İran'dan gelen tehditlerin, bölgedeki gerçek sorunların İsrail'den kaynaklanmadığının anlaşılmasını sağladığı da aynı belgede belirtilmiştir (The White House, 2017). Benzer kapsamda, Orta Doğu'yu olumsuz etkileyen temel nedenler arasında İran'ın genişleme çabaları ve cihatçı ideoloji gibi birbirine bağlı olduğu iddia edilen sorunlar gösterilmiştir (The White House, 2017).

ABD'nin Rusya-Ukrayna Savaşı nedeniyle gecikmeli olarak Ekim 2022'de yayımladığı son Milli Güvenlik Strateji Belgesinde; ABD dış politikasının 21.Yüzyılın ilk 20 yılında ağırlıklı olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'dan tehditlere odaklandığı eleştirilmektedir (The White House, 2022). Bunun sorumlusu olarak ABD Savunma Bakanlığının

askeri güç kullanarak rejim değiştirme politikalarının başarısız olduğu vurgulanarak ABD'nin küresel tehditlere odaklanması gerektiği, aksi takdirde beklenmeyen sonuçlar ile karşılaşabileceğine dikkat çekilmektedir (The White House, 2022). Bu kapsamdaki; belgede yer alan: "Orta Doğu'da Gerginliği Azaltma ve Entegrasyonu Desteklemek" başlığı altındaki "Son yirmi yılda, ABD dış politikası ağırlıklı olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'dan kaynaklanan tehditlere odaklandı...kuvvete ve rejim değişikliğine gerçekçi olmayan bir inançla desteklenen askeri merkezli politikalar..." ifadeleri oldukça anlamlıdır (The White House, 2022). İsrail'in komşu ve diğer Arap Devletleri olan bağlarının İbrahim Anlaşmaları başta olmak üzere derinleştirileceğinin belirtildiği belgede ABD'nin İsrail'in güvenliğine olan katı taahhüdünü sürdürdüğünü de ifade edilmektedir (The White House, 2022).

Aslında Büyük Orta Doğu Projesi adı altında askeri güç kullanarak rejim değiştirme kapsamındaki asker odaklı eleştirilerine karşılık, ABD Savunma Bakanlığı daha 2018 yılında bu durumun yanlış olduğunu belirtmiş ve Pentagon da siyaseti dolaylı olarak şu şekilde eleştirmiştir: "Stratejik bir körelme döneminden çıkıyoruz, rekabetçi askeri avantajımızın erozyona uğradığının farkındayız...ABD ulusal güvenliğinin artık birincil kaygısı terörizm değil, devletler arası stratejik rekabettir." (US Department of Defense, 2018).

3.3. İsrail, Fransa ve Batı'nın "Cihatçı Terörizm" (Jihadist Terrorism) Söylemleri

Batı başlangıçta olumlu olarak yaklaştıkları 9/11 saldırılarını yapan radikal dinci İslami unsurların Soğuk Savaş dönemindeki eski Sovyetler Birliğine karşı kullanmış olduğu cihat kavramına 21. Yüzyılda olumsuz anlam yükleyerek cihatçı terörizmi tehditler arasında göstermiştir. Öyle ki bütün siyasi-dini terör türleri arasında, İslamcı ideoloji ile cihat fikrinin birleşiminin ürünü olan ulus ötesi (transnasyonel) cihatçı terörizmin, Batı'nın değerlerini, menfaatlerini ve toplumlarını en çok tehdit eden terörizm biçimi olduğu savunulmaktadır (Bakker, 2006). Sageman, kapitalist Batı'yı alçaltmayı amaçlayan solcu terörizmden sonra dördüncü terör dalgasının dini terör olduğunu iddia ederek, El Kaide'nin bir "ütopya"nın peşinde koştuğunu ve nihai hedef olarak "ütopyanın gelişini hızlandırmak için terör taktiklerini" kullandıklarını iddia etmektedir (Sageman, 2008). Buna karşın bazı çalışmalarda da aksi görüş savunulmaktadır. Bazı yazarlar tarafından da küresel İslamcı terörizmin İslam'dan tamamen farklı olmasının yanında, Kur'an'da şiddeti destekleyen çok az sayıdaki ayete karşılık barışı destekleyen ayetlerin çoğunlukta olduğu savunulmaktadır (Sageman).

İsrail istihbarat teşkilatı son zamanlarda "El Kaide" yerine "uluslararası cihat" terimini kullanmaktadır (Burke, 2004). İsrail'in terörizm ile dini bir kavram olan cihat kelimesi Avrupa tarafından birleştirilerek kullanılmıştır. Bu kapsamda Europol'e göre, "cihatçı terörizm" AB üye devletlerinin ana kaygısıdır (Europol). Benzer kapsamda Fransa "cihatçı terörizm" tehdidini strateji dokümanlarında da kullanmıştır. Fransa'nın 21. Yüzyıldaki ilk strateji dokümanı olan 2008 Yılı Beyaz Kitabı'nda "Cihatçılıktan ilham alan terörizm" en büyük doğrudan hassasiyet olarak kabul edilmekte ve bu terörizmin doğrudan hem Fransa'yı hem de Avrupa'yı hedef aldığı iddia edilmektedir (France Présidence de la République, 2008). Fransa'nın 2022'deki Milli Güvenlik Gözden Geçirme Raporu'ndaki hususlar ABD ile Fransa'nın "cihatçı terörizm" konusunda ayrıştığının ve bu kavramın Fransa tarafından satın alınmaya devam ettiğinin göstergesidir. Belgenin 34. Maddesinde uluslararası cihatçı hareketin, yayılmaya devam edeceği ve önümüzdeki on yılda hem Batı'dan hem de Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya kadar bütün Müslüman dünyasının kırılğan ülkeleri için bir güvenlik sorunu oluşturacağı, kötü yönetim, yaygın yolsuzluk, sosyal adalet eksikliği, stratejik rekabet gibi koşulların "Levant", Kuzey Afrika, Sahel ve Batı Afrika'daki istikrarsızlığın körüklenmesine yardımcı olacağı ve buna askeri bir yanıt verilmesi hususlarına yer verilmektedir (France Présidence de la République, 2022).

3.4.Devlet Dışı Aktör El Kaide'nin Dini Söylemleri

Soğuk Savaş sonrası dini söylemler ile hareket eden ilk devlet dışı aktör El Kaide olmuştur. El Kaide'nin lideri konumundaki zengin bir aileden gelen Bin Ladin 1996'da, "Kutsal iki yerin topraklarını işgal eden Amerikalılara karşı Savaş Bildirgesi" yayınladı (Sageman). Bin Ladin yaptığı bir konuşmada ise ABD ile Haçlı askeri kavramlarını birlikte "ABD Haçlı askeri kuvvetleri" şeklinde kullanarak İslam Körfez devletlerinin topraklarında ve denizlerinde bulunmasının, dünyanın en çok petrol rezervinlerini tehdit eden en büyük tehlike olduğunu vurgulamıştır (Ladin, 2001). Bu aslında geçmişte Haçlı Seferleri olarak kullanılan dini inşacılığın bir kez daha ve karşıt kullanım şeklinde Müslüman devletleri de baskı altına alarak kamuoyu desteğini kazanmak için birliçli olarak seçilen bir strateji olarak da değerlendirilebilir. El Kaide'nin nihai hedefi; Orta Doğu'daki sözde yozlaşmış mürted rejimleri devirmek

ve yerlerine gerçek İslamcı hükümetleri getirmek olmasına rağmen, El Kaide'nin temel düşmanı ABD olmuştur (Byman ve Williams, 2015). El Kaide'ye göre Orta Doğu'daki sorunlarının temell kaynağı bölge dışı süper bir güç olan ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik dış politikasıydı (Byman ve Williams). El Kaide'ye göre; "yakın düşman" (Müslüman dünyasındaki baskıcı rejimler) yerine "uzak düşman" (ABD) ile savaşmak aslında geleneksel cihattan bir kopuş olmuştur (Byman ve Williams). Bu manada dini inşacılığın makro güvenleştirme vakası olarak analiz edilmesi de mümkündür. El Kaide, ABD ile savaşmak ve Müslümanları El Kaide'nin bayrağını takip etmeye ikna etmek maksadıyla terörizmi bir yöntem şeklinde "muhteşem gösteriler" olarak kullanma stratejisini takip ederek, ABD'yi Müslüman dünyasından çekilmeye ikna etmek hedefiydi (Byman ve Williams).

Abrahms, makalesinde bir siyasi iletişim biçimi olarak terörizmin sınırları olduğunu savunmaktadır (Abrahms, 2005). Bin Ladin, bir açıklamasında ise bütün dünya Müslümanlarının ve özellikle de gençlerin küfre karşı İslam tüm dünyada hakim olana ve İslam karşıtı tüm güçler ezilene kadar cihada devam edilmesini: "cihat herkese farz kılındı" şeklinde ifade etti (Hoffman, 2003). Bin Ladin fenomeninin üç temel aşaması olduğu iddia edilmektedir; Afganistan'daki Sovyet destekli rejime karşı, yirminci yüzyıl cihadı kavramını meşrulaştırmak için verilen mücadelenin merkeziliği; Afganistan Savaşı sonrası ülkelere geri dönen Arap savaşçıların kendi hükümetlerine karşı müteakip şiddetli saldırıları; ABD ordusuna karşı artan kızgınlık (Lesch, 2002). Usame bin Ladin ve Ayman el Zevahiri'nin yazılarına göre El Kaide'nin uzun vadeli planı küçük bir öncü harekettten, küresel bir İslami başkaldırının liderliğine geçerek İslam dünyasındaki Batı etkisini yok etmek ve tarihi hilafeti yeniden kurmaktı (Hart, 2008). Bin Ladin'in ABD'ye yönelik saldırıları Müslüman dünyasının desteğinin alınmasına yönelik olarak Müslümanların ABD'ye karşı birleşmesi umularak Arap ülkelerinde ve diğer başka ülkelerde bu strateji ile devrimlerin başlatılması hedeflenmişti (Doran, 2002). Bununla birlikte, El Kaide terör örgütü kavramsal, örgütsel ve maddi eksikliklerinin bir sonucu olarak popüler bir başkaldırıya geçiş yapmayı veya herhangi bir kalıcı kazanım elde etmeyi başaramadı (Hart, 2008).

4. İSLAMİYET'E GÖRE KONUNUN AÇIKLANMASI

Askeri gücün kullanılması ile dini kimlik söylemlerin birlikte kullanılması sınırlı bazı kesim ve grupları tatmin etse de, Allah'a ve bütün Müslümanlara en büyük haksızlıktır. Kur'an-ı Kerim ayetlerinin insanların kendi subjektif yorumlarıyla inşacı bir yaklaşımla gerçek hayata taşınması oldukça riskli ve tehlikeli bir konudur. Hadid Suresinde yer alan: "Kendilerinin icat ettikleri ruhbanlığa gelince, biz onlara bunu emretmemiştik; sırf Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yapmışlardı, ama buna hakkıyla riayet etmediler." ayetinde ruhbanlık sınıfının Allah'ın buyruğu olmadığı ve "kendilerinin icat ettiği" ifadesinin de dini bir inşa olduğu ifade edilebilir. Ayette bunun hakkıyla yapılamadığı dini inşacılığın riskli olduğu savını kuvvenlendiren bir tespittir.

Bu konudaki tarihi bir olay bu çalışmanın konusu bakımından günümüze ve geleceğe de ışık tutmaktadır. Halife Osman'ın öldürülmesi sonrası İslam dininin en önemli kişilikleri arasında yer alan Hz. Ali ile Hz. Ayşe Kur'an'ı farklı yorumlamışlar ve bir iç savaşta karşı karşıya gelmişlerdir. Dört halifeden birisi olan hem Hz. Peygamber'in damadı olan hem de başta Bedir, Uhud ve Hendek çatışmaları olmak üzere sayısız kahramanlıkları olan Hz. Ali, muhaliflerin devletin bekası için ferdin hukuku feda edilebilir savına karşılık "Bir cana kıymanın veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmanın cezası olmaksızın kim bir kimseyi öldürürse sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur." (Maide:32) ayeti kapsamında ferdin hukuku toplumun hukukuna feda edilemez içtihadında bulundu (Alkanalka, 2017:197). Gerçek halife Hz. Ali'nin içtihadı halifelik peşinde koşan devlet dışı terörist bir örgüt olan El Kaide'nin sivilleri öldüren terör eylemlerinden tamamen farklıdır. Terör saldırılarında hangi dinden ve inançtan olursa olsun haksız yere öldürülen masum insanların hedef olduğu terör saldırıları İslam'ın ve Kur'an'ın buyurduğu hususlar değildir ve insanların kendi dar kalıplarına göre inşa ettikleri kişisel kurgulardır. İslamiyet sözün en güzelini söyleyerek cihadı tavsiye etmektedir. Farklı dinlerden de olsa Allah'a inanıp iyi işler yapanlar açık bir şekilde bir ayette şu şekilde müjdelenmektedir: "Şüphe yok ki, iman edenler, yahudiler, hıristiyanlar ve sabîiler, bunlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe gerçekten iman eder ve salih amel işlerse elbette Rabbleri katında bunların ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur." (Bakara:62). Burada önemli olan hem inanmak hem de iyi eylemler yapmak ve dolayısıyla iyi insan olmaktır.

Kur'an yakma olayları ise gerçeklerden uzak bir din düşmanlığının tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bunda, hem liderlerin söylemleri ile strateji kitaplarında yer alan dini inşacılığın etkisinin hem de iki taraflı olarak bir

taftan El Kaide'nin terör saldırılarının diğer taraftan ABD'nin askeri güç kullanımının dini inşacı söylemleri maskesi altında gerçekleştirmelerinin etkisi bulunmaktadır.

Kur'an da savaşın tercih edilen bir yöntem olmadığı en açık şekilde açıklanmıştır: "... Ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuğa koşarlar; ALLAH ise bozguncuları sevmez." (Maide:64). Haksız yere insanları öldürmemek de bir ayette şu şekilde tavsiye edilmektedir: "... Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir..." (En'am:151). Genel anlamda farklı inanç ve görüşte olan toplumlara karşı kin duyulsa bir haksızlık yapılmaması konusu da; "Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin." (Enam:115) şeklinde tavsiye edilmiştir. Bu minvalde ABD'nin Orta Doğu politikasına yönelik kin ve öfke ABD'deki masum insanların öldürülmesini dini inşacılarla ve yanlış yorumlarla meşru kılamaz.

Savaşın hangi durumlarda meşru olduğu da açık bir şekilde ayetlerde yer almaktadır. Bu kapsamdaki; "Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın." (İsra:33) ayeti aslında uluslararası ilişkilerde savaşla ilgili kullanılan haklı savaş kavramını kapsamaktadır. BM'nin meşru müdafaa kapsamındaki 51. Maddesi ise: "Hürmetler karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın." (Bakara:194) ayeti ile benzerlik taşımaktadır. Aynı zamanda misilleme olacak kadar saldırma kavramı silahlı çatışma hukukundaki aynıyle mukabele ve orantılı güç kullanımı kavramları ile örtüşmektedir. Bu minvaldeki başka bir ayet ise: "Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi." (Hac:39) ayetidir. BM'nin kriz yönetimi ve çatışmaların önlenmesi konseptlerine yakınlık gösteren ayetler arasında da şu iki ayet örnek olarak gösterilebilir: "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et." (Enfal:61); "Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşılırsa aralarını düzeltin...Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin." (Hucrât -9).

Ayrıca, ABD'nin 2003 yılı Irak'a yönelik askeri harekâtının dayanağı arasındaki taarruzi, önleyici stratejiler ve niyet okumalar İslam'da söz konusu değildir. Herhangi bir taarruza maruz kalındığında ise misliyle mukabeleden ziyade aynıyle mukabele esastır. Savaş hakkındaki ilgili ayetler incelendiğinde aşamalı bir stratejinin tavsiye edildiği sonucuna da varabiliriz. Kur'an-ı Kerim'de öncelikle barışın en ideal durum olduğu, savaşmak isteyen devletler/gruplar olduğunda aralarını düzeltme yoluna gidilmesi ve arabuluculuk yapılması, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise haddi orantısız aşana karşı haklı ve hakkı yenenin safında savaşılması, ve önlenemeyen savaşlarda ise adaletli olunması buyrulmaktadır. Haklı bir sebep olmadıkça savaşın cinayet olduğu, din ve inanç konusunda savaşanlara karşı meşru müdafaa kapsamında savaşılması ve yerlerinden yurtlarından çıkarılma durumu söz konusu olduğunda topraklarını ve yerlerini korumak için savaşılması diğer tavsiye edilen bulgular arasında değerlendirilebilir.

5.SONUÇ

ABD, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu yapısında eski Sovyetler Birliği'ne karşı yerel halk desteğinin kazanılması kapsamında İslamiyet'teki cihat kavramı Afganistan'daki yerel kamuoyunun desteğini kazanmak için kullanmayı bir stratejinin parçası olarak tercih ederken, bu kavram o dönemde bir tehdit olarak görülmemiştir. Ancak ABD'deki 9/11 terör saldırıları sonrasında cihat, terörizm ve İslam birlikte yanlış olarak kullanılmış, ABD ve bazı Avrupalı liderlerin söylemlerinde ve söz konusu devletlerin bazı strateji belgelerinde bu kavramlar tehdit olarak kabul edilmiştir. Uluslararası ilişkiler ana teorilerinde devletler ana aktörler olarak kabul edilmesine rağmen, 9/11 terör saldırısı sonrasında ABD'nin devlet dışı terörist organizasyonları bir numaralı tehdit olarak görmesi nedeniyle, devletler ile devlet dışı aktörlerin birlikte ele alınması ve sosyal inşacılık teorisinin sosyolojik boyutunun dini bir düzlemde incelenmesinin makaleye özgünlük kazandırdığı değerlendirilmektedir. Din ile dincilik ve siyasal dincilik farklı kavramlardır. En temel farklılık dinciliğin kişilerin, devlet dışı aktörlerin veya toplumların kendi algılarına göre dünyayı şekillendirmesine dayanan inşacı karakteri ve siyasal dinciliğin ise bu dini inşanın politik amaçlarla çatıldığı, bu nedenle tartışmalı olduğu ve İslam'ın barışçı hakikatini temsil edemeyeceği sonucudur.

Hıristiyanlıkta da İslam veya diğer inançlara karşı savaşın öngörülmediği, bazı din adamlarının savları kapsamında savaşa savunma durumunda izin verilmesine rağmen, Bush tarafından 9/11 sonrası uygulanan önleyici müdahale kapsamında yapılan askeri harekâtların yanlış olduğu bizzat ABD Başkanlığı tarafından yayımlanan en üst strateji belgesi olan ABD Milli Güvenlik Strateji Belgesinde kabul edilmiştir. BM 51. Maddesi askeri gücün meşru müdafaa kapsamında kullanılmasını ve NATO'nun 5. Maddesi üyelerden birisine yapılan saldırının bütün üyelere yapılmış kabul edilerek ortak savunmayı öngörmesine ve NATO tarihinde bu madde ilk defa 9/11 terör saldırısı sonucunda

ABD'nin Afganistan'a askerî harekâtının meşru gerekçesi kapsamında kullanılmasına rağmen, ABD'nin Irak harekâtında uluslararası kamuoyu desteği aynı etkinlikte Bush'un yeni stratejisinin de etkisiyle sağlanamamıştır.

Makalede elde edilen bulgular bizi dinselleştirme kavramına ve politik amaçlar için kendi halkının veya inanç grubunun desteğini kazanmak için dinin laiklikten uzaklaştırılarak araçsallaştırıldığına sonucuna götürmektedir. El Kaide'nin masum insanların ölümüne yol açan inşacı "görmekli gösterilerine"İslamiyet'te yer olmadığı gibi, ABD tarafından dünyanın en büyük askeri gücünün haklı ve meşru bir gerekçesi olmadığı sonradan anlaşılan bazı devletlerin askeri işgaline de yer olmadığı dini inşacılığın ne kadar tehlikeli sonuçlara yol açabileceğinin iki karşılıklı örneğidir. Kur'an yakma olayları olumsuz dini inşacılığın zehirlerinin yansımalarıdır. Bunda hem El Kaide'nin hem de ABD'nin dini inşacı söylemleri maskesi altında askeri güç ve şiddet kullanmalarının da etkisi bulunmaktadır. Kur'an'da yer alan ayetlerin insanların kendilerine yönelik yorumlar ile inşacı bir yaklaşımla gerçek hayata taşınması oldukça riskli ve tehlikeli bir konudur. İnşacılık teorisinin varsayımları arasında olan dünyanın bizim tasarladığımız gibi olduğu hipotezi farklı dinler için dini düzlemde de geçerlidir.

Her ABD Başkanı döneminde yayımlanan milli güvenlik strateji belgelerindeki farklı tehdit tanımları inşacılık üzerine milli güvenlik tehdit tanımlarının beklenmeyen sonuçlara neden olabileceğini teyit eder niteliktedir. Bunun en açık kabülü ise, Ekim 2022'de yayımlanan en güncel ABD Milli Güvenlik Strateji Belgesindeki; ABD dış politikasının 21.Yüzyılın ilk 20 yılında ağırlıklı olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'dan tehditlere odaklandığı eleştirisinin yapılmış olmasıdır. ABD Başkanlık makamı tarafından bu yanlışın sorumlusu ise ABD Savunma Bakanlığı olarak gösterilmiş, askeri güç kullanarak rejim değiştirme politikalarının başarısız olduğu vurgulanarak ABD'nin küresel tehditlere odaklanması gerektiği ifade edilmiştir. ABD Savunma Bakanlığı, ABD dışında ABD Başkanının onayı olmadan savaşamayacağına göre söz konusu ifadeler oldukça sorunludur. Tüm bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, dini söylemlerin kullanılmasının yeterli haklı gerekçeler olmadığına askeri harekâta yönelik kamuoyu desteğini kazanmak için istismar edilebileceği savının uluslararası ilişkilerdeki anarşi kavramıyla örtüştüğü varılan sonuçlar arasındadır. Bu anarşiye karşı en doğru yaklaşım ise stratejik iletişim tekniklerinden birisi olan putları kırma yöntemidir. Yanlış olan anlatının yerinde ve zamanında yıkılarak hakikatin ortaya konulması bu minvalde büyük önem taşımaktadır.

Kur'an'da savaşın tercih edilen bir yöntem olmadığı en açık şekilde açıklanmıştır: "... Ne zaman savaş için bir ateş yakmışlarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde bozgunculuğa koşarlar; ALLAH ise bozguncuları sevmez." (Maide:64). Haksız yere insanları öldürmemek buyruğu da bir ayette şu şekilde tavsiye edilmektedir: "... Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir..." (En'am:151). Genel anlamda farklı inanç ve görüşte olan toplumlara karşı kin duyulsa bir haksızlık yapılmaması konusu da; "Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin." (Enam:115) şeklinde tavsiye edilmiştir. Bu minvalde ABD'nin Orta Doğu politikasına yönelik kin ve öfke ABD'deki masum insanların öldürülmesini de dini inşalarla ve yanlış yorumlarla meşru kılamaz.

Savaşın hangi durumlarda meşru olduğu da açık bir şekilde ayetlerde yer almaktadır. Bu kapsamdaki; "Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın." (İsra:33) ayeti aslında uluslararası ilişkilerde savaşla ilgili kullanılan haklı savaş kavramını kapsamaktadır. BM'nin meşru müdafaa kapsamındaki 51. Maddesi ise: "Hürmetler karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın." (Bakara:194) ayeti ile benzerlik taşımaktadır. Aynı zamanda misilleme olacak kadar saldırma kavramı silahlı çatışma hukukundaki aynıyle mukabele ve orantılı güç kullanımı kavramları ile de örtüşmektedir.

Sonuç olarak dini söylemlerin politik düzleme ve uluslararası ilişkilere farklılık boyutundan ziyade zenginlik boyutunda kullanılmasının, askeri gücün kullanılmasında uluslararası hukuk ilkeleri ve insani muamele kapsamında riayet edilmesinin herkesin faydasına olumlu içtihatlar arasında yer alması tavsiye edilmektedir. Kamuoyu desteğinin her siyasinin kendi dönemindeki kısa vadeli menfaatleri doğrultusunda kazanılması adına toplumların dini duygular ve söylemler ile zehirlenmesinin evrensel barışa katkı sağlayamayacağı değerlendirilmektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 2. Maddesinde din ayırımı yapılmadan bütün insanların onurlu bir yaşam sürmek dahil bütün hak ve özgürlüklere sahip olduğu ifadesi bu kapsamda büyük önem taşımaktadır. Hangi inançtan olursa olsun önemli olan iyi eylemler gerçekleştirmek, iyi insan olabilmek ve barışın korunması adına savaş ve terörizm ateşini söndürebilmeyi başarabilmektir.

KAYNAKÇA

- Abrahms, M. (2005). Al Qaeda's Miscommunication War: The Terrorism Paradox. *Terrorism and Political Violence*, 17(4), 529-549.
- Akyol, Y. (2018). Halk Haçlı Seferleri. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(1), 83-94.
- Alkanalka, M. (2017). *Karartılmış Yıldızlar*. Sokak Kitapları Yayıncılık, İstanbul.
- Ariel, Y. (2012). Israel in Contemporary Evangelical Christian Millennial Thought. *Numen*, 59 (5/6), 456-485.
- Bakker, E. (2012). Forecasting Terrorism: The Need for a More Systematic Approach. *Journal of Strategic Security*, 5(4), 69-84.
- Bakker, E. (2006). Jihadi terrorists in Europe. (14.10.2023) https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20061200_cscsp_csp_bakker.pdf
- Baumgartner, J. C., P. L. Francia, ve J. S. Morris. (2008). A Clash of Civilizations? The Influence of Religion on Public Opinion of U.S Foreign Policy in the Middle East. *Political Research Quarterly*, 61(2), 171-179.
- Bellin, E. (2008). Faith in Politics: New Trends in the Study of Religion and Politics [Review of Muslims and the State in Britain, France, and Germany; Bringing Religion into International Relations; Rendering unto Caesar: The Catholic Church and the State in Latin America; The Rise of Christian Democracy in Europe; Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide; The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations; Confessions of an Interest Group: The Catholic Church and Political Parties in Europe, by J. Fetzer, C. Soper, J. Fox, S. Sandler, A. Gill, S. Kalyvas, P. Norris, R. Inglehart, S. Thomas, & C. Warner]. *World Politics*, 60(2), 315-347.
- Berger, P.L. ve T. Luckmann. (1966). *The social construction of reality; a treatise in the sociology of knowledge* ([1st ed.]). Anchor Books.
- Boot, M. (2004). Neocons. *Foreign Policy*, 140, 20-28, <https://doi.org/10.2307/4147516>
- Burke, J. (2004). Al Qaeda. *Foreign Policy*, 142, 18-26.
- Bush, G.W.(2002). President's Remarks to the Nation. Office of the Press Secretary, (30.09.2023) <https://georgewbushwhitehouse.archives.gov/news/releases/2002/09/20020911-3.html>
- Byman, D. L. ve Williams, J. R. (2015). ISIS vs. Al Qaeda: Jihadism's global civil war. *brookings.edu*, (30.09.2023), <https://www.brookings.edu/articles/isis-vs-al-qaeda-jihadisms-global-civil-war/>
- Czwarono, M. (2006). Misjudging Islamic Terrorism: The Academic Community's Failure to Predict 9/11. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29(7).
- Cady, L. E. (2008). Religious Resonances in Bush's War on Terrorism. *American Journal of Theology & Philosophy*, 29(2), 184-204.
- Dallmayr, F. (2012). Post-secularity and (global) politics: a need for radical redefinition. *Review of International Studies*, 38(5), 963-973.
- Doran, M. S. (2002). Somebody Else's Civil War. *Foreign Affairs*, 81-1, 22-42.
- Drew, Elizabeth.(2003). The Neocons in Power. *The New York Review*, (30.09.2023), <https://www.nybooks.com/articles/2003/06/12/the-neocons-in-power/>
- Esch, J. (2010). Legitimizing the "War on Terror": Political Myth in Official-Level Rhetoric. *Political Psychology* 31(3), 357-391.
- Europol. Terrorism. (30.09.2023) <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/terrorism>
- Eyadat, Z. ve M. Mahafza. (2010). Culture And Foreign Policy: American Foreign Policy Post 9/11. *Il Politico* 75(2-224), 163-177.
- France Présidence de la République. (2008). The French White Paper on defence and national security. (30.09.2023) <https://media.nti.org/pdfs/15-Fr.pdf>
- France Présidence de la République. (2022). France National Strategic Review. (30.09.2023) <http://www.sgdsn.gouv.fr/uploads/2022/12/rns-uk-20221202.pdf>

- Gershkoff, A. ve Kushner, S. (2005). Shaping Public Opinion: The 9/11-Iraq Connection in the Bush Administration's Rhetoric. *Perspectives on Politics*, 3(3), 525–537.
- Gupta, S. (2008). The Doctrine of Pre-Emptive Strike: Application and Implications during the Administration of President George W. Bush. *International Political Science Review / Revue Internationale de Science Politique*, 29(2), 181–196. <http://www.jstor.org/stable/20445135>
- Graham, P., T. Keenan, ve A.M. Dowd. (2004). A call to arms at the end of history: a discourse—historical analysis of George W. Bush's declaration of war on terror. *Discourse & Society*, 15(2/3), 199–221.
- Güntay, V. (2020). Discussing The Global Security And Terrorism Dilemma within the Framework of Constructivism in the 21st Century. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 9 (2), 479-500.
- Hart, M. J. (2008). Al Qaeda : Refining a Failing Strategy. *JOINT FORCE QUARTERLY*, 51, 117-124.
- Hoffman, B. (2003). Al-Qaida, Trends in Terrorism, and Future Potentialities: An Assessment. *Studies in Conflict and Terrorism*, 26:5.
- Hopf, T. (1998). The Promise of Constructivism in International Relations Theory. *International Security*, 23(1), 171–200.
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
- İren, A. A. and Gürkaynak, M. (2015). Batı medeniyeti ve hıristiyanlıkta haklı savaş geleneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(35), 147-178.
- Judis, J. (2005). The Chosen Nation: The Influence of Religion on U.S. Foreign Policy. *Insight Turkey*, 7(1), 64–72.
- Kellner, D. (2007). Bushspeak and the Politics of Lying: Presidential Rhetoric in the War on Terror. *Presidential Studies Quarterly*, 37(4), 622–645.
- Keller. A. (2012). Cicero: Just war in classical antiquity. H. G. Justenhoven and W. A. Barbieri, Jr. (Ed.), içinde *Just war to modern peace ethics*, Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110291926.9>
- Kubálková,V.(2009).A“Turn to Religion” in International Relations? *Perspectives*, 17(2), 13–41.
- Kurt, S. (2019). Irak ve Şam İslam Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve Güçlenmesinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Rolü. *Ortadoğu Etütleri*, 11, 393-419.
- Kutsal Kitap. (30.09.2023) <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Mat.22>
- Kutsal Kitap. (09.09.2024) <https://kutsalkitap.info.tr/?q=luk%206:%2027-33>
- Ladin, U. (2001). *Declaration of War Against the Americans Occupying the Land of the Two Holy Places*.Azzam Publications translation in Yonah Alexander and Michael S. Swetnam, Usama bin Laden's al-Qaida: Profile of a Terrorist Network, Ardsley, NY: Transnational Publishers.
- Lesch, A. M. (2002). Osama bin Laden: Embedded in the Middle East Crises. *Current History*, 101-655, 203-209.
- Lieberfeld, D. (2005). Theories of Conflict and the Iraq War. *International Journal of Peace Studies*, 10(2), 1–21.
- Little, D. (2008). David or Goliath? The Israel Lobby and Its Critics. *Political Science Quarterly*, 123(1), 151–156.
- MacAskill, Ewen.(2005). George Bush: 'God told me to end the tyranny in Iraq'. *The Guardian*, 7 October 2005, (30.09.2023) <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/07/iraq.usa>
- McCourt, D. (2016). Constructivism's Contemporary Crisis and the Challenge of Reflexivity. *European Review of International Studies*, 3, 40–51.
- Muravchik, J. ve Walt, S. M. (2008). The Neocons vs. The Realists. *The National Interest*, 97, 20–36.
- Onuf N. G.(1989). *World of Our Making : Rules and Rule in Social Theory and International Relations*. University of South Carolina Press.
- Ören, E. (2022). The just war in political thought: from Cicero to Grotius. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (3), 188-204, DOI: 10.18074/ckuiibfd.1182026.
- Öz,H. (2023). *Uluslararası İlişkiler'de Din-Dış Politika İlişkisi: İsrail Örneği*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.Konya.
- Palan, R. (2000). A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations. *Review of International Studies*, 26(4), 575–598.

- Porter, P. (2009). Long Wars and Long Telegrams : Containing Al-Qaeda. *International Affairs*, 85-2, 285-305.
- Record, J. (2008). Why the Bush Administration Invaded Iraq: Making Strategy after 9/11. *Strategic Studies Quarterly*, 2(2), 63–92.
- Rumelili, B. (2015). Bölgeselcilik ve İnşacılık: Kazanımlar ve Vaatler. *Uluslararası İlişkiler Dergisi Özel Sayı: Uluslararası İlişkilerde Kuramsal Okumalar*, 168-185.
- Sageman, M. (2008). *Leaderless Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century*. University of Pennsylvania Press.
- Sanger, D. E. (2009). Biblical Quotes Said to Adorn Pentagon Reports. *The New York Times*, (30.09.2023), <https://www.nytimes.com/2009/05/18/us/18rumsfeld.html>
- Sarıbayova, S. (2023). Uluslararası İlişkilerde Terörizm ve Diaspora İlişkileri: ASALA ve Ermeni Diasporası . *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 0 (16) , 55-75 .
- Stewart, W. J. (2014). How Ideology Became Policy: The U.S. War in Iraq and the Role of Neo-conservatism. Master's thesis, Duke University.
- The White House. (2001). *Remarks by the President Upon Arrival*. Office of the Press Secretary, (30.09.2023), <https://georgewbushwhitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010916-2.html>
- The White House. (2006). *The National Security Strategy of the United States of America*, (30.09.2023) <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss2006.pdf>
- The White House. (2010). *The National Security Strategy*, (30.09.2023) https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
- The White House. (2015). *National Security Strategy 2015*, (30.09.2023) https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf
- The White House. (2017). *National Security Strategy of the United States of America*, (30.09.2023), <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
- The White House. (2022). *National Security Strategy 2022*, (30.09.2023), <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
- US Department of Defense. (2018). *Summary of the 2018 National Defense Strategy of The United States of America*, (30.09.2023) <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf>
- Wald, Kenneth D., ve Wilcox, C. (2006). Getting Religion: Has Political Science Rediscovered the Faith Factor? *American Political Science Review*, 100(4), 523–29.
- Walzer, M. (2002). The Triumph of Just War Theory (and the Dangers of Success). *Social Research*, 69(4), 925–944.
- Wendt A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization* 46(2), 391–425.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.06.2024 ✓Accepted/Kabul: 10.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1494531

Research Article/Araştırma Makalesi

Ercan, M. ve Ercan, F. Z. (2024). "Patolojik Endişe Ölçeğinin Türk Toplumundaki Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 173-182

PATOLOJİK ENDİŞE ÖLÇEĞİNİN TÜRK TOPLUMUNDAKİ PSİKOMETRİK ÖZELLİKLERİNİN İNCELENMESİ

Merve ERCAN*, Fatümatü Zehra ERCAN**

Öz

Patolojik endişe kendi ihtiyaçlarını yok sayma ve başkalarının ihtiyaçlarına odaklanma eğilimine ilişkin bir tutuma işaret etmektedir. Patolojik endişeyi anlamaya ve ölçmeye yönelik Türkçe bir ölçüm aracının olmadığı görülmüştür. Buna binaen Patolojik Endişe Ölçeğinin Türk toplumundaki psikometrik özelliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın gereçleri Patolojik Endişe Ölçeği (PEÖ) ve Beck Umutsuzluk Ölçeği'dir (BUÖ). Araştırmada nicel yöntem ve teknikler kullanılmıştır. Veri analizi için SPSS 25.0 paket programı ve AMOS programı kullanılmıştır. PEÖ'nin yapı geçerliliği için yapılan açımlayıcı faktör analizi (AFA) örneklemi 345, doğrulayıcı faktör analizi (DAF) örneklemi 200 üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. AFA sonucunda 13 maddelik ve 2 faktörlü bir model ortaya çıkmıştır. DFA sonuçlarına göre 2 faktörlü modelin kabul edilebilir uyum değerlerine sahip olduğu doğrulanmıştır. PEÖ ile BUÖ arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. PEÖ'nin Türkiye örnekleminde üniversite öğrencilerinin patolojik endişe düzeylerini belirlemede geçerli ve güvenilir bir envanter olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Patolojik endişe, Umutsuzluk, Kendi ihtiyaçlarını reddetme, İlişkilerde kırılabilirlik.

THE PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE PATHOLOGICAL CONCERN QUESTIONNAIRE IN THE TURKISH POPULATION

Abstract

Pathological concern indicates an attitude of ignoring one's own needs and focusing on the needs of others. It has been seen that there is no measurement tool to understand and measure pathological concern in Turkish. Therefore, it was aimed to examine the psychometric properties of the Pathological Concern Questionnaire in Turkish population. The instruments of the study were the Pathological Concern Questionnaire (PCS) and the Beck Hopelessness Scale (BHS). Quantitative methods and techniques were used in the study. SPSS 25.0 package program and AMOS program were used for data analysis. The exploratory factor analysis (EFA) sample for the construct validity of the PCQ consisted of 345 university students and the confirmatory factor analysis (CFA) sample consisted of 200 university students. As a result of EFA, a model with 13 items and 2 factors emerged. CFA confirmed that the 2 factor model had acceptable fit values. It was observed that there was a significant relationship between the PCQ and the BHS. The PCQ is considered to be a valid and reliable inventory in determining the pathological concern levels of university students in the Turkish sample.

Keywords: Pathological concern, Hopelessness, Denial of own needs, Fragility in relationships.

*SHU Dr., e-posta: merverumeysaercan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9293-0218>)

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, KONYA.

e-posta: f.zehraercan@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9978-1713>)

1. GİRİŞ

Diğerkâmlık, ilişkide olduğumuz kişilerin iyilik hallerine önem vermek, bakım vermek genel olarak erdemli özellikler olarak kabul edilmektedir (Dewhurst, Rodwell et al. 2023). Fakat bireylerin ilişkide oldukları kişilerin iyilik hallerini, ihtiyaçlarını ve isteklerini kendi iyilik hallerinden, istek ve ihtiyaçlarından daha fazla önemseyen bireysel tutumların sağlıklı olması tartışmalı bir durumdur. Dinamik kuramlarda çoğu zaman bu eğilimin ihmale maruz kalmış çocukların özelliği olduğu düşünülmektedir (Salman Akhtar, Selma Kramer et al. 2014). Özellikle ebeveynlik becerileri zayıf, çocuğa kendini baktırma eğiliminde olan ebeveynlerin çocuklarında bakım verme davranışları sıklıkla görülür. Ebeveynlerinin dediklerini yaparak, ihtiyaçlarını düşünerek, duygusal olarak onları yatıştırılmaya çalışarak bir taraftan ilişki kurma, kabul edilme, sevilme, ilgi görme ihtiyaçlarını temin ederken, bir taraftan da çocuğun duygusal veya fiziksel ihtiyaçlarını mümkün olduğunca yok sayma eğilimi oluşmaktadır (Cozolino 2014). Çocuk büyüme sürecinde kendi ihtiyaçlarını yok saymak ve ilişkide olduğu kişinin ihtiyaçlarını önceleme davranışını bilinçdışı içselleştirilmiş bir tutum olarak benimseyebilir (Salman Akhtar, Selma Kramer et al. 2014). Endişe - umur başkalarının refahına yönelik olumlu tutumlar üzüntü ve sıkıntılara özen gösterme ve başarıları ve başarıları ile ilgili sevinç duygularında ifade edilmektedir (Siegler and Luchner 2024). Ancak bir bireyin kendi duygularını ve ihtiyaçlarını inkâr ederken diğer insanların refahı için zorunlu olarak endişe duyması patolojik endişe olarak isimlendirilmektedir (Shavit and Tolmacz 2014). Bu tutuma sahip bireyler insanlarla ilişkilerinde sorunlara ve ıstıraplara neden olmaktadır. Patolojik endişeyi ölçmek için geliştirilen bu ölçeğin Türkçe uyarlamasının da faydalı olacağı düşünülmektedir. Shavit ve Tomacz (2014), Patolojik Endişe Ölçeğinin maddelerini oluşturken Barbanel'in (2006) bakıcı kişilik bozukluğu tanımını dikkate aldıkları görülmektedir.

Patolojik endişenin görünür olduğu alan kişilerarası ilişkilerdir. Patolojik endişe ile davranan bireyler için Barbanel (2006) bakıcı kişilik bozukluğunun yeni bir tanı kategorisini önermiştir. Böyle bir bozukluğu olan insanlar, kendi ihtiyaçlarını karşılamadan bırakırken kendilerini duygusal, fiziksel ve psikolojik olarak başkalarına adamaya eğilimlidirler. Suçluluk hissetmeye son derece yatkın ve düşük benlik saygısından muzdariptirler. İhtiyaç duyulması için zorlayıcı bir ihtiyaç gösterirler (Cozolino) Yalnız kalmaktan, sevilmemekten, terk edilmekten korkularını kontrol etmek için azami uyum ve kontrol davranışları gösterebilirler (Salman Akhtar, Selma Kramer et al. 2014). İlişkide oldukları insanların ihmal ve istismarlarına karşı ilişkisiz kalma korkularından dolayı gerekli tepkileri vermekten kaçınırlar. Utanç ve suçluluk duyguları çok güçlüdür. Kendi ihtiyaçlarını yok saymalarına ve kimseden bir şey beklememekte, çatışma ve öfke ifade etmekten kaçınılmaktadırlar (Siegler and Luchner 2024). Sevdikleri ile ilişkinin devam etmesi için uyumlu davranışlarını sürdürürler.

Psikodinamik kuramlar açısından bakıldığında nesne ilişkileri yaklaşımını ilk geliştirenlerden olan Melanie Klein'in vurguladığı gelişimsel iki konum vardır. Bunlardan birincisi bebeğin varlığını sürdürmeye ilişkin hissettiği derin endişenin olduğu, dış dünyayı güvensiz algıladığı paranoid-şizoid konumdur. Bu konum en ilkel endişelerin taşındığı konumdur. İkinci konum ise bireyin hem kendi saldırgan ve zarar veren taraflarını fark ettiği, hem de ilişkide olduğu kişilerin olumlu ve güven veren yanlarını da fark ettiği konumdur. Bu durum depresif konum olarak nitelendirilmektedir. Bireylerin sağlıklı nesne ilişkileri kurmaları her iki konumdan da çıkabildikleri, kendilerinin de, öteki kişilerin de iyi ve kötü yanlarını fark ederek bütünlüklü değerlendirme kapasitelerinin gelişmesi ile gerçekleşir (Klein 2002). Başka bir deyişle kişinin kendilik ve nesne tasarımlarının iyi kendilik-kötü öteki veya kötü kendilik- iyi öteki ikililerinden çıkmış olması beklenmektedir. Patolojik endişesi yüksek olan kişiler her iki konumda da zaman zaman bulunabilirler ve bu durum onların bir kısır döngünün içinde kalmalarına sebep olur. Paranoid-Şizoid konumda olduklarında öteki kişinin/kişilerin güvenilmez ve kötü olduklarını düşündüklerinde uyumlu olmak, ötekinin ihtiyaçlarını öncelemek, ihtiyaç duyulan kişi olarak ötekinden gelebilecek zararı engellemek ve güvende hissetmek için çabalarlar. Depresif konumda ise ağır bir suçluluk hissi ile kendilerine yönelik çok yargılayıcı ve eleştirel olabilirler. Değerlendirme yaparken ötekinin kusurlarını elimine ettikleri için kendilerine fazlaca yüklenebilirler ve yine ilişkiyi onarmak için uyumlu olma ve kendine haksızlık etme pahasına, ötekinin ihtiyaçlarına odaklanma eğiliminde olabilirler (Frank E. Yeomans, John F. Clarkin et al. 2017). Her iki konumda da ilişkinin devam etmesi için ötekinin ihtiyacına odaklanmak sağlıklı olmayan kendilik ve nesne ilişkilerinin işaretidir (Palombo, J., vd. 2018).

Çağdaş Nesne İlişkileri Kuramı, Nörobijolojik Kuramlar ve Bağlanma Kuramı çerçevesinde entegratif bir kuram olan Kendilik Bozuklukları Kuramı kurucusu James Masterson'un tanımladığı gizli narsist; borderline veya şizoid

kişilik bozukluklarında görülebilen ilişkilene biçimidir. Nesneyi incelemek, nesneye hizmet etmek, kendini yok saymak ilişkide kalmak için bireylerin ödediği bedel gibidir. Bu şekilde her ilişki taşınması zorlayıcı bir yük anlamına gelebilmektedir (Masterson and Lieberman 2017). Kişilerarası ilişkilerde karşılıklılık ilkesi kazanılması gereken bir temel inançtır. Kişilerarası ilişkilerde kendiliği edilgen nesne olarak algılamak, ötekini özne olarak tanımlamak patolojik endişeye yol açabilmektedir (Siegler and Luchner 2024). Bu endişenin temel özellikleri ise (a) kendi ile ilgili ihtiyaçların bastırılması ve reddedilmesi ve (b) başkalarının ihtiyaçlarını karşılamaya aşırı yatırım yapılması olarak gösterilebilir. Berman (2012) bunu bir kendini inkâr etme veya mazoist fedakârlık durumu olarak görür. John Bowlby'nin bağlanma kuramında değindiği güvensiz bağlanmanın bir tezahürüdür aslında bu ilişkilene biçimi (Bowlby, 1979). Patolojik endişesi yüksek insanlarda Daha sonra Hazan ve Shaver'in tasnifindeki güvensiz bağlanmanın alt kategorisi olan saplantılı bağlanma özellikleri görülmektedir (Hazan and Shaver 1994). Bowlby (1979)'a göre ise bağlanma stilleri bakım verme davranışlarında görünür olabilir. Bu bakım verme kategorilerinden birincisi hassas bakım vermedir. Hassas bakım verme kendinin ve ötekinin ihtiyaçlarını önemsemektir. Ötekini desteklerken veya ihtiyaçlarını önemserken kendini ihmal etmemekte ve ötekinden destek almaya açıktır. İkinci bakım verme biçimi ise kompulsif bakım vermedir. Bu durumda birey ilişki kurduğu herkesle, bakım veren rolünü üstlenir. Ötekine ilgi göstermek, desteklemek önceliklidir. İlişkilerinde alma verme dengesi yoktur. Bağ kurabilmek için benimsediği tek rol hizmet etmek veya bakım vermektir. Patolojik endişenin bağlanma güvensizliği ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bakılmaya, ilişki kurmaya değer olmayan kendilik, ancak öteki ile verici, hizmet eden bir rolde ilişki kurabilen "değersiz nesne durumunda kendilik- değerli, özne durumunda öteki" tasarımının hâkim olduğu bir bağlanma modeline işaret etmektedir.

Literatürde patolojik özgeciliği psikodinamik kuramlar, erken çocukluk yaşantıları, bağlanma kuramları çerçevesinde ele alan herhangi bir ölçme aracının bulunmadığını fark eden Yaniv Shavit ve Rami Tolmacz (2014) "Patolojik Endişe Ölçeği"ni geliştirmiştir. Patolojik endişe ölçeği iki varsayım dikkate alınarak geliştirilmiştir. Birincisi (kırılgan) benliğe yönelik, ikincisi nesneye yönelik tutumları anlamayı sağlayan maddeler oluşturulmuştur. Bu bağlamda dengeli bir yetkinlik duygusunun gelişmesi için hem benliğe hem ötekine yönelik endişeli olmak, benliğin de ötekinin de özne olarak algılanabilmesi, kısıtlı veya abartılı hak edilmişlik duygusunun olmaması gerekmektedir. Bulgular ayrıca patolojik endişenin daha fazla olumsuz duygu, daha az olumlu duygu, daha düşük yaşam doyumu ve daha düşük benlik saygısı ile ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, patolojik endişe konusunda daha yüksek puan alan bireylerin duygusal sıkıntıya daha yatkın olduğunu göstermektedir (Shavit and Tolmacz 2014). Bu bulgular aynı zamanda Helgeson'un (1994) depresyonun benliğin ihtiyaçlarını kısıtlarken diğerine aşırı odaklanmaktan kaynaklanabileceği hipoteziyle de tutarlıdır. Bu bulgular doğrultusunda Patolojik Endişe Ölçeğinin Türkçe dil geçerliliğini yaparken benzer ölçek olarak Beck Umutsuzluk ölçeği kullanılmıştır. Beck umutsuzluk ölçeği Türkiye'de de oldukça fazla uygulanan umutsuzluk konusunda işlevsel bir ölçek olduğu düşünülmektedir. Türkçe 'ye Gülten Seber ve ark. (1993) tarafından kazandırılan ölçek, bir çok çalışmada kullanılmaktadır. Umutsuzluk depresyonun en önemli belirleyenlerinden olmakla beraber birçok kişilik bozukluğunun da temelinde yer almaktadır. Patolojik endişesi yüksek veya bakıcı kişilik bozukluğu olan bireylerin, kendileri ile başkalarının ilgilenebileceğine, ihtiyaçlarının, arzularının önemli bulunup karşılanabileceğine ilişkin umutsuz bir temel inançları olabilmektedir (Salman Akhtar, Selma Kramer et al. 2014, Shavit and Tolmacz 2014, Siegler and Luchner 2024).

2.GEREÇ VE YÖNTEMLER

Bu araştırma Patolojik Endişe Ölçeği'nin Türkçe adaptasyonunun yapılması için metodolojik araştırma deseninde yürütülmüştür.

2.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Çalışma grubu bir devlet üniversitesinin iletişim fakültesinde 2023-2024 güz döneminde eğitim görmekte olan lisans öğrencilerinden oluşmaktadır. Çalışma iki farklı örneklem grubu ile yürütülmüştür. İlk aşamada 345 öğrenciye anket uygulanmıştır. Bunlardan 90'ı gazetecilik, 106'sı radyo televizyon ve sinema bölümünde, 145'i ise halkla ilişkiler ve tanıtım bölümünde okumakta, bunların 38'i 1. sınıf, 149'u 2. sınıf, 92'si 3. sınıf ve 66'sı 4. sınıf öğrencisidir. Katılımcıların 208 kişi kadın, 137 kişi erkeklerden oluşmaktadır. Daha sonra Beck Umutsuzluk ölçeği ile birlikte ilk örneklemden farklı 200 kişiye anket uygulanmıştır. Bunların 52'si gazetecilik, 41'i radyo televizyon

ve sinema, 107'si halkla ilişkiler ve tanıtım okumaktadır. Katılımcıların 144'ü 2. sınıf, 9'u 3. sınıf ve 47'si 4. sınıfta okumaktadır. 130'u kadın 70'i ise erkek katılımcıdan oluşmak üzere toplamda 545 farklı öğrenciye ulaşılmıştır. Literatürde örneklem büyüklüğü madde sayısının en az beş katı olması gerektiğine ilişkin kabuller mevcuttur (Bryman ve Cramer, 1999), on katı (Nunnally, 1978) kişiye uygulama yapılması gerektiği gibi görüşlerde bulunmaktadır. Araştırmada soru sayısının on katı kişiye ulaşılmaya dikkat edilmiştir. Örneklem büyüklüğünün yeterliliği KMO değeri gözden geçirilmiş ve bu değer Bu bağlamda 18 soruluk ölçek için ulaşılan örneklemin yeterli olduğu görülmüştür.

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırma için demografik bilgi formu, Patolojik Endişe Ölçeği ve Beck Umutsuzluk Ölçeği kullanılmıştır.

Patolojik Endişe Ölçeği

Araştırmada kullanılmak üzere Yaniv Shavit ve Rami Tolmacz (2014) tarafından geliştirilen "Patolojik Endişe Ölçeği"nin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Ölçek 18 maddeden oluşmaktadır. 7'li likert tipi bir ölçektir. 1 "kesinlikle katılmıyorum", 7 "kesinlikle katılıyorum" şeklindedir. Ölçekte ters soru bulunmamaktadır. Ölçek tek faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach alfa değeri 0.89 olarak bulunmuştur. Ölçekte en düşük 18 en yüksek 126 puan alınmaktadır. Yüksek puan daha fazla patolojik endişeye sahip olduğunu göstermektedir.

Kişisel bilgi formu

Kişisel bilgi formunda katılımcılara bölüm, sınıf ve cinsiyetleri sorulmuştur.

Beck Umutsuzluk Ölçeği

Patolojik Endişe Ölçeği'nin ölçüt geçerliliğini test etmek Beck Umutsuzluk Ölçeği ile kullanılmıştır. Ölçek Aaron T. Beck 1974'de geliştirilmiştir. Ölçek 20 madde ve "doğru", "yanlış" önermelerinden oluşmuştur. Ölçeğin Türkçeye Seber ve arkadaşları (1993) tarafından uyarlanmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0.86 olarak bulunmuştur. Elde edilen aritmetik toplam "Umutsuzluk puanı" olarak kabul edilmiştir. Ölçekte (1,3,5,6,8,10,13,15, 19) 9 madde olumlu ifade olup (2,4,7,9,11,12,14,16,17,18,20) 11 madde olumsuz ifadeden oluşmaktadır. Olumlu her ifade için 0 olumsuz her ifade için 1 puan verilmekte ve puanların olası değişkenleri 0-20 arasında değişmektedir. Ölçekte alınan puan arttıkça kişinin umutsuzluk düzeyi artmaktadır. Ölçek gelecekle ilgili duygular (1., 6., 13., 15., 19.,), motivasyon endişe (2., 3., 9., 11., 12., 16., 17., 20) gelecekle ilgili beklentiler (4., 7., 8., 14., 18,) olmak üzere 3 faktörden oluşmaktadır (Seber vd., 1993).

2.3. Dil Geçerliliği

Ölçeğin orijinali İngilizce olup American Psychological Association dergisinde 2014 yılında "Pathological Concern: Scale Constructuon, Construct Validety, and Associations with Attachment, self-cohesion, and relational entitlement" adıyla yayınlanmıştır. Patolojik Endişe Ölçeğinin Türkçe'ye uyarlama yapabilmek amacıyla yazardan mail yoluyla izin talep edilmiştir. Yazardan ölçeğin uyarlanmasına ilişkin izin verildiğine ilişkin bir mail alınmıştır. Daha sonra araştırmayı uygulayabilmek için Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulundan 2022/1274 karar no ile izin alınmıştır. Patolojik Endişe Ölçeğinin Türk kültürüne uyarlanma çalışmasında Hambleton ve Patsua (1999) tarafından belirlenmiş ölçek uyarlanma basamakları referans alınmıştır. Bu bağlamda çeviri-geri çeviri yöntemi kullanılmıştır.

Çeviri aşamasında ölçeğin geliştirildiği dil olan İngilizce ve ölçeğin uyarlanacağı dil olan Türkçeye hakim (dil ve alan uzmanları) iki uzman ölçeği Türkçe'ye çevirmiştir (Şeker ve Gençdoğan, 2014). Farklı kişilerin çevirileri dil ve anlam bakımından karşılaştırılarak birbirleriyle anlam bakımından önemli derecede farklılık gösteren maddeler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Türkçeye çevirisi yapılan ölçek maddeleri alanda uzman (Psikoloji ve Sosyal Hizmet

Bölümlerinde Öğretim Üyeleri olan) 10 öğretim üyesine gönderilerek görüş alınmıştır. Yapılan geri dönüşler sonucunda ölçek maddelerinde belli değişiklikler yapılmıştır. Değişiklikler yapılan ölçek maddeleri her iki dile (İngilizce, Türkçe) hakim iki bağımsız çevirmen tarafından İngilizceye çevrilmesi istenmiştir. Ölçeğin yeniden çeviri formları dil ve alan uzmanlarına gönderilerek değerlendirmesi istenmiştir. Uzmanların önerileri doğrultusunda değişiklikler yapılarak ölçek maddeleri yeniden gözden geçirilmiştir. Karar verilen maddeler deneyimli Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni tarafından incelenerek ölçek maddeleri üzerindeki işlemler tamamlanmıştır.

2.4. Ölçeğin Psikometrik Özellikleri Bakımından İncelenmesi (Geçerlilik ve Güvenirlik)

Ölçek geçerlilik ve güvenilirlik için alan yazında farklı yöntemler kullanılsa da (Aksayan ve Gözüm, 2003). Bu çalışmada geçerlilik testleri için: Yapı geçerliliği (Açımlayıcı faktör analizi n=345, Doğrulayıcı Faktör Analizi n=200), Ölçüt geçerliliği; Beck Umutsuzluk Ölçeği kullanılarak Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Analizi yapılmıştır n=200. Güvenirlik Yöntemi için ise Madde İstatistikleri, Test Yarılama ve Cronbach Alpha analizi hesaplanmıştır n=345. Ölçek maddelerinin ifade ettikleri anlam, çevrildiği dilin kültürel yapısına göre farklılık gösterebileceği düşünülerek ilk etapta AFA yapılması uygun görülmüştür. Araştırma verileri görgül araştırma tekniği ile toplanmıştır. Görgül araştırma verilerin ölçek, anket, ya da mülakat ile elde edilmesidir (Büyüköztürk vd., 2011). Bu bağlamda Demografik bilgi formu ve Beck Umutsuzluk Ölçeği ile iletişim fakültesinin (1. ve 2. öğretimde eğitim görmekte olan) öğrencilerinden yüz yüze görüşülerek toplanmıştır.

3. BULGULAR

Patolojik Endişe Ölçeği'nin güvenilirliği iç tutarlık analizi ile değerlendirilmiş ve Cronbach Alpha katsayısı belirlenmiştir. Ölçeğin 18 maddesi için yapılan test sonucunda Cronbach Alpha değeri 0.854 olarak bulunmuştur. Verilerin madde ölçek toplam korelasyon değerlerine bakılmış ve bu doğrultuda 0.30 altında olan ölçek maddeleri (M5, M8, M10) çıkartılmıştır. Maddelerin faktör yapılarını görmek için 15 madde ile varimax döndürme yöntemi ile açımlayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. KMO ve Barlett's testi (KMO=0.875; Barlett Testi ki kare: 1687,497; p:0.000, N:345) verilerin AFA için yeterli olduğunu göstermiştir (Field,2009). Yapılan AFA sonuçlarında (M2, M9) 2 maddenin binişik olması dolayısıyla ölçekten çıkartılmıştır. 13 madde ile yeniden AFA yapılmıştır. Toplam varyansın açıklama dilimi %50 üzeri olarak kabul edilmektedir (Karagöz, 2016). Öz değeri 1'in üzerinde olan ve toplam varyansın %52'sini açıklayan 2 faktörlü bir model elde edilmiştir. Veriler varimax yöntemi ile 2 kez döndürülmüştür. Elde edilen bulgular incelendiğinde ölçek maddelerinin tek bir faktörde 0.45 ve daha yüksek yük değerine sahip olmasına ve iki veya daha fazla faktördeki yük değerleri farkının en az 0.1 olmasına dikkat edilmiştir (Bandalos ve Finney, 2010). Maddelerin faktör yükleri .456 ile .759 arasında değişmektedir.

Tablo 1: Patolojik Endişe Ölçeğinin Cronbach Alpha güvenirlilik analizi'ne ilişkin bilgiler

Patolojik Endişe Ölçeği ve Alt Boyutları	Maddeler	Cronbach Alfa
Patolojik Endişe Ölçeği	PE1, PE2, PE3, PE4, PE5, PE6, PE7, PE8, PE9, PE10, PE11, PE12, PE13	.834
Kendi İhtiyacını Reddetme	PE1, PE2, PE3, PE7, PE8, PE10, PE12	.763
İlişkilerde Kırılğanlık	PE4, PE5, PE6, PE9, PE11, PE13	.776

Araştırmada yapılan Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) sonucunda 2 faktörlü bir model elde edilmiştir. Tabloya göre faktörlerinin güvenilirlik katsayıları .763 ile .834 arasında değişmektedir.

Tablo 2: Patolojik Endişe Ölçeği faktör ve madde korelasyonları.

Ölçek Alt Boyutları ve maddeleri		Madde-Alt Boyut Toplam Puan Korelasyonu	Alt Boyut Toplam Puan-Ölçek Toplam Puan Korelasyonu		
			r	p	r
Kendi İhtiyaçını Reddetme	1.İlişkilerimde kendi istek ve arzularımı görmezden gelip, kendimi tamamen başkalarına adama eğilimindeyim.	.643**	0.000*	.877**	0.000*
	2. Bana ihtiyaç duyulmasına şiddetle ihtiyacım var.	.593**	0.000*		
	3. Genellikle neşe ve keyif gibi ihtiyaçlarımı bastırma eğilimindeyim.	.590**	0.000*		
	7.Diğer insanlarla ilişkilerimi korumak için çatışma, öfke ve memnuniyetsizliği doğrudan ifade etmektен kaçınıyorum.	.625**	0.000*		
	8. Öz güvenimin düşük olması bana acı veriyor.	.667**	0.000*		
	10.Başkalarıyla yakınlık kurma ihtiyacımı bastırma eğilimindeyim.	.674**	0.000*		
	12.Başkaları benim ihtiyaçlarımı görmezden geldiğinde hatta beni sömürdüğünde bile, doğrudan tepki gösteremem.	.701**	0.000*		
İlişkilerde Kırılganlık	4.Sıklıkla boşluk ve yalnızlık duygularını yaşıyorum.	.747**	0.000*	.867**	0.000*
	5.Geçmiş travmalarımı diğer insanlara odaklanarak gizleme eğilimindeyim.	.720**	0.000*		
	6.Hüsran ve hayal kırıklığına karşı aşırı hassasım.	.711**	0.000*		
	9.Hayal kırıklığına ve hüsrana uğradığımda geri çekilme, acı çekme ve öfkelenme eğilimindeyim.	.662**	0.000*		
	11.Çoğunlukla fiziksel olarak tükenmiş hissedirim.	.684**	0.000*		
	13Başka insanlara odaklanmam, yaşamakta olduğum krizleri gizlememi sağlar.	.592**	0.000*		

Tabloda görüldüğü gibi madde ve alt boyut toplam puan korelasyon katsayılarının kendi ihtiyaçlarını reddetme alt boyutunda $r=.590$ ile $.701$; ilişkide kırılganlık alt boyutunda $r=.592$ ile $.747$ arasında olduğu görülmüştür. Ayrıca ilişki pozitif ve anlamlıdır ($p=0.001$). Alt boyut, toplam ve ölçek toplam puan korelasyon katsayıları için Pearson Momentler Çarpımı Korelasyonu yapılmıştır. Buna göre kendi ihtiyaçlarını reddetme için $r=.877$, ilişkide kırılganlık alt boyutu için $r=.867$ olarak tespit edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönde yüksek bir ilişki olduğu görülmüştür ($p<0.001$).

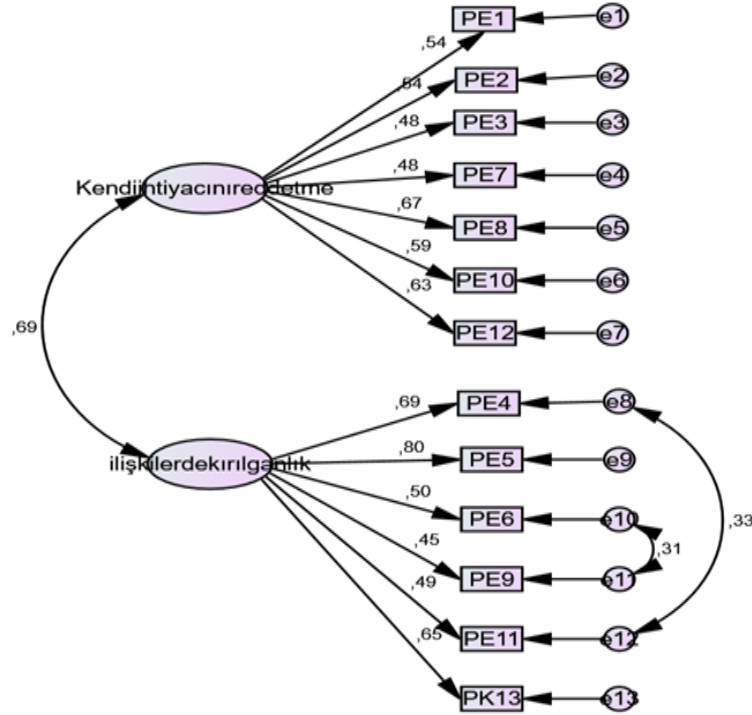
Tablo 3: Patolojik Endişe Ölçeği'nin yarı test güvenilirlik analizlerine ilişkin bilgiler (n:345).

Patolojik Endişe Ölçeği	
Guttman Split-Half	0.84
Spearman-Brown	0.875
7 Maddelik Birinci Yarı Cronbach Alpha Değeri	0.724
6 Maddelik İkinci Yarı Cronbach Alpha Değeri	0.7
İki Yarı Arasındaki Korelasyon	0.737
N	345
Madde Sayısı	13

Tabloda görüldüğü gibi Patolojik endişe ölçeğinin Guttman Split-Half katsayısı 0.84; Spearman-Brown katsayısı 0.875; birinci yarının Cronbach Alpha değeri 0.724; ikinci yarının Cronbach Alpha değeri 0.7; ölçeğin iki yarısı arasındaki korelasyon katsayısı ise 0.737 olarak bulunmuştur. Bulgular ölçeğin yarı test güvenilirlik analizinde doğrulanabilir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Doğrulamalı Faktör Analizi

AFA sonucunda 2 faktörlü bir model elde edilmiştir. Modelin doğrulanması için DFA yapılmıştır. Patolojik endişe ölçeği Araştırmanın hipotezleri IBM Amos 24 programı kullanılarak ölçüm modeli yeniden test edilmiştir. Verilerin normal dağılım göstermesi nedeniyle Like lihood hesaplama yöntem kullanılarak kovaryans matrisi oluşturulmuştur. Maddelerin faktör yüklerinin 0.40'dan yüksek olmasından dolayı değerlerin kabul edilebilir aralıkta olduğu söylenebilir (Şencan, 2005). Maddelerin uyum istatistikleri incelendiğinde, test edilen faktör yapısının verilerle daha iyi uyum sağlaması amacıyla modifikasyon indekslerine bakılmıştır. PE6 ve PE9, PE4 ve PE11 maddelerine bakılarak söz konusu olan maddelerin anlamca yakın oldukları ve benzer özellikleri olmasından ötürü kovaryans işlemi yapılmıştır. Yapılan DFA analizinde uyum indeks değerleri Tablo 4'de gösterilmektedir.

CMIN=111,255; DF=62; CMIN/DF=1,794; RMSEA=,064; CFI=,926; GFI=,923

Şekil 1: Patolojik Endişe dfa sonuçları.

Tablo 4: Araştırmada kullanılan uyum kriterleri aralıkları ve hesaplanan uyum indeksleri.

Uyum Kriterleri	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Hesaplanan Uyum İndeksleri
X2/SD	≤3	≤5	1.794
RMSEA	0<RMSEA<0.05	0.05≤RMSEA≤0.10	0.064
CFI	0.95≤CFI≤1	0.90≤CFI≤0.95	0.926
GFI	0.95≤GFI≤1	0.90≤GFI≤0.95	0.923
IFI	0.95≤IFI≤1	0.90≤IFI≤0.95	0.962

Kaynak: "Schermelleh-Engel ve Moosbrugger, 2003"

Tablo 4'de görüldüğü gibi yapılan DFA sonuçları mükemmel uyum göstermektedir.

3.1.3. Ölçüt Geçerliliği

Araştırmada Patolojik Endişe Ölçeğinin ölçüt geçerliliğini araştırmak amacıyla ikinci örneklem üzerinden ölçeğin alt boyutları ile Beck Umutsuzluk Ölçeği arasındaki ilişki incelenmiştir. Patolojik Endişe Ölçeği ile Beck Umutsuzluk Ölçeği arasında pozitif ilişkinin olduğunu görmektedir. Bu durum, PEÖ ile BUÖ arasında ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Patolojik endişe ölçeğinin umutsuzluk ölçeği ile ilişkisi (n=200).

	Ortalama	Standart Sapma	BUÖ	PEÖ	KİR
BUÖ	33.56	5.12	1		
PEÖ	34.7	10.23	.430**	1	
KİR	15.96	5.88	.456**	.877	1
İK	18.73	5.86	.394**	.867	.518**

**: $p<0.01$
BUÖ:Beck umutsuzluk ölçeği, PEÖ: patolojik endişe ölçeği, KİR: kendi ihtiyaçlarını reddetme, İK: ihtiyaçlarda kırılganlık

Tablo 5’de Patolojik Endişe Ölçeğinin Beck Umutsuzluk Ölçeği arasındaki ilişkiyi gösteren bulgular yer almaktadır. Tablo ’da görüldüğü gibi PEÖ ve alt boyutları arasında yüksek pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($r=.877$ $p<0.01$; $r=.867$ $p<0.01$). Öte yandan PEÖ ile BUÖ ile arasındaki korelasyon ise anlamlılık düzeyinde orta seviyede pozitif ilişki olduğu saptanmıştır ($r=.430$, $p<0.01$). BUÖ ile KİR arasındaki ilişki ise anlamlı pozitif ve orta düzey olduğu görülmektedir ($r=.456$, $p<0.001$). BUÖ ile İK arasındaki korelasyonun pozitif orta düzey ve anlamlı olduğu görülmektedir ($r=.394$, $p<0.01$).

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada Patolojik Endişe Ölçeğinin Türk kültürüne uyarlanması hedeflenmiştir. Bu bağlamda dilsel eşdeğerlilik, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçek yazardan izin alınarak uyarlanmıştır. PEÖ maddelerinin çeviri işlemleri tamamlandıktan sonra faktör yapısını belirlemek için veri toplanmıştır. İlk toplanan verilerle ($n=345$) madde ölçek toplam korelasyon kat sayısı ve faktör analizi yapılmıştır. Bu bağlamda madde ölçek toplam korelasyon katsayısı 0.30’un altında olan maddeler (M5, M8, M10) çıkartılmıştır. Maddelerin faktör yapılarını görmek için 15 madde ile varimax döndürme yöntemi ile açımlayıcı faktör analizi (AFA) yapılmıştır. KMO ve Barlett’s testi (KMO=0.875; Barlett Testi ki kare: 1687497; $p:0.000$, N:345) verilerin AFA için yeterli olduğunu göstermiştir (Field, 2009). Yapılan AFA sonuçlarında (M2, M9) 2 maddenin binişik olması dolayısıyla ölçekten çıkartılmıştır. 13 madde ile yeniden AFA yapılmıştır. Toplam varyansın açıklama dilimi %50 üzeri olarak kabul edilmektedir (Karagöz, 2016). İlk veriler ($n=345$) ile yapılan AFA testleri ölçeğin iki faktörlü bir model olduğunu göstermiştir. Bu faktörler *kendi ihtiyacını reddetme* ve *ilişkilerde kırılganlık* şeklinde isimlendirilmiştir. Geçerlilik testi için yapılan DFA ($n=200$) analizinde bulunan değerler istenilen aralıkta çıkararak modeli doğrulamıştır. PEÖ benzer ölçek olarak Beck Umutsuzluk Ölçeğine bakılmış ve aralarındaki ilişki 0.430 olarak bulunmuştur. Çalışmada Beck Umutsuzluk Ölçeğini kullanmamızın amacı ölçüt geçerliliğini kanıtlamaktır. Analiz sonuçlarında Patolojik Endişe düzeyi ile umutsuzluk düzeyleri arasında görülen pozitif ve anlamlı ilişki PEÖ’nin ölçüt geçerliliği için bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Patolojik endişe düzeyi arttıkça umutsuzluk tutumunun da arttığı görülmüştür.

Patolojik endişe bireyin kendi ihtiyaçlarını karşılamak veya karşılanmasını talep etmek yerine başkalarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmektir. Bu yönelme çoğu zaman gönüllü bir diğergamlık değil mecbur kalınan bir taktiktir. Öte yandan ilişkiye devam edebilmek için kendi ihtiyaçlarını yok sayması, başkalarının da kişinin ihtiyaçlarını fark etmemesi ve karşılamaması kişide zamanla artan bir öfkeye yol açabilmektedir. Bu durum insanların güvenilmez ve sömürücü oldukları düşüncesini oluşturabilmektedir. İlişkide olmak için kendi ihtiyaçlarını yok saymak, öteki insanlar tarafından varlığın koşulsuz onaylanmaması patolojik endişesi yüksek olan insanları depresyona sürükleyebilmektedir. Bu çalışmada da benzer ölçek olarak kullanılan Beck umutsuzluk ölçeği sonuçları bu duruma işaret etmektedir (Shavit and Tolmacz 2014).

Patolojik endişe ölçeği geliştirilirken bu durumun bir tür bağlanma bozukluğu olabileceği de düşünülmüştür. Bowlby’nin kompulsif bakım verme davranışına benzetilmektedir. Kompulsif bakım verme bir çocuğun bağlanma ihtiyaçlarını ve davranışlarını bastırırken ebeveyne yakınlığı korumak için belirlenen bir strateji olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu strateji çocuğun bağlantıda kalmak için ebeveynin ihtiyaçlarını öncelmesi durumudur (Bowlby 1979). Patolojik endişe bir tür savunma stratejisi olarak da görülebilir. Özellikle belli kişilik bozukluklarında belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Masterson’un tanımladığı **Şizoid** kişilik bozukluğunda ilişki kurabilmek için temel strateji hizmet etmek, efendi veya köle rollerinde olma döngüsü mevcuttur. Ayrıca gizli narsist ve borderline kişilik bozukluklarında da birey nesneyle ilişkide kalmak için kendini yok sayma pahasına

nesnenin ihtiyaçlarını incelemek ve ona odaklanılmaktadır (Masterson and Lieberman 2017). Bu çalışmada kişilik bozukluklarının kendilik ve nesne ilişkilerini anlamada önemli bir davranış ölçeği olan Shavit and Tolmacz (2014) tarafından geliştirilen Patolojik endişe ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenilirliği yapılmıştır. Ölçek geçerliliği için ölçüt umutsuzluk ölçeği kullanılmıştır. Sonuç olarak bireylerin endişe düzeyleri arttıkça umutsuzluk düzeylerinin de arttığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aksayan S. ve Gözüm, S. (2003). Kültürlerarası Ölçek Uyarlaması İçin Rehber II: Psikometrik özellikler ve Kültürlerarası Karşılaştırma, *Hemsirelikte Arastırma Gelistirme Dergisi*, 5(1), 3- 14.
- Bandalos DL ve Finney SJ. (2010). Factor Analysis: Exploratory and Confirmatory, *The Reviewer's Guide to Quantitative Methods in the Social Sciences* (Ed: G. R. Hancock and R. O. Mueller), Routledge: New York.
- Barbanel, L. (2006). *Removing the Mask of Kindness*, Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Beck, A. T., Weissman, A., Lester, D. ve Trexler, L. (1971). The Measurement of Pessimism. The Hopelessness Scale, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 12(6), 861–865.
- Berman, E. (2012). The Happy Prince, The Giving Tree: The Fantasy of Parenthood as Selfannihilation and its Relevance to Psychoanalytic Treatment, *Relational Psychoanalysis*, (Ed: L. Aron ve A. Harris), Routledge: New York.
- Bowlby, J. (1979). *The Making and Breaking of Affectional Bonds*, (Tavistock): London.
- Bryman, A.ve Cramer, D. (1999). *Quantitative Data Analysis with SPSS Release 8 for Windows. A Guide for Social Scientists*, Routledge: London.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi: Ankara.
- Cozolino, L. (2014). *İnsan İlişkilerinin Nörobilimi: Bağlanma ve Sosyal Beynin Gelişimi*, Psikoterapi Enstitüsü Yayınları: İstanbul
- Dewhurst, I., et al. (2023). "Attachment, altruistic personality traits and the theory of planned behaviour as predictors of altruistic driving behaviours in young adults." *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour* 92, 89-107.
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS*. 3. Edition. Sage Publications: Thousand Oaks CA.
- Frank E. Yeomans, et al. (2017). *Borderline Kişilik Bozukluğu İçin Aktarım Odaklı Psikoterapi*. Psikoterapi Enstitüsü Yayınları: İstanbul
- Hambleton, R. K. ve Patsula, L., (1999). *Increasing the Validity of Adapted Tests: Myths to be Avoided an Guidelines for Improving Test Adaptation Practices, 1,2 (online)*. <http://www.testpublishers.org.journal.html>.
- Hazan, C. and P. R. Shaver (1994). Deeper into Attachment Theory. *Psychological Inquiry* 5(1), 68-79.
- Helgeson, V. S. (1994). Relation to Agency and Communion to Well Being: Evidence and Potential Explanation. *Psychological Bulletin*, 116, 412–428.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS 23 ve AMOS 23 Uygulamalı İstatistiksel Analizler*. 1. Baskı, Nobel Akademi Yayınları: Ankara.
- Klein, M. (2002). *Haset ve Şükran*. Metis Yayınları: İstanbul.
- Masterson, J. F. and A. R. Lieberman (2017). *Terapistler İçin Kişilik Bozuklukları Rehberi*. (Çev: M. Benveniste). Psikoterapi Enstitüsü: İstanbul
- Nunnally, J.C (1978), *Psychometric theory*, McGraw Hill: NewYork.
- Palombo, J., Bendicsen, H. K., ve Koch, B. J. (2018). *Psikanalitik Gelişim Teorileri Rehberi*. (Çev: F.B Helvacıoğlu), İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- Salman Akhtar, et al. (2014). *İçimizdeki Anne: Nesne Sürekliliğinin Kavramsal ve Teknik Yönleri*. İstanbul, Psikoterapi Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- Seber, G., Dilbaz, N., Kaptanoğlu, C., ve Tekin, (1993). Umutsuzluk Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirliği. *Kriz dergisi* 1(3), 139-142.

Schermelleh-Engel, K. and Moosbrugger, H., 2003, Evaluating the fit of structural equation models: Test of significance and descriptive goodness-of-fit measures, *Methods of Psychological Research (online)*, 8(2), 23-74.

Shavit, Y. and R. Tolmacz (2014). Pathological concern: Scale construction, construct validity, and associations with attachment, self-cohesion, and relational entitlement. *Psychoanalytic Psychology* 31(3), 343-356.

Siegler, K. J. and A. F. Luchner (2024). The role of early adverse experience and empathy in the prediction of pathological concern. *Current Psychology* 43(9), 7952-7958.

Şeker, H ve Gençdoğan, B. (2014). *Psikolojide ve Eğitimde Ölçme Aracı Geliştirme*. Nobel Yayınevi. 2. Basım: Ankara.

Şencan, H. (2005). *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenirlik ve Geçerlilik*. Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Ek-1: Ölçek İfadeleri

Madde	Patalojik Endişe Ölçeği
1	İlişkilerimde kendi istek ve arzularımı görmezden gelip, kendimi tamamen başkalarına adama eğilimindeyim.
2	Bana ihtiyaç duyulmasına şiddetle ihtiyacım var.
3	Genellikle neşe ve keyif gibi ihtiyaçlarımı bastırma eğilimindeyim.
4	Sıklıkla boşluk ve yalnızlık duygularını yaşıyorum.
5	Geçmiş travmalarımı diğer insanlara odaklanarak gizleme eğilimindeyim.
6	Hüsran ve hayal kırıklığına karşı aşırı hassasım.
7	Diğer insanlarla ilişkilerimi korumak için çatışma, öfke ve memnuniyetsizliği doğrudan ifade etmekten kaçınıyorum.
8	Öz güvenimin düşük olması bana acı veriyor.
9	Hayal kırıklığına ve hüsrana uğradığımda geri çekilme, acı çekme ve öfkelenme eğilimindeyim.
10	Başkalarıyla yakınlık kurma ihtiyacımı bastırma eğilimindeyim.
11	Çoğunlukla fiziksel olarak tükenmiş hissedirim.
12	Başkaları benim ihtiyaçlarımı görmezden geldiğinde hatta beni sömürdüğünde bile, doğrudan tepki gösteremem.
13	Başka insanlara odaklanmam, yaşamakta olduğum krizleri gizlememi sağlar.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.09.2024 ✓Accepted/Kabul: 12.11.2024

DOI:10.30794/pausbed.1542527

Research Article/Araştırma Makalesi

Yaman, M. (2024). "Analysis of Textile Industry Noise Through Noise Exposure, Noise Sensitivity and Noise Annoyance of Workers", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 183-194.

ANALYSIS OF TEXTILE INDUSTRY NOISE THROUGH NOISE EXPOSURE, NOISE SENSITIVITY AND NOISE ANNOYANCE OF WORKERS

Muammer YAMAN*

Abstract

Noise, the effects of which are revealed later in the occupational health, causes many problems for workers. This paper aims to analyze the results of exposure measurements in a textile factory and to provide a holistic assessment of the noise sensitivity and annoyance. In the case study, noise exposure levels in a textile factory were measured according to ISO 9612:2009. Additionally, a face-to-face structured noise annoyance questionnaire and the Weinstein Noise Sensitivity Scale (WNSS) were applied to workers. The findings were analyzed and evaluated with statistical methods. High levels of noise exposure were measured in the spinning and weaving units of the case study, with levels of 88,5 - 92,3 dBA. Workers identified fibers and powders (67,1%) and noise (58,9%) as crucial parameters affecting indoor comfort levels. A positive and significant relationship was also found between the WNSS Total Score and the noise annoyance levels of the workers ($p < 0,05$). It has been determined that there are high levels of indoor noise in textile factories, which are a representation of working environments. In conclusion, it is necessary to increase noise awareness among workers and to reduce indoor noise level through effective engineering and administrative control precautions.

Keywords: Noise annoyance, Noise sensitivity, Industrial noise, Occupational noise exposure, Textile factory.

TEKSTİL ENDÜSTRİSİ GÜRÜLTÜSÜNÜN ÇALIŞANLARIN GÜRÜLTÜ MARUZİYETİ, GÜRÜLTÜ HASSASİYETİ VE GÜRÜLTÜ RAHATSIZLIĞI ÜZERİNDEN ANALİZİ

Öz

İş sağlığında etkileri sonradan ortaya çıkan gürültü, çalışanlar için birçok soruna neden olmaktadır. Bu çalışma, bir tekstil fabrikasında gürültü maruziyet ölçümlerinin sonuçlarını analiz etmeyi ve gürültü duyarlılığı ve rahatsızlığının bütünsel bir değerlendirmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Alan çalışmasında, bir tekstil fabrikasındaki gürültü maruziyet seviyeleri ISO 9612:2009 standardına göre ölçülmüştür. Ayrıca, çalışanlara yüz yüze yapılandırılmış bir gürültü rahatsızlığı anketi ve Weinstein Gürültü Hassasiyeti Ölçeği (WNSS) uygulanmıştır. Elde edilen bulgular istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir. Alan çalışmasının eğirme ve dokuma ünitelerinde 88,5-92,3 dBA seviyelerinde yüksek gürültü maruziyet düzeyleri ölçülmüştür. İşçiler elyaf ve tozları (%67,1) ve gürültüyü (%58,9) iç mekân konfor seviyelerini etkileyen önemli parametreler olarak tanımlamıştır. WNSS Toplam Puanı ile çalışanların gürültüden rahatsız olma düzeyleri arasında da pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Çalışma ortamlarının bir temsili olan tekstil fabrikalarında yüksek düzeyde iç mekân gürültüsü olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, işçiler arasında gürültü farkındalığının artırılması ve etkili mühendislik ve idari kontrol önlemleri ile iç mekân gürültü seviyelerinin azaltılması gerekliliği ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Gürültü rahatsızlığı, Gürültü hassasiyeti, Endüstriyel gürültü, Mesleki gürültü maruziyeti, Tekstil fabrikası.

*Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, SAMSUN.
e-mail: muammer.yaman@omu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8767-4811>)

1. INTRODUCTION

In the 18th century, with the start of the Industrial Revolution in Europe and America, there were major changes in production methods and technology, and the machine age, symbolizing industrial production, was born. Thanks to machines, manpower was replaced by machine power, thus speeding up production, reducing costs, and increasing product quality. The first mechanization process was seen in the weaving, mining, manufacturing, transportation, and energy sectors; it soon spread to other sectors. With this transformation brought about by the Industrial Revolution, many countries around the world aimed to replace manpower with machine power and thus achieve faster processing times and lower labor costs (Ersoy et al., 2022). With industrialization and mechanization, the need to ensure the occupational health and safety of workers has emerged to improve working environments (Albayrak et al., 2023). Occupational health and safety issues have become an area that is increasingly researched and examined with the increase in working environments and social development (Chen et al., 2020). Various risk factors in the field of occupational health and safety, such as fire and falling from heights, pose a significant danger. However, risk factors that have immediate effects, such as temperature, dust, lighting, and noise, also pose a danger later. It is difficult to identify risk factors that pose a risk later and to observe their effects, and they have uncertainties for the future (Sokas and Sprince, 2008). Exposure to high noise in workplaces causes serious problems that can lead to permanent noise induced hearing loss when observing its effects (Zainal Abidin et al., 2018; Chong et al., 2022). High noise has great effects on physical, physiological, psychological and work performance along with hearing losses (Ege et al., 2003; Mehri et al., 2018).

Exposure to occupational noise has been determined as the second most identified disease in developing countries (WHO, 2009). Occupational noise is an inevitable consequence of mechanization and is a common problem in many industrial environments such as production facilities, factories, industrial areas, vehicles, etc. High noise levels in these environments can pose various health risks to workers (Albayrak et al., 2023). Noise-induced hearing loss (NIHL) is an occupational hazard particularly encountered by textile workers (Osibogun et al., 2000). Textile factories are considered large and intense working areas. Different production processes lead to machine and human interactions (Koradecka, 2010). This makes it difficult to characterize the noise, analyze and interpret it according to its tonal components (Rimskya-Korsakova et al., 2022). Accordingly, the human ear is not equally sensitive to noise. To identify sound, a weighting of A is used depending on the sensitivity of the ear (Ordoñez et al., 2010). Through weighting, noise exposure levels are calculated for workers depending on their working time. Noise exposure levels are presented as an objective acoustics parameter. In the USA, the Occupational Safety and Health Administration, OSHA, states that factory workers should limit their workers' exposure to 90 dBA during an 8-hour period (OSHA, 1974; Onur et al., 1998). In the regulation of different countries, 8-hour noise exposure levels in working environments are limited to 85, 87 and 90 dBA (Yaman et al., 2024).

In occupational health and safety, exposure to high noise in working environments leads to noise annoyance among workers. Noise annoyance is a reaction to existing noise and is related to the noise sensitivity of individuals. Noise annoyance is associated with physical and mental problems of workers (Maschke and Niemann, 2007). Noise annoyance affects individuals' stress, anger, and depression and cause job dissatisfaction (Poursadeghiyan et al., 2016; Bolaji et al., 2018). Along with such psychological effects, noise can have an impact on healthy life, including sleep problems (Park et al., 2022). The detection of noise annoyance is realized by analyzing the noise sensitivity of workers. Noise sensitivity can be defined as a specific individual attitude that can change the intensity of the response to existing noise (Hill, 2012; Di et al., 2022). There are many studies on analyzing noise sensitivities and noise annoyance (Abbasi et al., 2020; Yaman et al., 2023). In the studies, noise sensitivity and noise annoyance are analyzed according to noise exposure. It is necessary to create sustainable and effective working environments by identifying the noise annoyance of workers in working environments and developing solutions.

Factory workers are commonly exposed to elevated noise levels, which can impact both their health and productivity. In line with occupational health and safety standards, workplaces are expected to maintain an acoustic environment that supports human ergonomics and minimizes adverse health effects. This study focuses

on assessing noise annoyance levels and understanding the broader impact of noise exposure on workers. In this paper, the research was carried out on a sample of textile factories, which are intensely noisy environments and have great employment opportunities.

2. MATERIALS AND METHODS

2.1. Study Design and Area

The research conducted on the case study take place in Gaziantep, Türkiye. The textile factory taken as the case study area is a large factory covering spinning and weaving units. A total of 146 workers in the factory are exposed to high levels of noise, heat and dust due to the factory process. Analyzing the noise annoyance of workers exposed to high noise levels, depending on their noise sensitivity, is a crucial subjective assessment.

2.2. Materials, Techniques, and Procedures

2.2.1. Acoustics Measurements

Acoustic measurements were conducted in a selected textile factory as part of a case study. These measurements aimed to determine noise exposure levels in accordance with the ISO 9612:2009 standard, based on the duration specified by the relevant regulations. Noise dosimeters (SV 104) were used to measure the levels, with data collected from nine different workers. SV 104 is a noise dosimeter that meets the specifications of IEC 61252 (Europe) and ANSI S1.25-1991 (the United States). The assessment of workers' noise exposure was performed in compliance with the Regulation on the Protection of Workers from Noise-Related Risks, which aligns with the European Parliament and Council Directive 2003/10/EC. Measurements took place during the factory's normal operating conditions, and the workers' noise exposure levels were calculated using the following formula, based on an 8-hour workday.

$$L_{EX,8h,m} = L_{p,A,eq,T_m} + 10 \log\left(\frac{T_m}{T_0}\right) \quad (1)$$

The expression L_{p,A,eq,T_m} in the formula represents the A-weighted equivalent continuous sound pressure level for task m; The expression T_m represents the arithmetic average time of task m; The expression T_0 defines the reference time (8 hours: 28 800 seconds).

2.2.2. Questionnaire for Noise Annoyance Assessment

There are no comprehensive standards established to identify and determine the noise annoyance of workers. However, with reference to the ISO/TS 15666:2021 standard for residential occupants, a four-part noise annoyance questionnaire was developed. The questionnaire included sections on personal and work environment information, the effects of acoustic performance during and after work, and the evaluation of workers' noise awareness. It consisted of structured questions, open-ended questions, checklists, and a 5-point Likert scale. The questionnaire was administered in person, using printed documents, within the workplace. This approach ensured that the factory's operations were not disrupted during the process.

2.2.3. Weinstein Noise Sensitivity Scale, WNSS

Participants show varying responses to ambient noise, with noise sensitivity recognized as a key factor in predicting noise annoyance. As a personality trait, it influences how one perceives and reacts to noise. In 1978, Weinstein developed the Weinstein Noise Sensitivity Scale (WNSS), a unidimensional self-report tool for measuring noise sensitivity. This scale comprises 21 items that assess emotional reactions and attitudes toward general noise and everyday environmental sounds. Noise sensitivity exists on a continuum, ranging from high to low. Participants with high sensitivity tend to react more negatively to noise compared to those with lower sensitivity.

The English and translated versions of the WNSS have demonstrated comparable reliability estimates. Weinstein originally reported acceptable reliability using the Kuder-Richardson formula ($r = 0,83$) (Weinstein, 1978). Other studies have found reliability estimates in the 0,70 (Stansfeld, 1992), but more commonly in the

0,80 (Ekehammer & Dornic, 1990; Zimmer & Ellermeier, 1999). The Turkish version of the WNSS (Tr-WNSS), translated and validated by Keskin Yıldız et al., was used in this study with their permission (Keskin Yıldız et al., 2020). The Tr-WNSS was administered face-to-face in the work environment using printed documents, ensuring the process did not disrupt factory operations.

Tr-WNSS was applied to 146 workers in a textile factory. All workers responded to the scale on a voluntary basis. Through the case study, 131 workers gave complete answers to the WNSS questions (21 questions), and their WNSS total scores were determined. Workers are expected to rate 'agree' and 'disagree' with the statements in the relevant items. The division of the WNSS total score into noise-sensitive and non-noise-sensitive was determined as the first 1/3 with the highest score and the first 1/3 with the lowest score, as in Weinstein's study.

2.3. Statistical Analysis

In the final phase of the study, the data collected from various measurements, scales and questionnaires were thoroughly analyzed using SPSS software version 20, with a confidence level set at 95%. The analyses primarily focused on subjective evaluations gathered from the factory workers, as well as objective noise exposure measurements. Before conducting any statistical tests, it was important to check whether the data followed a normal distribution, which is a common assumption in many parametric statistical methods. Given the size of the sample distributions, the assumption of normality was accepted based on the Central Limit Theorem (CLT). According to the CLT, for sufficiently large sample sizes, the distribution of the sample means will tend to approximate a normal distribution, even if the original data are not normally distributed (Correia et al., 2017). This allowed for the use of parametric tests in the analysis. Two main statistical methods were employed to explore the relationships within the data. First, Pearson correlation coefficients were calculated to determine the strength and direction of relationships between continuous research variables. The Pearson correlation method is widely used for analyzing relationships between numerical variables. It provides a correlation coefficient ranging from -1 to 1, where a value of 0 indicates no correlation, 1 represents a total positive correlation, and -1 indicates a total negative correlation (Nettleton, 2014). This coefficient helps to assess both the strength and direction of the relationship between variables, making it a useful tool for understanding associations in data. This analysis helped to identify how closely variables such as noise exposure levels and worker sensitivity were related. Additionally, Analysis of Variance (ANOVA) tests were performed to determine if statistically significant differences existed between multiple groups (Sawyer, 2009). ANOVA was particularly useful for comparing worker groups based on factors such as noise exposure levels, noise sensitivity, and demographic characteristics, including age and years of experience. By applying these tests, the study aimed to uncover meaningful patterns and differences within the dataset, helping to better understand how noise impacts various worker groups and whether specific interventions might be needed for those more affected by noise (Fig. 1).

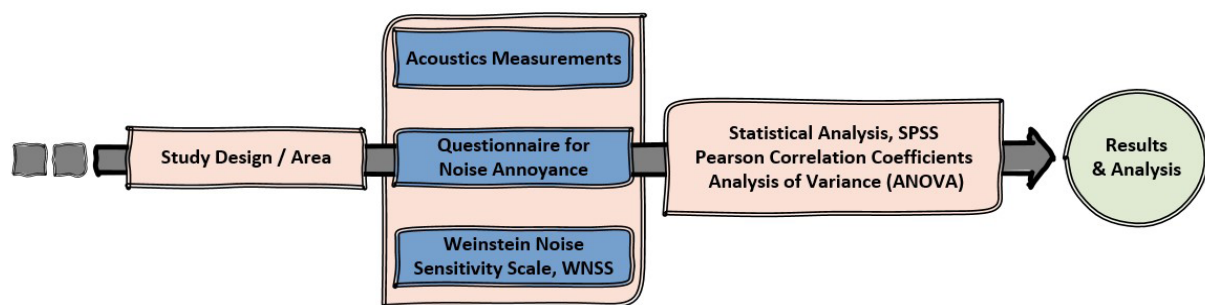

Figure 1: Research methodology and flow chart

3. RESULTS

Acoustic measurements carried out in the case study revealed that workers were exposed to high levels of noise. High levels of noise exposure (88,5-92,3 dBA) create especially in the spinning and weaving units of the factory (Table 1). These values are above the limit values (87 dBA) accepted in Türkiye (Regulation on the Protection of Workers from Noise-Related Risks). The electricity generation section through cogeneration was planned to be independent from the factory. However, it causes an increase in environmental noise from the factory.

Table 1: Noise exposure levels in various parts of the factory

Measure No	Units of the Facility	Sound Exposure Level dBA L _{EX,8 hour}
1	Quality Control	76,2 ± 3,1
2	Folding-Twisting	79,7 ± 3,2
3	Open-End Spinning	88,5 ± 3,0
4	Draw Frame	79,6 ± 3,1
5	Carding	80,0 ± 3,0
6	Pre-treatment	80,2 ± 3,0
7	Weaving - 1	92,3 ± 3,1
8	Weaving - 2	90,3 ± 3,1
9	Cogeneration Electric	101,9 ± 3,2

A questionnaire was applied in the factory, with participation from 146 workers. These workers represented various units within the facility, ensuring a diverse range of perspectives on noise-related issues. While the age, education level, and employment time of the workers are normally distributed (skewness and kurtosis values are between +1,0 – 1,0), the gender of the workers is not normally distributed (Hair et al., 2013). Since the ratio of the number of female workers to the number of male workers in the factory is very low, the gender factor is excluded from the scope of the research.

The age distribution of the workers was 21 (14,4%) between the ages of 18-25, 54 (37%) between the ages of 26-35, 46 (31,5%) between the ages of 36-45, 24 (16,4%) between the ages of 46-55, and 1 (0,7%) between the ages of 56-75. Of the workers, 132 were male (90,4%) and 14 were female (9,6%). The educational level of the workers was determined as 52 primary school (35,6%), 45 secondary school 30,8%), 41 high school 28,1%), and 8 university or college (5,5%). The employment time of the workers were analyzed as less than 1 year for 15 participants (10,3%), 1-5 years for 82 participants (56,2%), 5-10 years for 42 participants (28,8%), 10-20 years for 6 participants (4,1%), more than 20 years for 1 participant (0,7%).

Textile workers defined the most decisive factors for the parameters affecting indoor comfort levels as fibers and powders (67,1%). The next comfort determining parameter was determined to be indoor noise (58,9%). Other parameters affecting comfort levels were found to be at lower values (Fig. 2).

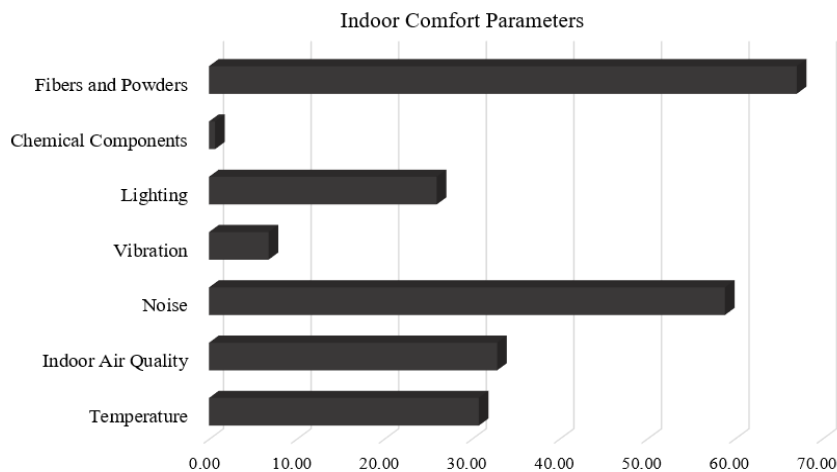

Figure 2: Indoor comfort levels parameters

Textile workers were asked to report their levels of noise sensitivity. Among them, 41,1% (60 workers) indicated low noise sensitivity, while 34,2% (50 workers) reported moderate noise sensitivity. According to the Pearson correlation analysis, a significant positive relationship was found between workers’ self-reported noise sensitivity and both their age ($p < 0,01$) and employment time ($p < 0,05$). In contrast, a significant negative

correlation was observed between workers’ noise sensitivity and their education level ($p < 0,05$). Moreover, the results of the One-Way ANOVA revealed a significant difference in noise sensitivity levels based on the workers’ age ($p < 0,05$). The average noise sensitivity levels tended to increase as workers’ age increased. A significant difference was also found between noise sensitivity levels based on workers’ education levels ($p < 0,05$). Overall, the findings showed that noise sensitivity increased with age and employment time, suggesting that older and more experienced workers tend to be more sensitive to noise.

In the structured noise annoyance questionnaire applied to factory workers, participants were asked to assess their noise annoyance level. The results showed that 41,1% (60 workers) reported low noise annoyance, while 34,2% (50 workers) indicated moderate noise annoyance. Pearson correlation analysis revealed a significant positive relationship between the workers’ self-reported noise annoyance and both their age ($p < 0,01$) and employment time ($p < 0,01$). Additionally, One-Way ANOVA results demonstrated a significant difference in noise annoyance levels based on the workers’ age ($p < 0,05$), with mean noise annoyance levels increasing progressively with age. However, no correlation was found between the workers’ noise annoyance levels and their educational level. Furthermore, a significant positive correlation was identified between workers’ noise sensitivity and noise annoyance ($p < 0,01$) (Table 2). This suggests that workers who reported higher noise sensitivity also experienced greater annoyance.

Table 2: Relationship between demographic data, noise annoyance, and noise sensitivity

Variables	n	Avg.	SS	1	2	3	4	5
1. Noise sensitivity	144	2,42	0,89	-	0,26**	-0,18*	0,19*	0,53**
2. Age	146	2,52	0,95	0,26**	-	-	-	0,24**
3. Education level	146	3,03	0,92	-0,18*	-	-	-	-0,15
4. Employment time	146	2,29	0,73	0,19*	-	-	-	0,23**
5. Noise annoyance	144	2,23	0,91	0,53**	0,24**	-0,15	0,23**	-

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

72,6% (106 participants) of the factory workers stated that they speak loudly to be heard by their coworkers who are 1 m away. However, 47,7% (51 participants) of the workers who stated that they speak loudly to be heard stated that they do this sometimes, 24,3% (26 participants) often, 15,9% (17 participants) rarely.

In textile factories, the noise source that most disturbs the workers in the interaction of machinery and workers was asked. The evaluations of the workers were made to determine the sources. 67,1% (98 participants) of the factory workers identified other working machines as the most annoying noise source, followed by 57,5% (106 participants) who identified their own working machine as the most annoying noise source (Fig. 3).

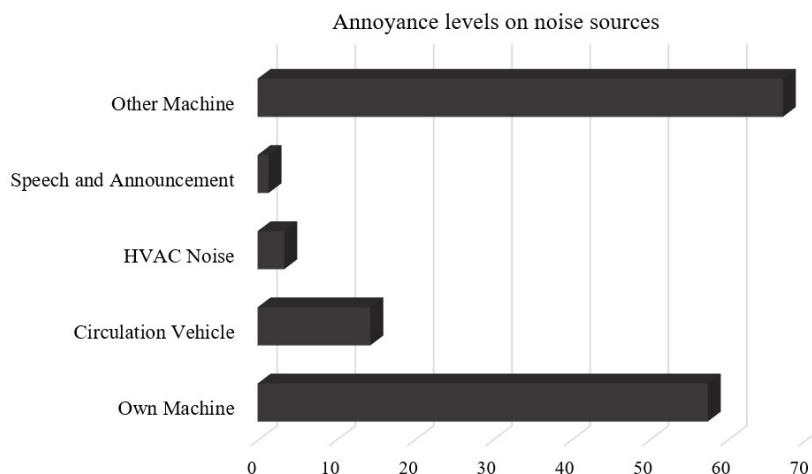

Figure 3: Annoyance levels on noise sources

In the analysis of the noise annoyance questionnaire, which focused on the negative effects of noise as reported by workers, it was found that noise was most commonly associated with headaches, affecting 59,6% of the participants (84 workers). This was the most frequently reported issue among the negative effects of noise. Following headaches, other notable adverse effects included stress, reported by 38,6% of the workers (54 workers), tinnitus, experienced by 33,1% (46 workers), and feelings of nervousness, reported by 28,6% (40 workers) (Fig. 4). These findings highlight the significant impact of noise on the well-being of workers.

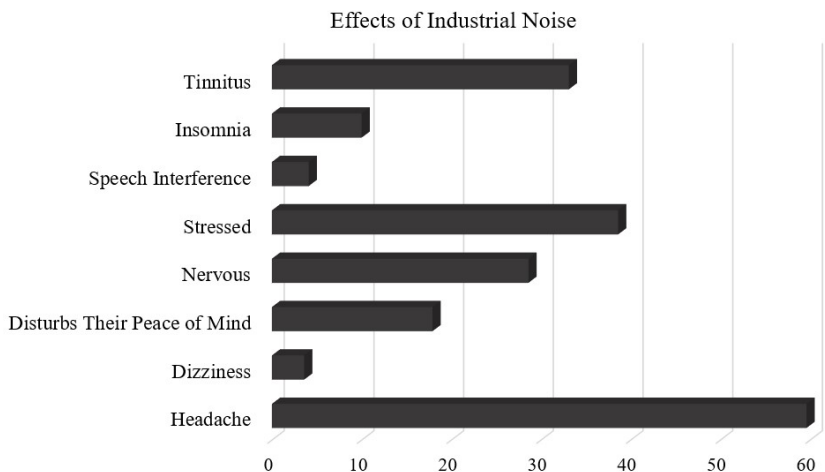

Figure 4: Effects of industrial noise

The usage rates of hearing protective equipment, HPE, were analyzed through questionnaires administered to factory workers. HPE usage rates of the workers are 41,1% (60 participants) constantly, 24,7% (36 participants) never, 19,9% (29 participants) often, 10,3% (15 participants) sometimes, 2,7% (4 participants) rarely responses were received. Workers were asked about the parameters that affect situations where HPE usage rates are not constant. 31,3% of the workers stated that HPE prevents communication. Afterwards, 29,7% indicating the neglecting-forgetting of the equipment respectively. There are 25,4% distributions stating that they do not need it (Fig. 5).

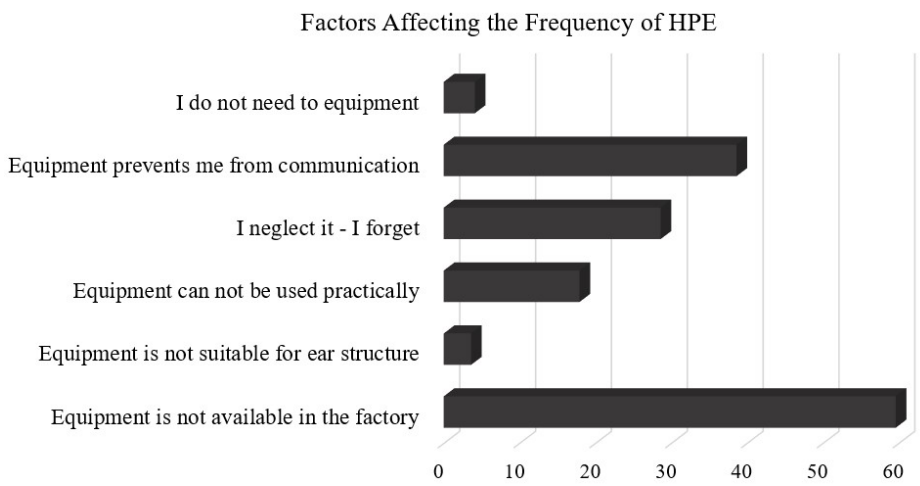

Figure 5: Factors affecting the frequency of HPE

Workers who scored in the middle range on the WNSS were classified as moderately sensitive to noise. The analysis of these workers indicated that the upper cut-off value for the lower sensitivity group was set at 72 points, which included 47 participants. Meanwhile, the lower cut-off value for the upper sensitivity group was established at 77 points, encompassing 45 participants. This categorization facilitates a better understanding of the varying levels of noise sensitivity, allowing for targeted interventions and support for those most affected

by noise. In determining the one-third ratios, participants with identical scores were directly assigned to the corresponding group. The mean score for the lower sensitivity group was $68,17 \pm 3,08$ points, whereas the mean score for the upper sensitivity group was $84,02 \pm 8,26$ points. Overall, the average score of the 131 workers who completed the scale was $75,44 \pm 8,48$ points.

A positive and significant correlation was found between the WNSS total score applied to the workers and the workers' description of their noise sensitivity levels in the questionnaire ($p < 0,01$). There was also a positive and significant correlation between the WNSS total score and the workers' description of their noise annoyance level in the questionnaire ($p < 0,05$). These data show that the questionnaire and the scale (WNSS) are compatible (Table 3).

Table 3: Relationship between WNSS total score, noise sensitivity, and noise annoyance

Variables	n	Avg.	SS	1	2	3
1. WNSS Total Score	144	75,44	8,48	-	0,34**	0,20*
2. Noise sensitivity	144	2,42	0,89	0,34**	-	-
3. Noise annoyance	144	2,23	0,91	0,20*	-	-

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

4. DISCUSSION

When the noise levels to which the factory workers are exposed are examined, it has been determined that there are high risks in the weaving and spinning units. Noise exposure levels ($L_{EX,8h}$) were measured at the level of 90-92 dBA in the weaving unit and 88 dB(A) in the spinning unit. Studies conducted in different periods in developing countries support high levels of noise in textile factory (especially in weaving units) (Duran et al., 2020; Ersoy et al., 2022; Shakhathreh et al., 2000; Yaman Turan ve Öney, 2021; Yıldırım et al., 2007). It is observed that hearing loss occurs in workers due to high noise levels. Hearing losses vary according to age, gender, and years of exposure to noise (employment time) (Abraham et al., 2019). Oleru determined that there is a hearing loss in the range of 2-11 dB in textile workers who have been working continuously for more than seven years (Oleru, 1980).

Textile workers stated that the most important factors affecting indoor comfort levels are fibers and powders. Afterwards, workers stated that there were noise levels. Additionally, it has been stated that indoor air quality is low due to fibers and powders. Although fibers and powders are collected by the suction channels, a problem is encountered depending on the processes. Rahman et al. found that textile factories have significantly high levels of indoor environmental pollutants and accordingly textile workers are exposed to oxidative stress to a large extent (Rahman et al., 2020).

In the questionnaire applied to the workers, the workers were asked to rate their noise annoyance and noise sensitivity. It has been determined by statistical analysis that noise annoyance increase depending on the noise sensitivity of the workers. It seems that noise sensitivity interacts with noise annoyance and occur in different ways according to any noise source and affect various psychological and diseases such as hypertension (Baudin et al., 2021; Stansfeld et al., 2021). It has been determined that noise annoyance and noise sensitivity of worker's increase depending on the age and employment time of the workers. It has been determined that as the education level of the workers increases, the noise sensitivity of the workers decreases. This situation can be explained by factors such as good working conditions (positions away from noise) or successful methods of coping with noise.

It has been determined that the most important factor in the effects of noise on workers is headache. Headache was followed by nervousness, tinnitus, and stressed. This indicates that both physiological and psychological negative effects of noise are observed in workers. However, Bolaji et al. stated in their studies that the effects of noise on workers are physiological rather than psychological (Bolaji et al., 2018). Atmaca et al. found that 64% of textile factory workers reported that noise increased their nervousness (Atmaca et al., 2005).

Workers talking loudly to their colleagues at a distance of one meter and identifying other machines and their own machines as sources of high noise indicate that they are directly exposed to high sound pressure levels. In addition, speaking at a high volume to a colleague at a distance of one meter shows that the sound pressure level in the environment is 78-80 dB above (ISO 9921, 2004). It has been determined that the Lombard Effect, defined as a symptom of involuntary voice raising, is intensely observed among workers in factories, which are closed spaces with high levels of noise (Brumm and Zollinger, 2011; Bottalico, 2018;). Workers identified the highest noise sources affecting them as machines. Due to machine and human interaction (direct source and receiver interaction), it reduces the effect of noise control measures to be taken on the transmission path. Noise control measures at the source and noise control measures at the receiver give more effective results.

The frequency of use of hearing protection equipment by workers was evaluated. More than half of the workers said they use hearing protection equipment. Regarding the frequency of use, the reasons are explained that the equipment is not suitable in sufficient numbers in the factory, the equipment prevents communication, is forgotten or neglected. Meinke and Stephenson defined the 5C's that affect hearing protection equipment use cases in their study. 5C's; it is defined as comfort, convenience, cost, communication and climate (Meinke and Stephenson, 2007; Stephenson, 2009). Within the scope of all these parameters, the lack of intrinsic motivation that prevents communication towards workers in the use of hearing protective equipment has been determined in this paper. It is thought that this situation can be solved as a result of hearing protection training and increasing noise awareness among workers.

In the analyzing of the total scores from Weinstein's Noise Sensitivity Scale (WNSS) applied to the workers, the upper cut-off value for the lower sensitivity group was established at 72 points. Meanwhile, the lower cut-off value for the upper sensitivity group was set at 77 points. This analysis helps categorize workers into different sensitivity groups based on their noise sensitivity levels. In their study, Abbasi et al. determined the average of noise sensitivity of textile workers to be 70,3 points (rating 0-5 indicators) (Abbasi et al., 2019). In their study, Abbasi et al. determined the average of noise sensitivity of workers as 72,5 points (weaving) and 73,6 points (spinning) (rating 0-5 indicators) (Abbasi et al., 2020). It was determined that the WNSS total score noise sensitivity obtained in the case study were similar to the studies in the literature.

5. CONCLUSION

As a result of the increase in working environments, occupational health and safety has become an issue that is being researched and examined day by day. Factors such as temperature, dust and lighting, whose effects are felt later in occupational health and safety, constitute important design criteria that need to be examined. Ambient noise is one of the leading design criteria. Analyzing ambient noise brings acoustic measurements and subjective evaluations.

In samples representing various working environments, it was found that indoor noise levels in textile factories were considerably high. This finding raises concerns regarding the overall working conditions and the potential impact on workers' health and well-being. Through the administration of questionnaires and noise sensitivity scales to the workers, it became evident that noise significantly affects indoor comfort conditions within these settings. The analysis revealed a significant and positive correlation between workers' noise sensitivity, as measured by the Weinstein Noise Sensitivity Scale (WNSS), and their reported levels of noise annoyance. This indicates that workers who are more sensitive to noise are also more likely to experience higher levels of annoyance due to the prevalent noise in their work environment. It has been determined that noise annoyances of worker's increase depending on their noise sensitivity and ambient noise, and that there are situations where they work in a noisy environment. It has been observed that physiological and psychological negative effects occur due to noise exposure and noise annoyance. It has been found appropriate to increase the frequency of use of hearing protective equipment in reducing the negative effects of noise. Additionally, it has been deemed necessary to increase noise awareness among workers through hearing training programs and to reduce indoor noise with effective engineering and administrative control precautions. In future studies on health effects related to noise exposure, it is considered important to consider and analyze noise annoyance and noise sensitivity using appropriate statistical models based on mediation analysis and causal inferences.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to thank Prof. Dr. Cüneyt Kurtay and Prof. Dr. Gülsu Ulukavak Harputlugil for their valuable contributions during the creation of the noise annoyance questionnaire. This research was approved by Gazi University Ethics Commission. Ethical clearance requires that participation in the study be voluntary and that participants provide informed consent, confidentiality, and feedback of results to participating workers.

REFERENCES

- Abbasi, M., Yazdanirad, S., Habibi, P., Arabi, S., Fallah Madvari, R., Mehri, A., Poursadeghiyan, M., Ebrahimi, M.H., and Ghaljahi, M. (2019). Relationship among noise exposure, sensitivity, and noise annoyance with job satisfaction and job stress in a textile industry. *Noise & Vibration Worldwide*, 50(6), 195-201.
- Abbasi, M., Yazdanirad, S., Mehri, A., Fallah Madvari, R., Alizadeh, A., Ghaljahi, M., and Falahati, M. (2020). Noise exposure and job stress - a structural equation model in textile industries. *Archives of Acoustics*, 45(4), 601-611.
- Abraham, Z., Massawe, E., Ntunaguzi, D., Kahinga, A., and Mawala, S. (2019). Prevalence of noise-induced hearing loss among textile industry workers in Dar es Salaam, Tanzania. *Annals of Global Health*, 85(1), 1-6.
- Albayrak, S., Özdemir, M., and Yağcı, M. (2023). Evaluation of noise levels in flour factories in terms of occupational health and safety. *Kocaeli Journal of Science and Engineering*, 6(2), 155-161.
- Atmaca, E., Peker, I., and Altın, A. (2005). Industrial noise and its effects on humans. *Polish Journal of Environmental Studies*, 14(6), 721-726.
- Baudin, C., Lefevre, M., Babisch, W., Cadum, E., Champelovier, P., Dimakopoulou, K., Houthuijs, D., Lambert, J., Laumon, B., Pershagen, G., Stansfeld, S., Velonaki, V., Hansell, A., and Evrard, A.S. (2021). The role of aircraft noise annoyance and noise sensitivity in the association between aircraft noise levels and hypertension risk: Results of a pooled analysis from seven European countries. *Environmental Research*, 191, 110179.
- Bolaji, B.O., Olanipekun, M.U., Adekunle, A.A., and Adeleke, A.E. (2018). An analysis of noise and its environmental burden on the example of Nigerian manufacturing companies. *Journal of Cleaner Production*, 172, 1800-1806.
- Bottalica, P. (2018). Lombard effect, ambient noise, and willingness to spend time and money in a restaurant. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 144(3), 209-214.
- Brumm, H., and Zollinger, S.A. (2011). The evolution of the Lombard effect: 100 years of psychoacoustic research. *Behaviour*, 18, 1173-1198.
- Chen, H., Hou, C., Zhang, L., and Li, S. (2020). Comparative study on the strands of research on the governance model of international occupational safety and health issues. *Safety Science*, 122, 104513.
- Chong, D., Chen, L., Peng, Y., and Yu, A. (2022). Occupational noise-related perception and personal protection behavior among Chinese construction workers. *Safety Science*, 147, 105629.
- Correia, A., Lopes, M., and Almeida, M.F. (2017). Characterization of noise in different industrial workstations. International Conference of Computational Methods in Sciences and Engineering 2017, (ICCMSE-2017), Thessaloniki, Greece.
- Di, G., Yao, Y., Chen, C., Lin, Q., and Li, Z. (2022). An experiment study on the identification of noise sensitive individuals and the influence of noise sensitivity on perceived annoyance. *Applied Acoustics*, 185, 108394.
- Duran, Z., Genç, M., Doğan, T., and Erdem, B. (2020). Evaluation of noise emission in a textile plant. *Naturengs*, 1(1), 53-63.
- Ege, F., Sümer, S.K., and Sabancı, A. (2003). Tekstil fabrikalarında gürültü düzeyi ve etkileri. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 30-39.
- Ekehammar, B., and Dornic, S. (1990). Weinstein's Noise Sensitivity Scale: Reliability and construct validity. *Perceptual and Motor Skills*, 70, 129-130.
- Ersoy Z., Barışık T., and Petridis G. (2022). Tekstil sektöründe çalışanların toz ve gürültü maruziyetlerinin değerlendirilmesi. *Yeni Yüzyıl Journal of Medical Sciences*, 3(1), 49-58.

- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., and Tatham, R. L. (2013). *Multivariate data analysis*. Pearson Education Limited, Upper Saddle River.
- Hill, E.M. (2012). *Noise sensitivity and diminished health: The role of stress-related factors*. Auckland University of Technology Doctor of Philosophy Thesis, Auckland, New Zealand, 64-80.
- ISO 9921, (2004). *Ergonomics - Assessment of speech communication*, International Organization for Standardization.
- Keskin Yıldız, M., Kemaloğlu, Y.K., Tıraş, Y., Mengü, G., Karamert, R., and Gökdoğan, Ç. (2020). Validating the Turkish version of the Weinstein Noise Sensitivity Scale: Effects of age, sex, and education level. *Turkish Journal of Medical Sciences*, 50, 894-901.
- Koradecka, D. (2010). *Handbook of occupational safety and health, human factors and ergonomics*. (First Edition). CRC Press Taylor & Francis Group, Boca Raton, FL, USA.
- Maschke, C., and Niemann, H. (2007). Health effects of annoyance induced by neighbour noise. *Noise Control Engineering Journal*, 55(3), 348-359.
- Mehri, A., Alimohammadi, I., Ebrahimi, H., Hajizadeh, R., and Roudbari, M. (2018). Effect of traffic noise on mental performance with regard to introversion and task complexity. *Applied Acoustics*, 132, 118-123.
- Meinke, D., and Stephenson, M.R. (2007). Noise-induced hearing loss: Models for prevention. In: Ackley RS, Newell Decker T, and Limb C, (Eds.), *An Essential Guide to Hearing and Balance Disorders*. London, United Kingdom: Psychology Press, 287-350.
- Nettleton, D.F. (2014). Chapter 6 - Selection of variables and factor derivation. In: Nettleton DF (Ed.), *Commercial data mining processing, analysis and modeling for predictive analytics projects*. Massachusetts, United States: Morgan Kaufmann Publishers, 79-104.
- Oleru, U.G. (1980). Comparison of the hearing levels of Nigerian textile workers and a control group. *American Industrial Hygiene Association Journal*, 41(4), 283-287.
- Onur, C., Sinasi, Y., and Ahmet, O. (1998). Hearing parameters in noise exposed industrial workers. *Auris Nasus Larynx*, 25, 369-375.
- Ordoñez, R., Aranda de Toro, M.A., and Hammershøi, D. (2010). Time and frequency weightings and the assessment of sound exposure. 39th International Congress on Noise Control Engineering, Lisbon, Portugal.
- OSHA, (1974). Occupational Safety and Health Administration. Url: <https://www.osha.gov/laws-regs/regulations/standardnumber/1910/1910.95>
- Osibogun, A., Igweze, I., and Adeniran, L. (2000). Noise-induced hearing loss among textile workers in Lagos Metropolis. *The Nigerian Postgraduate Medical Journal*, 7(3), 104-111.
- Park, I., Kim, S., Kim, Y., Yun, B., and Yoon, J-H. (2022). Association between physical risk factors and sleep disturbance among workers in Korea: The 5th Korean working conditions survey. *Sleep Medicine*, 100, 157-164.
- Poursadeghiyan M., Abbasi M., Mehri A., Hami M., Raei M., and Ebrahimi M.H. (2016), Relationship between job stress and anxiety, depression and job satisfaction in nurses in Iran. *The Social Sciences*, 11(9), 2349-2355.
- Rahman, T., Faisal, A-M., Khanam, T., and Shekhar, H.U. (2020). Recurrent indoor environmental pollution and its impact on health and oxidative stress of the textile workers in Bangladesh. *Environmental Health Insights*, 14, 1-7.
- Rimskaya-Korsakova, L.K., Pyatakov, P.A., and Shulyapov, S.A. (2022). Evaluations of the annoyance effects of noise. *Acoustical Physics*, 68(5), 502-512.
- Sawyer, S.F. (2009). Analysis of variance: The fundamental concepts. *Journal of Manual & Manipulative Therapy*, 17(2), 27-38.
- Shakhatreh, F.M., Abdul-Baqi, K.J., and Turk, M.M. (2000). Hearing loss in a textile factory. *Saudi Medical Journal*, 21(1), 58-60.
- Sokas, R.K., and Sprince, N.L. (2008). Occupational health: Overview. *International Encyclopedia of Public Health*. 639-649.

- Stansfeld, S. (1992). Noise, noise sensitivity and psychiatric disorder: Epidemiological and psychophysiological studies. *Psychological Medicine* (Monograph Suppl. 22), 1-44.
- Stansfeld, S., Clark, C., Smuk, M., Gallacher, J., and Babisch, W. (2021). Road traffic noise, noise sensitivity, noise annoyance, psychological and physical health and mortality. *Environmental Health*, 20, 32.
- Stephenson, M.R. (2009). Hearing protection in the 21st century: They're not your father's earplugs anymore. *Seminars in Hearing*, 30(1), 56-64.
- Weinstein, N.D. (1978). Individual differences in reactions to noise: A longitudinal study in a college dormitory. *Journal of Applied Psychology*, 63, 458-466.
- World Health Organization, (2009). Global health risks: mortality and burden of disease attributable to selected major risks. Geneva: World Health Organization; 25-36.
- Yaman, M., Kurtay, C., and Ulukavak Harputlugil, G. (2023). Acoustical environments in the textile industry facilities: A case study of Malatya Province, Türkiye. 52nd International Congress and Exposition on Noise Control Engineering, Tokyo, Japan.
- Yaman, M., Ulukavak Harputlugil, G., and Kurtay, C. (2024). A holistic approach to different regulations for acoustic improvements in industrial facilities. *Noise & Vibration Worldwide*, 55(9-10), 499-511.
- Yaman Turan, N., and Öney, Ö. (2021). Investigation of the noise exposure in weaving workplaces in Western Turkey. *Textile and Apparel*, 31(1), 27-33.
- Yıldırım, I., Kılınc, M., Okur, E., Inanç Tolun, F., Kılıç, M.A., Kurutas, E.B., and Ekerbiçer, H.Ç. (2007). The effects of noise on hearing and oxidative stress in textile workers. *Industrial Health*, 45, 743-749.
- Zainal Abidin, A.N., Jusoh, M., and Zakaria, Z.Y. (2018). Simulation of noise exposure level of fire-fighters in emergency response services in Malaysia. *Safety Science*, 105, 121-127.
- Zimmer, K., and Ellermeier, W. (1999). Psychometric properties of four measures of noise sensitivity: A comparison. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 295-302.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.03.2024 ✓Accepted/Kabul: 20.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1446077

Research Article/Araştırma Makalesi

Küçükyıldız, N. (2024). 13 ve 15. Yüzyıllar Arasında Meşruiyet Kaynağı Olarak Güregân Ünvanı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65 , ss. 195-208.

13 VE 15. YÜZYILLAR ARASINDA MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK GÜREGÂN ÜNVANI

Nagehan KÜÇÜKYILDIZ*

Öz

Bu çalışmada siyasi evliliklerin meşruiyet kavramıyla nasıl sıkı bir ilişki içinde olduğu ve siyasi otoritenin meşruiyetini sağlamak ve güçlerini pekiştirmek için nasıl bir araç olarak kullanıldığı meselesine değinilmiştir. Özellikle 13. ve 15. yüzyıllarda Moğol ve Timurlu hükümdarları, siyasi evlilikler aracılığıyla meşruiyetlerini nasıl güçlendirdi meselesi izah edilmiştir. Bu süreçte, güregân ünvanı, Cengiz Hân soyundan gelen kızlarla yapılan evliliklerde merkeze alınmıştır. Bu evliliklerin, devlet yönetimine, hükümdarların güçlerine ve ordunun güvenilirliğine etkileri incelenmiştir. Siyasi evliliklerin meşruiyet kavramıyla ilişkisi ve hükümdarların meşruiyeti bağlamında devletin iç ve dış güvenliğine katkıları da irdelenmiştir.

Tarih boyunca eski Türklerde evlilik meselesi ele alınmış olup ne gibi sonuçlar doğurduğu hususuna değinilmesine rağmen güregân ünvanının bir devlete neler kattığı bahsi spesifik olarak değendirilmemiştir. Bu bağlamda çalışmamızda siyasi bir evliliğin bir topluma neler kazandırdığı hususuna değinilerek evliliklerin nasıl yapıldığı çalışmamızda değendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Moğollar, Timurlular, Güregân, Evlilik.*

“GÜREGÂN” AS A SOURCE OF LEGITIMACY IN BETWEEN THE 13TH AND 15TH CENTURIES

Abstract

This study addresses the issue of how political marriages are closely related to the concept of legitimacy and how they were used as a tool to ensure the legitimacy of political authority and to consolidate their power. Especially in the 13th and 15th centuries, the issue of how the Mongol and Timurid rulers strengthened their legitimacy through political marriages is examined. In this process, the title of güregân was centred on the marriages with the daughters of the descendants of Cengiz Khan. The effects of these marriages on the state administration, the power of the rulers and the reliability of the army are analysed. The relationship of political marriages with the concept of legitimacy and their contribution to the internal and external security of the state in the context of the legitimacy of the rulers are also analysed.

Although the issue of marriage in the ancient Turks has been discussed throughout history and the consequences of marriage have been mentioned, the issue of what the title of güregân brings to a state has not been specifically evaluated. In this context, the issue of what a political marriage brings to a society is addressed and how it is done is evaluated in our study.

Keywords: *Mongols, Timurids, Güregân, Marriage.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü, ARTVIN.
e-posta: nagehan.guler@artvin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8856-5898>)

1. GİRİŞ

Meşru kelimesi “açıklamak, açığa çıkarmak, bir işe başlamak, uyulmaya değer âdet başlamak, din/hukuk koymak” gibi farklı manalara gelmektedir. Sonuna ek getirilerek meşruiyet şeklinde dönüştüğü mana ise meşru olma durumunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle meşruiyet, esas olarak “şeriat/hukuka uygun olan”, “şeriatın/hukukun izin verdiği” çerçevede hareket etmek manasına gelmektedir. Toplumsal hayatta ise kanunlara bağlı olarak, toplumsal yapının ve ilişkilerin kurulması için vazgeçilmez olan bir mekanizma fonksiyonu olmuştur. Yerleşik kurallara ve usule olan uygunluk meşruiyet kavramının aklımıza getirdiği ilk manadır. Örneğin, bir hükümdarın en büyük oğlu tahtın meşru varisi sayılabilir ve başkaları tarafından da kabul görülen bir kişi olabilirdi (Okumuş, 2010: 14; Türcan, 2010: 571-574; Aybakan ve Dönmez, 2004: 378-380). Ayrıca gücün dayandığı ilkelerin temeli meşruiyeti belirlemektedir. Yere ve zamana göre değişim gösterebilmektedir (Alptekin, 2021: 197). Meşruiyet kelimesinin Latince karşılığı “Legitimus” ya da “Legitimatıo” İngilizcesi ise “Legitimacy” olarak geçmektedir (Oktay, 2005: 75; Çetin, 2003: 66).

Siyasi açıdan meşruiyet konusu ele alındığında, mevcut iktidarı kabul etme ve onun meşruluğunu tanıma anlamına gelir. Siyasi bağlamda meşruiyet sorunu, “siyasal iktidarın toplum nezdinde kendisini ve icraatlarını kabul ettirme” zorluğu olarak değerlendirilebilir (Biber ve Turancı, 2014: 32). Meşruiyet, siyasal iktidarın temellendirilmesinde en kritik üst kavramdır. Siyasal iktidarın varlık nedeni ve devamının yegâne güvencesi, meşruiyetin sağlanmasıdır. Devlet, siyaset, egemenlik ve iktidarın konuşulduğu her mecra aynı zamanda meşruiyet alanı olarak öne çıkar. Herhangi bir toplumun siyasal, sosyal ve ekonomik düzenlemelerinin ve kurumsallaştırmalarının haklılığına duyulan inanç, meşruiyetin gelişmesine yönelik bir temel oluşturur. Meşruiyet toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılanmanın önemli bir dayanağı olarak işlev görür. Meşruiyet, meydana getirdiği siyasal ve toplumsal bütünlük çerçevesinde toplum düzenlemelerini belirler ve bu düzenlemelerle bireyin bu bütünlüğe entegre olmasını sağlar. Ayrıca bu kavram, bireylerin her alandaki başvurularını yönlendirir, eylemlerini bu doğrultuda şekillendirir, yaşamlarını bu prensiplere göre değerlendirir ve sosyal, siyasal, ekonomik yapıda bu ilkeleri esas alarak davranış sergiler. Siyasal iktidar, tabii ki meşruiyet olmadan kurulabilir, ancak sürdürülebilir değildir. Sürdürülebilir iktidar meşru iktidardır. Bu nedenle her iki iktidar da meşruiyetine olan inancını oluşturmak, geliştirmek ve sürdürebilmek için çaba harcar (Çetin, 2003: 66-71). En genel ifadeyle her siyasi yönetimin meşruiyetini sağlama zorunluluğu vardır. İktidarların hepsi, tarih süresince devamlı olabilmek adına meşru olduklarını halka anlatma hususunda kendilerini zorunlu hissetmiş, toplumsal rızayı kazanma yönünde mücadele vermişlerdir. Genel olarak, iktidarın meşruiyeti yönetimin toplum içinde kabul edilmesi, değerler çerçevesinde hak kazanması ve temel ilkeleri tespit ederek kendi ideolojisini meydana getirmesiyle bağlantılıdır (Duman, 2023: 666-667).

Toplumlar tarih boyunca inançlarını ve güçlerini temellendirmek için sürekli bir meşruiyet arayışı içine girmişlerdir. Bu meşruiyeti kurmak için bilhassa din, gelenek ve yasal düzenlemeler gibi farklı kaynaklara başvurmuşlardır. Özellikle “kut” inancı Eski Türklerde meşruiyetin kaynağı olarak bilinmektedir. Kut doğumla beraber başlayıp tarihî süreç içerisinde gelişim göstermektedir. Bu inançla toplumu idare edenler güçlerini tanrısal bir ilahtan aldıklarına inanarak yönetimlerini bu şekil meşrulaştırmışlardır. Fakat İslamiyet’i benimseyen Türklerin inançları da bu anlamda zamanla değişime uğramıştır (Zorlu, 2022: 502).

Bu bağlamda, 13. ve 15. yüzyıllarda Moğol ve Timurlu hükümdarlarının devlet yönetiminde meşruiyeti sağlama anlayışlarının belirgin bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu süreç, Cengiz Hân ve haleflerinin çeşitli kabilelerle gerçekleştirdiği evlilikler yoluyla “güregân” unvanına sahip bireyleri devlet yönetimine dahil etmesiyle başlamış ve Timurlular döneminde de devam etmiştir. Moğollar, bu evlilikler sonucunda “güregân” unvanıyla damat kabul edilirken, Timurlular ise bu unvanla hân’ın damadı olarak tanınmıştır. Bu doğrultuda dönemin hükümdarı Timur, Cengiz Hân’ın soyundan gelen kadınlarla yaptığı evliliklerle Cengiz Hân’ın soyuna mensup olarak damat konumuna geçmeyi ve böylelikle meşruiyetini pekiştirmeyi hedeflemiştir. Timur’un siyasi yaşamında bu tür evliliklere yönelmesinin nedeni, dönemin hükümdarları seçkin bir idareci hanedana mensup olmalarının yanı sıra sahip oldukları yetenek ve savaşı kabiliyetleriyle bilinmelerine rağmen, karşılarında aşılmaz zor bir engel bulunmaktaydı. Özellikle Timur, Cengiz Hân’ın doğrudan soyundan gelmeyen bir aile kökenine sahipti ve bu durum, devleti yönetme yetkisinin temel koşulu olarak görülmekteydi. Timur, bu sorunu aşmak ve devlet yönetiminde orduya dahil olup idari görev almak amacıyla Cengiz Hân soyundan bir hatunla evlenerek soruna çözüm bulmuştur.

Bilindiği üzere Türkçede kullanılan “evlenme” ve “evlendirme” terimleri, bir erkek veya kızın kendi ailesinden ayrılarak yeni bir ev veya aile oluşturduğunu ifade eder (Türkçe Sözlük, 2011: 837; Kafesoğlu, 2009: 228). Evlilik, tarih boyunca devletlerin ve toplumların varlığına katkıda bulunarak aile kurumunun temelini oluşturmuştur. Çiftler sadece birbiriyle siyasi ve maddî kazanç amacıyla evlilik sözleşmesi yapmamış olmalarına rağmen, kendi aralarındaki ilişkiyi evlilik kurumuyla güçlendirmişlerdir. Bu politika, devletlerinin kazançlarını korumayı hedefleyen hanedanların yaptıkları “siyasi evlilik” olarak da isimlendirilmiştir (Kurtoğlu, 2021: 45-46; Turğut, 2017: 95-97; Kuran, 1990: 54; Küçükıldız, 2021: 17). Yapılan siyasi evlilikler ile akrabalık bağı kurmanın ötesinde siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda beraber hareket etmeye başlarlar. Kadını odak noktasına alarak meydana gelen siyasi evliliklere, ikili arasında bir bağ kurmak ve ilişkileri ilerletmek amacıyla büyük sorumluluk yüklenmiştir. Buna binaen kadın, siyasi ilişkiler kurulmasında yapılan evliliklerin vazgeçilmez unsuru olmuş ve ilişkilerin iyi tutulmasında her zaman güvence olarak görülmüştür (Soslu, 2017: 10). Bu düşünceden hareketle yapılan evliliklerle sadece iki birey aralarında bağ kurulmamış aynı zamanda diğer boy ve kabilelere siyasi etkileşime girmişlerdir. Hatta evlilik yoluyla devlet yöneticileri çeşitli ünvanlara mazhar olarak kendilerinde hak talep etmiş ve güç elde etmişlerdir. Yani evlilik yoluyla meşruiyet elde etmiş ve bir hükümdarın ünvanıyla devlette söz sahibi olmuşlardır. Evlilik yaptıkları kadına da büyük ehemmiyet verip saygıda kusur etmemişlerdir.

2. GÜREGÂN ÜNVANININ MANASI VE KULLANIM AMACI

Ünvan, teriminin çeşitli anlamları ve kullanımları, kültür tarihine ilişkin önemli bilgiler vermesi bakımından dikkate değerdir. Sözlükte “kitap, mektup ve yazı başlığı” manasındaki ünvan kelimesi Türkçe’de “bir kimsenin memuriyet rütbesini ve görevini belirten söz, lakap” anlamına gelmektedir. Ünvan kullanımı, Türkler, İranlılar ve Araplar arasında köklü bir gelenek olarak bilinmektedir (Özaydın, 2012: 163). Konumuz itibarıyla 13 ve 15. yüzyıllar arasında kullanılan “güregân” ünvanı ele alınacaktır. Bu bağlamda ünvanın sosyal ve siyasal işlevleri, yanı sıra topluma sağladığı değerler detaylı bir şekilde incelenecektir.

Güregân, “güveyi, damat, birinin kızının ya da kız kardeşinin kocası” manasına gelmektedir. Bu kelime sözlükte “kürgan, kürgen, küregen, gürkan” şeklinde de geçmektedir. Kelime bu haliyle ünvan olarak Moğolcadan Türkçeye aktarılmıştır. Buna ilaveten Türkçede “güvey veya damat” manasında olan küdâgü “damat” Moğolcadaki küregân ile bağlantılı olduğu ifade edilmektedir (Gülensoy-Küçüker, 2015: 303; Johannes, 2020: 52; Şahin, 2017: 13; Lessing, 2003: 799). Clauson’un *an Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı sözlüğünde güregân kelimesinin manası ele alınmıştır. Şöyle ki; “küde-, karşılaştırma: küde:n” genellikle “damat” anlamında kullanılır, yani “kızın eşi”, bazı Kuzeybatı dillerinde “küçük kız kardeşin eşi” anlamına gelir, ancak bazen daha genel olarak “güvey” olarak da kullanılmıştır. Çok eski bir kelime olup Moğolca’da gürege(n) olarak geçmektedir. “Küzegü” kelimesi birçok fonetik değişimle birlikte, “küze, küyyü, küde, küyy, küyo, küyeu, kuyov, küyew, kiyaw, giyev, küreken, güvey, giyev, körü” şeklinde kullanılıp “kızımın, küçük kız kardeşimin veya herhangi bir küçük kadın akrabanın eşi” anlamına gelmektedir. Ayrıca küde:gü “damat” manasına gelmektedir. Kelimenin çoğul şekli ise, küdegümüz yani “damatlarımız” şeklindedir (Clauson, 1972: 703). Rybatzki, *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen dokumente* adlı çalışmasında “güregen, gürigen, küregen, kürgen, küyâgü, küvâgü” kelime manasını “damat, gelin” olarak ifade etmiştir. “Güreget-te ~ Sgüriget-te” “damat” olarak (çoğul) güreget ~ Sgüriget ~ U kürged” Çince de fu-ma bir imparatoriçenin kocası prens konsort olarak adlandırılır. Ayrıca yazar, “güregele-kürigen” “damat olarak almak, kızının ya da kız kardeşinin kocası” olduğunu da belirtmektedir (Rybatzki, 2006: 569-570). Hâfız-ı Ebrû’nun *Zübdetü’t Tevârih* adlı eserinde de گۇرگان/gürgan ifadesinin “damat” manasında kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, müellif eserinde Timur’u gürgan ünvanıyla anmaktadır (Hâfız-ı Ebrû, 1372: 5-13-15) Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde damat manasında kullanılan güregân kelimesi gürege olarak geçmektedir. Gizli Tarihte, ünvanın “damat” olduğu belirtilmektedir (Moğolların Gizli Tarihi, 2016: 84; Boyle, 1963: 238). İbni Arabşah da eserinde güregân’ın “güveyi, damat, birinin kızının ya da kız kardeşinin kocası” manasına geldiğini ifade etmektedir (İbni Arabşah, 2012: 36). Diğer bir görüş ise Abdülkadir İnan’a aittir. Damat manasına gelen güvey kelimesi eski Türk metinlerinde küdegü şeklinde geçtiğini ifade eden İnan, küdegü kelimesinin kök şeklinin “küde-” ve “küdez-” fiillerinden türediğini, bu fiillerin “gütmek, korumak ve çobanlık yapmak” anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. İnan’a göre, kelime “küde-ä-gü” şeklinde türetilmiş olup, Moğolcada “küregân küzâgân, küsâgân” biçiminde bir gelişme geçirmiştir (İnan, 1991: 139-140). Tuncer Gülensoy, Abdülkadir İnan tarafından “gütmek” kökü ile ilişkilendirilen “küde-küt-” biçimindeki kelimenin etimolojik analizini kabul etmek zor olduğunu ayrıca Türk kültüründe, evlenecek erkeklerin kayınpederlerinin hayvanlarını gütmekle yükümlü olduğuna dair somut

bir delil olmadığını ifade etmektedir. Gülensoy, bu durumun, yalnızca yoksul bir gencin ayrı bir ev açamaması ve bu nedenle kız tarafının evine yerleşmesi durumunda iç güveyi şeklinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Kelime eski Uygur Türkçesinde olan “küden” ve bu kelime “misafir veya konuk” anlamına gelir. “Küdenlik” terimi de “konuk” anlamını taşır. “Küd” kelimesi “durmak”, “beklemek”, “gözetmek”, “gütme” anlamlarına gelirken, “durmak, beklemek” anlamları misafir anlamıyla da uyumludur. Divan’daki küdegü kelimesinin “güvey” anlamındaki şeklinin de bu kökten türemiş olabileceği düşünülmektedir. Kıpçak Türkçesinde “küyegü ve küyev” olarak karşımıza çıkan terim, Kırgızca’da “Köyüö” yani “güvey, damat veya genç koca” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca, Kırgızca’da “küyöü bala” terimi, “kendi karısının büyük hemşerisi veya yaşça büyük akrabası karşısında erkek” anlamında “küyöü coldos”, “sağdıç” ve “küyöölö”, “nişanlı kızı nişanlı delikanlı sıfatıyla ziyaret etmek ve onun yanında geceleme” gibi isim ve fiil halleri de mevcuttur (Gülensoy, 1973: 298). Türk-Cengiz devletleri döneminde, “küregä(n)” terimi özel bir ünvan anlamı kazanmıştır. Hem Türkler hem de Moğollar arasında bu ünvan, damadın (güveyin) kızın ailesine karşı taşıdığı sorumlulukları ve belirli bir süre hizmet etme yükümlülüğünü ifade etmektedir. Bu bağlamda, “küregä(n)” teriminin sosyal ve kültürel önemini anlaşılması, dönemin toplumsal yapısına dair değerli bilgiler sunmaktadır (Özyetgin, <https://kutuphane.tdk.gov.tr/details?id=28712> (t.y): 440). Siyasi amaçlı gerçekleştirilen evlilikler, hükümdarın saltanatı boyunca sürekli olarak uygulanmış ve önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Ayrıca bu tarz evlilikler, devletler arasında olumlu sonuçlar doğurarak, bilhassa savaş durumlarında müttefik kazanma ve mücadele zamanında arkasında düşman bırakmama amacı taşımıştır.

13. ve 15. yüzyıl evliliklerinin en önemlisi ve muhtemelen en dikkat çekici türü, iyi bir aile kökeni ile gerçekleştirilen evliliklerdir. Bu tür evliliklerin genellikle aile mirası, sosyal statü ve kültürel değerlerin devamını sağlamaya yönelik bir arayışı yansıttığı görülmektedir. Bu bağlamda, bireylerin aile geçmişi ve kökleri, evlilik sürecinde önemli bir rol oynar ve bu tür evlilikler, genellikle toplumda dikkate değer bir prestij ve itibarla ilişkilendirilir. Bu evlilikler, sadece hükümdarlar arasında yapılmamış, aynı zamanda hanedanın diğer üyeleri de teşvik edilerek iyi bir evlilik gerçekleştirmeleri desteklenmiştir. Bu tarz evlilikler devletler arası bağı güçlendirmekle kalmamış aynı zamanda hanedanın soyunu koruması bakımından da fayda sağlamıştır. Moğolların güregân ünvanını kazanmaları ve sonraki süreçte Timuruların bu ünvanı edinme amacıyla bu aileden hatunlarla yaptıkları evlilikler, Moğol soyuna dayanan meşruiyet anlayışını ve hükümdarların devlet yönetiminde sağlam bir temel oluşturma çabalarını yansıtmaktadır. Sonuç itibarıyla, yapılan hanedan evlilikleri, devletler arası bağları kuvvetlendirmek ve devlet yönetiminde prestij elde etmek için etkili bir strateji olmuştur.

3.SİYASAL İKTİDAR ARACI OLARAK GÜREGÂN ÜNVANININ KULLANIMI

Siyasal otoriteler liderin itibarını ve gücünü dikkate alarak meşru iktidarını pekiştirmeye çabalamaktadırlar. Bir liderin kişisel saygınlığı ve bağlılığı, doğrudan orantılı olarak artış göstermektedir. Bu süreç, iktidarın kişiselleştirilmesi olarak tanımlanan bir durum olup, meşruiyet açısından büyük bir önem taşımaktadır. Devleti idare eden hükümdarların yaptığı evliliklerin çoğu meşruiyeti sağlamak ve halk üzerinde güçlü bir pozisyona erişmek şeklinde hedeflenmiştir (Duman, 2023: 670-677). Devlet adamının meşruiyet kazanması, toplumun eksik yönlerini tespit ederek ve bu doğrultuda olumlu katkılar sağlayarak gerçekleştirilebilir. Daha önce de bahsedildiği üzere Moğol ve Timurular siyasi ve sosyal yapısı gereği soylu kişilere dayalı evlilik yapma geleneği itibar görmüş ve bunu da evliliğin neticesinde güregân ünvanı olarak elde etmişlerdir. Özellikle bu ünvanı elde etmeye ve tahtın diğer varislerine de aktarmaya özen verenler özellikle Timurular olmuştur.

Moğollarla¹ akrabalık evlilik yoluyla sağlanırdı. Evlilik yoluyla Moğollara akrabalık kuran devlet ve kabileler artık Moğollar için yabancı olmaktan çıkarak, ilişkilerin boyutunu önemli ölçüde değiştirmiştir (Gördeğir, 2019:

¹ Moğollar, Gobi Çölü’nün kuzeyine düşen Onan ve Kerülen Nehirleri ile Baykal Gölü kıyılarında varlık sürmüşlerdi. Moğolların dilleri Altay dil ailesinden Türkçe ve Korece, Mançu-Tunguzca ile gramer ve kelime açısından bağ olan Moğolların menşei meselesi hâlâ tam aydınlığa kavuşmamıştır. X-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya’da Karahitay, Curcen ve Kitanlılar gibi devletler oluşmayla beraber Moğolların dünya tarihinde etkin konuma gelmesi, XIII. yüzyılın ilk dönemlerinde Timuçin’in kurduğu Moğol İmparatorluğuyla vuku bulduğu bilgisi kaynaklarda geçmektedir. Timuçin babasının ölümünün ardından kendisine düşmanlık besleyen çevre kabileleri itaat altına alarak tek bir çatı altında toplama zaferini göstermiştir. Cengiz Hân zamanında yükselişe geçilmiştir. Cengiz Hân, 1226 yılına kadar idare etti ve başarılı mücadeleler verdi. Hân, son seferini Tangutlar üzerine yapmayı planladıysa da gerçekleşmedi. Hastalığı şiddetlenen Cengiz Hân, 24 Ağustos 1227 yılında öldü. Hân öldüğü zaman 72 yaşındaydı. Daha sonra 1229 yılında Ögeday tahtın başına geçti (Kazvîni, 1963: 190-191; Aştıyâni, 1389: 10-100; Abû'l-Farac, 1950: 525-526; Spuler, 2011: 44; Vladımircov, 1950: 11; Vladımircov, 1987: 1-60; Yinanç, 52; İbnü'l Esîr, 2016: 353; D’Ohsson, 2014: 23-275; Cüveynî, 2013: 83-120; Roux, 2001: 22-24; Barthold, 2006: 1-20; Kafesoğlu, 2000: 20-190; Kafalı, 1993: 369; Temir, 2002: 257; Galstyan, 2017: 21-70; Anonim, 2016: 3-240; Jackson, 2022: 48-354; Hartog, 2003: 11-12; Yuvalı, 2017: 5184; Galstyan, 2017: 1-160; Toğan, 2002: 243; Özgüdenli, 2020: 225-229; Hacı, 2018-70; Güler, 2016: 19-132).

1327). Geniş coğrafyalara hükmeden Moğol hükümdarları evlenme yöntemiyle Cengiz ailesine akrabalık kuran, güregân ünvanı sıfatına nail olmuştur. Yani diğer bir ifadeyle, Cengiz Hân'ın kızlarının evlenmiş oldukları kişilere güregân denilmiştir. Güregân olabilmenin ilk şartı, seçkin bir kadınla evlenmektir. Bu bağlamda, Güregân olarak bilinen ilk kişi Cengiz Hân'dır. Cengiz Hân'ın babası Yesügey Bahadır, Merkitlerden Höelün Hatun'u kaçırmış ve bu evlilikten Cengiz Hân doğmuştur. Cengiz Hân doğarken, babasının elinde kan pıhtısı vardı ve bu yüzden Temuçin adı verilmiştir. Temuçin'in ailesi arasında Hasar, Haçi'un ve Temuge adında üç erkek kardeşi ve Temülen adında bir kız kardeşi vardır. Dokuz yaşına geldiğinde, Temuçin'i Olhonutlardan bir kızla evlendirmek için yola çıkmıştır. Ancak Yesügey, yolculuk sırasında zehirlenerek hayatını kaybetmiş ve Temuçin, kaynının oğlunun kızıyla evlendirilmek üzere bırakılmıştır (Moğolların Gizli Taihi, 2016: 3-53; Cüveynî, 2013: 90-300; Kafesoğlu, 1953: 105-136).

Cengiz Hân, dış ilişkilere oldukça önem vermiş ve bu hususta yapılabilecek her yola başvurmadan çekinmemiştir. Cengiz Hân için, Konguratlar gibi önemli bir Moğol boyu ile evlilik yoluyla akrabalık kurmak ve dış ilişkileri sürekli canlı tutmak her zaman yararlı olmuştur. Hân, bu boyun ilerleyen dönemlerde kendisi için faydalı olacağını düşünmüş olmalı ki, Konguratların eski elçisi Noyan olarak bilinen ve daha sonra Darga Güregân olarak anılmaya başlayan komutanı ile akrabalık bağı kurmaya karar vermiştir. Elçi Noyan'ın Şingu Güregân adında bir oğlu vardı; burada güregân terimi "damat" anlamında kullanılmış olup, gerçek ismi Şingu olarak bilinmektedir. Cengiz Han, diğer Kongurat kabilelerden dört bin kişiyi ayırarak Şingu Güregân'ın komutasına vermiş ve ona, Tuluy Hân'ın büyük kızı, dördüncü kızı Tümelün'ü eş olarak vermiştir. Bu görevle birlikte Şingu Güregân, Tumat bölgesine gönderilmiştir (Zhao, 2001: 101-102; Gilli, 2012: 709-723; Subaşı, 2021: 210). Böylelikle Cengiz Han güregân ünvanlı şahısların sayısını artırarak devlet idaresinde güç elde etmişlerdir.

Yine 1238 senesinde Ögeday Kağan, Üçükü Güregân isimli bir kişiyi tugay komutanlığına getirerek Toluy Hân'ın kızı Yesu Buka ile evlenmesini sağlamıştır. Mengü Kağan'dan beri Toluy soyuna mensup tüm Moğol Hânları Konguratlardan eşlerle evlenmişlerdir. Cengiz Hân'ın oğlu Toluy, Nayan Hatun ile ve oğlu Cörike, Elçi Noyan'ın torunu Bulga Hatun ile evlilik politikaları gerçekleştirmiştir. Yine Toluy'un oğlu Arık Böke, iki tane Kongrat kabilesinden Kutlu ve Eşitay Hatun isimli kadınla evlilik akdi yapmıştır. Aynı zamanda Toluy'un diğer oğlu Kubilay, Elçi Noyan'ın kızı Çabuy isimli bir kızla evlendi. Daha sonra Kubilay Hân, Çabuy Hatun'un kardeşi olan Naçin Güregân'ın kızı Menbay Hatun ile evlilik gerçekleştirmiştir. Kubilay üçüncü eşini de Kongurat kabilesinden alarak siyasi sahada gücüne güç katmış ve ordusunu evlilik yoluyla kuvvetlendirmiştir. Kubilay'ın üçüncü eşinin adı Tuolian'ın kızı Tegülün isimli "Büyük Hatun" olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kubilay, Konguratlardan Kökeçin isimli kızı, oğlu Jin Gim ile evlendirmiştir. Bu kadın oldukça mert ve zarif biridir. Aynı şekilde Kubilay oğullarını da Kongurat kabilesine mensup hatunlarla evlilik geleneğini sürdürmüştür (Zhao, 2001: 114; Subaşı, 2021: 211-214; Subaşı, 2022: 7-8). Bu bağlamda verilebilecek bir diğer örnek, Moğol Hanı Tolui'nin Lingkun Hatun'dan olan üçüncü oğlu Kutuktu'dur. Kutuktu'nun ikinci ve en küçük kızı Şirin Aka, Üşin kabilesinden Tukçi Güregân ile evlenmiştir. (boyle, 1956: 146, 153; Çelik, 2020: 383).

Bu stratejik evlilik politikaları, Moğol liderlerinin sadece iç siyasi yapıları değil, aynı zamanda dış ilişkileri ve ittifaklarını da güçlendirmeye yönelik kapsamlı bir yaklaşımın parçasıydı. Örneğin, Tengiz Güregân'ın yaşadığı dönemdeki evlilik stratejileri de bu geniş çaplı politika çerçevesinde değerlendirilebilir. Tengiz Güregân, Oyrat kabilesi² yöneticisi olan Kutuka Beki zamanında, Güregân ünvanıyla orduda komutanlık vazifesi yapan kişilerden birisidir. Tengiz Güregân, Ögeday'ın oğlu olan Güyük/Göyük Hân'ın kızlarından birisiyle izdivaç gerçekleştirmiştir. Güyük Hân, Tengiz'e kızını vererek kendi sülalesine dahil edip hizmetinde bulunmasını sağlamıştır. Bu vesileyle Güyük Hân, kendisine hem sadık bir görevli bulmuş hem de akrabalık tesis etmiştir. Güyük Hân'ın ölümüne müteakip yerine Mengü Kağan geçmiştir. Mengü Kağan yönetime gelince Güyük Hân'ın aile ve hizmetinde çalışanlara karşı düşmanlık besleyip onların idamına sebep olmuştur. Tengiz Güregân, suçlu bulunan kişiler arasında yer almaktadır. Ancak, yetkin bir diplomat olarak tanınan eşi, Güyük Hân'ın kızı olan eşinin affedilmesi

2 Oyrat Kabilesi: Doğuda Çungar ve Oyrat, batıda Müslüman Türkler'in verdiği Kara-Kalmuk/Kalmak/Kalmık isimleriyle bilinmektedirler. Kalmuklar, Cengiz Hân döneminde Baykal gölünün batısına kadar yayılan ormanlarda ve Altay dağlarının uç kısımlarında varlık sürdürmektedirler. Sonraları bu topluluk Cengiz Hân'ın torunu olan Hülâgû Hân ile beraber İlhanlı Devleti'nin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Oyrat Hânlığı'nın kurucusu Togan Hân'dır. Oyrat Hânlığı zamanla Çin İmparatorluğu karşısında büyük bir güç haline gelmiştir. Uzun süre tarih sahnesinde duran Kalmuklar 1773/74 yılında Pugaçev ayaklanmasına katılarak kötü bir süreç geçirdiler. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bunların Sünnî Müslümanlığı benimseyen az bir grup Orta Asya topraklarına göç etmiştir. Sonra da Isık Göl civarına giderek orada varlık sürmüştü ve Kalmuk adıyla bilinmişlerdi (Yücel, 2001: 267-268).

için arabuluculuk yapmıştır. Bu girişim sonucunda Tengiz Güregân bağışlanmış ve idam cezasından kurtulmuştur. Tengiz'in işkenceden kurtulmasındaki en büyük sebep eşinin hân soyundan gelmesidir. Bunun yanı sıra kadın, Mengü Kağan'a çeşitli iyilikler yapıp gönlünü kazanmıştır (Cüveynî, 2013: 475; Broadbridge, 2016: 124-127; Subaşı, 2021: 104). Moğollar, varlık gösterdikleri süre boyunca siyasi ittifaklarını güçlendirmek amacıyla çok eşli evlilik pratiğinden çekinmemişlerdir. Bu politika, hanedanlar arası bağları güçlendirmiştir. Moğol liderlerinin evliliklerini yaparken soy kavramını ihmal etmedikleri hükümdarlar, kızlarını soylu güregân ünvanlı erkeklerle evlendirdikleri görülmektedir. Bu durum hem siyasi hem de sosyal anlamda kadınların toplum içindeki rolünü ve prestijini önemli ölçüde artırmıştır. Bilhassa bu tarz ünvanlar ve evlilikler aracılığıyla kadınlar, sadece ailelerinin değil aynı zamanda devletin yüksek mevki ve yetkilerinin bir parçası haline gelmiş oluyorlardı. Bu süreç, Moğol aristokrasinin ve hanedanının toplum içindeki sosyal yapısını güçlendirirken, kadınların da politik ve toplumsal etkilerini genişletmiştir. Böylelikle Timurlular da soylu kadın olarak bilinen Cengizli hatunlarla evlenmeyi tercih etmişlerdir.

Moğol hanedan toplulukları Olunat Klanı ve İkires Klanı ile siyasi manada sıklıkla evlilikler gerçekleştirdiği hususunda bilgiler mevcuttur. Reşidüddin Fazlullâh, bu evliliklerin kimler arasında gerçekleştiğini ve evliliklerden dünyaya gelen çocukların hepsinin isimlerini detaylıca ele almıştır. Bu isimlerde dikkat çeken önemli bir husus, güregân ünvanının neredeyse her ismin sonunda yer almasıdır. Bu evliliklerle Cengiz Hân, siyasi ilişkilerini güçlü tutarak ordusuna büyük katkı sağlamıştır (Reşidüddin Fazlullâh, 1362: 125, 124, 150, 195,196; Reşidüddin Fazlullah, 2013: 6-81-82).

Moğol toplumunda, Oyratlar, Merkitler, Kerayitler ve Tatarlar gibi farklı kabilelerle yapılan politik ve askeri evlilikler sıklıkla gerçekleştirilmiştir. Bu evlilikler, soyun devamını sağlamak amacıyla çocuk sahibi olmanın önemini vurgularken, gelinlere büyük bir saygı gösterilmiş ve genellikle bu kadınlara çekingen bir tutumla yaklaşmıştır. Bu durum, siyasi evliliklerde ve meşruiyetin sağlanmasında kadınların değerli bir rol oynadığını göstermesi bakımından önemlidir. Tüm kabilelerle yapılan evlilikler arasında en yaygın olanı, Cengiz Hân döneminde görülen Tatarlarla yapılan evliliklerdir. Cengiz Hân'dan sonra, Cucî ve Toluy ulusundan olan Hülâgû'nun soyundan gelenler arasında Tatarlarla yapılan evliliklere sıkça rastlanmıştır. İlhanlılar döneminde, Hülâgû'nun kızı Bulugan Aka, bir Tatar üyesiyle evlendirilmiştir. Bulugan Aka, Geyhatu'nun annesi ve Abaka Han'ın eşi Nukdan Hatun'un kardeşi Cürme Güregân ile izdivaç yapılmıştır. Ayrıca Hülâgû'nün büyük kızı Bulugan Aka, Abaka Hân'ın eşi ve Geyhatu Hân'ın annesi Nukdan Hatun'un kardeşi (Tatarlardan Cucî'nin oğlu) Cürme Güregân ile evlilik gerçekleştirdi. Cucî, Cengiz Hân'ın kardeşi Otçı Noyan'ın kızı Çiçegân ile evlilik yapmıştı. Bu hatun, Cürme Güregân'ın annesiydi. Bundan dolayı Cucî'de Güregân ünvanıyla "damat" olarak kabul edilmiştir (Reşidüddin Fazlullah, 2013: 10-11; Zhao, 2001: 112; Broadbridge, 2016: 132-133; Yücel, 2010: 67; Subaşı, 2021: 221-241). Akbuka Güregân Noyan, İlkan Noyan'ın oğlu olup, Hülâgû ve Abaka Hân dönemlerinde öne çıkan bir komutandır. Celayir kabilesinden (1340-1431)³ yetişmiş ve Hülâgû'nun emrinde Batı Asya'ya gönderilen ünlü komutanlardan biridir. Argun Hân'ın kızıyla evlendiği için güregân ünvanını almıştır (Wing, 2016: 5-6; Macit, 2019: 15).

Timur, Çağatay Hânlığının son dönemlerini iyi değerlendirip krizi fırsata çevirmiş ve Timurlu Devlet'ini kurmayı başarmıştır. Timur 10 Nisan 1370 tarihinde Semerkand merkez olmak üzere hükümdarlığını ilan etmiştir. Timur başa geçtiği zaman devletin yapısı gereği "emîr" ünvanını kullanmıştır. Ancak "hân" ve sultan" gibi güçlü ünvanları kullanma hakkı elde edememiştir. Timur akıllı bir politika uygulayarak bu engelini Cengiz Hân soyundan gelen kızlar alarak aşmış, meşruiyet temellerini güçlendirmiş ve güregân ünvanına gelen "hân hamat" olmaya hak kazanmıştır. Timur döneminde bu evlilikler sadece kendisiyle sınırlı kalmamış hükümdarlığın sonuna kadar iyi soylu evlilikler devam etmiştir. Timur'un saltanatının kuruluş döneminde, Cengiz Hanedanı'nın fiili gücü azalmış olmasına rağmen, hala önemli bir itibara sahipti. Hânlık yetkisinin Cengiz soyundan gelenlere ait olduğu inancı, hâlâ geçerliliğini koruyordu ve Timur bu inanç doğrultusunda Suyurgatmış Hân'ı tahta geçirmişti. Timur, yönetim faaliyetlerini zaman zaman hân adına, zaman zaman da divan adına yürüttü. Ayrıca, Timur'un bazı halefleri de

³ Celayirilerin (1340-1431) Moğolistan'ın doğusunda Onon Irmağı kıyılarında ve Karakorum çevresinde göçebe yaşam sürdürmekteydiler. Cengiz Hân ve İlhanlılar döneminde varlıklarını sürdüren Celayiriler, özellikle askeri ve siyasi alanda etkili kişilerin varlığıyla Moğol yönetimi altında nüfuz elde etmişlerdir. Celayirli kabilesi Moğol soyuna mensup olup çeşitli kabilelerden oluşmaktadır. Celayiriler, Cengiz Hân'ın yapmış olduğu zaferlerde yanında olarak ona itaat etmişlerdir. Moğol Devleti içerisinde çok sayıda Celayirli komutanları Moğollara hizmet etmişlerdir. Ayrıca ikili arasındaki ilişkileri güçlendirmek adına kız alıp vermişlerdir. Tüm bunların ötesinde Celayiriler, siyasi arenada güçlü bir devlet olmak ve devlet idaresinde yüksek pozisyonlara ulaşmak adına Moğollar, kız alıp verme geleneğiyle birbiriyle akrabalık bağları oluşturdular. Güregân ünvanı Moğol Devletlerinde karşımıza çıktığı gibi Celayirilerde de benzer durumla karşılaşmaktayız (Ürekli, 1993: 264; Yılmaz, Erzurum: 2002, 2-10; Yinanç, 2001: 64).

Cengiz Hân soyundan gelenleri “hân” ünvanıyla tahta geçirmişti. Timurlu Devleti’nin sosyal yapısı, sadece Cengiz geleneğine bağlı değildi; aynı zamanda İslam-İran geleneği de bu sosyal yapıya önemli bir katkı sağlamaktaydı. Dolayısıyla, Timurlu siyasi iktidarının meşruiyeti, bu iki kaynaktan güç alıyordu (Grousset, 2011: 412; Aka, 2000: 108; Alan, 2007: 267; Oruç, 2023: 549).

Timur ve onun soyundan gelenlerin yönettiği devlet, çeşitli kültürel ve etnik unsurların bir araya geldiği heterojen bir yapıya sahipti. Bu devlet, Cengiz geleneği, bulunduğu coğrafyanın yerleşik yaşamından kaynaklanan kültür ve İslam dinini benimsemek suretiyle üç farklı kültürden besleniyordu. Ayrıca Cengiz Hân’ın geleneği, devletin yönetim yapısını, askeri organizasyonu ve göçebe yaşam tarzını belirleyici bir rol oynuyordu. Timur’un, köklü bir hanedana üye olmaması ve kendi soyundan miras olarak devlete ve orduya sahip olmamasına rağmen devleti ve ordusu, kendi zekâsı ve askeri dehası sayesinde kurulmuştu (Alan 2007: 28).

Yukarıdaki hususlar dikkate alındığında, Timur’un siyasetinde siyasi evliliklerin büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Timurlu dönemi hanedan üyelerindeki kıdemli emîrlerin büyük prestijleri olup kızları da hükümdar eşleri olarak önemli gelin adaylarıydı. Timur’un uyguladığı en önemli politikasında Cengiz soyunun hanlık hakkına sahip olması ve meşruiyet için hanedanla bir ilişki kurma fikri egemendi. Timur ve halefleri, kız alıp vermeden evvel güttükleri politika Cengiz Hân’ın meşruiyetinden faydalanmak adına kukla hanlar tayin etmekte.

Siyasi mahiyette olanlar arasında öne çıkan en önemli evlilik, Timur’un Cengiz Hân soyuna mensup Kazan Hân’ın (1343-1346) kızı Saray Mülk Hanım ile olan evliliğidir. Bu kadın, hanedan kadınları arasında yüksek mertebeye sahip olup ismi kaynaklarda “Bibi Hanım” olarak da geçmektedir. Bu evlilikle Saray Mülk Hanım “Büyük Hanım” ünvanıyla imparatorlukta etkin bir konuma ulaşmıştır. Timur ile Saray Mülk Hanım, 1370 yılında evlenmiştir. Saray Mülk Hatun, Timur’dan yaklaşık beş yaş küçük olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu evlilik sonucunda Timur, “hân Damadı” anlamına gelen gürgân ünvanı almaya hak kazanmıştı. Dönemin kullanılan paralarına güregân ünvanı basılarak, Cuma hutbeleri ve resmî törenlerde Timur bu ünvanlarla anılmıştı. Bu ünvan, onun siyasi ve sosyal statüsünü yansıtan önemli bir sembol haline gelmişti ve halk arasında büyük saygıyla karşılanmıştı. Timur’un bu ünvanla tanınması, onun liderlik konumunu güçlendirmiş ve otoritesini pekiştirmiştir. Dönemin önde gelen kadın karakteri olan Saray Mülk Hanım, hanedanda ortaya çıkan çeşitli zorlukları aşarak, akıllıca fikirler sunarak siyasi alanda önemli bir konuma yükselmiş ve saygınlığı artmıştır (Semerkândî, 1383: 148; Şâmî, Zafernâme, 65; Barthold, 2015: 21; Kazvîni, 1963: 225-226; Hilda Hookham, 50; İbni Arabşah, 2012: 36; Hândmîr, 1362: 429; Yezdî, 2013: 99, 103; Hurşâh el-Hüseynî, 1965: 50; Clavijo, 2016: 161 ; Manz, 1998: 23; Arbabzadah, 2017: 58-59; Manz, 2000: 261; Blair, 1996: 558; Fayziyev, 1994: 3; Bashir, 2013: 39; Aka, 1994: 187; Marozzi, 2018: 66, 111; Yüksel, 2011: 571; Bademci, 2016: 161; Paydaş, 2019: 940; Kamalov, 2019: 39-40; Jamaluddin, 1984: 790; Munferid, 1382: 51; Jamaluddin, 1978: 917; Eğilmez ve Macit, 2018: 32; Eğilmez, 2010: 47; Yüksel, 2009: 44; Kanat 1996: 37; Rıza, 2016: 19; Paydaş, 2019: 939; Küçükıldız, 2022: 19-20). Bu evlilik, Timur’un siyasi gücünü pekiştirmek için önemli bir stratejik hamleydi. Saray Mülk Hanım’ın bu evlilik vasıtasıyla Timur’a sağladığı politik destek ve soy bağlantısı, Timur’un idaresindeki devletin gücünü ve itibarını artırmış, siyasi mahiyette otoritesine güç katmıştı. Aynı zamanda bu evlilik Timur’un hanedanına prestij kazandırmanın yanı sıra gelecek kuşakların hükümdarlık konusundaki meşruiyetini güçlendirmiştir.

Timur’un bu evlilikle sadece güregân ünvanını kazanmakla kalmadığı, aynı zamanda meşruiyet açısından büyük öneme sahip olan “soyu anne tarafından Cengiz Hân’a dayanan çocuklara sahip olmak” düşüncesini de gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Hanedanlığın devamı açısından çocuk sahibi olmak hanedanın geleceği ve meşruiyet açısından son derece önemli bir hadisedir. Timur’un, Cengiz Hân soyundan gelen Saray Mülk Hanım ile evlenmesinin temel nedenlerinden birisi de buydu. Çünkü bu evlilik, soyunun anne tarafından Cengiz Hân’a dayanmasıyla, Timur’un hanedanının meşruiyetini daha da güçlendirecekti. Çocuk sahibi olma isteği ve doğum gibi hadiselerle önem verme hevesi taşıyan Timur, yalnız hanedanlığın devamını sağlamakla kalmayıp ayrıca gelecek nesillerin yönetimdeki meşruiyetini de kuvvetlendirmiş olacaktı. Bu bakımdan meseleyi izah edecek olursak, Timur’un iyi bir soydan çocuk dünyaya getirmesi hanedanlık geleneğinin ve yönetim yapısının sürdürülebilirliği açısından büyük öneme sahipti. Fakat Saray Mülk Hanım’ın sadece kız çocuğu olmuş, Timur’un beklentisi olan bir erkek çocuğunu dünyaya getirememişti. Bu duruma rağmen Saray Mülk Hanım, “Büyük Hatun” olmadaki prestijinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Timur, bu olay üzerine 1397 yılında Moğolistan hâkimi Çağataylı Hızır Hâce Hân’ın kızı Tükel Hanım/Tokal Hanım ile evlilik gerçekleştirmişti. Saray Mülk Hanım’dan sonra Timur’un eşi

olarak tanınan Tükel Hanım, “Küçük Hanım” ünvanını almıştır. Bu hatun, Saray Mülk Hanım’dan sonra hanedanın en saygın kadını olmuştur. Ancak, Tükel Hanım’ın Timur’a bir erkek evlat doğuramamış olması, beklenenin aksine, onun prestij ve saygınlığını etkilememiştir. Tükel Hanım, soyunun getirdiği itibarı ve saygıyı korumayı başarmıştır (Yezdi, 2013: 275; Togan, 2003: 25; Aka, 2000: 16, Bretschneider, 1888: 231, 257; Schiltberger, 1995: 47-49; Marozzi, 2018: 87-88; Yüksel, 2011: 572; Yüksel, 2010: 239-240).

Timurlu hükümdarlarının yaptığı evlilikler Timur’un halefleri ile de devam etmiştir. Evlilik çağına gelen şehzade adayları için uygun eşler bulan Timur, bu evliliklerin gerçekleşmesine vesile olmuştur. 1374 yılında Timur oğlu Cihângîr’i Özbek kökenli Sevin Beg Hanzâde (Süyün Bek Hanım) ile evlendirerek torunlarını ve haleflerini Cengiz Hân soyuna bağlama girişiminde bulundu. Bu şekilde Timurlu hanedan içerisinde güregân ünvanını alan başka bir kişi de Cihangir’dir (Mîrhand, 1339: 58; Şâmî, 1987: 56, 81-82; Yezdi, 2013: 108-109; Hândmîr, 1362: 423; Hurşâh, 1965: 54; Fayziyev, 1994: 22; Alan, 2015: 33; Kanat ve Alican, 2018: 58; Yüksel, 2010: 240). Timur, bir kez daha diğer oğlu Ömer Şeyh’i, Çağatay kökenli Hızır Hâce’nin kızı Mülket Ağa ile evlendirerek birleştirmiştir. 1394 yılında Ömer Şeyh’in vefatıyla, dul kalan eşi Mülket Ağa’nın Şahruh ile evlendirilmesi münasip görülmüştür ve bu evlilik yöntemi leviratus usulü olarak adlandırılmaktadır. Leviratus usulü evlilikler, ekonomik hedefler gözeterek aile mirasının devamını sağlama amacını taşımaktadır. Bu yöntem, temelini baba soyuna dayalı bir akrabalık bağı oluşturmaktadır. Geleneksel olarak uygulanan bu evlilik türü, toplumsal normların korunmasına katkıda bulunurken aynı zamanda aile birliğinin güçlenmesine de hizmet etmektedir. Bu çerçevede, Miranşah’ın, Ögeday soyundan Suyurgatmış’ın kızı Uran Sultan Hanike ile evlendirilmesi gerçekleştirilmiştir. Timur, Şahruh’u siyasi evlilikler aracılığıyla asil bir soy oluşturma hedefi doğrultusunda yönlendirmiştir. Timur’un dünürü Gıyaseddîn Tarhan bu konuya verilebilecek en iyi örnektir.⁴ Kaynaklarda geçen bilgiye göre, Gıyaseddîn Tarhan’ın üç kızının Timur’un oğul ve torunlarıyla evlilik yaptığıdır. Timur’un, Gıyaseddîn’in kızlarını oğul ve torunlarıyla evlendirilmesinde, Emîr’in atası Kişlik’in Cengiz Hân tarafından tarhan olması ve bu geleneğin daha sonra Çağataylı emîrler arasında yaygınlaşması önemli bir etken oluşturmıştır. Gıyaseddîn’in kızlarından Nigâr Ağa, 1392’de Timur’un torunu Pir Muhammed b. Ömer Şeyh ile diğer kızı Saadet Sultan ise aynı yıl Rüstem b. Ömer Şeyh ile evlenmiştir (Woods, 1990: 20,21, 43; Barthold, 2015: 36; Alan, 2007: 87; Tombuloğlu, 2020: 325).

Bu bağlamda Uluğ Bey/Bîk (كیىب غل) Timur’un ölümünden önce düzenlediği bir merasimle evlenmiştir. Uluğ Bey’in ilk eşi, Cengiz Han’ın oğlu Ögeday sülalesine mensup Sultan Han’ın kızı Aka Begüm (Öge Begüm) olmuştur. Uluğ Bey, ayrıca Ögeday soyundan Sultan Mahmud Hân’ın kızı Akı Sultan Hanike, Çağatay Hân soyundan Moğolistan hâkimi Hızır Hâce Hân’ın oğlu Şem-i Cihân’ın kızı Hüsn Nigâr Hanike, Cucî Hân soyundan Derviş Hân’ın kızı Şükür Bî Hanike ve Özbek Hân soyundan Ak Sufî’nin kızı ile olmak üzere toplam beş Cengizli kadınla evlenmiştir. Bu evliliklerle, Uluğ Bey’in Cengiz Hân sülalesinin neredeyse tüm kollarından eş alarak meşruiyetini pekiştirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Uluğ Bey, Sultan Mahmud Hân’ın kızı Ak Sultan Hanike ile olan evliliğinden dolayı güregân ünvanını almış ve bu ünvan, Uluğ Bey döneminde bazı sikkelere de işlenmiştir. Uluğ Bey’in “güregân” ünvanını alması, bu planın başarısını işaret etmekle birlikte, ünvanın sikkelere işlenmesi bu başarının somut bir göstergesidir. Ancak, Uluğ Bey, ilk eşi Aka Begüm’ün 1419 yılında vefatının ardından, Mahmud Hân’ın kızı Ak Sultan Hanike ile de boşanmıştır. Uluğ Bey, bu boşanmanın ardından Moğolların kendisini destekleyeceğini ummuş, fakat bu strateji, Cengizli sülaleden gelen eşiyle olan ittifakın sona ermesiyle istenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Bu durum, Uluğ Bey’in annesi Gevher Şâd Begüm önderliğindeki Tarhanlı sülalesine karşı olan konumunu zayıflatmış olabilir. Uluğ Bey’in annesi önderliğindeki Tarhanlı sülalesine karşı zayıf duruma düşmesi evlilik stratejisinin hem aile içi hem de dış siyasi ilişkiler üzerindeki geniş kapsamlı etkilerini göstermektedir. Kısacası Moğollarla olan dostluğun kesilmesi, Uluğ Bey’in siyasi pozisyonunu ve meşruiyetini olumsuz yönde etkilemiştir. Yine Cengiz soyundan bir kadınla evlenen Uluğ Bey’in oğlu Ahmed Hân da güregân ünvanını kullanmıştır (Tombuloğlu, 2020: 330; Blair, 1996: 564; Barthold, 2015: 90-91; Marozzi, 2018: 187).

1451-1458 yılları arasında Şahruh’tan sonra tahta geçen Ebû Sa’îd de çeşitli siyasi ve stratejik evlilikler gerçekleştirmiştir. Ebû Sa’îd, sırasıyla Cucî Hân soyundan gelen Ebû’l Hayır Hân’ın kızı Hanzâde Begüm, Mirza İbrahim’in kızı Afak Ağaçe Kükeltaş, Şahruh’un soyundan gelen Uluğ Bey’in kızı Aka Begüm ve Alaüddeve’nin kızı Rukiye Sultan Begümle evlilik yapmıştır. Bu evliliklerin yanı sıra dönemin önemli emîrlerin destek almak

⁴ Gıyaseddîn Tarhan, Gevherşâd’ın babası olarak bilinir ve Cengiz Hân tarafından Tarhan yapılan tanınmış bir Moğol olan Kişlik’in soyundan gelmektedir. Kişlik’in Uranaut Kilkinut ve Sulduz Boyları’na bağlı olduğu hususunda bilgiler mevcut olduğu bilgine ilaveten bir de Cengiz Hân’ın oğlu Çağatay’ın emîrleri arasında olduğu da düşünülmektedir (Alan, 1999: 231).

amacıyla Buga Tarhan'ın kızı Melik Sultan Begüm, Şâh Veli Sulduz'un kızı Zeynep Ağa, Emîr Muhammed Hudaydad'ın kızı Kurluk Bike Ağa ve Şah Muhammed Bedaşi'nin kızı Şehzade Begüm ile de evlenerek çeşitli ittifaklar gerçekleştirmiştir. Ebu Sa'îd'in oğullarına yaptığı evlilikler de stratejik bir önem taşımaktadır. Sultan Ebu Sa'îd, oğullarından Sultan Ahmed'e Argun boyundan Habibe Sultan'ı ve Barlas boyundan Latif Begüm'ü eş olarak seçmiştir. Ebû Sa'îd, diğer oğlu olan Sultan Mahmud'a Tirmizli Hanzâde Begüm'ü ve ünlü Ali Bey'in kızı Paşa Begüm'ü evlendirmiştir. Bu evlilikler, Ebu Sa'îd'in hem siyasi hem de askeri destek sağlama amacı güttüğünü ve dönemin önemli aileleriyle ittifaklar kurma stratejisini yansıtmaktadır. Hükümdarın tarz siyasi evliliklerin yaygın olarak uygulanması, hanedanın meşruiyetini önemli ölçüde güçlendirmiştir (Woods, 1990: 34-38; Yüksel, 2010: 241-242; Tombuloğlu, 2020: 330-331; Blair, 561).

Soy bakımından meşruiyet ve güç ilişkilerinin önem kazandığı Timurlular döneminde hükümdarların aile bağları ve evlilik politikaları mühim bir rol oynaması hükümdarlığın sonuna kadar süre gelmiştir. Hüseyin Baykara, Timurluların son ve en ünlü hükümdarlarından biri olup 1438'de Herât'ta doğmuştur. Hüseyin Baykara'nın babası Gıyâseddin Mansur Mirza, Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh'in en küçük oğlu olan Baykara Mirza'nın üçüncü oğlu olduğu bilinmektedir. Öte yandan Hüseyin Baykara'nın annesi Fîrûze Begüm, Timur'un büyük kızı Ağa Begüm'ün oğlu olan Sultan Hüseyin'in kızıdır ve Fîrûze Begüm'ün annesi Miranşah Mirza'nın kızıdır. Bir diğer akrabalık bağı ise, Hüseyin Baykara'nın Timur'un oğulları Miranşah Mirza ve Ömer Şeyh Mirza'nın torunu olduğudur. Bu aile bağları, Sultan Hüseyin Baykara'nın hem baba hem de anne tarafından Timur'un soyundan geldiğini ve bir bakıma da Cengiz soyuna dayandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Hüseyin Baykara, Timurluların köklü soyunu hem annesi hem de babası aracılığıyla taşıyan bir hükümdar olarak dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Baykara, Mâverâunnehir hükümdarlarından Mîrzâ Mîrek ile de akrabalığı sayesinde de soy bakımından iyi bir aileye dayanmaktadır (Hândmîr, 1362: 113-114; Mîrhand, 1339: 7-8; Rejepova, 2019: 36; *Hüseyin-i Baykara Divân'ından Seçmeler*, 1987: 2).

Timurlularda Cengiz Hân soyundan gelmek Timurlu kadını diğer kadınlardan ayıran önemli bir farktır. Yapılan toy ve eğlencelerde soylu kadın en önde içeri girmekte ve hizmetlileri ardı sıra ona eşlik etmektedirler. Hatta resmi divan toplantılarında hanedanın soylu kadınları Timur'un yanı başında otururdu. Annesini küçük yaşta kaybeden Timur, eşlerine oldukça düşkün olup onlara saygıda ve sevgide kusur etmemiştir. Hanedanın soylu kadınların ismine ithafen önemli mimarî eserler yaptırmış. Soylu kadınlar, toplum nezdinde baskın bir kesimi oluşturmalarından dolayı kendi adlarına önemli vakıf eserleri ve mimari yapılar inşa etmişlerdir. Böylelikle Timurlu toplumuna meşruiyet kazandıran kadınlar ölümden sonra da kıymetli mabetlerle isimlerini yaşatmayı başarmışlardı. Timur, hükümdarlığı süresince iyi soylu evliliklere meyletmiş herhangi bir cariye ile yapılan evliliklere karşı çıkmıştır. Bu durumun en iyi örneği Halil Sultan ve Şad-ı Mülk hatunun evliliğidir. Bu evliliğe Timur'un karşı çıkmasına rağmen Halil Sultan gizlice evlenmiştir. Durumu haber alan Timur kadın hakkında ölüm emri verse de hanedanın soylu ve akıllı hatunu Saray Mülk Hatun'un Şad-ı Mülk'ün hamile olduğu iddiasıyla araya girmesiyle ölüm emri durdurulur. Tarihi kaynakların verdiği malumata göre iyi soylu yapılan evlilikler devlete fayda sağlarken Timur'un müsaade etmediği Şad-ı Mülk Hatun ve Halil Sultan evliliği devlete büyük zarar vermiş ve Timur'un haklılığını ortaya çıkarmıştır. Bu şekliyle Timur devleti yönetmenin ön koşulu olan hân ünvanıyla meşruiyet temellerini güçlendirmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 78-79; Hâfız-i Ebrû, 1372: c. I Fasîh Hâfî, 1239: c. III, 180: Tacü's-Selmânî, 1999: 34-35; Jamaluddin, 1984: 1984; Roux, 2012: 37).

4.SONUÇ

Siyasi bir mekanizmanın varlığını devam ettirmesi için güçlü temellere ihtiyacı olduğu bilinmektedir. Bunu da devletler, yönetimlerini bir meşruiyete dayandırarak sağlamıştır. Bu bağlamda, devletlerin varlıklarını devam ettikleri uzun süre boyunca meşruiyetlerini neye dayandırdıkları sorusu akla gelmektedir. Tabi meşruiyet meselesini değerlendirirken dönemin olaylarının kendi tarihsel koşulları içerisinde şekil aldığı fikrini göz ardı etmemek lazım. Eski Türkler ve benzer toplumların meşruiyet algısının temelinde güç elde etme ve tanrısal bir meşruiyet anlayışı yatmaktadır. Bu anlayış, siyasi otoritenin Tanrı tarafından verildiğine inanılarak meşrulaştırılmıştır. Bu düşünce yapısı, siyasi gücün kaynağının yüce bir otoriteden geldiği ve bundan dolayı gücün sorgulanmaması gerektiği algısını oluşturmaktadır. Ancak zamanla siyasi meşruiyet anlayışı değişime uğramış ve soyluluk ya da hanedanlık gibi farklı faktörlere dayandırılmıştır. Örneğin, Timur'un ölümünden sonra olası bir taht kavgasını önlemek için hanedanlık veliahdını seçme sürecinin soyluluk ve aile bağlarına dayalı bir meşruiyet algısının izlerini taşıdığını

anlamaktayız. Bu seçim, soy ilişkisine dayanan meşruiyet anlayışının bir yansımasıdır. Hanedanlığa devletin en büyüğü değil en soylusunun atanması bunu açıkça göstermektedir.

Moğollar ve Timurlularda devlet yönetimini sağlam temellere dayandırmak adına uyguladıkları meşruiyet kaynağı olarak evlilik yoluyla güregân ünvanına ulaşma meselesi önemini sürekli korudu ve iyi soylu bir toplum olma bilinci güdüldü. Tarihin eski zamanlarında meşruluğun Kut anlayışına dayandırılmasına rağmen zamanla bu düşünce değişmiş ve meşruiyeti değişik yollarla elde etmişlerdir. En dikkat çeken ve en önemlisi siyasi evlilik olmuş ve sistemli bir şekilde uygulanmıştır. Bu değişim Moğollarda görülmekle birlikte yoğun olarak Timurlu Devletinde yaşatılmış ve İmparatorluğu güçlü temellere dayandırmıştır. Böylece devletin damatları devlet yönetiminde ön plana çıktığı gibi eşleri de toplumun değerli kesimini oluşturmuş ve kıymetli hanımlar olarak tarih sahnesindeki yerini almışlardır. Bir Türk devletinin kurucusu olan Timur'un Moğol soyuna mensup kadınlarla evlenmesi, tartışmalı bir mesele olarak değerlendirilse de, bu uygulamanın devlet yönetimini meşrulaştırma bağlamında gerekli olduğu ve devlete zararlı olmadığı algısını uyandırmaktadır. İyi soylu kadınlara değer veren bu toplumların amacı Cengizli soyuna mensup erkek evlatlar dünyaya getirerek hanedanlığın devamını sağlamak olmuştur. Fakat ne Saray Mülk Hatun ne de Mülket Ağa Timur'a bir erkek evlat verememiştir. Tabii bu kadınların toplum nezdinde itibarını sarsmamış aynı değerleri ve kıymetlerini korumuşlardır. Dönemin hükümdarları ve ardıllarının evlilik yoluyla meşruiyeti sağlama politikası, imparatorluğun sonuna kadar sürdürülmüştür. Bu evlilikler neticesinde kadınlar toplum nezdinde büyük bir itibara kavuşmuş ve hanedanın en gözde kadınları olmuşlardır. Hanedan üyesi kadınlar toplumda o kadar etkili bir konuma ulaşmışlar ki önemli mimari yapılara ve vakıflara imza atmış ve isimlerini öldükten sonra da yaşatabilmişlerdir. Moğol ve Timurlular iktidarının meşruiyeti üzerinde herhangi bir olumsuz sonuçla karşılaşmamıştır. Aksine hükümdarlar meşruiyetlerini sağlam temellere dayandırmışlar ve sembolik bir ifade ile "hân" ünvanını kullanmışlardır. Moğollar güregân ünvanlı damatlarla sağlam temellere dayalı askeri bir ordu kurarken Timurlular ise bu ünvanla hânın damadı olarak kadınlar aracılığıyla güçlü bir yönetim anlayışı oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Hâtîfi, (1958). *Timurname*, Madras.
- Abû'l-Farac, G. (1950). *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt 2, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara
- Aka, İ. (1994). "Mîrzâ Şahrûh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Bellekten*, Vol. 48, No. 189-190, ss. 285-297.
- Aka, İ. (1994). *Mirza Şahrûh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara.
- Aka, İ. (2000). "Timur Sâdece Bir Asker mi idi?", *Bellekten*, Cilt LXIV, Sayı 240, 453-466.
- Aka, İ. (2012) "Timur", *DİA*, Cilt. 41, İstanbul, 173-177.
- Alan, H. (1996). *Sultân Ebû Sa'îd Devri Timurlu Tarihi (1451-1469)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi.
- Alan, H. (1999). "Bir Timurlu Hanımı; Gevherşâd ve Tarhanî Emîrlere", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, (Ed: Mehmet Ersan), İzmir, ss. 232-248.
- Alan, H. (2007). *Bozkırdan Cennete Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Andican, A. (2019). *Emir Timur Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Anonim, (1986). *Moğolların Gizli Tarihi I*, (Çev: Ahmet Temir), TTK, Ankara.
- Arbabzadah, N. (2017.). "Women and Religious Patronage in the Timurid Empire", *Afganistan's Islam, From Conversion to the Taliban*, (Ed: Nile Green), University of California Press, California 57-70.
- Âştîyânî, A. İ. (1389). *Tarihî Moğol*, Tahran.
- Aybakan, B. ve Dönmez, İ. K. (2004). "Meşrû", *DİA*, Cilt 29, İstanbul, 378-383.
- Bademci, A. (2016). *Cengiz Yasası ve Timur ve Timur ve Tüzükâtı*, (2. Basım), Ötüken, İstanbul.
- Barthold, W. (2006). *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (Çev: Hasan Eren), TTK, Ankara.
- Barthold, W. (2015). *Uluğ Beg ve Zamanı*, (Çev: İsmail Aka), (2. Baskı), TTK, Ankara.
- Barthold, W. (2021). *Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihi*, Pınar Yay., İstanbul.

- Bashir, S. (2013). *Fazlullah Esterabâdî ve Hurufilik*, (Çev: Ahmet Tunç Şen), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Biber A. ve Turancı E. (2014). "Toplumsal Şeytan Üçgeni: İktidar, Hegemonya ve Propaganda", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı 21, 28-41.
- Blair, S. S. (1996). "Timurid Signs of Sovereignty", *Oriente Moderno, Nuova Serie*, Vol. II, 551-576.
- Boyle, J. A. (1963). "The Mongol Commanders in Afganistan and India According to the Tabaqat-ı Nasırı of Juzjani", *Islamic Research Institu, International Islamic University*, Islamabad, pp. 235-247.
- Boyle, J. A. (1956). "On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19, ½, 146-154.
- Bretschneider, E., M. D. (1888). *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, II, London.
- Broadbridge, A. F. (2016). "Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection", *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, Vol. 26, No. 1/2, The Mongols and Post-Mongol Asia: Studies in Honour of David O. Morgan, 121-135.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon, Oxford.
- Clavijo, R. G. (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), (1. Basım), İstanbul.
- Cüveynî, (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*, Cilt I-III, (1.Baskı), (Çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çelik, B. (2010). "Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi", *SUTAD*, Sayı 50, 375-393.
- Çetin, H. (2003). "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti-Meşruiyetin İktidarı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 58, Sayı 3, 61-88.
- D'ohsson A. C. M. (2014). *Moğol Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, (Haz: Ekrem Kalan), İstanbul.
- Duman, N. A. (2023), "Osmanlı Devleti'nde İktidarın Meşruiyeti Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 78, No. 4, 663-686.
- Ebû'l Kâsım Şukrâî, (1316). *Silsile-î Tîmûrî ya Gûrgânî*, Hemedân.
- Eğilmez S. (2010). *Krallara Mektuplar (Timur Tarihi ve Avrupa Krallarına Mektupları)*, Fenomen Yay., Erzurum.
- Eğilmez S. ve Macit E. (2018). *Bozkırların Son Fatih Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomatikası*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Elewy, H. G. (2012). "On Women, Power, and Politics During the Last Phase of the Ilkhanate", *Arabica*, T. 59, Fasc. 6, 709-723.
- Fakhr al-dîn Dâvûd Banâkatî, (1969). *Târikh e Banâkatî*, (Ed: Ja'far Shear), Tahrân
- Fasîh Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfî, (1239). *Mücmel-i Fasîhî*, Cilt. III, (Tashih: Mahmûd Ferruh), Kitâbfurûş-i Bâstân, Meşhed.
- Fayziyev, T. (1994). *Timur Dönemi Prensesleri*, A. Kodiriy Halk Mirası Yayınları, Taşkent.
- Galstyan, A. G., (2017). *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev: İlyas Kamalov), (1.Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Golubev, G. (2011). *Uluğ Bey*, (Trc: Abdrasul İsakov), TTK, Ankara.
- Göktürk G. (2021). "Toplum ve Siyaset", *Genel Hatlarıyla Sosyoloji*, (Ed: Musa Yavuz Alptekin), Nobel, Ankara.
- Gördeğir, E. (2019). "İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XLIII, 1324-1340.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu -Attilâ, Cengiz Han, Timur-*, (Trc: Halil İnalçık), (Haz: Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gülensoy, T. "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırma Yıllığı- Belleten*, Ankara: TDK Yayınları, 1973-1974, 293-318.
- Gülensoy, T. ve Küçüker, P. (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Güler, N. (2016). *Hârezmşâhların Moğollar ile Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi.
- Hacı, Ö. (2018). *Çengiz-Nâme*, (Haz. İlyas Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Hâfız Ebrû, (1372). *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, c. I-II, (Yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî), Vizâret-i Ferhengi İrşâd-ı İslâmî, Tahrân.
- Hândmîr, (1362). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-ı Beşer*, IV, (Nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfurûşî Hayyâm, Tahrân.
- Hartog, L., (2003). *Cengiz Han Dünyanın Fatihî*, (Çev: Serkan Uzun), (1. Baskı), Dost Kitabevi, Ankara.
- Hasan-ı Rumi, (2006). *Ahsenü't-Tevârih*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.
- Hookham, H. (1962). *Tamburlaine The Conqueror*, London.
- Hurşâh b. Kubâd el-Hüseynî, (1965). *Târîh-i Kutbî*, (5. Kısım), (Mrt: Seyyid Mücâhid Hüseyin Zeydî), Câmiat-ü Milliye-i İslâmiyye, Yeni Delhi.
- Hüseyin-i Baykara Divân'ından Seçmeler, (1987). (Haz: Kemal Eraslan), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 709, Ankara.
- İbni Arabşah, (2012). *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge, İstanbul.
- İbni Tagrıberdi, (2013). *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge, İstanbul.
- İbnü'l Esir, (2016). *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Çev: Ahmet Ağırakçe, Beşir Eryarsoy vd.), Cilt. 9, Ocak Yayıncılık, İstanbul.
- İnan, A. (1951). "Güvey Kelimesi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. IX, 139-145.
- İsmail, A. (2000). *Timur ve Devleti*, TTK, (2. Baskı), Ankara.
- Jackson, P. (2022). *Moğollar ve İslam Dünyası*, (Çev: Ali Fahri Doğan), Selenge İstanbul.
- Jamaluddin, S. (1978). "The Political Significance of the Matrimonial Alliances of Amir Timur", *Proceedings of the Indian History Congress*, 39/2, 915-923.
- Jamaluddin, S. (1984). "Status of Women of the Ruling Timurid Family", *Proceedings of the Indian History Congress*, 45, 789-796.
- Johannes, S. (2020). *Timur'un Sarayında (Fransa'ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emîr Timur'un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, (Çev: Ahmet Deniz Altuntaş), Kronik, İstanbul.
- John E. W. (1990). *The Timurid Dynasty*, Indiana University, Bloomington.
- Kadı Ahmed Gaffârî Kazvînî, (1963), *Târîh-i Cihân-Ârâ*, Kitâbfurûş-i Hâfız, Tahrân.
- Kafalı, Mustafa, "Cengiz Han" *DİA*, Cilt VII, İstanbul 1993, 367-369.
- Kafesoğlu, İ. (1953). "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, V (8), İstanbul, 105-136.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/ 1092-1221)*, TTK, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (2009). *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, İstanbul.
- Kamalov, Z. (2019). *Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul.
- Kanat C. ve Alican M. (2018). *Timur-Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir-*, (1. Baskı), Yaditepe Yayınları, İstanbul.
- Kanat, C. (1996). *Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi.
- Kazvînî, A. G., (1963). *Târîh-i Cihân-Ârâ*, Kitâbfurûş-i Hâfız, Tahrân.
- Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Celâlîddîn İshâk es-Semerkândî, (1383). *Matla'-ı Sadeyn ve Mecmâ'-ı Bâhreyn*, Cilt. I-II-III-IV, (Haz.: Abdülhüseyn Nevâî), Pejuheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî, Tahrân.
- Kuran, E. (1990). "Türk Ailesinin Tarihi Gelişmesi", *Türk Yurdu Aile Özel Sayısı*, Cilt 10, 54-55.
- Kurtoğlu, Y. (2021). *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, *Türk Tarih Kurumu*, 2. Baskı, Ankara.
- Küçükıldız, N. (2022). *Timurlular Döneminde Kadın*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Cilt 2, (Çev: Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Macit, E. (2017). *Timurlular Zamanında Azerbaycan*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Manz, B. F. (1998). "Temur and the Problem of a Conqueror's Legacy", *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, Vol. 8, No. 1.

- Manz, B. F. (2000). "Timur ve Hakimiyetin Sembolü", (Çev: Musa Şamil Yüksel), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XV, 257-272.
- Manz, B. F., (2003). "Women in Timurid Dynastic Politics", *Women in Iran From the Rise of Islam to 1800*, (Ed.: By Guity Nashat and Bisbeck), Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
- Manz, B. F., (2008). *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, (Çev: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Marozzi, J. (2018). *Timurlenk (İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih)*, (Çev: Hülya Kocaoluk), YKY, İstanbul.
- Mîrhând, (1339). *Ravzatu's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Cilt. VI-VII, (Nşr. Abbâs Zeryâb), Müessesesi-i Hayyam ve İntişârât-ı Pirûz, Tahrân.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2016), (Çev: A. Temir), TTK, Ankara.
- Mu'inuddîn N. (1957). *Müntehabü't-Tevârih-i Mu'inî*, (Yay: Jean Aubin), Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân.
- Munferid, M. F. (1382). *Peyvend-i Sîyaset ve Ferheng Der Asr-ı Zevâl-ı Timuryân ve Zuhûr-ı Safeviyyân (873-911/1468-1505)*, İntişârât-ı Danışgâh-ı Tahrân.
- Nizamüddin Şâmî, (1987). *Zafernâme*, (Çev: Necati Lugal), TTK, Ankara.
- Oktay, C. (2005), *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa, İstanbul.
- Okumuş, E. (2010). *Meşruluğun Toplumsal Gerçekliği*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Oruç, C. (2023). "Bâbü'rün İktidar Mücadelesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur ve Timur Mirası", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, 547-560.
- Özaydın, A. (2012). "Unvan", *DİA*, Cilt 42, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2020). "Moğollar", *DİA*, Cilt 30, İstanbul, 225-229.
- Özyetkin, A. M. *Eski Türk resmi yazışma geleneğine dair: Timürlü hükümdarı Ebû Sa'id Küregen'e ait Uygur harfli 1468 tarihli bir bitik*. <https://kutuphane.tdk.gov.tr/details?id=28712>.
- Paydaş, K. (2019). "Timur'un Askeri Faaliyetlerinde Av'ın Önemi" *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, (Ed: Burak Kocaoğlu), Ankara, 939-945.
- Rejepova, A. (2019). *Timurlularda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Reşîdüddîn Fazlullâh-î Hemedânî, (1362). *Câmi'ût – tevârih: 718/1318*, Cilt I-II, (Haz: Behrem Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân.
- Reşîdüddin Fazlullah, (2013). *Câmiu't – Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev: İsmail Aka- Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Roux, J. P. (2018). *Babur -Büyük Moğolların Tarihi-*, (Çev: Lale Arslan Özcan), Dergah Yayınları, İstanbul.
- Roux, J. P., (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev: Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rybatzki, V. (2006). *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente: Eine Lexikalische Untersuchung*, Helsinki.
- Schiltberger, J. (1995). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Çev: Turgut Akpınar), İletişim, İstanbul.
- Semerkindî, Kemâleddîn Abdurrezzâk, (1383). *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn, I-II*, (Haz: Abdülhüseyn Nevâî), Pejuheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî, Tahrân.
- Soslu, S. (2017). "Kapadokia Krallığı'nda Siyasi Evlilikler ve Kurulan İttifaklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 36, Sayı 61, 9-29.
- Spuler, B. (2011), *İran Moğolları -Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri /1220-1350*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge, İstanbul.
- Subaşı, Ö. (2022). "Siyasî Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın", *Anasay*, Yıl 6, Sayı 21, 3-49.
- Şahin, S. (2017). *Kıssa-i Temur-Name*, Palet Yay., Konya.
- Şerefüddin Ali Yezdî, (2013) *Emîr Timur-(Zafernâme)*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge, İstanbul.
- Tacû's-Selmânî, (1999). *Tarih-nâme*, (Çev: İsmail Aka), TTK, 2. Baskı, Ankara 1999.

- Temir, A. (2002). "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Cilt VIII, Ankara, 256-264.
- Togan, İ. (2003). "Turkic Dynasties: 9th to 15th Century", *EIC*, (Ed: Suad Joseph, Leiden-Boston), Brill.
- Toğan, İ. (2002). "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Cilt VIII, Ankara, 235-255.
- Tombuloğlu, T. (2020). "Timurlu Devletinde Yapılan İttifak Evlilikleri", *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 4 (2), 322-334.
- Turğut, F. (2017). "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar", *Medeniyet ve Toplum*, Cilt 1, Sayı 1, 93-117.
- Türcan, T. (2010). "Şeriat", *DİA*, 38, İstanbul, 571-574.
- Türkçe Sözlük, (2011), (Haz: Şükrü Halûk Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ürekli, M. (1993). "Celayirliiler", *DİA*, Cilt 7, İstanbul, 264-265.
- Vladımcı, B. Y. (1950). *Cengiz Han*, (Çev: Hasan Ali Ediz), MEB, İstanbul.
- Vladımcı, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (Çev: Abdulkadir İnan), TTK, Ankara.
- Wing, P. (2016). "Introduction and Source for the History of the Jalayirids", *The Jalayirid*, *Edinburgh University Press*, Edinburgh.
- Woods, J. E. (1990). *The Timurid Dynasty*, *Bloomington*, Indiana University.
- Yağlı, A. R. (2016). *Timur Tüzükatı –Bozkırın Töresi-*, (1. Basım), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Yılmaz, B. (2002). *Celayirliiler Kabile-Devlet*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi.
- Yinanç, M. H. (2001). "Celâyir", *İA*, Cilt 3, MEB Yay., Eskişehir 64-65.
- Yinanç, M. H. (1977). "Celâleddin Harzemşah", *İA*, Cilt 3, İstanbul, 49-53.
- Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Yücel, M. U. (2001) "Kalmuklar", *DİA*, Cilt 24, İstanbul, 267-268.
- Yücel, M. U. (2010). *Moğollar Tarihi*, İÜ Ders Kitabı, İstanbul.
- Yüksel, M. Ş. (2009). *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara.
- Yüksel, M. Ş. (2010). "Meşruyet Kaynağı Olarak Timurlu Kadını", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt 14 Sayı 45, 237-246.
- Yüksel, M. Ş. (2011). "Timurlularda Kadın", *Ortaçağda Kadın*, (Ed: Altan Çetin), Ankara, 569-592.
- Zhao, G. Q. (2001). "Marriage as Political Strategy and Cultural Expression: Mongolian Royal Marriages From World Empire to Yuan Dynasty, Yuan shi", *Biographies of Empresses and Imperial Concubines*, Volume 114, New York.
- Zorlu, S. E. (2022). "Eski Türklerde ve Osmanlı Devleti'nde Meşruyet İnancı Bağlamında Devlet Başkanının Belirlenmesi", *Necmeddin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5/2, 501-533.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.04.2024 ✓Accepted/Kabul: 07.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1464342

Research Article/Araştırma Makalesi

Tünay Doğan, N. N. ve Durusoy Öztepe, N. (2024). "Enerji Sektöründe Çalışma Bozucu Davranışlarının Tipolojisi: Kaynakları ve Çeşitleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 209-228.

ENERJİ SEKTÖRÜNDE ÇALIŞMA BOZUCU DAVRANIŞLARININ TİPOLOJİSİ: KAYNAKLARI VE ÇEŞİTLERİ*

Nazan Nur TÜNEY DOĞAN**, Nagihan DURUSOY ÖZTEPE***

Öz

Bu çalışmada, enerji sektöründeki çalışma bozucu davranışların neler olduğunun ortaya çıkarılması; bu davranışların nedenleri ve nasıl önlenebileceğinin açıklığa kavuşturulması amaçlanmaktadır. Bu amaçtan hareketle, çalışmada kritik olaylar tekniği kullanılmış ve bir enerji santralinde çalışan 40 sendikali mavi yakalı işçinin bakış açısından 158 kritik olay analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, çalışma bozucu davranışlar en fazla kişilere yönelik olarak ortaya çıkmakta; bunlar içerisinde, en sık, çalışma arkadaşının zayıf yönleriyle dalga geçme ya da arkadaşının zayıf yönlerini kullanma davranışına rastlanmaktadır. İşyerine ya da üretime yönelik çalışma bozucu davranışlar ise, daha çok işi bilinçli olarak yavaşlatma ve iş saatlerinde başka şeylerle uğraşarak işin kalitesini düşürme davranışları etrafında yoğunlaşmaktadır. Devletten özel sektöre geçilmesi, ücret ödeme düzensizlikleri, motivasyonu düşük yöneticilerin varlığı çalışma bozucu davranışların nedenleri olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışma bozucu davranışların sonucunda örgütsel adalet algısının, iş motivasyonunun, örgütsel bağlılığın, iş veriminin olumsuz etkilendiği; çalışanların özgüveninin azaldığı, öfke ve stres düzeylerinin ile iş kazası sayılarının arttığı bulgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Çalışma bozucu davranışlar, Enerji sektörü, Kritik olaylar tekniği, Geri çekilme, Kötüye kullanma.

COUNTER-PRODUCTIVE WORK BEHAVIORS IN ENERGY SECTOR: RESOURCES AND TYPES

Abstract

In this study, it is aimed to reveal the encountered counter-productive behaviours in energy sector and to clarify the reasons for these behaviours and how they can be prevented. In accordance with this purpose, by using the critical events technique, 158 critical events were obtained from 40 of the unionized blue-collar workers perspective that are employed at a power plant. According to the findings, counter-productive behaviours are mostly directed towards people; among these, the most common behaviour is to use or make fun of the weaknesses of a colleague. On the other hand, counter-productive behaviours towards the production or the work place concentrate on slowing the work consciously and decreasing the quality of the work by dealing with other things during the working hours. Corporatisation, wage payment irregularities, and the presence of low-motivated managers appear to be the causes of counter-productive behaviours. As a result of the counter-productive behaviours, perceptions of organizational justice, job motivation, organizational commitment, and work efficiency were negatively effected, decreased self-confidence, anger, and stress levels among the employees and occupational accidents were increased.

Keywords: Counter-productive work behaviors, Energy sector, Critical events technique, Withdrawal, Abuse.

*Çalışma, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Anabilim Dalı bünyesinde yürütülen "Enerji Sektöründe Çalışma Bozucu Davranışlarının Tipolojisi: Kaynakları, Çeşitleri ve Önlenmesi" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, MUĞLA.

e-posta: nazannurtunay@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9929-3904>)

***Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, DENİZLİ.

e-posta: ndurusoy@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5963-8592>)

1. GİRİŞ

Çalışma tutumları, kişinin işine karşı hislerini, inançlarını ve işine olan bağlılığını ifade eden işine dair değerlendirmeleridir (Judge ve Kammayer Mueller, 2012: 344). Bu tutumlar, çalışan kişilerin ihtiyaçları, işe yönelik beklentileri ve beklentilerin karşılanma düzeyi, duygu, düşünce ve değerleri ile kişilik ve davranış özelliklerine ve geleceğe yönelik kariyer planlamalarına kadar pek çok faktörden etkilenebilmektedir. Bu anlamda, çalışma tutumları olumlu olabileceği gibi, beklentilerin karşılanmaması durumunda olumsuz özellikler de gösterebilmektedir.

Çalışma tutumlarını etkileyen en önemli faktörlerden biri iş tatmini ya da tatminsizliğidir. İş tatmini, kişinin işini ve iş deneyimini değerlendirmesi sonucunda hissettiği olumlu duygusal tutum ya da hoşnutsuzluk durumu olarak tanımlanmaktadır (Locke, 1976: 1304). Bu anlamda, işe karşı duyulan hoşnutsuzluk durumu ise iş tatminsizliğini ortaya çıkarmaktadır. İş tatminsizliği, kişinin çalışma deneyimi neticesinde işine, çalışma ortamına ya da iş arkadaşlarına karşı duyduğu hoşnutsuzluğu, negatif tutum ve davranışları ifade etmektedir (Özdemir, 2006: 80-81). Çalışanlarda iş tatminsizliği, isteksizlik, işe olan ilginin azalması, motivasyon düşüklüğü, devamsızlık ve işyeri barışının bozulması gibi istenmeyen davranışların artmasına neden olabilmektedir.

Kimi zaman kişinin çalıştığı kuruma bağlılığı ve güçlü aidiyet duygusu da çalışmatutumunu etkileyebilmektedir. Örgütsel bağlılık olarak ifade edilen bu durum, kişinin işyerindeki faaliyetlere içten ve güçlü bir katılım göstermesini, işyerinde varlığını sürdürme konusunda güçlü bir istek duymasını ve işyerinin hedef ve çıkarlarına ulaşması konusunda kişinin eylemde bulunmasını sağlayan önemli bir psikolojik durumdur (Mowday vd.,1982: 27; Wiener, 1982: 421). Bu anlamda, örgütsel bağlılığın olmadığı veya zayıf olduğu durumlarda kişinin işyerinin amaç, hedef ve değerlerine önem vermemesi ve olumsuz çalışma tutumu takınması olası görünmektedir. Tam tersi şekilde, işyerinin çalışanın iyiliğini önemsemediği, çalışanın katılımına önem vermediği ya da bunun çalışanlar tarafından hissedilmediği ve yeterli bulunmadığı durumlarda da olumsuz çalışma tutumları ortaya çıkabilmektedir.

Çalışanlar işyerinde farklı nedenlerle birçok olumsuz çalışma tutumu sergileyebilmektedir. Çalışanların olaylar ve durumlar nedeniyle olumsuz hislere kapılıp işyerine veya diğer çalışanlara karşı bilinçli şekilde yapmış olduğu olumsuz davranışlar, çalışma bozucu davranışlar olarak adlandırılmaktadır (Spector ve Fox, 2005: 152). Bu davranışların en önemli özelliği, farkındalıkla yapılması ve çalışanın kasıtlı eylemini içermesidir. Bahsedilen çalışma bozucu davranışlar, tarihte ilk başta aktif ve direkt olarak gösterilirken, zamanla kontrol sistemlerin ve çalışma kurallarının gelişmesiyle birlikte daha dolaylı yollardan; diğer bir ifadeyle gizli gösterilir hale gelmiştir. Bu da çalışma bozucu davranışların varlığını tespit etmeyi ve önlemeyi zorlaştırmaktadır. Çalışma bozucu davranışların ortaya çıkışı ile çalışma koşulları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Tarihsel anlamda da kayıt altına alınan önemli çalışma bozucu davranışlar sanayi devriminin ağır ve insanlık dışı çalışma koşullarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, olumsuz işyeri adalet algısı, iş tatminsizliği, işyeri bağlılığının ve işe adanmışlık duygusunun azalması ile işyerinin ücret, terfi ve kariyer imkânlarına dair olumsuz algılar çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasını koştullamaktadır. İşyerinde ortaya çıkan çalışma bozucu davranışların farklı bir boyutu ise kontrol altına alınmadığı sürece hızla tüm örgüte yayılabilmesi ve hem bireysel hem de örgütsel anlamda krizlere yol açabilmesidir. Pek çok çalışmada, çalışma bozucu davranışların çalışan verimliliğini azalttığı, üretim veya hizmet maliyetlerinin arttığı, ürün ve ekipmanlara zarar verdiği, işçi devir oranlarını arttırdığı, çalışanların memnuniyetini azaltarak işle ilgili stres yaşamalarına neden olduğu bulgulanmıştır (Moretti, 1986; Penney ve Spector, 2005; Küçük, 2019).

Bu çalışmanın temel amacı; çalışma bozucu davranışların hangi biçimlerde ortaya çıktığını tespit ederek, bunların nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymaktır. Araştırma, enerji sektöründe faaliyet gösteren bir işyerinde sendikali mavi yakalı çalışanlarla gerçekleştirilmiştir. Çalışma bozucu davranışlarla ilgili alan yazında yapılan çalışmaların önemli bir kısmı hizmetler sektöründe faaliyet gösteren beyaz yakalı çalışanlarla gerçekleştirilmiş; mavi yakalı çalışanların ağırlıkta olduğu üretim sektörlerinde bu konuda detaylı çalışmaların yapılmadığı gözlemlenmiştir. Önemli sektörlerden biri olan enerji sektöründe çalışma bozucu davranışların hangi biçimlerde ortaya çıktığına dair henüz yeterli çalışma bulunmamaktadır. Ancak enerji sektörünün entegre yapısı nedeniyle, bir kurumda çalışma bozucu davranış nedeniyle doğabilecek bir krizin tüm sektörlerle yayılması muhtemel görünmektedir. Bu anlamda, enerji sektöründe doğabilecek çalışma bozucu davranışların türleri ve nedenlerinin ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Bununla birlikte, çalışmanın ayırt edici başka bir özelliği de çalışmaya katılan kişilerin

Özete

sendikali çalışanlar olmasıdır. Çalışma bozucu davranışların, çalışma şartları ağır, çalışanların haklarını tam olarak alamadığı veya korku kültürü ile yoluna devam eden bir işyerinde ortaya çıkması doğaldır. Fakat sendikal haklardan yararlanan, ücretleri piyasa şartlarının üzerinde olan ve iş- özel yaşam dengesini bozmayacak çalışma saatlerine sahip işyerlerinde de bu tarz davranışlarla karşılaşılabilir. Literatüre bakıldığında çalışma bozucu davranışlar ile ilgili genellikle farklı ülkelerin iş kültürüne uygun ölçekler geliştirilmiş ve Türkiye’de yapılan çalışmalarda da büyük ölçüde bu ölçekler kullanılmıştır. Ancak bu çalışmada, çalışma bozucu davranışların tipolojisi, nedenleri ve sonuçları nitel araştırma tekniklerinden biri olan “Kritik Olaylar Tekniği” kullanılarak ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmada ilk olarak, çalışma bozucu davranış kavramı, nedenleri, nasıl sınıflandırıldığı, sonuçları ve önlenmesine dair literatür incelenmiş; ardından enerji sektöründe mavi yakalı çalışanlar ile gerçekleştirilen alan araştırma bulguları yorumlanmıştır. Kritik olaylar tekniği kullanılarak elde edilen veriler, Robinson ve Bennet’in (1995) yapmış olduğu ve benzer çalışmalarda sıklıkla kullanılan çalışma bozucu davranış tipolojisi baz alınarak sınıflandırılmış; çalışma bozucu davranışların nedenleri ise Marcus ve Schuler’in (2004)’te yapmış olduğu sınıflandırmaya uygun şekilde tetikleyiciler, eğilim, fırsat, içsel kontrol şeklinde kategorileştirilmiştir.

2. ÇALIŞMA BOZUCU DAVRANIŞ KAVRAMI VE BU DAVRANIŞLARIN SINIFLANDIRILMASI

Çalışma bozucu davranışlar pek çok araştırmacı tarafından farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Genel olarak, bir işyeri üyesince gerçekleştirilen işyerine ve işyerinin diğer üyelerine yönelik zarar verici, yıkıcı ya da açıkça fayda sağlamayacak davranışlar olarak tanımlanan çalışma bozucu davranışlar, sabotaj, iş yavaşlatma, hırsızlık, zamanı boşa harcama ve dedikodu yapma gibi işyerine ya da işyerindeki kişilere zarar veren doğrudan ya da dolaylı tüm davranışları içerebilmektedir (Hogan ve Hogan, 1989; Lau vd. 2003; Marcus ve Schuler, 2004; Spector ve Fox, 2005; Doğan ve Kılıç, 2014). Bu anlamda, çalışma bozucu davranışlar yalnızca işverene ait varlıklara zarar verme ya da işin kalitesini ve niceliğini bilerek düşürme gibi işyeri normlarına aykırı davranışları değil, aynı zamanda işyerindeki diğer çalışanlara ya da paydaşlara zarar veren ya da vermeyi amaçlayan toplumsal normlara uymayan kötü amaçlı davranışları da içerebilmektedir.

Sackett ve De Vore (2001: 145-146), bir davranışın çalışma bozucu davranış olarak adlandırılabilmesi için üç önemli kriterden bahsetmektedir. Bunlardan ilki, gerçekleştirilen davranışın direkt zarar vermese de zarar verme potansiyeli taşıması gerekmektedir. İkinci olarak, bu davranışın yasadışı, ahlaka aykırı veya sapkın davranışlar gibi birbirleri ile kesişen özellik göstermesi yani genel bir ifadeyle ahlak dışı davranış olarak nitelendirilmesi gerekmektedir. Üçüncü ve en önemli ölçüt ise davranışın bilinçli bir şekilde yapılmış olmasıdır. Bu anlamda çalışma bozucu davranışlar, çalışanlar tarafından farkındalıkla ve önceden planlanmış şekilde gerçekleştirilen, çalışanın “kendi kontrolü altındaki”, başka bir ifade ile iradeye bağlı davranışlardır (Sackett ve De Vore, 2001: 146; Gruys ve Sackett, 2003: 30; Marcus ve Schuler, 2004: 648; Spector ve Fox, 2005: 152). Dolayısıyla kasıtlı olmadan yapılan ve/veya sonuçları öngörülmeden yapılan davranışlar çalışma bozucu davranış olarak kabul edilmemektedir.

Yapılan araştırmalar, çalışma bozucu davranışların oldukça geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermektedir. Her ne kadar bu davranışlar belirli başlıklar altında toplanarak sınıflandırılmış olsa da bunların boyutlarına ve neye göre belirlendiğine dair bir netlik bulunmamaktadır. Doğrudan çalışma bozucu davranışları tanımlamamakla birlikte 1961 yılında yayımladığı ve saldırganlık davranışlarının psikolojik boyutlarını ve nedenlerini ele aldığı “Salırganlığın Psikolojisi” kitabı ile Buss, çalışma bozucu davranışların tanımlanması açısından önemli bir öngörü sunmaktadır. Buss (1961)’a göre saldırgan davranışlar; fiziksel-sözel, aktif-pasif, doğrudan-dolaylı olmak üzere ikili boyutlara ayrılmaktadır. Buna göre saldırganlığın sözel biçimleri, eylemler yerine sözlerle başkalarına zarar verme çabalarını içerirken, fiziksel saldırganlık biçimleri, mağdura bir şekilde zarar vermeyi amaçlayan açık eylemleri içermektedir. Doğrudan saldırganlık biçimleri, zararın doğrudan mağdura iletildiği saldırılardır; dolaylı biçimler ise, diğer failerin eylemleri yoluyla veya mağdurun değer verdiği kişilere veya nesnelere saldırılar yoluyla zarar verilmesini içermektedir (örn. mağdurun mülküne, ailesine ya da himaye ettiği kişiye zarar vermek gibi). Son olarak, aktif saldırganlık bazı davranışların sergilenmesi yoluyla zarar üretirken, pasif saldırganlık bazı eylemlerin engellenmesi yoluyla zarar vermektedir. Buss (1961)’a göre biri hakkındaki asılsız söylentileri inkâr edememek, ihtiyaç duyulan bilgileri iletmemek, telefon çağrılarını geri dönüş sağlamamak, birine karşı “sessiz muamele” yapmak sözel-pasif davranışlardır. Biri hakkında yanlış söylentiler yaymak, birinin fikirlerini küçümsemek, hakaret, bağırma, statü ve otorite gösterisi sergilemek, küçümseyici ve üstün bir tavırla davranmak sözel aktif davranışlara örnek gösterilmektedir. Fiziksel pasif davranışlar, önemli konularda başkalarının eylemini geciktirmesine neden

Özete

olmak, bireyin refahını veya güvenliğini koruyacak adımları atmamak, birey girdiğinde çalışma alanını kasıtlı olarak terk etmek, başkalarının kendilerini ifade etme fırsatlarını azaltmak gibi eylemleri içermektedir. Bireye ait mülkün çalınması veya tahrip edilmesi ya da bireyin ihtiyaç duyduğu kaynakları gereksiz yere tüketmek, itmek, vurmak gibi fiziksel davranışlar ile hedefe yönelik olumsuz veya müstehcen hareketler ise fiziksel-aktif hareketler olarak tanımlanmıştır.

Hollinger ve Clark (1983) "Çalışan Hırsızlığı" adlı kitabında çalışan sapkınlığını "mülke zarar" ve "üretim zarar" olmak üzere iki sınıfta ele almışlardır. Bir çalışanın işyerine ait para ya da malı yetkisiz olarak alması, zimmetine geçirmesi veya işyerine ait mal ve varlıklara zarar vermesi işyeri mülkiyetine zarar verme davranışlarına örnek gösterilirken; yavaş veya özensiz çalışmak, hastalık iznini suiistimal etmek, uzun kahve molaları, işte alkol ve uyuşturucu kullanımı ve işe geç gelip erken ayrılma gibi iş yapış şekline ait standartların ihlal edilmesi ve iş veriminin düşmesine yönelik davranışları ise üretime zarar veren davranışlar olarak tanımlanmışlardır.

Robinson ve Bennet (1995: 565) ise mülkiyete ve üretime verilen zararlara ek olarak kişisel saldırganlık ve politik saldırganlık davranışlarını da eklemişler ve çalışma bozucu davranışları toplam dört boyutta incelemişlerdir. Bu sınıflandırmada çalışma bozucu davranışlar, işyerine karşı (örgütsel sapkınlık) ve işyerindeki diğer çalışanlara karşı (bireysel sapkınlık) gösterilen davranışlar olarak ikiye ayrılmıştır. Ayrıca bu sapkın davranışlar, niteliğine göre ciddi ve önemsiz olmak üzere iki boyutta daha analiz edilmiştir. Bu sınıflandırmaya göre üretime karşı sapkınlık, işyerinde belirlenmiş kuralların dışına çıkarak kaliteyi düşüren davranışlar olup, örgütsel sapkınlığın daha hafif boyutundaki davranışları işaret etmektedir. Örneğin, işe geç gelme, işten erken ayrılma, aşırı molalar verme, işi yavaşlatma ve işyeri kaynaklarını israf etme bu davranışlara örnek olarak gösterilmektedir. Mülkiyete karşı sapkınlık ise işyerindeki mallara zarar verme şeklinde ortaya çıkan daha ciddi boyuttaki çalışma bozucu davranışlardır. Örneğin, işyeri ekipmanlarının sabote edilmesi, rüşvet alma, çalışılan saat hakkında yalan söyleme, hırsızlık yapma davranışları bu gruba girmektedir (Robinson ve Bennett, 1995: 565). Bu sınıflandırmaya göre kişilere yönelik saldırgan davranışlar ise, işyerindeki diğer çalışanlara karşı gösterilen saldırgan davranışları ifade etmekte olup, kişisel saldırganlık ve politik saldırganlık olmak üzere iki boyutta incelenmektedir. Kişisel saldırganlık, işyerindeki diğer kişilere karşı cinsel ya da sözlü tacizde bulunmak, çalışma arkadaşlarının eşyalarını çalmak, çalışma arkadaşlarını tehlikeye atmak gibi davranışları içermekte ve ciddi boyuttaki davranışlar olarak sınıflandırılmaktadır. Politik saldırganlık ise, işyerindeki diğer kişilere karşı kayırcı ya da dışlayıcı davranışları içermekle birlikte, kişisel saldırganlığa göre daha hafif düzeydeki davranışları içermektedir. Örneğin; çalışma arkadaşları hakkında dedikodu yapma, çalışma arkadaşlarından birini kayırma ya da suçlama, başkalarıyla yararsız rekabet içine girme, kişinin yalnızlaştırılması, iletişiminin kesilmesi, yok sayılması, dalga geçilmesi bu davranışlara örnek olarak gösterilmektedir (Robinson ve Bennett, 1995: 565).

Baron ve Neuman (1996: 163-164) 178 kişi ile yaptıkları anket çalışmasından elde ettikleri bulgularla Buss (1961)'un sınıflandırma çalışmasını geliştirerek, çalışma bozucu davranışları, tanık olunan ve deneyimlenen saldırgan davranışlar olmak üzere iki grupta toplamış; bunları ise kendi içerisinde fiziksel-sözlü, aktif-pasif, dolaylı-dolaysız olmak üzere farklı boyutlarda incelemişlerdir. İşyerlerinde saldırganlığın gizli biçimleri (sözlü, dolaylı, pasif), açık (fiziksel, doğrudan, aktif) saldırganlık biçimlerinden daha sık görülmekte ve etki/tehlike oranının maksimuma çıkarılmasında oldukça etkili olabilmektedir. Aynı çalışmada, hem tanık olunan ve hem de deneyimlenen saldırganlık açısından, sözel saldırganlığın fiziksel saldırganlığa; pasif saldırganlık biçimlerinin aktif saldırganlık biçimlerine, doğrudan saldırganlık biçimlerinin ise dolaylı saldırganlık biçimlerine göre anlamlı derecede daha sık ortaya çıktığını bulmuşlardır. İşyerlerinde sözlü ve pasif saldırganlık biçimlerinin, fiziksel ve aktif saldırganlık biçimlerine göre daha sık görülmesi her iki cinsiyetten çalışanların da genellikle gizli saldırganlık biçimlerine giriştiklerini göstermektedir (Baron ve Neuman, 1996). Yazarlar, doğrudan saldırganlık biçimlerinin dolaylı saldırganlık biçimlerine göre çok daha sık görülmesinin beklenenin aksine olduğunu belirtmektedir. Bu durumun nedeni, dolaylı saldırganlık biçimlerinin etki/tehlike oranını en üst düzeye çıkarmada yeterince etkili olmamasıdır. Ayrıca, doğrudan davranışların dikkat çekme potansiyelinin daha yüksek olduğunu ileri sürmektedirler.

Literatürde 80'den fazla farklı çalışma bozucu davranış türü bulunmaktadır. Örneğin, Gruys (1999: 78-81) yaptığı literatür taraması sonucunda 87 farklı çalışma bozucu davranış biçimi tespit etmiş; kullandığı istatistiksel teknikler aracılığıyla bu 87 farklı çalışma bozucu davranış biçimini 11 faktöre indirgemmiştir. Buna göre, hırsızlık ve ilgili davranışlar (mal kaçırmak, para çalmak, mal ve hizmetlerin tanıklara hediye edilmesi, çalışanlara

Özetepe

tanımlanan indirimlerin kötüye kullanılmasına yönelik davranışlar), mülkün tahribi (işyeri mülkiyetine zarar vermek ya da yok etmek), bilginin kötüye kullanımı (işyerine ait gizli bilgileri dışarıdakilerle paylaşmak, sahte kayıtlar oluşturmak), zaman ve kaynakların kötüye kullanımı (çalışma saatlerinde herhangi bir kişisel nedenle zaman harcamak, boşa zaman geçirmek, kendisine verilen malzemeleri boşa kullanmak, özel işlerle meşgul olmak), güvenli olmayan davranış (kişinin kendini ve işin güvenliğini tehlikeye atacak davranışları bilinçli olarak yapması, güvenlik önlemlerini ve işaretlerini öğrenmemesi veya bunlara uymaması), düşük katılım (hasta değilken hastaymış gibi rapor almak, mazeretsiz işe gelmemek ya da işe geç kalmak), düşük kalitede iş (İşi bilerek yavaş ya da özensiz yapmak), alkol kullanımı, uyuşturucu kullanımı, uygunsuz sözlü eylemler ve uygunsuz fiziksel eylemler (işyeri paydaşlarına ve çalışanlarına karşı uygunsuz sözel eylemler ve fiziksel şiddet ile cinsel tacizde bulunmak) on bir sapkın davranış kategorisini oluşturmaktadır. Gruys ve Sackett ise 2003 yılında, bu 11 çalışma bozucu davranışın “kişi-örgüt arasında” ve “göreve yönelik” davranışlar olmak üzere temel iki boyutta ele alınabileceğini belirtmişlerdir (Gruys ve Sackett, 2003: 40-41).

Çalışma bozucu davranışlar hakkında yapılan tüm çalışmaları derleyen ve sonrasında genel olarak çok kabul görmüş sınıflandırmalardan bir diğeri ise Spector vd. (2006: 448-450) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada çalışma bozucu davranışlar; örgütsel ve kişisel olmak üzere iki farklı perspektif ile araştırılıp beş alt boyutta gruplanmıştır. Bunlar; kötüye kullanma, üretimden sapma, sabotaj, hırsızlık, geri çekilme olmak üzere 5 boyut olarak incelenmektedir. Kötüye kullanma (abuse); işyerinde başkalarına yönelik yapılan zararlı bireysel davranışları kapsarken; üretimden sapma (production deviance), işin kalitesini bilinçli olarak düşürmeyi ifade etmektedir. Sabotaj (sabotage), işyerine ya da çalışma arkadaşlarına ait eşya ve malzemelerin zarara uğratılması olarak tanımlanırken; hırsızlık (theft); çalma ya da hizmet ve ürünleri ücretsiz sunma şeklinde görülebilmektedir. Geri çekilme (withdrawal) ise, yazılı ve sözlü kurallara karşı iş sürelerine uymama, devamsızlık, izinleri amacına yönelik kullanmama gibi davranışları kapsamaktadır Yazarlar, taciz ve sabotajın öfke ve stresle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu, hırsızlığın duyguyla ilişkili olmadığını, geri çekilmenin ise can sıkıntısı ve üzgün olma ile ilişkili olduğunu bulgulamışlardır.

3. ÇALIŞMA BOZUCU DAVRANIŞLARIN NEDENLERİ

Çalışma bozucu davranışlar, bir kişinin çalışma ortamında sergilediği, işyerine ve diğer çalışanlara açıkça zarar veren olumsuz tutum ve eylemleri ifade etmektedir. Sonuçları itibariyle hem çalışan performansını hem de işletme verimliliğini olumsuz yönde etkileyebilen bu davranışların birçok nedeni bulunmaktadır. Literatürde bu nedenler genellikle işyeri kültürü, çalışma koşulları, çevresel faktörler, rol modeller, kişilik, stres, iş tatminsizliği, örgütsel adaletsizlik algısı gibi çeşitli faktörlerle ilişkilendirilmektedir. Buradaki nedenler tek bir çalışma bozucu davranışa neden olabildiği gibi birden fazla çalışma bozucu davranışa da neden olabilmektedir.

Çalışma bozucu davranışların en sık karşılaşılan nedenlerinden biri olarak değerlendirilen “durumsal faktörler” pek çok çalışmada, yapılan iş, çalışılan işyeri ve yöneticilerle ilişkilendirilen faktörler olarak tanımlanmıştır. Örneğin, iş tatminsizliği, örgütsel adaletsizlik ve haksız muamele algısı (Neuman ve Baron, 1998; Fox vd., 2001; Cohen-Charash ve Spector, 2001; Polatçı vd., 2014), örgütsel bağlılığın azalması ve düşük düzeyde işe adanmışlık (McCroskey, 2007; Ariani, 2013), örgütün ücret, terfi ve kariyer imkânlarında eşitsizlikler gibi işle ilgili faktörlerin çalışma bozucu davranışlarla yüksek düzeyde ilişkili olduğunu bulgulayan çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Neuman ve Baron’a göre (1998: 404), işyerinin küçülmeye gitmesi, işten çıkarmaların artması, ücret kesintileri ya da ücretlerin dondurulması, yönetimde yaşanan değişiklikler, çalışan performansının bilgisayarla izlenmesi ve bütçe kesintilerini içeren değişikliklerin tümü işyeri saldırganlığının “durumsal” başka bir ifade ile örgütsel nedenlerini oluşturmaktadır. Benzer şekilde Lau vd. (2003: 81-82) de işyerinin denetim yapısı, disiplin yaptırımları ve işyerinin kültürel etmenleri gibi işyeri faktörleri ile işin zorluğu, görev rotasyonu, iş yaparken özerk hissedebilme gibi işle ilgili durumların da çalışma bozucu davranışlarla ilişkili olabildiğini bulgulamışlardır. Tüm bunlarla birlikte, yüksek sıcaklık, yüksek nem, aşırı soğuk, zayıf aydınlatma, yetersiz hava kalitesi, yüksek gürültü seviyeleri ve kalabalık çalışma ortamı gibi çevresel faktörlerin de işyerinde saldırgan davranışların görülme sıklığı ile ilişkili olabileceğini ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Neuman ve Baron, 1998: 405). Polatçı vd.’nin (2014: 8) çalışmasında, kişi-işyeri uyumunun çift yönlü olarak arttığında kişinin işe bağlılığı ve motivasyonun artacağı, böylece çalışma bozucu davranış gösterme eğiliminin azalacağı; kişi- işyeri uyumu azaldığında ise çalışanın yabancılaşarak çalışma bozucu davranışlara olan eğiliminin artacağı öne sürülmektedir. Bu anlamda, çalışma bozucu davranışların engellenebilmesinde çalışan ile yapılan iş ve çalışılan işyeri uyumunun sağlanması oldukça önem arz etmektedir.

Özetepe

Neuman ve Baron (1998: 402-403), işyerindeki artan işgücü çeşitliliği ve norm ihlallerini saldırgan davranışların “sosyal nedenleri” olarak tanımlamışlardır. Örneğin; yaş, cinsiyet, etnik köken, kültür, fiziksel ve/veya zihinsel yetenekleri bakımından birbirinden farklı kişilerin varlığı, kişiler arasında iletişimde zorluklara ya da karşılıklı önyargılara yol açtığı ölçüde saldırganlık davranışlarını arttırılabilmektedir. Ya da bazı saldırgan davranışların “normal olarak” kabul edilmesi, yapılan işin doğasından kaynaklandığının düşünülmesi ya da çekişmeli bir örgütsel iklimin ve sert davranışların bazı mesleklerde özellikle teşvik edilmesi ve beslenmesi işyerinde saldırgan davranışları arttırılabilmektedir.

Yapılan araştırmalar, çalışma bozucu davranışların özellikle örgütsel ya da durumsal nedenlere daha fazla bağlı olabileceğini ifade etse de bazı kişilik özellikleri ile bazı his ve düşüncelerin de çalışma bozucu davranışlara yol açabileceğini ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Çalışma bozucu davranışlara yol açan “bireysel faktörler” daha çok yaş, cinsiyet, eğitim gibi demografik özellikler ile kişilik, öz yeterlilik algısı, pozitif ve negatif duygusallık, kontrol odağı gibi kişisel duygu, düşünce ve davranışları içerebilmektedir. Lau vd. (2003: 80), genç ve tatminsiz çalışanların yaşlı olanlara göre daha fazla çalışma bozucu davranış sergilediğini; kadınların ise erkek çalışanlara göre ev ve çocuk bakım yükümlülükleri nedeniyle işe devamsızlıklarının daha fazla olduğunu bulgulamıştır. Fox vd. (2001: 299-302), kızgınlık, kaygı, sıkıcılık ve depresyon olarak ele alınan negatif duyguların çalışma bozucu davranışlarla pozitif yönde ilişkili olduğunu; Bolton vd. (2010: 539) ise uyumsuz ve vicdanlı olma faktörü düşük olan kişilerin daha çok çalışma bozucu davranışlara yöneldiğini bulgulamışlardır. Benzer şekilde, Bennet ve Robinson (2000: 356), başkalarının duygularını kendi çıkarlarına göre manipüle eden makyavelist kişilerin bireysel ilişkilerde daha fazla sapkınlık sergileyebileceğini; Penny ve Spector (2002: 131) ise narsist kişilerin öfke ve/veya diğer duygularda kontrol zorluğu yaşadığı için hem çalışma arkadaşlarına hem de mülkiyete zarar verme eğilimlerinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Neuman ve Baron (1998: 405-406), A tipi kişilik özelliklerine sahip olan bireylerin saldırganlık ve sinirlilik eğilimlerinin yüksek olması; öz denetimleri düşük bireylerin ise toplumsal duyarlılıklarının düşük olması ve çatışma durumlarında daha az uzlaşmacı ve başkalarına karşı davranışlarında daha çok kışkırtıcı olabilmeleri nedeniyle daha fazla saldırganlık gösterebilecekleri ileri sürmüşlerdir. Tam tersi bir şekilde, yüksek içsel kontrol ve pozitif duygusallığa sahip bireyler ile dürüstlük ilkesine önem veren ve iş sadakati yüksek olan bireylerin çalışma bozucu davranış gösterme eğiliminin azaldığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (Spector ve Fox, 2002; Marcus ve Schuler, 2004).

Çalışma bozucu davranışların nedenlerini tartışırken, bunları birbirinden kesin çizgilerle ayırıp gruplandırmak pek de mümkün görünmemektedir. Gerek örgütsel gerekse kişisel stresörler çalışma bozucu davranışların nedenlerinin çok yönlü, etkileşimsel ve döngüsel olabileceğini göstermektedir. Çoğu durumda bireylerin ruh hali ve duygusal durumu işle ilgili stresörleri nasıl algıladıklarını ya da iş ile ilgili stres kaynakları çalışanların ruh halini ve duygusal durumunu etkileyebilmektedir. Örneğin, yüksek düzeyde olumsuz ruh hali yaşayan kişiler iş stresörlerine karşı aşırı tepki gösterebilmekte ya da örgütsel stresörler arttıkça çalışanlarda motivasyon kaybı, stres artışı, adalet algısının ve işyeri bağlılığının azalması, performans düşüklüğü gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Fox vd. (2001: 298-302) işyeri kısıtlamalarının, kişilerarası çatışmanın ve algılanan işyeri adaletsizliğinin iş stresi oluşturduğu, çalışma bozucu davranışın bir gerilme tepkisi olduğu ve bu olumsuz duygunun stres/gerginlik ilişkisine aracılık ettiği çıkarımlarını yapmışlardır. Benzer şekilde, Martinko vd. (2002: 37), çalışma bozucu davranışların hem kişisel hem de durumsal nedenlerinin, bilişsel işleme sürecinden sonra negatif duygulara yol açacağını ve son olarak çalışma bozucu davranışların görülmesine neden olacağını öne sürmüşlerdir. Dolayısıyla çalışma bozucu davranışların nedenlerini yalnızca durumsal (dışsal) ve kişisel (içsel) nedenler olarak ayırmak ve bunlar arasındaki ilişkiyi görmezden gelmek kısıtlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır. Marcus ve Schuler (2004), durumsal ve kişisel nedenlere kontrol ve motivasyon faktörlerini de dahil ederek, çalışma bozucu davranışların nedenlerini tetikleyiciler, fırsatlar, içsel kontrol ve eğilimler olmak üzere dört boyutta analiz etmişlerdir. Tetikleyiciler, çalışma bozucu davranışı tetikleyen dış olaylar ya da bu tür olayların yarattığı içsel algılar olarak tanımlanmıştır. Örneğin, ücret kesintileri ve bunun yarattığı adaletsizlik algısı, hayal kırıklığı, düşük iş memnuniyeti ve artan stres çalışma bozucu davranışları tetikleyen nedenler arasında sıklıkla ifade edilmektedir. Fırsatlar ise algılanan grup normları, beklenen grup yaptırımları, algılanan örgütsel izleme, örgütsel yaptırımlar ve algılanan işsizlik riski gibi çalışma bozucu davranışların uygulanmasını kolaylaştıran herhangi bir durum ya da durum algısı olarak tanımlanmaktadır. İçsel kontrol, çalışma bozucu davranışların oluşmasına karşı bir bariyer görevi görebilecek vicdanlılık, dürüstlük, güvenilirlik, yüksek öz saygı, yüksek öz kontrol, bilişsel yetenek, duygusal denge gibi tüm istikrarlı bireysel özellikleri ifade etmektedir. Eğilimler ise yapılan hareketin kendisini ya da sonuçlarını bilerek ve isteyerek çalışma

Özetepe

bozucu davranış yapmaya iten heyecan ve uyarıcı arama, saldırganlık, güç ihtiyacı, manipülatiflik gibi kişisel özellikler olarak tanımlanmaktadır (Marcus ve Schuler, 2004: 650-651). Marcus ve Schuler'in yapmış olduğu bu çalışmada içsel kontrolün çalışma bozucu davranışların oluşmasında ya da engellenmesinde en önemli faktör olduğu ortaya çıkmıştır.

4. YÖNTEM

Araştırmacının temel amacı, çalışma bozucu davranışların hangi biçimlerde ortaya çıktığını, nedenlerini ve bu davranışların sonuçlarını ortaya koymaktır. Araştırma, Ege Bölgesi'ndeki enerji sektöründeki sendikali çalışanların bulunduğu iş yerlerinde 40 mavi yakalı çalışanla gerçekleştirilmiştir. Literatüre bakıldığında, Türkiye'de önemli sektörlerden biri olan enerji sektöründe "Çalışma Bozucu Davranışlara" ve bunların nedenlerine dair henüz bir çalışma bulunmamaktadır. Araştırmaya temel teşkil edecek veriler, çalışma bozucu davranışlarla ilgili henüz hiç kullanılmamış bir nitel araştırma tekniği olan "Kritik Olay Tekniği" ile elde edilmiştir. Tekniğin veri toplama aşaması, olayı yaşayan ve gözlemleyen kişilerin, konuya özgü her zamankinden farklı buldukları olayları nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte aktarmasıyla gerçekleşmektedir. Katılımcıların verdikleri sözel bilgiler, yatay ve dikey okumalarla sistematik ve tümevarımsal olarak sınıflandırılmaktadır. Kritik olaylar tekniğinin kullanımının yaygınlaşması birlikte, bu tekniğin geçerli ve güvenilir olup olmadığını dair pek çok analiz gerçekleştirilmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar sonucunda tekniğin, görünüm geçerliliği, gözlemciler arası güvenilirliği, çapraz durum analizleri, içerik analizleri, kapsam geçerliliği ve test/re-test sonucunda güvenilirlik ve kapsam geçerliliğinin yeterli bulunduğu ortaya konulmuştur (Butterfield, 2005; Chell, 2004).

Araştırma kapsamında, çalışanların bakış açısından 158 kritik olay elde edilmiştir. Veriler, hazırlanan çalışma formuna, katılımcıların çalışma ortamında karşılaştıkları olayları yazılı anlatmaları yoluyla toplanmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular, benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılmış; aktarılan olaylardaki çalışma bozucu davranışlar Robinson ve Bennet'in (1995) yapmış olduğu ve benzer çalışmalarda sıklıkla kullanılan çalışma bozucu davranış tipolojisi baz alınarak sınıflandırılmıştır. Buna göre elde edilen bulgular, örgütsel ve kişisel bazda çalışma bozucu davranışlar olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Örgütsel bazda çalışma bozucu davranışlar, daha az önem derecesine sahip olan üretime karşı ve daha ciddi önem derecesine sahip olan mülkiyete karşı yapılan bozucu davranışlar olarak gruplandırılırken; kişisel çalışma bozucu davranışlar, daha az önem derecesine sahip olan politik davranışlar ve daha ciddi önem derecesine sahip olan kişiler arası davranışlar olarak incelenmiştir. Aynı şekilde çalışma bozucu davranışların nedenleri Marcus ve Schuler'in (2004)'te yapmış olduğu sınıflandırmaya uygun şekilde tetikleyiciler, eğilim, fırsat, içsel kontrol şeklinde kategorileştirilmiştir.

5. BULGULAR

5. 1. Demografik Bulgular

40 görüşmecinin 2'si kadın 38'i erkektir. Katılımcıların 3'ü 17-22 yaş arasında, 4'ü 23-28 yaş arasında, 7'si 29-34 yaş aralığında, 12'si 35-40 yaş arasında, 6'sı 41-46 yaş aralığında, 3'ü 47-52 yaş arasında, 2'si 53-58 yaş arasında ve son olarak 3'ü 59 ve üzeri yaşlardadır. Ayrıca katılımcılardan 5'i ilkökul, 12'si ortaokul, 17'si lise ve 6'sı önlisans mezundur.

5. 2. Üretime Karşı Yapılan Çalışma Bozucu Davranışlar

Araştırmada, üretim süreçlerine yönelik en yaygın çalışma bozucu davranışlardan biri "**bilinçli iş yavaşlatma**" olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, çalışanlar, benzer işlerin aynı zaman diliminde tamamlanmaması ve iş bitiminde ortaya çıkan üretim miktarlarının eşitsizliği konusunda şikâyetçi olmaktadır. Ayrıca, işi bilinçli olarak yavaşlatan çalışanların iş yükünün, görevlerini zamanında yerine getiren çalışanlara aktarılması, doğru davranışın adeta cezalandırılması durumunu doğurmaktadır. Bu durum, dürüst çalışanların kendilerini kötü hissetmelerine, örgütsel adalet algısının zedelenmesine ve iş motivasyonunun düşmesine yol açmaktadır. Çalışma bozucu davranışlar literatürünün önde gelen isimlerinden Spector'un (2006) tanımında da belirtildiği gibi, bilinçli iş yavaşlatma davranışlarının sonucunda verimlilik ve üretimde düşüşler gözlemlenebilmektedir.

"Bazı arkadaşlar aynı işi bir saatte yapıyorlar ben 15 dakikada yapıyorum. Tabi hemen sonrasında hemen yeni bir iş yüklüyorlar. Kendimienayi gibi hissediyorum. Çalışma şevkim kalmıyor." K.10

Öztepe

"Bazı çalışma arkadaşlarım vardiyanın bitmesine 1 saat kala yaptıkları işleri ağırdan alıyorlar. Sonra onların yapması gereken işleri ben yapıyorum." K.2

Benzer şekilde, çalışanların kendilerine verilen görevi yerine getirmek istememeleri, işe uyum sağlayamamaları ya da görevi yerine getirmede güçlük yaşamaları durumunda, genellikle **"bilinçli olarak eksik veya hatalı iş yapma"** şeklinde sessiz bir tepki sergiledikleri gözlemlenmektedir. Gruys ve Sackett (2003), işin kasıtlı olarak özensiz yapılması suretiyle iş kalitesinin düşürülmesini çalışma bozucu davranışlar kategorisinde değerlendirmektedir. Aşağıdaki görüşmeciler, bu tür davranışların bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiğini ve kasıtlı olarak yapılan bu eylemlerin, diğer çalışanların iş yükünü artırarak genel motivasyon kaybına yol açtığını ifade etmektedir.

"Bazı iş arkadaşlarımız kendi çıkarları için bilerek uyarıldığı halde işi yanlış yapıyorlar." K.15

"Vardiyalı çalışanların bir yerde dört kişi vardiyalı çalışıyor. Bu dört kişiden bir kişi görevini yapmıyor. Bu da diğer dört kişinin verimini düşürüyor." K.27

"Bazı çalışma arkadaşlarımız yapması gereken işleri ve görevleri aksatmakta veya eksik yapmaktadır. Bu durum işlerin yetişmesi açısından diğer arkadaşlarına fazla iş olarak geri dönmektedir." K.8

Çalışanların **"yapmak istemedikleri işlerden kaçınmak amacıyla bahaneler üretmesi"** bir diğer çalışma bozucu davranış olarak ifade edilmektedir. Bu tür vakalarda, çalışanların kendilerine verilen görevleri zorluk derecesine göre sınıflandırdıkları ve daha zorlu işlerden sağlık sorunlarını veya bilgi eksikliğini öne sürerek kaçındıkları gözlemlenmiştir. Görüşmeciler, meslektaşlarının yapmaktan kaçındığı görevleri üstlenmek zorunda kaldıklarını, bunun sonucunda iş yüklerinin arttığını dile getirmişlerdir. Bu tür bir davranış, hem işi üstlenmek zorunda kalan çalışanın motivasyonunu olumsuz etkilemekte hem de işten kaçınan meslektaşına karşı olumsuz duygular beslemesine yol açmaktadır.

"Aynı işi yaptığımız işyerinde zorunlu sosyal işler de yapılması gereken işleri bazı arkadaşların zamanım yok, başka işim var diyerek işi benim üstüme yük bindirmeleri zoruma gidiyor." K.36

"Sık sık hastalığını kullanan arkadaşım işi hep kolay yönüne geçti. Bütün ağır işleri bana yükledi. Dışarıda da bunu başkalarına anlatıp dalga geçince çok kızdım." K.38

"Hepimiz aynı görevde olduğumuz halde zor bir iş çıkınca, ben bundan anlamam diyerek kaytaran bir arkadaş çıkıyor. Hepimiz aynı eğitimi aldığımız halde ben anlamıyorum demelerine çok kızıyorum." K.4

Görüşmecilerin aktardığı bir diğer çalışma bozucu davranış **"çalışmadığı halde çalışıyor gibi görünme"** durumudur. Robinson ve Bennett (1995), iş saatleri konusunda yalan söylemeyi çalışma bozucu davranışlar kapsamında değerlendirmiştir. Bu tür bir davranışa maruz kalan çalışanlar, işlerine karşı motivasyon kaybı yaşadıklarını dile getirmişlerdir.

"Bazı arkadaşlarımın benim üzerimden bir şeyler yapıyormuş gibi davranıp kendini göstermesi benim çalışma isteğimi engelliyor." K.3

"İşyerlerinde çalışanlardan biri veya birkaçı hiçbir şey yapmadan her şeyi yapıyormuş gibi görünüyorlar. Kısacası çenesiyle iş yapıyorlar." K.11

"Amirlerine yalakalık yapıp yapması gereken işleri başka arkadaşlarına yaptıran çalışanlar var bunlar elleriyle değil dilleriyle iş yapanlar var. Bunlar da çalışanların çalışman şevklerini kırıyor." K.39

Günümüzde teknolojinin yaşamımıza girmesiyle dikkat dağınıklığı yaratan ve iş ortamlarında sıkça karşılaşılan çalışma bozucu davranışlardan biri de **"çalışma süresi içerisinde farklı uğraşlarla meşgul olma"** şeklinde tanımlanmaktadır. Görüşmecilerin büyük bir kısmı, çalışma arkadaşlarının iş saatleri içinde telefonla ilgilenmelerinden rahatsızlık duyduklarını ifade etmiştir. Robinson ve Bennett (1995), aşırı molaların; Gruys (1999) da çalışma saatleri içerisinde kişisel nedenlerle zaman harcamanın, boşa zaman geçirmenin ve özel işlerle meşgul olmanın, zaman ve kaynakların kötüye kullanılmasına yol açarak çalışma bozucu davranışların ortaya

Öztepe

çıkmasına neden olabileceğini ifade etmektedir. Bu durum, hem bireysel verimliliği hem de örgütsel etkinliği olumsuz etkileyen önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu tür davranışlar, diğer çalışanların örgütsel adalet algısını zedeleyen çalışma bozucu eylemler olarak değerlendirilebileceği gibi, aynı zamanda diğer çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasını tetikleyen unsurlar olarak da görülmelidir.

“Ben çalışırken bazı arkadaşlarımın telefonla vakit geçirdiğini fark ettim. Birisi gelince saklıyor, gidince çalışmayı bırakıp, tekrar telefonla ilgileniyor.” K.3

“Ekip halinde çalışılan işlerde ekipten birinin sürekli cep telefonu ile konuşması işin yapıldığı esnada diğer çalışan arkadaşların çalışma hevesini kırar. Aynı zamanda yapılacak işi diğer arkadaşlar üstlenmek zorunda kalırlar. Bu çalışma bozucu davranıştır.” K.26

Yalnızca çalışma saatlerinde değil aynı zamanda **“dinlenme sürelerinde dinlenmek yerine farklı işlerle meşgul olmak”** da kişisel performansı olumsuz etkileyerek işin kalitesinde düşüşe neden olan farklı bir çalışma bozucu davranışa yol açmaktadır. Çalışanın işyerinde yeterli performans sergileyememesi, hem yapılan işin kalitesinin azalmasına hem de diğer çalışanların iş yükünün artmasına sebebiyet vermektedir.

“Bir arkadaşımın sürekli işyerinde uyukladığını gördüm. Bir derdimi var diye sordum. Meğer iş dışında başka bir iş yapıyormuş. Burada ise dinlenip uyuyormuş.” K.3

“İş arkadaşlarımdan birinin 4-5 adet ineği var. Sabah erken saatlerde uyanıp inekleriyle ilgilendikten sonra işyerine geliyor. Hem işyerinde gerektiği kadar çalışmıyor hem de bazı günlerde duş almadan geldiği için bizim için sıkıntı olabiliyor çalışırken.” K.17

Yukarıda ifade edilen çalışma bozucu davranışın zıttı olan **“molaları uzatma davranışı”** ise, çalışma saatlerine yönelik pasif bir tepki olarak değerlendirilen başka bir çalışma bozucu davranış türüdür. Bu davranışın gözlemlendiği kritik vakalarda, molaları uzatan ya da sigara içme gibi sebeplerle daha sık mola veren çalışanların iş yüküne daha az katkı sağladıkları belirtilmiştir. Bu durum, diğer çalışanların iş yükünün artmasına ve dolayısıyla iş ortamında adaletsizlik algısının pekişmesine yol açmaktadır.

“Çay molasına çıkan arkadaşlardan bazıları geç dönüyor. Bizde daha fazla çalışmak zorunda kalıyoruz. Çünkü arkadaşlarımızın üretimi düşüyor.” K.29

“İş arkadaşlarım çok sigara molası veriyor. Bütün işler bana kalıyor.” K.28

“İhtiyaç molası işyeri çay saat sonrası alışkanlık haline gelen bir davranıştı. İhtiyaç molasını çay saati sonrası ve arkadaşları işe başladıktan epey sonra işe başlar ve gidip o işte epey çalışma yaptıktan sonra arkadaşlarına katılır. Öğle yeme zamanı gelince yine arkadaşları ile çalışmışçasına atölyeye döner ve ağzıyla öyle anlatır ki sanki o işi yapmıştır” K.40

Araştırmada, sıklıkla karşılaşılan diğer bir çalışma bozucu davranış ise **“işe geç gelme”** davranışdır. Robinson ve Bennett (1995), çalışanlar arasında iş yavaşlatma, işe devamsızlık, geç gelme, erken ayrılma, mevcut düzenin dışına çıkılarak molaları uzatma gibi davranışları çalışma bozucu davranışlar arasında saymaktadır. Bu tür davranışların, işletme kaynaklarının gereksiz yere kullanılmasına, zamanın boşa harcanmasına ve verimliliğin düşmesine neden olduğunu vurgulamaktadırlar. Özellikle bu davranışı alışkanlık haline getiren çalışanlar, iş arkadaşlarının kendilerini kötü hissetmelerine, çalışma ortamının adil olmadığını düşünmelerine ve motivasyon kaybına neden olmaktadır.

“Geç gelen arkadaşlar oluyor. Ben zamanında geliyorum. Bu durum kötü hissettiriyor.” K.28

“Bizim işyerinde ast üst ilişkisi oldukça dengesiz yani şöyle ki alt personelden bazıları üst yöneticilere çok yakın ve istedikleri her şeyi örtbas edebiliyor ve mesai mefhumu onlarda çok önemli olmuyor. Oysaki bizim mesai saatleri takip edilip mobbing uygulanıyor. Erken geldin geç gittin gibi yani, bu durum bir çalışan için oldukça sıkıcı.” K.14

“Bazı arkadaşlar devamlı her gün 5 10 dakika mesaiye geç gelmektedir. Hakkımızı yediğini düşünüyorum ve çalışma şevkim kırılıyor.» K.9

Öztepe

Elde edilen kritik olaylardan bir diğeri “**haber vermeden işe gelmeme**” davranışıdır. Kırbaşlar (2013), çalışanların haber vermeksizin işe gelmemelerini devamsızlık temelli bir çalışma bozucu davranış olarak nitelendirmektedir. Devamsızlığı alışkanlık haline getiren bireylerin, örgütteki diğer çalışanlar için olumsuz bir rol model teşkil ederek, örgütsel verimliliği azalttığını vurgulamaktadır.

“Atölyede çalışan 30 yıllık ustanın çalışmakta olduğu birime genç bir amiratanmasından sonra, genç bir amirin emrine girmek istemediğini belirtip yönetimi bilgilendirmeden sadece arkadaşlarından birine telefon ile söyleyerek kafasına göre yıllık izin kullanması.” K.1

Gruys (1999) ile Gruys ve Sackett (2003), hastalık izin haklarının suiistimal edilmesi ve hasta olunmadığı halde hastaymış gibi rapor alınarak işe gelmeme davranışını çalışma bozucu davranışlar arasında sınıflandırmaktadır. Araştırmanın yapıldığı işyerinde, “**hasta olmadan rapor alma**” davranışının sıklıkla gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu tür rapor alma eylemleri, bazı durumlarda işten kaçmak, bazı durumlarda ise kişisel işlerle ilgilenmek ya da ek gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Olayları aktaran çalışanlar, bu gereksiz rapor alma davranışlarının iş yüklerini artırmasının yanı sıra, yönetimin bu duruma kayıtsız kalmasından rahatsızlık duyduklarını ifade etmektedirler.

“İş arkadaşımın sürekli rapor kullanması ve ona ait işlerin bize intikal etmesi çalışma düzenimi bozmaktadır. İş arkadaşım ile ilgili olarak herhangi bir idari soruşturma yapılmaması da ayrı bir adam kayırmadır.” K.19

“Bakım servisinde ekip halinde çalışma yapılır. İşin yoğun olduğu bir gün ekipten bir kişi hasta olmadığı halde doktora gider. Bu noktadan sonra ekip arasında huzursuzluk başlar, bu arkadaşın davranışı iş verimliliğini düşürür.” K.27

“Bazı çalışanlar sağlık durumu iyi olduğu halde tanıdık vs. vasıtasıyla rapor alarak kendi şahsi işlerinde ya da dışarıda ek işlerde çalışmaktadır.” K.8

“Tanıdıkları sayesinde usulsüz rapor alıp ek işlerinde çalışanlar var. Bunları görüp ve duyunca insanın çalışma potansiyeli düşüyor.” K.39

5. 3. Mülkiyete Karşı Yapılan Çalışma Bozucu Davranışlar

Mülkiyete karşı gerçekleştirilen çalışma bozucu davranışlar arasında en yaygını, işyeri araç ve gereçlerine zarar vermek olarak tanımlanmaktadır. Kırbaşlar (2013), rüşvet kabul etmek, hırsızlık yapmak ve hesaplarda oynama gibi eylemleri de örgütün mal varlığına zarar verme amacı taşıyan sapkınlıklar olarak değerlendirmektedir. Ancak, araştırmada işyerinde “hırsızlık” yapma davranışına rastlanmamıştır. Bunun nedeni, kültürel değer yargılarının etkisi, çalışanların aynı bölgede yaşamaları ve eğitim seviyelerinin üretim sektöründeki diğer şirketlere göre daha yüksek olmasıdır. Bununla birlikte, doğrudan hırsızlık olarak nitelendirmek mümkün olmasa da, çalışanların “**işyerinin malzemelerinin izin almadan kullanması**” durumu, farklı bir çalışma bozucu davranış olarak ortaya çıkmaktadır. Hırsızlığa kıyasla daha sık gözlemlenen bu davranış, özellikle malzeme ve ekipmanın sürekli bulunması gereken üretim sektörü gibi alanlarda iş süreçlerinin aksamasına yol açabilmektedir.

“Bakımda kullanılan bazı ekipmanların işyerinden dışarıya çıkarılması, bir takımdan dolayı o günkü işlerin aksaması ve elemanların günü değerlendirmemesi.” K.12

“**İşyerine ait bilgilerin dışarıya sızdırılması**” işyeri açısından ciddi bir risk teşkil eden önemli bir çalışma bozucu davranış türü olarak değerlendirilmektedir. Bu kritik olay, pek çok görüşmeci tarafından sıkça dile getirilmiştir. İlgili davranış, literatürde çeşitli sınıflandırmalar ve örnekler altında ele alınmaktadır. Örneğin, Gruys (1999) çalışma bozucu davranışları sınıflandırırken, bilgiyi kötüye kullanma, şirkete ait gizli bilgilerin dışarıya paylaşılması ve sahte kayıtlar oluşturma eylemlerini bu kategoriye dâhil etmektedir. Anlatılan olaylara bakıldığında, bu tür bir davranışın çalışanlar üzerinde moral bozucu etkiler yarattığı, çalışanların kendilerini güvende ve özgür hissetmelerini engellediği, iş verimini düşürdüğü ve işyerinde şüphe ve güvensizlik ortamına yol açtığı ifade edilmiştir.

Öztepe

“İş arkadaşımın sürekli iş ile ilgili bilgileri dışarıda anlatması işleri yapmamda tereddüt oluşturmaktadır. Beraber iş yapmak zorunda kaldığımızda gerginlik yaratıyor ve verimim düşüyor.” K.18

“İş yerinde yaşanan olayları dışarıda başka insanlardan duydum. Ağzımı arıyorlar, soruyorlar. Bu da benim canımı sıktı.” K.38

“Çalışma ortamının düzensiz ya da kirli bırakılması” ifade edilen diğer bir çalışma bozucu davranıştır. Özellikle vardiyalı çalışmalarda, çalışılan ortamın ve ortak kullanılan ekipmanların dağınık bırakılması, gerekli özen gösterilerek kullanılmaması bazı çalışanların çalışma isteklerini azaltmakta, aynı zamanda çalışma ortamının yeniden düzenlenmesi çalışma süresinde kayıplar yaşanmasına neden olabilmektedir.

“Bazı arkadaşlar iş bitince iş araçlarında çöp ve su şişesi gibi pislik bırakıyorlar. Ben bundan temiz bir insan olduğum için rahatsız oluyorum. Hep temizlemek zorunda kalıyorum.” K.22

“Vardiya bitiminde iş aletleri temiz bırakılmıyor. İşe geldiğimizde önce onları temizlemek, düzenlemek zorunda kalıyorum. Bu da işe başlarken isteksizlik yapıyor.” K.13

“Fabrikada aynı kişi ayaracı takımını alıyor tezgâh ayarlıyor fakat kullandığı takımını yerine koymuyor. Onları da tabi ki ben topluyorum bu da benim için iş kaybı.” K.30

İşyerinde meydana gelen **“güvenlik ihlalleri”** dile getirilen bir diğer çalışma bozucu davranış türüdür. Gruys (1999), güvenlik önlemlerine uymama ve güvenlik talimatlarını öğrenmeme gibi eylemleri çalışma bozucu davranış olarak sınıflandırmış; Robinson ve Bennett (1995) ise örgütün herhangi bir üyesini tehlikeye atmanın, çalışanların motivasyonunu olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. Aşağıda anlatılan olayda, hem çalışma saatlerinde başka uyarıcılara odaklanma hem de güvenlik ihlali nedeniyle çalışma arkadaşlarını tehlikeye atma şeklinde iki önemli çalışma bozucu davranışın bir arada gerçekleştiği ifade edilmiştir. Özellikle ölüm veya yaralanma riski taşıyan işlerde güvenlik ihlalleri, iş kazası riskini artırmakta; çalışma arkadaşını sürekli kontrol etme ve uyarma ihtiyacı duyan birey, hem meslektaşına karşı olumsuz duygular geliştirmekte hem de kendi işine olan dikkatini kaybetmektedir.

“Kazan temizliği sırasında bazı arkadaşların temizliğe yardım yerine elinde telefonla uğraşması benim iş motivasyonumu bozuyor. Kazan temizliği yapılan yer çok riskli. O yüzden işi bırakıp arkadaşla tartışmaya kadar giden konuşmalar oluyor.” K.24

Güvenlik ihlalleri bağlamında sıkça karşılaşılan bir diğer örnek **“çalışanların görev tanımı ve görev yeri dışında başka bir sorumluluğa zorlanmasıdır”**. Bu durum, çalışanlar üzerinde hem fiziksel hem de psikolojik olumsuz etkiler yaratabilmekte ve birey, o anın baskısıyla stres altına girip kendini risk altında hissedebilmektedir. Çalışanlara, asli görevleri dışında yüklenen sorumluluklar, iş düzenlerini bozarak işlerine olan bağlılıklarını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca, yeterli bilgi ve deneyime sahip olmayan bireylerin operasyonel süreçlere dâhil edilmesi, iş güvenliği açısından ciddi riskler barındırmaktadır.

“Bizim işyerinde şahsıma tanımlanan görev dışında bana şoförlük yaptırmıştı yöneticim ve ben o aracı kullanmak zorunda kalıp uzak bir mesafe de bir yere göreve gönderilmiştim. Hayatım tehlikeye girmişti. Bu olay beni çok etkilemiş ve işyerimden soğumuştum. Bir daha işe gelmek istememiş ve işyerimden soğumuştum. Hatta öyle ki aileme bile anlatamamıştım.” K.14

5. 4. Kişilere Karşı Yapılan Çalışma Bozucu Davranışlar

Çalışanların stres, kıskançlık ya da güçlü görünme arzusu gibi sebeplerle diğer **“çalışma arkadaşlarının zayıf yönleri veya fiziksel özellikleri ile alay ettikleri ya da bu zayıflıkları manipüle ettikleri”** gözlemlenmektedir. Spector vd. (2006), işyerinde kötüye kullanım davranışını küçümseme, korkutma ve tehdit etme gibi eylemlerle örneklendirirken; Baron ve Neuman (1996), aşağılama, alay etme ve kaba ya da saygısız ifadelerle iğneleme davranışlarını aktif sözel çalışma bozucu davranışlar olarak sınıflandırmaktadır. Yapılan incelemelerde, çalışanların zaafı veya fobilerinin iş arkadaşları tarafından çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca,

Özetepe

bu tür zaaf lar ya da fobiler, iş yaşamında aksaklıklara neden olabilmekte ve özellikle kaza riski yüksek işlerde bu tür davranışlar ciddi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir.

“Paletin üzerinde çalışırken bazı arkadaşlar gelip itme çekme hareketleri yapıyorlar. İş eldivenimi çıkarınca ben görmeden eldivenin içine yağ koyuyorlardı. Ellerim yağlanıyordu.” K.31

“Dürtmeye karşı tik. Bir iş arkadaşımız temas olmadan dahi karşıdan bir dürtme hareketi ile aniden hoplar. Arkadaşları da her zaman onunla bu şakayı yaparak iş anında iş kazası veya fazladan kaçan boş zamanlara neden olabiliyor.” K.40

“Kulağımda sorun olması nedeniyle cihaz kullanmaktayım. Ama bazenduymadığımda tekrarlar mısın dediğimde arkadaşlar bana bağılıyor ve dalga geçiyor. Gururum kırılıyor rahatsız oluyorum.” K.22

“İşyerinde arkadaşlarla dalga geçiyorlar. Biraz titiz bir arkadaşımız var. Yemek yerken aksırıp tıksıran birileri olunca yemeği yarım bırakıyor. Bunu fark eden arkadaşlardan bazıları yemek sırasında özellikle hapsiriyor gibi yapıp arkadaşın yemeği bırakmasına sebep oluyorlar. Sonra da onun tatlılarını yiyorlar.” K.4

“İş yerinde bir arkadaşım vardı kulakları çınlasın protez kullanıyordu. Bazen şakalaşırken ağzından protez düşüyordu başka bir arkadaş protezi saklıyordu. Yere düşen proteze birisi tekme atıyordu. Yerden aldığı protezi tekrar kullanıyordu.” K.31

“Yılan korkusu olan bir ustabaşımız vardı. Arkadaşlar bu fobisini bildikleri için arazide buldukları küçük bir yılanı pet şişenin içine koymuşlar besliyorlardı. Kontrole gelen usta yılanı gördüğünde hızlıca uzaklaşıyordu. İşçi arkadaşlara neden yaptıklarını sorduğumda hepsi bizle uğraşıyor bir daha buraya gelmez demişlerdi. Epey bir zaman o barakaya uğramadı amagerekli talimatları telefonla yine verdi. Arkadaşlara o birkaç gün yetmiştir.” K.21

“İş yerinde bizden yaşça büyük abimiz vardı. Bu abimizin kâğıttan tiki vardı. Kâğıt yırttığımız zaman sağa sola saldırdı. Bizde onun yüksek yerde çalıştığı zaman kâğıt yırtar. Aşağı inemez ve oradan devamlı bağıırır üstünü başını yırtardı.” K.33

Spector (2011), oyun oynama, vakit geçirme ve kaynak israfı gibi davranışları da içeren eşek şakalarını, çalışma bozucu davranışlar arasında değerlendirerek, bu tür eylemleri örgüte veya diğer örgüt üyelerine zarar verebilecek ilginç ya da mizah içerikli davranışlar olarak tanımlamıştır. Çalışanların bu tür davranışları “kötü niyet taşımayan” eylemler olarak nitelendirmesi ve bu davranışlar sonucunda herhangi bir ceza ya da yaptırım uygulanmaması, bu tür davranışların artmasına zemin hazırlamaktadır. Ancak, bireylerin var olan fiziksel veya bedensel rahatsızlıkları, alışkanlıkları, fobileri ya da çeşitli saplantıları hakkında yapılan alaycı davranışlar ve imalar, hedef kişi açısından onur kırıcı bir hale gelebilmektedir. Bu durum, çalışanın motivasyonunu ve iş performansını olumsuz etkileyerek verimliliğin düşmesine yol açmaktadır.

Benzer şekilde, “**Çalışma arkadaşlarının küçümsenmesi veya psikolojik anlamda yok sayılması**” en sık karşılaşılan çalışma bozucu davranışlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Aşağıdaki olaylarda, çalışanlar yok sayıldıklarını ve küçümsendiklerini ifade etmektedir. Bu tür davranışlara maruz kalan bireyler genellikle, işi öğrenememekten veya iş ortamındaki sosyal gruplara dâhil olamamaktan rahatsızlık duyduklarını belirtmektedir. Literatürde de vurgulandığı üzere, bu tür durumlar çalışanların performansında düşüşe ve adalet algısının zedelenmesine yol açabilmektedir.

“Çalıştığımız halde çalışanı görmemek, insanların küçümsenmesi.” K.5

“İşe yeni başlamış işçinin, aynı yerdeki tecrübeli işçiler tarafından “Sen bu işten ne anlarsın, şu cihazları kullanabilir misin ki?” tarzında ağır birliği yapılarak aşağılanmaya maruz kalması.” K.1

“Yaptığım güzel bir işle çalışma arkadaşlarımdan bazıları küçümser gibi kıskanarak konuşuyor ve yorum yapıyorlar.” K.2

Özetepe

“Arkadaşımın içinde bulunduğu plastik prefabrik nöbet esnasında rüzgârdan devrilmişti. Olay yerine gidip arkadaşımı cam kırıkları, su ve çamurun içinden elektrik riskine rağmen çıkarmıştım. Hemen arkadaşımı yanıma alıp amirimin yanına getirip olayı tek tek anlatmıştım. İnsanlığını kaybetmiş amirim arkadaşımın üstündeki çamuru, suyu dikkate almadan, pişkin bir ifadeyle içinde sen varken nasıl devrildi gibi gülerek bir ifade kullanmıştı. Olayı hiç ciddiye almamıştı. Zurnanın son deliğiydik...” K.6

“İşe ilk başladığımızda iş arkadaşlarım beni aralarına almamak için iş vermediler. Yalnız çok çok ihtiyaçları olunca işlerini verdiler.” K.15

Çalışanların birbirlerine psikolojik zarar verdiği bir diğer önemli çalışma bozucu davranış ise **“çalışma arkadaşına hakaret”** eylemidir. İş ortamında, hiyerarşik yapı içerisindeki çalışanların birbirlerine psikolojik olarak zarar verebilecek sözler söylemesi ve hakaret etmesi, ciddi düzeyde çalışma bozucu bir davranış olarak değerlendirilmektedir. Kırbaşlar (2013), çalışanlar arasında hakaret eylemini, kişiliğe yönelik sözlü saldırılar veya itibar zedeleyici ifadeler kullanma şeklinde tanımlayarak, bu tür davranışları örgüt içindeki huzuru bozan eylemler olarak nitelendirmiştir.

“Usta pozisyonunda olan bir arkadaşımız mahiyetindeki bir arkadaşına hakaretler ederek yıpratıyordu. Sonuç disipline kadar gitmişti.” K.7

Yalnızca psikolojik şiddet değil, aynı zamanda iş arkadaşlarına ve diğer paydaşlara yönelik uygulanan **“fiziksel şiddet”** gibi uygunsuz fiziksel eylemler de çalışma bozucu davranışlar arasında yer almaktadır. Bazı durumlarda, işyerinde meydana gelen fiziksel şiddet olaylarının, işyeri dışında da devam ettiği gözlemlenmektedir.

“Kısımda çalışan ama bir birinden haz almayan iki arkadaş sonunda kısımda toplanan su parası yüzünden tartışıyorlar ve sonu kavgaya dönüşüyor. Tablocu ve gözlemci arkadaş arasında geçen bir konu. Tablocu parayı vermedin diye ifşa etmek için toplanan kâğıda kırmızı kalemle vermedi diye yazıyor. Gözlemci arkadaş ver kâğıdı, sil derken itişip kakışmada tablocu masaya düşüyor, masa kırılıyor, yüzü gözü morarıyor. Ve topluca telsizde tüm santralin duyacağı şekilde bağıarak anons yapıyor,yetişin beni öldürüyorlar diye. Tabi güvenlik biriminin güvenlik birimi ustası, amiri olay yerine gidiyor. Tablocu hala beni öldürmeye kalktı diye söyleniyor. Diğer arkadaş da ben bir şey yapmadım kendi düştü diye ifade ediyor. Olay disiplinlik olduğu gibi savcılığa bile intikal etti. Davaları hala devam ediyor.” K.16

İş yeri iletişimini ve huzurunu bozan bir diğer çalışma bozucu davranış **“çalışma arkadaşını tehdit etme”** olarak tanımlanmaktadır. Spector ve arkadaşları (2006), küçümseme, korkutma ve tehdit etme gibi eylemleri kötüye kullanım temelinde çalışma bozucu davranışlar olarak örneklendirirken, Baron ve Neuman (1996), tehdit etme davranışını aktif sözel çalışma bozucu davranışlar arasında sınıflandırmaktadır.

“Yeni işbaşı yaptığımızda, henüz hiç kimsenin huyunu suyunu bilmediğimiz için, bizim gibi acemileri eğlence için kullanırlardı. Kumandada çay saatinde ustamız ondan bir sayfa kopar ney için demiş bende gayri ihtiyari koparıp yırtmıştım. Fobisi olan arkadaşım nasıl bir hışımla bana doğru geldi ve bak çocuk yeni geldin ben senin ecelin olmayım demişti. Meğerse kâğıt fobisi varmış. Ben nerden bileyim ama o olduğu sürece bir daha onun yanında kâğıt yırtmadım. Ama onu bilenler kızdırmak için yapıyordu.” K.21

Çalışma arkadaşını tehdit etme, suçlama veya davranışlarına aşırı tepki gösterme, bazı durumlarda hedef kişinin «yalan» söyleyerek başka bir çalışma bozucu davranış sergilemesine yol açabilmektedir. Bu tür olumsuz etkileşimler, işyerinde güven ve iletişim ortamını zedeleyerek daha fazla çatışmaya ve çalışma verimliliğinin düşmesine neden olabilmektedir.

“Bir arkadaş makine bakımında yaptığı bir hatada amiri ona sorduğunda başka birinin üstüne attı. Ben o kişinin o hatayı yaptığını biliyordum.” K.2

Bazı durumlarda çalışma bozucu davranışlar daha “politik” ve “dolaylı” yollarla gerçekleşebilir. Bu tür davranışlar, şiddet içeren eylemlere kıyasla daha “hafif” olarak nitelendirilmektedir. Baron ve Neuman

Özetepe

(1996) “**çalışan hakkında dedikodu çıkarma ve yayma**” eylemini ve hedef kişiye yönelik asılsız dedikoduları yalanlamamayı, ihmal etmeyi ve bireyi dışlamayı, daha politik nitelikte çalışma bozucu davranışlar olarak tanımlamaktadır. Çalışanların rekabet, kıskançlık gibi nedenlerle işyerinde veya dışında birbirlerine karşı olan duygu ve düşüncelerini dürüstçe ifade etmemesi, hedefteki kişinin güven duygusunu zedeleyerek iş motivasyonunu olumsuz etkilemektedir. İş ortamında çalışanların özellikle iş dışında gruplaşarak diğer çalışanları eleştirmesi veya uygunsuz davranışlar sergilemesi ve bu durumu ilgili kişilere yansıtması, çalışanlar arasındaki bağlamanın bozulmasına ve bu bozulmanın iş ve iş ilişkilerine olumsuz yansımaya neden olabilmektedir.

“İnsanların yüzüne gülünüp arkadan iş çevrilmesi Hiçbir şekilde işe gelme iştahı bırakmıyor.” K.23

“Arkadaşların işyerinde gruplaşmaları, başkalarını çekiştirmesi, dedikodu yapması bazılarını dışlaması, Çalışma ortamında motivasyonumu düşürüyor.” K.38

“Bugün iyi deyip diğer gün beni kötülerim” K.23

“Senin yanına sokulup laf dinliyorlar başka yerlere gidip dedikodu yapıyorlar.” K.31

“Bazı iş arkadaşlarımız hep bizim eksiklerimizi gözlüyor. Yanlışımızı düzeltmek yerine dedikodumuzu edip amirlerimize şikâyet ediyor. Diken üstünde hissediyoruz”. K.22

Diğer çalışanlar için “**önem arz eden bilgileri saklamak ve bilgi ile tecrübeleri paylaşmamak**” da önemli bir çalışma bozucu davranış olarak tanımlanmaktadır. Örmeci (2013), çalışanların sahip oldukları mesleki bilgi ve becerilerini bilinçli olarak paylaşmamalarının, örgüt içindeki güven düzeyinin azalmasına, hata ve eksiklerin artmasına, sosyal ilişkilerin zayıflamasına ve iş performansının düşmesine yol açtığını belirtmektedir. Aktarılan kritik bir olayda, bir çalışan işyerinde yeni olduğu için ustasından bilgi edinme çabasında bulunurken, karşılaştığı çalışma bozucu davranışların işin kalitesini düşürdüğünü ifade etmektedir. Bu tür çalışma bozucu davranışlar, çalışanların işyeri destek algısının azalmasına, motivasyon düşüklüğüne ve yabancılaşmaya neden olabilmektedir.

“Bazı eski ustalar bizim gibi yenilere iş öğretmiyor, kendilerine saklıyorlar. İş öğrenemiyoruz, amirlerimize karşı mahcup oluyoruz.” K.22

“Özel güvenlik görevlisi olarak başladığım işyerinde bulunan devlet memuru güvenlikler bana ve işe yeni başlayan arkadaşlarıma işleyiş ve yapılması gerekenlerle ilgili hiçbir şey söylemeyip ilgi göstermemişlerdi. Birçok şeyi kendimiz gözlemleyerek ve hata yapıp tecrübe edinerek başarmıştık. O zamanlar hep dışlandığımızı hissettik.” K.6

Sadece bilgi saklamak değil, aynı zamanda “**başkalarının fikrini çalmak**” da önemli bir çalışma bozucu davranış olarak öne çıkmaktadır. Spector’un 1978 tarihli çalışmasında, kasadan para alınması doğrudan organizasyona karşı bir davranış olarak tanımlanırken, çalışma arkadaşının fikrinin çalınması ise kişiye yönelik bir çalışma bozucu davranış olarak nitelendirilmiştir. Bu durumda, fikri çalınan kişi, bu eylemi gerçekleştiren arkadaşına ve ona itibar eden yöneticilere karşı öfke duymakta ve bu durum, işyerindeki güven ortamını olumsuz yönde etkilemektedir.

“Ortak yaptığımız bir işte verdiğimiz bir kararın iş arkadaşım tarafından kendi fikrimmiş gibi amirlerime aktarıp takdir almaya çalışması, amirlerin de bu tip insanların söylemlerine göre davranması.” K.18

“**Kayıрма**” en sık dile getirilen çalışma bozucu davranışlardan biridir. Robinson ve Bennett (1995), çalışanların şirketin iç veya dış paydaşlarına karşı kayırcı veya dışlayıcı davranışlarda bulunmasını, Küçük (2019) ise işletmenin müşterileri ya da çalışanları arasında bazılarını diğerlerine göre avantaj sağlayacak şekilde davranmasını politik çalışma bozucu davranışlar olarak tanımlamıştır. Aşağıdaki örnek olayda, yöneticilerle iyi bir iletişim kuran çalışanların esnek ve kolay işlerde kayırıldığına dair duyulan rahatsızlık ifade edilmiştir. Ayrıca, ilgili kritik olaylarda çalışanların bu kayırmacı davranışlara karşı adaletsizlik algısının arttığı da gözlemlenmektedir.

“Amirle arası iyi olan çalışma arkadaşlarımız iş paylaşımında daha rahat ediyorlar, çalışma saatleri ve onlara verilen işler daha esnek ve kolay oluyor.” K.15

“Yöneticilere yakın arkadaşlar var. Onlar her işini kolayca halledebiliyorken daha sessiz kişiler 1 saat izin alabilmek için çok uğraşıyorlar ve bu da çalışanlar arasında huzursuzluk yaratıyor.” K.13

Özetepe

“İlk işe başladığım zamanlarda hastalanıp 2 gün rapor aldığımdan azar işitmişim, neden rapor aldın diye kızmışlardı. Benim bu raporumun üzerinden ya bir ya da iki hafta geçmişti. İş arkadaşlarımdan biri araba aldı. Araba kullanmayı bilmediğinden 5 gün rapor alıp araba kullanmayı öğrenmişti. Benim 2 günlük raporuma azar edilip iş arkadaşımın araba kullanmak için aldığı 5 günlük rapora ses bile edilmemişti.” K.17

“Bizim işyerinde ast üst ilişkisi oldukça dengesiz yani şöyle ki alt personelden bazıları üst yöneticilere çok yakın ve istedikleri her şeyi örtbas edebiliyor ve mesai mefhumu onlarda çok önemli olmuyor. Oysaki bizim mesai saatleri takip edilip mobbing uygulanıyor. Erken geldin geç gittin gibi yani, bu durum bir çalışan için oldukça sıkıcı.” K.14

5. 5. Çalışma Bozucu Davranışların Nedenleri

5. 5. 1. Tetikleyiciler

Çalışmada ortaya çıkan çalışma bozucu davranışların nedenleri incelendiğinde, bu durumun büyük ölçüde **“çalışma koşullarından”** kaynaklandığı görülmektedir. Araştırmanın yapıldığı firmanın özelleştirme yoluyla özel sektöre geçişi, çalışanlarda iş güvencesinin azaldığı algısını yaratmış ve bu algı, bireylerde strese yol açarak çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Benzer şekilde, ücret ödemelerinde yaşanan düzensizlik ve gecikmelerin sürekli hale gelmesi, çalışanların iş motivasyonunu azaltarak kaçınma davranışları sergilemelerine neden olmuştur.

“İşyerinin özelleşmesi ve işveren ve yöneticinin baskıları.” K.5

“Geçen yıllarda maaşlarla alakalı ciddi sorunlarımız vardı. Yeri geliyor birhafta hesaba geçmiyordu. Bu durum sadece ben değil tüm çalışanların çalışma durumunda etkiliydi.” K.37

“İşyerinin fiziki şartları” çalışanların verimliliğini ve motivasyonunu etkileyen bir diğer önemli faktördür. Çalışma ortamının olumsuz koşulları, çalışanların iş motivasyonu ve dikkat düzeylerini düşürerek, çalışma bozucu davranışlara yönelmelerine zemin hazırlayabilmektedir. Bu bağlamda, fiziksel ortamın yetersizliği, çalışanların iş performansı üzerinde doğrudan olumsuz bir etki yaratabilir.

“İşyerinin fiziki şartları çalışmamız için çok uygun değil örneğin kış aylarında üşüyüp çalışma şevkimiz kırılıyor ve yöneticiler bu durumlara çok ilgili olmayabiliyor. Oysaki bir işyerinin fiziki şartları çalışanların menfaatleri doğrultusunda iyileştirilmiş olsa çalışan çok daha verimli bir şekilde çalışıp performansını artırır.” K.14

5. 5. 2. Fırsatlar

“Çalışma Motivasyonu Düşük Yöneticilerin varlığı” çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasını kolaylaştıran en önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Çalışanlar, genellikle rol model olarak gördükleri yöneticilerin motivasyon düzeylerinden önemli ölçüde etkilenirler. Kessler ve arkadaşları (2013), her bir çalışana bireyselleştirilmiş ilgi gösteren ve içsel motivasyon oluşturabilen dönüşümcü liderlerin, çalışanların özellikle işyerine yönelik çalışma bozucu davranışlar sergileme olasılığını azaltacağını belirtmektedir. Bu tür liderlik, çalışanlar üzerinde olumlu etkiler yaratarak iş ortamındaki olumsuz davranışları minimize edebilir.

“Bir iş yapılırken motivasyonu koruyamayan üstler olması yapılan işte hiçbir ifade bırakmıyor, isteksiz olunuyor.” K.23

Bazı durumlarda **“işyerindeki kontrol ve denetim eksiklikleri ile işyeri yönetim standartları ve kurallarının net bir şekilde tanımlanmamış olması”** da çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir. Marcus ve Schuler (2004), izleme ve denetimden kaynaklanan boşlukların, organizasyon kültüründeki ve uygulamalardaki eksikliklerin, işyeri ile ilgili standart ve kuralların belirgin olmamasının, çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğunu belirtmektedir. Aşağıda aktarılan kritik olayda, fiziksel çalışma ortamında denetim eksikliğinin bulunduğu ve bu durumun “hırsızlık” gibi çalışma bozucu davranışlara uygun bir ortam oluşturduğu gözlemlenmektedir.

Özetepe

“Santral dışında kuyularımızda kontrol mahiyetinde ve yeni bir adam mühendis arkadaşımızı gezdirmeye gidiyoruz. 1.kuyu iki, üç derken, kuyuların bağlantısı olan trafoların düşmek üzere olduğunu gördük. Biraz daha yaklaştığımızda direğin dibinde bazı bakım malzemeleri gördük. Araba sudan geçerken gömülüyor. Siz kimsiniz necisiniz derken trafoyu çalmaya gelen kişiler olduğunu fark ettik. Hemen jandarmaya ihbar ettik. Üç kişiden ikisi kaçıyor, biri yakalanıyor. Çalan kişiler bizi görünce telaşa kapılıyor, arabalarını suya gömüyor.” K.16

İşyeri yönetim standartları ve kurallarının net bir şekilde tanımlanmamış olması durumunda, çalışanlar doğru olmadığını bilmelerine rağmen, kendilerine bu kurallar açıkça belirtilmediği için çalışma bozucu davranışlar sergileyebilirler. Bu tür davranışlar, işin kalitesine, işyerine ve çalışma ilişkilerine zarar vererek, hem bireysel hem de örgütsel düzeyde olumsuz sonuçlar doğurabilir.

“Kimi konularda toplu sözleşme kimi konularda itfaiye yönetmeliğine bağlı çalıştırılmak kafa karışıklığına sebep oluyor. Nasıl hareket edeceğimizi hangi kurala uyacağımızı karıştırıyoruz.” K.34

Sergilenen **“çalışma bozucu davranışa gereken tepkinin verilmemesi”** bu tür davranışların tekrarlanması için bir fırsat yaratmakta ve buna maruz kalan çalışanların adalet algısını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum, işyerinde haksızlık ve kayırma algısının artmasına yol açarak, genel çalışma atmosferini ve çalışanlar arasındaki ilişkileri bozabilir. Adil bir müdahale yapılmadığında, hem bireysel performans hem de örgütsel verimlilik üzerinde olumsuz etkiler görülebilir.

“İş yerinde servisin birinde çalışmayan sürekli doktora giden, arkadaşlarıyla geçinemeyen birisi başka servise veriliyor. Bu da ödüllendirme olarak görülüyor. Eski servisinde verimi düşürüyor.” K.27

5. 5. 3. Eğilimler

Diğer yandan **“çalışanların birbirini idare etme kültürü” ve “gruplaşma”** gibi bazı eğilimler de çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir. Aşağıda aktarılan kritik olayda, gözlemcilik yapan bir çalışanın, mesai esnasında uyuyan çalışma arkadaşını idare ettiği görülmektedir. Bu tür bir durum, idare edildiğini fark eden çalışanın, bu davranışı tekrar etme konusunda cesaret bulmasına ve farklı çalışma bozucu davranışların ortaya çıkma riskine yol açmaktadır. Bu tür yaklaşımlar, işyerinde disiplinin zayıflamasına ve verimliliğin azalmasına neden olabilir.

“Şu an çalışmakta olduğum işyerinde gözlemcilik yaptığım zaman zarfında vardiya teslim aldığım arkadaşım 00/08 vardiyasında uyumuş. Arkadaşımı kaldırmadım. Günlerden pazardı saat 10’a kadar kaldırmadım. Sonra viziteye çıkacak mısın diye dalga geçtiler.” K.33

Çalışmanın yapıldığı işyerinde, çalışanlar arasında gruplaşmaların olduğu ve bu gruplara dâhil olamayan çalışanların yalnızlaştığı gözlemlenmiştir. Bu yalnızlaşan bireylerin, işlerine olan bağlılıklarının azaldığı ve motivasyonlarının düştüğü görülmektedir. Bu tür bir sosyal dışlanma, çalışanların çalışma bozucu davranışlara yönelmelerine zemin hazırlayabilir. Yalnızlaşan çalışanların iş tatminsizliği ve adaletsizlik algısı, işyerinde daha olumsuz tutum ve davranışların ortaya çıkmasına neden olabilir.

“Yine belirli bir olay olmasa da sık yaşanan bir durumun psikolojik etkisinden bahsedeceğim. Vardiyada sosyal zamanlar olarak tanımlayabileceğimiz çay ve yemek molalarında haliyle iş dışındaki hayattan diyaloglar oluyor. Burada 4 kişiyi ele alalım. 3 kişi doğduğu yerde ikamet ediyor olsun.1 kişide dışarıdan buraya çalışmaya gelmiş pozisyonda. Konuşmalar esnasında içten içe memleket özlemi duyan kişi buradaki yaşantıdan dem vuruyor hissettiği eksikliklerden bahsediyor. Çoğunluk olan 3 kişide her lafın arasında beğenmiyorsan geri git gibi şeyler söylüyorlar. Bunu faşizan bir tavırla söylemiyorlar ama bu sözlerle maruz kalan kişi işyerine ve yaşadığı bölgeye yabancılaşmaya başlıyor. Mutsuz hissediyor, sonuç olarak da mutsuz bir insandan asla tam verim alınamıyor. Kafası bu konularla karışan kişi hata yapmaya meyilli bir hale geliyor.” K.25

Özetepe

4. 5. 4. İçsel Kontrol Eksikliği

Marcus ve Schuler (2004) içsel kontrolü, çalışma bozucu davranışların oluşmasına karşı bir bariyer görevi görebilecek vicdanlılık, dürüstlük, güvenilirlik, yüksek öz saygı, yüksek öz kontrol, bilişsel yetenek, duygusal denge gibi tüm istikrarlı bireysel özellikler olarak tanımlamış ve çalışma bozucu davranışların oluşmasında ya da engellenmesinde temel etmen olarak belirlemişlerdir. Çalışmada, doğrudan ifade edilmese de, yaşanan pek çok çalışma bozucu davranışın aslında içsel kontrol eksikliğinden kaynaklandığı görülmektedir. Örneğin; işi bilinçli olarak yavaşlatma, işten kaytarma ve iş yükünü diğer çalışma arkadaşlarına yıkma, çalışmadığı halde çalışıyor gibi görünme, ihtiyacı olmadığı halde izin alma ve yalan söyleme, hırsızlık, çalışma arkadaşlarının zayıf yönleri ile dalga geçme ve onları manipüle etme gibi pek çok davranışın aslında içsel kontrol eksikliğinden kaynaklandığı görülmektedir. İçsel kontrolü yüksek bireyler, önemli bir sosyal duyarlılığa sahiptir ve başkaları üzerinde olumlu izlenimler yaratmak için sözlerini veya eylemlerini kontrol edebilme, çatışma durumlarında daha uzlaşmacı olabilme özelliğine sahiptir (Neuman ve Baron, 1998). İçsel kontrol eksikliği olan bireylerde, sosyal durumlara uyum sağlamak amacıyla davranışlarını düzenleme ya da eylemlerini durumsal koşullara uyarlama kapasitesi zayıf olabilir. Bu durum, bireylerin çatışmacı tutumlar sergilemelerine ve başkalarına karşı daha kışkırtıcı davranışlar göstermelerine yol açabilmektedir. Bu bireyler, sosyal çevreleriyle sağlıklı bir uyum geliştirme konusunda zorlanabilir ve bu da işyeri ortamında ilişkilerin bozulmasına ve çalışma bozucu davranışların artmasına neden olabilmektedir.

6.SONUÇ

Çalışmada, kritik olaylar tekniği kullanılarak elde edilen çalışma bozucu davranışlar, Robinson ve Bennett'in (1995) tipolojisine uygun şekilde üretime karşı, mülkiyete karşı, politik ve kişisel çalışma bozucu davranışlar olmak üzere dört ana kategoriye ayrılmıştır. Üretime karşı yapılan çalışma bozucu davranışlar, iş performansını kasıtlı olarak düşüren eylemleri içerir. Bunlar arasında işi bilinçli olarak yavaşlatma, iş saatinde farklı aktivitelerle meşgul olma, işten kaçmak için bahaneler yaratma, molaları uzatma, işe geç gelme, haber vermeden işe gelmeme, hasta olmadığı halde rapor alma, işi eksik veya yanlış yapma ve çalışmadığı halde çalışıyor gibi görünme gibi davranışlar öne çıkmaktadır. Mülkiyete karşı yapılan çalışma bozucu davranışlar, işyerine zarar veren eylemleri kapsar. Bu tür davranışlara örnek olarak hırsızlık, işyerine ait malzemeleri izinsiz kullanma, bilgi sızdırma, çalışma ortamını düzensiz ya da kirli bırakma ve güvenlik ihlalleri verilebilir. Kişilere yönelik çalışma bozucu davranışlar, bireyler arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen eylemleri içerir. Bu tür davranışlar arasında çalışma arkadaşının zayıf yönleriyle dalga geçmek veya bunları kullanmak, hakaret etmek, fiziksel şiddet uygulamak, tehdit etmek, küçümsemek ya da yok saymak, suçlamak gibi eylemler öne çıkmaktadır. Bu kişisel davranışların bazıları ise daha dolaylı ve politik yollardan gerçekleştirilebilir. Örneğin, çalışma arkadaşına yönelik dedikodu yapmak, iş ile ilgili bilgi paylaşmamak, başkasının fikrini çalmak ve kayırma gibi davranışlar, daha hafif ama zarar verici etkiler taşıyan çalışma bozucu davranışlar olarak değerlendirilmektedir.

Literatür incelendiğinde, çalışma bozucu davranışların çok sayıda nedeni olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenler arasında en belirgin olanları iş tatminsizliği, örgütsel adalet algısının zayıflığı ve örgütsel vatandaşlık davranışlarının düşük seviyelerde olmasıdır. Ayrıca, çalışma ortamındaki izleme ve denetim eksikliklerinin de çalışma bozucu davranışların oluşumuna katkı sağladığı ifade edilmektedir. Kritik olaylar tekniği kullanılarak yapılan bu araştırmada, çalışma bozucu davranışların nedenleri literatür ile benzerlik göstermektedir. Buna göre, olumsuz çalışma koşulları, düşük motivasyona sahip yöneticilerle çalışmak, kontrol ve/veya denetim eksiklikleri, işyeri yönetim standartları ve kurallarının net şekilde tanımlanmamış olması, çalışma bozucu davranış sergileyen bireylere olumsuz tepki verilmemesi, çalışanlar arasında birbirini idare etme kültürü, gruplaşma gibi nedenler çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasına zemin hazırlayarak işyeri dinamiklerini olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahip olabilecekleri bulgulanmıştır. Literatürden farklı olarak, varlığı çalışma bozucu davranışların oluşmasına karşı bir bariyer görevi görebilecek ancak eksikliğinde çalışma bozucu davranışlara neden olabilecek vicdanlılık, dürüstlük, güvenilirlik, yüksek öz saygı, yüksek öz kontrol, bilişsel yetenek, duygusal denge gibi içsel kontrol eksiklikleri bu çalışmada doğrudan dile getirilmemiştir. Ancak gerek mülkiyete, gerekse üretim ve kişilere karşı yapılan çalışma bozucu davranışların önemli bir kısmının aslında içsel kontrol eksikliğinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Özetepe

Çalışma bozucu davranışların en önemli sonucu, örgütsel adalet algısının olumsuz yönde etkilenmesi, işe karşı motivasyonun düşmesi, özgüven kaybı ve örgütsel bağlılığın azalmasıdır. Bununla birlikte, iş veriminin düşmesi, iş kazası ve işyeri barışının bozulması gibi üretimi ve işyerini etkileyen sonuçları da bulunmaktadır. Ayrıca gerek kişisel gerekse örgütsel durumlara bağlı olarak yaşanan bu çalışma bozucu davranışlar, çalışanlarda daha fazla olumsuz ruh hali ve işyerinde daha doğrudan ve aktif saldırganlığın artmasına hizmet eden döngüsel bir sürece de yol açabilmektedir.

Gerek literatürde gerekse bu araştırmanın sonucunda çalışma bozucu davranışlar ile çalışma koşulları arasında sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu anlamda, istihdam ve gelir güvencesinin sağlanması, çalışanların zihinsel ve fiziksel emeklerinin karşılığı olan ücretin insan onuruna yaraşır düzeyde ve düzenli olarak ödenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca liyakata dayalı ücretlendirme sistemlerinin kurulması, eşit işe eşit ücret anlayışının örgüt kültürüne entegre edilmesi hem çalışan verimliliğini ve motivasyonunu arttırma hem de çalışma bozucu davranışların engellenebilmesi açısından önemli kabul edilmelidir. Özelleştirmeye karşı pasif direniş gösteren sendikalı çalışanların yeni kurum kültürünü ve yönetim şekillerini daha kolay kabullenebilmeleri için çalışanların iş güvencesini koruyacak sözleşme maddelerine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda çalışanların sosyal ve ailesel ihtiyaçlarının karşılanması; çalışma saatlerinin yasal sınırlar gözetilerek uygulanması, izin haklarının verilmesi gibi önlemlerin de çalışanların gereksiz yere izin/rapor alma, işe devamsızlık ya da işi yavaşlatma gibi çalışma bozucu davranışlardan kaçınmalarında etkili olacağı düşünülmektedir.

Çalışanların riskli buldukları iş ortamlarında çalışma isteklerinin düştüğü görülmektedir. Çalışmanın yapıldığı iş yerleri eski yapılarıdır ve bakım faaliyetleri önem kazanmaktadır. Bunların haricinde risk yönetiminin güçlendirilmesi mevcut risklerin kazaya dönüşmeden tespiti ve önlemlerinin alınması çalışanlarda güveni arttıracaktır. Çalışanlar arasında birbirini uyarma kültürü oluşturulması; çalışanların birbirini idare etme kültürü yerine birbirlerini uyarabilme cesaretini iş ortamında sağlayabilmek çalışma bozucu davranışların önlenmesinde önemli ve öncelikli bir adımdır. Bu kültürün oluşturulabilmesi kişisel gelişim eğitimleri, grup atölye çalışmaları, dikkat çekici afişler vd. yöntemler incelenerek çalışma sistemi ile uyumlu halde planlanabilir.

Çalışmada belirlenen çalışma bozucu davranış nedenlerinden işyeri yönetim standartları ve kurallarının net şekilde tanımlanmamış olması tüm kurumlarda etkisi olabilecek önemli bir faktör olarak görülmektedir. Kurumsallaşma ve dünya çapında kabul görmüş yönetim standart ve tekniklerinin kullanılması, toplum ve çalışanların yapısı da göz önünde bulundurularak tasarlanması ve sistemlerin geliştirilmesinin bahsedilen çalışma bozucu davranış nedenlerini ortadan kaldıracığı öngörülmektedir. Bununla birlikte, çalışma bozucu davranışların izlenebilirliğinin sağlanması ve işverenin çalışma bozucu davranışlara tepkisiz kalmaması önem kazanmaktadır. Bu davranışlara müdahale edilmemesi, işyerinde adaletsizlik algısı yaratabilmekte ve başka bir takım olumsuz davranışların sergilenmesine ortam hazırlayabilmektedir. Bununla birlikte, çalışanların rol model olarak gördükleri yöneticilerin motivasyonlarından önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla özellikle yöneticilik yapacak kişilerin profesyoneller tarafından verilen motivasyon, iletişim ve liderlik eğitimlerini alması ve öğrendikleri teknikleri uygulamaları çalışma bozucu davranışların görülme oranını düşüreceği öngörülmektedir.

Gerek literatürde gerekse bu çalışmada çalışma bozucu davranışların ortaya çıkmasına karşı bir engel teşkil edebilecek bazı içsel özelliklerin—vicdanlılık, dürüstlük, güvenilirlik, yüksek özsaygı, yüksek öz kontrol, bilişsel yetenek ve duygusal denge—eksikliğinin çalışma bozucu davranışların gelişmesine zemin hazırlayabileceği görülmüştür. Bu bağlamda, içsel kontrol unsurlarının güçlendirilmesinin, çalışma ortamındaki olumsuz davranışların önlenmesine katkıda bulunabileceği öngörülmektedir.

Son olarak, enerji sektörü gibi kapasitesi büyük, riskleri fazla ve üretim kaybına karşı esnekliği bulunmayan kurumlarda çalışanların kendi kendilerine başa çıkamadıkları sorunların çalışma bozucu davranışlara neden olabileceği görülmektedir. İşyerinde, çalışanların psikolojilerine ve çalışma sağlıklarına etki eden olumsuz durumları paylaşabilecekleri profesyonel danışmanların bulunmasının çalışma bozucu davranışlara olan eğilimi düşüreceği, aynı zamanda bu tür davranışlara maruz kalan çalışanların da bu hizmetten yararlanarak bireysel ve örgütsel sağlık halinin korunabileceği düşünülmektedir.

Özetepe

KAYNAKÇA

- Ariani, D.W. (2013). "The Relationship Between Employee Engagement, Organizational Citizenship Behavior and Counterproductive Work Behavior", *International Journal of Business Administration*, 4(2): 46-56.
- Baron, R.A. ve Neuman, J. H. (1996). "Workplace Violence and Workplace Aggression: Evidence on Their Relative Frequency and Potential Causes", *Aggressive Behavior*, 22(3), 161-173.
- Bolton, L. R., Becker, L. K. ve Barber, L. K. (2010). "Big Five Trait Predictors of Differential Counterproductive Work Behavior Dimensions", *Personality and Individual Differences*, 49(5), 537-541.
- Buss, A. H. (1961). *The Psychology of Aggression*, 1. Basım, John Wiley and Sons, New York.
- Butterfield, D. L. (2005). "Fifty Years of The Critical Incident Technique: 1954-2004 and Beyond", *Qualitative Research*, 5(4): 475-497.
- Chell, E. (2004). "Critical Incident Technique", *Essential Guide to Qualitative Methods in Organisation Studies*, (Ed: C. Cassell ve G. Symon), SAGE Publications, London.
- Cohen-Charash, Y. ve Spector, P.E. (2001). "The Role of Justice in Organizations: A meta-Analysis", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86, 278-321.
- Doğan, S. ve Kılıç, S. (2014). "Tükenmişlik Sendromunun Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti İle İlişkisi: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 573-587.
- Fox, S., Paul, E., Spector ve Miles, D. (2001). "Counterproductive Work Behavior (CWB) in Response to Job Stressors and Organizational Justice: Some Mediatorand Moderator Tests for Autonomy and Emotions", *Journal of Vocational Behavior*. 59(3): 291-309.
- Gruys, M.L. (1999). *"The Dimensionality of Deviant Employee Performance in the Workplace"*. University of Minnesota.
- Gruys, M. L. ve Sackett, P. R. (2003). "Investigating the Dimentionality ofCounterproductive Work Behavior." *International Journal of Selection and Assessment*, 11(1): 30-42.
- Hogan, J. ve R. Hogan. (1989). "How to Measure Employee Reliability." *Journal of Applied Psychology*, 74(2): 273-279.
- Hollinger, R. C. ve J. P. Clark. (1983). *Theft by Employees*, Lexington Books, Lexington.
- Judge T. A. ve Kammeyer-Mueller J. D. (2012). "Job attitudes", *Annu Rev Psychol*, 63, 341-367.
- Kessler, S.R., Bruursema, K., Rodopman, B. ve Spector, P.E. (2013). "Leadership, İnterpersonal Conflict, and Counterproductive Work Behavior: An Examination of the Stressor-Strain Process", *Negotiation and Conflict Management Research*,6(3), 180-190.
- Kırbaşlar, M., (2013). Çalışanların Etik İklım Algılarının, Örgütsel Güven Algısı ve Üretkenlik Karşıtı Davranışlar İle İlişkilerinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Küçük, H., (2019). Wagner Çalışanların Üretkenlik Karşıtı İş Davranışlarıyla ÖrgütselBağlılıkları Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma (Yayımlanmamış YüksekLisans Tezi), Malatya
- Lau, V.C. S., Wing Tung A. ve Ho. Jane M.C., (2003). "A Qualitative and Quantitative Review of Antecedents of Counterproductive Behavior in Organizations", *Journal of Business and Psychology*, 18(1): 73-100.
- Locke, E.A. (1976.) The Nature and Causes of Job Satisfaction. In: Dunnette, M.D., Ed., Handbook of Industrial and Organizational Psychology, Vol. 1, 1297-1343. Mangione, T.W. ve Quinn, R.P. (1975). "Job Satisfaction, Counterproductive Behavior, and Drug Use at Work." *Journal of Applied Psychology*, 60(1):114-116.
- Marcus, B., Schuler, H. (2004). "Antecedents of Counterproductive Behavior at Work: AGeneral Perspective", *Journal of Applied Psychology*, 89(4):647-660.
- Martinko, M. J. Gundlach, M. J. ve Douglas, S. C. (2002). "Toward an integrative theory of counterproductive workplace behavior: A causal easoning perspective", *International Journal of Selection and Assessment*, 10(1/2), 36-50.
- McCroskey, S.D. (2007). *The Relationship Between Leadership Practices and the Three-Component Model of Organizational Commitment: An Empirical Analysis*. (Doktora Tezi), Minnesota.

Özetepe

- Moretti, D.M. (1986). "The Prediction of Employee Counterproductivity Through Attitude Assessment". *Journal of Business and Psychology*, 1 (2):134-147.
- Mowday, R., Porter, L. ve Steers, R. (1982). *Employee Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover*. Academic Press, New York.
- Neuman, J., Baron, R. (1998). "Workplace Violence and Workplace Aggression: Evidence Concerning Specific Forms, Potential Causes, and Preferred Targets". *Journal of Management*, 24, 391-419.
- Örmeci, E. (2013). Örgütsel Adalet Algısının, Örgüte Bağlılık Aracılığıyla Üretkenliğe *Aykırı Davranışlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Özdemir, Fatih; (2006). Örgütsel İklimin İş Tatmin Düzeyine *Etkisi - Tekstil Sektöründe Bir Araştırma*. (Yayımlanmış Doktora Tezi), Adana.
- Penney, L.M. ve Spector, P.E. (2002). "Narcissim and Counterproductive Work Behavior:Do Bigger Egos Mean Bigger Problems?", *International Journal of Selection and Assesment*, 10(1): 126-134.
- Penney, L.M. ve Spector, P.E. (2005). "Job Stress, Incivility, and Counterproductive Work Behavior (CWB): The Moderating Role of Negative Affectivity", *Journal of Organizational Behavior*. 26(7): 777-796.
- Polatçı, S., Özçalık, F. ve Cindiloğlu, M. (2014). "Üretkenlik Karşıtı İş Davranışı ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerinde Kişi-Örgüt Uyumunun Etkileri", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3): 1-12.
- Robinson, S.L. ve Bennett. R.J. (1995). "A Typology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study", *Academy of Management Journal*, 38(2):555-572.
- Sackett, R.P. ve DeVore, J.C. (2001). İşyerinde Amaç Karşıtı Davranışlar, Endüstri, İş ve Örgüt Psikolojisi El Kitabı. (Ed. N. Anderson, D. S. Öneş, H. K. Sinangil ve C. Viswesvaran), İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Spector, P.E. (1978). "Organizational frustration: A Model and Review of the Literature", *Personnel Psychology*, 31, 815-829.
- Spector, P.E. ve Fox, S. (2002). "An Emotion-Centered Model of Voluntary Work Behavior: Some Parallels Between Counterproductive Work Behavior and Organizational Citizenship Behavior", *Human Resource Management Review*, 12(2): 269-292.
- Spector, P.E. ve Fox, S. (2005). *The Stressor-Emotion Model of Counter productive Work Behavior*. Counterproductive Work Behavior: Investigations of Actors and Targets içinde: 151-174. Washington, DC: American Psychological Association.
- Spector, P.E., Fox, S., Penney L.M., Bruursema K., Goh A. ve Kessler. S. (2006). "The Dimensionality of Counterproductivity: Are All Counterproductive Behaviors Created Equal?", *Journal of Vocational Behavior*, 68(3): 446-460.
- Spector, P.E. (2011). "The Relationship of Personality to Counterproductive Work Behavior (CWB): An integration of perspectives", *Human Resource Management Review*, 21(4), 342-352.
- Wiener, Y. (1982). "Commitment in Organization: A Normative View", *Academy of Management Review*, 7, 418-428.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir(This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.04.2024 ✓Accepted/Kabul: 04.11.2024

DOI:10.30794/pausbed.1462608

Research Article/Araştırma Makalesi

Balci, N. (2024). "Volatility Spillover Effects Between Stock Markets During the Crisis Periods: Diagonal BEKK Approach", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 229-246.

VOLATILITY SPILLOVER EFFECTS BETWEEN STOCK MARKETS DURING THE CRISIS PERIODS: DIAGONAL BEKK APPROACH

Nehir BALCI*

Abstract

A rise in the yield of financial market assets could lead to variations in the returns of other assets over time due to arbitrage conditions. Consequently, this phenomenon may trigger spillover effects or cointegration among the volatilities of assets within financial markets. The aim of this study is to investigate spillover effects among American, European, Russian, and Turkish stock markets during the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war. Employing the diagonal BEKK-GARCH model from 2020 to 2023, the volatility transmissions within stock returns is examined. The results reveal significant GARCH effects alongside modest ARCH effects. Notably, during the COVID-19 period, the European market exerted the most significant influence on other markets, whereas during the war period, the US market dominated, and Turkish markets displaying the least impact for two periods. Furthermore, the findings indicate that the lagged cross-volatility persistence is lower during the Russia-Ukraine war period compared to the COVID-19 period.

Keywords: *Volatility Spillover, Spillover Effect, Diagonal BEKK-GARCH, Turkish Stock Market, Global Stock Markets.*

KRİZ DÖNEMLERİNDE HİSSE SENEDİ PİYASALARI ARASINDA VOLATİLİTE YAYILMA ETKİLERİ: DIAGONAL BEKK MODELİ

Öz

Finansal piyasa varlıklarının getirisindeki bir artış, arbitraj koşulları nedeniyle zaman içinde diğer varlıkların getirilerinde değişikliklere yol açabilir. Sonuç olarak, bu olgu finansal piyasalardaki varlıkların volatiliteleri arasında oynaklık yayılma etkilerini veya eşbütünleşmeyi tetikleyebilir. Bu çalışmanın amacı, COVID-19 salgını ve Rusya-Ukrayna savaşı sırasında Amerika, Avrupa, Rusya ve Türkiye hisse senedi piyasaları arasındaki volatiliteleri yayılımını araştırmaktır. Diagonal BEKK-GARCH modelini 2020'den 2023'e kadar uygulayarak, hisse senedi getirilerindeki volatiliteleri aktarımları incelemektedir. Sonuçlar, kısmi ARCH etkilerinin yanı sıra belirgin GARCH etkilerini ortaya koymaktadır. Özellikle, COVID-19 döneminde Avrupa piyasası diğer piyasalar üzerinde en önemli etkiyi gösterirken, savaş döneminde ABD piyasası baskın olmuş ve Türkiye piyasaları iki dönem boyunca en az etkiyi göstermiştir. Ayrıca sonuçlar, Rusya-Ukrayna savaşı döneminde gecikmeli çapraz volatilitenin kalıcılığının COVID-19 dönemine kıyasla daha düşük olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Volatiliteleri Yayılımı, Yayılım Etkisi, Diagonal BEKK-GARCH, Türk Hisse Senedi Piyasası, Küresel Hisse Senedi Piyasaları.*

*Asst. Prof., Dokuz Eylül University, School of Applied Sciences, Department of International Trade, İZMİR.
e-mail: nehir.balci@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9317-7491>)

1. INTRODUCTION

During the last two decades, technological advancements and the diversification of financial instruments in financial markets have resulted in a rapid response of financial instruments to new information, originating from both global and domestic markets. In finance literature, a rise in the return of a particular asset can trigger simultaneous changes in the returns of other assets, referred to as mean spillover. When fluctuations in returns begin, they require time to decelerate, leading to a phenomenon known as volatility spillover. Given that the behavior of financial instruments in markets significantly influences the decision-making processes of policymakers and economic agents, it becomes crucial to thoroughly examine and comprehend the spillover effects among the financial markets. Researchers have thoroughly examined the transmission of volatility between financial markets, particularly during periods of crises (Jude et al., 2023; Zhou et al., 2023).

In the past decade, the world has experienced various crises, with notable events including the global pandemic of COVID-19 and the ongoing Russia-Ukraine conflict. These crises have had significant impacts on economies and financial markets worldwide. For instance, COVID-19 has brought the global economy to a standstill, and the economic slowdown has led to sharp stock market declines, especially in the first year of the pandemic (Alaoui Mdaghri et al., 2021; Baruna, 2020). The US stock market triggered the circuit breaker mechanism four times within ten days, in March 2020. Alongside this crash in the US, stock markets in Europe and Asia also experienced significant declines (Zhang et al, 2020). On March 12, 2020, the UK's main index, the FTSE, decreased more than 10% in its worst single-day performance since 1987¹. Similarly, Japan's stock market fell by over 20% from its December 2019 peak². Investors' panicked behavior significantly increased the markets' volatility (Li et al., 2022). In addition, stocks of companies operating in the healthcare, technology, and e-commerce sectors rose during the pandemic, while the tourism, aviation, and retail sectors suffered heavy losses. Post-pandemic economic recovery and supply chain disruptions have led to higher inflation rates in Europe and many developing countries. The Ukraine-Russia war has not only caused a crisis in energy markets, causing oil and natural gas prices to rise rapidly, but also food prices (Astrov et al., 2021). This situation caused a decrease in the income of economies already under inflationary pressure and a slowdown in economic growth. Due to increasing pressures and political uncertainty, investors seeking safe havens withdrew from markets they found unsafe, and global market volatility increased again (Maurya et al., 2024).

During and following the global COVID-19 pandemic, the contagion effects among stock markets have notably intensified. Yousef (2020) investigated how the volatility of G7 indices was affected during this period. Their findings demonstrated that COVID-19 positively impacted conditional variance across all seven indices, leading to an escalation in market volatility. Similarly, Aslam et al. (2021) conducted a comprehensive examination of intraday volatility transmissions among twelve European stock exchanges. Their research revealed that a significant portion of intraday volatility forecast errors (77.80%) stemmed from transmissions, with Sweden and the Netherlands emerging prominently in this regard, while Poland and Ireland exhibited relatively lower levels. Additionally, Prasad et al. (2023) addressed the influence of global stock market volatility on Indian exchanges, scrutinizing changes during both pre-pandemic and post-pandemic periods. Their studies emphasized how stock returns from countries such as the United States, the United Kingdom, Russia, France, Canada, and Brazil exerted contagion effects on Indian markets.

During the Russia-Ukraine war, researchers have once again focused on studying volatility spillovers between financial markets. Anyikwa and Phiri (2023) estimated returns and volatility spillovers among African, developed, and emerging markets from 2020 to 2022. Their findings revealed that African and emerging markets were the primary net receivers during the Russia-Ukraine conflict. Furthermore, they acted as transmitters of systemic shocks during this period, with higher network connectedness observed compared to the COVID-19 variants announcements. Gheorghe and Panazan (2023) quantified the volatility resulting from the Russia-Ukraine conflict across 40 countries from January 1 to December 31, 2022. They observed anticipation of the conflict in markets near Ukraine, with a subsequent decline in volatility as war-related information emerged. Kumar and Koushik (2023) investigated the interdependence between the Russian Stock and Eastern European markets before and during the crisis, finding evidence of direct linkages in returns and volatility. Wu et al. (2023) proposed that the

1 <https://www.bbc.com/news/business-51829852>.

2 <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-09/perfect-storm-is-plunging-asia-stocks-to-bear-markets-one-by-one>.

effect of the Russia-Ukraine war on stock volatility from 2014 to 2022, finding an initial reduction followed by an increase in volatility after Russia's invasion of Ukraine.

This study investigates volatility spillover effects between American, European, Russian, and Turkish stock markets during different crisis periods. The research focuses on two main inquiries: firstly, examining whether there is contagion through volatility spillovers among American, European, Russian, and Turkish stock markets; secondly, assessing if there is a notable variation in volatility spillover between the periods of the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war. The problem of this study is to investigate whether volatility spillover effects exist in American, European, Russian, and Turkish stock markets during crisis periods. Global financial crises tend to increase market volatility, amplifying contagion effects across international markets. Since crises like the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war may have different effects, financial decision-makers and investors must understand how these crises affect volatility spillovers across markets. By comparing the volatility spillover effects of a health crisis such as the COVID-19 pandemic and a geopolitical crisis such as the Russia-Ukraine war, the study is expected to pave the way for understanding the effects of different types of crises on financial markets and developing more appropriate risk management strategies against crises.

Additionally, the volatility spillover between financial markets is a crucial topic for investors, portfolio managers, and policymakers; there is a lack of studies investigating the link between financial market volatilities, specifically within the context of the Turkish financial market. This research is expected to provide new insights into the behavior of the Turkish market during crisis periods. The study results will also be useful for financial authorities and regulators by helping better understand the risks of volatility spillovers across international markets. These contributions will allow for a better understanding of the linkages between financial markets, how volatility spillovers can be managed in times of crisis, and, in particular, to assess the international position of the Turkish financial market. Hence, this research employed the diagonal BEKK-GARCH methodology to examine and capture the transmission effects between the Turkish financial market (BIST 100) and three international financial markets.

The paper is organized as follows: The subsequent section delves into recent and pertinent research pertinent to the study. Section 3 elucidates the model design, while Section 4 presents an initial analysis. Section 5 deliberates on the empirical findings, and finally, Section 6 furnishes the conclusion of the study.

1.1. Conceptual and Theoretical Framework

Volatility refers to the fluctuation of rates of return on financial assets over time and is the statistical expression of the standard deviation or variance between returns. Volatility spillovers refer to the transmission of volatility from one market to another. Research on stock return volatility and its dispersion across markets began in the mid-20th century. Markowitz (1952) was the first to use risk, or volatility, as a mathematical concept in portfolio theory. In 1982, Robert F. Engle developed the ARCH (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) model and showed that volatility can be predicted not only from variables such as prices but also from historical volatility data. In 1986, Tim Bollerslev extended Engle's ARCH model and created the GARCH (Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity) model. The GARCH model allowed for a better estimation of the volatility of financial assets. GARCH models are used to understand the volatility dynamics of financial markets.

Econometric methods that examine volatility spillovers can be generalized under two main modeling methodologies: Vector Autoregression (VAR) models and methods involving the use of ARCH and GARCH model families. Many studies in the literature use empirical tools such as VAR, cointegration, and variance analysis to analyze the volatility spillover effect between countries' stock markets (Belke and Dubova, 2018; Nandy and Chattopadhyay, 2019; Yilmaz, 2010). While VAR models address issues such as causality, the impact of shocks and the relationship between variables, GARCH models examine the dynamics of volatility in time series and volatility spillovers between different markets. Univariate GARCH models (ARCH, GARCH, EGARCH, etc.) are used to estimate the volatility of the prices of a stock or an asset (Li et al., 2016; Vo and Tran 2020). Multivariate GARCH models (BEKK-GARCH, Diagonal BEKK-GARCH, DCC-GARCH, etc.) are used to analyze the interrelationships and volatility dynamics of assets such as multiple stocks, currencies or indices (Sinlapates and Chancharat, 2024; Yousaf et al., 2024).

Moreover, in global financial systems, as markets become more integrated, fluctuations in one market can quickly spread to other markets in times of crisis (Diabold and Yılmaz, 2012; Koutmos and Booth, 1995; Zhang and Hamori, 2021; Wang et al., 2022). This study is built on the volatility spillovers during crisis periods, analyzing the impact of different crises on markets and understanding how these effects spread across markets.

2.LITERATURE REVIEW

Since the mid-20th century, the concept of volatility has been one of the most researched topics in the financial literature due to the development of technology and the widespread use of financial instruments. The concept of volatility spillovers, which refers to the effect of changes in volatility in one financial market or asset class on another market or asset class, is based on the idea that financial markets are interconnected and suggests that an increase in uncertainty or volatility in one market may lead to an increase in volatility in another market. There is a vast literature on spillover effects worldwide. Therefore, this study primarily focuses on research involving the Turkish stock market.

Extensive academic study has been devoted to examining the impacts of return and volatility spillover on stock prices across diverse global markets, employing various methodological approaches (Li et al., 2023; Tien and Hung, 2022; Yadav et al., 2023). These methods can generally be grouped under two main modeling methods. The cointegration and vector autoregression (VAR) models represent the first modeling methods. Many studies in the literature use empirical tools such as VAR, cointegration, and analysis of variance to analyze the volatility spillover effect across countries' stock markets. Eun and Shim (1989) used VAR analysis to analyze the dynamic responses of each of the nine global stock markets representing US, European, and Asia-Pacific markets to innovations in a particular stock market. The VAR model results show that the US stock market has a unidirectional price spillover effect on other stock markets. Using the VAR model, Liu (2016) investigated the spillover effect between the US, UK, Hong Kong, and Japanese stock markets. The VAR model results of the study on stock market returns between 2007 and 2009 revealed that the linkages between the East Asian market and the Japanese market with the global market strengthened in the post-crisis period, while the past performance of the US market did not affect market returns in the UK, Hong Kong, and Japan during the entire study period. Panda et al. (2019) used the Granger causality test, VAR model, vector error correction model (VECM) as the analysis method in their study in which they tried to analyze both the volatility spillover pattern between regional stock markets and the short and long-term interdependence between stock markets in the Africa and Middle East region. The results revealed that there is a significant spillover effect in the regional equity market, but the response amplitude and duration of the volatility spillover effect are very small.

Gürsoy and Eroğlu (2016) investigated the return and volatility transmission among Türkiye, Brazil, India, Indonesia, and South Africa, collectively referred to as the "fragile-five" countries, between 2006 and 2015. They employed the VAR-EGARCH model and found volatility spillover from India to the Turkish, Brazilian, Indonesian, and South African markets, as well as return volatilities from all four markets to the Indonesian stock market. Furthermore, following a volatility shock in Türkiye, it was identified that it counteracted the effects of unidirectional volatility in the Indian and Indonesian stock markets. Similarly, Bayramoğlu and Abasız (2017) used the VAR-EGARCH model to investigate volatility spillover in the MSCI Index from 2013 to 2016, analyzing the stock market indices of Brazil, Mexico, Russia, and Türkiye. Their findings indicate that negative shocks in the MSCI Index substantially influenced return variance more than positive shocks in the Mexican and Russian stock markets. Moreover, they noted symmetric but statistically insignificant volatility spillover effects between the Brazilian and Turkish stock markets. Liu et al. (2017) analyzed the transmission of volatility spillover among stock indexes of G20 countries from 2003 to 2015, utilizing the GARCH-BEKK model and VAR models. The BEKK model was applied across six sub-periods. The findings indicated a strong volatility spillover from Indonesia, Korea, and the US to the Turkish stock market from 2005 to 2006. Bozma and Basar (2018) studied volatility transmission among the Turkish, Ukrainian, Polish, and Hungarian stock markets from 2011 to 2016. Utilizing the VAR (1) BEKK-GARCH model for their estimations, they revealed that the BIST100 was influenced not only by its own volatility but also by volatility in the Polish and Hungarian stock markets. Bozma et al. (2023) endeavored to scrutinize volatility spillovers among Emerging and Growth-Leading Economies (EAGLE) stock market indices spanning from 2005 to 2019, employing a VAR model. Their investigation unearthed intriguing insights. Initially,

they found that the total volatility spillover index stood at 10% in 2005, experiencing a substantial surge during the Global Financial Crisis (GFC), nearly tripling in magnitude. The heightened volatility spillover coincided with economic contractions in the Eurozone and the US debt crisis, culminating in a peak of approximately 40% before gradually subsiding until 2019. Among the EAGLE countries, Türkiye, Brazil, India, and Indonesia emerged as net receivers of volatility, indicating their susceptibility to external shocks. At the same time, Mexico, Russia, and China were identified as net transmitters of volatility, suggesting their role in propagating volatility across markets. Kocaarslan (2020) scrutinized the ramifications of the US stock market performance, Federal Reserve (FED) monetary policy, and US stock market uncertainty on the Turkish stock market. Employing both Autoregressive Distributed Lag (ARDL) and Nonlinear Autoregressive Distributed Lag (NARDL) models, the analysis delved into the intricate relationships among these variables. ARDL and NARDL models are regression models used in economics and finance to analyze dynamic relationships between variables and long-run cointegration. The study findings underscored that the volatility emanating from the US stock market exerted significant short and long-term effects on the Turkish stock market. Notably, these effects demonstrated asymmetry, particularly in the short term, highlighting the nuanced nature of inter-market dynamics.

The second modeling method can be defined as the use of ARCH and GARCH model families. Miyakoshi (2003), Nishimura and Men (2010), Kundu and Sarkar (2016), and Jebran et al. (2017) used the univariate variable ARCH and GARCH model families to investigate the spillover effect between different stock indexes. Karğın et al. (2018) explored the volatility spillover effects of the American, French, German, and stock markets on the BIST 100 index from January 2, 2004, to February 6, 2017, utilizing the E-GARCH (1,1) model. Their investigation uncovered that the volatility spillover effect on the BIST 100 index was not pronounced during periods characterized by moderate global risk. However, it was relatively higher during periods of elevated global risk. Yıldırım and Çelik (2020) conducted a comprehensive study exploring the impact of structural breaks on volatility persistence and asymmetry within the stock markets of twelve diverse countries, covering the period from 2013 to 2019. They meticulously analyzed market volatility dynamics by employing advanced econometric techniques, including GARCH and EGARCH models for volatility estimation and leveraging the ICSS iteration algorithm to pinpoint structural breaks. Notably, their findings revealed that among the countries under scrutiny, Türkiye, Russia, Indonesia, Brazil, and India stood out as the top five, characterized by enduring volatility patterns. Kutlu and Karakaya (2021) were keen on demonstrating the volatility and return transmission between the BIST and the Moscow Stock Exchange (RTS) spanning from 2005 to 2018 with the GARCH and the Aggregate Shock. Their findings indicated that investors in BIST considered both the returns and volatility of RTS, while those in RTS focused solely on the returns of BIST. Before the crisis, there was a one-way return transfer from BIST to RTS, with no reciprocal transfer. Conversely, post-crisis, no spillover was observed. However, mutual return and volatility spillovers occurred during the jet crisis between Russia and Türkiye.

However, in more recent research, multivariate GARCH models are more often employed (Aggarwal and Saradhi, 2024; Khan et al., 2023; Panda et al., 2021). The main reason is that univariate ARCH and GARCH model families cannot identify cross-effects and feedback effects between variables. In contrast, the multivariate GARCH models can identify the effects of cross-variable shocks and volatility transmission from other variables (Zhong and Liu, 2021). In their 2020 study, Alkan and Çiçek focused on investigating spillover effects between Turkish financial markets and analyzing the impact of global financial markets on the Turkish financial landscape. They observed that spillover effects could stem from both global and domestic financial markets. By employing the multivariate BEKK-GARCH model covering the period from 2006 to 2018, the study unveiled significant mean spillovers from global financial markets to both domestic stock and bond markets and from stock and exchange markets to the bond market.

In addition to ARCH/GARCH models, there are different many econometric models have been used in the literature, such as Switching Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (SWARCH) and stochastic volatility modeling. The SWARCH model combines the volatility forecasting properties of ARCH or GARCH models with Markov regime switching properties. Özün and Ertuğrul (2014) utilized the SWARCH model to examine the causal relationship between the US stock market and European/emerging markets during the Global Financial Crisis (GFC) period from October 1, 2008, to September 4, 2009. Their findings revealed a one-way Granger causality from the Dow Jones to the UK, Germany, Russia, and Türkiye markets. Although the spillover of risk from the US

markets to the Turkish ones is comparatively lower, it is stronger in the European markets. Akarsu (2022) used stochastic volatility modeling to investigate the interaction between BIST sector indices and the S&P 500 Index between 2012 and 2022. The study identified volatility transmission from the S&P 500 Index to the BIST Service Index and from the BIST Financial Index to the S&P 500 Index. During the COVID-19 pandemic, the study results revealed volatility transmission from all BIST sector indices to the S&P 500 Index and volatility spillover from the BIST Industry Index and BIST Financial Index to the US dollar/Turkish lira exchange rate. The results indicated increased volatility transmission among these financial markets following the pandemic.

Regardless of the analysis method, most of the studies in the literature have been conducted among developed countries, and there is believed to be a significant volatility spillover across these countries. (Ayadi and Said, 2023; Cheng et al., 2024; Jain and Sehgal, 2019; Lee and Rui, 2002; Liu et al., 2024; Gong et al. 2023; Mezghani et al., 2021; Tsuji, 2024; Pan et al., 2022; Zhang and Hamori, 2021). Zhong and Liu (2021) report that the US, UK, Japan, Germany, and France are among the markets where volatility transmission has been studied the most. Studies involving emerging markets mostly investigate volatility transmission from developed markets to emerging markets (Abounoori and Tour, 2019; Li, 2021; Li and Giles, 2015; Kirkulak Uludag and Khurshid, 2019; Mensi et al., 2021; Özdemir, 2020; Sahoo and Kumar, 2024; Yuan and Du, 2023). Moreover, the number of studies including Türkiye is more limited than those including other developed and developing countries. This study aims to contribute to this limitation by analyzing developed and emerging Turkish markets together during crises.

3.METHODOLOGY

The GARCH model was introduced by Bollerslev (1986) to improve the ARCH model based on its disadvantages. The GARCH model considers more past-period effects by incorporating a moving average structure into the ARCH model (Tsay, 2005; Özdemir, 2020). The error term of the GARCH model depends on past error terms and past conditional variance values. Accordingly, it considers the past error and conditional variance (Engle, 2001: 160).

The standard GARCH model can be articulated in the following manner.

$$H_t = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \dots + \alpha_q \varepsilon_{t-q}^2 + \beta_1 h_{t-1} + \dots + \beta_p h_{t-p} \quad (1)$$

$$H_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} \quad (2)$$

The GARCH model outperforms the ARCH model by incorporating the moving average structure. However, volatility in the prices of markets and assets may spread to other markets or assets. The univariate GARCH model cannot detect such volatility analysis and spillovers.

The VECH GARCH model developed by Bollerslev et al. (1988) is known as the first multivariate GARCH model in the literature. The VECH GARCH model is calculated using Equation 3.

$$y_t = b + \delta H_t w_{t-1} + \varepsilon_t, \\ VECH(H_t) = C + \sum_{j=1}^q A_j vech(\varepsilon_{t-j} \varepsilon'_{t-j}) + \sum_{j=1}^p B_j vech(H_{t-j}) \quad (3) \\ \varepsilon_t | \psi_{t-1} \sim N(0, H_t),$$

Here it is;

C : Constant coefficient,

A_i and B_j : Matrices of coefficients.

The weakness of the VECH GARCH model is that it does not consider the dynamic linkages between financial time series by assuming that the variance and covariance values are positive (Tsay, 2005). Due to this limitation, this study does not apply the VECH GARCH model.

Engle and Kroner (1995) are credited with introducing the BEKK model, which is often seen as a constrained variant of the VECH model. The primary formula of the BEKK-GARCH model is presented in Equation 4.

$$H_t = C' C + \sum_{j=1}^q \sum_{k=1}^k (\alpha'_{kj} \alpha_{kj} \varepsilon_{t-j} \varepsilon'_{t-j}) \sum_{j=1}^p \sum_{k=1}^k (\beta'_{kj} h_{qk,t-j} \beta_{kj}) \tag{4}$$

Where, C , α_{kj} and β_{kj} are $n \times n$ parameter matrix

Since the BEKK model is based on multi-matrix transposition, it requires a large number of calculations (Belasri, and Ellaia, 2017).

The diagonal BEKK model is similar to the BEKK model but is based on diagonal elements of the covariance matrix (diagonal). The diagonal BEKK parametrization models different elements of the covariance matrix depending on the past dependence levels between different variables. The model facilitates the consideration of correlations among covariance and contingent volatility. The number of parameters to be estimated in both the BEKK and diagonal BEKK analysis is provided in Equations 5 and 6.

$$p + q = KN^2 + (N(N + 1) / 2) \tag{5}$$

$$p + q = KN + (N(N + 1) / 2) \tag{6}$$

The BEKK interaction provides a framework for examining the transmission of volatility (Engle and Kroner, 1995). Additionally, the diagonal BEKK-GARCH model demonstrates robustness in estimation, stemming from its extension from the univariate GARCH model, which guarantees the semi-definiteness of the variance-covariance matrix. As a result, this model offers an advantage over previous models like VECH (Rastogi and Kanoujiya, 2024).

The variance–covariance matrix $H_{ij,t}$ is denoted as:

$$H_{ij,t} = \begin{bmatrix} h_{11} & h_{12} \\ h_{21} & h_{22} \end{bmatrix} \text{ for } i, j = 1 \text{ or } 2 \text{ at time } (t) \tag{7}$$

The volatility analysis of the two-asset BEKK GARCH model is explained by Equation 8:

$$H_t = C'_0 C_0 + \begin{bmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{bmatrix} \begin{pmatrix} \varepsilon_{1,t-1}^2 & \varepsilon_{1,t-1} \varepsilon_{2,t-1} \\ \varepsilon_{1,t-1} \varepsilon_{2,t-1} & \varepsilon_{2,t-1}^2 \end{pmatrix} \begin{bmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} g_{11}^* & g_{12}^* \\ g_{21}^* & g_{22}^* \end{bmatrix}' H_{t-1} \begin{bmatrix} g_{11}^* & g_{12}^* \\ g_{21}^* & g_{22}^* \end{bmatrix} \tag{8}$$

The BEKK model defined in Equation (8) can also be expressed in its diagonal form by assuming that the matrices α and g are diagonal. The matrix α contains the parameters, with g denotes distinct volatility effects within its market and across markets. The parameters α_{11} , α_{22} , g_{11} , and g_{22} signify volatility effects within their respective markets, while α_{12} , α_{21} , g_{12} , and g_{21} denote cross-market volatility effects.

Also, each conditional variance and covariance equation can be expressed as follows:

$$H_{11} = c_{11} + a_{11}^* \varepsilon_1^2 + 2a_{11}^* a_{21}^* \varepsilon_1 \varepsilon_2 + a_{21}^* \varepsilon_2^2 \tag{9}$$

$$H_{12} = c_{12} + a_{11}^* a_{12}^* \varepsilon_1^2 + (a_{21}^* a_{12}^* + a_{11}^* a_{12}^*) \varepsilon_1 \varepsilon_2 + a_{21}^* a_{22}^* \varepsilon_2^2 \tag{10}$$

$$H_{22} = c_{22} + a_{12}^* \varepsilon_1^2 + 2a_{12}^* a_{22}^* \varepsilon_1 \varepsilon_2 + a_{22}^* \varepsilon_2^2 \tag{11}$$

This study utilizes a 4-variate Diagonal BEKK specification, wherein the conditional mean and variance-covariance estimates are obtained simultaneously through a system of four equations.

4. DATA AND PRELIMINARY ANALYSIS

The periods of global crises represent an unprecedented shock to financial markets. The primary objective of this research is to investigate the volatility spillover effects within American, European, Russian, and Turkish stock markets, namely S&P 500, STOXX 50, RTSI, and BIST 100. The S&P 500 index represents the 500 companies with the highest market capitalization in the US and is used as a proxy for the American stock market. The STOXX 50 index comprises top-tier companies from the Eurozone, recognized as industry frontrunners within their specific fields, and is used as a proxy for the European stock market. The RTSI Index comprises 50 Russian stocks listed on

the Moscow Exchange, using a free-float capitalization-weighted methodology, with values denominated in US dollars, and is used as a proxy for the Russian stock market. Finally, the BIST 100 index is used as a proxy for the Turkish stock market. Table 1 represents the data description.

Table 1: Data description

Market	Acronym	Source
American stock market	S&P 500	www.investing.com
European stock market	STOXX 50	www.investing.com
Russian stock market	IRTS	www.investing.com
Turkish stock market	BIST 100	www.investing.com

The daily adjusted closing prices for all stock indices have been converted into daily log returns, representing the logarithmic changes in prices between two consecutive days, where R_{it} denotes log return at time t , P_t and P_{t-1} are the prices on two consecutive days.

$$R_i = \log\left(\frac{P_{it}}{P_{t-1}}\right) * 100 \tag{12}$$

Figure 1 illustrates the daily logarithmic returns of the stock market from January 1, 2013, to December 31, 2023, focusing on individual stock markets. The volatility clustering in the daily logarithmic returns of stock market indices, denoted by significant ARCH effects, indicates the notable influence of both the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine war on financial market indices. This observation motivates a closer examination of these effects, leading to the division of the analyzed periods into two segments: (1) the COVID-19 period spanning from February 2, 2020, to December 31, 2020; and (2) the Russia-Ukraine war period ranging from February 1, 2022, to December 31, 2023.

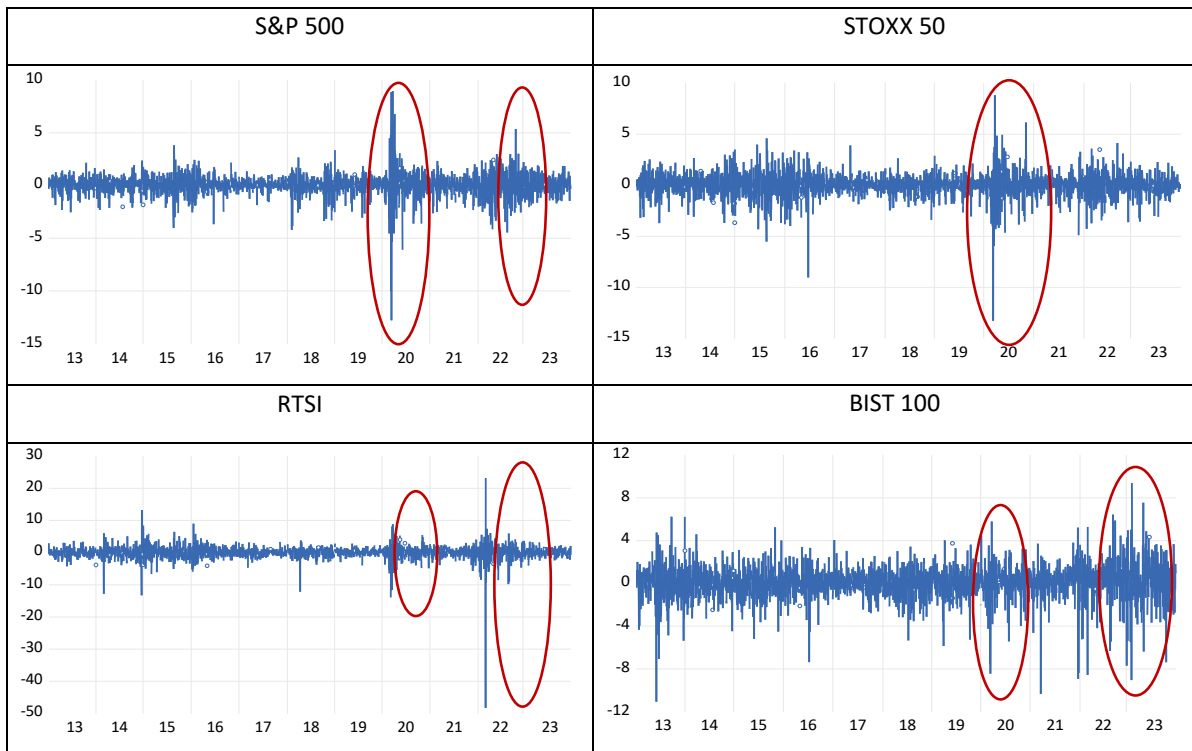

Figure 1: Stock Returns

Table 2 illustrates summary statistics of stock market returns for the COVID-19, and war periods.

Table 2: Summary statistics of stock markets

	COVID-19				WAR			
	S&P500	STOXX50	RTSI	BIST100	S&P500	STOXX50	RTSI	BIST100
Mean	0.117	0.026	-0.079	0.113	-0.010	0.018	-0.073	0.231
Max.	8.968	8.834	8.825	5.810	5.395	4.170	23.204	9.422
Min.	-12.765	-13.241	-13.949	-8.416	-4.420	-4.231	-48.292	-9.011
SD	2.269	2.083	2.729	1.715	1.213	1.132	3.344	2.145
Skewness	-0.762	-1.001	-1.197	-1.213	-0.065	-0.193	-6.140	-0.406
Kurtosis	11.129	11.746	8.850	7.743	4.288	4.480	103.584	5.677
JB	604.264*	711.056*	352.907*	250.707*	31.211*	43.558*	191,241.00*	145.781*
ADF	-20.937	-14.893	-14.652	-8.482	-20.717	-21.633	-8.817	-7.840
p-Value	0.000*	0.000*	0.000*	0.000*	0.000*	0.000*	0.000*	0.000*
Count	212	212	212	212	447	447	447	447

Note: ***, **, * denotes the significance level at 10%, 5 and 1% respectively. Unit Root Test is applied at constraint and trend.

During the COVID-19 period, the highest returns are observed in the US stock market, while the lowest returns are observed in the Russian stock market. Conversely, during the war period, the Russian stock market displays both the highest and lowest stock returns. Furthermore, the volatility of RTSI, represented by the standard deviation, is high (COVID-19: 2.729; War: 3.344), followed by S&P 500 (COVID-19: 2.269; War: 1.132), BIST 100 (COVID-19: 1.715, War: 2.145), and the volatility in STOXX 50 is lower (COVID-19: 2.083; War: 1.132). The standard deviation values clearly depict that all stock markets are highly volatile during both the COVID-19 and war periods. S&P 500, STOXX 50, RTSI, and BIST 100 indices have negative skewness coefficients and are left-skewed in both periods. On the other hand, all series have positive kurtosis coefficients and a peaked distribution. JB test results show that the data are not suitable for a normal distribution. The augmented Dickey–Fuller (ADF) test is the most common indicator for assessing the stationarity of a time series. Since the ADF test results shown in Table 2 are greater than the test critical values, it is concluded that the S&P 500, STOXX 50, RTSI, and BIST 100 indices are stationary. Accordingly, the null hypothesis (unit root) is rejected.

5. EMPIRICAL ANALYSIS

To explore the correlation between stock markets amid the COVID-19 pandemic and the Russia-Ukraine conflict periods, this study employs the estimation of a diagonal BEKK-GARCH model, as outlined in Table 3.

Table 3: Diagonal BEKK GARCH

	COVID-19					WAR			
	Coefficient	Std.	T-Stat.	Prob.		Coefficient	Std.	T-Stat.	Prob.
C(1,1)	0.1340	0.0607	2.2073	0.0273	C(1,1)	0.0179	0.0104	1.7254	0.0845
C(1,2)	0.0860	0.0397	2.1658	0.0303	C(1,2)	0.0207	0.0100	2.0621	0.0392
C(1,3)	0.0858	0.0418	2.0540	0.0400	C(1,3)	0.0206	0.0139	1.4834	0.1380
C(1,4)	0.0337	0.0370	0.9088	0.3635	C(1,4)	0.0103	0.0122	0.8439	0.3987
C(2,2)	0.0905	0.0383	2.3634	0.0181	C(2,2)	0.0489	0.0254	1.9223	0.0546
C(2,3)	0.1034	0.0432	2.3946	0.0166	C(2,3)	0.0097	0.0134	0.7254	0.4682
C(2,4)	0.1119	0.0530	2.1088	0.0350	C(2,4)	0.0227	0.0162	1.4055	0.1599
C(3,3)	0.2604	0.1129	2.3069	0.0211	C(3,3)	0.2345	0.0688	3.4102	0.0006
C(3,4)	0.1171	0.0662	1.7695	0.0768	C(3,4)	-0.0269	0.0269	-1.0005	0.3171
C(4,4)	0.3236	0.1328	2.4367	0.0148	C(4,4)	0.3591	0.1841	1.9502	0.0511
$\alpha_1(1,1)$	0.4064	0.0629	6.4653	0.0000	$\alpha_1(1,1)$	0.1748	0.0287	6.0985	0.0000
$\alpha_1(2,2)$	0.1665	0.0274	6.0779	0.0000	$\alpha_1(2,2)$	0.2139	0.0365	5.8547	0.0000

	COVID-19					WAR			
	Coefficient	Std.	T-Stat.	Prob.		Coefficient	Std.	T-Stat.	Prob.
$\alpha_1(3,3)$	0.1963	0.0372	5.2774	0.0000	$\alpha_1(3,3)$	0.3160	0.0376	8.4107	0.0000
$\alpha_1(4,4)$	0.3516	0.0605	5.8139	0.0000	$\alpha_1(4,4)$	0.2420	0.0488	4.9555	0.0000
B1(1,1)	0.8950	0.0273	32.8179	0.0000	B1(1,1)	0.9796	0.0065	149.8762	0.0000
B1(2,2)	0.9701	0.0089	109.4397	0.0000	B1(2,2)	0.9578	0.0156	61.5351	0.0000
B1(3,3)	0.9550	0.0162	58.7702	0.0000	B1(3,3)	0.9111	0.0168	54.2847	0.0000
B1(4,4)	0.8669	0.0423	20.4741	0.0000	B1(4,4)	0.9286	0.0294	31.6156	0.0000
AIC	14.1090				AIC	13.9760			
SC	14.4732				SC	14.1871			
HQ	14.2562				HQ	14.0592			

Note: S&P500 (1), Stoxx50 (2), RTSI (3), BIST100 (4)

In Table (3), the c variables represent fixed parameters, α_i variables indicate the ARCH effect (the impact of short-term lagged shocks on the market), and β_i variable represents the GARCH effect (long-term persistence). Positive coefficients observed in the off-diagonals of α_i imply that volatility tends to be more influenced when market downturns occur in synchrony rather than in opposite directions (Sajeev and Afjal, 2022). Notably, the statistically significant spillovers across all variables exhibit positive values, indicating a consistent directional impact. Furthermore, the analysis reveals that the ARCH and GARCH terms demonstrate significance levels below 5%, underscoring the substantial influence of the US stock market on the future volatility of STOXX50, RTSI, and BIST 100. These influences are stronger in the war period. The fact that β_i values of the model are higher than α_i values in both periods indicates that the GARCH effect is stronger than the ARCH effect. In other words, the multivariate volatility effect across markets is stronger than the volatility effect within each market, and this implies that during crises, market volatility persists over the long term, meaning that markets are unable to recover quickly from shocks. Moreover, positive β_i values indicate a positive conditional covariance effect across markets, as shown in Figure 2.

Accordingly, the results of the diagonal BEKK (1,1) model under Student-t distribution are summarised by the following equations (Table 4).

Table 4: Variance-covariance representation

COVID-19	WAR
$h_{11} = 0.133961 + 0.165134\varepsilon_{1,t-1}^2 + 0.801094h_{11,t-1}$	$h_{11} = 0.017906 + 0.030558\varepsilon_{1,t-1}^2 + 0.959550h_{11,t-1}$
$h_{12} = 0.085990 + 0.067660\varepsilon_{1,t-1}\varepsilon_{2,t-1} + 0.868306h_{12,t-1}$	$h_{12} = 0.020714 + 0.037387\varepsilon_{1,t-1}\varepsilon_{2,t-1} + 0.938182h_{12,t-1}$
$h_{13} = 0.085816 + 0.079768\varepsilon_{3,t-1} + 0.854733h_{13,t-1}$	$h_{13} = 0.020623 + 0.055239\varepsilon_{1,t-1}\varepsilon_{3,t-1} + 0.892489h_{13,t-1}$
$h_{14} = 0.033653 + 0.142879\varepsilon_{1,t-1}\varepsilon_{3,t-1} + 0.775876h_{14,t-1}$	$h_{14} = 0.010263 + 0.042295\varepsilon_{1,t-1}\varepsilon_{3,t-1} + 0.909642h_{14,t-1}$
$h_{22} = 0.090507 + 0.027722\varepsilon_{2,t-1}^2 + 0.941157h_{22,t-1}$	$h_{22} = 0.048910 + 0.045743\varepsilon_{2,t-1}^2 + 0.917291h_{22,t-1}$
$h_{23} = 0.103386 + 0.032683\varepsilon_{2,t-1}\varepsilon_{3,t-1} + 0.92645h_{23,t-1}$	$h_{23} = 0.009736 + 0.067585\varepsilon_{2,t-1}\varepsilon_{3,t-1} + 0.872615h_{23,t-1}$
$h_{24} = 0.111866 + 0.058541\varepsilon_{2,t-1}\varepsilon_{4,t-1} + 0.840972h_{24,t-1}$	$h_{24} = 0.022698 + 0.051747\varepsilon_{2,t-1}\varepsilon_{4,t-1} + 0.889386h_{24,t-1}$
$h_{33} = 0.260424 + 0.038532\varepsilon_{3,t-1}^2 + 0.911964h_{33,t-1}$	$h_{33} = 0.234535 + 0.099855\varepsilon_{3,t-1}^2 + 0.830114h_{33,t-1}$
$h_{34} = 0.117099 + 0.069018\varepsilon_{3,t-1}\varepsilon_{4,t-1} + 0.827827h_{34,t-1}$	$h_{34} = -0.026914 + 0.076456\varepsilon_{3,t-1}\varepsilon_{4,t-1} + 0.846069h_{34,t-1}$
$h_{44} = 0.323641 + 0.123623\varepsilon_{2,t-1}^2 + 0.751452h_{22,t-1}$	$h_{44} = 0.359130 + 0.058540\varepsilon_{2,t-1}^2 + 0.862330h_{22,t-1}$

In the Student-t diagonal BEKK (1,1) model for the COVID-19 period, the constant values of ϵ are calculated as 0.165134, 0.027722, 0.038532, and 0.123623, respectively. These values indicate the effect of volatility shocks (ARCH effect) in the S&P 500, STOXX 50, RTSI, and BIST 100 time series. These coefficients demonstrate how the volatility of each market persists based on its previous errors. For the US and Türkiye, the most significant influence over their forthcoming volatility is observed.

In the Student-t diagonal BEKK (1,1) model during the war period, the constant values of ϵ are determined as follows: 0.030558, 0.045743, 0.099855, and 0.058540, respectively. In contrast to the COVID-19 period, Russia has the biggest impact on its future volatility in the war period. On the other hand, Türkiye maintains the utmost impact on its future volatility in the war period, as observed in the COVID-19 period.

For the two crisis periods, Figure 2 illustrates the estimated conditional correlations among each pair of stock market indices. The onset of turmoil dates saw notable spikes in conditional correlations, potentially attributed to the necessity for swift readjustments to cope with these fluctuations, resulting in rapid but short-lived declines.

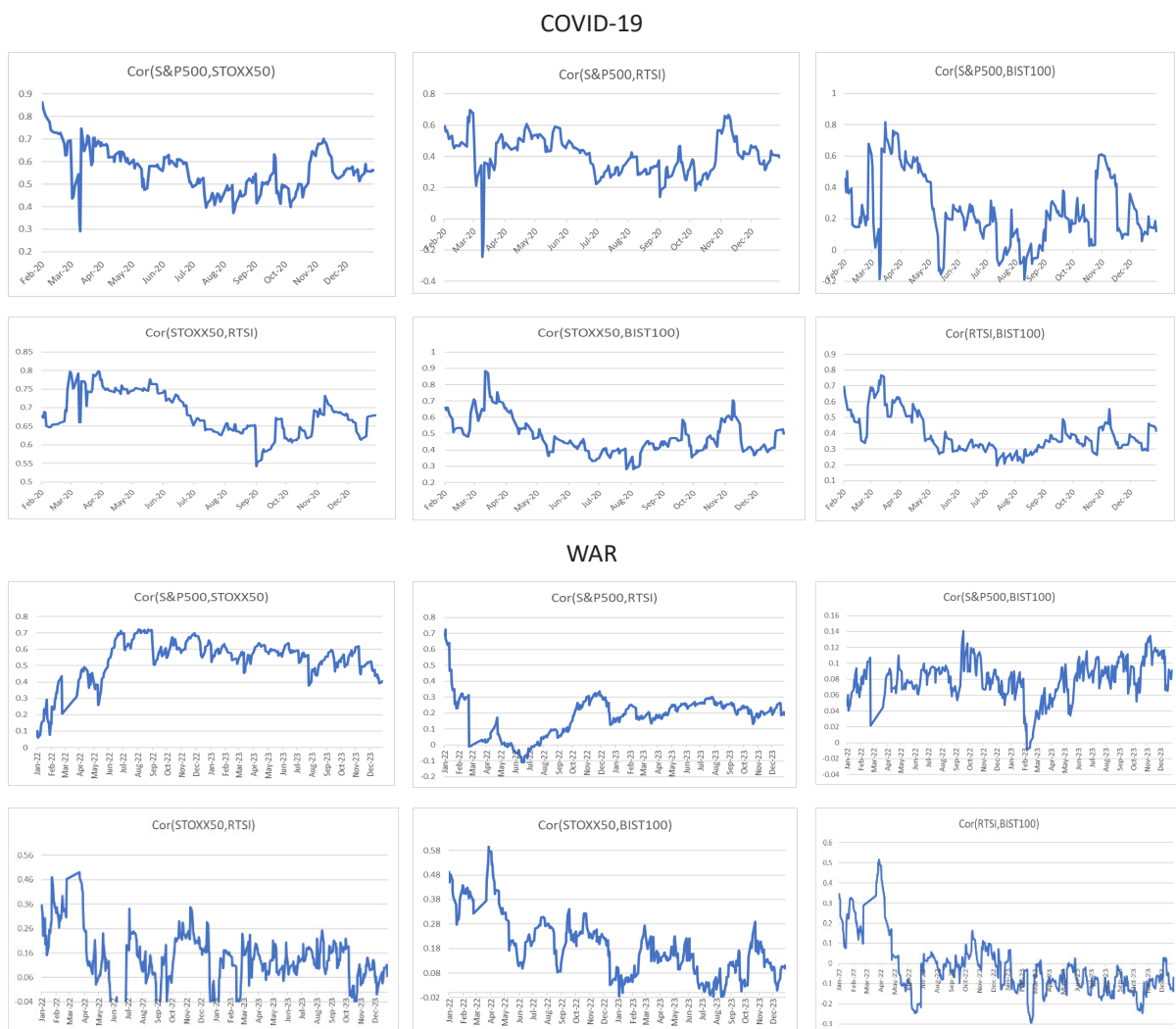

Figure 2: Pairwise conditional correlations

When considering the lagged own-volatility persistence (GARCH effect - h), it is observed that the coefficients for the S&P 500, STOXX 50, RTSI, and BIST 100 indices are 0.801094, 0.941157, 0.911964, and 0.751452, respectively, for the COVID-19 period. These findings indicate that European stock market relies more on volatility persistence originating from its domestic market, whereas Türkiye draws more on volatility persistence from external sources beyond its domestic market.

During the war period, the coefficients reveal intriguing dynamics: 0.959550 for the US market, 0.917291 for the Russian market, 0.830114 for the Ukrainian market, and 0.862330 for the domestic market. These coefficients shed light on the intricate relationships within and across markets during the turbulent period of the Russia-Ukraine conflict. Specifically, they suggest that while a significant portion of US volatility persistence originates from its own domestic market, Russian volatility is notably influenced by external factors. Moreover, the internal volatility spillover effects among the four exchanges exhibit considerable diversity, underscoring the nuanced risk-return profiles and varying sensitivities to external shocks inherent in each financial market. Such findings underscore the complexity of inter-market dynamics during times of geopolitical turmoil and underscore the need for a comprehensive understanding of cross-market interactions.

Furthermore, the transmission of volatility stemming from domestic factors to the exchanges is not consistently limited to specific boundaries during these crisis periods. This suggests that each emerging market exhibits a unique risk-return profile and susceptibility to external influences beyond its control.

When the conditional correlation graphs in Figure 3 are considered, it is seen that there is a very variable correlation between the markets. Therefore, the use of conditional correlation methods for the US, European, Russian, and Turkish markets shows that it can be more successful and advantageous with diversification in terms of investment.

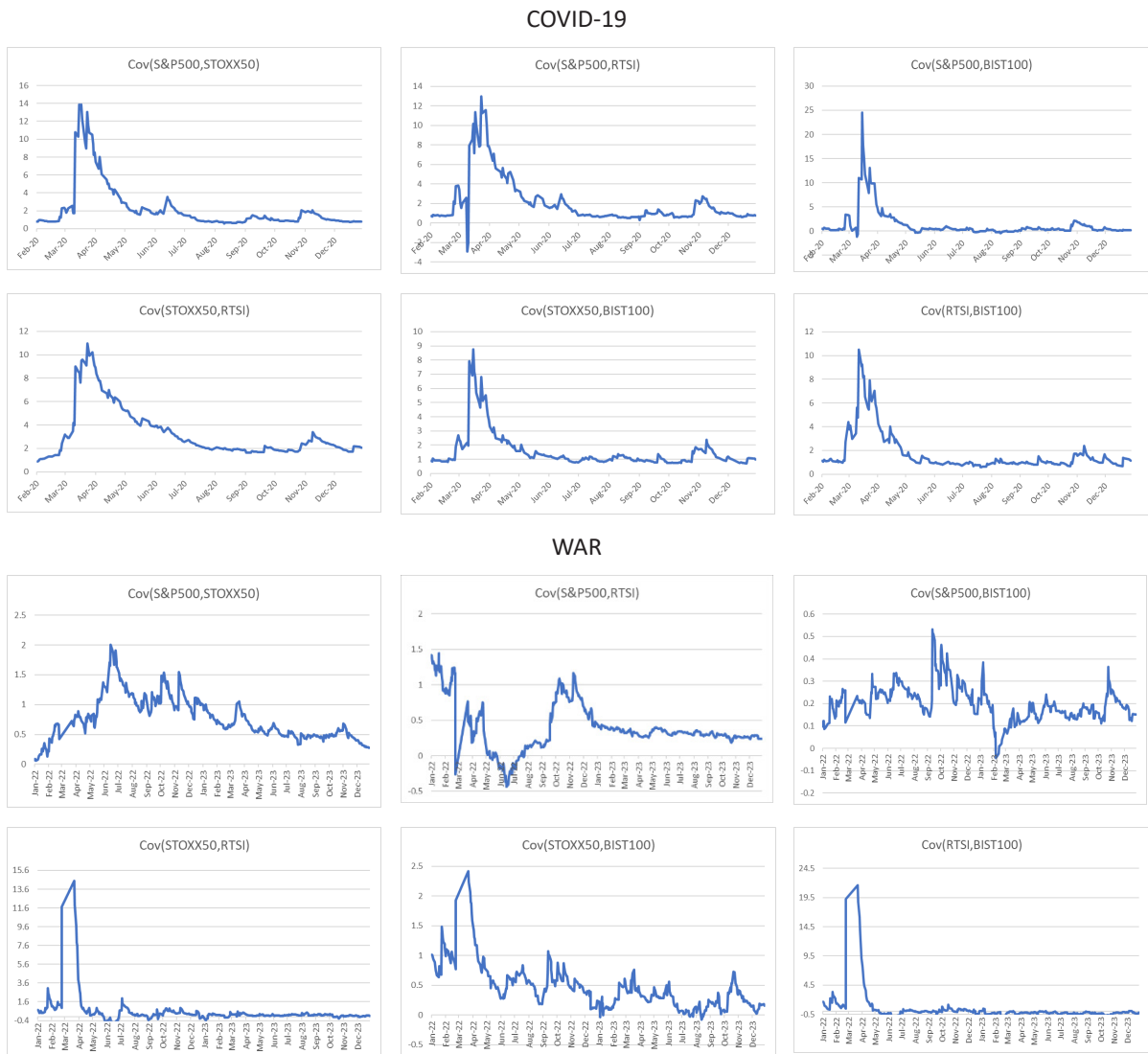

Figure 3: Pairwise conditional covariances

During the COVID-19 period, for the US, the lagged cross-volatility persistence ranges from 0.86830 (Europe) to 0.775876 (Türkiye), while in Europe, it ranges from 0.92645 (Russia) to 0.84097 (Türkiye). In Russia, cross-volatility persistence ranges from 0.92645 (Europe) to 0.827827 (Türkiye), whereas in Türkiye, it ranges from 0.840972 (Europe) to 0.775876 (US) during the COVID-19 period. Therefore, concerning cross-volatility persistence, Türkiye is found to be the market with the least influence in the study, while Europe appears to exert the most significant influence. Moreover, cross-volatility spillovers surpass own volatility spillovers for all countries except Europe; in other words, Europe is least vulnerable to external shocks.

During the war period, it is observed that the lagged cross-volatility persistence exhibits distinct patterns across different countries. Specifically, for the United States, this persistence ranges from 0.938182 when compared with Europe to 0.892489 when compared with Russia. In Europe, the cross-volatility persistence with the US ranges from 0.938182 to 0.872615 when compared with Russia. Notably, Russia's cross-volatility persistence varies from 0.892489 in comparison with the US to 0.846069 when compared with Türkiye. Conversely, in Türkiye, this persistence ranges from 0.909642 when compared with the US to 0.846069 when compared with Russia. Consequently, it can be inferred that, in terms of cross-volatility persistence, the United States exerts the most substantial influence, whereas Türkiye demonstrates the least influence during this period of analysis.

The analysis reveals that while cross-volatility persistence varies across four stock markets, the least influential market remains consistent between the COVID-19 and war periods. However, there is a change in the most influential market. Notably, the study finds a consistent positive impact of lagged covariance on future covariance across all pairs, with coefficients ranging from 0.846069 (Russia-Türkiye) to 0.938182 (US-Europe). These results suggest that the level of persistence in cross-market volatility may not solely be determined by geographical proximity or economic connections among nations, but rather by the degree of market integration with the global economy.

6.CONCLUSION

The application of the diagonal BEKK model allowed for a comprehensive analysis of the American, European, Russian, and Turkish stock markets. This analysis aimed to investigate how the conditional expectation and covariance equations captured the volatility and cross-volatility dynamics specific to each market, particularly during recent crises. The study encompassed both emerging and developed countries, providing insights into the behavior of financial markets across diverse economic landscapes. Results show that there is an ARCH and GARCH effect between the markets. Moreover, according to the diagonal BEKK GARCH equations constructed across markets, volatility changes in one market can spread to other markets during COVID-19 and the war period. These results indicate the existence of relatively weaker ARCH effects and stronger GARCH effects. The results obtained are consistent with the literature (Bozma and Yasar, 2018; Erten et al., 2012).

During both the COVID-19 pandemic and war periods, it has been observed that own volatility spillovers are most pronounced in the US and Europe, compared to Russia and Türkiye. This can be explained by the US and European markets have very high market liquidity and trading volumes. These findings suggest a higher degree of persistence in volatility for each country, as indicated by their respective past errors. A significant level of spillover implies reduced market efficiency, consistent with previous research (Bollerslev and Hodrick, 1995). Specifically, throughout the COVID-19 period, Europe exerts the most substantial influence on the future volatility of market returns in the US, Russia, and Türkiye. Conversely, during the war period, the US emerges as the dominant influencer on the future volatility of market returns in Europe, Russia, and Türkiye.

The primary reasons why European market returns exerted the most significant influence on the future volatility of the US, Turkish, and Russian markets during the COVID-19 period can be attributed to the high level of integration of European markets within global financial systems and the substantial trade partnerships between Europe and these economies. It is likely that pandemic-related measures, central bank policy interventions directly affecting market dynamics, and trade restrictions in Europe contributed to the observed volatility transmission to other markets.

The heightened impact of US stock markets on the future volatility of other markets during the war period can be explained by several factors: the extensive economic sanctions imposed by the US on Russia, the US Federal Reserve's interest rate hikes and liquidity tightening policies—both of which prompted capital outflows from countries like Europe, Russia, and Türkiye—and European countries' decisions to reduce energy dependence on Russia, increasingly sourcing energy from the US in the process.

During both the COVID-19 pandemic and the wartime period, the US and Turkish markets exhibited high volatility, indicating significant susceptibility to external shocks. As the global reserve currency, the US dollar and related economic indicators are closely monitored by investors worldwide. In times of global crisis, investors often view the US markets as a safe haven, intensifying volatility. Additionally, the US's extensive financial and commercial ties with other economies mean that global crises directly impact the US economy and, consequently, its stock market. In Türkiye, macroeconomic vulnerabilities such as high inflation and limited foreign exchange reserves heighten sensitivity to global crises. This can lead to increased fragility in the Turkish stock market during turbulent periods, with foreign investors rapidly exiting based on shifts in risk perception. Such swift entry and exit of foreign capital can further amplify market volatility.

Furthermore, the European and Russian markets exhibited lower volatility during both crises than the US and Turkish markets. The Stoxx50 index, representing European markets, is composed of large companies across various sectors, suggesting that this sectoral diversity may have mitigated the effects of a crisis in any single industry on the overall market performance. Additionally, Western Europe, alongside the US, imposed stringent sanctions on Russia during the wartime period. These sanctions, which restricted Russian markets' access to the international financial system, are believed to have contributed to the relatively lower volatility observed in Russian markets.

In summary, this study's theoretical and practical insights suggest that shifts in market volatility persistence during the COVID-19 and war periods highlight the need for investors to adjust strategies according to the nature of each crisis. The greater volatility spillover across markets observed during the COVID-19 period indicates that hedging strategies may be more effective than global diversification strategies in managing risk. Meanwhile, the higher volatility persistence of US markets during the war period suggests that long-term positioning, alongside the use of derivatives such as options and futures, or alternative investments like gold and bonds, may support risk management and portfolio optimization for investors.

This research findings reveal that investors should diversify their portfolios by incorporating not just emerging market stocks but also those from developed markets. It is crucial to consider correlations and the spillover effects of volatility between emerging and developed stock markets. Additionally, the findings indicate that risk management strategies should be tailored specifically to each period, as the distinct characteristics of each crisis require unique approaches to manage and mitigate risk effectively.

These findings will provide valuable insights for academics constructing models to explain financial market behavior, investors examining how domestic asset values might be impacted by shifts in international financial markets, and policymakers comprehending how volatility could influence investment and consumption decisions within the domestic economy.

REFERENCES

- Abounoori, E., and Tour, M. (2019). "Stock market interactions among Iran, USA, Turkey, and UAE", *Physica A: Statistical mechanics and its applications*, 524, 297-305.
- Aggarwal, K., and Saradhi, V. R. (2024). "A Study on the Co-Movement and Influencing Factors of Stock Markets between India and the Other Asia-Pacific Countries", *International Journal of Emerging Markets*.
- Akarsu, G. (2022). "Volatility Spillover among BIST Sector Indices, SP500 Index and USD/TRY Exchange Rate: Stochastic Volatility Modelling", *VI. Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi Özetler Kitabı*, (s73), 13-15.
- Alaoui Mdaghri, A., Raghibi, A., Thanh, C. N., and Oubdi, L. (2021). "Stock market liquidity, the great lockdown and the COVID-19 global pandemic nexus in MENA countries", *Review of Behavioral Finance*, 13(1), 51-68.

- Alkan, B., and Çiçek, S. (2020). "Spillover Effect in Financial Markets in Turkey", *Central Bank Review*, 20(2), 53-64.
- Aslam, F., Ferreira, P., Mughal, K. S., and Bashir, B. (2021). "Intraday Volatility Spillovers among European Financial Markets during COVID-19", *International Journal of Financial Studies*, 9(1),
- Anyikwa, I. C., and Phiri, A. (2023). "Dynamics of Return and Volatility Spill-Over between Developed, Emerging and African Equity Markets during the COVID-19 Pandemic and Russia-Ukraine War", *Studies in Economics and Econometrics*, 1-25.
- Ayadi, C., and Said B. H. (2023). "COVID-19 pandemic and stock market volatility spillovers". *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 1985-2517.
- Barua, S. (2020). "Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic", Available at SSRN 3566477.
- Bayramoğlu, M. F., and Abasız, T. (2017). "Gelişmekte olan Piyasa Endeksleri Arasında Volatilité Yayılım Etkisinin Analizi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (74), 183-200.
- Belasri, Y. and Ellaia, R (2017). "Estimation of Volatility and Correlation with Multivariate Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity Models: An Application to Moroccan Stock Markets", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 384-396.
- Belke, A., and Dubova, I. (2018). "International spillovers in global asset markets", *Economic Systems*, 42(1), 3-17.
- Bhar, R., and Nikolova, B. (2007). "Analysis of mean and volatility spillovers using BRIC countries, regional and world equity index returns", *Journal of Economic Integration*, 369-381.
- Bollerslev, T. Engle, R. F. and Wooldridge, J. M. (1988), "A Capital Asset Pricing Model With Time-Varying Covariances", *Journal of Political Economy*, 96(1), 116-131.
- Bollerslev, T. (1986). "Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity", *Journal of econometrics*, 31(3), 307-327.
- Bollerslev, T. (1990), "Modelling the coherence in short-run nominal exchange rates: a multivariate generalized approach", *Review of Economics and Statistics*, 72, 498-505.
- Bollerslev, T. and Hodrick, R.J. (1995). "Financial market efficiency tests", *Handbook of Applied Econometrics*, Vol. 1, 415-458.
- Bozma, G., İmamoğlu, İ. K., and Künü S. (2023). "Dynamic Volatility Spillover among Emerging Eagle Markets", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(2), 316-336.
- Bozma, G. and Başar, S. (2018). "Analyzing Volatility Transmissions between Stock Markets of Turkey, Romania, Poland, Hungary and Ukraine using M-GARCH Model", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36(4), 1-15.
- Cheng, Z., Li, M., Cui, R., Wei, Y., Wang, S., and Hong, Y. (2024). "The impact of COVID-19 on global financial markets: A multiscale volatility spillover analysis", *International Review of Financial Analysis*, 95, 103454.
- Darrat, A. F. and Benkato, O. M. (2003). "Interdependence and volatility spillovers under market liberalization: The case of Istanbul stock exchange", *Journal of Business Finance & Accounting*, 30(7-8), 1089-1114.
- Diebold, F. X., and Yilmaz, K. (2012). "Better to give than to receive: Predictive directional measurement of volatility spillovers", *International Journal of forecasting*, 28(1), 57-66.
- Engle, R. (2001), "GARCH 101: The Use Of ARCH/GARCH Models In Applied Econometrics", *Journal of Economic Perspectives*, 15(4), 157-168.
- Engle, R. F. (1982). "Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation", *Econometrica: Journal of the econometric society*, 987-1007.
- Engle, R. F. and Kroner, K. F. (1995). "Multivariate Simultaneous Generalized ARCH", *Econometric Theory*, 11(1), 122-150.
- Erer, E., Erer, D., and Korkmaz, Ö. (2019). "Farklı Rejimler Altında Türkiye, İngiltere, Amerika ve Euro Bölgesi Tahvil Piyasaları, Emtia Piyasası ve Döviz Piyasasından BIST100 Endeksine Volatilité Yayılımı", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 13(1), 77-103.

- Erten, I., Tuncel, M. B., and Okay, N. (2012). "Volatility Spillovers in Emerging Markets during the Global Financial Crisis: Diagonal BEKK Approach". <https://mp.ra.ub.uni-muenchen.de/56190/>
- Eun, C. S., and Shim, S. (1989). "International transmission of stock market movements", *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24(2), 241-256.
- Gheorghe, C., and Panazan, O. (2023). "Effects of Information Related to the Russia-Ukraine Conflict on Stock Volatility: An EGARCH Approach", *Cogent Economics and Finance*, 11(2), 2241205.
- Gong, X., Zeng, X., Xu, W., and Zhang, W. (2023). "Asymmetric risk spillovers and its determinants in global equity markets", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 624, 128926.
- Gürsoy, S., and Eroğlu, Ö. (2016). "Yükselen Ekonomilerin Pay Piyasaları Arasında Getiri ve Volatilite Yayılımı: 2006-2015 Yılları Arasında Yapılmış Bir Analiz", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 16-33.
- Jain, P., and Sehgal, S. (2019). "An examination of return and volatility spillovers between mature equity markets", *Journal of Economics and Finance*, 43(1), 180-210.
- Jude, O., Turgeman, A., Bořoc, C., and Miloř, L. R. (2023). "Volatility and Spillover Effects between Central–Eastern European Stock Markets and Energy Markets: An Emphasis on Crisis Periods", *Energies*, 16(17), 6159.
- Karđın, S., Kayalidere, K., Güleç, T. C., and Erer, D. (2018). "Spillovers of Stock Return Volatility to Turkish Equity Markets from Germany, France, and America", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 171-187.
- Khan, M., Khan, M., Kayani, U. N., Mughal, K. S., and Mumtaz, R. (2023). "Unveiling Market Connectedness: Dynamic Returns Spillovers in Asian Emerging Stock Markets", *International Journal of Financial Studies*, 11(3), 112.
- Kirkulak Uludag, B., and Khurshid, M. (2019). "Volatility spillover from the Chinese stock market to E7 and G7 stock markets", *Journal of Economic Studies*, 46(1), 90-105.
- Kocaarslan, B. (2020). "ABD Finansal Piyasalarındaki Gelişmelerin ve Belirsizliklerin Borsa İstanbul Üzerindeki Asimetrik Etkileri", *Anemon Muř Alparıslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 33-42.
- Korkmaz, T., and Çevik, E. İ. (2009). Zımnı volatilite endeksinden gelişmekte olan piyasalara yönelik volatilite yayılma etkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 3(2), 87-105.
- Koutmos, G., and Booth, G. G. (1995). "Asymmetric volatility transmission in international stock markets", *Journal of international Money and Finance*, 14(6), 747-762.
- Kumar, R. M., and Koushik, K. (2023). "Volatility Spillover between Russia and European Stock Markets", *Current Research in Mutual Funds and Stock Market*, 7.
- Kutlu, M., and Karakaya, A. (2021). "Return and volatility spillover effects between the Turkey and the Russia stock market", *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 37(4), 456-470.
- Lee, B. S., and Rui, O. M. (2002). "The dynamic relationship between stock returns and trading volume: Domestic and cross-country evidence", *Journal of Banking & Finance*, 26(1), 51-78.
- Li, J., Wang, R., Aizhan, D., and Karimzade, M. (2023). "Assessing the Impacts of COVID-19 on Stock Exchange, Gold Prices, and Financial Markets: Fresh Evidences from Econometric Analysis", *Resources Policy*, 83,
- Li, L., Yin, L., and Zhou, Y. (2016). "Exogenous shocks and the spillover effects between uncertainty and oil price", *Energy Economics*, 54, 224-234.103617.
- Li, W. (2021). "COVID-19 and asymmetric volatility spillovers across global stock markets", *The North American Journal of Economics and Finance*, 58, 101474.
- Li, W., Chien, F., Kamran, H.W., Aldeehani, T.M., Sadiq, M., Nguyen, V.C. and Taghizadeh-Hesary, F. (2022), "The nexus between covid-19 fear and stock market volatility", *Economic ResearchEkonomiska Istrařivanja*, 35 (1), 1765-1785
- Li, Y., and Giles, D. E. (2015). "Modelling volatility spillover effects between developed stock markets and Asian emerging stock markets", *International Journal of Finance & Economics*, 20(2), 155-177.
- Liu, C. (2016). "Spillover effects in major equity markets: A GARCH BEKK approach", *Open Access Library Journal*, 3(02), 1–21.

- Liu, Q., Xu, C., and Xie, J. (2024). "Comparative Analysis of Spillover Effects in the Global Stock Market under Normal and Extreme Market Conditions", *International Journal of Financial Studies*, 12(2), 53.
- Liu, X., An, H., Li, H., Chen, Z., Feng, S., and Wen, S. (2017). "Features of spillover networks in international financial markets: evidence from the G20 countries", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 479, 265-278.
- Markowitz, H.M. (1952). "Portfolio Selection", *The Journal of Finance*. Blackwell Publishing, 7(1), 77-91.
- Maurya, P. K., Bansal, R., and Mishra, A. K. (2024). "Dynamic connectedness among market volatilities: a perspective of COVID-19 and Russia-Ukraine conflict", *Studies in Economics and Finance*.
- Mensi, W., Hammoudeh, S., Reboredo, J. C., and Nguyen, D. K. (2014). "Do global factors impact BRICS stock markets? A quantile regression approach", *Emerging Markets Review*, 19, 1-17.
- Mensi, W., Shafiullah, M., Vo, X. V., and Kang, S. H. (2021). "Volatility spillovers between strategic commodity futures and stock markets and portfolio implications: Evidence from developed and emerging economies", *Resources Policy*, 71, 102002.
- Mezghani, T., Ben Hamadou, F., and Boujelbène Abbas, M. (2021). "The dynamic network connectedness and hedging strategies across stock markets and commodities: COVID-19 pandemic effect", *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, 13(4), 520-552.
- Nandy, S., and Chattopadhyay, A. K. (2019). 'Indian stock market volatility': A study of inter-linkages and spillover effects. *Journal of Emerging Market Finance*, 18(2_suppl), S183-S212.
- Özdemir, L. (2020), "Testing for Asymmetric Causality Between Developed and Emerging Markets", Özen, E. and Grima, S. (Ed.) *Uncertainty and Challenges in Contemporary Economic Behaviour (Emerald Studies in Finance, Insurance, and Risk Management)*, Emerald Publishing Limited, Leeds, 145-158.
- Özün, A., and Ertuğrul, H. (2014). "Variance-Based Spillover Analysis between Stock Markets: A Time Varying Parameter Approach", *Acta Physica Polonica A*, 125(1), 155-157.
- Pan, Q., Mei, X., and Gao, T. (2022). "Modeling dynamic conditional correlations with leverage effects and volatility spillover effects: Evidence from the Chinese and US stock markets affected by the recent trade friction", *The North American Journal of Economics and Finance*, 59, 101591.
- Panda, A. K., Nanda, S., and Paital, R. R. (2019). "An empirical analysis of stock market interdependence and volatility spillover in the stock markets of Africa and Middle East region", *African Journal of Economic and Management Studies*, 10(3), 314-335.
- Panda, P., Vasudevan, S., and Panda, B. (2021). "Dynamic connectedness among BRICS and major countries stock markets", *Journal of Public Affairs*, 21(3), e2265.
- Prasad, S. S., Verma, A., Bakhshi, P., and Prasad, S. (2023). "Global Stock Market Volatility and Its Spillover on the Indian Stock Market: A Study Before and During the COVID-19 Period", *FIIB Business Review*, 23197145231189600.
- Rastogi, S., and Kanoujiya, J. (2024). "Impact of cryptos on the inflation volatility in India: an application of bivariate BEKK-GARCH models", *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 40(2), 221-237.
- Sahoo, S., and Kumar, S. (2024). "Volatility spillover among the sectors of emerging and developed markets: a hedging perspective", *Cogent Economics & Finance*, 12(1), 2316048.
- Sajeev, K. C., and Afjal, M. (2022). "Contagion effect of cryptocurrency on the securities market: A study of Bitcoin volatility using diagonal BEKK and DCC GARCH models", *SN Business & Economics*, 2(6), 57.
- Sinlapates, P., and Chancharat, S. (2024). "Persistence and volatility spillovers of Bitcoin to other leading cryptocurrencies: a BEKK-GARCH analysis", *Foresight*, 26(1), 84-97.
- Sezen, S., and Çevik, E. İ. (2024). "Hisse Senedi Piyasaları Arasında Yayılma Etkisinin Analizi", *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 11(1), 19-50.
- Tien, H. T., and Hung, N. T. (2022). "Volatility Spillover Effects between Oil and GCC Stock Markets: A Wavelet-Based Asymmetric Dynamic Conditional Correlation Approach", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 15(6), 1127-1149.

- Tsay, R. S. (2005). *Analysis of Financial Time Series*. The University of Chicago- Booth School of Business. John Wiley & Sons INC., Publication. 3rd edition, Chicago, IL.
- Tsuji, C. (2024). "The historical transition of return transmission, volatility spillovers, and dynamic conditional correlations: A fresh perspective and new evidence from the US, UK, and Japanese stock markets", *Quantitative Finance and Economics*, 8(2), 410-436.
- Vo, X. V., and Tran, T. T. A. (2020). "Modelling volatility spillovers from the US equity market to ASEAN stock markets", *Pacific-Basin Finance Journal*, 59, 101246.
- Wang, Y., Bouri, E., Fareed, Z., and Dai, Y. (2022). "Geopolitical risk and the systemic risk in the commodity markets under the war in Ukraine", *Finance Research Letters*, 49, 103066.
- Wu, F. L., Zhan, X. D., Zhou, J. Q., and Wang, M. H. (2023). "Stock Market Volatility and Russia-Ukraine Conflict", *Finance Research Letters*, 55: 103919.
- Yadav, M. P., Sharma, S., and Bhardwaj, I. (2023). "Volatility Spillover between Chinese Stock Market and Selected Emerging Economies: A Dynamic Conditional Correlation and Portfolio Optimization Perspective", *Asia-Pacific Financial Markets*, 30(2), 427-444.
- Yıldırım, D., and Çelik, A. K. (2020). "Stock Market Volatility and Structural Breaks: An Empirical Analysis of Fragile Five Countries Using GARCH and EGARCH Models", *Journal of Applied Economics and Business Research*, 10(3), 148-163.
- Yılmaz, K. (2010). "Return and volatility spillovers among the East Asian equity markets", *Journal of Asian Economics*, 21(3), 304-313.
- Yuan, Y., and Du, X. (2023). "Dynamic spillovers across global stock markets during the COVID-19 pandemic: Evidence from jumps and higher moments", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 628, 129166.
- Yousef, I. (2020). "Spillover of COVID-19: Impact on Stock Market Volatility", *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(6), 18069-18081.
- Yousaf, I., Mensi, W., Vo, X. V., and Kang, S. H. (2024). "Dynamic spillovers and connectedness between crude oil and green bond markets", *Resources Policy*, 89, 104594.
- Zhang, D., Hu, M., and Ji, Q. (2020). "Financial markets under the global pandemic of COVID-19", *Finance research letters*, 36, 101528.
- Zhang, W., and Hamori, S. (2021). "Crude oil market and stock markets during the COVID-19 pandemic: Evidence from the US, Japan, and Germany", *International Review of Financial Analysis*, 74, 101702.
- Zhong, Y., and Liu, J. (2021). "Correlations and volatility spillovers between China and Southeast Asian stock markets", *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 81, 57-69.
- Zhou, Y., Wu, S., and Liu, Z. (2023). "Does the COVID-19 pandemic strengthen the volatility spillovers across global stock markets?", *International Journal of Financial Engineering*, 2350043.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.09.2024 ✓Accepted/Kabul: 19.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1541674

Research Article/Araştırma Makalesi

Abdioğlu, N., Gürsoy, M., ve Aytekin, S. (2024). "Are Intellectual Capital and Its Components Affective on Financial Performance?", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65 pp. 247-258.

ARE INTELLECTUAL CAPITAL AND ITS COMPONENTS AFFECTIVE ON FINANCIAL PERFORMANCE?

Nida ABDİOĞLU*, Merve GÜRSOY**, Sinan AYTEKİN***

Abstract

The factors that affect intellectual capital creation at firms and how these factors influence the financial performance of firms have been core questions of extant work in the channels of finance for many years. In this period, therefore, the efforts that firms make to increase their intellectual capital to create value and studies that examine the impact of the increased intellectual capital on the firm's financial performance are notable. Thus, this study aims to explore the influence of intellectual capital and its components on the financial performance of the BIST Sustainability Index companies for the period between 2018:Q4-2024:Q1. A set of Intellectual Value Added Coefficient (VAIC) and its components Human Capital Efficiency (HCE), Structural Capital Efficiency (SCE), and Capital Employed Efficiency (CEE) are employed as indicators of intellectual capital. The financial performance is measured through Return on Assets (ROA) and Return on Capital Employed (ROCE). Control variables included in each model are Market to Book Value (MV/BV), Logarithm of Total Assets (SIZE), and Asset Turnover (ATR). The fixed effects regression results show that an increase in the intellectual capital of the companies listed in the BIST Sustainability Index has a positive effect on their financial performance.

Keywords: *Intellectual capital, Value added intellectual coefficient, Financial performance, BIST sustainability index.*

ENTELEKTÜEL SERMAYE VE BİLEŞENLERİ FİNANSAL PERFORMANS ÜZERİNDE ETKİLİ MİDİR?

Öz

Firmaların finansal performansını etkileyen faktörler ve bu faktörlerin firmaların finansal performansını nasıl etkilediği, uzun yıllardır finans alanında devam eden araştırmaların odak noktalarından biridir. Bu bağlamda, firmaların değer yaratmak için entelektüel sermayelerini artırma çabaları ve artan entelektüel sermayelerinin finansal performanslarına etkisini inceleyen çalışmalar dikkat çekmektedir. Buradan hareketle çalışmada 2018:Q4-2024:Q1 dönemi arasında BIST Sürdürülebilirlik Endeksi firmalarının entelektüel sermayesi ve bileşenlerinin finansal performanslarına etkisini araştırmak amaçlanmıştır. Çalışmada entelektüel sermaye göstergeleri olarak Entelektüel Katma Değer Katsayısı (VAIC) ve bileşenleri olan Beşeri Sermaye Etkinliği (HCE), Yapısal Sermaye Etkinliği (SCE) ve Kullanılan Sermaye Etkinliği (CEE) kullanılmıştır. Finansal performans göstergesi olarak ise Aktif Karlılığı (ROA) ve Kullanılan Sermayenin Getirisi (ROCE) kullanılmıştır. Her bir modele kontrol değişkeni olarak Piyasa/Defter Değeri (MV/BV), toplam varlıkların logaritması (SIZE) ve Varlık Devir Hızı (ATR) dahil edilmiştir. Sabit etkiler regresyon sonuçlarına göre BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'ndeki firmaların entelektüel sermayesini artırmasının finansal performanslarını olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Entelektüel sermaye, Entelektüel katma değer katsayısı, Finansal performans, BIST sürdürülebilirlik endeksi.*

*Assoc.Prof., Bandırma Onyedü Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Management, BALIKESİR.
e-mail: nabdioglu@bandirma.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8498-9893>)

**Lecturer, Balıkesir University, Kepsut Vocational School, Department of Finance, Banking and Insurance, BALIKESİR.
e-mail: merve.godes@balikesir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3886-945X>)

***Prof., Balıkesir University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Management, BALIKESİR.
e-mail: saytekin@balikesir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1502-2643>)

1. INTRODUCTION

The concept of intellectual capital has gained much attention as a significant driver of corporate performance in dynamic and competitive business environments. Intellectual capital, often referred to as the lifeblood of an organization, is a collection of intangible assets that contribute to the value and performance of an organization. J. K. Galbraith first used the concept of intellectual capital in 1969, stating that it represented more than an act of pure reason but of reasoned action (Bontis, 1998: 67). Later explanations of intellectual capital include those of Stewart (1991) as information, skills, and expertise of employees that provide competitive advantage to the firm; Edvinsson (1997) as information that can be transformed into value; Roos et al. (1997) as processes and assets not recorded in the balance sheet in addition to tangible assets such as brand patents; Sullivan (1999) as knowledge that can be turned into cash. It is recognized that intellectual capital is the determinant of firms' profitability and competitiveness (Wu et al., 2006: 532). Although the concept of intellectual capital has found its place in many disciplines today, it has been a subject of research in finance since the 1980s. The increasing importance of intellectual capital in the field of finance, the fact that the value of firms is not equal to their physical assets, and this difference being more attractive for knowledge-intensive companies has influenced (Zor & Cengiz, 2013: 42). In particular, the fact that the market value of firms is higher than their book value has led to the realization that the investment in information for market value is more important than the investment in production, which has contributed to the development of the concept of intellectual capital (Çalışkan, 2015: 122). In this context, it has become important to investigate, measure, develop, and analyse intellectual capital and its components.

The theoretical framework is what grounds the perception of how important intellectual capital is in improving financial performance. Human capital, structural capital, and employed capital, as well as customer capital, social capital, technological capital, and spiritual capital. (Khaliq et al., 2011: 344). Spiritual capital is one of the important intellectual capitals that stimulate people as well as organizations to go about conducting a business in a manner that respects the law and standards. Merging insights from human capital theory with resource-based theory, such that a model is put forward to analyse the relation between human capital and organizational performance (Mubarik et al., 2018: 607). The global drive toward a knowledge-based economy has drastically increased the importance of firms' human capital and related intellectual resources as sources of competitive advantage (Komnenić & Njegić, 2019: 139).

Measuring intellectual capital constitutes a critical aspect of assessing its impact on financial performance. There are various methods to evaluate intangible assets by focusing on specific tangible ones and market-based methods of determining market value like direct methods and those based on market value (Babai et al., 2016: 1063). The fact that the measurement of intellectual capital also includes non-material aspects has led to difficulties in its implementation. The most commonly used in the literature seems to be the VAIC (Value Added Intellectual Coefficient) method developed by Ante Pulic in 1998 and 2004 (Joshi et al., 2013; Özer & Özer, 2014; Dženopoljac et al., 2016; Zhang et al., 2021; Sarışın & Özkan, 2022; Puspitasari et al., 2023; Sakur & Güngör, 2023). By this method, the VAIC has three components. The first component, HCE (Human Capital Efficiency), reflects all costs related to employees as an investment made by the firm (Pulic, 2004: 64). This is because human capital is a measure of the total knowledge, skills, and competencies of the employees working for the firm (Vergauwen et al., 2007: 1167). The second component, SCE (Structural Capital Efficiency), represents knowledge resources within a firm, such as structure, system, management, and organizational processes (Sarışın & Özkan, 2022: 211). The structural capital, which results from subtracting human capital from value added, does not include resources that employees take away when they leave; hence it is seen as very important. The third component, CEE (Capital Employed Efficiency), refers to physical and financial capital within the firm. According to Pulic (2004: 64-65), a firm cannot create value with its intellectual capital alone, without the use of tangible capital, and therefore it is considered as a component of intellectual capital. This study analysed the impact of firms' intellectual capital, listed in the BIST Sustainability Index, on financial performance with consideration to all three components.

The Sustainability Index is calculated by Borsa Istanbul as of November 4, 2014. Firms traded on the Stars, Main, and the SubMarket are included in the sustainability assessment by BIST and those that are deemed

suitable are included in the relevant index (Borsa İstanbul, n.d.). Sustainability reports for corporate firms involve long-term value-creating purposes. The reports concerned include firms' economic responsibilities, environmental responsibility, social responsibility, and the interaction between them and one another. There is a debate among studies regarding the impact of publishing sustainability reports on the financial performance of firms. While some argue that it has a positive effect and provide evidence to support this claim (Yıldırım et al., 2018; Crespi & Migliavacca, 2020; Zhao & Murrell, 2022; Naeem et al., 2022), others state that research on the performance of firms included in the sustainability index is still ongoing (Aytekin & Erol, 2018; Atan et al., 2018; Lopez-de-Silanes et al., 2020; Parikh et al., 2023). However, there is a noticeable lack of studies examining the financial performance of firms included in the BIST Sustainability Index in terms of intellectual capital. These limited studies approach the topic from different methods and dimensions. The relation between environmental, social and governance competencies and intellectual capital needs to be established. Therefore, this study aims to investigate the relation between intellectual capital and the financial performance of 34 firms listed on the BIST Sustainability Index. The firms selected continuously disclose their balance sheets and represent various industrial sectors. The research period spans from 2018:Q4 to 2024:Q1. ROA and ROCE are used as dependent variables in this study. VAIC, HCE, SCE and CEE are used as independent variables in different models. SIZE, MV/BV and ATR are used as control variables.

2. LITERATURE REVIEW

Numerous studies in the finance literature have explored the term of intellectual capital. Specifically relevant to our study are the papers that examine intellectual capital for the BIST Sustainability Index, as well as those that investigate relation between intellectual capital and financial performance within the Turkish capital markets. Additionally, there is a body of research from international studies that explores the relation between intellectual capital and financial performance.

In one of the studies on intellectual capital for the Sustainability Index of the BIST, Dönmez and Erol (2016) examine the relation between intellectual capital and its components of the firms in the BIST Sustainability Index for 2014-2015 period and their business with firm performance. The non-availability of any quantitative research studying intellectual capital has been ascertained in this regard. Intellectual Capital and its components are analysed by the VAIC approach in a study calculated for ROA (Return on Assets), ROE (Return on Equity), ATR (Assets Turnover Ratio), MV/BV (Market to Book Value) and leverage ratio financial performance indicators. As a result, it is stated that there is a positive and strong correlation between VAIC and ROA and between HCE and ROE. In addition, evidence is presented that the intellectual capital components can explain ROA in 2014. Another study is carried out by Öztürk and Cihangir (2021) to include private banks that are constituents of BIST Sustainability Index between 2016-2019 in terms of disclosures on intellectual capital elements in their sustainability reports. The relation between the components of capital mentioned in International Integrated Reporting and firm value is examined by Kaya and Atasel (2022) for the firms listed on the Borsa Istanbul Sustainability Index (except the financial sector) for the period 2010-2019. Consequently, intellectual capital, human capital, social (relational) capital, and dividends (financial capital) positively affect firm value; while there is a negative relation with natural capital, produced capital, and financing costs (financial capital). From another perspective, Aktaş and Atalay (2020) search whether the variety in the board of directors of firms included in the BIST Sustainability Index affects intellectual capital. The other findings of this study are that the variable under control, selected ROA, ROE, and firm size are not explanatory of intellectual capital. This means that independent member and female member ratio factors have a significantly negative effect on intellectual capital. The other factors determining board diversity have no significant effect, it has been stated. The other findings of this study are that the variable under control, selected ROA, ROE, and firm size are not explanatory of intellectual capital.

Özer and Özer (2014) conduct a study that explores how intellectual capital impacts the financial performance of Turkish capital markets, focusing on 57 multinational firms listed on BIST from Q1 2002 to Q4 2011. They employ the VAIC methodology as proxies for intellectual capital and its components, utilizing static panel data analysis with Value Added/Total Assets as the financial performance indicator. The findings from both static and dynamic panel data analyses suggest a positive relation between financial performance and intellectual capital. While the components of intellectual capital are positively related with financial performance, only HCE

significantly impacts financial results. Additionally, Kandil Göker (2017) analyses whether intellectual capital is effective on the financial performance of 11 firms within the information sector over the period from 2008 to 2016. The study reveals that VAIC positively affects the selected financial performance metrics. Furthermore, while HCE and CCE have significant positive impacts on firm performance, SCE does not show any significant effect on it. In a similar vein, Buyuran and Şit (2021) assess how intellectual capital and its components impact ROA and ROE across two distinct periods, from Q1 2010 to Q4 2020, focusing on 11 firms in the transportation and communication sectors listed on BIST. While CEE positively impacts ROA, the components HCE, SCE, and CEE each have varying levels of significance regarding their positive effects on ROE. In a study conducted by İşseveroğlu and Ercan (2019), the influence of intellectual capital components HCE, SCE, and CCE on ROA and ATR is examined using data from 15 technology firms listed on BIST over the period from 2008 to 2017. The findings show that HCE has an impact on ROA. However, for ATR, while HCE shows a low level of impact, the model is deemed insignificant. Additionally, Topaloğlu and Bayrakdaroğlu (2024) explore the linking between intellectual capital and its components with financial performance across both short- and long-term periods for 7 banks listed on BIST from 2010 to 2020. This research utilizes ROA and ROE as indicators of financial performance, revealing no positive relations between financial performance and intellectual capital. The VAIC is found to negatively impacts financial performance in both short and long terms, while CCE negatively affects it in the short term and SCE in the long term. Meanwhile, Sakur and Güngör (2023) search the link between intellectual capital and financial performance for the period spanning 2008 to 2015, focusing on 177 firms within the BIST Industrial Index for their subsector-specific analysis. The research establishes an FPGE (Financial Performance Indicators Index) utilizing ROA, ROE, and ATR ratios. The VAIC method is employed to assess intellectual capital and its various components. It is discovered that, with the exception of firms in the food and textile industries, VAIC positively and significantly influences FPGE. Regarding the capital components, HCE shows positive and significant impacts on the FPGEs across all sub-sectors, while the effects of SCE and CEE differ based on the specific sub-sector, with SCE exhibiting a weak influence. In contrast, a study by Öztemiz and Karesioğlu (2023) investigates whether corporate governance is effective on intellectual capital. This research focuses on holding and investment firms listed on the BIST Corporate Governance Index from 2016 to 2021. The results suggest that corporate governance impacts intellectual capital solely for firms with a high MV/BV ratio.

Joshi et al. (2013) explore the relation between intellectual capital and ROA within a sample from the Australian finance sector and its subsectors during the years 2006-2008. Their findings show that HCE is effective on financial performance, whereas the effects of SC and CEE are minimal. Additionally, they observe that different components of intellectual capital and the overall VAIC produces varying effects on ROA across the subsectors. In another investigation, Dženopoljac and Janošević (2016) study the impact of intellectual capital on the financial performance of Serbian IT firms, utilizing panel data from 2009 to 2013. They assess financial performance through indicators such as ROA, ROE, ROIC, ATR, and profitability. Their results reveal that CEE, calculate through VAIC, significantly affects all performance metrics except for ROIC, which is positively and significantly influenced solely by HCE. Conversely, according to Puspitasari et al. (2023) HCE has a negative impact on ROIC, while SCE demonstrates positive influence on ROIC; however, CCE shows no significant effect on ROIC in the Indonesian banking sector. This contrasts with findings from a similar investigation by Yiğit (2021), who discovers that CCE positively influences financial performance metrics across all countries during the 2010-2020 period, involving 2,619 firms from the manufacturing sectors of five vulnerable countries. Yiğit (2021) also observes that SCE has positive and significant effects on ROA and ROE in all countries, as well as positive and significant effects on ATR exclusively in India. While the results concerning HCE differ among countries and financial performance indicators, they generally suggest that firms do not exert a substantial influence on financial performance under HCE. Additionally, another study by Sarido and Serrasqueiro (2017) explore the relation between intellectual capital and financial performance (ROA) and market value (Tobin's Q), along with the impact of intellectual capital on firm specialization across 14 Western European countries from 2004 to 2015. The findings suggest that CEE positively influences short-term financial performance, whereas SCE is beneficial for long-term performance, as determined through the components of intellectual capital calculated by the VAIC method on ROA; HCE is deemed significant for firm value. Nonetheless, it has been uncovered that concentrated ownership limits the intellectual capital of firms. In a related variable-based investigation, Zhang et al. (2021) observe the comparative impact of intellectual capital on the financial performance of 140 firms in Vietnam's pharmaceutical and financial

sectors during 2016. Utilizing the VAIC method to assess the coefficient of intellectual capital, the study focuses on HCE and SCE components, selecting ROA and ROE as financial performance indicators. The results indicates that both VAIC and HCE positively affect ROA and ROE, while SCE positively impacts ROE but negatively impacts ROA. The impact of HCE on ROA is more pronounced in financial sector firms, whereas its influence on ROE is greater among pharmaceutical firms; additionally, SCE has a stronger effect on ROA for pharmaceutical firms, while its impact on ROE is more significant for those in the financial sector. In a study conducted by Barak and Sharma (2024), the relation between financial performance and intellectual capital is explored in banking sector in India, covering the years 2010 to 2022. The researchers utilize financial performance indicators such as ROA, ROE, ROCE, and ROS, while intellectual capital is assessed through the MVAIC method. Their findings reveal that within public banks, HCE shows a positive correlation with ROA, ROCE, and ROS; conversely, RCE exhibits negative correlations with both ROA and ROE. Additionally, CEE and SCE positively affect the performance indicators. For private banks, the analysis indicates that RCE has a negative correlation with ROS, whereas ROCE demonstrates a positive correlation. Similarly, Ali et al. (2022) investigate the influence of intellectual capital on financial performance in firms from Pakistan and India during the period from 2010 to 2020. Their study concludes that intellectual capital, evaluated using the MVAIC method, significantly impacts the financial performance of the firms. They also highlight that HCE, SCE, and CEE significantly influence firms in both countries, while RCE does not show any significant impact.

Although the relation between intellectual capital and the financial performance is recognized in the finance literature, findings are variable. In this context, it is still important to research the effect/relation on financial performance of the 34 companies traded in the BIST Sustainability Index without interruption and their intellectual capital and components.

3. DATA AND METHODOLOGY

This part of the study includes the BIST Sustainability Index firms used in the analyses and definitions of the variables used in the models.

3.1. Data

The aim of this research is to analyse the impact of intellectual capital on the financial performance of firms listed in the BIST Sustainability Index from 2018:Q4 to 2024:Q1. The study focused on companies that remained in the index throughout the entire period and publicly disclosed their industrial balance sheets. Out of the 82 firms included in the BIST Sustainability Index, a sample of 34 firms was selected for the study. Detailed information about these firms can be found in Table 1. All the data used in this research were extracted from the Finnet database.

Table 1: BIST sustainability index firms in the sample

No	BIST Code	No	BIST Code	No	BIST Code	No	BIST Code
1	AEFES	10	DOAS	19	OTKAR	27	TOASO
2	AKENR	11	DOHOL	20	SAHOL	28	TTKOM
3	AKSA	12	EREGL	21	SISE	29	TTRAK
4	ARCLK	13	FROTO	22	TATGD	30	TUPRS
5	ASELS	14	GLYHO	23	TAVHL	31	ULKER
6	AYGAZ	15	KCHOL	24	TCELL	32	VESBE
7	BRISA	16	KORDS	25	THYAO	33	VESTL
8	CCOLA	17	LOGO	26	TKFEN	34	ZOREN
9	CIMSA	18	MGROS				

3.2. Methodology

Table 2 includes the variables used in this study. These variables are VAIC, HCE, SCE, CEE, ROCE, ROA, ATR, MV/BV and SIZE. The calculation method developed by Ante Pulic (2004) is used to calculate the VAIC and information regarding the calculation is presented in Table 2. Furthermore, Table 2 also includes the definition of financial performance indicators used in this study.

Table 2: Variables of the study

	Code	Variable Name	Formula
Intellectual Capital and Its Components	VAIC	Value Added Intellectual Coefficient	HCE+SCE+CEE
	HCE	Human Capital Efficiency	Value Added/Personnel Expenses
	SCE	Structural Capital Efficiency	(Value Added-Personnel Expenses)/Value Added
	CEE	Capital Employed Efficiency	Value Added/(Total Assets-Current Liabilities)
Financial Performance Indicators	ROCE	Return on Capital Employed	EBIT/(Total Assets-Current Liabilities)
	ROA	Return on Assets	Net Income/Total Assets
	ATR	Asset Turnover Ratio	Net Sales/Total Assets
	MV/BV	Market to Book Ratio	Market Value/Book Value
	SIZE	Total Assets	Logarithm of Total Assets

Note: (Value Added=Operating Profit+Personnel Expenses+Amortization and Depreciation)

Following models are used in the analyses:

$$ROCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 VAIC_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{1}$$

$$ROCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 HCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{2}$$

$$ROCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 SCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{3}$$

$$ROCE_{it} = \beta_0 + \beta_1 CCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{4}$$

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 VAIC_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{5}$$

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 HCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{6}$$

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 SCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{7}$$

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 CCE_{it} + \beta_3 ATR_{it} + \beta_4 MV/BV_{it} + \beta_5 SIZE_{it} + \epsilon_{it} \tag{8}$$

In the formulas, ROCE_{it} represents Return on Capital Employed for the firm *i* at time *t*, ROA_{it} represents Return on Assets for the firm *i* at time *t*, ATR_{it} represents Asset Turnover Ratio for the firm *i* at time *t*, MV/BV_{it} represents Market to Book Value for the firm *i* at time *t*, SIZE_{it} represents the Logarithm of Total Assets for the firm *i* at time *t*, β represents Model Coefficients, ε_{it} represents the Error Terms for the firm *i* at time *t*, HCE_{it} represents Human Capital Efficiency for the firm *i* at time *t*, CCE_{it} represents Human Capital Efficiency for the firm *i* at time *t*, and SCE_{it} represents Structural Capital Efficiency for the firm *i* at time *t*.

Fixed effects panel data analysis is used in this study. This model controls both time invariant heterogeneity and unobserved time varying and time invariant factors. Firstly, F test is applied and as a result fixed effect model is preferred to pooled OLS. Secondly, as a result of Breusch Pagan Lagrangian Multiplier test random effects model is preferred to OLS model. Finally, in order to decide between random effects and fixed effects model Hausman test is conducted. Fixed effect model is preferred to random effects model. By using Driscoll and Kraay (1998) estimator cross sectional dependency, heteroscedasticity and autocorrelation issues are mitigated.

4. EMPIRICAL RESULTS

The descriptive statistics of the variables used in this study are shown in Table 3. Average VAIC value of the selected firms is 7.87. Mean values of HCE, SCE and CEE are 6.89, 0.78 and 0.19. among the intellectual capital components highest value belongs to HCE and lowest value belongs to CEE. Average ROA value of the sustainability firms is 8.93 and average ATR value of these firms is 1.14. Mean values of MV/BV and SIZE variables are 3.72 and 24.05, respectively.

Table 3: Descriptive statistics

Variable	N	Mean	Sd	P25	P50	P75
HCE	782	6.89	5.36	3.16	5.57	9.28
SCE	782	0.78	0.43	0.7	0.82	0.9
CEE	782	0.19	0.15	0.08	0.16	0.26
VAIC	782	7.87	5.51	4.08	6.61	10.39
ROA	782	8.93	12.05	2.32	6.59	13.52
ATR	782	1.14	0.93	0.57	0.86	1.42
ROCE	782	0.24	0.22	0.1	0.18	0.3
MV/BV	782	3.72	18.76	0.97	1.56	2.6
SIZE	782	24.05	1.57	23	23.99	24.88

Table 4 reports the Pesaran’s CD test for cross sectional dependence for the variables used in the analyses. According to the test results all the variables have cross sectional dependence.

Table 4: Pesaran’s CD test for cross sectional dependence

Variable	CD-Test	P-Value	Average Joint T	Mean P	Mean Abs(P)
HCE	25.625	0	23	0.23	0.34
SCE	17.509	0	23	0.15	0.29
CEE	69.998	0	23	0.62	0.62
VAIC	25.705	0	23	0.23	0.34
ROA	14.763	0	23	0.13	0.46
ATR	79.162	0	23	0.7	0.71
ROCE	37.776	0	23	0.33	0.55
MV/BV	34.423	0	23	0.3	0.38
SIZE	110.276	0	23	0.97	0.97

Table 5 shows the heteroskedasticity, autocorrelation and cross-sectional dependence of the each of the model used in this paper. According to modified walt test results the null is rejected for all the models and it is concluded that there is heteroskedasticity in each model. Since the Durbin- Watson and Baltagi-Wu LBI test results are below 2, there is autocorrelation issue in all of the models. Pesaran test results gives significant results for each of the model and therefore there is cross sectional dependence issue in the models. Since there are these 3 issued in the models, Driscoll Kraay standard errors are used in the regressions.

Table 5: Heteroskedasticity, autocorrelation, cross sectional dependence

	Modified Wald Testi	Durbin-Watson Testi	Baltagi-Wu LBI	Pesaran
1. Model	(10741.93)***	0.86	0.93	(6.38)***
2. Model	(11478.17)***	0.86	0.93	(6.11)***
3. Model	(32285.06)***	0.79	0.87	(8.28)***
4. Model	(13279.35)***	0.99	1.05	(17.96)***
5. Model	(13167.75)***	0.48	0.59	(3.89)***
6. Model	(13930.68)***	0.47	0.59	(3.75)***
7. Model	(16533.97)***	0.45	0.55	(8.72)***
8. Model	(10098.52)***	0.46	0.57	(9.51)***

Note: '***', shows %1 significance value.

Table 6 shows Hausman, Breusch Pagan and F Test results for each of the model. Null is rejected in the Breusch Pagan test and therefore random effect model is preferred to OLS. Secondly, according to the F test results fixed effect is preferred to OLS. Finally, the null of the Hausman test is rejected and it is concluded that fixed effect model is preferred to random effect model.

Table 6: Hausman, Breusch Pagan, F test

	Hausman Chi2(4)	Breusch Pagan	F Test
1. Model	(27.42)***	(1689.43)***	F(4,744) = (355.74)***
2. Model	(26.23)***	(1694.50)***	F(4,744) = (350.10)***
3. Model	(27.28)***	(1660.04)***	F(4,744) = (290.52)***
4. Model	(42.70)***	(941.05)***	F(4,744) = (335.26)***
5. Model	(30.67)***	(1110.04)***	F(4,744) = (201.43)***
6. Model	(30.13)***	(1111.42)***	F(4,744) = (199.81)***
7. Model	(14.70)***	(1042.45)***	F(4,74) = (156.95)***
8. Model	(230.66)***	(680.87)***	F(4,744) = (162.88)***

Note: '***', shows %1 significance value.

Table 7 shows the fixed effect regression results by using Driscoll Kraay standard errors. Dependent variable is ROCE in the regressions. In the first column, VAIC is the main independent variable. According to the regression results, as intellectual capital increases, ROCE of the sustainability firms increases. HCE and SCE are the main independent variables in the second and third models, respectively. Although an increase in HCE results in an increase in ROCE, SCE does not affect ROCE. Furthermore, in the fourth model CEE is the main independent variable and there is a positive relation between CEE and ROCE. Among the control variables ATR and MV/BV positively affect ROCE.

Table 7: The effect of intellectual capital on ROCE

		Independent Variables				Control Variables			
		1	2	3	4				
		VAIC	HCE	SCE	CEE	ATR	MV/BV	SIZE	Constant
Dependent Variable	ROCE	0,013*** [0,001]				0,213*** [0,006]	0,0004*** [0,0001]	0,012 [32,752]	-0,407* [0,202]
			0,013*** [0,001]			0,213*** [0,006]	0,0003*** [0,0001]	0,013 [0,008]	-0,400* [0,203]
				0,024 [0,015]		0,224*** [0,006]	0,0005*** [0,0001]	0,008 [0,010]	-0,235 [0,239]
					0,299*** [0,061]	0,210*** [0,006]	0,0004** [0,0001]	0,008 [0,010]	-0,258 [0,245]

Note: '***', '**', '*' show %1, %5 and %10 significance results. The numbers in paratheses are Driskoll Kraay standard errors.

In Table 8, ROA is used as a dependent variable. All of the intellectual capital components seem to positively influence ROA. In addition, ATR and SIZE have a positive relation with ROA. “The Resource Dependency (RD) Theory emphasizes the crucial role of human resources in enabling a firm to sustain enduring relationships with its stakeholders. Abeysekera (2010) suggests that, from this viewpoint, a firm can establish strong connections with its external environment when it possesses effective and efficient human resources, also known as human capital (Bansal and Singh, 2020: 74).” Therefore, a positive relation between human capital efficiency and financial performance is in line with this theory. According to the Organizational Learning (OL) Theory, Njuguna (2009) explained that organizational learning, as an ongoing process, enables a firm to gain new knowledge that drives innovation. This innovation can then be safeguarded by distinctive assets like patents and copyrights, collectively known as intellectual property. This intellectual property is accepted as structural capital and a positive impact of it on financial performance is expected (Bansal and Singh, 2020). Pulic (1998) argued that intellectual capital resources cannot function effectively without the support of physical and financial capital resources. For this reason, he developed the VAIC model, which integrates intellectual capital with physical resources. Physical capital is expected to be positively related with the financial performance.

Table 8: The effect of intellectual capital on ROA

		Independent Variables				Control Variables			
		5	6	7	8				
		VAIC	HCE	SCE	CEE	ATR	MV/BV	SIZE	Constant
Dependent Variable	ROA	0.816*** [0.181]				9.802*** [0.544]	-0.008 [0.009]	1.597*** [0.361]	-47.01*** [7.968]
			0.829*** [0,192]			9.801*** [0.561]	-0.008 [0,009]	1.618*** [0.348]	-46.818*** [7.740]
				1.375** [0.537]		10.514*** [0.765]	-0.0001 [0.007]	1.318*** [0.35]	-35.795*** [8.529]
					9.923*** [2.223]	10.024*** [0.646]	-0.005 [0.008]	1.33*** [0.429]	-36.35*** [10.097]

Note: '***', '**', '*' show %1, %5 and %10 significance results. The numbers in paratheses are Driskoll Kraay standard errors.

5. CONCLUSIONS

A few decades ago, companies relied more heavily on tangible assets like real estate and machinery. However, in today’s economy, there’s a growing emphasis on intangible assets. To stay competitive, companies need to closely monitor economic shifts and adapt their operations to meet market demands and capital maintenance needs. Establishing strong intangible assets is crucial for ensuring positive financial performance and long-term business sustainability (Bubik and Susak, 2015). Intellectual capital consists of intangible assets that enhance an organization’s value and performance. Exploring the intellectual capital measurement and its influence on firm performance has been an important issue in academic committees.

This study explores the effect of intellectual capital on profitability of the BIST Sustainability Index firms. This study aimed to analyze how intellectual capital and its components affect the financial performance of companies listed on the BIST Sustainability Index from Q4 2018 to Q1 2024. To measure intellectual capital, the study uses the Value Added Intellectual Coefficient (VAIC) along with its components: Human Capital Efficiency (HCE), Structural Capital Efficiency (SCE), and Capital Employed Efficiency (CEE). Financial performance is assessed through two key indicators: Return on Assets (ROA) and Return on Capital Employed (ROCE). Additionally, the models incorporate control variables such as Market to Book Value (MV/BV), the logarithm of total assets (SIZE), and Asset Turnover (ATR). Fixed effect panel regressions are used in the analyses.

4 different intellectual capital proxies are used in different models. According to the empirical results, all of the mechanisms of intellectual capital impact profitability of the sample firms. To put it differently, the findings show that firms with high level of intangible assets ends up with higher firm performance. The findings are in line with the literature such as Kaya and Atasel (2022), Kandil Göker (2017) and Sakur and Güngör (2023). The more intangible assets a company possesses, the greater its capacity to generate profits. This leads to higher investor confidence, reflected in the company's large market capitalization, ultimately boosting the company's overall value (Qureshi and Siddiqui, 2020). These findings show that the investors consider the intellectual capital of the firms in their investment decisions. Thus, the importance of intellectual capital grows among the firms and more improvement should be done in this area by the managers. This finding also underscores the importance and durability of intellectual capital in building a competitive edge in a developing market.

Future research could aim at investigating this relation for different industries and for different countries. By doing this, comparative analyses might be done among different samples. Furthermore, additional financial performance and policy measures could be used by future research. Additionally, upcoming studies could include more control variables that influence financial performance of the sustainability firms.

REFERENCES

- Abeysekera, I. (2010). "The Influence of Board Size on Intellectual Capital Disclosure by Kenyan Listed Firms", *Journal of Intellectual Capital*, 11(4), 504-518.
- Aktaş, Z. and Atalay, M. Ö. (2020). "Yönetim Kurulu Yapısı Çeşitliliğinin Entelektüel Sermaye Üzerindeki Etkisi: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi Firmaları Üzerine bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 823-854.
- Ali, S., Murtaza, G., Hedvicakova, M., Jiang, J. and Naeem, M. (2022). "Intellectual Capital and Financial Performance: A Comparative Study", *Frontiers in Psychology*, 13, 1-12.
- Atan, R., Alam, M. M., Said, J. and Zamri, M. (2018). "The Impacts of Environmental, Social, and Governance Factors on Firm Performance: Panel Study of Malaysian Companies", *Management of Environmental Quality*, 29(2), 182-194.
- Aytekin, S. and Erol, A. F. (2018). "Finansal Performans Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansının Temel Belirleyicisi midir? BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde ARAS Yöntemi ile Bir Uygulama", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 17, 869-886.
- Babai, F., Niazy, R., Talebi, M. and Mohamade, J. (2016). "Intellectual Capital Measuring and Reporting", *Bulletin de la Société Royale des Sciences de Liège*, 85, 1063-1069.
- Bansal, D. and Singh, S. (2020). "Impact of Intellectual Capital on Financial Performance on the Indian Software Firms", *Asia-Pacific Management Accounting Journal*, 15 (1), 67-95.
- Barak, M. and Sharma, R. K. (2024). "Analyzing the Impact of Intellectual Capital on the Financial Performance: A Comparative Study of Indian Public and Private Sector Banks", *Journal of the Knowledge Economy*, 1-29.
- Bontis, N. (1998). "Intellectual Capital: An Exploratory Study that Develops Measures and Models", *Management Decision*, 36(2), 63-76.
- Borsa İstanbul. (n.d.). Sustainability indices. (29.08.2024) <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksleri>
- Bubik, J. and Susak, T. (2015). "The Impact of Intangible Assets on Financial Performance of Croatian Companies", *Economic and Social Development 9th International Scientific Conference*, Book of Proceedings, Istanbul, 9-10 April.

- Buyuran, B. and Şit, A. (2021). "Entelektüel Sermayenin Firma Performansına Etkileri: BIST'te Faaliyet Gösteren Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme Sektörü Firmaları Üzerine Etkisi", *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 296-308.
- Çalışkan, T. (2015). "Bilgi Ekonomisinde Entelektüel Sermaye: Borsa İstanbul'da Bankacılık Sektörü Uygulaması", *Journal of Management and Economics Research*, 13(3), 121-137.
- Crespi, F. and Migliavacca, M. (2020). "The Determinants of ESG Rating in the Financial Industry: The Same Old Story or a Different Tale?", *Sustainability*, 12(16), 6398.
- Dönmez, A. and Erol, İ. (2016). "Entelektüel Sermayenin Ölçülmesi: VAIC(TM) Yöntemi Yardımıyla BIST-Sürdürülebilirlik Endeksi İşletmeleri Üzerine bir Uygulama", *Mali Çözüm Dergisi*, 26, 27-56.
- Driscoll, J. C. and Kraay, A. C. (1998). "Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data", *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Dženopoljac, V., Janošević, S. and Bontis, N. (2016). "Intellectual Capital and Financial Performance in the Serbian ICT Industry", *Journal of Intellectual Capital*, 17(2), 373-396.
- Edvinsson, L. (1997). "Developing Intellectual Capital at Skandia", *Long Range Planning*, 30(2), 366-373.
- Finnet (2024, 1 June). Database. <https://finnet.com.tr>
- İşseveroğlu, G. and Ercan, C. (2019). "Entelektüel Sermaye Bileşenlerinin Teknoloji Şirketleri Üzerine Etkisi: BIST'de Ampirik bir Uygulama", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 83, 111-130.
- Joshi, M., Cahill, D., Sidhu, J. and Kansal, M. (2013). "Intellectual Capital and Financial Performance: An Evaluation of the Australian Financial Sector", *Journal of Intellectual Capital*, 14(2), 264-285.
- Kandil Göker, İ. E. (2017). "Bilişim Sektöründe Entelektüel Sermaye ile Finansal Performans İlişkisinin Belirlenmesine Yönelik bir Araştırma", *Journal of Academic Value Studies*, 3(14), 78-86.
- Kaya, U. and Atasel, O. Y. (2022). "Entegre Raporlama Çerçevesinde Tanımlanan Sermaye Ögelerinin Değer Yaratma Süreci ile İlişkisi: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde bir Araştırma", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(2), 249-276.
- Khalique, M., Nassir Shaari, J. A. and Isa, A. H. B. M. (2011). "Intellectual Capital and Its Major Components", *International Journal of Current Research*, 3(6), 343-347.
- Komnienić, B. and Njegić, J. (2019). "Measurement of Intellectual Capital: Theoretical and Empirical Framework", *Scholl of Business*, 2, 130-159.
- Lopez-de-Silanes, F., McCahery, J. A. and Pudschedl, P. C. (2020). "ESG Performance and Disclosure: A Cross-Country Analysis", *Singapore Journal of Legal Studies*, March, 217-241.
- Mubarik, M. S., Chandran, V. G. R. and Devadason, E. S. (2018). "Measuring Human Capital in Small and Medium Manufacturing Enterprises: What Matters?", *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, 137(2), 605-623.
- Naeem, M., Ullah, H., Shahid, J. and Kakakhel, S. J. (2022). "The Impact of ESG Practices on Firm Performance: Evidence From Emerging Countries", *Indian Journal of Economics and Business*, 20(1), 731-750.
- Njuguna, J. I. (2009). "Strategic Positioning for Sustainable Competitive Advantage: An Organizational Learning Approach", *KCA Journal of Business Management*, 2(1), 32-43.
- Özer, A. and Özer, N. (2014). "Kaynak Temelli Yaklaşım ve Paydaş Yaklaşımı Açısından Entelektüel Sermayenin BIST'deki Çokuluslu İşletmelerin Finansal Performansına Etkisi", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 8(2), 119-149.
- Öztemiz, D. and Karasiođlu, F. (2023). "Kurumsal Yönetimin Entelektüel Sermayeye Etkisi: BIST Kurumsal Yönetimdeki Holding ve Yatırım Şirketleri Üzerine bir Uygulama", *Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-15.
- Öztürk, S. and Cihangir, Ç. K. (2021). "Türk Bankacılık Sektöründe Entelektüel Sermaye Unsurlarının Açıklanması: Entegre Raporlar ve Sürdürülebilirlik Raporları Üzerinden Ampirik bir Uygulama", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(32), 1127-1148.
- Parikh, A., Kumari, D., Johann, M. and Mladenović, D. (2023). "The Impact of Environmental, Social and Governance Score on Shareholder Wealth: A New Dimension in Investment Philosophy", *Cleaner and Responsible Consumption*, 8, 100101, 1-11.

- Pulic, A. (1998). "Measuring the Performance of Intellectual Potential in Knowledge Economy", *2nd World Congress on Measuring and Managing Intellectual Capital*, McMaster University, Canada.
- Pulic, A. (2004). "Intellectual Capital—Does It Create or Destroy Value?", *Measuring Business Excellence*, 8(1), 62-68.
- Puspitasari, E., Sudiyatno, B. S., Masdjojo, G. and Meiranto, W. (2023). "Profiling Intellectual Capital Performance and Return on Invested Capital: Evidence from Industrial Indonesian Banking", *International Journal of Economics, Business and Accounting Research*, 7(2), 810-820.
- Qureshi, M. J. and Siddiqui, D. A. (2020). "The Effect of Intangible Assets on Financial Performance, Financial Policies, and Market Value of Technology Firms: A Global Comparative Analysis", *Asian Journal of Finance and Accounting*, 12(1), 26-57.
- Roos, J., Roos, G., Edvinsson, L. and Dragonetti, N. C. (1997). *Intellectual Capital: Navigating the New Business Landscape*, Macmillan Business, London.
- Sakur, R. and Güngör, B. (2023). "Entelektüel Sermaye Firma Finansal Performans İlişkisi: BIST Sınai Endeksi Firmaları Üzerine bir Ekonometrik Analiz", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 25(1), 70-97.
- Sardo, F. and Serrasqueiro, Z. (2017). "A European Empirical Study of the Relationship between Firms' Intellectual Capital, Financial Performance and Market Value", *Journal of Intellectual Capital*, 18(4), 771-788.
- Sarışın, E. and Özkan, N. (2022). "Entelektüel Sermayenin Hayat Dışı Sigorta Şirketlerinin Finansal Performansına Etkisi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 14(26), 209-228.
- Stewart, T. A. (1991). "Brainpower: How Intellectual Capital is Becoming America's Most Valuable Assets", *Fortune*, 3, 44-60.
- Sullivan, P. H. (1999). "Profiting from Intellectual Capital", *Journal of Knowledge Management*, 3(2), 132-142.
- Topaloğlu, E. E. and Bayrakdaroğlu, A. (2024). "Entelektüel Sermaye ve Finansal Performans: Bankacılık Sektörü Üzerine bir Araştırma", *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 9(1), 297-327.
- Vergauwen, P., Bollen, L. and Oirbans, E. (2007). "Intellectual Capital Disclosure and Intangible Value Drivers: An Empirical Study", *Management Decision*, 45(7), 1163-1180.
- Wu, W. Y., Tsai, H. J., Cheng, K. Y. and Lai, M. (2006). "Assessment of Intellectual Capital Management in Taiwanese IC Design Companies: Using DEA and the Malmquist Productivity Index", *R&D Management*, 36(5), 531-545.
- Yiğit, F. (2021). "Entelektüel Sermaye Firma Performansını Nasıl Etkiler? Gelişmekte Olan Ülkelerden Güncel Kanıtlar", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 679-696.
- Yıldırım, G., Kocamış, T. U. and Tokur, Ö. T. (2018). "Sürdürülebilirlik ve Firma Performansı: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi Şirketleri Üzerine bir Uygulama", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 90-96.
- Zhang, X. B., Duc, T. P., Burgos Mutuc, E. and Tsai, F. S. (2021). "Intellectual Capital and Financial Performance: Comparison with Financial and Pharmaceutical Industries in Vietnam", *Frontiers in Psychology*, 12, 595615.
- Zhao, C., Yu, G., Jiahai, Y., Mengya, W., Daiyu, L., Yiou, Z. and Jiangang, K. (2018). "ESG and Corporate Financial Performance: Empirical Evidence from China's Listed Power Generation Companies", *Sustainability*, 10(8), 2607.
- Zor, İ. and Cengiz, S. (2013). "Entelektüel Sermaye ile Firma Değeri Arasındaki İlişki: Borsa İstanbul'da bir Araştırma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 37-56.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.07.2024 ✓Accepted/Kabul: 09.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1508209

Research Article/Araştırma Makalesi

Dürükoğlu, O. (2024). "Nomadic Memory and Representation of Women in Eavan Boland's *The Historians*", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 259-268.

NOMADIC MEMORY AND REPRESENTATION OF WOMEN IN EAVAN BOLAND'S *THE HISTORIANS**

Okaycan DÜRÜKOĞLU**

Abstract

This article aims to explore Eavan Boland's *The Historians* (2020) through the lens of Rosi Braidotti's concept of nomadic memory. In this posthumously published poetry collection, Boland brings together the marginalised and mostly forgotten stories of Irish women so as to reject their silenced and monolithic representation in traditional narratives such as history and official documents. While doing so, Boland uses the power of memory and fuses the act of remembering with imaginative recreations. The act of remembering Boland presents in *The Historians* is in line with nomadic remembering in that it provides mobility and fluidity for female subject positions, and eventually problematises the essentialist representations that are supported in the dominant patriarchal discourse of history. Accordingly, this paper argues that read through Braidotti's notion of nomadic memory, Boland, in *The Historians*, uses nomadic memory to develop female nomadic subjects with fluid identities and their own history.

Keywords: *Eavan Boland, The Historians, Nomadic memory, History, Past, Irish women, Nomadic subjectivity.*

EAVAN BOLAND'IN *THE HISTORIANS* ESERİNDE GÖÇEBE HAFIZA VE KADIN TEMSİLİ

Öz

Bu makale, Eavan Boland'ın *The Historians* (2020; Tarihçiler) adlı eserini Rosi Braidotti'nin göçebe hafızası kavramı bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Ölümünden sonra yayınlanan bu şiir koleksiyonunda Boland, İrlandalı kadınların tarih ve resmî belgeler gibi geleneksel anlatılarda susturulmuş ve tekdüzeleştirilmiş temsilini reddetmek amacıyla bu kadınların marjinalleştirilmiş ve çoğunlukla unutulmuş hikâyelerini bir araya getirmektedir. Boland bunu yaparken hafızanın gücünden yararlanmakta ve hatırlama eylemini yaratıcı canlandırmalarla birleştirmektedir. Boland'ın *The Historians* eserinde sunduğu hatırlama eylemi, kadın özne konumlarına hareketlilik ile akışkanlık sağlaması ve sonuçta kadınların hâkim ataerkil tarih söyleminde desteklenen özcü temsillerini sorunsallaştırması bakımından göçebe hatırlamayla uyumludur. Dolayısıyla bu makale, *The Historians* eseri Braidotti'nin göçebe hafızası kavramı üzerinden okunduğunda, Boland'ın değişken kimliklere ve kendi tarihlerine sahip göçebe kadın özneler geliştirmek için göçebe hafızayı kullandığını ileri sürmektedir.

Anahtar kelimeler: *Eavan Boland, The Historians, Göçebe hafızası, Tarih, Geçmiş, İrlandalı kadınlar, Göçebe öznellik.*

*This article is an abridged version of the second chapter of the author's unpublished PhD dissertation entitled "Female Nomadic Subjectivity in Eavan Boland's Poetry".

**Res. Assist., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Arts and Sciences, Department of English Language and Literature, TOKAT.
e-mail: durukogluokaycan@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-6681-6649>)

1. INTRODUCTION

Eavan Boland (1944-2020) is a prominent literary figure of Irish literature in that she revolutionises the representation of Irish women in Irish poetry. Her poetry is a reaction to male-oriented Irish poetry that limits the representation of women as fixed and stable subjects. As Catriona Clutterbuck puts it, “Boland’s intention as a poet is to investigate and subvert systems of authority implicit in women’s (mis)representation” (1999: 280). In many of her collections, she presents diverse and multiple experiences of Irish women as a reaction to male-oriented Irish poetry. Boland underlines the fact that it is not possible to find complex and in-depth representations of Irish women in poetry. Instead, Irish women are presented as “passive, decorative, raised to emblematic status” (1995: 134). Boland overtly displays her discontent regarding such representation of Irish women by stating that “these passive and simplified women seemed a corruption. [...] For they [Irish women] were not decorations, they were not ornaments. However distorted these images, they had their roots in a suffered truth” (1995: 135). Boland believes that the details of the truth surrounding the lives of women are excluded and erased in the Irish poetic tradition. As Heather Clark suggests, “Boland searched for the undercurrents of suffering that coursed below the official histories” (2024: x). Hence, her poetic strategy is to insert the forgotten voices and experiences of Irish women into poetry. Accordingly, this study aims to analyse Eavan Boland’s *The Historians* (2020) by taking into consideration Rosi Braidotti’s concept of nomadic memory and the act of remembering in the nomadic mode to argue that Boland rejects the traditional representations of Irish women as emblems or icons, and uses nomadic memory to develop female nomadic subjects. Boland’s use of memory in *The Historians* is to be argued as a way of criticising the essentialist representation of Irish women and the official version of history that marginalises minority groups such as women. Hence, the first part of the article examines Braidotti’s figuration of a female nomadic subject and her concept of nomadic memory, and the second part focuses on Boland’s use of memory and the analysis of the selected poems in terms of nomadic remembering.

Braidotti is one of the key philosophers who challenges the traditional patriarchal representations of female subject positions. In her book *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* (1994), Braidotti introduces a new feminist figuration which she calls “a nomadic subject”. Since Braidotti’s primary concern is to develop “new images of female subjectivity” (1994: 158), her nomadic subjectivity mostly consists of the ways to deconstruct what the overarching patriarchal ideology constructed as a traditional image of female subjectivity. It is worth highlighting that the core of Braidotti’s nomadic project “plunges its roots in feminist theory” (2011a: 5). Her primary objective in formulating the figuration of a female nomadic subjectivity is to free women from the established line of thinking which encourages the repetitive and constraining forms of subjectivity for women. Feminist theory, in general, offers a vigorous attempt to change and reshape the essentialist approach to any form of female subject position; thus, feminism provides the necessary context for redesigning female subjectivity by rejecting the old schemes of thought and impositions. Moreover, Braidotti claims that a nomadic subject “is akin to [...] counter-memory [or nomadic memory]. [...] [T]heir memory is activated against the stream; they enact a rebellion of subjugated knowledges” (1994: 25), and they tend to remember in the nomadic mode. The memories of nomadic subjects do not belong to the central memory system of the majority but they remember in the minority mode. That is, the nomadic memories are fluid, and they encourage subjects to change and transform themselves by leaving behind fixed and static representations.

In this context, Boland’s *The Historians* exemplifies the use of fluid, thus nomadic memory. *The Historians* was posthumously published after Boland’s sudden death in 2020 (Doyle, 2020). This final collection of hers can be taken as her last meditation on Irish women’s marginalisation and exclusion from the official history of Ireland. As a woman poet, she is “concerned with what history includes and excludes, with writing herself as a woman poet into history, with recovering from the darkness of exclusion and neglect so many lives that have flared and died outside history” (Dorgan, 2021). While meditating on and criticising the way historical narratives silence Irish women, Boland makes use of memories of Irish women forgotten and marginalised in Irish history and the act of remembering in *The Historians*. As the nomadic mode requires, this act of remembering in Boland’s selected poems follows the essential premise of remembering in the nomadic mode in terms of merging the past with imaginative recreations (Braidotti, 2011b: 236). Nomadic remembering uses imagination or imaginative recreation while narrating the past experiences of minority groups. This type of remembering embellishes the past by adding details which are the product of the imaginative act of nomadic consciousness. Similarly, Boland

in *The Historians* uses the past experiences of Irish women who are subjected to the continuous marginalisation in Irish history and the lack of credibility in their representations. While doing so, Boland enhances Irish women's representation by including imaginative details and accordingly, she develops female nomadic subjects who are remembering in the nomadic mode.

2. CONCEPT OF NOMADIC SUBJECTIVITY AND NOMADIC REMEMBERING

Rosi Braidotti defines the figuration of a female nomadic subject as follows: "The nomad expresses my own figuration of a situated, postmodern, culturally differentiated understanding of the subject in general and of the feminist subject in particular" (2011a: 25). Braidotti's figuration of a female nomad empowers female subjects by taking into consideration every single experience of womanhood without creating hierarchies in/among different representations of female subjectivity. This figuration acknowledges the multiplicity of female experiences and it, as Kathy Davis and Helma Lutz assert, "captures the need within feminism for a bond among women which is fluid, changing and respectful of diversity and complexity. 'Nomadism' is a subjectivity of liberation rather than assimilation" (2000: 376). In her nomadic project, hence, Braidotti is inspired by nomadic communities and traditions. Yet, she underlines the fact that nomads are only used as metaphors: "the nomadism in question here refers to the kind of critical consciousness that resists settling into socially coded modes of thought and behaviour. It is the subversion of set conventions that defines the nomadic state, not the literal act of travelling" (1994: 5). Evidently, by building on the metaphor of the nomads, Braidotti aims to expand the conventional and traditional representation of women. Thus, Braidotti's rethinking of the representation of female subjectivity in a nomadic mode includes producing new ways to save women from the established line of representation. Accordingly, the figuration of the female nomadic subject prioritises the differences that exist in female subjectivity by underlining the idea that "woman is not a monolithic essence defined once and for all but rather the site of multiple, complex, and potentially contradictory sets of experiences, defined by overlapping variables such as class, race, age, lifestyle, sexual preference, and others" (Braidotti, 1994: 4). The mindset behind the formation of this female figuration is women's constant marginalisation when compared to men. The dualistic and traditional way of representing female experience and subjectivity confines women to certain definitions, expectations, and roles. The traditional approach to femininity mostly consists of stereotypical and passive roles ascribed to women, and the creation of the iconic and emblematic female figures. Consequently, this established line of thinking creates fixed and limited subject positions for women. Yet, the act of focusing on once-neglected differences frees women from the established ways of representation, and it promotes the notion of fluidity and mobility. In this regard, Tim Cresswell puts forward that the fundamental principle of nomadic subjectivity is "the idea that by focusing on mobility, flux, flow, and dynamism we can emphasize the importance of *becoming* at the expense of the already achieved—the stable and static. [This mobility] is linked to a world of practice, of anti-essentialism, anti-foundationalism, and resistance to established forms of ordering and discipline" (2006: 47). In other words, the female nomadic subjectivity refutes creating another set of definitions and beliefs about women and their experiences. Instead, it provides a new perspective on reading and reevaluating female subjectivity as a fluid and mobile notion.

Nomadic subjectivity can be taken as a resistance not only to the traditional representation of subject position but also to the mindset that promotes the notions of fixity and stability. Thus, nomadic subjectivity also tries to change the traditional line of thought by creating a different kind of consciousness that uses the notions of mobility and fluidity. Nomadic consciousness is an attempt to form a new critical awareness to erase "the dogmatic image of thought" (Brown, 2005: 32). Braidotti highlights the idea that this form of consciousness "combines features that are usually perceived as opposing, namely the possession of a sense of identity that rests not on fixity but on contingency" (1994: 31). By endowing women with these anti-essentialists and anti-foundationalist notions that erase the traditional beliefs regarding their representations, nomadic consciousness contributes to the development of new ways of representing female subjectivity and experience.

Nomadic memories are the product of this new form of consciousness. Nomadic memory or remembering in the minority mode is a reaction to the central memory system of the majority that excludes the voices and experiences of the minorities. Braidotti's notion of nomadic memory can be regarded as an extension of Michel Foucault's concept of counter-memory. Although Braidotti uses nomadic memory and counter-memory

interchangeably, she provides a new outlook for the understanding and reading of memory. Counter-memory belongs to the subjects who lack the mediums of representation in the official narratives, and as Verónica Tello explains its principles,

[c]ounter-memory is a concept (for re-thinking time) and agent of political subjectification that refuses the nationalist-normativity of remembrance – as tied up as it is with monuments and ‘official’, canonised histories – while also attempting to forge temporalities attuned to the social movements and struggles of the vanquished. (2019: 1)

As stated above, these counter or nomadic memories focus on what is forgotten in the experiences of the vanquished and marginalised minorities as opposed to the experiences of the majority in the official narratives. Nomadic memories mainly reject what is glorified and highlighted in the official national narratives, such as history, since they aim to contribute to the continuation of the majority’s discourse by disregarding the voices of the minority. Braidotti also states that nomadic memories “are affirmative, destabilizing forces that propel subjects actively toward change. They are the kind of memories that are linked to ethical and political consciousness and concern events one simply forgot to forget” (2011b: 32-33). These memories are part of the excluded information of the official narratives in which the marginalised groups, such as women, and their experiences are suppressed. Their memories are revealed with the help of nomadic consciousness in that the act of remembering in the nomadic mode shows resistance to the official historical records and narratives. Braidotti describes nomadic subjects as follows: “[Nomadic subjects] are those who have a peripheral consciousness and have forgotten to forget injustice and symbolic poverty: their memory is activated against the stream; they enact a rebellion of subjugated knowledges” (2011a: 60). To put it another way, nomadic subjects refuse to forget the events and experiences that are oppressed by the mainstream and traditional narratives. These memories are the reflections of what is buried or erased by the official ideology and narratives.

Furthermore, the act of remembering in the nomadic mode supports the act of change as opposed to notions of fixity and stability regarding the representation of any subject position since, as Braidotti puts it, “[m]emory is ongoing and forward-looking precisely because it is a singular yet complex subject that is always already in motion and in process. This memory has to do with the capacity to endure, to ‘sustain’ the process of change or transformation” (2011b: 235). This fluid aspect of memory encourages subjects to leave behind the fixed and stable representation of their experiences, and the fluidity of nomadic memory is achieved by the use of imagination because nomadic memories “need the imagination to empower the actualization of virtual possibilities in the subject” (Braidotti, 2011b: 236). Braidotti underlines the fact that it is not possible to reflect the reality or truth of events and occasions if one is writing from memory because writing from memory allows a person to forego comparing their work to the original text during the commentary process. This underscores the idea that the truth of a text is never fully captured in writing. It is not confined to the meanings within the book, nor does it depend on the authority of the names, signatures or established traditions (2011b: 232). Truth or reality cannot be totally recorded in any text including official documents and narratives. The reason behind such a conviction is based on the idea that remembering in the nomadic mode or revealing nomadic memory “open[s] up spaces of movement and of deterritorialization which actualize virtual possibilities which had been frozen in the image of the past. Opening up these virtual spaces is a creative effort” (Braidotti, 2006: 168). This creativity is related to the use of imagination during the process of remembering which eventually leads to the formation of nomadic memories. Nomadic memories and remembering in the nomadic mode are especially significant for female nomadic subjectivity in that they attempt to deconstruct and question official narratives such as history and dominant strategies that limit the representation of the female experience. Their memories provide a new outlook in order to see women’s experiences in a more diverse and inclusive manner than it is traditionally presented by official discourses. Accordingly, the analysis of Boland’s selected poems in *The Historians* shows how nomadic memories of Irish women provide the critique of the official version of history that silences and places them in a minority position. Hence, Boland aims to reveal the way these nomadic memories of Irish women disrupt the flow of official historical accounts that limit the representation of female subjectivity.

3. NOMADIC MEMORY IN BOLAND'S *THE HISTORIANS*

Boland's representation of nomadic memory is not limited to her latest collection. In *Outside History* (1990), she explains her technic of writing from memory. Her poem "We Are Always Too Late" epitomises the way memories are shaped by imagination. Boland writes that

Memory

is in two parts.

First, the re-visiting

[...] Then

the re-enactment. Always that. (1990: 47)

The reenactment of remembering the past is the creative process of writing from memory. According to Boland, revisiting the past includes the process of changing what it shows wrong in order to leave behind essentialist beliefs and mindsets. She claims in her second book of prose, *A Journey with Two Maps* that "[t]hen why go there? Why visit the site of our exclusion? We need to go to that past: not to learn from it, but to change it. If we do not change that past, it will change us" (2011: 251). That is, while highlighting the importance of the past, Boland points out the difference between the past and history by stating that "there's a wide and instructive distance between [the past and history]" (2006: 53). She argues that the past and history are binary concepts, and the difference between them should be discussed and explored so as to understand the limited nature of official historical writing with its formation of the essentialist version of history. "In Ireland," Boland puts forward, "I believe history is an official version of events—it is itself a constructed narrative. But the past [...] is a place of silences and losses and disappearances. That gap, that distance between those two narratives [...] has been a powerful motive for me to make certain arguments and to challenge certain concepts" (2006: 53). The constructed narrative of history is not in favour of the oppressed and silenced groups since it is exclusionary and essentialist in nature especially for Irish women. On the other hand, Boland accepts the past as an alterable and flexible notion, and this is only possible via imaginative recreations. Accordingly, as Catherine Kilcoyne argues, Boland's "memory poems both show frustration at the failure that is always behind any reconstruction of the past and at the same time revel in the playfulness of memory's openness to textual creation" (2007: 91). Likewise, Braidotti highlights the fact that remembering in the nomadic mode uses the fusion of memory and imagination (2006: 169) and this fusion is also significant for creating a fluid subjectivity for the female subject positions since "[r]emembering in this nomadic mode is the active reinvention of a self that is joyfully discontinuous, as opposed to being mournfully consistent, as programmed by phallogocentric culture. [...] [Memories] allow the subject to differ from oneself as much as possible" (2006:169). In other words, nomadic remembering is one of the requirements in the formation of female nomadic subjectivity which is fluid and non-essentialist.

Similarly, "The Fire Gilder", the opening poem of *The Historians*, is about Boland's remembrance of one of her memories with her mother. In the poem, Boland underlines the unsteady nature of the act of remembering because Boland's memory related to her mother is interrupted as a result of her forgetting the details of their conversation. The poem starts off describing how her mother explains the process of "gild[ing] any surface" (2020: 3) and this process consists of melding and burning. The first stanza ends with her mother's own voice yet the speaker interrupts it by stating that "*The only thing*, she added---/ but what came after that I forgot" (2020: 3). Clearly, Boland draws attention to the fragility of any memory and in this regard, as Pilar Villar-Argaiz states, "the excluded part of the voice of Boland's mother "is deferred to climactic position to the end of the poem. [...] Instead, Boland deviates our attention as she engages in the ambiguous terrain of memory and the past" (2021: 82). Then, the poem comments on the difference between memory and knowledge:

My subject is the part wishing plays in
the way villages are made
to vanish, in the way I learned
to separate memory from knowledge,
so one was volatile, one was not (2020: 4)

Evidently, the speaker points out that memory is a volatile concept that is open to change and is unreliable. On the other hand, knowledge documented in official narratives is steady and unchangeable. Boland's understanding of memory shows affinity with Braidotti's concept of nomadic memory in terms of its fluid and unstable nature (2006: 168). Although memory and knowledge are juxtaposed as two contrasting notions, Boland underlines the idea that they are inseparable from each other during the process of imaginative recreation. As Helen Emmitt puts forward, "Boland's memory and knowledge are the poles necessary for creation" (2021: 14). Moreover, Boland builds a connection between writing poetry and the profession of a fire gilder, and she describes her strategy of writing from memory in this context:

and how I started writing,
burning light,
building heat until all at once
I was the fire gilder
ready to lay radiance down,
ready to decorate *it happened*
with *it never did* (2020: 4)

Boland resembles her act of writing poetry to the profession of a fire gilder, and while doing so, she reveals that she shapes the actuality by her use of imagination. In the poem, Boland's phrase "*it happened*" (2020: 4) refers to the actual events and the phrase "*it never did*" (2020: 4) stands for imaginative recreations. Boland's strategy of combining "*it happened*" (memories/related to actuality) and "*it never did*" (acts of imagination) shows that the nomadic memories are "not necessarily or inevitably linked to 'real' experience" (Braidotti, 2006: 168). Evidently, this part of the poem is the demonstration of Boland's use of nomadic memory. As the nomadic theory suggests, the fusion of memory and imagination is a necessary condition to create a virtual possibility for a female nomadic subject and this virtual possibility "entails the active displacement of dominant formations of identity, memory, and identification" (Braidotti, 2011b: 235). Accordingly, the poet reveals a strikingly similar technique in the opening poem of the collection by activating nomadic remembering, and she employs this technique in the following poems "Anonymous" and "Eviction".

"Anonymous" is the first poem which exemplifies Boland's use of the technique of nomadic memory and remembering in the nomadic mode after she demonstrates the steps of nomadic remembering in "The Fire Gilder". As the title suggests, the poem is about an anonymous woman figure and her job. It is revealed in the poem that this woman is "a closed book, / a near relative" (2020: 12) of the speaker and the speaker

once heard
she carried messages,
communications, worn-
out documents, (2020: 12)

Accordingly, it is understood that there is a lack of information regarding this woman and her life. However, Jody Allen Randolph asserts that “[t]he closed book Boland imagines here was her mother’s eldest sister, Margaret Kelly, whom Eavan never met” (2020: 69). Although this woman is perhaps Boland’s aunt, Boland prefers to hide this information. In the light of this, it is seen that Boland’s strategy of obscuring the details of her aunt’s identity can be taken as the essential requirement of nomadic remembering, which is the creation of a virtual possibility for female nomadic subjectivity. Braidotti suggests that remembering in the nomadic mode consists of the steps of the careful composition and selection of information regarding memories since it refuses to finalise the thinking process since “nomadic remembering is like a constant quest for temporary moments when a balance can be sustained, before the forces dissolve again and move on. And on it goes, never equal to itself, but faithful enough to itself to endure, and to pass on” (2006: 168). In other words, nomadic remembering is a constant process of thinking with the aim of creating a fluid representation of a subject position. This fluidity can only be possible with imaginative recreations. In a similar fashion in “Anonymous”, Boland portrays a speaker who has a selective memory. The speaker hence remembers certain facts about the anonymous woman and deliberately forgets others. Then, she uses imaginative recreations of her aunt that activate the nomadic process of thinking in the second stanza:

On cold nights
when mist rolls in
from the ocean
somewhere near Clontarf
I think I see her strolling,
holding on
to a folded message,
a dispatch order. (2020: 12-13)

Clearly, the speaker imagines seeing her old aunt walking on the street on cold misty nights. Here, the poem offers an imaginative act of nomadic consciousness in refusing to portray this woman as a static female figure. Instead, the poem paves the way for the fluid assertion of female nomadic subjectivity in that this woman’s life defies closure; the poem’s use of blurred memory provides liminality and ambiguity for the female subject. This liminality challenges the fixed and monumentalised representation of this woman’s subjectivity and experience.

A similar act of nomadic remembrance contributes to the portrayal of one of the forgotten Irish women in “Eviction”. The poem is based on Boland’s grandmother’s eviction from her house by the Irish government. Boland, in *Object Lessons*, writes that there is no detail in regard to the eviction of her grandmother and father: “They had been evicted from a smallholding near the river Barrow in Kildare. There were almost no details. [...] But if there were no details, the image of an eviction was a brutal Irish generic. No cartoon, no sentimental drawing can have anything like the force or bitterness of folk memory” (1996: 43). It should be noted that the poem rewrites a real woman, who was treated and defined by the established patriarchal discourse in an essentialist way, through nomadic memory. Accordingly, the poem uses a real eviction case which took place in 1904 in that the speaker of the poem says that “I linger over the page of the *Drogheda/ Argus and Leinster Journal*, 1904” (2020: 15). This information also contributes to the nomadic remembering in that writing from memory or remembering in a nomadic way does not adhere to a linear temporal pattern, and as Braidotti explains, “it constantly reconnects to the virtual totality of a continuously recomposing block of past and present moments” (2006: 171). Braidotti discusses two distinct conceptions of time when describing how nomadic remembering and thinking processes work. The first is *Chronos* (linear) and the other is *Aion* which is the undifferentiated one (2014: 173). She appropriates Gilles Deleuze’s understanding of time. In *The Logic of Sense*, Deleuze makes the case that there exist two kinds of time and he suggests that

one of which [*Chronos*] is always definite, active or passive; the other [*Aion*] is eternally infinitive and eternally neutral. One is cyclical, measures the movement of bodies and depends on the matter which limits and fills it out; the other is a pure straight line at surface, incorporeal, unlimited, an empty form of time, independent of all matter. (1969/1990: 62)

As indicated, the term *Chronos* refers to the ordered, linear time sequence to which all matter is obligated. Conversely, *Aion* is the infinite, disordered cycle of time that is impervious to conventional measurement methods because it is “coextensive with the entirety of time – the memorial past, the lived present, and the undisclosed future” (Luzcky, 2022: 52). Considering that there are no clear distinctions between the various instances of time, *Aion* thus symbolizes the multiplicity of time. Accordingly, Braidotti argues that *Aion*, where present, past, and future are fused, is the repository of nomadic memories and nomadic remembering itself, and she describes the understanding of time in the nomadic process of remembering as “recomposing block of past and present moments” (2006: 171). This conception of time can be observed in “Eviction”. The poem begins with the speaker’s recalling of her grandmother’s past, yet the speaker states at the end that she is in the archives “in a modern Ireland” (2020: 23) to look for details about her grandmother’s eviction. It is clear that the poem alternates between the past and the present. In other words, the poem builds a bridge between the past of the grandmother and the speaker’s present time, and the poem presents the speaker as an interpreter of her grandmother’s buried and suppressed past.

Yet, she fails to find any details about the eviction of her grandmother in the official documents and she expresses her disappointment by asserting that the speaker’s “attention has/ no agency, none at all” (2020: 15). In this respect, the poem “expresses the conviction that the ‘truth’ of a text is somehow never really ‘written’. Neither is it contained within the signifying space of the book, nor is it about the authority of a proper noun, a signature, a tradition, a canon, let alone the prestige of a discipline” (Braidotti, 2006: 171). Because the truth of the woman’s eviction from her house is excluded from the official texts and documents, it is only possible to know about her experiences through nomadic remembering. It seems that the poem uses one of the convictions of nomadic remembering which is “[t]he ‘truth’ of a text resides rather in the kind of outward-bound interconnections or relations that it enables, provokes, engenders and sustains” (Braidotti, 2006: 171). As Randolph argues, Boland “seek[s] silenced voices – erased from the narrative of history, erased by paradigms in a literature that didn’t allow for them, and erased by the fictive interventions of language – to re-imagine a vanished past” (2020: 69). Accordingly, a reimagining of the past takes place at the beginning of the poem:

Now she is in court for rent arrears.

The lawyers are amused.

These are the Petty Sessions,

this is Drogheda, this is the Bank Holiday.

Their comments fill a column in the newspaper. (2020: 14)

Evidently, the speaker imagines the trial of her grandmother since it is not possible for her to gain the exact information. The only reliable source of this trial exists in the memories of the grandmother figure. However, Boland is unable to retrieve these memories from her grandmother since “the different generations may remain mentally and emotionally insulated, the memories of one generation locked irretrievably, as it were, in the brains and bodies of that generation” (Connerton, 1989: 3). The only way to shed light on this excluded part of history regarding this woman’s life is to imagine what is missing. The poet thus visualises the afterwards of the trial:

The case comes to an end, is dismissed.

Leaving behind the autumn evening.

Leaving behind the room she entered.

Leaving behind the reason I have always

resisted history.

A woman leaves a courtroom in tears.

A nation is rising to the light.

History notes the second not the first. (2020: 14)

Accordingly, the grandmother's "history" is not recorded, but the glorious national history is. The poem creates a virtual possibility for the female figure who seems to be treated unfairly. In other words, Boland tries to give credibility to one of the forgotten and unrecognised women of the Irish past. Thanks to the remembering in the nomadic mode, Boland "actualize[s] virtual possibilities that had been frozen in the image of the past" (Braidotti, 2011b: 153). Her grandmother can be accepted as one of the images frozen in the past, but imagining the details of the trial and the grandmother's tears saves this woman from being a silent/silenced figure of history. Boland gives her a history/story that she lacks. In this virtual possibility that is created by the poem, Boland's grandmother gains fluidity and singularity in that "[w]hat emerges from [...] female characters in [Boland's] poems is the singularity of women in the past, women whose difference cannot be appropriated, reified or misrepresented any more, as nationalist, religious and literary texts have often done" (Villar Argáiz, 2021: 74). Evidently, one could argue that Boland creates a female nomadic subjectivity for one of the forgotten women of Irish history by adhering to the two stages of nomadic remembering in that the imaginative act of nomadic consciousness and the moving from the past to the present create the opportunity for the creation of the fluid representation of a grandmother figure. Boland utilizes her imagination to build a virtual possibility for her grandmother's portrayal.

4. CONCLUSION

To conclude, in *The Historians*, Boland opposes the fixed and monolithic representations of the female experience and subjectivity in the male-oriented Irish literary tradition through the use of nomadic memory. Within the framework of Braidotti's concept of nomadic memory, Boland represents the unrecorded and half-forgotten aspects of women's experiences that are overlooked and suppressed in official narratives. Boland thus provides potential freedom and fluidity for them. As argued above in two poems from *The Historians*, "Anonymous" and "Eviction", Irish women transcend the restrictions imposed by traditional lines of thought in Boland's representations of them through remembering in the nomadic mode. In other words, she activates the process of remembering in the nomadic mode to move beyond the established representation of female subjectivity and experience. It should be noted that the use of nomadic memory in Boland's poems is not conducted to fill the gaps in the past of Irish women. Boland's merge of memories with imagination offers freedom and mobility for female subjects. Boland saves women from becoming iconic and emblematic figures of history. Irish women in her poems gain fluidity, and they move beyond the limitations set for them by the traditional line of thought. The constant flow of nomadic consciousness proves that it is not possible to represent Irish women's subjectivity in a static manner.

REFERENCES

- Braidotti, R. (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, 1st ed., Columbia University Press, New York.
- Braidotti, R. (2011a). *Nomadic Subjects: embodiment and sexual difference in contemporaryfeminist theory*, 2nd ed., Columbia University Press, New York.
- Braidotti, R. (2011b). *Nomadic Theory: the Portable Rosi Braidotti*, Columbia University Press, New York.
- Braidotti, R. (2006). *Transpositions: On Nomadic Ethics*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Braidotti, R. (2014). "Writing as a Nomadic Subject." *Comparative Critical Studies* 11.(2-3), 163- 184. *Edinburgh University Press*.
- Brown, Jeffrey W. (2005). "Deleuze's Nietzschean Revaluation: The Image of Thought / Thought Without Image." *Symposium*, 9(1), 31-46.
- Boland, E. (2011). *A Journey with Two Maps: Becoming a Woman Poet*, W. W. Norton & Company, London.

- Boland, E. (1995). *Object Lessons: The Life of the Woman and the Poet in Our Time*, W. W. Norton & Company, New York.
- Boland, E. (1990). *Outside History: Selected Poems 1980-1990*, W. W. Norton & Company, New York.
- Boland, E. (2020). *The Historians*, Carcanet, Manchester.
- Clark, Heather. (2024). "Foreword." *Citizen Poet: New and Selected Essays*. (ed. Jody Allen Randolph). W. W. Norton & Company, New York. vii-xiv.
- Clutterbuck, C. (1999). "Irish Critical Responses to Self-Representation in Eavan Boland, 1987-1995." *Colby Quarterly*, 35(4), 275-91.
- Connerton, P. (1989). *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Cresswell, T. (2006). *On the move: mobility in the modern Western world*, Routledge, New York.
- Davis, K., Lutz, H. (2000). "Life in Theory: Three Feminist Thinkers on Transition(s)." *European Journal of Women's Studies*, 7(3), 367-78. <https://doi.org/10.1177/13505068000070030>
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense* (Mark Lester, Trans.). The Athlone Press. (Original work published 1969)
- Dorgan, T. (2021, January 6). "Her Dance with History." [Review of *The Historians*, by Eavan Boland]. *Dublin Review of Books*. <https://drb.ie/articles/her-dance-with-history/>
- Doyle, M. (2020, April 27). *Eavan Boland, Leading Irish Poet and Champion of the Female Voice, Dies Aged 75*. The Irish Times. <https://www.irishtimes.com/culture/books/2020/04/27/eavan-boland-leading-irish-poet-and-champion-of-the-female-voice-dies-aged-75-1.4239274/>
- Emmitt, Helen (2021). "Lacing Pages with Fire: Eavan Boland's *Historians*." *Irish Literary Supplement*, 40. (2), 14-15.
- Kilcoyne, C. (2007). "Eavan Boland and Strategic Memory." *Nordic Irish Studies*, 6, 89-102.
- Luzecky, R. (2022). "Deleuze's Elaboration of Eternity: Ontogenesis and Multiplicity." *Deleuze and Guattari Studies*, 16. (1), 51-72. <https://doi.org/10.3366/dlgs.2022.0465>
- Randolph, J. A. (2020). "Remembering Eavan." *Poetry Ireland Review*, 131, 67-71.
- Villar Argáiz, P. (2021). "Past, Secrecy and Absence in Eavan Boland's *The Historians*." *ABEI Journal*, 23(2), 69-87. <https://doi.org/10.37389/abei.v23i2.197753>
- Villar, P., Boland, E. (2006). "'The Text of It': A Conversation with Eavan Boland." *New Hibernia Review* 10(2), 52-67. <https://doi.org/10.1353/nhr.2006.0045>
- Tello, V. (2019). "Counter-Memory and and-and: Aesthetics and Temporalities for Living Together." *Memory Studies*, 15(2), 390-401. <https://doi.org/10.1177/1750698019876002>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.03.2024 ✓Accepted/Kabul: 04.11.2024

DOI:10.30794/pausbed.1445521

Research Article/Araştırma Makalesi

Selvi Sarıgül, S., Konca, M. ve Biçer, İ. (2024). "Yatak Kapasitesinin ve Kamu Sağlık Harcamalarının Hasta Memnuniyet Düzeyi Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 269-284.

YATAK KAPASİTESİNİN VE KAMU SAĞLIK HARCAMALARININ HASTA MEMNUNİYET DÜZEYİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÖRNEĞİ

Seval SELVİ SARIGÜL*, Murat KONCA**, İsmail BİÇER***

Öz

Bu çalışmanın amacı stokastik sınır analizi yöntemi ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sağlık sistemlerinin teknik etkinlik skorlarını etkileyen yatak sayısının ve kamu sağlık harcamalarının gayrisafi yurt içi hâsıla içindeki payının hasta memnuniyeti üzerindeki etkisini ortaya koymak ve ülkeler arasındaki etkinlik düzeylerini karşılaştırmaktır. Ülkelerin finansman modellerinin teknik etkinlik skorları üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek, çalışmanın bir diğer amacıdır. Bu kapsamda çalışmanın girdi değişkenleri 1.000 kişiye düşen yatak sayısı ve kamu sağlık harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı, çıktı değişkeni ise sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı olarak belirlenmiştir. Çalışmaya 2019 yılı verisine ulaşılabilen 38 ülke dâhil edilmiştir. Analizler sonucunda 1.000 kişiye düşen yatak sayısının, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını artırdığı, fakat söz konusu artışın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Ancak kamu sağlık harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payının, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını istatistiksel olarak anlamlı şekilde artırdığı belirlenmiştir. Buna göre, kamu sağlık harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payında meydana gelecek %1'lik bir artış, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını %0,237 artıracaktır. Ayrıca en yüksek teknik etkinlik skoruna Lüksemburg, Hollanda ve Norveç sahip olurken, Şili, Romanya ve Brezilya en düşük etkinlik skoruna sahip ülkeler olmuştur. Son olarak kullanılan finansman modelinin teknik etkinlik skorlarını anlamlı şekilde etkilemediği saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: Yatak kapasitesi, Kamu sağlık harcaması, Hasta memnuniyeti, Teknik Etkinlik, Stokastik sınır analizi.

THE EFFECT OF BED CAPACITY AND PUBLIC HEALTH EXPENDITURES ON PATIENT SATISFACTION LEVEL: THE CASE OF DEVELOPED AND DEVELOPING COUNTRIES

Abstract

The aim of this study was to reveal the effect of the number of beds and the share of public health expenditures in gross domestic product on patient satisfaction, affecting the technical efficiency scores of health systems in developed and developing countries, and to compare the efficiency levels across countries by using the stochastic frontier analysis method. Another aim of the study was to determine whether the financing model of the study countries had an impact on the technical efficiency scores. In this context, the input variables of the study were determined as the number of beds per 1.000 people and the share of public health expenditures in gross domestic product, while the output variable was determined as the satisfaction with healthcare services. The study included 38 countries with available data for 2019. As a result of the analyses, it was determined that the number of beds per 1,000 people increased satisfaction with healthcare services, but this increase was not found to be statistically significant. However, it was determined that the share of public health expenditures in gross domestic product increased the satisfaction with healthcare services in a statistically significant way. Accordingly, a 1% increase in the share of public health expenditures in gross domestic product increased satisfaction with healthcare services

*Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ERZİNCAN.
e-posta: seval.selvi@erzincan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-00018363-3097>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ÇANKIRI.
e-posta: konca71@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-6830-8090>)

***Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Çivril Atasay Kamer Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: ismailbicer@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1878-0546>)

by 0.237%. In addition, Luxembourg, the Netherlands and Norway had the highest technical efficiency scores, while Chile, Romania and Brazil had the lowest. Finally, it was found that the financing model did not significantly affect the technical efficiency scores.

Keywords: *Bed capacity, Public health expenditure, Patient satisfaction, Technical efficiency, Stochastic frontier analysis.*

1. GİRİŞ

Toplumsal refahın artırılması için sağlık durumunun iyileştirilmesi, hastalıklara maruziyetin azaltılması, zihinsel ve fiziksel yeteneklerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi bir gereklilik olarak kabul edilmektedir (Ravangard vd., 2014: 64). Sağlık hizmetleri, bu gereklilikleri karşılamada kritik bir rol oynamaktadır. Sağlık hizmetleri, işgücü verimliliğinin artırılması, hastalıkların mali yükünün azaltılması, sağlık kaynaklarının tasarrufu yoluyla büyüme ve ekonomik kalkınmada ülkeler için kritik bir öneme sahiptir (Clayton, 2010). Bu noktada sağlık hizmetleri sunumunun arkasında yatan temel amaç, toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda adaleti ve etkinliği de sağlamaktır (Top vd., 2020: 64).

Yapılan çalışmalar farklı ülkelerde ulusal kaynakların yarısından fazlasının israf edildiğini belirtmektedir. Nitekim Ahangar vd. (2019: 2)'ne göre ulusal sağlık sistemlerinde toplam sağlık harcamalarının (gayrisafi yurtiçi hâsıla [GSYİH] yüzdesi olarak) yaklaşık %20 ila %40'ı büyük ölçüde verimsizlik nedeniyle israf edilmektedir. Ayrıca Collins ve Green (1994: 460)'e göre az gelişmiş ülkelerde, sınırlı kaynaklar verimsiz kullanılmakta, kamu kaynakları ise uygun olmayan ve etkisiz hizmetlere harcanmaktadır. Dolayısıyla sağlık kaynak ve tesislerinin doğru dağılımının ve verimli kullanımının yanı sıra, sağlık sistemi reformlarının hayata geçirilmesi ve doğru değerlendirmelerin yapılmasının da oldukça önemli olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle sağlık sistemine özgü reformlar uygulanırken politikaların daha ayrıntılı incelenmesi, sağlık hizmetlerinin etkinliğini artıracak olan faktörlerin belirlenmesi ve gereksiz harcamaların ortadan kaldırılması gerekmektedir (Ravangard vd., 2014: 65). Bununla birlikte özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kamu sağlık harcamalarının gelir içerisindeki payı giderek artmaktadır ve bu oran ortalama %9-13 arasında seyretmektedir. Örneğin; Almanya ve Fransa'da kamu sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payı sırasıyla %12,7 ile %12,1 iken, Brezilya ve Danimarka'da bu oran sırasıyla %9,8 ile %9,5'tir (Organisation for Economic Co-Operation and Development [OECD], 2023). Ayrıca dünya ülkelerinin çoğunda nüfusun giderek yaşlanmasına bağlı olarak gelecekteki yıllarda sağlık harcamalarının daha da artacağı tahmin edilmektedir (Varabyova ve Schreyögg, 2013: 72). Sağlık harcamalarındaki bu hızlı artış sağlık kaynaklarının etkin kullanılmasını daha da önemli hale getirmektedir. Bu nedenle Dünya Sağlık Örgütü ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar kalite, adil finansman, etkinlik ve hizmete erişim gibi faktörleri dikkate alarak ülkelerin sağlık sistemlerinin performansını ölçmek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir (Nassar vd., 2020: 269).

Sağlık sistemlerinin performansını ölçmek için kullanılacak en önemli göstergelerden biri, etkinliktir. Etkinlik, bir işletmenin belirli bir süre boyunca en iyi performansı üretmek için kaynaklarını ne kadar iyi kullandığını göstermektedir (Retzlaff-Roberts vd., 2004: 56-57). Aslında bu gösterge, sağlık sektöründen kaynaklanan girdilerin ve çıktılarının ülkedeki mevcut kaynaklarla karşılaştırıldığı bir değerlendirme aracıdır (Ravangard vd., 2014: 65). Bu, bir ülkenin sağlık hizmetlerine ne kadar kaynak tahsis ettiğini ve bu kaynakların nasıl kullanıldığını gösterir. Literatürde etkinlik türleri ve bunu ölçmek için kullanılan çeşitli yöntemler Farrell (1957: 258)'nin yöntemine dayanarak açıklanmaktadır. Farrell, bir işletmenin performansının o sektördeki mevcut en iyi işletmelerle karşılaştırarak değerlendirilmesinin daha uygun olduğunu öne sürmektedir. Bu yöntem, etkinliği ölçmek için bir gösterge olarak kullanılan sınır üretim fonksiyonu kavramıyla da yakından ilişkilidir. Sınır üretim fonksiyonu, belirli üretim faktörleri dizisinden elde edilen maksimum ürün miktarı olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca etkinliği, teknik ve tahsis etkinliği olmak üzere ikiye ayıran Farrell, tahsis etkinliğini üretim faktörlerinin optimal kombinasyonunun kullanılması şeklinde ifade etmekte; teknik etkinliği ise, belirli miktarda üretim faktörünün tüketilmesiyle elde edilebilecek maksimum ürün olarak tanımlamaktadır (Torkamani, 2009: 45; Farrell, 1957: 258). Cylus vd. (2016: 6)'ya göre teknik etkinlik, farklı birimlerin/sistemlerin değerlendirilmesine ve bunlar arasında karşılaştırma yapılmasına imkân vermesi nedeniyle sağlık hizmetlerinin etkinliğinin ve verimliliğinin hem mikro hem de makro düzeyde değerlendirilmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Tahsis etkinliği ise daha çok sağlık teknolojisi değerlendirme kuruluşları tarafından mikro düzeyde farklı tedavilerin değerlendirilmesi ve bunların maliyetlerinin dikkate alınarak sağlık çıktılarının en üst düzeye çıkarılması üzerindeki etkilerini belirlemede tercih edilmektedir. Veri sınırlamaları ve sağlık girdi ve çıktıların değerlendirilmesindeki zorluk, sağlık sistemleri için makro perspektiften tahsis etkinliği analizi yapmayı zorlaştırmaktadır.

Literatürde çoğu ülkenin sağlık sisteminin etkinliğini değerlendiren çalışmalarda veri zarflama analizi (VZA)'nın kullanıldığı görülmektedir (Mirmirani ve Lippmann, 2004; Grosskopf vd., 2006; Asandului vd., 2014; Ravangard vd., 2014; Kim ve Kang, 2014; Popescu vd., 2014; Ibrahim ve Daneshvar, 2018; Top vd., 2020). VZA, verimlilik ve etkinlik gibi performans ölçütlerini değerlendirmek için kullanılan parametrik olmayan bir teknik olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntem belirli ve deterministik verilerle karşılaştırma yapmakta ve veri zarfı adı verilen matematiksel bir model kullanarak birimlerin ya da sistemlerin ne kadar etkin olduğunu ölçmektedir (Jacobs vd., 2006: 5). Fakat VZA, en iyi uygulamalardan uzaklıkların hepsini “etkinsiz” olarak değerlendirmekte ve bu nedenle rastsal durumlar ile ölçüm hataları etkisizlikle karıştırılabilmektedir (Öztürk ve Yıldız, 2016: 4-5). Ülkelerin sağlık sistemlerinin etkinliğinin değerlendirilmesinde kullanılan bir diğer yöntem stokastik sınır analizi (Stochastic Frontier Analysis, [SFA])’dır. Bu analiz yöntemi sistemlerin ya da birimlerin etkinliği değerlendirilirken çeşitli belirsizlikleri ve dış faktörleri göz önünde bulundurarak daha sağlam sonuçlar elde etmeyi sağlamaktadır. Bir diğer ifade ile bu analiz yöntemi, girdi ve çıktı değişkenlerindeki belirsizlikleri ve dalgalanmaları hesaba katarak birimlerin ya da sistemlerin gerçek performansını daha doğru bir şekilde ölçmeyi amaçlamaktadır (Jacobs vd., 2006: 5-6).

Literatür incelendiğinde, sağlık sistemi performansının hem ulusal hem de uluslararası karşılaştırması için SFA’yı kullanan çeşitli çalışmalar olduğu ve bu çalışmalarda kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Örneğin; Rezaei vd. (2016: 2027-2028) tarafından İran’da eğitim hastanelerinin 2007 ile 2013 yılları arasındaki teknik etkinliklerinin SFA yöntemi ile incelendiği çalışmada, girdi değişkenleri yatak sayısı, hemşire, doktor ve diğer sağlık çalışanları sayısı olarak; çıktı değişkenleri ise, yatarak tedavi gören hasta sayısı şeklinde belirlenmiştir. Araştırma sonucunda çalışmada yer alan hastanelerin 2013 yılındaki teknik etkinlik skorlarının 2007 yılına göre artış gösterdiği tespit edilmiştir. Hastanelerin teknik etkinlik skorlarını etkileyen en önemli faktörün ise yatak sayısı olduğu saptanmıştır. De Cos ve Moral-Benito (2014: 71) tarafından 1997-2009 yılları arasında 29 OECD ülkesinin SFA yöntemi ile teknik etkinliğinin incelendiği çalışmada, girdi değişkenleri kişi başına düşen gelir, kişi başına düşen sağlık harcamaları, eğitim, tütün ve alkol tüketimi, meyve ve sebze tüketimi ile nitrojen oksit emisyonları olarak; çıktı değişkenleri ise, doğumdan beklenen yaşam süresi, engelliliğe göre ayarlanmış yaşam beklentisi ve sağlık hizmetlerine bağlı ölüm oranları olarak belirlenmiştir. Araştırma sonucunda en yüksek teknik etkinlik skoruna sahip ülkelerin İtalya, Fransa ve İspanya olduğu; en düşük teknik etkinlik skoruna sahip ülkelerin ise, Kore, Macaristan ve Polonya olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ülkelerin teknik etkinlik skorunu etkileyen en önemli faktörlerin ise kişi başına düşen gelir ve sağlık harcamaları olduğu saptanmıştır. Hamidi ve Akinci (2016: 342-343), 1995-2012 yılları arasında 20 Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesinin sağlık sisteminin teknik etkinliğini SFA yöntemi ile incelemiştir. Çalışmalarında girdi değişkenleri olarak kişi başına düşen sağlık harcamaları, eğitim, temiz su kaynaklarına erişim, doktor sayısı (1000 kişiye düşen), tüberküloz insidansı (100.000 kişi başına) ve cepten yapılan sağlık harcamaları kullanılmış, çıktı değişkeni ise, doğumdan beklenen yaşam süresi olarak belirlenmiştir. Araştırma sonucunda en yüksek teknik etkinlik skoruna sahip üç ülkenin Lübnan, Katar ve Fas olduğu; en düşük teknik etkinlik skoruna sahip ülkelerin ise, Sudan, Yemen ve Cibuti olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ülkelerin teknik etkinlik skorlarını etkileyen en önemli faktörlerin kişi başına düşen sağlık harcamaları ve doktor sayısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Evans vd. (2001: 308) tarafından yapılan bir çalışmada SFA yöntemi ile 1993-1997 yılları arasında toplam 191 ülkenin sağlık sisteminin teknik etkinliği incelenmiştir. Çalışmada girdi değişkeni olarak kişi başına düşen sağlık harcamaları, çıktı değişkeni olarak doğumdan beklenen yaşam süresi kullanılmıştır. Teknik etkinlik açısından en yüksek skora sahip ülkelerin Umman, Malta ve İtalya olduğu, en düşük ülkelerin ise, Namibya, Zambiya ve Zimbabve olduğu saptanmıştır. Çalışmaya göre kişi başına düşen sağlık harcamalarının ülkelerin teknik etkinlik skorlarını etkileyen önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.

Sağlık sektörünün etkinliğini ve verimliliğini artırmak ve sağlık hizmetlerine adil erişimi sağlamak için dünya çapında çoğu ülkede oldukça fazla çaba sarf edilmesine rağmen, sağlık sektörü hala bulaşıcı olmayan hastalıkların artış göstermesi, sağlık hizmetlerine olan talebin artması, sağlık hizmetleri harcamaları için mevcut mali kaynakların sınırlı olması ve sağlık hizmetlerinin artan maliyetleri gibi çözülmesi gereken birtakım problemlerle karşı karşıya kalmaktadır (Fang vd., 2019: 2; Nassar vd., 2020: 271). Bu nedenle mevcut olan sınırlı fiziksel ve finansal girdiler ışığında, sağlık çıktılarını en üst düzeye çıkarmak için sağlık sistemlerinin etkinliğini değerlendirmenin oldukça önemli olduğu belirtilmektedir (Rosid vd., 2020: 93). Ayrıca sağlık sistemlerinin etkinliğinin, kaynakların sağlık sonuçlarını en üst düzeye çıkaracak şekilde kullanılmasını sağlamanın yanı sıra,

maliyet tasarrufunu da etkileyeceği, sağlık hizmetlerinin daha fazla insanı kapsayacak ve daha fazla hizmet sunacak şekilde genişletilmesini kolaylaştıracağı düşünülmektedir (Chai vd., 2019: 8).

Bu çalışmanın amacı SFA yöntemi ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sağlık sistemlerinin teknik etkinlik skorlarını etkileyen 1.000 kişiye düşen yatak sayısı ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payının hasta memnuniyeti üzerindeki etkisini ortaya koymak ve ülkeler arasındaki etkinlik düzeylerini karşılaştırmaktır. Sağlık hizmeti alan bireylerin sunulan hizmetlerden ne kadar memnun kaldığını ifade eden hasta memnuniyeti, bir sağlık sisteminin performansını yansıtan göstergelerden biridir ve ülkelerin teknik etkinlik skorlarının önemli bir belirleyicisidir (Hung vd., 2015: 2). Şöyle ki; hasta memnuniyeti öncelikle sunulan sağlık hizmetinin kalitesi ile bu hizmetlere erişilebilirliği içermektedir (Shirley ve Sanders, 2016: 2). Ayrıca hasta memnuniyeti, sağlık kurumlarının hastaların değişkenlik gösteren sağlık ihtiyaçlarını karşılamadaki başarısı hakkında bilgi sağlamaktadır (Xesfingi ve Vozikis, 2016: 3). Memnuniyet düzeyi yüksek olan hastalar tedavi süreçlerini daha iyi yönetmekte, daha iyi sağlık düzeyine sahip olmakta ve dolayısıyla bu durum sağlık kaynaklarının verimli kullanılmasını sağlamaktadır (Al-Refaie, 2013: 137). Nitekim Xesfingi ve Vozikis (2016: 3) tıbbi hizmetlerin kullanımı, malpraktis vakaları ile bu vakalara bağlı olarak ortaya çıkan maliyetler ve sağlık sonuçlarıyla ilişkili olan hasta memnuniyetinin hem sağlık kurumlarının performansını hem de mevcut kaynakların etkin kullanımını önemli ölçüde etkilediğini ileri sürmektedirler.

Belirli bir nüfus başına düşen yatak sayısı sağlık sisteminin hizmet sunum kapasitesini gösteren temel bir altyapı göstergesidir (Chen vd., 2020: 4) ve sağlık hizmetlerinin hasta kabul etme düzeyi ile acil durumlara yanıt verebilme yeteneğini ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Rezaei vd., 2016: 2026). Sağlık sisteminin fiziki altyapısının yeterliliğini göstermekle birlikte, etkin hizmet sunumu için yatakların verimli kullanımı konusunda da dikkate alınan yatak sayısının (Sun vd., 2016: 183) hasta memnuniyeti üzerinde de önemli etkileri söz konusudur. Yatak sayısı hastaların daha hızlı ve etkili bir şekilde tedavi edilmesi ile yakından ilişkilidir. Bir başka ifade ile; yatak sayısının yetersiz olması hastaların tedavi süreçlerinin uzamasına ve bekleme sürelerinin artmasına neden olarak hasta memnuniyetini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (McFarland vd., 2017: 206). Fakat yatak sayısının ülkelerin performansı üzerindeki etkisi karmaşık bir konudur. Yatak sayısının az olması hizmete erişilebilirliği kısıtlarken, fazla olması ise atıl kapasiteye neden olarak maliyetleri artırabilmekte, dolayısıyla israfa neden olarak sağlık sistemlerinin etkinliğini ve verimliliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Otani vd., 2020: 802). Bununla birlikte yatak sayısının fazla olması hasta yoğunluğunun artması ve bu nedenle hastaların bireysel ihtiyaçlarına yeterince dikkat edilememesi gibi faktörlere bağlı olarak hasta memnuniyetinin de azalmasına neden olabilmektedir (Hu vd., 2020: 116). Bu nedenle sağlık kurumlarının yatak sayısı belirlenirken nüfusla orantılı olacak şekilde dengeli bir yaklaşım benimsenmesi önem arz etmektedir.

Ülkelerin sağlık hizmetlerine ayırdığı kaynağın ekonomik büyüklük içindeki oranını yansıtan sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı (Kurt, 2015: 442), sağlık hizmetlerine erişilebilirliği artırarak ve hastaların daha hızlı ve etkili bir şekilde tedavi edilmesini sağlayarak sağlık sistemlerinin etkinliğini ve verimliliğini artırmaktadır. Sağlık harcamalarına ayrılan payın yetersiz olması kaynak eksikliğine, hizmet sunumunda aksamalara ve verilen hizmetin kalitesinin düşmesine neden olarak sağlık kurumlarının performansını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Sun vd., 2017: 2). Sağlık kurumlarının performansının yanı sıra, kamu sağlık harcamalarına ayrılan payın hasta memnuniyeti üzerinde de önemli etkileri söz konusudur. Kamu sağlık harcamalarına daha fazla kaynak ayrılması sağlık hizmetlerinin kalitesinin artmasına ve dolayısıyla hastaların daha iyi sağlık hizmeti almasına olanak sağlayarak hasta memnuniyet düzeyini artırabilmektedir (Liu, 2012). Ayrıca kamu sağlık harcamalarının etkin bir şekilde yönetilmesi, harcamaların hasta beklenti ve ihtiyaçlarının dikkate alınarak doğru alanlara yapılması tüm süreçlerde iyileşmelere neden olarak hem sağlık hizmetlerinin etkinliğinin hem de hasta memnuniyetinin artmasına zemin hazırlayabilmektedir (Hung vd., 2015: 2).

Farklı sağlık finansman modelleri sağlık hizmetlerinin sunumunda ve yönetiminde farklı sonuçlara yol açabilmektedir. Örneğin; vergilerle finansman modeli daha geniş sağlık hizmetlerine erişim sağladığından finansal risklerin paylaşımı ile birlikte hastaların mali yüklerini azaltabilir ve bu durum hastaların daha erken tanı ve tedavi almasını kolaylaştırarak sağlık sisteminin etkinliğini artırabilir (Arhin vd., 2023: 3). Öte yandan cepten yapılan ödeme yönteminin hâkim olduğu sağlık sistemlerinde belirli gelir düzeyine sahip olan hastalar hizmete daha kolay ulaşabilirken, bu durum gelir düzeyi düşük olan bireyler için sağlık hizmetlerine erişimi kısıtlayabilir (Mbau

vd., 2023: 206-207). Ayrıca sağlık finansman modellerinin sağlık sistemlerinin teknik etkinliği üzerindeki etkisi, modellerin nasıl uygulandığına, yönetildiğine ve finanse edildiğine bağlı olarak da değişkenlik gösterebilir. Doğru şekilde tasarlanan ve yönetilen finansman modellerinin sağlık hizmetlerinin verimliliğini ve etkinliği artırabileceği düşünüldüğünden bu çalışmada ülkelerin finansman modellerinin teknik etkinlik skorları üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek de amaçlanmıştır.

Literatür incelendiğinde; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ulusal sağlık sistemlerinin teknik etkinliğini araştırma değişkenleri (yatak sayısı, kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ve hasta memnuniyeti) bakımından SFA yöntemi ile inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmadığından ve literatürde bu alanda bir boşluk olduğu görüldüğünden yapılan bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada ülke sağlık sistemlerinin etkinliğini inceleyen benzer çalışmalarda sıklıkla kullanılan kişi başına düşen sağlık harcaması, 1.000 kişiye düşen hekim sayısı, 1.000 kişiye düşen hemşire sayısı ve hekime başvuru oranları gibi değişkenlerinin yer alması istenmiştir, ancak bu değişkenlere ait veriler çalışma kapsamındaki tüm ülkeler için bulunabilir olmadığından, ilgili değişkenlere yer verilememiştir.

2. YÖNTEM

2.1. Çalışmanın Evreni ve Değişkenleri

Çalışmanın çıktısı değişkeni sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (% olarak) (memnuniyet) değişkeni iken, girdi değişkenleri, 1.000 kişiye düşen yatak sayısı (yatak_sayısı) ve kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı (kamu_sağ_harc_gsyih_payı) değişkenleridir. Çalışmanın modeli oluşturulurken literatürdeki benzer çalışmalar incelenmiştir. Bu kapsamda memnuniyet değişkenini etkilediği düşünülen; yatak_sayısı değişkeninde Thi vd. (2002:493), McFarland vd. (2017:205) ve Kaya ve Filiz (2018: 262) çalışmaları; kamu_sağ_harc_gsyih_payı değişkeninde ise, Xesfingi vd. (2016: 4) ve Zhang vd. (2020: 1) çalışmaları esas alınmıştır. Tablo 1’de çalışmanın değişkenlerinin veri kaynağı ve yılı sunulmuştur.

Tablo 1: Çalışmanın değişkenleri

Değişken	Açıklama	Logaritma Alınmış Hali	Veri kaynağı	Yılı
memnuniyet (çıktı değişkeni)	Sağlık hizmetlerinden memnun olanların oranı, % olarak	Ln(memnuniyet)	OECD	2019
yatak_sayısı (girdi değişkeni)	1.000 kişiye düşen hastane yatağı sayısı	Ln(yatak_sayısı)	OECD	2019
kamu_sağ_harc_gsyih_payı (girdi değişkeni)	Kamu tarafından yapılan sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payı	Ln(kamu_sağ_harc_gsyih_payı)	OECD	2019

Çalışmanın değişkenlerinin doğal logaritmaları alınarak Ln(memnuniyet), Ln(yatak_sayısı) ve Ln(kamu_sağ_harc_gsyih_payı) değişkenleri elde edilmiştir. Çalışmada 2019 yılına ait veriler kullanılmıştır, çünkü çalışma kapsamındaki ülkeler için en güncel veriler 2019 yılına aittir (Tablo 1).

Çalışmada; Avusturalya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, Türkiye, Birleşik Krallık, Brezilya, Çin ve Romanya olmak üzere 38 ülke yer almıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait veriler OECD (2019) veri tabanından alınmıştır.

2.2. Çalışmanın Sınırlılıkları ve Varsayımları

Bu çalışmanın literatüre sağladığı katkıların yanı sıra bazı sınırlılıkları ve varsayımları da bulunmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere, çalışma 2019 dönemine ait veriler kapsamında yürütülmüştür. Dolayısıyla elde edilen bulgular sadece belirtilen döneme ait veriler için geçerlidir ve bu nedenle sonuçların genel bir geçerlilik taşıması söz konusu değildir. Çalışmanın kapsadığı dönem sonrasında Koronavirüs (SARS-CoV-2/COVID-19) pandemisi gibi

küresel sağlığı tehdit eden bir pandemi ortaya çıkmıştır ve mevcut çalışma bu pandeminin sağlık sistemlerinde meydana getirdiği değişimlere yönelik bir bakış açısı sunamamıştır. Bu da çalışmanın bir sınırlılığıdır. Son olarak, çalışmanın verileri OECD veri tabanından alınmıştır ve bu verilerin doğru olduğu varsayılmıştır.

2.3. Analizler

2.3.1. Stokastik Sınır Analizi

Çalışmada, SFA modellerinden hata bileşenleri modeli (error-component model, [ECM]) kullanılmıştır ve bu model Maksimum Olabilirlik Tahmini (maximum likelihood estimation, [MLE]) ile analiz edilmiştir. Analiz edilen modelde, parametre tahminleri, gamma (γ) ve sigma-kare (σ^2) değerleri ile ülkelerin ulusal sağlık sistemlerinin teknik etkinlik skorları Cobb-Douglas fonksiyonu kullanılarak elde edilmiştir.

SFA, teknik etkinlik sınırı oluştururken olasılıksal yaklaşımı benimseyen parametrik bir performans ölçüm analizidir (Pavlyuk ve Balash, 2004). SFA'da hata terimleri, istatistiksel olarak açıklanamayan varyasyonu ve teknik etkinsizlik sınırına olan uzaklığı gösteren iki parçaya ayrılmaktadır ve bu yönüyle SFA, en küçük kareler (ordinary least squares [OLS]) regresyonundan ayrılmaktadır (O'Neill vd., 2008: 163). SFA'nın OLS'ye bu üstünlüğü sayesinde, SFA'da teknik etkinsizlik hakkında bilgi sahibi olunmasının yanı sıra teknik etkinliği ölçülen birimlerin ya da sistemlerin kontrolü dışındaki rastgele şokların etkileri de ortaya koyulabilmektedir (Varabyova ve Schreyögg, 2013: 71).

SFA, ilk olarak Aigner vd. (1977) ile Meeusen ve Broeck (1977) tarafından eş zamanlı olarak ortaya koyulmuştur. SFA'nın ilk ortaya koyulan bu formu Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonuna dayanmaktadır (Kumbhakar ve Lovell, 2000). SFA'nın temel matematiksel ifadesi, Eşitlik (1) ve (2)'de sunulduğu gibidir (Aigner vd., 1977: 22; Meeusen ve Broeck (1977: 435):

$$y = g(X, \beta) + \varepsilon \quad \text{Eşitlik (1)}$$

$$\varepsilon = v - u \quad \text{Eşitlik (2)}$$

$$u \sim N^+ (\mu, \sigma_u^2), v \sim N (0, \sigma_v^2)$$

Eşitlik (1)'de ve (2)'de; y çıktı parametresini, X girdi parametreleri vektörünü, g üretim fonksiyonunu, β bilinmeyen katsayılar vektörünü ve ε hata terimlerini göstermektedir. Görüldüğü gibi hata terimi v ve u şeklinde iki parçadan oluşmaktadır. Burada v ; istatistiksel gürültü, ölçüm hataları, karar verme birimi kontrolü dışındaki rastgele faktörler ve çalışmada yer verilmeyen rastgele değişkenler hakkında bilgi sunarken, u ; negatif olmayan, etkinsizliği temsil eden rasgele bir değişkendir (Yalçın, 2018: 88).

Eşitlik (1)'de ve (2)'de gösterilen SFA modelinde teknik etkinsizlik olup olmadığını ortaya koyabilme adına en çok olabilirlik oranı istatistiği (LR) kullanılmaktadır. Bu istatistiğe ait değer, %95 güven düzeyinde bir (1) kısıtlamalı Kodde-Palm Tablo Değerinden (2,706) büyükse, modelde istatistiksel olarak anlamlı bir teknik etkinsizlik olduğu; küçükse, modelde istatistiksel olarak anlamlı bir teknik etkinsizlik olmadığı yorumu yapılmaktadır (Coelli, 1995: 252).

Üretim fonksiyonu altında SFA için Cobb-Douglas, CES, translog ve genelleştirilmiş Leontief gibi bir üretim fonksiyonu modeli gereklidir. Bu modeller arasında, translog (kesikli normal dağılım) ve Cobb-Douglas (yarı normal dağılım) üretim fonksiyonları, diğerlerine kıyasla daha yaygın olarak kullanılmaktadır (Omar ve Fatah, 2021: 4; Yüksel, 2022: 364). Bu sebeple bu çalışmada, bu iki modelden biri olan Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Bu üretim fonksiyonunun seçilmesinde LR test istatistiği sonuçları etkili olmuştur.

Çalışmada SFA, OLS yerine MLE'ye göre tahmin edilmiştir. Normallik ve hataların varyansının zaman içinde sabit olması (homoskedastisite) varsayımları ihlal edildiğinde, OLS tahminleri yanlı olmaya başlar. Bunun tersine, MLE, normal dağılmayan veya değişen varyans (heteroskedastik) sorunu yaşayan veri setlerine de uygulanabilir (FasterCapital, 2024). Bu nedenle bu çalışmada SFA, MLE'ye göre tahmin edilmiştir.

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ortaya koyarken doğrusal ilişkiler kurabilmek önemlidir ve logaritma alma işlemi buna ciddi katkı sunmaktadır. Bu sebeple özellikle Cobb-Douglas tipi fonksiyonlarda logaritma alma işlemi önerilmektedir (Regmi, 2023). Bununla birlikte logaritma alma işlemi, veri setini normal dağılıma yaklaştırmakta ve aykırı/uç gözlemlerin sebep olduğu varyasyonu azaltmaktadır, yani değişen varyans sorununun önüne geçmektedir; bu sebeplerle bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini araştıran birçok çalışmada kullanılmaktadır (Feng vd., 2014: 105-107). Bu nedenlere dayanarak mevcut çalışmada tüm değişkenlerin doğal logaritmaları alınmıştır, yani çalışmada bir log-log modeli kullanılmıştır. Bunun sonucunda elde edilen sonuçlar, girdi değişkenlerindeki yüzdesel (%) değişimin çıktı değişkeni üzerindeki yüzdesel (%) değişime etkisini göstermektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular %95 güven düzeyi üzerinden yorumlanmıştır ve analizler Frontier 4.1 ile yapılmıştır. Çalışma, ikincil veriler üzerinden yapıldığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

2.3.2. İstatistiksel Fark (Hipotez) Testi

Çalışmanın ikinci aşama analizinde SFA sonucu elde edilen teknik etkinlik skorlarının ülkelerin benimsediği finansman modeline göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu kapsamda, öncelikle, çalışmada yer alan ülkeler finansman bakımından “vergilerle finansmanı benimseyen ülkeler (Beveridge)” ve “sosyal sigorta primleri ile finansmanı benimseyen ülkeler (Bismarck)” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ülkelerin finansman bakımından sınıflandırılmasında Şener ve Yiğit (2017), Yıldırım (2004) ve Demirci vd. (2020) tarafından yapılan çalışmalar baz alınmıştır. Sonrasında, bu iki ülke grubu arasında SFA teknik etkinlik skorları bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma olup olmadığı fark (hipotez) testi ile sınanmıştır. Bu kapsamda çalışmanın hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H_0 : Ülkelerin sağlık sisteminin finansman modelinin Beveridge ya da Bismarck olması SFA teknik etkinlik skorlarını etkilemez.

H_1 : Ülkelerin sağlık sisteminin finansman modelinin Beveridge ya da Bismarck olması SFA teknik etkinlik skorlarını etkiler.

Beveridge ve Bismarck gruplarında yer alan gözlem sayıları 30’un altında olduğundan ($n < 30$), parametrik test varsayımları sağlanamamıştır ve bu sebeple parametrik olmayan fark testi (Mann-Whitney U Testi) uygulanmıştır. İstatistiksel fark testi Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) 20 Paket Programı ile yapılmıştır ve sonuçlar %95 güven düzeyi üzerinden yorumlanmıştır.

3. BULGULAR

Çalışmada, ilk olarak, değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Bu amaçla Tablo 2 oluşturulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

	memnuniyet	yatak_sayısı	kamu_sağ_harc_gsyih_payı
Ortalama	65,94	4,56	8,25
Standart sapma	17,69	2,67	2,01
Maksimum	93	13,05	11,33
Minimum	21	0,98	4,18

Tablo 2 incelendiğinde, “memnuniyet” değişkeninin $65,94 \pm 17,69$ ortalama \pm standart sapma ile 21-93 aralığında dağıldığı; “yatak_sayısı” değişkeninin $4,56 \pm 2,67$ ortalama \pm standart sapma ile 0,98-13,05 aralığında dağıldığı ve son olarak “kamu_sağ_harc_gsyih_payı” değişkeninin $8,25 \pm 2,01$ ortalama \pm standart sapma ile 4,18-11,33 aralığında dağıldığı görülmektedir.

Tablo 3: Değişkenler arası korelasyon

	memnuniyet	yatak_sayısı	kamu_sağ_harc_gsyih_payı
memnuniyet	1		
yatak_sayısı	0,066	1	
kamu_sağ_harc_gsyih_payı	0,551**	-0.020	1

** %99 güven düzeyinde anlamlı

Tanımlayıcı istatistiklerden sonra değişkenler arası korelasyon incelenmiştir ve korelasyon analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur. Tablo 3'te, parametrik test varsayımları karşılanamadığından, parametrik olmayan korelasyon analizi (Spearman'ın sıralama korelasyon analizi) sonuçları gösterilmiştir. Buna göre, "memnuniyet" ile "yatak_sayısı" arasında anlamlı olmayan düşük bir korelasyon mevcut iken ($p>0,05$), "kamu_sağ_harc_gsyih_payı" ile orta düzeyde ve anlamlı bir korelasyon söz konusudur ($p<0,05$). Ayrıca, "yatak_sayısı" ile "kamu_sağ_harc_gsyih_payı" arasında anlamsız düşük bir korelasyon bulunmuştur ($p>0,05$).

Tablo 4: SFA sonuçları

Parametreler ve Değişkenler	ECM, MLE Sonuçları		
	Katsayı	Standart Hata	t-ratio
Beta0 [Sabit]	3,961	0,103	38,201**
Beta1 [Ln(yatak_sayısı)]	0,008	0,074	0,113
Beta2 [Ln(kamu_sağ_harc_gsyih_payı)]	0,237	0,065	3,637*
sigma-kare (σ^2)	0,170	0,027	6,249**
gamma (γ)	0,990	0,001	6212,111**
LR	15,936	-	-
log likelihood fonksiyonu	6,018	-	-

* %95 güven düzeyinde anlamlı, ** %99 güven düzeyinde anlamlı

SFA sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır. SFA sonuçlarına göre 1.000 kişiye düşen yatak sayısı, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını artırmakla birlikte söz konusu pozitif etki istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p>0,05$). Ancak kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını istatistiksel olarak anlamlı şekilde artırmaktadır ($p<0,05$). Buna göre, kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payında meydana gelecek %1'lik bir artış, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını %0,237 artıracaktır.

Çalışmanın modelinde, teknik etkisizliğin bulunup bulunmadığını ortaya koyabilme adına kullanılan LR testine ait istatistik (15,936), %95 güven düzeyinde tek kısıtlamalı Kodde Palm Tablo Değeri olan 2,71'den büyük olduğundan, çalışmanın modelinde anlamlı bir teknik etkisizliğin olduğu söylenebilir. Çalışma modelinin gamma (γ) değeri 0,99'dur. Yani çalışmanın modelindeki artık varyansın %99'luk kısmının etkin olmama sebebi sağlık sistemlerinin etkin işlememesinden, kalan %1'lik kısmının etkin olmama sebebi ise, ölçüm hatalarından, modelde yer almayan diğer değişkenlerden ya da sağlık sisteminin kontrol alanı dışındaki rassal hatalardan kaynaklanmaktadır.

Tablo 5: Teknik etkinlik sonuçları

Ülkeler	Teknik Etkinlik Skorları	Finansman Modeli
Avusturya	0,927	Beveridge Modeli
Avusturya	0,906	Bismarck Modeli
Belçika	0,944	Bismarck Modeli
Kanada	0,797	Beveridge Modeli
Şili	0,442	Bismarck Modeli
Kolombiya	0,475	Bismarck Modeli
Kosta Rika	0,792	Bismarck Modeli
Çekya	0,863	Bismarck Modeli
Danimarka	0,953	Beveridge Modeli
Estonya	0,723	Bismarck Modeli
Finlandiya	0,874	Beveridge Modeli
Fransa	0,727	Bismarck Modeli
Almanya	0,840	Bismarck Modeli
Yunanistan	0,477	Beveridge Modeli
Macaristan	0,578	Bismarck Modeli
İrlanda	0,764	Beveridge Modeli
İsrail	0,799	Bismarck Modeli
İtalya	0,550	Beveridge Modeli
Japonya	0,755	Bismarck Modeli
Güney Kore	0,799	Bismarck Modeli
Letonya	0,477	Bismarck Modeli
Litvanya	0,622	Bismarck Modeli
Lüksemburg	0,999	Bismarck Modeli
Meksika	0,734	Bismarck Modeli
Hollanda	0,974	Bismarck Modeli
Yeni Zelanda	0,923	Beveridge Modeli
Norveç	0,955	Beveridge Modeli
Polonya	0,598	Bismarck Modeli
Portekiz	0,691	Beveridge Modeli
Slovak cumhuriyeti	0,742	Bismarck Modeli
Slovenya	0,866	Bismarck Modeli
İspanya	0,732	Beveridge Modeli
İsveç	0,844	Beveridge Modeli
Türkiye	0,806	Bismarck Modeli
Birleşik Krallık	0,849	Beveridge Modeli
Brezilya	0,362	Bismarck Modeli
Çin	0,865	Bismarck Modeli
Romanya	0,418	Beveridge Modeli
Ortalama	0,748	
Standart sapma	0,173	

Tablo 5’te SFA teknik etkinlik skorları sunulmuştur. Buna göre, en yüksek teknik etkinlik skoruna sahip üç ülke Lüksemburg (0,999), Hollanda (0,974) ve Norveç (0,955) ülkeleridir. En düşük etkinlik skoruna sahip üç ülke ise; Şili (0,442), Romanya (0,418) ve Brezilya (0,362) ülkeleridir.

Tablo 6: Finansman modeline göre teknik etkinlik skorları

Finansman Modeli	Bismarck	Beveridge
Ortalama	0,737	0,768
Standart sapma	0,174	0,176

Tablo 6’da Bismarck ve Beveridge modellerini benimseyen ülkelerin teknik etkinlik skorları ortalamaları ve standart sapmaları sunulmuştur. Buna göre, Bismarck modelini benimseyen ülkelerin teknik etkinlik ortalamaları $0,737 \pm 0,174$, Beveridge modelini benimseyen ülkelerin teknik etkinlik ortalamaları ise, $0,768 \pm 0,176$ bulunmuştur.

Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre Bismarck modelini benimseyen ülkelerin sıra ortalaması 18,60; Beveridge modelini benimseyen ülkelerin sıra ortalaması ise, 21,04 bulunmuştur. Analiz sonuçlarına göre, finansman modelinin Bismarck ya da Beveridge olması, teknik etkinlik skorlarını istatistiksel olarak anlamlı şekilde değiştirmemektedir ($U=146,50$; $z=-0,651$; $p>0,05$). Bu kapsamda ülkelerin sağlık sisteminin finansman modelinin Beveridge ya da Bismarck olmasının SFA teknik etkinlik skorlarını etkilemediğini öngören H_0 hipotezi kabul edilmiş, H_1 hipotezi ise reddedilmiştir.

4. TARTIŞMA

Sağlık hizmetlerinin teknik etkinliği, bir toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan kaynakların en etkin ve verimli şekilde nasıl kullanıldığını değerlendiren önemli bir ölçüttür. Bu kavram, sağlık hizmetlerinin sunumunda kullanılan kaynakların miktarı ve kalitesi ile elde edilen sağlık sonuçları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bir sağlık sisteminin teknik etkinliği arttıkça, aynı kaynaklarla daha fazla hastaya hizmet sunmak veya mevcut hastalara daha iyi bir bakım sağlamak mümkün hale gelmektedir. Bu da toplumun genel sağlık durumunun iyileştirilmesi, hastalık yükünün azaltılması, sağlık hizmetlerine erişimin artırılması ve toplumun sağlık hizmetlerinden memnuniyetinin artması gibi olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bu kapsamda yapılan bu çalışma, stokastik sınır analizi yöntemi ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sağlık sistemlerinin teknik etkinlik skorlarını etkileyen yatak sayısı ve sağlık harcamalarının gayrisafi yurt içi hâsıla içindeki payının hasta memnuniyeti üzerindeki etkisini ortaya koymayı ve ülkeler arasındaki etkinlik düzeylerini karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Ülkelerin finansman modellerinin teknik etkinlik skorları üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek, çalışmanın bir diğer amacıdır. Küresel olarak sağlık sistemlerinin etkinlik ve verimliliğinde belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Burada önemli olan, sağlık sistemlerini etkinliğini ölçmek için en uygun yöntemleri bulmak ve bunların iyi politika veya yönetim kararlarına nasıl uygulanabileceğini ortaya koymaktır.

Çalışmanın bulgularına göre 1.000 kişiye düşen yatak sayısı, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını artırmakla birlikte söz konusu pozitif etki istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Ancak kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını istatistiksel olarak anlamlı şekilde artırmaktadır. Buna göre, kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payında meydana gelen %1’lik bir artış, sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranını %0,237 artırmaktadır. Farklı araştırma modelleri kurularak yapılan çalışmalarda toplam sağlık harcamalarındaki ve kamu sağlık harcamalarındaki artışların sağlık hizmetlerinden memnuniyet ile pozitif yönde anlamlı ilişkilerinin olduğu görülmektedir (Hung vd., 2015; Xesfingi ve Vozikis, 2016). Aynı şekilde Liu (2012) yapmış olduğu çalışmada sağlık hizmetlerine ilişkin devlet harcamalarının, hastaların toplam sağlık hizmetlerinin kalitesi ve kullanılabilirliğinden memnuniyetiyle pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlar çalışma sonucunda elde edilen bulguları destekler niteliktedir. Sağlık sisteminin genel performansının değerlendirildiği çalışmalar ülkeler içinde veya ülkeler arasında yürütülmesinin yanı sıra farklı değişkenler ve farklı metodolojiler (parametrik olmayan veya parametrik yaklaşımlar veya her ikisi de dâhil) kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmaların çoğu girdi değişkenleri olarak, kişi başına düşen sağlık harcaması, kişi başına düşen hekim sayısı, hastane yatak sayısı ve kişi başına düşen hemşire sayısı gibi değişkenler kullanırken; çıktı değişkeni olarak doğumda beklenen yaşam süresi ve bebek ölüm hızı gibi değişkenler kullanılmaktadır (Tandon, 2005; Spinks ve Hollingsworth, 2005; Afonso ve Aubyn, 2005; Kocaman vd., 2012; Yeşilyurt ve Salamov, 2017;

Dhaoui, 2019; Yetim vd., 2023). Araştırmaların çoğunda kişi başına düşen toplam sağlık harcamalarının sağlık çıktısını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ogloblin (2011) tarafından 78 ülkenin sağlık sisteminin etkinliğinin değerlendirildiği araştırmada, sağlık hizmetlerine yönelik kamu harcamalarının ve cepten yapılan harcamaların verimsizliğin azaltılmasında önemli rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sağlık sistemi etkinliğindeki önemli olan değişkenin sadece sağlık harcamaları değil, aynı zamanda diğer sosyo-ekonomik ve kurumsal faktörlerin de önemli olduğu unutulmamalıdır. Ancak bu çeşitli faktörlerin farklı ülkelerde oynadığı roller, çalışma sonuçlarında farklılıklara sebep olmaktadır. Sağlık sistemlerinin etkinliğini artırmak isteyen ülkeler, insanların davranışlarına ve refahına daha fazla dikkat etmelidir (Hadad vd., 2013: 262). Dolayısıyla toplumun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı sağlık sistemlerinin etkinliğini belirleme hususunda önemli bir değişkendir.

Araştırmanın bulgularına göre en yüksek teknik etkinlik skoruna sahip ülkeler Lüksemburg (0,999), Hollanda (0,974) ve Norveç (0,955) olurken, en düşük etkinlik skoruna sahip ülkeler ise Şili (0,442), Romanya (0,418) ve Brezilya (0,362) olmuştur. Ülkelerdeki teknik etkinliğin değerlendirildiği bir çalışmada Romanya'nın Avrupa Birliği üyesi ülkelerle karşılaştırıldığında en verimsiz ülkelerden biri olduğu, Lüksemburg'un ise en verimli ülkelerden biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Popescu vd., 2014). Çalışma sonucunda elde edilen bulguların literatürü destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Norveç'te sağlık kuruluşlarının büyük çoğunluğu devlete aittir. Pek çok İskandinav ülkesinde olduğu gibi, bölgesel sağlık sistemleri mevcuttur. Bu bölgesel kuruluşlar, sağlık hizmetlerinin ülkenin her noktasına ulaşmasını sağlamakla görevlidir. Ayrıca, tüm bölgelerde yaşayan halk için yeterli sayıda doktor bulunması yasal bir zorunluluktur. Doğum hizmetleri, hastanelerde bekleme sürelerinin kısalığı, ilaçlara kolay erişim ve önleyici tedavi uygulamaları sistemin öne çıkan avantajlarıdır (Erden ve Yanık, 2022). Hollanda'da sağlıktan sorumlu ana kurum Sağlık Bakanlığı'dır. Ülkenin ulusal sağlık sistemi, Sosyal Güvenlik Kurumları'nın hizmet birimleri, özel sektör ve kamu arasında paylaşılarak yürütülmektedir. Sağlık hizmetlerinin büyük bölümü özel kuruluşlar tarafından sunulmaktadır. Sistem, pratisyen hekimler üzerine kuruludur ve pratisyen hekimden sevk alınmadan hastanelere başvurulamamaktadır. Sağlık hizmetlerinin finansmanında %70 kamu, %30 özel sağlık sigortaları kaynak sağlamaktadır. Sistemin temelini pratisyen hekimler oluşturmaktadır ve herkesin bir pratisyen hekime kayıt yaptırması zorunludur (Başol, 2015). Lüksemburg, diğer ülkeler gibi kapsayıcı bir sağlık sistemine sahiptir. Ancak, diğerlerinden farklı olarak, bu ülkede sağlık teknolojileri, teknoloji okuryazarlığı ve e-sağlık sistemleri sayesinde vatandaşlara konforlu ve yüksek standartlarda sağlık hizmetleri sunulmaktadır. Yaşam süresi beklentisi ve kalitesi, Avrupa'daki diğer ülkelere kıyasla daha yüksektir. Ülke, son yıllarda sağlık alanında önemli reformlar gerçekleştirerek, hizmet kalitesini daha da artırmıştır (Erden ve Yanık, 2022). Ayrıca, bu ülkelerde evrensel sağlık kapsamı ve devlet tarafından finanse edilen sağlık hizmetleri, birinci basamak sağlık hizmetlerine verilen güçlü vurgu, dijitalleşen sağlık hizmetleri, yüksek kaliteli sağlık altyapısı ve ileri teknoloji kullanımı, yüksek eğitilmiş sağlık profesyonellerinin varlığı ve sağlık harcamalarının sıkı denetimi gibi faktörlerin, sağlık sisteminin teknik etkinliğini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Yüksek teknik etkinlik skorlarına sahip ülkeler, sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulduğunu ve kaynakların verimli bir şekilde kullanıldığını yansıtmaktadır. Bu ülkelerin muhtemelen sağlık politikaları, kaynak yönetimi ve sağlık hizmetlerinin organizasyonu konusunda başarılı stratejiler uyguladığı düşünülmektedir.

Çalışmanın bir başka bulgusuna göre ülkelerin kullandıkları finansman modelinin Bismarck ya da Beveridge modeli olması, teknik etkinlik skorlarını istatistiksel olarak anlamlı şekilde değiştirmemektedir. Kozuń-Cieślak (2020) tarafından VZA ile yapılan çalışmada girdi değişkeni olarak sağlık harcamalarının GSYİH'deki payı dikkate alındığında; Bismarck ya da Beveridge finansman modeline sahip ülkeler arasında herhangi bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulguların literatür ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Çalışmada elde edilen son bulguya göre Bismarck modelini benimseyen ülkelerin teknik etkinlik ortalamaları 0,737, Beveridge modelini benimseyen ülkelerin teknik etkinlik ortalamaları ise, 0,768 olarak hesaplanmıştır. 38 ülkeden yalnızca 16'sında (%42,1) yüksek düzeyde verimli bir sağlık sistemi bulunmaktadır. Bu bulgu, birçok ülkenin sağlık hizmetleri kapasitesini tam olarak kullanmadığı ve bu kullanımları artıracak stratejiler benimsemeleri gerektiği anlamına gelmektedir. Avusturya, Avusturya, Belçika, Çekya, Danimarka, Finlandiya, Almanya, Lüksemburg, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Slovenya, İsveç, Türkiye, Birleşik Krallık, Çin sağlık sistemlerini etkin kullanan ülkeler olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, finansman modelinin teknik etkinlik üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmaması, finansman modelinin sağlık sistemlerinin diğer önemli yönlerini etkilemediği anlamına gelmemektedir. Sağlık finansman modelleri, sağlık hizmetlerine erişim, kalite,

eşitlik ve mali sürdürülebilirlik gibi pek çok açıdan sağlık sistemlerini etkileyebilmektedir. Dolayısıyla finansman modelinin etkileri daha geniş bir perspektiften değerlendirilmelidir. Ayrıca farklı ülkelerdeki sağlık sistemlerinin yapısal farklılıklarının da dikkate alınması gerekmektedir. Bir ülkedeki sağlık sistemi, finansman modelinin yanı sıra sosyoekonomik koşullar, kültürel farklılıklar ve yasal düzenlemeler gibi birçok değişkene bağlı olarak şekillenmektedir. Bu nedenle finansman modelinin sağlık sisteminin etkinliği üzerindeki etkisi, bu faktörlerin birbiriyle nasıl etkileştiğine bağlı olarak değişebilmektedir.

5.SONUÇ

Ülkelerin düşük teknik etkinlik skorlarına sahip olması sağlık sistemlerinde belirgin sorunlar olduğuna işaret etmektedir. Bu ülkelerde sağlık hizmetlerinin erişilebilirliği, kalitesi ve kaynakların etkin kullanımı gibi konularda iyileştirmeler yapılması gerekebilir. Bu sorunların kökeni; kaynak yetersizliği, sağlık hizmetlerine eşitsiz erişim, altyapı eksikliği veya yönetim zorlukları gibi çeşitli faktörlere dayanabilir. Dolayısıyla, düşük teknik etkinlik skorlarına sahip ülkeler için önemli olan, sağlık sistemlerindeki zayıf noktaları belirleyip çözüm yolları geliştirmektir. Bu çözümler, daha etkili sağlık politikalarının benimsenmesini, kaynakların daha verimli kullanılmasını ve sağlık hizmetlerinin daha adil bir şekilde dağıtılmasını içerebilir. Bu uygulamalarla düşük teknik etkinlik skorlarına sahip ülkeler sağlık hizmetlerinin kalitesini artırabilir ve halk sağlığını iyileştirebilirler. Sağlık hizmetlerine yapılan düşük harcamalar, yüksek yoksulluk oranları ve sağlık hizmetlerine yönelik finansmanın kötü yönetimi, sağlık hizmetlerinin bozulmasına, sağlık durumunun kötüleşmesine ve sağlık personelinin gelişmiş ülkelere göçünün artmasına neden olmaktadır. Bunlar da sağlık sisteminin verimsiz olmasına yol açmaktadır. Bu verimsizlikle başa çıkmak için, sağlık sektörünün altyapısının iyileştirilmesi, birinci basamak sağlık merkezlerinin yenilenmesi ve sağlık çalışanlarının sayısının artırılması amacıyla daha fazla kamu kaynağı sağlık hizmetlerine yönlendirilebilir.

Sağlık yöneticileri, bu bulgudan hareketle, mevcut finansman modelinden bağımsız olarak sistemdeki verimliliği artırmaya yönelik stratejiler geliştirmelidir. Örneğin, hizmet sunum süreçlerinin iyileştirilmesi, kaynakların daha etkili kullanılması, sağlık personelinin eğitim ve motivasyonunun artırılması gibi operasyonel düzenlemelere odaklanabilirler. Ayrıca sağlık yöneticileri performans ölçüm araçlarını geliştirerek sağlık sisteminin teknik etkinlik düzeylerini daha hassas bir şekilde izleyip iyileştirme fırsatları yaratabilirler. Bu şekilde, yalnızca finansman modeline bağımlı kalmaksızın, sağlık sisteminin bütünsel bir yaklaşımla etkinliğini artırabilirler.

Bismarck ya da Beveridge modeli gibi belirli bir finansman modelinin teknik etkinlik skorları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark yaratmaması, politika yapımcıların teknik etkinlik artırımı hedefiyle finansman modeli seçiminde esnek davranabileceklerini göstermektedir. Bu nedenle, kaynak verimliliğini sağlamak ve etkinliği artırmak amacıyla politika yapımcılar, finansman modelinden ziyade sağlık sisteminin genel yapısını iyileştirecek ve süreçleri daha verimli hale getirecek politika araçlarına odaklanmalıdır.

Sonuç olarak, finansman modelinin sağlık sistemlerinin teknik etkinliği üzerindeki etkisi karmaşık ve çok yönlüdür. Bu bulgu, sağlık politikalarının ve sistemlerinin analiz edilmesi ve geliştirilmesi sürecinde dikkate alınması gereken önemli bir unsurdur. Bu nedenle, gelecekteki araştırmaların ve politika geliştirme çabalarının bu karmaşık yapıyı göz önünde bulundurması önem arz etmektedir. Öneri olarak, sağlık sistemlerinin etkinliğini artırmaya yönelik politikalar geliştirilirken, finansman modelinin tek başına bir çözüm olamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yerine, kapsamlı bir yaklaşımla sağlık hizmetlerinin genel yapısı, organizasyonu ve insan kaynağı planlaması gibi unsurlara da odaklanılmalıdır. Ayrıca, farklı ülkelerdeki başarılı sağlık sistemleri incelenerek, sürdürülebilir ve etkin sağlık hizmeti sunumu için çok yönlü stratejiler geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Afonso, A. ve Aubyn, M. S. (2005). "Non-parametric approaches to education and health efficiency in OECD countries", *Journal of Applied Economics*, 8/2, 227-246.
- Ahangar, A., Ahmadi, A. M., Mozayani, A. H., Dizaji, S. F., ve Safarani, S. (2019). "Transition of health financing, cost risk-sharing and risk-pooling models in the health sector: A systematic review (1990 - 2019)", *Iran Red Crescent Med J.*, 21/12, e63215.
- Aigner, D., Lovell, C. K. ve Schmidt, P. (1977). "Formulation and estimation of stochastic frontier production function models", *Journal of Econometrics*, 6/1, 21-37.
- Al-Refaie, A. (2013). "A structural model to investigate factors affect patient satisfaction and revisit intention in Jordanian hospitals", *In Investigations into Living Systems, Artificial Life, and Real-World Solutions*, 136-147.
- Arhin, K., Oteng-Abayie, E. F., ve Novignon, J. (2023). "Effects of healthcare financing policy tools on health system efficiency: Evidence from sub-Saharan Africa". *Heliyon*, 9/10, 1-14.
- Asandului, L., Roman, M. ve Fatulescu, P. (2014). "The efficiency of healthcare systems in Europe: A data envelopment analysis approach", *Procedia Economics and Finance*, 10, 261-268.
- Başol, E. (2015). "Gelişmekte olan ülkelerde strateji: Sağlık sisteminde sevk zinciri", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/8, 128-140.
- Benneyan, J. C., Sunnetci, A. ve Ceyhan, M. E. (2008). "Data envelopment analysis models for identifying and benchmarking the best healthcare processes", *International Journal of Six Sigma and Competitive Advantage*, 4/3, 305-331.
- Chai, P., Zhang, Y., Zhou, M., Liu, S. ve Kinfu, Y. (2019). "Technical and scale efficiency of provincial health systems in China: A bootstrapping data envelopment analysis", *BMJ Open*, 9/8, 1-9.
- Chen, Z., Chen, X., Gan, X., Bai, K., Baležentis, T. C. ve Cui, L. (2020). "Technical efficiency of regional public hospitals in China based on the three-stage DEA". *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17, 1-17. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249383>
- Clayton, A. C. (2010). "Assessing the productive efficiency of US health care: Comparison of analytical methods", *Honors Projects*, 106. Retrieved http://digitalcommons.iwu.edu/econ_honproj/106/ (Erişim Tarihi: 21.02.2024).
- Coelli, T. (1995). "Estimators and hypothesis tests for a stochastic frontier function: A Monte Carlo analysis", *Journal of Productivity Analysis*, 6, 247-268.
- Collins, C. ve Green, A. (1994). "Decentralization and primary health care: Some negative implications in developing countries", *International Journal of Health Services*, 24/3, 459-475.
- Cylus, J., Papanicolas, I. ve Smith, P. (2016). "A Framework for Thinking About Health System Efficiency, in Cylus", *Health System Efficiency: How to Make Measurement Matter for Policy and Management*, (Ed: Papanicolas ve Smith), World Health Organization, United Kingdom, pp. 1-20.
- Çağlar, A. ve Gülel, F. E. (2015). "Sağlık hizmetlerinden memnuniyet: Etkinlik ve mekansal etkileşim analizi", *Journal of Life Economics*, 2/2, 29-58.
- de Cos, P. H. ve Moral-Benito, E. (2014). "Determinants of health-system efficiency: Evidence from OECD countries", *International Journal of Health Care Finance and Economics*, 14, 69-93.
- Demirci, Ş., Konca, M., ve İlgün, G. (2020). "Sağlık finansmanının sağlık sistemleri performansına etkisi: Avrupa Birliği üyesi ve aday ülkeler üzerinden bir değerlendirme", *Sosyoekonomi*, 28/43, 229-242.
- Dhaoui, I. (2019). "Healthcare system efficiency and its determinants: A two-stage data envelopment analysis (DEA) from MENA Countries", *Economic Research Forum (ERF)*, Giza, Egypt.
- Erden, B., ve Yanık, R. (2022). "Türkiye’de sağlık harcamaları ve 2020 yılı verilerine göre sağlık sistemi en gelişmiş 10 ülke ile Türkiye’nin karşılaştırılması. Para ve sermaye piyasası araştırmaları". Orion Akademi.
- Evans, D. B., Tandon, A., Murray, C. J. ve Lauer, J. A. (2001). "Comparative efficiency of national health systems: Cross national econometric analysis", *BMJ*, 323/7308, 307-310.
- Fang, H., Eggleston, K., Hanson, K. ve Wu, M. (2019). "Enhancing financial protection under China’s social health insurance to achieve universal health coverage", *BMJ*, 36, 1-4.

- Farrell, M. (1957). "The measurement of productive efficiency", *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (Statistics in Society)*, 120, 253-290.
- FasterCapital, (2024). Maximum likelihood estimation: estimating excellence: The impact of maximum likelihood in SFA, <https://www.fastercapital.com/content/Maximum-Likelihood-Estimation--Estimating-Excellence--The-Impact-of-Maximum-Likelihood-in-SFA.html#MLE-vsOther-Estimation-Techniques> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- Feng, C., Wang, H., Lu, N., Chen, T., He, H., Lu, Y., ve Tu, X. M. (2014). "Log-transformation and its implications for data analysis", *Shanghai Archives of Psychiatry*, 26/2, 105-109.
- Grosskopf, S., Self, S. ve Zaim, O. (2006). "Estimating the efficiency of the system of healthcare financing in achieving better health", *Applied Economics*, 38/13, 1477-1488.
- Hadad, S., Hadad, Y. ve Simon-Tuval, T. (2013). "Determinants of healthcare system's efficiency in OECD countries", *The European Journal of Health Economics*, 14, 253-265.
- Hamidi, S. ve Akinci, F. (2016). "Measuring efficiency of health systems of the Middle East and North Africa (MENA) region using stochastic frontier analysis", *Applied Health Economics and Health Policy*, 14, 337-347.
- Hu, L., Ding, H., Liu, S., Wang, Z., Hu, G., ve Liu, Y. (2020). "Influence of patient and hospital characteristics on inpatient satisfaction in China's tertiary hospitals: A cross-sectional study". *Health Expectations*, 23/1, 115-124.
- Hung, M., Zhang, W., Chen, W., Bounsanga, J., Cheng, C., Franklin, J. D., ... ve Hon, S. D. (2015). "Patient-reported outcomes and total health care expenditure in prediction of patient satisfaction: Results from a national study", *JMIR Public Health and Surveillance*, 1/2, 1-10.
- Ibrahim, M. ve Daneshvar, S. (2018). "Efficiency analysis of healthcare system in Lebanon using modified data envelopment analysis", *Journal of Healthcare Engineering*, 1-6.
- Jacobs R., Smith P. ve Street, A. (2006). *Measuring efficiency in health care: Analytical techniques and health policy*. Cambridge University Press, Cambridge, England.
- Kaya, M. ve Filiz, M (2018). "Sağlık Hizmetlerinde Girdilerin Çıktılar Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", içinde: *Uluslararası Artvin Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed.: K. Çoşkun ve E. Özdemir, ss. 262-278, Artvin.
- Kim, Y. ve Kang, M. (2014). "The measurement of health care system efficiency: cross-country comparison by geographical region", *The Korean Journal of Policy Studies*, 29/1, 21-44.
- Kocaman, A. M., Mutlu, M., Bayraktar, D. ve Araz, Ö. M. (2012). "OECD ülkelerinin sağlık sistemlerinin etkinlik analizi", *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 23/4, 14-31.
- Kozuń-Cieślak, G. (2020). "Is the efficiency of the healthcare system linked to the country's economic performance? Beveridgeans versus Bismarckians", *Acta Oeconomica*, 70/1, 1-17.
- Kumbhakar, S. ve Lovell, C. (2000). *Stochastic Frontier Analysis*, Cambridge University Press, New York.
- Kurt, S. (2015). "Government health expenditures and economic growth: A Feder-Ram approach for the case of Turkey", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5/2, 441-447.
- Liu, X. (2012). *Government expenditures and health care satisfaction*. (Unpublished Master Thesis). Ottawa University.
- Mbau, R., Musiega, A., Nyawira, L. et al. (2023). "Analysing the efficiency of health systems: A systematic review of the literature". *Appl Health Econ Health Policy*, 21, 205-224.
- McFarland, D. C., Shen, M. J., Parker, P., Meyerson, S., ve Holcombe, R. F. (2017). "Does hospital size affect patient satisfaction?". *Quality Management in Health Care*, 26/4, 205-209. <https://doi.org/10.1097/QMH.000000000000149>
- Meeusen, W. ve van Den Broeck, J. (1977). "Efficiency estimation from cobb-douglas production functions with composed error", *International Economic Review*, 435-444.
- Mirmirani, S. ve Lippmann, M. (2004). "Health care system efficiency analysis of G12 countries", *International Business and Economics Research Journal*, 3/5, 35-42.

- Nassar, H., Sakr, H., Ezzat, A. ve Fikry, P. (2020). "Technical efficiency of health-care systems in selected middle-income countries: An empirical investigation", *Review of Economics and Political Science*, 5/4, 267-287.
- Ogloblin, C. J. A. E. (2011). "Health care efficiency across countries: A stochastic frontier analysis", *Applied Econometrics and International Development*, 11/1, 5-14.
- O'Neill, L., Rauner, M., Heidenberger, K. ve Kraus, M. (2008). "A cross-national comparison and taxonomy of DEA-based hospital efficiency studies", *Socio-Economic Planning Sciences*, 42/3, 158-189.
- OECD (2019). Health data. Retrieved <https://www.oecd.org/els/health-systems/health-data.htm>. (Erişim Tarihi: 02.02.2024).
- OECD (2023). "Health expenditure in relation to GDP", in *Health at a Glance 2023: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris. (Erişim Tarihi: 14.10.2024).
- Omar, Z., ve Fatah, F. A. (2021). "Determinants of technical efficiency among coconut smallholder production in Johor, Malaysia: A cobb Douglas stochastic frontier production approach", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 757/1, 1-10.
- Otani, K., Deng, Y., Herrmann, P. A., ve Kurz, R. S. (2020). "Patient satisfaction, quality attributes, and organizational characteristics: A hierarchical linear model approach". *Journal of Patient Experience*, 7/5, 801-806. doi:10.1177/2374373519892410
- Öztürk, Z. ve Yıldız, M. S. (2016). "Hastane etkinliklerinin tahmininde stokastik sınır analizi; tarihi ve amprik uygulamaları", *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi* 1/3, 1-12.
- Pavlyuk, D. ve Balash, V. (2004). *An efficiency analysis of russian banks. data envelopment analysis and performance managements*, 1a ed. Coventry: Warwick Print, 59-64.
- Popescu, C., Asandului, L. ve Fatulescu, P. (2014). "A data envelopment analysis for evaluating Romania's health system", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 109, 1185-1189.
- Ravangard, R., Hatam, N., Teimourzad, A. ve Jafari, A. (2014). "Factors affecting the technical efficiency of health systems: A case study of economic cooperation organization (ECO) countries (2004-10)", *International Journal of Health Policy and Management*, 3/2, 63-69.
- Regmi, J. (2023) Unraveling the mathematics behind Cobb-Douglas functions, <https://jeevanregmi.medium.com/unraveling-the-mathematics-behind-cobb-douglas-functions-9bf59b37e00> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- Retzlaff-Roberts, D., Chang, C. F. ve Rubin, R. M. (2004). "Technical efficiency in the use of health care resources: A comparison of OECD countries", *Health Policy*, 69/1, 55-72.
- Rezaei, S., Zandian, H., Baniasadi, A., Moghadam, T. Z., Delavari, S. ve Delavari, S. (2016). "Measuring the efficiency of a hospital based on the econometric stochastic frontier analysis (SFA) method", *Electronic Physician*, 8/2, 2025-2029.
- Rosid, M. H. O., Xuefeng, Z., Paul, S. C. ve Sultanuzzaman, M. R. (2020). "The Macroeconomic Determinants of Cross-Country Efficiency in Wealth Maximization: A Joint Analysis Through the SFA and GMM Models", *International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478)*, 9/6, 91-107.
- Shirley, E. D., ve Sanders, J. O. (2016). "Measuring quality of care with patient satisfaction scores". *JBJS*, 98/19, e83, 1-5.
- Spinks, J. ve Hollingsworth, B. (2005). "Health production and the socioeconomic determinants of health in OECD countries: The use of efficiency models", *Monash University, Centre for Health Economics, Working Paper* 151.
- Sun, B., Zhang, L., Yang, W., Zhang, J., Luo, D., ve Han, C. (2016). "Data envelopment analysis on evaluating the efficiency of public hospitals in Tianjin, China". *Transactions of Tianjin University*, 22, 182-188.
- Sun, D., Ahn, H., Lievens, T., ve Zeng, W. (2017). "Evaluation of the performance of national health systems in 2004-2011: An analysis of 173 countries". *PLoS ONE*, 12/1-13.
- Şener, M., ve Yiğit, V. (2017). "Sağlık sistemlerinin teknik verimliliği: OECD ülkeleri üzerinde bir araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 266-290.
- Tandon, A. (2005). "Measuring efficiency of macro systems: An application to millennium development goal attainment", *Asian Development Review*, 22/02, 108-125.

- Thi, P. L. N., Briancon, S., Empereur, F., ve Guillemin, F. (2002). "Factors determining inpatient satisfaction with care". *Social science & medicine*, 54/4, 493-504.
- Top, M., Konca, M. ve Sapaz, B. (2020). "Technical efficiency of healthcare systems in African Countries: An application based on data envelopment analysis", *Health Policy and Technology*, 9/1, 62-68.
- Torkamani, J. (2009). "The impact of insurance on farmers' te and risk aversion: The use of stochastic frontier production functions", *Journal of Agricultural and Development Economics*, 22, 45-48.
- Varabyova, Y. ve Schreyögg, J. (2013). "International comparisons of the technical efficiency of the hospital sector: Panel data analysis of OECD countries using parametric and non-parametric approaches", *Health Policy*, 112/1-2, 70-79.
- Xesfingi, S. ve Vozikis, A. (2016). "Patient satisfaction with the healthcare system: Assessing the impact of socio-economic and healthcare provision factors", *BMC Health Services Research*, 16/1, 1-7.
- Yalçın, E. (2018). "Stokastik sınır analizi ile havalimanlarının etkinliklerinin ölçülmesi: Türkiye örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/42, 82-105.
- Yeşilyurt, Ö. ve Salamov, F. (2017). "Türk Devletleri sağlık sistemlerinde etkinliğin ve etkinliğe etki eden faktörlerin süper etkinlik ve tobit modelleriyle değerlendirilmesi", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, 128-138.
- Yetim, B., Sönmez, S., Konca, M. ve İlgün, G. (2023). "Benchmarking countries' technical efficiency using AHP-based weighted slack-based measurement (W-SBM): A cross-national perspective", *Health Policy and Technology*, 12/3, 100782.
- Yıldırım, H. H. (2004). "Avrupa Birliği sağlık politikaları ve Avrupa Birliği'ne üye ve aday ülke sağlık sistemlerinin karşılaştırmalı teknik verimlilik analizi". Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Yüksel, O. (2022). "Türkiye'deki bazı sağlık göstergelerinin stokastik sınır analizi yöntemi ile değerlendirilmesi", *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 8/3, 362-375.
- Zhang, J. H., Peng, X., Liu, C., Chen, Y., Zhang, H. ve Iwaloye, O. O. (2020). "Public satisfaction with the healthcare system in China during 2013–2015: A cross-sectional survey of the associated factors", *BMJ open*, 10/5, e034414.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.07.2024 ✓Accepted/Kabul: 20.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1509823

Research Article/Araştırma Makalesi

Akkaşoğlu, S. (2024). "Türkiye'de Coğrafi İşaret Tescilli Almış İçecekler Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 285-297.

TÜRKİYE'DE COĞRAFI İŞARET TESCİLİ ALMIŞ İÇECEKLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Süleyman AKKAŞOĞLU*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki coğrafi işaret tesciline sahip içeceklerin incelenmesidir. Bu doğrultuda Türk Patent ve Marka Kurumu'nun web sitesinde yer alan coğrafi işaret tescilli içecekler içerik analizi ile incelenmiştir. Araştırma neticesinde Türkiye genelinde coğrafi işaretli ürün sayısının 1516 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Coğrafi işaretli ürünlerin içerisinde gıda ürünlerinin (%88,8) daha fazla olduğu fakat gıda ürünleri içerisinde içeceklerin oranının (%2,74) düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırma kapsamında 25'i alkolsüz 12'si alkollü içecek olmak üzere toplam 37 içeceğin tescil edildiği bu içeceklerden 22'nin mahreç 15'nin menşe adı olarak tescil edildiği tespit edilmiştir. Alkolsüz içeceklerin (şalgam, ayran, şerbet, şıra, boza, hoşaf vb.) büyük bir çoğunluğunun mahreç işareti, alkollü içeceklerin (raki, likör, viski vb.) tamamının menşe adı şeklinde tescil edildiği belirlenmiştir. Başvurusu yapılan toplam 13 içeceğin tescil edilmesi durumunda tescilli içecek sayısında %35 oranında bir artış meydana gelecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Coğrafi işaret, İçecekler, Gastronomi.

EXAMINATION OF GEOGRAPHICAL INDICATED BEVERAGES IN TÜRKİYE

Abstract

The aim of this study is to examine the beverages with geographical indication registration in Türkiye. In this direction, geographical indication registered beverages on the website of the Turkish Patent and Trademark Office were analysed by content analysis. As a result of the research, it was concluded that the number of geographically marked products in Türkiye is 1516. It was found that food products (88.8%) were more prevalent among the geographically labelled products, but the proportion of beverages (2.74%) among food products was low. The research identified a total of 37 registered beverages, 25 non-alcoholic and 12 alcoholic, of which 22 were registered as appellations of origin and 15 as names of origin. It was found that the majority of non-alcoholic beverages (turnip, ayran, sherbet, syrup, boza, hoşaf, etc.) were registered with a designation of origin, while all alcoholic beverages (raki, liqueur, whisky, etc.) were registered with a designation of origin. The number of registered beverages will increase by 35% if a total of 13 beverages are registered.

Keywords: Türkiye, Geographical Indication, Beverage, Gastronomy.

*Dr. Öğr. Üyesi, Doğu Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: sakkasoglu@dogus.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0613-9743>)

1. GİRİŞ

Dünya genelinde nüfusun hızla artışı bunun yanında sosyo ekonomik değişimlerin yaşanmasıyla birlikte tüketicilerin ihtiyaç ve alışkanlıklarının yeniden şekillenmesi neticesinde tüketim yapısı da değişmiştir (Meral ve Şahin, 2013: 16). Bu bağlamda tüketicilerin gıdanın kalitesine giderek çok daha fazla önem göstermeye başladığı ve genellikle satın aldıkları ürünlerden daha yüksek beslenme, sağlık ve hijyen standartlarından fazlasını bekledikleri söylenebilir (Hajdukiewicz, 2014: 3). Gıda ürünlerine ilişkin tüketici bilincinin artması, değişen tüketici istek ve ihtiyaçlarının karşılanması ve yerel üretimin ve üreticilerin korunması noktasında coğrafi işaretli ürünler kilit bir öneme sahiptir.

Coğrafi işaretler, bir gıda ürününün belirli ölçüde kalitesini ve itibarını, ilgili tüm aktörlerin ekonomik fayda elde edebileceği belirli bir bölgeye bağlayan kurumsal sistemler olarak ifade edilebilir (Sgroi, 2021: 2). Coğrafi işaret, yerel üreticilere kültürlerini ve çevresel kaynaklarını korumak için küreselleşmeden yararlanma imkânı sağlamaktadır. Coğrafi işaret sayesinde üretimin kontrolü ve ticarileştirilmesi, yerel üreticilerin coğrafi sınırları dışındaki diğer pazarlara da açılması noktasında çeşitli olanaklar sağlamaktadır. Tüketiciler, ürünlerin özellikleri, menşe yerleri ve üretim yöntemleri hakkında giderek daha fazla bilgi talep etmeye başlamıştır. Coğrafi işaret, ürünün menşeyini ve özelliklerini koruduğu için bu talepleri karşılamının bir yolu olarak anlaşılabilir. Bölgesel kalkınmaya katkıda bulunmanın yanı sıra, coğrafi işaret ürünlere değer katma ve üreticilerin daha rekabetçi olmalarına yardımcı olma potansiyeline sahiptir (Cardoso vd., 2022: 707).

Yöresel yiyecek ve içecekler üretildikleri bölgelere hem sosyal hem de ekonomik kalkınma noktasında katkı sağlayan ürünlerdir. Yöresel ürünlerde zamanla yaşanan değişim ürünlerin değer kaybetmesine, belli bir süre sonrasında da yok olmasına neden olabilmektedir. Yöresel ürünlerin korunması ve değer kaybetmemesi amacıyla yiyecek-içecekler Türk Patent ve Marka Kurumu (TPMK) tarafından belirli koşullara göre tescil edilmektedir (Yazıcıoğlu vd., 2019: 862). Bu yönüyle düşünüldüğünde coğrafi işaretli ürünlerin diğer ürünlerden ve/veya benzerlerinden ayırt edici özellikleri noktasında ayrıldığı söylenebilir (Kaya, 2023: 108). Coğrafi işaretlerin kapsamı değerlendirildiğinde, kültürel ve yerel açıdan çeşitlilik ve zenginliğin bol olduğu Türkiye’de coğrafi işaretli ürünlerin önem arz ettiği söylenebilir (Merican ve Üzülmöz, 2014: 68).

Yiyecek içecek kültürleri ve yöresel ürünler coğrafi işaret sayesinde koruma altına alınmakta ve gelecek nesillere özgün şekilde aktarılabilmektedir (Hoş ve Zencir, 2019: 41). Mutfak kültürünün oluşmasında gıdalar arasında yiyecek ve içecekler yer almaktadır. İçecekler toplumların mutfak ve yaşam kültürüne ilişkin önemli bir öğedir. Günümüzde ülkeler belli içeceklerle ön plana çıkmaktadır. Bu durum içecekleri bir ticaret ve kültürel pazarlama aracı hâline getirmiştir (Şenel, 2023: 1). İçecekler, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için mutlaka tüketmesi gereken sıvı besinlerdir. İçecekler, fizyolojik ihtiyaçların dışında, eğlenme, keyif alma vb. amaçlarla da tüketilebilmektedir. Alkollü ve alkolsüz içecekler, yiyeceklerle birlikte yoğun şekilde tüketilmesinin yanı sıra yemek öncesi, yemek esnasında ve yemek sonrasında da hazmı kolaylaştırmak, yiyeceklerin lezzetini arttırmak amacıyla da tüketilebilmektedir (Günlü, 2019: 3).

Türk mutfak kültürü açısından düşünüldüğünde içeceklerinde mutfak kültüründe önemli bir etkisinin olduğu ifade edilebilir. Türk mutfak kültürüne ait içeceklerin korunması, gelecek kuşaklara aktarılabilmesi, ulusal ve uluslararası pazarlara sunularak ekonomik bir değer oluşturulması açısından coğrafi işaretler kilit bir rolü yerine getirmektedir. Bu bakımdan yiyeceklerin tamamlayıcısı ve mutfak kültürünün önemli bir simgesi olan içeceklerin yeterli düzeyde coğrafi işaret ile tescil edilip/edilmeme durumunun saptanması gerekmektedir. Araştırma konusuna ilişkin ilgili literatür incelendiğinde yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak coğrafi işaret tescili alan yiyecekler üzerine odaklandığı görülmektedir. Coğrafi işaret tescili almış belli içecekler üzerine çalışmalar yapılmasına rağmen gastronomi açısından yiyecekler kadar önemli olan ve onları tamamlayan alkollü ve alkolsüz içecekleri bir bütün olarak ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, Türkiye’de coğrafi işaret tesciline sahip olan alkollü ve alkolsüz içeceklerin coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri içerisindeki durumunun ve öneminin literatür taraması ve alan araştırması yoluyla incelenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda öncelikle coğrafi işaret ve içecek kavramları açıklanarak araştırma konusuna ilişkin literatürde yer alan çalışmalar incelenmiş ve çalışmalardan elde edilen bulgu ve sonuçlara yer verilmiştir. Sonrasında TPMK’nın resmi verileri dikkate alınarak tescil edilmiş, tescil aşaması devam eden ve

başvurusu yapılan coğrafi işaretli içecekler içerik analizi ile incelenmiş ve çalışma kapsamında elde edilen bulgu ve sonuçlara yer verilmiştir. Gerçekleştirilen mevcut çalışma ile Türkiye’de içeceklerin tescil edilme durumu ve içeceklerin gıda ürünleri içerisindeki öneminin ortaya konulması hedeflenmektedir.

2. COĞRAFİ İŞARET KAVRAMI

Coğrafi işaret, sınırları belli bir bölgeye özgü ürünü, ürüne özgü en az bir özelliği ile ait olduğu yöre ile bir marka (etiket, işaret) hâline dönüştürmedeki faaliyetleri ifade etmektedir. Coğrafi işaret ile yöreyle özdeşleşmiş ürünlerin bir marka haline gelmesi, söz konusu ürünlerin kalitesini koruyarak üreticiye destek olunması, milli değerlerin korunarak gelecek nesillere bozulmadan aktarılması, kırsal kalkınmaya destek sağlanması gibi amaçların gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Bu yönüyle coğrafi işaretli ürünlerin ülkeler için hem ekonomik hem de kültürel açıdan önem taşıdığı ifade edilebilir (Şahin, 2013: 24). Coğrafi işaretler belirli bir kaliteye sahip gıda ürünlerini tanımlamaktadır. Ayrıca coğrafi işaretlerin ürünün coğrafi kökenleri ile ilgili kuvvetli bir bağı vardır (Sgroi, 2021: 2). Coğrafi işaretler, ürünün üretildiği bölgedeki sosyokültürel kökenini vurgulayan ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlayabilecek potansiyele sahip (Jantsch vd., 2024: 1) ürünleri ifade etmektedir. Aynı zamanda coğrafi işaret, belirli bir yöre ile özdeşleşen ve bu yöreyi simgeleyen, belirgin bir özelliğe sahip olan ve sahibine mülkiyet hakkı sunan bir işaret olarak tanımlanabilir (Maghaminia, 2019: 95).

Coğrafi işaretin amacı, belirli bir bölgeye ait ürünleri ve adlarını korumak, bir ürün veya hizmeti, belirli bir bölgenin özelliklerine sahip olması ve insani ve doğal faktörlerin bir yansıması olması nedeniyle benzerlerinden ayırmaktır (Jantsch vd., 2024: 1). Coğrafi işaretler, bölgesel olarak ayırt edilen ve kalitesi açısından tanınan ürünlerin ve bu ürünlerin geldiği bölgeye bağlı olarak değerlendirilmesinde kullanılan bir araç olarak düşünülebilir (Cassago vd., 2021: 2144).

Coğrafi işaret genellikle ait olduğu yerin isminden oluşmaktadır. Bu yer genellikle bir yöre olup, ürün bu yöre adıyla tanınmış, onunla özdeşleşmiş ve onunla çağrılan bir üründür (Tekelioğlu, 2019: 50). Yurt içi ve yurt dışından yapılan tüm coğrafi işaret tescil başvuruları Türkiye’de coğrafi işaretlerin tescili ile ilgili yetkili kurum olan TPMK’nın ve kurumun yetkili kıldığı makamlara yapılabilmektedir. Coğrafi işaretler menşe adı ve mahreç işareti olarak tescil (Artık vd., 2021: 518) edilmektedir. Menşe adı, belirli bir coğrafi bölgede üretilen, işlenen ve hazırlanan ürünleri kapsamaktadır (Dias ve Mendes, 2018: 492).

Menşe Adı İşareti (Protected Designation of Origin, PDO): Bütün üretim süreçlerinin ürünün üretildiği coğrafi alanda gerçekleştirilen, ürünün sahip olduğu bütün özellikleri ait olduğu coğrafyadan alan ve aynı kalitede farklı yerde üretimi gerçekleştirilemeyen ürünleri ifade eden işaretlerdir (Tekelioğlu, 2019: 52). Diğer bir ifadeyle menşe adına sahip olan ürünler tamamıyla temel nitelikleri açısından sınırları belirlenen coğrafi alanda üretimi gerçekleştirilen ürünlerdir (Çalışkan ve Koç, 2012: 196).

Mahreç İşareti (Protected Geographical Indication, PGI): Üretimi, işlenmesi ve diğer işlemlerinden en az birinin belirlenmiş coğrafi alan sınırları içinde gerçekleştirilen ürünleri tanımlayan adlardır (Tekelioğlu, 2019: 52). Başka bir ifadeyle mahreç işaretine sahip olan ürünler, belirlenen özelliklerinden en az birini bulundurması neticesinde sınırları belirlenen coğrafi alan dışında da üretilebilmektedir. Üretim yeri, menşe adı ve mahreç işareti arasındaki temel farklılığı oluşturmaktadır (Çalışkan ve Koç, 2012: 196). Diğer bir ifadeyle mahreç işaretli ürünlerin farklı bölgelerde üretimleri söz konusu iken, menşe işaretli ürünler sadece ait oldukları coğrafi sınırlar içerisinde üretilmek durumundadır (Kuzu vd., 2023: 407). Menşe işaretli ürünlerde ürünün bütün üretim aşamaları coğrafi sınırları belirli bölgede gerçekleştirilmektedir. Mahreç işaretli ürünün üretiminde ise, ürünün üretim aşamalarından (hazırlama, üretim, işleme) ve diğer işlemlerinden en az bir tanesinin coğrafi sınırları belirli alan içerisinde gerçekleşmesi gerekir (Hoş ve Zencir, 2019: 42). Mahreç işaretine sahip ürünlerin üretim, işleme veya hazırlama aşamalarından en az birinin ait olduğu bölgede gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Likoudis vd., 2016: 283). Mahreç işaretli ürünlerin, ürünün özelliklerinden en az birinin o yöreye ait olması koşuluyla, yöre dışında da üretilebilmesi söz konusudur (Artık vd., 2021: 518). Diğer bir ifadeyle mahreç işaretli ürünlerin işlenmesi, üretimi ya da ham madde aşamalarından en az birinin yöreye ait olması durumunda diğer üretim aşamaları ait olduğu coğrafi bölge dışında da üretimi gerçekleştirilebilir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024).

Geleneksel Ürün Adı: TPMK (2024) tarafından menşe adı veya mahreç işareti kapsamına girmeyen ilgili piyasada bir ürünü tarif etmek için geleneksel olarak en az otuz yıl süreyle kullanıldığı kanıtlanan adlar olarak tanımlanmıştır.

2. 1. Türkiye'deki Coğrafi İşaretli Gıda Ürünleri

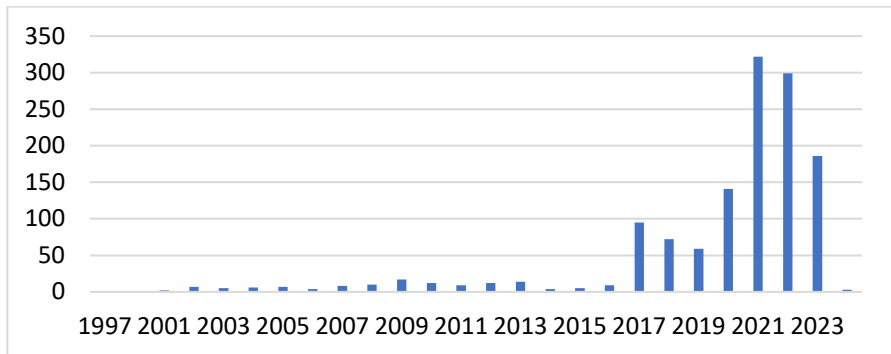
Türkiye genelinde TPMK web sitesinde yer alan coğrafi işaret tescilli ürünlerin sayısı araştırmanın gerçekleştirildiği tarih itibarıyla 1516'dır. Coğrafi işaret tescil başvuru aşamasında olan ürün sayısı 643'tür. Türkiye genelinde mahreç işareti ile tescillenen ürün sayısı 1128, menşe ürün adı ile tescillenen ürün sayısı 379 ve geleneksel ürün adı ile tescillenen ürün sayısı 6'dır. Tescillenen ürünler 18 farklı ürün grubundan oluşmaktadır. Bu ürün grupları; dokumalar, halılar ve kilimler, halılar, kilimler ve dokumalar dışında kalan el sanatı ürünleri ve gıda (yemekler ve çorbalar, peynirler, işlenmiş işlenmemiş et ürünleri vb.) ürünlerinden oluşmaktadır.

Tablo 1: Tescilli Coğrafi İşaretli Gıda Ürünlerinin Dağılımı

Tescilli Coğrafi İşaretli Gıda Ürünleri		
	Sayı	Yüzde
Yemekler ve Çorbalar	415	30,74
İşlenmiş ve İşlenmemiş Meyve ve Sebzeler İle Mantarlar	317	23,48
Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar	310	22,96
Diğer Ürünler	69	5,11
Peynirler	41	3,04
Çikolata, Şekerleme ve Türevi Ürünler	38	2,81
Alkolsüz İçecekler/Biralar ve Diğer Alkollü İçkiler	37	2,74
Bal	27	2,00
İşlenmiş İşlenmemiş Et Ürünleri	25	1,85
Tereyağı Dâhil Katı ve Sıvı Yağlar	25	1,85
Yiyecekler İçin Çeşni/Lezzet Vericiler, Soslar ve Tuz	22	1,63
Peynirler ve Tereyağı Dışında Kalan Süt Ürünleri	20	1,48
Dondurmalar ve Yenilebilir Buzlar	4	0,30
Toplam	1350	100,00

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye genelinde coğrafi işaret tesciline sahip gıda ürünleri sayısının 1350 olduğu görülmektedir. Ayrıca coğrafi işaret tescilli gıda ürün gruplarının dağılımı içerisinde en çok coğrafi işaret tesciline sahip ürün grubunun yemekler ve çorbalar (%30,74) olduğu tespit edilmiştir. En az coğrafi işaret tesciline sahip ürün grubunun ise dondurmalar ve yenilebilir buzlar (%0,30) olduğu görülmektedir. Araştırmaya konu coğrafi işaret tescilli içeceklerin (alkollü ve alkolsüz) sayısı ise 37'dir. İçecekler en çok coğrafi işaret tescilli alan gıda ürün grupları sıralamasında ise 7. sırada yer almaktadır. Şekil 1'de coğrafi işaret tescilli gıda ürünlerinin yıllara göre dağılımına yer verilmiştir.

Şekil 1: Coğrafi İşaret Tescilli Gıda Ürünlerinin Yıllara Göre Dağılımı

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Coğrafi işaretli gıda ürünlerinin yıllara göre dağılımı incelendiğinde ilk coğrafi işaretli gıda ürününün 1997 yılında tescil edildiği görülmektedir. 1997-2016 yılları arasında coğrafi işaret tescili alan ürünlerin sayıları yatay düzeyde seyretmiştir. 2017 yılı ve sonrasında coğrafi işaret tescili alan ürün sayılarında önemli bir artış yaşandığı ve 1997-2023 yılları arasında en çok coğrafi işaretli gıda ürünlerinin (322 ürün) tescil edildiği yılın 2021 yılı olduğu tespit edilmiştir. Her ne kadar 2019 yılında bir düşüş yaşansa da sonrasında coğrafi işaret tescilli ürün sayısında önemli bir artış yaşandığı söylenebilir.

2. 2. İçecekler

İçecek çok geniş bir kavramdır. İnsan sağlığı için gerekli olan, besleyici özelliği olan ve içilebilen sıvılara içecek denilmektedir. Genellikle içecek ve içki kavramları birbirleriyle çok sık karıştırılan kavramlardır. İçecek, içkileri de içerisine almaktadır. Fakat içki denildiğinde meşrubat, ayran, çay, kahve gibi ürünler bu kavram içerisine dahil edilemez. Kısaca alkol içeren içecekler içki olarak ifade edilebilir (Aktaş ve Özdemir, 2012: 2). Fizyolojik yapıları gereği insanların belli miktarda içeceği düzenli olarak tüketmesi gerekmektedir. Sıvı, diğer bir ifadeyle içecek tüketilmemesi insanlarda dehidrasyon kaynaklı çeşitli sağlık problemlerine yol açabilir. İçeceklerin besleyici özelliği vardır. Farklı içeceklerden karbonhidrat, mineral, vitamin elde edilebilmektedir (Günlü, 2019: 3). Özellikle alkolsüz içecekler insan vücudunun ihtiyacı olan vitamin ve mineralleri sağlar (Aktaş ve Özdemir, 2012: 2).

İnsanların su ihtiyacını karşılamak amacıyla tüketmeye başladıkları içecekler, zamanla mutfak kültürünün önemli bir parçası haline gelmiştir. İlk etapta sıvı ihtiyacını karşılamak amacıyla tüketilen içecekler, günümüzde eğlenme, serinleme, keyif, rahatlama gibi çeşitli nedenlerle üretilmekte ve tüketilmektedir (Süren ve Kızıleli, 2021: 47). Geçmişten günümüze içeceklerin Türk mutfak kültürü için de önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Özellikle bayram kutlamalarında, törenlerde, sosyalleşmede adeta bir iletişim aracı görevini de yerine getirmektedir. Toplumların sahip oldukları inançlar da bir bölgedeki içecek kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde etkili olabilmektedir (Geyik, 2023: 154). Türk mutfağı sahip olduğu yiyecekler kadar içecekleriyle gastronomi açısından zengin bir kültüre sahiptir. Çay, ayran, boza, Türk kahvesi, salep, şerbet çeşitleri, rakı vb. gibi farklı birçok içecek çeşidinin bulunduğu önemli bir coğrafyadır (Süren ve Kızıleli, 2021: 47).

2. 3. İlgili Literatür

Araştırma konusuna ilişkin literatür incelendiğinde, coğrafi işaretli ürünlerin turizme etkisini inceleyen (Kan vd., 2012; Mercan ve Üzülmaz, 2014; Polat, 2017; Hazarhun ve Tepeci, 2018; Ceylan ve Samırkaş Komşu, 2020; Çavuş ve Eker, 2022; Avşar ve Eryılmaz, 2022), tüketicilerin (Meral ve Şahin, 2013; Toklu vd., 2016; Arslan, 2023), üreticilerin (Arıkan ve Taşçoğlu, 2019) ve işletme yöneticilerinin (Ünal ve Akyol, 2024) coğrafi işaret algısını ölçen, coğrafi işaretli ürünlerin işletmelerin menülerinde yer alma durumunu araştıran (Yılmaz ve Çilingir Ük, 2021; Murat ve Ergen, 2022) birçok çalışmanın yapıldığı, bununla birlikte bazı bölge ve şehirlerin sahip oldukları coğrafi işaretli ürünleri (Üzülmaz, 2020; Paslı, 2021; Köşker, 2022; Çolak ve Başaran Alagöz, 2022; Çakmakçı ve Salık, 2021-2022) konu alan çalışmaların literatürde yer aldığı görülmektedir.

Köşker (2022) Batı Karadeniz bölümünün coğrafi işaretli ürünlerinin tespitine ve turistik önemine ilişkin gerçekleştirdiği çalışmada Batı Karadeniz’de 49’u gıda olmak üzere 82 ürünün coğrafi işaret tesciline sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca bölgedeki coğrafi işaretli ürünlerin, pazarlama aracı olarak kullanılarak bölgesel ve kırsal turizmin gelişmesine katkı sağlayabileceğini vurgulamıştır. Üzülmaz (2020) Osmaniye ilinin coğrafi işaret potansiyelini incelediği çalışmada ilde coğrafi işaret potansiyeli taşıyan ürünlerin genellikle tarımsal ve el sanatları ürünleri olduğunu tespit etmiştir. Çalışma neticesinde Osmaniye ilinin coğrafi işaret potansiyeline sahip ürünlerinin tescil alabilmesine yönelik ilgili kişi, kurum veya kuruluşlara çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Köşker ve Özbey (2022) Türk mutfak kültüründe yer alan coğrafi işaretli çorbalar üzerine gerçekleştirdikleri çalışmalarında coğrafi işaret tescilli 18 çorbanın olduğu aynı zamanda değerlendirme süreci henüz devam eden 35 çorbanın bulunduğunu saptamıştır. Bununla birlikte coğrafi işaretli çorbalardan bir çorbanın menşe adı, bir çorbanın geleneksel ürün adı, 16’sının mahreç işareti ile tescil edildiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca ilk coğrafi işaretli çorbanın 2010 yılında tescil edildiği ve 2020 yılı itibariye coğrafi işaretli ve coğrafi işaret başvurusu devam eden çorba sayısında önemli bir artış görüldüğü çalışma neticesinde ortaya konulmuştur. Coğrafi işaret konusuna ilişkin kapsamlı bir diğer çalışmada Usta ve Şengül (2022) Türkiye’deki coğrafi işaretli yiyecek-içecek ürünlerini incelemiştir. Araştırmacılar yapmış oldukları çalışma neticesinde Türkiye’de coğrafi işaret tesciline sahip 823

gastronomi ürününün bulunduğunu, ürünlerin illere göre dağılımında 69 ürünle Gaziantep ilinin en çok coğrafi işaretli ürüne sahip il olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde coğrafi işaretli ürünler ile ilgili farklı birçok çalışmanın yapıldığı söylenebilir. Özellikle bölge ve şehirlerin sahip olduğu coğrafi işaretli ürünleri ele alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Fakat ilgili literatürde Türkiye'deki coğrafi işaretli içecekleri detaylı bir şekilde ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu açıdan mevcut çalışmada Türkiye'deki coğrafi işaret tesciline sahip içeceklerin detaylı şekilde ele alınması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

3. YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, Türkiye'de coğrafi işaret tesciline sahip olan alkollü ve alkolsüz içeceklerin coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri içerisindeki durumunu ve önemini literatür taraması ve alan araştırması yoluyla incelemektir. Coğrafi işaret tescilli içeceklerin derinlemesine ilgili literatürde ele alınmaması, içecek kültürünün gelecek nesillere aktarılması noktasında önemli bir problem teşkil etmektedir. Bu durum araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

- Coğrafi işaret tescilli ürünler içerisinde içeceklerin oranı ne düzeydedir?
- Coğrafi işaretli içeceklerin orantısal dağılımı nasıldır?
- Coğrafi işaretli içeceklerin yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Coğrafi işaretli içeceklerin illere göre dağılımı nasıldır?
- Tescil başvurusu yapılan içecekler nelerdir?

Araştırma kapsamında yapılan literatür incelemesinde coğrafi işaret konusuna ilişkin farklı birçok çalışmanın yapıldığı, yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak coğrafi işaretli ürün ve yiyecekler, coğrafi işaretli ürünlerin gastronomi ve turizme etkisi, bölge ve şehirlerin sahip oldukları coğrafi işaretli ürünler üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu çalışmalar içerisinde mevcut araştırmanın konusunu oluşturan Türkiye'deki coğrafi işaret tescilli içecekleri genel olarak ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dünyanın ilk coğrafi işaret tesciline sahip ürününün bir içeceğe (şarap) ait olması (Meloni ve Swinnen, 2018: 1) içecekler açısından coğrafi işaretin ne derece önemli olduğunun önemli bir göstergesidir. Bu bakımdan mevcut çalışmanın Türkiye'deki içecek kültürünün önemini ortaya koyması ve literatürde yer alan eksikliği gidermesi bakımından oldukça önemli olduğu ifade edilebilir.

Araştırmanın gerçekleştirilmesinde nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi yöntemi, konu ile ilgili dokümanların değerlendirilmesi ve dokümanlarda yer alan bilgilere anlam kazandırmak için dokümanların araştırmacı tarafından yorumlandığı bir nitel araştırma biçimidir (Bathmanathan vd., 2018: 4). Coğrafi işaret tescilli içeceklere ilişkin verilerin elde edilmesinde ikincil verilerden yararlanılmıştır. Bu kapsamda TPKM'nin web sitesindeki veri tabanından coğrafi işaretli ürün grupları saptanmış ve bu ürün grupları içerisinde öncelikle coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri ardından alkollü ve alkolsüz içeceklere ilişkin veriler elde edilmiştir. Araştırma belirli bir tarihe kadar (29.01.2024) Türkiye'deki coğrafi işaret tescilli içeceklerle sınırlı tutulmuştur. Bu durum aynı zamanda araştırmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Araştırmanın belirli bir tarih ve ülke ile sınırlandırılmasının sebebi ilgili web sitesindeki verilerin sürekli güncellenmesi ve Türk mutfak kültüründeki coğrafi işaret tescilli içeceklerin tespit edilmek istenmesidir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler tablo ve şekiller oluşturularak yorumlanmıştır. Türkiye genelinde yer alan coğrafi işaret tescilli almış içecekler; tescil, başvuru durumu, içeceklerin dağılımı, tescil tarihleri açısından yorumlanmıştır. Mevcut çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Bu nedenle etik kurul onayı alınmamıştır.

4. BULGULAR

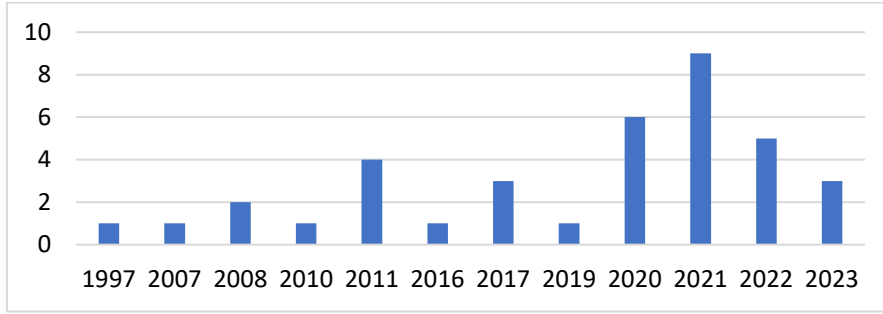
Araştırma kapsamında coğrafi işaret tescilli içecekler alkolsüz ve alkollü içecekler şeklinde ele alınmıştır. Tablo 2'de Türkiye genelinde coğrafi işaret tesciline sahip içeceklere yer verilmiştir.

Tablo 2: Coğrafi İşaretli İçeceklerin Tescil Türlerine Göre Dağılımı

		Sayı	Yüzde
Alkolsüz	Mahreç İşareti	22	88
	Menşe Adı	3	12
Alkollü	Mahreç İşareti	Yok	Yok
	Menşe Adı	12	100
Toplam		37	

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Türkiye genelinde toplam 37 adet içeceğin coğrafi işaret tesciline sahip olduğu belirlenmiştir. Coğrafi işaretli içeceklerin tescil türlerine göre dağılımı incelendiğinde mahreç işaretli ürünlerin ağırlıkta oldukları görülmektedir. Ayrıca alkollü içeceklerin sadece menşe adı altında, alkolsüz içeceklerin ise ağırlıklı olarak mahreç işareti ile tescil edildikleri tespit edilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde içecek ürün grubunda geleneksel ürün altında koruma altına alınan bir ürünün bulunmadığı belirlenmiştir. Aşağıda Şekil 2’de coğrafi işaret tescilli içeceklerin yıllara göre dağılımına yer verilmiştir.

Şekil 2: Coğrafi İşaret Tescilli İçeceklerin Yıllara Göre Dağılımı

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Coğrafi işaretli içeceklerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde ilk coğrafi işaretli içeceğin (Türk Rakısı) 1997 yılında tescil edildiği görülmektedir. Tescil edilen bu ürün aynı zamanda gıda ürünleri içerisinde ilk tescil edilen üründür. En fazla coğrafi işaretli içeceğin (9 ürün) tescil edildiği yılın 2021 yılı olduğu görülmektedir. Aşağıda Tablo 3’te tescilli alkolsüz içeceklerin dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 3: Alkolsüz Coğrafi İşaret Tescilli İçeceklerin Dağılımı

Coğrafi İşaretin Adı	Tescil Tarihi	Türü	İl
Tarsus Şalgamı	2007	Mahreç İşareti	Mersin
Urfa Meyan Şerbeti (Bıyanbalı)	2016	Mahreç İşareti	Şanlıurfa
Susurluk Ayranı	2017	Mahreç İşareti	Balıkesir
Kırklareli Hardaliesi	2017	Mahreç İşareti	Kırklareli
Antep Meyan Şerbeti (Gaziantep Meyan Şerbeti, Antep Meyankökü Şerbeti)	2019	Mahreç İşareti	Gaziantep
Adana Şalgamı	2020	Mahreç İşareti	Adana
Antep Urmu Dut Şurubu/Gaziantep Urmu Dut Şurubu	2020	Menşe Adı	Gaziantep
Adana Aşlama	2020	Mahreç İşareti	Adana
Düzce Şırası	2020	Mahreç İşareti	Düzce
Antep Menengiç Kahvesi/Gaziantep Menengiç Kahvesi/Antep Melengiç Kahvesi/Gaziantep Melengiç Kahvesi	2020	Menşe Adı	Gaziantep
Rize Çayı	2021	Menşe Adı	Rize

Velimeşe Bozası	2021	Mahreç İşareti	Tekirdağ
Konya Reyhan Şerbeti	2021	Mahreç İşareti	Konya
Konya Kayısı Hoşafı/Konya Zerdali Hoşafı	2021	Mahreç İşareti	Konya
Bursa Üzüm Şırası	2021	Mahreç İşareti	Bursa
Bucak Salebi	2021	Mahreç İşareti	Burdur
Akdağmadeni Salebi	2021	Mahreç İşareti	Yozgat
Diyarbakır İncaz Hoşafı	2021	Mahreç İşareti	Diyarbakır
Elazığ Çedene Kahvesi	2022	Mahreç İşareti	Elazığ
Malatya Pirpirimli Acılı Ayran/Malatya Semizotlu Acılı Ayran	2022	Mahreç İşareti	Malatya
Maraş Ravanda Şerbeti	2022	Mahreç İşareti	Kahramanmaraş
Antep Zahter Çayı/Gaziantep Zahter Çayı	2022	Mahreç İşareti	Gaziantep
Bademli Koruk Şerbeti	2023	Mahreç İşareti	İzmir
Işıkeli Nohut Kahvesi	2023	Mahreç İşareti	Çanakkale
Gümüşhane Kuşburnu Nektarı	2023	Mahreç İşareti	Gümüşhane

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Coğrafi işaret tescilli Türkiye genelindeki toplam 37 içecekten 25 tanesini alkolsüz içecekler oluşturmaktadır. Tarsus Şalgamı'nın alkolsüz içecekler içerisinde ilk coğrafi işaret tescilli alan içecek olduğu görülmektedir. Coğrafi işaret tescilli alkolsüz içeceklerin büyük oranda (%88) mahreç işaretine sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca alkolsüz içecekler içerisinde şerbetlerin yoğunlukta olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte coğrafi işaret tescilli içeceklerin (şıra, hoşaf, şalgam, salep, çay, kahve, ayran ve boza) çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Aynı zamanda en fazla alkolsüz içeceğin Gaziantep ilinde tescil edildiği tespit edilmiştir. Tablo 4'te coğrafi işaret tescilli alkollü içeceklerin dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 4: Alkollü Coğrafi İşaret Tescilli İçeceklerin Dağılımı

Coğrafi İşaretin Adı	Tescil Tarihi	Türü	İl
Türk Rakısı	1997	Menşe Adı	Türkiye
Geleneksel Türk Gül Likörü	2008	Menşe Adı	Türkiye
Geleneksel Türk Kayısı Likörü	2008	Menşe Adı	Türkiye
Rakı	2010	Menşe Adı	Türkiye
Scotch Whisky (İskoç Viskisi)	2011	Menşe Adı	Yurt Dışı
Geleneksel Türk Ahududu Likörü	2011	Menşe Adı	Türkiye
Geleneksel Türk Vişne Likörü	2011	Menşe Adı	Türkiye
Geleneksel Türk Çilek Likörü	2011	Menşe Adı	Türkiye
Champagne	2017	Menşe Adı	Yurt Dışı
Zivania / Zivaniya	2020	Menşe Adı	Yurt Dışı
Cognac	2021	Menşe Adı	Yurt Dışı
Douro	2022	Menşe Adı	Yurt Dışı

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde Türkiye genelinde coğrafi işaret tesciline sahip toplam alkollü içecek sayısının 12 olduğu görülmektedir. İlk coğrafi işaret tescilli alan alkollü içeceğin ve gıda ürünleri içerisinde ilk coğrafi işaret tescilli alan gıda ürünün Türk Rakısı olduğu tespit edilmiştir. Coğrafi işaret tescilli alan alkollü içeceklerin tamamı menşe adı altında tescil edilmiştir. Menşe adı ile tescilli ürünler temel özellikleri açısından coğrafi sınırları belirlenen alan içerisinde üretimi gerçekleştirilen ürünlerdir. Tablo 4'te yer alan ürünlerin tamamı Menşe Adı altında tescil edilmiştir. Yukarıdaki Tablo 4'te yer alan alkollü içeceklerin buldukları yörelere özgü ürünler olması Türkiye ve Yurtdışı olarak tescil edilmesinin temel nedenidir. Aşağıda Tablo 5'te coğrafi işaret tescil başvurusu yapılan içeceklerin dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 5: Coğrafi İşaret Tescil Başvurusu Yapılan İçeceklerin Dağılımı

Coğrafi İşaretin Adı	Başvuru Tarihi	Türü	Ürün Grubu	İl
Avşa Ada Karası Şarabı	2022	Menşe Adı	Alkollü	Balıkesir
Tequila	2022	Menşe Adı	Alkollü	
Bordeaux	2023	Menşe Adı	Alkollü	
Erzincan Ekşisu Doğal Maden Suyu	2023	Menşe Adı	Alkolsüz	Erzincan
Sakarya (AliKoka) Bozası	2022	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Sakarya
Konya Gül Şerbeti	2022	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Konya
Ünye İzabelle Üzüm Suyu	2022	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Ordu
Karapınar Ayranı	2022	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Konya
Türk Kahvesi	2023	Geleneksel Ürün Adı	Alkolsüz	
Alanya Fıstıklı Limonata	2023	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Antalya
Diyarbakır Meyan Şerbeti	2023	Mahreç İşareti	Alkolsüz	
Diyarbakır Reyhan Şerbeti	2023	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Diyarbakır
Hatay Meyan Kökü Şerbeti	2023	Mahreç İşareti	Alkolsüz	Hatay

*TPMK veri tabanında yer alan verilerden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Coğrafi işaret tescil başvurusu yapılan fakat henüz tescil edilmemiş 13 alkollü ve alkolsüz içeceğin olduğu saptanmıştır. Başvurusu yapılan 13 ürünün tescil türleri incelendiğinde mahreç işareti 8, menşe adı 4, geleneksel ürün adı 1 şeklinde dağılım gösterdiği, 10 ürünün alkolsüz, 3 ürünün alkollü içecek kategorisi içerisinde yer aldığı görülmektedir. Başvuru aşamasında olan içecekler içerisinde şerbetlerin yoğunlukta olması dikkat çekicidir.

5. SONUÇ

Bu araştırmada, Türkiye’de coğrafi işaret tesciline sahip olan alkollü ve alkolsüz içeceklerin coğrafi işaret tescilli gıda ürünleri içerisindeki durumunun ve öneminin literatür taraması ve alan araştırması yoluyla incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma neticesinde Türkiye’deki coğrafi işaret tescilli ürün sayısının 1516 olduğu tespit edilmiştir. Coğrafi işaret tescilli ürünlerin %89’u (1350 ürün) gıda ürünlerinden oluşmaktadır. Oğan ve Büyükyılmaz (2020) gerçekleştirdikleri çalışmalarında benzer bir sonuç elde etmiştir. Bu durumun özellikle Türkiye’nin zengin bir gıda coğrafyasına sahip olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Coğrafi işaretli ürünlerin büyük bir çoğunluğu (1128 ürün) mahreç işareti ile tescillenmiştir. Nitekim Denk (2021); Usta ve Şengül (2022) gerçekleştirdikleri çalışmalarında gıda ürünlerinin önemli bir bölümünün mahreç işareti ile tescil edildiği sonucuna ulaşmıştır. Özellikle mahreç işaretli ürünlerin belirlenen özelliklerinden en az birini bulundurması durumunda sınırları belirlenen coğrafi alan dışında da üretilebiliyor olması mahreç işaretli ürünlerin daha fazla oranda tescil edilmesinin nedeni olabilir.

Türkiye yemek kültürü açısından son derece zengin bir mutfağa sahiptir. Türkiye’deki hemen hemen her şehrin kendine özgü, yöresel yemekleri bulunmaktadır. Araştırma neticesinde gıda ürün grupları içerisinde en fazla coğrafi işaret tesciline sahip olan ürün grubunun yemekler ve çorbalar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen bu sonuç Denk (2021)’in çalışmasında elde ettiği sonuçla farklılık göstermektedir. İlgili çalışmada gıda ürünleri grubu içerisinde en çok tescil edilen ürün grubunun “İşlenmiş ve İşlenmemiş Meyve ve Sebzeler ile Mantarlar” grubuna ait olduğu saptanmıştır.

Araştırma kapsamında coğrafi işaret tescilli gıda ürün gruplarının yıllara göre dağılımı da incelenmiştir. Gıda ürünleri içerisinde ilk coğrafi işaret tescili 1997 yılında gerçekleşmiştir. 1997 yılında menşe işareti ile tescillenen ilk coğrafi işaretli gıda ürünü Türk Rakısı olmuştur. Gıda ürün grupları içerisindeki ilk coğrafi işaret tescilinin 1997 yılında gerçekleşmesinden sonra 2017 yılına kadar coğrafi işaret tescilli gıda ürün gruplarında önemli bir artış meydana gelmemiştir. 2017 yılı ve sonrasında coğrafi işaret tescilli gıda ürünlerinin sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. 2017 yılında coğrafi işaretlerin 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanunu kapsamında değerlendirilmesi bu durumun temel nedeni olarak değerlendirilebilir. Boyraz (2019)’da coğrafi işaretlere olan ilginin 2017 yılı itibarıyla artmasının temel nedeninin ilgili kanundan kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Araştırmanın gerçekleştirildiği tarih itibarıyla coğrafi işaret tescilli 1350 gıda ürününün 37 tanesinin içecek ürünlerinden oluştuğu tespit edilmiştir. Yiyeceklere eşlik eden, onları tamamlayan ve mutfak kültürünün önemli bir simgesi olan içeceklerin coğrafi işaret tescili açısından gıda ürünleri içerisindeki oranının (%2,7) düşük düzeyde kaldığı söylenebilir. Araştırma neticesinde alkolsüz içeceklerin tescil oranının alkollü içecekler göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuç Usta ve Şengül (2022)'ün çalışmasında elde ettiği sonuç ile farklılık göstermektedir. İlgili çalışmada tescil edilen alkollü ve alkolsüz içeceklerin hemen hemen birbirine eşit olduğu sonucuna varılmıştır. Alkolsüz içecekler içerisinde en çok şerbetlerin coğrafi işaret tesciline sahip olduğu belirlenmiştir. Özellikle Anadolu'da çok farklı türde ve farklı yörelere özgü şerbetlerimizin bulunması, Türk mutfak kültüründe yaygın olarak tüketilen şerbetlerin Antik dönemden günümüze kadar farklı şekillerde tüketilen önemli bir içecek olması ve günlük tüketimin yanı sıra sağlık amacıyla da tüketilmesi (Ekincek, 2023) bu durumun temel nedenleri olarak sıralanabilir. Nitekim coğrafi işaret tescili başvuru aşamasında olan içecekler içerisinde de şerbetlerin (Konya Gül Şerbeti, Diyarbakır Meyan Şerbeti, Diyarbakır Reyhan Şerbeti, Hatay Meyan Kökü Şerbeti) yoğunlukta olduğu görülmektedir. Fakat Türk Mutfak Kültürü içerisinde çok sayıda şerbetin olmasına rağmen coğrafi işaret tesciline sahip şerbetlerin sayısının yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir.

Araştırma neticesinde elde edilen dikkat çekici bir diğer sonuçta alkollü içeceklerin tamamının menşe adı ile tescil edilmesidir. Alkollü içeceklerin üretim yöntemleri düşünüldüğünde birçok alkollü içeceğin buldukları yörelere özgü ürünler olması bu durumun temel nedeni olarak değerlendirilebilir. Türkiye genelindeki coğrafi işaretli içeceklerin tamamı menşe adı ve mahreç işareti ile tescillenmiştir. Henüz geleneksel ürün adı ile tescillenmiş bir içecek bulunmamaktadır. 2023 yılında başvurusu yapılan Türk Kahvesi tescil edilmesi durumunda geleneksel ürün adı altında tescil edilen ilk içecek olacaktır.

Çalışma kapsamında üreticilere, tüketicilere, yöneticilere ve araştırmacılara yönelik aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir.

- Türk mutfak kültüründe yiyecekler kadar içeceklerinde önemli bir yere sahip olduğu bir gerçektir. Yöresel değerlerin korunmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan coğrafi işaretli gıda ürünleri içerisinde içeceklerin çok az sayıda olması içecek kültürünün sürdürülebilirliği açısından son derece önemlidir. Bu bakımdan alkolsüz ve alkollü içeceklerin tescillenmesi hem içecek kültürünün gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacak hem de bölge ve ülkelere ekonomik açıdan önemli katma değer sağlayacaktır. Özellikle geçmişte çok fazla tüketilen fakat günümüzde çok yaygın olarak tüketilmeyen şerbetlerin tescil edilmesi, bu ürünlerin tanınırlığının artmasını sağlayarak önemli bir talep oluşturabilecektir.

- Coğrafi işaret tescilli içeceklerin ulusal ve uluslararası alanda tanıtımını ve bilinirliğini artırmaya yönelik şenlik, festival vb. gibi çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmelidir. Coğrafi işaret tescilli içeceklerle ilişkin geliştirilecek reklam ve tanıtım çalışmalarının uluslararası ölçekte İngilizce olarak hazırlanması da yabancı turistler tarafından ilgi çekebilecektir. Böylelikle coğrafi işaretli içecekler için talep artırılabilir.

- Coğrafi işaretli ürünler hakkında üretici ve tüketiciler bilinçlendirilmelidir. Kamu kurumları, yerel yönetimler ve üniversiteler tarafından çeşitli bilgilendirme faaliyetleri gerçekleştirilebilir.

- Türk mutfak kültürü içerisinde çok sayıda içecek çeşidi bulunmaktadır. Bu içecekler içerisinde coğrafi işaret tescili alabilecek potansiyeli olan çok sayıda ürün bulunmaktadır. Bu ürünlerin tespit edilmesine ve tescil başvurusu noktasında teşvik edilmesine yönelik çalışma ve faaliyetlerin yetkililer tarafından koordinasyonu sağlanmalıdır.

- Mevcut çalışmada coğrafi işaret tesciline sahip içecekler bir bütün olarak ele alınmıştır. Daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda coğrafi işaret alma potansiyeline sahip içecekler ürün bazında ele alınabilir. Dünya genelinde gastronomi turizmi açısından önem arz eden destinasyonlarda coğrafi işaret tescilli içeceklerin mevcut durumunun ortaya konulması da daha sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Arıkan, M. ve Taşcıoğlu, Y. (2019). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Kırsal Alana Olan Etkilerinin Üreticiler Açısından Belirlenmesi: Finike Portakalı Örneği", *Mediterranean Agricultural Sciences*, 32/3, 329-334.
- Aktaş, A. ve Özdemir, B. (2012). *İçki Teknolojisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Arslan, F. (2023). "Gastronomi Turizmi Açısından Coğrafi İşaretli Ürünlerin Algılanma Düzeyi: Antalya Örneği", *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 7/1, 1-8.
- Artık, N., Şanlıer, N. ve Sezgin, C. (2021). Gıda Güvenliği ve Gıda Mevzuatı, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Avşar, M. ve Eryılmaz, B. (2022). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Amasya Turizminin Gelişimine Katkısının Değerlendirilmesi", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6/4, 988-1003.
- Bathmanathan, V., Rajadurai, J. ve Sadiq Sohail, M. (2018). "Generational Consumer Patterns: A document Analysis Method", *Global Business and Management Research: An International Journal*, 10/4, 1-13.
- Boyraz, M. (2019). "Coğrafi işaretli ürünler: Afyonkarahisar", *International Journal Entrepreneurship and Management Inquiries Dergisi*, 3/4, 26-46.
- Çakmakçı, S. ve Salık, M.A. (2021). "Türkiye'nin Coğrafi İşaretli Peynirleri", *Akademik Gıda*, 19/3, 325-342.
- Çakmakçı, S. ve Salık, M.A. (2022). "Erzurum'un Coğrafi İşaret Tescilli Almış Ürünleri: Güncel Bir Bakış ve Öneriler", *ATA-Gıda Dergisi*, 1/2.
- Çalışkan, V. ve Koç, H. (2012). "Türkiye'de Coğrafi İşaretlerin Dağılım Özelliklerinin ve Coğrafi İşaret Potansiyelinin Değerlendirilmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17/28, 193-214.
- Cardoso VA, Lourenzani AEBS, Caldas MM, Bernardo CHC, Bernardo R (2022). "The Benefits and Barriers of Geographical Indications to Producers: A Review", *Renewable Agriculture and Food Systems*, 37, 707-719.
- Cassago, A. L. L., Artêncio, M. M., de Moura Engracia Giraldo, J., ve Da Costa, F. B. (2021). "Metabolomics as a Marketing Tool for Geographical Indication Products: A Literature Review", *European Food Research and Technology*, 247/9, 2143-2159.
- Çavuş, O. ve Eker, Ş. (2022). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi: Bolu Kanlıca Mantarı, Mengen Örneği", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 303-320.
- Ceylan, Y. ve Samırkaş Komşu, M. (2020). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Bölgesel Turizmin Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi: Siirt İli Örneği", *Journal of Humanities and Tourism Research*, (Special Issue 5), 59-75.
- Çolak, M. ve Alagöz, S. B. (2022). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Önemi ve Çorum İlindeki Coğrafi İşaretli Ürünler", *Five Zero*, 2/2, 111-126.
- Denk, E. (2021). "Türkiye'de Gastronomi Turizmi Açısından Coğrafi İşaretli Ürünler", *Journal of Silk Road Tourism Research*, 1/1, 51-61.
- Dias, C. ve Mendes, L. (2018). "Protected Designation of Origin (PDO), Protected Geographical Indication (PGI) and Traditional Speciality Guaranteed (TSG): A Bibliometric Analysis", *Food Research International*, 103, 492-508.
- Ekincek, S. (2023). "Şerbetler", *Alkolsüz İçecek Bilgisi*, (Ed: M. Özgür Göde), Detay Yayıncılık, Ankara.
- Geyik, E. (2023). "Gaznelilerde İçecek Kültürü", *II. Uluslararası Türkiyat Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı*, 153-166.
- Günlü, E. (2019). "İçecek Endüstrisi", *İçecek Bilgisi*, (Ed: H. Rafet Yüncü), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Hajdukiewicz, A. (2014). "European Union Agri-Food Quality Schemes for the Protection and Promotion of Geographical Indications And Traditional Specialities: An Economic Perspective", *Folia Horticulturae*, 26/1, 1-6.
- Hazarhun, E. ve Tepeci, M. (2018). "Coğrafi İşarete Sahip Olan Yöresel Ürün ve Yemeklerin Manisa'nın Gastronomi Turizminin Gelişimine Katkısı", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 371-389.
- Hoş, K. ve Zencir, E. (2019). "Exploring Academic Publications Related to the "Mahreç" Indication in Turkey", *GSI Journals Serie B: Advancements in Business and Economics*, 2 /1, 39-64.
- Jantsch, L., Flores, S. S. ve Vale, Z. D. N. (2024). "Local Gastronomy and Wine Geographical Indications (Gis): Framework for Identifying Pairing Potential", *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 35, 100856.

- Kan, M., Gülçubuk, B. ve Küçükçongar, M. (2012). "Coğrafi İşaretlerin Kırsal Turizmde Kullanılma Olanakları", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2012/1, 93-101.
- Kaya, M. (2023). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi: Samsun Örneği", *Mavi Atlas*, 11/1, 105-119.
- Köşker, H. (2022). "Batı Karadeniz Bölümünün Coğrafi İşaretli Ürünlerinin Tespiti ve Bunların Turistik Önemi", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 12/1, 22-35.
- Köşker, H. ve Özbey, Z. (2021). "Türk Mutfak Kültüründe Çorba ve Coğrafi İşaretli Çorbalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 5/3, 471-489.
- Kuzu, S., Sarı Çallı, D. ve Şen, L. M. (2023). "Gastronomi Turizminin Bolu'ya Düzenlenen Seyahatler Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7/3, 402-416.
- Likoudis, Z., Sdrali, D., Costarelli, V. ve Apostolopoulos, C. (2016). "Consumers' Intention to Buy Protected Designation of Origin and Protected Geographical Indication Food Stuffs: The Case of Greece", *International Journal of Consumer Studies*, 40, 283-289.
- Maghaminia, M. (2019). "Türk Sınai Mülkiyet Hukuku Çerçevesinde Marka ile Coğrafi İşaretlerin Karşılaştırılması", *The Journal of International Scientific Researches*, 4/1, 90-107.
- Meloni, G. ve Swinnen, J. (2018). "Trade and Terroir. The Political Economy of The World's First Geographical Indications", *Food Policy*, 81, 1-20.
- Meral, Y. ve Şahin, A. (2013). "Tüketicilerin Coğrafi İşaretli Ürün Algısı: Gemlik Zeytini Örneği", *KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi*, 16/4, 16-24.
- Mercan, Ş. O. ve Üzülmaz, M. (2014). "Coğrafi İşaretlerin Bölgesel Turizm Gelişimindeki Önemi: Çanakkale İli Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29/2, 67-94.
- Murat, E. ve Ergen, F. D. (2022). "Yiyecek ve İçecek İşletmelerinin Menülerinde Coğrafi İşaretli Ürünlerin Yeri ve Gastronomi Turizminde Önemi: Uzungöl Örneği", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 553-569.
- Oğan, Y., ve Büyükyılmaz, S. (2020). "Karadeniz Bölgesinin Coğrafi İşaretli Gastronomik Ürünleri", *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 4/3, 337-354.
- Paslı, M. M. (2021). "Coğrafi İşaretli Gastronomi Ürünleri Üzerine Bir Araştırma: Giresun İli Örneği", *Tourism and Recreation*, 3/1, 93-99.
- Polat, E. (2017). "Turizm ve Coğrafi İşaretleme: Balıkesir Örneği", *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 17-31.
- Süren, T. ve Kızıleli, M. (2021). "Geleneksel Türk İçecekleri", *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, 24 /1, 46-71.
- Şahin, G. (2013). "Coğrafi İşaretlerin Önemi ve Vize (Kırklareli)'nin Coğrafi İşaretleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 23-37.
- Şenel, P. (2023). "Alkolsüz İçecekler", *Alkolsüz İçecek Bilgisi*, (Ed: M. Özgür Göde), Detay Yayıncılık, Ankara.
- Sgroi, F. (2021). "Territorial Development Models: A New Strategic Vision to Analyze The Relationship Between The Environment, Public Goods and Geographical Indications", *Science of the Total Environment*, 787, 1-7.
- Tekelioğlu, Y. (2019). "Coğrafi İşaretler ve Türkiye Uygulamaları", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, 47-75.
- Toklu, İ. T., Ustaahmetoğlu, E. ve Küçük, H. Ö. (2016). "Tüketicilerin Coğrafi İşaretli Ürün Algısı ve Daha Fazla Fiyat Ödeme İsteği: Yapısal Eşitlik Modellemesi Yaklaşımı", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23/1, 145-161.
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (2024). Coğrafi işaretler. (03.01.2024) <https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%C4%9Frafi-i%C5%9Faret-nedir>
- Ünal, F. ve Akyol, C. (2024). "Yiyecek İçecek İşletmeleri Yöneticilerinin Coğrafi İşaretli Ürünlere Yönelik Görüşleri: Boyabat (Sinop) Örneği", *Aydın Gastronomy*, 8/1, 143-154.
- Usta, S. ve Şengül, S. (2022). "Türkiye'deki Coğrafi İşaretli Yiyecek-İçecek Ürünlerinin Analizi", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 604-634.
- Üzülmaz, M. (2020). "Osmaniye İlinin Coğrafi İşaretli Ürün Potansiyelinin Değerlendirilmesi", *Journal of Academic Value Studies*, 6/2, 188-196.

Yazıcıoğlu, İ., Işın, A. ve Yalçın, E. (2019). "Coğraf İşaretli Ürünlerin Gastronomi Turizmi Kapsamında Değerlendirilmesi: Akdeniz Bölgesi Örneği", *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 3(4), 861-871.

Yılmaz, E. ve Çilingir Ük, Z. (2021). "Turizm İşletme Belgeli Yiyecek İçecek İşletmelerinin Menülerinde Coğrafi İşaretli Ürünlerin Yer Alma Düzeyi: Ankara İli Örneği", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 384-405.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2.Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.09.2024 ✓Accepted/Kabul: 06.11.2024

DOI:10.30794/pausbed.1542353

Research Article/Araştırma Makalesi

Bağatarhan, T. ve Özen, B. (2024). "Ergenler için Psikolojik Sağlık Programları: Sistemik Gözden Geçirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 299-312.

ERGENLER İÇİN PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK PROGRAMLARI: SİSTEMATİK GÖZDEN GEÇİRME

Tuba BAĞATARHAN*, Beyza ÖZEN**

Öz

Ergenlik dönemindeki bireyler buldukları bu döneme özgü değişimlerden dolayı çeşitli risklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Ergenlerin karşılaştıkları bu riskler karşısında baş etme yöntemleri geliştirebilmeleri açısından psikolojik sağlık kavramı ön plana çıkmaktadır. Özellikle son yıllarda ergenlerde psikolojik sağlamlığın çeşitli değişkenlerle ilişkisini inceleyen pek çok araştırma ergenlerde psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik deneysel çalışmaların da artış gösterdiğine dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın amacı ergenlik dönemindeki bireylerde psikolojik sağlamlığı artırmak amacıyla geliştirilen programların etkisini inceleyen araştırmaları sistemik olarak incelemektir. Bu amaç doğrultusunda Mayıs-Haziran 2024 tarihlerinde "psikolojik sağlık", "psikolojik dayanıklılık", "önleme", "program", "müdahale", "psiko-eğitim", "okul temelli" ve "okul temelli program", "eğitim" anahtar kelimeleri kullanılarak Wiley Online Library, Science Direct, PubMed ve Ulakbim veri tabanlarında Türkçe ve İngilizce literatür taraması yapılmış ve 513 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalar PRISMA rehberi ve araştırmanın seçim kriterleri doğrultusunda incelenerek 5 çalışma araştırmaya dahil edilmiştir. Bu çalışmalarda kullanılan yöntem ve ölçme araçları ve uygulanan program ve etkililiği gözden geçirilmiştir. Seçilen çalışmalarda ergenlik dönemindeki bireylere uygulanan programların psikolojik sağlamlığı geliştirmede olumlu etkiler oluşturduğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Psikolojik sağlık, Ergen, Psiko-eğitim, Sistemik gözden geçirme.

RESILIENCE PROGRAMS FOR ADOLESCENTS: A SYSTEMATIC REVIEW

Abstract

Adolescents face a variety of risks because of the stage of life in which they find themselves. The concept of psychological resilience comes to the fore in terms of developing coping methods against the risks they face. For this reason, it is noteworthy that, especially in recent years, there has been an increase in research investigating the relationship between resilience and various variables, as well as experimental studies aimed at improving resilience in adolescents. The purpose of this research is to systematically review the studies examining the effects of programs developed to improve resilience in adolescents. For this purpose, a literature search was conducted in Wiley Online Library, Science Direct, PubMed, and Ulakbim databases using the keywords "resilience", "prevention", "program", "intervention", "psycho-education", "school-based" and "training" between May and June 2024, and 513 studies were found. These studies were reviewed in line with the PRISMA guide and the selection criteria of the study, and 5 studies were included in the research. In these studies, the research method and measurement tools used in these studies and the implemented program, and its effectiveness were reviewed. In the selected studies, it was found that the programs implemented for adolescents had a positive impact on the building of resilience.

Keywords: Resilience, Adolescent, Psychoeducation, Systematic review.

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, İZMİR.

e-posta: tuba.bagarathan@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7885-6496>)

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı, İZMİR.

e-posta: 2023950340@ogr.deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0009-0003-0493-5073>)

1. GİRİŞ

Psikolojik sağlık bireyin zihinsel, duygusal ve davranışsal esneklik göstererek hem içsel hem de dışsal taleplere uyum ile zorlu yaşam koşullarına başarılı bir şekilde uyum gösterme süreci olarak ele alınmaktadır. Bireylerin olumsuzluklara uyum sağlama veya onlardan kurtulma yeteneklerine dünyayı algılama ve dünya ile ilişki kurma şekilleri, sosyal destek kaynaklarının varlığı, zorluklarla başa çıkma stratejileri gibi birçok faktör katkı sağlamaktadır. Ayrıca, araştırmalar psikolojik sağlamlığın geliştirilebilir olduğunu göstermektedir (American Psychological Association, 2018). Bir başka ifadeyle, psikolojik sağlık bireyin olumsuz koşullara veya yaşadığı zorluklara rağmen kendini iyi hissetmeyi ve korumayı başarılı bir şekilde gerçekleştirme yeteneği olarak tanımlanabilir (Bogar ve Hulse Killacky, 2006; Hauser, 1999; Masten, 2001).

Psikolojik sağlık konusu son yıllarda hem uluslararası hem de ulusal alanyazında birçok araştırmada farklı değişkenlerle birlikte ele alınmaktadır. Türkçe alanyazına bakıldığında, İngilizcesi "resilience" olan kavramın psikolojik sağlık (Arslan, 2015; Kararımak, 2006), psikolojik dayanıklılık (Terzi, 2008), kendini toparlama gücü (Çıkrıkçı ve Odacı, 2020) gibi farklı kavramlarla da ele alındığı görülmektedir. Psikolojik sağlamlığı açıklayan teori birçok riskle karşı karşıya kalmasına rağmen bazı ergenlerin neden sağlık sorunları veya sosyal sorunlar geliştirmediklerine ve hatta başarılı bir şekilde geliştiğine dair bir çerçeve sağlamaktadır (Fergus ve Zimmerman 2005). Psikolojik sağlık kavramı, ergenlerin hayatlarındaki olumlu faktörlerin karşılaştıkları riskli durumların üstesinden gelmesine nasıl yardımcı olduğunu açıklamak için telafi edici ve koruyucu modelleri içermektedir. Telafi edici model risk faktörlerinin olumsuz etkisini dengeleyen "olumlu faktörlere" işaret ederken, koruyucu faktör modeli risk faktörleri ile olumsuz sonuçlar arasındaki ilişkiyi hafifleten faktörleri açıklamaktadır (Sameroff vd., 2003; Zimmerman vd., 2013).

Ergenlik dönemi, çocukluk döneminden sonra gelmesi ve yetişkinliğe geçişten önceki evre olması nedeniyle oldukça zor bir evredir. Bu dönemin getirdiği değişimler sonucu bozulan denge yetişkinliğe doğru tekrar kurulmaktadır (Yavuzer, 2013). Ergenlik döneminde bireyde meydana gelen değişimler, yaşanan stres durumuna gösterilen tepkileri ve uyum sonraki gelişim dönemlerini de etkilemektedir. Bu dönemdeki bazı ergenler karşılaştıkları olumsuzluklarla daha iyi başa çıkarken bazıları ise yetersiz kalmaktadır. Bu noktada ergenlerdeki bireysel farklılıklarının psikolojik sağlamlığa olan etkisi ortaya çıkmaktadır (Eminağaoğlu, 2006). Yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen bireyin psikolojik sağlamlığını geliştirerek yaşadığı duruma uyum sağlaması bütün gelişim dönemleri açısından önemlidir.

Psikolojik sağlık pozitif psikoloji alanında yer alan kavramlardandır. Seligman'ın pozitif psikoloji yaklaşımına göre bireyin ruh sağlığının olumlu yönde gelişim göstermesi hem olumlu sosyal ilişkiler gibi dış faktörler hem de bireyin psikolojik özellikleri gibi içsel faktörler tarafından belirlenmektedir (Seligman ve Csikszentmihalyi, 2000). Psikolojik sağlık, bireylerin olumsuz koşullara rağmen hayatta kalma ve başarı gösterme yeteneğidir (Hollister-Wagner vd., 2001). Psikolojik sağlık, dinamik bir süreç olarak risk ve travma durumlarıyla başa çıkabilme ve bu durumlara uyum sağlayabilme yetisini içermektedir (Arslan, 2015). Alanyazında psikolojik sağlamlıkla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında yapılan tanımların farklılaştığı görülmekle birlikte bu tanımlarda ortak noktalar da bulunmaktadır. Psikolojik sağlamlığın dinamik bir süreç olması, geliştirilebilmesi için olumsuz yaşam olayları ile baş etmeyi gerektirmesi, uyum sağlamayı içermesi ve koruyucu bir faktörün olması gibi ortak noktaları bulunmaktadır (Gürkan, 2006). Psikolojik sağlamlığın bireyin yaşamının tamamını kapsayan ve her durumda ortaya çıkan sürekli bir özellik olmadığı belirtilmektedir (Luthar vd., 2000). Psikolojik sağlık bazı faktörlerin etkileşimi ile oluşmaktadır. Bu faktörler; koruyucu faktörler, risk faktörleri ve yaşanan olumsuzluk durumuna rağmen olumlu sonuç almaktır. Psikolojik sağlık bu üç sürecin etkileşiminden etkilenmektedir (Garmezy, 1991). Psikolojik sağlamlığı etkileyen koruyucu faktörler, karşılaşılan bir durum sonucunda yaşanılacak zorlukların etkisini azaltarak bireyin yaşamına uyumunu kolaylaştıran faktörlerdir (Masten, 1994). Ergenlerde psikolojik sağlamlığın geliştirilmesi problemleri davranışların önlenmesi için koruyucu bir faktör olarak önemli bir yere sahiptir (Rew ve Horner, 2003).

Psikolojik sağlık çeşitli kuramcılar tarafından farklı model ve yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır. Henderson ve Milstein'in (1996) Psikolojik Sağlık Çemberi Modeli'nde psikolojik sağlık her bireyde farklılık gösteren ve zaman içerisinde değişen bir kavram olarak tanımlanmıştır. Bu model hem bireysel hem de çevresel

olarak psikolojik sağlamlığın nasıl geliştirilebileceğini ele alan bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Psikolojik sağlamlığı desteklemek için bireyin yaşamında risk faktörlerini azaltma ve koruyucu faktörleri artırma şeklinde iki temel strateji kullanılarak psikolojik sağlamlığı geliştirecek bir çevre oluşturulabileceğini ileri sürmektedir. Benard'ın (1991) Modeli ise psikolojik sağlamlığı yüksek çocuklar yetiştirmek için sağlıklı ve destekleyici ilişkilere sahip olmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu modele göre birey içsel ve dışsal kaynaklarını kullanarak yaşadığı güçlüklerle birlikte psikolojik sağlamlığını geliştirmektedir. Richardson'ın Psikolojik Sağlık Meta Kuramı psikolojik sağlamlığı birey için dinamik bir süreç olarak açıklamakta ve zorluklarla karşılaşıldığında içsel ve dışsal kaynakları kullanarak sağlık gösterebildiklerini ileri sürmektedir (Richardson vd., 1990). Wolinler'in Modeli de psikolojik sağlamlıkla ilgili başka bir modeldir. Wolin ve Wolin (1993) tarafından ortaya konulan modelde bireylerin yaşadıkları olumsuzluklar karşısında, iyileşmelerine yardımcı olan "içgörü, bağımsızlık, ilişkiler, yaratıcılık, mizah ve ahlak" şeklinde yedi önemli özellik üzerinde durulmuştur. Model bu özelliklere sahip olan bireylerin güçlü yönlerini fark ederek kullanabildiklerini ve böylece zorluklarla daha rahat başa çıkabildiklerini ileri sürmektedir. Krovetz'in (1999) Psikolojik Sağlık Kuramı'na göre aile, okul ve sosyal çevre içerisinde koruyucu faktörlerin bulunması çocukların ve gençlerin karşılaştıkları olumsuz yaşam olayları ile baş etme becerilerini geliştirmektedir. Psikolojik sağlamlığa ilişkin farklı model ve yaklaşımlar incelendiğinde koruyucu faktörlerin psikolojik sağlamlığın gelişimi için önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle ergenlerin yaşamında bireysel ve çevresel koruyucu faktörlerinin artırılmasının psikolojik sağlamlığın geliştirilmesi için kilit bir role sahip olacağı düşünülmektedir.

Bireyin riskli yaşam olaylarıyla karşılaştığında sahip olduğu koruyucu faktörlerin etkisiyle yaşamına kolaylıkla uyum sağlayabiliyor olması psikolojik sağlamlığın olumlu çıktıları olarak açıklanmaktadır (Masten, 2001). Koruyucu faktörler bireyi hem güçlendiren hem de olumsuz yaşantılarla karşılaşılması durumunda bireyin karşılaştığı zorluğun üstesinden gelmesini hızlandıran etkenlerdir (Çataloğlu, 2011; Masten, 1994; Karairmak, 2006). Bireyin zorlu olaylar sonucunda diğer bireylere göre daha iyi uyum sağlayabilmesinde koruyucu bireysel ve çevresel özelliklerin varlığı önemlidir (Gizir, 2007; Masten ve Reed, 2002). Bireyin zihinsel işlevleri, problem çözme becerisi, mizacı, empati becerisi ve yaşam doyumu düzeyi bireysel koruyucu faktörler içerisinde yer almaktadır (Gizir, 2007). Özerk olma (Benard, 1991), öz farkındalık (Masten, 1994), duygu düzenleme becerileri (Masten, 2014) gibi bireysel faktörlerin de psikolojik sağlık üzerinde etkisi olduğu belirtilmiştir. Sosyal çevre bağlamında koruyucu faktörler ise olumlu okul yaşantısı ve arkadaş ve öğretmen gibi kaynaklardan alınan sosyal desteği içermektedir (Karairmak, 2006). Psikolojik sağlamlığı yüksek olan bireylerin sosyal ve duygusal sağlamlıkları da yüksektir ve problem çözme becerileri gelişmiştir. Dolayısıyla bu kişiler karşılaştıkları olumsuz olaylar karşısında daha sağlıklı davranışlar sergilemektedirler (Masten, 2001). Alanyazın incelendiğinde psikolojik sağlık kavramının stres (Yalcin-Siedentopf, 2021), depresyon (Edward, 2005; Yang vd., 2022; Zhang vd., 2023) ve algılanan sosyal destek (Garmezy, 1991; Rutter, 1985; Yuan vd., 2018) gibi farklı faktörler ile ilişkisi üzerine çalışmalar olduğu görülmektedir.

Bireyin yaşamında koruyucu faktörlerin fazla olması psikolojik sağlamlığı arttırıcı olmakla birlikte olumsuz yaşam koşullarının fazla olması ise kişinin psikolojik sağlamlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Ebeveynin psikolojik sorunlarının olması, ebeveynlerin boşanması, ebeveyn kaybı (Gizir, 2007), bireyin yaşamında stresin olması, alkol veya madde kullanımı (Arslan ve Balkis, 2014), düşük sosyo-ekonomik düzey, doğal afetler, taciz, ailede şiddet gibi belirtilerin görülmesi risk faktörleri olarak ele alınmıştır (Werner, 1989). Sonuç olarak, bireysel ve çevresel koruyucu özelliklere sahip bireylerin risk faktörlerine sahip bireylere göre zorluklarla daha kolay başa çıkabilmeleri beklenmektedir (Masten ve Reed, 2002). Ayrıca koruyucu faktörler ile risk faktörlerinin etkileşimi bireyin psikolojik sağlamlığının gelişiminde oldukça önemlidir (Windle, 2011).

Ergenler yaşadıkları fiziksel ve psikolojik değişimlere uyum sağlamanın yanı sıra değişen sosyal ortamlarına da uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu durum ergenlerin daha fazla durumla baş etmelerini gerektirmektedir (Ateş ve Akbaş, 2012). Ergenlik döneminde risk faktörlerinin fazla olması ve yaşanan olumsuz durumlar karşısında bireyin uyumunu etkileyecek farklı değişkenlerin olması ergenlik döneminde psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılmasının önemini artırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, ergenlerde psikolojik sağlamlığı geliştirmek amacıyla uygulanan programların etkililiğini incelemek amacıyla yapılmış araştırmaları sistematik bir şekilde gözden geçirmek ve uygulanan programlara dair genel bir çerçeve oluşturmaktır. Yapılan çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Ergenlik dönemindeki bireylerin psikolojik sağlamlığını geliştirmeye yönelik programların etkililiğine bakılan çalışmalarda araştırma grupları ve desenleri nasıldır?

2. Ergenlik dönemindeki bireylerin psikolojik sağlamlığını geliştirmeye yönelik programların oturum sayıları, süreleri ve oturumların içerikleri nasıldır?

3. Ergenlik dönemindeki bireylerin psikolojik sağlamlığını geliştirmeye yönelik programlarda hangi ölçme araçları kullanılmıştır?

4. Ergenlik dönemindeki bireylerin psikolojik sağlamlığını geliştirmeye yönelik programların etkililiği nasıldır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Stratejileri

Bu çalışma, ergenlerde psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik uygulanan programları ve bu programların ergenler üzerindeki etkililiğini incelemek amacıyla yapılmış bir sistematik gözden geçirme çalışmasıdır. Çalışmada literatür taraması 2003-2024 yılları için Wiley Online Library, Science Direct, PubMed ve Ulakbim veri tabanları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Tarama Türkçe ve İngilizce olarak Mayıs - Haziran 2024 tarihleri arasında yapılmıştır. Sistematik olarak yapılan incelemeler PRISMA rehberi kullanılarak gerçekleştirilmiştir (Moher, Libertai, Tetzlaff, Altman & PRISMA Group, 2009). Türkçe alanyazın taraması “psikolojik sağlamlık”, “psikolojik dayanıklılık”, “önleme”, “program”, “müdahale”, “psiko-eğitim”, “okul temelli” ve “okul temelli program”, “eğitim” terimleri kullanılarak yapılmıştır. İngilizce alanyazın taramasında ise “resilience”, “prevention”, “program”, “intervention”, “psycho-education”, “school-based” ve “training” terimleri kullanılmıştır.

2.2. Seçim Kriterleri

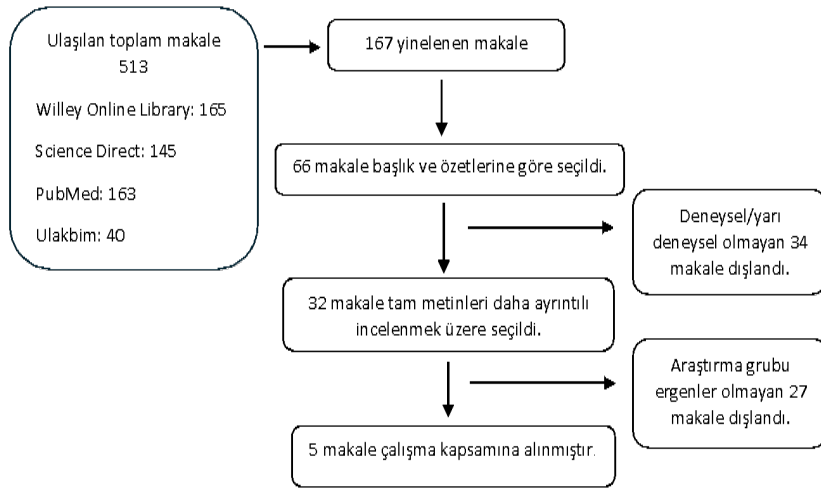
Bu çalışma kapsamında derlemeye dahil edilecek makaleler için yapılan literatür taramasındaki seçim kriterleri şunları içermektedir:

1. Psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik program uygulaması içeren araştırmalar,
2. Ergenlik dönemindeki bireylere yönelik araştırmalar,
3. Uygulanan programın içeriği konusunda bilgi içeren araştırmalar,
4. Uygulanan programın etkilerinin istatistiksel olarak test edildiği araştırmalar.

Çalışmadaki dışlama kriterleri ise şunları içermektedir:

1. Tam metnine ulaşılamayan çalışmalar,
2. Derleme çalışmaları,
3. Betimsel çalışmalar.

Literatür taraması sonucunda toplam 513 (Wiley Online Library: 165, Science Direct: 145, PubMed: 163, Ulakbim: 40) çalışmaya ulaşılmıştır. Bunlar arasından belirlenen ölçütler doğrultusunda yapılan elemeler sonucunda seçilen 5 makale detaylı incelemeye alınmıştır. Makalelerin sistematik olarak gözden geçirilmesi ve seçim aşamaları PRISMA akış şeması olarak Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. PRISMA Akış Şeması (Moher vd., 2009)

3. BULGULAR

Çalışma kapsamına 5 araştırma makalesi seçilerek detaylı inceleme yapılmıştır. Araştırmaların biri Türkiye, ikisi Çin, biri Hong Kong ve biri de Avustralya’da yapılmış çalışmalardan oluşmaktadır. Seçilen 5 araştırmanın detayları Tablo 1’de verilmiştir. Çalışmalardan elde edilen bulgular aşağıdaki başlıklar altında gruplandırılarak sunulmuştur.

3.1. Araştırma Deseni ve Araştırma Grupları

İncelenen araştırmalar 2019-2024 yılları arasındadır. Araştırma grupları yapılan çalışmalardaki programlara göre farklılaşmakla birlikte araştırma grupları 13-18 yaş aralığındaki ergenleri kapsamaktadır. Ele alınan makaleler araştırma desenine göre incelendiğinde dört araştırmada (Chung vd., 2021; Koçhan ve Aypay, 2024; Moore vd., 2021; Yuan, 2021) deney ve kontrol grupları bulunurken, bir araştırmada (Huang vd., 2019) ise sadece deney grubu bulunmaktadır. Ayrıca araştırmaların tamamında (Chung vd., 2021; Huang vd., 2019; Koçhan ve Aypay, 2024; Moore vd., 2021; Yuan, 2021) ön test-son test ölçümlerinin, üç araştırmada (Chung vd., 2021; Koçhan ve Aypay, 2024; Moore vd., 2021) ise ilaveten izleme ölçümünün yapılmış olduğu görülmektedir. Bir araştırmada (Chung vd., 2021) uygulamadan 3 ve 6 ay sonra izleme yapılırken, bir araştırmada (Koçhan ve Aypay, 2024) uygulamadan 2 ay sonra, bir araştırmada ise (Moore vd., 2021) 12 hafta sonra izleme çalışması yapılmıştır.

Tablo 1. Seçilen Araştırmaların Özellikleri

Yazar, Yılı, Yer	Araştırma Deseni ve Araştırma Grubu	Uygulanan Programın Süresi ve Uzunluğu	Uygulanan Programın İçeriği	Kullanılan Ölçme Araçları	Sonuç ve Yorum
Huang vd., (2019) Çin	* Tek grup ön test-son test deneysel desen kullanılmıştır. * n = 51 * Yaş ortalaması: 16.5	* Bilinçli Farkındalık ve Yaşam Becerileri Eğitimi” her biri ortalama 50 dakika süren 8 oturum şeklinde uygulanmıştır.	* Bilinçli Farkındalık ve Yaşam Becerileri Eğitimi: Nefes egzersizleri, duyu farkındalığı, duyu yönetimi, karar verme, minnettarlık ifadesi, hedef belirleme ve atılganlık konularını ele alan bir program uygulanmıştır.	* Psikolojik Sağlamlık Ölçeği- 14 Maddelik Formu (RS-14) (Wagnild, 2009) Çince Versiyonu (Pritzker ve Minter, 2014)	* Uygulanan program sonrasında katılımcıların psikolojik sağlamlık düzeylerinde anlamlı düzeyde bir artış olduğu tespit edilmiştir.
Moore vd., (2021) Avustralya	* Kontrol gruplu ön test-son test deneysel desen kullanılmıştır. * 12-14 yaş grubu * n = 283 * Deneysel grubu: 142 * Kontrol grubu: 141 * Yaş ortalaması: 12.76	* Dövüş sanatları temelli program 10 hafta boyunca haftada bir kez uygulanmıştır. Her bir uygulama 50-60 dakika sürecek şekilde gerçekleştirilmiştir.	*Dövüş Sanatları Temelli Program: Saygı, amaç belirleme, benlik kavramı, öz saygı, cesaret, psikolojik sağlamlık, zorbalık, akran baskısı, öz bakımı, başkalarını önemseme, değerler, iyimserlik ve umut konularını ele alan bir program uygulanmıştır.	* Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği – 28 Maddelik Formu (CYRM) (Ungar ve Liebenberg, 2011)	* Dövüş sanatları eğitimine katılan deney grubundaki öğrencilerin stres ve zorluklarla başa çıkma becerilerinde kontrol grubundakilerle göre belirgin gelişmeler tespit edilmiştir. İzleme çalışmasında da bu gelişmenin korunduğu belirlenmiştir.
Yuan, (2021) Çin	* Kontrol gruplu ön test-son test deneysel desen kullanılmıştır. * n = 174 * Deneysel grubu: 84 (Yaş ortalaması: 13.25) * Kontrol grubu: 90 (Yaş ortalaması: 13.50)	* “Bilinçli Farkındalık Eğitimi” 6 ay süreyle uygulanmış ve bu süreçte dört ayrı ölçüm yapılmıştır. Altı ay boyunca (24 Hafta) katılımcılara her gün yaklaşık 15 dakika süren farkındalık eğitimi kaydı dinletilmiştir.	* Bilinçli Farkındalık Eğitimi: Tüm katılımcılara 6 ay boyunca her gün ortalama 15 dakikalık bir bilinçli farkındalık eğitimi kaydı dinletilmiştir. Her eğitim görevi, öğrencilerin günlük eğitimlerini denetlemek için öğretmen tarafından bir ev ödevi yazılımı aracılığıyla öğrencilere gönderilmiştir. Katılımcıların ödevlerini tamamlamaları için sisteme giriş yapmaları gerekmektedir. Arka arkaya iki hafta boyunca haftada en az bir eğitim görevini kaçırarak katılımcılar gruptan çıkarılmıştır.	* Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği (Connor ve Davidson, 2003) Çince Versiyonu (Yu ve Zhang, 2007).	* Bilinçli farkındalık eğitimine katılan deney grubunun psikolojik sağlamlık düzeylerinde anlamlı düzeyde artış olduğu tespit edilmiştir.

Chung vd., (2021) Hong Kong	<p>* Kontrol gruplu ön test-son test deneysel desen kullanılmıştır.</p> <p>* n = 228</p> <p>* 12-16 yaş grubu</p> <p>* Deneysel grubu: 115 (Yaş ortalaması: 12.9)</p> <p>* Kontrol grubu: 113 (Yaş ortalaması: 13.1)</p>	<p>* "Maceraya Dayalı Eğitim Programı" 2 günlük bir yaz kampı olarak uygulanmıştır.</p> <p>* Kamp birinci gün 09.00-21.00,</p> <p>ikinci gün 09.00-17.30 saatleri arasında yapılmıştır.</p>	<p>* Maceraya Dayalı Eğitim Programı: Problem çözme becerilerini geliştirme, iş birliği becerilerini geliştirme, başarı duygusunu geliştirme, özgüven ve üstesinden gelme becerilerini geliştirme ve iletişim becerilerini geliştirme gibi hedeflere yönelik etkinlikler içeren bir kamp programı uygulanmıştır.</p>	<p>* Psikolojik Sağlamlık Ölçeği (RS-14) (Wagnild, 2009) Çince Versiyonu (Chung vd., 2020)</p>	<p>* Uygulanan eğitim programından hem 3 ay hem de 6 ay sonra yapılan ölçümlerde deney grubundaki katılımcıların psikolojik sağlamlık düzeylerinin kontrol grubundaki katılımcılara göre anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu belirlenmiştir.</p>
Koçhan ve Aypay, (2024) Türkiye	<p>* Deneysel ve kontrol gruplu ön test-son test ölçümlü 3x4 karışık desen kullanılmıştır.</p> <p>* n = 54</p> <p>* 13-14 yaş grubu</p> <p>* Deneysel grubu: 18</p> <p>* Plasebo grubu: 18</p> <p>* Kontrol grubu: 18</p>	<p>* "Psikolojik Sağlamlık Psiko-Eğitim Programı" her biri 60-70 dakika süren 8 oturum şeklinde uygulanmıştır.</p>	<p>* Psikolojik Sağlamlık Psiko-Eğitim Programı: Öz saygıyı artırma, öz yeterliği artırma, stresle baş etme, problem çözme, bireysel sorumluluk alma ve ileriye dönük amaç belirleme konularını ele alan bir psiko-eğitim programı uygulanmıştır.</p>	<p>* Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği 12 Maddelik Formu (Liebenberg vd., 2013) Türkçe Versiyonu (Arslan, 2015)</p>	<p>* Psiko-eğitim programından sonra deney, plasebo ve kontrol grubunun psikolojik sağlamlık son test puanları arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Bu fark 2 ay ve 6 ay sonra yapılan izleme ölçümlerinde korunmuştur. Buna göre, Psikolojik Sağlamlık Psiko-Eğitim Programının deney grubundaki katılımcıların psikolojik sağlamlık düzeylerinin artmasında etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.</p>

3.2. Psikolojik Sağlamlığı Geliştirme Programlarının Oturum Sayıları, Süreleri ve İçerikleri

Bu çalışma çerçevesinde ele alınan araştırmalar kapsamında etkililiği incelenen programların oturum sayıları ve süreleri değişiklik göstermektedir. Chung ve diğerleri (2021) tarafından yapılan araştırma kapsamındaki Maceraya Dayalı Eğitim Programı'nın 2 günlük yoğun bir program şeklinde uygulandığı görülmektedir. Bu program kapsamında ilk gün 12 saatlik, ikinci gün 8,5 saatlik bir zaman diliminde çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Bilinçli Farkındalık ve Yaşam Becerileri Eğitimi'nin (Huang vd., 2019) 10 günlük bir zaman diliminde her biri ortalama 50 dakika süren 8 oturum şeklinde yürütüldüğü görülmüştür. Dövüş Sanatları Temelli Programı'nın etkileri incelendiği çalışmada (Moore vd., 2021) ise program 10 hafta boyunca haftada bir kez 50-60 dakika sürecek şekilde uygulanmıştır. Psikolojik Sağlamlık Psiko-Eğitim Programı'nın uygulandığı çalışmada (Koçhan ve Aypay, 2024) ise oturum süresi 60-70 dakika arasındadır. Bilinçli Farkındalık Eğitimi'nin uygulandığı çalışmada da (Yuan, 2021) deney grubuna altı ay (24 hafta) boyunca her gün 15 dakikalık bir kayıt dinletilmiştir.

Bu derleme kapsamında değerlendirmeye alınan çalışmalar çerçevesinde uygulanan programların içerikleri incelendiğinde elde edilen veriler şu şekildedir: Koçhan ve Alpay'ın (2024) çalışmasında deney grubundaki öğrencilere "kişinin öz saygısını artırma, öz yeterliği artırma, stresle başa çıkma, problem çözme, bireysel sorumlulukları üstlenme ve ileriye yönelik amaç belirleme" konularını içeren Psikolojik Sağlamlık Psiko-Eğitim Programı uygulanmıştır. Huang ve diğerlerinin (2019) çalışmasında uygulanan Bilinçli Farkındalık ile Yaşam Becerileri Eğitim Programı; farkındalık temelli bilişsel ve davranışsal müdahaleler ile yaşam becerileri eğitimi ve kişisel gelişimi destekleme başlıklarından oluşmaktadır. Program kapsamında nefes egzersizleri, duygu farkındalığı, duygu yönetimi, karar verme, minnettarlık ifadesi, hedef belirleme ve atılganlık konuları ele alınmıştır. Moore ve diğerlerinin (2021) çalışmasında Dövüş Sanatları Temelli Program uygulanmıştır. Programda saygı, amaç belirleme, benlik kavramı, öz saygı, cesaret, psikolojik sağlamlık, zorbalık, akran baskısı, öz bakım, başkalarını önemseme, değerler, iyimserlik ve umut konuları ele alınmıştır. Yuan'ın (2021) çalışmasında program kapsamında tüm katılımcılara 6 ay boyunca her gün ortalama 15 dakikalık bir bilinçli farkındalık eğitimi kaydı dinletilmiştir. Uygulanan program kapsamında her eğitim görevi, öğrencilerin günlük eğitimlerini denetlemek için öğretmen tarafından bir ev ödevi yazılımı aracılığıyla öğrencilere gönderilmiştir. Katılımcılara her gece ev ödevlerini tamamlamaları için kayıt gönderilmiştir. Arka arkaya iki hafta boyunca haftada en az bir eğitim görevini kaçırarak katılımcılar gruptan çıkartılmıştır. Chung ve diğerleri (2021) ise Maceraya Dayalı Eğitim Programı çerçevesinde deney grubuna 2 günlük yaz kampı uygulanmıştır. Katılımcıların problem çözme becerilerini, iş birliği becerilerini, başarı duygularını, öz güvenlerini ve öz saygılarını, zorlukların üstesinden gelme becerilerini ve iletişim becerilerini geliştirme gibi amaçlarla maceraya dayalı etkinliklerden oluşan bir yaz kampı yapılmıştır. Program eğitici faaliyetlerle birlikte ergenlerde psikolojik sağlamlığı ve öz saygıyı artırmayı ve depresif semptomları azaltmayı amaçlayan bir yaz kampı programıdır.

3.3. Araştırmalarda Kullanılan Ölçme Araçları

İncelenen araştırmalarda kullanılan ölçme araçları Tablo 1'de verilmiştir. İncelenen iki çalışmada (Chung vd., 2021; Huang vd., 2019) Wagnild (2009) tarafından geliştirilen 14 maddelik Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin (RS-14) psikometrik özelliklerinin farklı araştırmacılar tarafından incelendiği Çince versiyonları (Chung vd., 2021; Pritzker ve Minter, 2014) kullanılmıştır. Koçhan ve Aypay'ın (2024) araştırmasında Liebenberg ve diğerlerinin (2013) geliştirdiği 12 maddelik Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin Türkçe versiyonu (Arslan, 2015) kullanılmıştır. Yuan'ın (2021) çalışmasında ise Connor ve Davidson'ın (2003) geliştirdiği 25 maddelik Connor-Davidson Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin Çince Versiyonu (Yu ve Zhang, 2007) kullanılmıştır. Moore ve diğerlerinin (2021) çalışmasında da Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin 28 Maddelik Formu (CYRM) (Ungar ve Liebenberg, 2011) kullanılmıştır.

3.4. Psikolojik Sağlamlığı Geliştirme Programlarının Etkililiği

Bu araştırma çerçevesinde incelenen çalışmalarda uygulanan programların ergenlerde psikolojik sağlamlığı artırmada anlamlı düzeyde etkili oldukları belirlenmiştir. Koçhan ve Aypay (2024) tarafından gerçekleştirilen araştırmada Wilcoxon İşaretili Sıralar testi ile deney grubunun Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlamlık Ölçeği ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir ($z = -3.72, p < 0.05$). Sıra toplamlarına göre oluşan fark puanlarının son test puanları lehine olduğu belirlenmiştir. Elde edilen farkın etki büyüklüğü r etki değeri ile

0.87 olarak hesaplanmış ve bu farkın büyük bir etkiye işaret ettiği sonucuna ulaşılmıştır (Field, 2009). Wilcoxon işaretli sıralar testi ile deney grubunun son test ile izleme testi puan ortalamaları arasında bir fark olmadığı da belirlenmiştir. Ayrıca Kruskal-Wallis H testi ile deney, kontrol ve plasebo gruplarının son test puanları arasında bir fark olduğu belirlenmiştir ($\chi^2 = 35.923$, $p < 0.017$). Bu anlamlı farkın hangi ikili gruplar arasında olduğunu tespit etmek için Mann Whitney U testi kullanılmıştır. Gruplar arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark olduğu bulunmuştur. Bulunan farkın etki büyüklüğü (η^2) 0.68 olarak hesaplanmıştır. Bu değer büyük bir etkiye işaret etmektedir (Cohen, 1992).

Chung ve diğerleri (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmada yapılan uygulama sonrasında, varyans analizi (ANOVA) ile deney grubunun Psikolojik Sağlık Ölçeği puan ortalamasının kontrol grubundan anlamlı düzeyde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Hem sadece gruplar dikkate alındığında ($F = 8.1$, $p < 0.01$, kısmi $\eta^2 = 0.05$) hem de sadece ölçümler dikkate alındığında ($F = 10.03$, $p < 0.001$, kısmi $\eta^2 = 0.09$) Psikolojik Sağlık Ölçeği puan ortalamalarının farklılaştığı belirlenmiştir. Deneysel işlem sonucunu gösteren grup ve ölçüm etkileşimi sonuçları da ölçümler değiştikçe Psikolojik Sağlık Ölçeği puanlarında deney ve kontrol gruplarında farklılık olduğunu göstermektedir ($F = 8.6$, $p < 0.001$, kısmi $\eta^2 = 0.07$). Belirlenen farkların etki büyüklükleri (η^2) orta düzeyde bir etkiye işaret etmektedir (Cohen, 1992). Ayrıca programın bitiminden 3 ve 6 ay sonra yapılan ölçümlerin karşılaştırılmasıyla elde edilen sonuçlar, deney ve kontrol gruplarının Psikolojik Sağlık Ölçeği'nden aldıkları puanlar arasında hem 3 ay sonra ($t = -3.4$, $p < 0.001$, kısmi $\eta^2 = 0.06$) hem de 6 ay sonra ($t = -3.7$, $p = 0.001$, kısmi $\eta^2 = 0.05$) anlamlı bir fark olduğunu göstermiştir. Belirlenen farkların etki büyüklükleri incelendiğinde, ortaya çıkan anlamlı farkın orta düzeyde olduğu söylenebilir (Cohen, 1992).

Huang ve diğerlerinin (2019) çalışmasında Bilinçli Farkındalık ile Yaşam Becerileri Eğitimine katılan deney grubundaki ergenlerin program öncesinde ve sonrasında Psikolojik Sağlık Ölçeği-14 Maddelik Formundan (RS-14) aldıkları puanlar bağımlı örneklem için t testi ile analiz edilmiştir. Deney grubunun Psikolojik Sağlık Ölçeği-14 Maddelik Formu (RS-14) ön test ve son test puanları arasında anlamlı düzeyde bir fark tespit edilmiştir ($t = 4.31$, $p < 0.001$). Huang ve diğerlerinin (2019) çalışmasında belirlenen farkın etki büyüklüğü verilme de bu araştırma kapsamında farkın etki büyüklüğü $\eta^2 = 0.27$ olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan değer büyük (geniş) düzeyde bir etkiye işaret etmektedir (Cohen, 1992).

Yuan'ın (2021) çalışmasında Bilinçli Farkındalık Eğitimine katılan deney grubu ile eğitim almayan kontrol gruplarının Connor-Davidson Psikolojik Sağlık Ölçeği ön test ve son test puanları arasındaki fark varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Deney ile kontrol gruplarının puan ortalamalarında zamana ($F = 395.35$, $p < 0.001$) ve gruba göre ($F = 734.34$, $p < 0.001$) anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Deney ve kontrol gruplarının program öncesinde, programın 2. ayında, programın 4. ayında ve program bitiminde Connor-Davidson Psikolojik Sağlık Ölçeği'nden aldıkları puanların zamana bağlı olarak değişimini belirlemek amacıyla deney ve kontrol grupları için ayrı ayrı bağımlı örneklem için t-testi yapılmıştır. Deney grubunun ön test ve 2. ay ölçümleri arasında ($t = 24.72$, $p < 0.001$, \bar{X} : 0.64, SD: 0.25), 2. ay ve 4. ay ölçümleri arasında ($t = 88.89$, $p < 0.001$, \bar{X} : 0.26, SD: 0.03) ve 4. ay ile 6. ay ölçümleri arasında ($t = 60.51$, $p < 0.001$, \bar{X} : 0.62, SD: 0.10) hep son test puanları lehine anlamlı bir artış olduğu belirlenmiştir. Yuan'ın (2021) çalışmasında belirlenen farkın etki büyüklüğü verilme de bu çalışma kapsamında farkın etki büyüklüğü ön test ve 2. ay ölçümleri arasındaki fark için $\eta^2 = 0.88$, 2. ay ve 4. ay ölçümleri arasındaki fark için $\eta^2 = 0.99$ ve 4. ay ile 6. ay ölçümleri arasındaki fark için $\eta^2 = 0.98$ olduğu olarak hesaplanmıştır. Bu değerler büyük (geniş) düzeyde bir etkiyi ifade etmektedir (Cohen, 1992).

Moore ve diğerlerinin (2021) çalışmasında Dövüş Sanatları Temelli Programa katılan deney grubu ile kontrol grubunun Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlık Ölçeği'nden program öncesinde ve sonrasında aldıkları puanlar arasındaki fark varyans analizi (ANOVA) ile incelenmiştir. Deney grubu ile kontrol grubunun ön test puanları arasında anlamlı bir fark bulunmazken, son test puanlarında deney grubu lehine anlamlı bir fark tespit edilmiştir [$F(1, 240) = 31.96$, $p = 0.000$, $\eta^2 = 0.12$]. Ayrıca deney grubunun kendi içinde ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir fark olduğu [$F(1, 123) = 7.34$, $p = 0.008$, $\eta^2 = 0.06$] belirlenmiştir. Buna karşın, son test ile izleme testi puanları arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır [$F(1, 123) = 3.92$, $p = 0.05$, $\eta^2 = 0.03$]. Belirlenen farkların etki büyüklükleri ($\eta^2 = 0.12$; 0.06) ortaya çıkan farkın orta düzeyde olduğunu göstermektedir (Cohen, 1992).

4. TARTIŞMA, SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, ergenlerde psikolojik sağlamlığı geliştirmek amacıyla uygulanan programların etkililiğini inceleyen araştırmaları sistematik bir şekilde gözden geçirmek ve uygulanan programlara dair genel bir çerçeve oluşturmaktır. Bu derleme çalışması kapsamında ele alınan araştırmalar çerçevesinde etkililiği incelenen psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik tüm programların psikolojik sağlamlığı arttırmada etkili olduğu, etki büyüklüklerinin (η^2) orta veya geniş düzeyde olduğu belirlenmiştir. İncelenen araştırmaların üçünde (Chung vd., 2021; Koçhan ve Aypay, 2024; Moore vd., 2021) izleme çalışmalarının yapıldığı, dört araştırmada (Chung vd., 2021; Koçhan ve Aypay, 2024; Moore vd., 2021; Yuan, 2021) ise kontrol grubunun bulunduğu görülmüştür. İzleme çalışması yapılması ve kontrol grubunun bulunması uygulanan programların etkililiğine ilişkin bulguların güvenilirliğini arttırmaktadır. Ayrıca incelenen araştırmalardan sadece birinde (Koçhan ve Aypay, 2024) plasebo grubuna yer verilmiştir. Araştırmalarda plasebo gruplarının kullanılması araştırma kapsamında yapılan uygulamanın temel etkisinin karıştırıcı değişkenlerden bağımsız olarak ortaya konulmasını sağlamaktadır (Heppner vd., 2008). Bu nedenle gelecekte yapılacak çalışmalarda plasebo gruplarının eklenmesinin etkililiği incelenen programın etki düzeyini daha iyi bir şekilde değerlendirmeye olanak sağlayacağına inanılmaktadır. Ayrıca izleme çalışmaları ile uygulanan programın etkisinin kalıcılığına dair bulguların ortaya konulmasının oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik uygulanan programların içerikleri farklılaşmaktadır. İncelenen iki araştırmada (Huang vd., 2019; Yuan, 2021) bilinçli farkındalık temelli program uygulanmıştır. Alanyazında bilinçli farkındalık ile psikolojik sağlık arasında pozitif ilişkiyi gösteren birçok araştırma bulunmaktadır (Guo vd., 2023; Okan vd., 2020; Wang vd., 2022). Örneğin, Wang ve Kong (2020) tarafından yapılan araştırmada lise öğrencilerinin bilinçli farkındalık düzeyleri artış gösterdikçe psikolojik sağlık düzeylerinde de artış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benevene ve diğerleri (2020) bilinçli farkındalık uygulamaları yapan kişilerin, zorluklarla karşılaştıklarında olumlu düşünme ve olumlu bir bakış açısını koruma gibi iyimser başa çıkma stratejilerini kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmektedirler. Bilinçli farkındalığın artmasıyla ortaya çıkan bu olumlu etkilerin psikolojik sağlamlığı artırdığı düşünülmektedir. Denkova ve diğerleri (2020) tarafından yapılan karşılaştırmalı bir deneysel araştırma kapsamında da bilinçli farkındalık eğitiminin psikolojik sağlamlığı arttırmada gevşeme egzersizlerine dayalı eğitimden çok daha etkili olduğu belirlenmiştir.

Derleme kapsamında incelenen araştırmalardan birinde dövüş sanatları temelli program (Moore vd., 2021), bir araştırmada ise maceraya dayalı bir kamp programı (Chung vd., 2021) uygulanmıştır. İncelenen araştırmalar kapsamında uygulanan programlar incelendiğinde bilinçli farkındalık egzersizleri, kamp aktiviteleri veya dövüş sanatı gibi bedensel etkinlikleri içeren çalışmaların psikolojik sağlamlık üzerinde pozitif bir etki sağladığı sonucuna ulaşılabılır. Alanyazında Demir ve Çiftçi (2020) tarafından yapılan bir çalışmada Covid-19 pandemi döneminde egzersiz yapan lise öğrencilerinin psikolojik sağlamlıklarının egzersiz yapmayan öğrencilere kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla egzersiz veya fiziksel aktivite temelli programların psikolojik sağlamlığı olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Ayrıca bu derleme çerçevesinde incelenen bir araştırmada (Koçhan ve Aypay, 2024) uygulanan program kapsamında ergenlerde öz saygı ve öz yeterliği geliştirme, stresle başa çıkma ve problem çözme gibi amaçlara yönelik çalışmalar yapılarak ergenlerde psikolojik sağlamlığın gelişmesinin sağlandığı görülmüştür. Alanyazında da öz saygı, öz yeterlik ve problem çözme becerilerinin psikolojik sağlamlık ile pozitif yönde ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Dumont ve Provost, 1999; Karataş ve Savi Çakar, 2011; Keye ve Pidgeon, 2013). Dolayısıyla ergenlerin kendilerine ilişkin pozitif duygu ve düşüncelerini ve becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmaların psikolojik sağlamlığı geliştirmede etkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Ergenlik dönemi, karşılaşılabilecek risk faktörleri açısından önemli bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde psikolojik sağlamlığın geliştirilmesi risk faktörlerine karşı koruyucu bir rol oynayacaktır. Psikolojik sağlamlık ergenlik döneminde bu kadar önemli iken ulaşılan deneysel çalışmaların sınırlı olduğu düşünülmektedir. Psikolojik sağlamlık için koruyucu faktörler, risk faktörlerine karşı olumsuz etkiyi azaltabilir. Psikolojik sağlamlık için bireysel, çevresel ve ailevi faktörler koruyucu niteliktedir (Garmezy, 1991). Ebeveyn-çocuk arasında destekleyici bir ilişkinin varlığı çocuğun gelişimi açısından önemli bir faktördür (Masten ve Barnes 2018). İncelenen araştırmalarda aile faktörünün uygulanan programlara dahil edilmediği görülmektedir. Sıcak aile ilişkilerinin varlığı, ergenin aile ilişkilerini olumlu algılaması ve yaşadığı problemler karşısında destek görebileceğini bilmesi

psikolojik sağlamlığı olumlu yönde etkilemektedir(Masten ve Coasworth, 1998). Dolayısıyla ergenlerde psikolojik sağlamlığı geliştirmeye yönelik okul temelli programlara ebeveyn-çocuk ilişkilerini geliştirmeye ilişkin çalışmaların dahil edilmesiyle bu programların daha etkili olacağı düşünülmektedir. Her bireyin kişisel özellikleri ve yaşam deneyimleriyle birlikte içerisinde bulunduğu kültürel ortam farklılaşmaktadır. Bu nedenle, ergenlerin psikolojik sağlamlığını artırmaya yönelik programların bireysel ve kültürel farklılıklar dikkate alınacak şekilde tasarlanması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- American Psychological Association (APA) (2018). *APA Dictionary of Psychology*. Available online at: <https://dictionary.apa.org/resilience> (accessed August 4, 2024).
- Arslan, G. (2015). "Çocuk ve Genç Psikolojik Sağlık Ölçeğinin (ÇGPSÖ-12) Psikometrik Özellikleri: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması", *Ege Eğitim Dergisi*, 16(1), 1-12. <https://doi.org/10.12984/eed.23397>
- Arslan, G. (2015). "Ergenlerde Psikolojik Sağlık: Bireysel Koruyucu Faktörlerin Rolü", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(44), 73-82.
- Arslan, G. ve Balkis, M. (2014). "Ergenlikte Görülen Problem Davranışlar ve Aile Sorunları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası Eğitim Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 11-23. <https://doi.org/10.33710/sduijes.223840>
- Ateş, F. B. ve Akbaş, T. (2012). "Ergenlerde Görülen Kural Dışı Davranışların Aile İşlevselliği ve Yaşam Kalitesi Açısından İncelenmesi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 337-352.
- Benard, B. (1991). *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School, and Community*, Northwest Regional Educational Laboratory, Portland, OR.
- Benevene, P., De Stasio, S. ve Fiorilli, C. (2020). "Editorial: Well-Being of School Teachers in Their Work Environment", *Frontiers in Psychology*, 11, 1239. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01239>
- Bogar, C. B. ve Hulse Killackey, D. (2006). "Resiliency Determinants and Resiliency Processes among Female Adult Survivors of Childhood Sexual Abuse", *Journal of Counseling & Development*, 84(3), 318-327. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2006.tb00411.x>
- Chung, J. O. K., Lam, K. K. W., Ho, E. K. Y., Cheung, A. T., Ho, L. K., Xei, V. W., Gibson, F. ve Li, W. H. C. (2020). "Psychometric Evaluation of the Traditional Chinese Version of the Resilience Scale-14 and Assessment of Resilience in Hong Kong Adolescents", *Health and Quality of Life Outcomes*, 18(1), 33-39. <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01285-4>
- Chung, J. O. K., Li, W. H. C., Ho, K. Y., Lam, K. K. W., Cheung, A. T., Ho, L. L. K., Lin, J. J. ve Lopez, V. (2021). "Adventure-Based Training to Enhance Resilience and Reduce Depressive Symptoms Among Juveniles: A Randomized Controlled Trial", *Research in Nursing & Health*, 44(3), 438-448. <https://doi.org/10.1002/nur.22127>
- Cohen, J. (1992). "A Power Primer", *Psychological Bulletin*, 112(1), 155-159. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.112.1.155>
- Connor, K. M. ve Davidson, J. R. (2003). "Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)", *Depression and Anxiety*, 18(2), 76-82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>
- Çataloğlu, B. (2011). *Madde Kullanan ve Kullanmayan Ergenlerin Psikolojik Sağlık ve Aile İşlevleri Açısından Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Çıkrıkçı, N. ve Odacı, H. (2020). "Ön-Ergenler İçin Kendini Toparlama Gücü Ölçeği: İlk Psikometrik Bulgular", *Ekev Akademi Dergisi*, 0(82), 263 - 280.
- Demir, A. ve Çifçi, F. (2020). "Covid-19 Pandemi Sürecinde Egzersizsiz Lise Öğrencilerinin Psikolojik Sağlık Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi", *Sportmetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 18 (3), 169-179. <https://doi.org/10.33689/sportmetre.739918>
- Denkova, E., Zanesco, A. P., Rogers, S. L. ve Jha, A. P. (2020). "Is Resilience Trainable? An Initial Study Comparing Mindfulness and Relaxation Training in Firefighters", *Psychiatry Research*, 285, 112794. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112794>

- Dumont, M. ve Provost, M. A. (1999). "Resilience in Adolescents: Protective Role of Social Support, Coping Strategies, Self-Esteem, and Social Activities on Experience of Stress and Depression", *Journal of Youth and Adolescence*, 28(3), 343–363. <https://doi.org/10.1023/A:1021637011732>
- Edward, K. L. (2005). "Resilience: A Protector from Depression", *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 11(4), 241-243.
- Eminağaoğlu, N. (2006). *Güç Koşullarda Yaşayan Sokak Çocuklarında Dayanıklılık (Sağlamlık)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi.
- Fergus, S. ve Zimmerman, M. A. (2005). "Adolescent Resilience: A Framework for Understanding Healthy Development in the Face of Risk", *Annual Review of Public Health*, 26, 399–419. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.26.021304.144357>
- Field, A. (2009) *Discovering Statistics Using SPSS*, 3rd Edition, Sage Publications Ltd., London.
- Garnezy, N. (1991). "Resiliency and Vulnerability to Adverse Developmental Outcomes Associated With Poverty", *American Behavioral Scientist*, 34 (4), 416–430. <https://doi.org/10.1177/0002764291034004003>
- Gizir, C. (2007). "Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler Üzerine Bir Derleme Çalışması", *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(28), 113-128.
- Guo, T., Jiang, D., Kuang, J., Hou, M., Gao, Y., Herold, F., Taylor, A., Huang, Y. ve Chen, Y. (2023). "Mindfulness Group Intervention Improved Self-Compassion and Resilience of Children From Single-Parent Families in Tibetan Areas", *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 51, 101743. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2023.101743>
- Gürkan, U. (2006). *Grupla Psikolojik Danışmanın Üniversite Öğrencilerinin Yılmazlık Düzeyine Etkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Henderson, N. ve Milstein, M. M. (1996). *Resiliency in Schools: Making it Happen for Students and Educators*, Corwin Press, Thousand Oaks, California.
- Hauser, S. T. (1999). "Understanding Resilient Outcomes: Adolescent Lives Across Time and Generations", *Journal of Research on Adolescence*, 9(1), 1-24. https://doi.org/10.1207/s15327795jra0901_1
- Heppner, P. P., Wampold, B. E. ve Kivlighan, D. M. (2008). *Psikolojik Danışmada Araştırma Yöntemleri*, (Çev. Ed: D. M. Siyez), Mentis Yayınları, Ankara.
- Hollister-Wagner, G., Foshee, V. ve Jackson, C. (2001). "Adolescent Aggression: Models of Resilience", *Journal of Applied Social Psychology*, 31(3), 445-466. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2001.tb02050.x>
- Huang, C.C., Chen, Y., Greene, L., Cheung, S. ve Wei, Y. (2019). "Resilience and Emotional and Behavioral Problems of Adolescents in China: Effects of a Short-Term and Intensive Mindfulness and Life Skills Training", *Children and Youth Services Review*, 100, 291–297. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.03.015>
- Kararımak, Ö. (2006). "Psikolojik Sağlamlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler", *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(26), 129-142. <https://doi.org/10.17066/pdrd.22262>
- Karataş, Z. ve Savi Çakar, F. (2011). "Self-Esteem and Hopelessness, and Resiliency: An Exploratory Study of Adolescents in Turkey", *International Education Studies*, 4, 84-91. <https://doi.org/10.5539/ies.v4n4p84>
- Keye, M. D. ve Pidgeon, A. M. (2013). "An Investigation of the Relationship between Resilience, Mindfulness, and Academic Self-Efficacy", *Open Journal of Sciences*, 1(6), 1-4. <https://doi.org/10.4236/jss.2013.16001>
- Koçhan, K. ve Aypay, A., (2024). "The Effect of the Resilience Psycho-Education Program on 8th-grade Students' Resilience, School Burnout, and School Attachment Levels", *Children and Youth Services Review*, 156. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2023.107229>
- Krovetz, M. L. (1999). *Fostering Resiliency: Expecting All Students to Use Their Minds and Hearts Well*. Corwin Press, Thousand Oaks, CA.
- Liebenberg, L., Ungar, M. ve LeBlanc, J. C. (2013). "The CYRM-12: A Brief Measure of Resilience", *Canadian Journal of Public Health*, 104(2), 131–135. <https://doi.org/10.1007/BF03405676>
- Luthar, S. S., Cicchetti, D. ve Becker, B. (2000). "The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work", *Child Development*, 71(3), 543- 562.

- Masten, A. S. (1994). "Resilience in Individual Development: Successful Adaptation Despite Risk and Adversity", *Educational Resilience in Inner-City America: Challenges and Prospects*, (Ed: M. C. Wang ve E. W. Gordon), Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Masten, A. S. ve Coatsworth, J. D. (1998). "The Development of Competence in Favorable and Unfavorable Environments: Lessons From Research on Successful Children", *American Psychologist*, 53(2), 205–220. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.2.205>
- Masten, A. S. (2001). "Ordinary Magic: Resilience Processes in Development", *American Psychologist*, 56(3), 227–238. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>
- Masten A. S. (2014). "Global Perspectives on Resilience in Children and Youth", *Child Development*, 85(1), 6–20. <https://doi.org/10.1111/cdev.12205>
- Masten, A. S. ve Reed, M. G. (2002). "Resilience in Development", *The Handbook of Positive Psychology*, (Ed: C.R. Snyder ve S. J. Lopez), Oxford University Press, New York.
- Masten, A. S. ve Barnes, A. J. (2018). "Resilience in Children: Developmental Perspectives", *Children (Basel, Switzerland)*, 5(7), 98. <https://doi.org/10.3390/children5070098>
- Moher, D., Libertai, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G. ve PRISMA Group. (2009). "Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement", *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264–269. <http://dx.doi.org/10.7326/0003-4819-151-4-200908180-00135>
- Moore, B., Woodcock, S. ve Dudley, D. (2021). "Well-Being Warriors: A Randomized Controlled Trial Examining the Effects of Martial Arts Training on Secondary Students' Resilience", *The British Journal of Educational Psychology*, 91(4), 1369–1394. <https://doi.org/10.1111/bjep.12422>
- Okan, N., Yılmaztürk, M. ve Kürüm, B. (2020). "Bilinçli Farkındalık ve Psikolojik Sağlık Arasındaki İlişkide Temel Empati Becerilerinin Aracı Rol Etkisinin İncelenmesi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 319-335. <https://doi.org/10.21733/ibad.735391>
- Pritzker, S. ve Minter, A. (2014). "Measuring Adolescent Resilience: An Examination of the Cross-Ethnic Validity of the RS-14", *Children and Youth Services Review*, 44, 328–333. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.06.022>.
- Rew, L. ve Horner, S. D. (2003). "Personal Strengths of Homeless Adolescents Living in a High-Risk Environment", *Advances in Nursing Science*, 26(2), 90–101. <https://doi.org/10.1097/00012272-200304000-00002>
- Rutter, M. (1985). "Resilience in the Face of Adversity: Protective Factors and Resistance to Psychiatric Disorder", *British Journal of Psychiatry*, 147, 598–611.
- Richardson, G. E., Neiger, B., Jensen, S. ve Kumpfer K. (1990). "The Resiliency Model", *Health Education*, 21, 33-39.
- Rutter, M. (1985). "Resilience in the Face of Adversity. Protective Factors and Resistance to Psychiatric Disorder", *The British Journal of Psychiatry: The Journal of Mental Science*, 147, 598–611. <https://doi.org/10.1192/bjp.147.6.598>
- Sameroff, A., Gutman, L. M. ve Peck, S. C. (2003). "Adaptation Among Youth Facing Multiple Risks: Prospective Research Findings", *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities* (Ed: S. S. Luthar), Cambridge University Press, New York.
- Seligman, M. E. P. ve Csikszentmihalyi, M. (2000). "Positive Psychology: An Introduction", *American Psychologist*, 55(1), 5–14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>
- Terzi, Ş. (2008). "Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılıkları ve Algıladıkları Sosyal Destek Arasındaki İlişki", *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(29), 1-11. <https://doi.org/10.17066/pdrd.34849>
- Ungar, M. ve Liebenberg, L. (2011). "Assessing Resilience Across Cultures Using Mixed Methods: Construction of the Child and Youth Resilience Measure", *Journal of Mixed Methods Research*, 5(2), 126–149. <https://doi.org/10.1177/1558689811400607>
- Wagnild, G. (2009). "The Resilience Scale User's Guide for the US English Version of the Resilience Scale and the 14-Item Resilience Scale (RS-14)", The Resilience Center, USA.

- Wang, K. ve Kong, F. (2020). "Linking Trait Mindfulness to Life Satisfaction in Adolescents: The Mediating Role of Resilience and Self-Esteem", *Child Indicators Research*, 13, 321-335. <https://doi.org/10.1007/s12187-019-09698-4>
- Wang, Y., Zheng, Z., Duan, X., Li, M. ve Li, Y. (2022). "The Relationship between Mindfulness and Social Adaptation Among Migrant Children in China: The Sequential Mediating Effect of Self-Esteem and Resilience", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(23), 16241. <https://doi.org/10.3390/ijerph192316241>
- Werner, E. E. (1989). "High-Risk Children in Young Adulthood: A Longitudinal Study From Birth to 32 Years", *American Journal of Orthopsychiatry*, 59(1), 72–81. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1989.tb01636.x>
- Windle, G. (2011). "What is Resilience? A Review and Concept Analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, 21(2), 152–169. <https://doi.org/10.1017/S0959259810000420>
- Wolin, S. ve Wolin, S. (1993). *The Resilient Self: How Survivors of Troubled Families rise above adversity*. Villard Books, New York.
- Yalcin-Siedentopf, N., Pichler, T., Welte, A. S., Hoertnagl, C. M., Klasen, C. C., Kemmler, G., Siedentopf, C. M. ve Hofer, A. (2021). "Sex Matters: Stress Perception and the Relevance of Resilience and Perceived Social Support in Emerging Adults", *Archives of Women's Mental Health*, 24(3), 403–411. <https://doi.org/10.1007/s00737-020-01076-2>
- Yang, Y., Ma, X., Kelifa, M. O., Li, X., Chen, Z. ve Wang, P. (2022). "The Relationship between Childhood Abuse and Depression among Adolescents: The Mediating Role of School Connectedness and Psychological Resilience", *Child Abuse & Neglect*, 131, 105760. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2022.105760>
- Yavuzer, H. (2013). *Ergenlik Dönemi: Çocuk Psikolojisi*. Remzi Kitabevi.
- Yu, X. ve Zhang, J. (2007). "Factor Analysis and Psychometric Evaluation of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) with Chinese People", *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 35(1), 19–30. <https://doi.org/10.2224/sbp.2007.35.1.19>
- Yuan, Y. (2021). "Mindfulness Training on the Resilience of Adolescents Under the COVID-19 Epidemic: A Latent Growth Curve Analysis", *Personality and Individual Differences*, 172, 110560. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110560>
- Yuan, G., Xu, W., Liu, Z. ve An, Y. (2018). "Resilience, Posttraumatic Stress Symptoms, and Posttraumatic Growth in Chinese Adolescents After a Tornado: The Role of Mediation Through Perceived Social Support", *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 206(2), 130–135. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000778>
- Zhang, B., Zhang, W., Sun, L., Jiang, C., Zhou, Y. ve He, K. (2023). "Relationship between Alexithymia, Loneliness, Resilience and Non-Suicidal Self-Injury in Adolescents with Depression: A Multi-Center Study", *BMC Psychiatry*, 23(1), 445. <https://doi.org/10.1186/s12888-023-04938-y>
- Zimmerman, M. A., Stoddard, S. A., Eisman, A. B., Caldwell, C. H., Aiyer, S. M. ve Miller, A. (2013). "Adolescent Resilience: Promotive Factors that Inform Prevention. *Child Development Perspectives*, 7(4), 215–220. <https://doi.org/10.1111/cdep.12042>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.06.2024 ✓Accepted/Kabul: 17.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1494113

Research Article/Araştırma Makalesi

Ergün, Ü. R. (2024). "Türkiye'de Çelik Üretimi, Hurda Malzeme İthalatı ve Karbon Emisyonları Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Zaman Serileri Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 313-338.

TÜRKİYE'DE ÇELİK ÜRETİMİ, HURDA MALZEME İTHALATI VE KARBON EMİSYONLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ: YAPISAL KIRILMALI ZAMAN SERİLERİ ANALİZİ

Ümit Remzi ERGÜN*

Öz

Bu çalışmada, küresel iklim krizi uyum tedbirleri ve çevresel regülasyonlar açısından uluslararası politik ve ticarî otoritelerin gündeminde yer alan demir çelik endüstrisi için çelik üretimi, demirli atık ve hurda ithalatı ile karbon emisyonları arasındaki ilişki Türkiye özelinde 1983-2023 dönemi kapsamında araştırılmıştır. Çalışmada sırasıyla KPSS -1992 durağanlık sınaması, LS-2004 tek yapısal kırılmalı birim kök testi, Gregory-Hansen (1996) kırılmalı eşbütünleşme testi, Hacker-Hatemi-J (2006) simetrik nedensellik ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testlerinden faydalanılmıştır. Simetrik nedensellik sonuçlarına göre demirli atık ve hurda malzeme ithalatından çelik üretimine doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte asimetrik nedensellik testi sonuçları da karbon emisyonlarının negatif şoklarından demirli atık ve hurda ithalatının pozitif şoklarına doğru ve ham çelik üretiminin negatif şoklarından demirli atık ve hurda ithalatının negatif şoklarına doğru tek yönlü nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin demir çelik endüstrisinde yatırım ve ticaret politikaları ile endüstriyel gruplarını ve portföyünü iklim krizi etkilerine göre yeniden değerlendirmeye alması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Demir çelik, Hurda, Karbon emisyonları, Simetrik asimetrik nedensellik.*

TÜRKİYE'S STEEL PRODUCTION, SCRAP RAW MATERIAL IMPORTS AND CARBON EMISSIONS NEXUS: A STRUCTURAL BREAK TIME SERIES ANALYSIS

Abstract

In this study, the relationship between steel production, scrap imports, and carbon emissions in Türkiye was investigated for the period of 1983-2023. The study employed the KPSS-1992 stationarity test, the LS-2004 unit root test with a single structural break, the Gregory-Hansen (1996) cointegration test with a structural break, the Hacker-Hatemi J (2006) symmetric causality test, and the Hatemi J (2012) asymmetric causality test. According to the results of symmetric causality, a strong causal relationship was found from scrap material imports to steel production. Additionally, the results of the asymmetric causality test indicate one-way causality from negative shocks in carbon emissions to positive shocks in scrap imports, and from negative shocks in crude steel production to negative shocks in scrap imports. It is recommended that Türkiye reassess its investment and trade policies in the steel industry, as well as its industrial groups and portfolio, in light of the climate crisis.

Keywords: *Iron and Steel, Scrap, Carbon emissions, Symmetric asymmetric causality.*

*MSc., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ÇANAKKALE.
e-posta: umit.r.ergun@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8967-1892>)

1. GİRİŞ

Kişisel ve endüstriyel faaliyetlerin her kıtada büyük ekosistemlerin doğal bütünlüğüne zarar vermesi bu ekosistemlere bağımlı toplumların güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bu tehdit konusundaki en endişe verici durumun çevresel eğilimlerin küresel olması ve tüm insanlık ile endüstrileri kapsamı içerisine alması olduğu ifade edilmektedir (Brown, 1998; Roseland, 2000). Sürdürülebilir kalkınmanın insanların ve kuruluşların farklı dünya görüşleri tarafından şekillendirilen teoriye sahip olması sorunların nasıl formüle edileceği ve politikaların nasıl belirleneceği konusunda kabul edilebilir büyüklükte bir etkiye sahiptir (Giddings vd., 2002). Bununla birlikte çevresel konuların gerçek bir sürdürülebilir kalkınmayı tanımlamak ve uygulamak için sinerjik ve tutarlı biçimde birçok aktör tarafından değerlendirme kriteri olarak öne sürüldüğü görülmektedir (Ianos vd., 2009). Bu kriterin çevre, toplum ve ürün üçlüsünü etkilediği ifade edilmektedir. Demir çelik ile çevre arasındaki bağlantı esasen bir malzeme olarak demir çeliğin sürdürülebilirliğine odaklanmakta, üretim ve kullanım açısından önemine atıfta bulunmakta ve toplum-çevre-malzeme üçlüsüne değer katmaktadır (Birat, 2020). Demir çelik endüstrisi ve karbon ilişkilerini inceleyen ampirik çalışmalar genellikle iki başlık altında sınıflandırılmaktadır. Birinci grupta yer alan çalışmalar belirli bir dönemde uluslararası karşılaştırmalara odaklanırken ikinci grupta yer alan çalışmalar ise belirli bir bölgede zaman içerisinde gözlemlenen değişimlere odaklanmaktadır (Oda ve Akimoto, 2022). Bu çalışma, ikinci grupta yer alan çalışmalara bir örnek olarak Türkiye özelinde çelik üretimi, karbon emisyonları ve demirli atık ve hurda malzeme ithalatı ilişkisini incelemeye almaktadır. Çalışma, belirli bir bölge olarak Türkiye’de zaman içerisinde gözlemlenen değişimlere odaklanırken küresel gelişmelerin etkilerini de demir çelik sektörünün uluslararası yapısını ve özellikle son dönemde sektörün birlikte anıldığı faktörler arasında sayılan sürdürülebilir kalkınma, çevresel regülasyonlar, üretim yöntemleri gibi faktörleri de göz önüne almaktadır. Küresel ölçekte sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleşebilmesinin çevre, kaynak ve ekonomi arasındaki ilişkiye bağlı olması çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu nedenle hali hazırda ülke ekonomilerinin lokomotif gücü veya temeli olarak nitelendirilen demir çelik sektörünün odak noktası haline geldiği değerlendirilmektedir. Çevresel etkiler, bu etkilerle mücadelede uygulanan çevresel regülasyonlar, kaynak ve malzeme akışları ile iktisadî faydalar arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması öncelikli bir ihtiyaç olarak ele alınmaktadır. Son on yılda inşaat, altyapı ve ulaştırma endüstrilerinde yaşanan gelişmeler nedeniyle çeliğe olan talebin artış gösterdiği görülmektedir. Dünyanın çelik tüketiminin 2050 yılına kadar yaklaşık 2500 milyon ton artacağı öngörülmektedir (Sahoo vd., 2019; Andersson vd., 2013). Çelik endüstrisi, küresel fosil yakıt kullanımından kaynaklanan doğrudan emisyonların %7-9'unu üretmektedir (World Steel Association, 2018). Endüstriler içerisinde demir çelik sektörü, tüm endüstriyel sektörlerin (kimyasallar ve petrokimyasallardan sonra) ikinci en büyük enerji tüketimine sahip endüstrisi olup, 2012’de toplam endüstriyel enerji kullanımının %22’sini ve endüstriyel doğrudan karbon emisyonlarının %31’ini oluşturmaktadır (International Energy Agency). Çeliğin birincil üretiminde enerji verimliliğinin iyileştirilmesinin yanı sıra çelik hurdasının geri dönüşümünün teşvik edilmesi, karbon emisyonlarını azaltmak ve çelik endüstrisini dairesel ekonomiye doğru yönlendirmek için önemli bir rol oynamaktadır. Uluslararası ticarete dünya ülkeleri arasında demirli atık ve hurda malzeme ithalatında ilk sırada bulunan Türkiye aynı zamanda başlıca çelik ihracatçıları ve üreticileri arasında da sayılmaktadır. Bu sonucun Türkiye’de demir çelik sanayisinin gelişiminin Avrupa örneğinde olduğu gibi doğrudan savaş ekonomisinin etkisiyle değil Türkiye’nin ekonomik kalkınmasının hedefine sanayileşmeyi koymasıyla ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Demir çelik sektörü, demir cevherinin artırılıp ham demir elde edilmesinden başlayarak bu demirin çeliğe dönüştürülmesini ve çelikten sıcak ve soğuk şekillendirme yöntemleri ile çubuk, profil, levha vb. ürünlerin üretimini kapsamaktadır (Tezeren, 1990: 3). Demir çelik sektörü diğer sektörlerle karşılaştırıldığında oldukça ayrıcalık gösteren bir sanayi kolu olarak değerlendirilmektedir. Sanayi kolları arasında gerek ileriye gerekse de geriye doğru bağlantı katsayısının yüksekliği, bu sektörün ülke ekonomisindeki hayatî önemine işaret etmektedir. Kalkınma ile demir çelik tüketimi arasındaki ilişki gelişmiş ya da gelişmekte olan tüm ülkelerin demir çelik endüstrisini kurup geliştirme arzuları için önemli bir nedendir (Tan, 1983). Bu anlamda sektörün ülkeler açısından ekonomik ve yapısal olarak önem arz ettiği değerlendirilmektedir. Sektörün genel anlamda yapısal özellikleri geniş üretim zinciri, yoğun teknoloji kullanımı, yüksek sermaye, sürdürülebilirlik, işgücü sahasının genişliği, küresel ticaret ve stratejik önem olarak ifade edilmektedir. Demir çelik sektörünün ekonomik özelliklerini ise yüksek arz talep dengesi, fiyat volatilitésinin bulunması, yatırım yoğunluğu, küresel rekabet ve çevresel etkiler olarak genellemek mümkündür (Tezeren, 1990; Glais, 1995; Wu, 2019; Erol ve Türkmen, 2020). Çevresel etkilerin ve sürdürülebilirlik politikalarının sektörün hem yapısal hem de ekonomik özellikleri arasında yer alması çalışmanın değişken ve yöntem seçiminde etkili olmuştur. Çalışmada Türkiye’de demir çelik üretiminin yapısına uygun olarak oluşturulan model ile incelemeye alınan dönem 1983-2023 olarak belirlenmiştir. 24 Ocak Kararları ile ihracata yönelik sanayileşme stratejileri doğrultusunda ivme kazanan Türkiye ekonomisinde dış ticaret rejiminin liberalleştirilmesi 1983 yılından sonra artan bir hızla sürdürülmüştür (Saçık, 2009). Bu anlamda 1983 yılı askerî rejim sonrası Türkiye’nin liberalleşme ve

yeni dünya düzenine entegre olması açısından önemli adımların uygulamaya alındığı dönemin başlangıcına karşılık gelmektedir (Eştürk, 2006).

Çelik üretim süreçleri enerji, kaynak ve emisyon yoğun olmasına rağmen farklı üretim rotaları, ürün karışımları ve süreçler nedeniyle ülkeden ülkeye önemli farklılıklar göstermektedir (Xylia, 2018). Türkiye'nin demir çelik üretiminin %28,4'ü demir cevherinden üretim yapan entegre tesislerde, %71,6'sı ise hurda malzemedan üretim yapan elektrikli veya indüksiyon ocaklı tesislerde gerçekleştirilmektedir (World Steel Association, 2024). Bu bilgiden hareketle Türkiye'nin üretim yapısının hurda malzeme ağırlıklı tesislerde gerçekleştiği ifade edilmektedir. Paulik ve diğerleri (2013), yirmi birinci yüzyılın sonunu çelik hurda çağı olarak isimlendirmektedir. Bununla birlikte Avrupa Çelik Birliği (EUROFER)'nin çelik hurdasının kritik hammaddeler listesine dahil edilmesi girişimleri Türkiye'deki üreticileri tedirgin etmektedir. Hali hazırda hurda arzında yaşanan problemlerin de etkisiyle demir çelik endüstrisine ait ihracat ve hurda ithalatı pazarlarının aynı çevresel ve sosyal standartlara sahip olmamasının konunun önemini pekiştirdiği ifade edilmektedir. Bu durumdan hareketle bu çalışma, Türkiye'de çelik üretimi, hurda malzeme ithalatı ve karbon emisyonları arasındaki ilişki ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çelik endüstrisinde hurda geri dönüşümü karbon emisyonlarını azaltarak yeşil teknoloji geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır (Sahoo vd., 2019). Sanayide sürdürülebilir uygulamalara yönelik son çağrılar, endüstriyel malzeme ve enerji kullanımındaki değişiklikler, malzeme ve enerji kaynaklarının bulunabilirliği ve kalitesi ile emisyonlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır (Ruth, 1995). Bu ihtiyaç, dünyanın başlıca çelik üreticileri arasında yer alan Türkiye gibi hammadde ithalatında dışa bağımlı, hurda malzemedan ağırlıklı üretim yapısına sahip, iklim krizi tedbirlerine uyum gösterme politikalarını benimseyen ülkeler için daha da önemli hale gelmektedir. Hurda malzeme ithalatı, karbon emisyonları ve çelik üretimi ilişkisinin Türkiye'de Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın projeksiyonu ile uyumlu olduğu da görülmektedir. Bu konuya Sanayi Genel Müdürlüğü firmaların, korozyon, karbon emisyonu gibi rekabet öncesi alanlarda Ar-Ge projeleri geliştirebilmelerinin ve Türkiye'deki sektörün hammadde, enerji ve çevre gibi ortak sorunlarının çözümünde beraber çalışılabilecekleri bir ortamın oluşturulmasının sektörün sürdürülebilir rekabetçiliği açısından önem taşıdığını belirterek değinmiştir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022). Bu bağlamda çalışmanın Türkiye özelinde hurda malzeme ithalatı, çelik üretimi ve karbon emisyonlarına ilişkin sorunları formülize etmesi ve ulusal politika önerilerini desteklemesi hedeflenmektedir. Bu çalışmanın öncelikli amacı, Türkiye özelinde ve ülkenin üretim yapısına uygun biçimde çelik üretimini karbon emisyonlarını da dikkate alarak uzun dönemli etkileşimleri ve nedensellikleri ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda hurda hammadde ithalatının çelik üretimi ile ilişkisini ortaya çıkarmak, karbon emisyonlarının belirleyiciliğini belirtmek ve sektörü politik, çevresel ve ekonomik açıdan değerlendirmek ise çalışmanın diğer amaçları arasında sayılmaktadır. Çalışmanın, Türkiye'de çelik üretimi ve hammadde ithalatının sürdürülebilirliği açısından politika ve strateji önerileri geliştirmesi ve çelik endüstrisinde belirlenen projeksiyonları desteklemesi açısından literatüre katkı sunması beklenmektedir.

Çalışmada yöntem olarak zaman serileri analizlerinden faydalanılmıştır. Zaman serileri analizleri, serilerin zaman içerisindeki değişimlerini anlamak, tahminde bulunmak, karar süreçlerini desteklemek veya stratejik planlama ve politika çıkarımlarına ulaşmak için tercih edilmektedir. Yapısal kırılmalı zaman serileri ise zaman serisi serilerindeki yapısal değişiklikleri ve kırılmaları belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Yapısal kırılmaların veya değişim noktalarının analiz kökeni kalite kontrolünden gelmektedir (Page, 1954; Aue ve Horváth, 2012). Yapısal kırılmalı analizler veri aykırılıklarını tespit etme ve politika değişikliklerinin etkilerini kavrama açısından önem arz etmektedir. Çalışmada değişkenler arası ilişkileri anlamak ve ilişkilerin doğasını belirlemek adına simetrik ve asimetric nedensellik testlerinden faydalanılmıştır. Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından literatüre kazandırılan simetrik nedensellik testi serilerin farklı derecelerde durağan olmalarına izin vermektedir. Bu testte kullanılacak kritik değerlerin veri setinin durumuna uygun olarak bootstrap ile belirlenmesi yöntemin avantajı olarak ifade edilmektedir. Gecikme sayısının haricen girilmesi zayıflık olarak görüldüğünden Hacker ve Hatemi-J (2012) testinde bu zayıflık giderilmiştir (Göçer ve Bulut, 2015). Çalışmada, değişkenler arası nedensellik ilişkilerinde bir değişkenin diğerini etkilerken bu etkinin yönünün ve büyüklüğünün değişebileceği ihtimali göz önüne alınarak asimetric nedensellik testleri de uygulanmıştır. Nedensellik testlerinde pozitif değişimlerin nedensellik etkilerinin negatif değişimler ile aynı kabul edilmesi Hatemi-J (2012) tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda asimetric nedensellik testlerinde ilk önce hata terimleri sonrasında ise değişkenler pozitif ve negatif şoklara ayrılmaktadır (Yıldırım, 2015). Çalışmada kullanılan değişkenler arasında hurda malzeme ithalatı ve karbon emisyonları arasında asimetric ilişki beklentisi nedeniyle asimetric nedensellik testleri tercih edilmiştir. Bu çalışmanın organizasyon yapısı şu şekildedir: Takip eden bölümde çelik üretimi, hurda malzeme ithalatı ve karbon emisyonları kavramları Türkiye özelinde açıklanmıştır. Çalışmanın literatür araştırması başlığı altında demir çelik sektörünü hurda malzeme ithalatı, sürdürülebilirlik, karbon emisyonu gibi başlıklarda incelemeye alan teorik ve

ampirik çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde veri seti ve uygulamaya alınan modele ilişkin açıklayıcı bilgiler notasyon gösterimleriyle desteklenecek şekilde sunulmuştur. Dördüncü bölümde analiz sonuçlarından elde edilen bulgular literatür ile desteklenerek tartışılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise politika önerileri ve gelecek çalışmalara ilişkin görüşlere yer verilmiştir.

2. TÜRKİYE'DE ÇELİK ÜRETİMİ, HURDA MALZEME İTHALATI VE KARBON EMİSYONLARI

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yıllarında sınırlı kaynaklar zorlanarak “*bir karış fazla şimendifer*” politikasını esas almış ve ülkede “*demir ağlarla örmek*” gururunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Akçakaya, 2022: 58). Bu politika sayesinde vatanın bütün bölgelerinin birbirine çelik raylarla bağlanması plânlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin çelik üretim kronolojisinde sanayi tarihçelerinin ilk üretimin Kırıkkale'de mi yoksa Karabük'te mi yapıldığı konusunda ihtilafta oldukları görülmektedir. Esasen, Türkiye'de çelik üretimi ilk olarak Kırıkkale'de konuşlu bulunan askerî tesislerde gerçekleştirilmiştir. Ancak o dönemde Kırıkkale tesislerinin askerî tesis olma özelliğinden ve Kırıkkale'de üretilen rayların kalitesine güvenilmediğinden dış sipariş alınmasına tereddütlü yaklaşmıştır. Bu nedenle Kırıkkale tesislerinde üretilen raylar kalite değerlendirmesi amacıyla İsviçre'ye gönderilerek sınanmış ve standartların oldukça üzerinde sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçların etkisiyle dış sipariş alımı gerçekleştirilmiştir (Tekeli, 2009: 3). Daha sonra Türkiye'nin sanayileşme programını ve hedefini özetleyen “*üç beyazlar-üç karalar*” sloganı un, şeker ve pamuk ile kömür, demir ve petrolün halkla buluşturulmasına vurgu yapmıştır. Nihayetinde “*fabrikalar kuran fabrika*” unvanına sahip Karabük Demir Çelik Fabrikaları'nda 9 Eylül 1939'da faaliyete geçen birinci yüksek fırından ilk demir 10 Eylül 1939'da alınmıştır (Cebecik, 2017: 50). Bu konuda çalışmada Türkiye'de üretilen demir ve çeliğin uluslararasılaşmadan önce kalitesinin ortaya çıkarılmasında Kırıkkale tesislerinin ve modern anlamda bir endüstri üretimi olarak da Karabük tesislerinin önemi dikkate alınarak tarihsel süreç içerisinde kronolojik başlangıç için ayırım yapılmasından imtina edilmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye'de çelik üretimi ivmelenerek gelişimini sürdürmüştür.

Günümüzde çelik üretimi ana girdi olarak demir cevheri kullanan yüksek fırın (YF) ve bazik oksijen fırını (BOF) ile üretim yapan entegre tesisler ve ana girdi olarak hurda metal kullanan elektrik ark ocaklı (EAF) veya indüksiyon ocaklı (IF) tesislerde gerçekleştirilmektedir (Avinal vd., 2019: 19). Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren özel sektöre ait elektrik ark ocaklı tesisler faaliyete geçmeye başlamıştır (Yaşar, 2009: 50). Türkiye'de 2021 yılı itibarıyla, demir cevherinden üretim yapan üç adet entegre BOF'lu tesis, hurdadan üretim yapan yirmi altı adet EAF'li ve 11 adet IF'li tesis olmak üzere toplamda kırk adet çelik üretim tesisi faaliyet göstermektedir (Sanayi Genel Müdürlüğü, 2022: 20). Türkiye'de çelik üretim süreçlerinin proseslere göre dağılımı, üretim ve dış ticaret sıralamaları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Türkiye'de Ham Çelik Üretimi ve Dış Ticareti Özet Göstergeleri 2013-2022

Yıl	Üretim	Sıra	Oksijen	Elektrik	İhracat	Miktar	İthalat	Miktar
2013	34.7	8	%28,7	%71,3	9785707	17.3	18677999	14.5
2014	34.0	8	%30,2	%68,2	9118083	16.2	17765157	13.4
2015	31.5	9	%35,0	%65,0	6556742	15.0	14775094	18.6
2016	33.2	8	%34,1	%65,9	6187046	15.3	12575455	17.0
2017	37.5	8	%30,8	%69,2	8230403	16.6	16761929	15.8
2018	37.3	8	%30,9	%69,1	11546435	19.9	18401452	14.0
2019	33.7	8	%32,2	%67,8	10020302	19.7	15049697	12.4
2020	35.8	7	%30,8	%69,2	8803211	18.5	15102954	12.5
2021	40.4	7	%28,4	%71,6	17075722	22.1	27617950	16.2
2022	35.1	8	%28,5	%71,5	14628379	18.0	28366867	17.4

Kaynak: Dünya Çelik Birliği ve ITC Trade Map'ten alınan bilgilerle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'de yer alan üretim ve miktar değerleri milyon ton, ihracat ve ithalat değerleri ise bin ABD doları cinsinden birimlere karşılık gelmektedir. Tablo 1 incelendiğinde Türkiye'nin 2013-2022 döneminde ürettiği 353,2 milyon tonluk ham çeliğin yaklaşık %30,9'u oksijenli tesislerde %69,1'i ise elektrikli üretim prosesi içeren tesislerde üretilmiş olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin dünya ham çelik üretiminde başlıca çelik üreten ülkeler arasında 7-8'inci sıralarda yer aldığı görülmektedir. Tablo 1'de yer alan dış ticaret verileri incelendiğinde ise Armonize Sistem Nomanklatürü'ne göre hazırlanan değerler dikkate alındığında 70.00 kodlu demir ve çelik ürün grubunda Türkiye'nin dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. Türkiye, demir çelik sektöründe hammadde olarak kullandığı demir cevherinin %60'ını, taşkömürünün %90'ını ve hurda malzemenin %70'ini

ithalat yoluyla karşılamaktadır. Ayrıca ülkemizde üretilen yassı ürünlerin yaklaşık %50'si de ithal edilmektedir. Bu durumlar sektörün dış ticaret açığı vermesine neden olmaktadır (Sanayi Genel Müdürlüğü, 2021: 23). Bu bölüme kadar aktarılan bilgilerden hareketle Türkiye çelik üretim süreçlerinde entegre tesislerin sadece demir cevheri kullandığı veya EAF/IF'li tesisler dışında hurda malzeme kullanılmadığı çıkarsaması yapmak hatalı bir değerlendirmeye sebebiyet verecektir. Demir cevherinden çelik üretim sürecinde kömür, toz cevher, demir cevheri, kok, ferro alaşımlar gibi girdilere ek olarak hurda malzemeler de üretim süreçlerine girdi olarak dâhil edilmektedir (Avinal, 2019: 20). Bu nedenle hurda malzeme ihtiyacının ve ithalatının üretim dağılımı yaklaşık %30'a %70 olarak değişen Türkiye için önem arz ettiği değerlendirilmektedir.

Türkiye kamuoyunda hurda malzeme ithalatının Türkiye'nin dış ticaretinde 'en büyük kara delik' olarak nitelendirilmesine eleştiri getiren Yayan (2014), hurda ithalatının ekonomiye yük olmadığını ifade etmiştir. Yayan (2014), Türkiye Çelik Üreticileri Derneği 2013 verileriyle örneklediği açıklamasında, 2013 yılında Türkiye'de çelik sektörü ithal ve iç piyasadan topladığı 30,4 milyon ton hurda tüketimi gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Aynı yıl Türkiye'nin hurda ithalatı 7,5 milyar dolar ödediği buna karşılık çelik ürünleri ihracatından 15,8 milyar dolar gelir elde ettiği ve iç piyasaya da aynı tutarda çelik ürünleri teslim edildiği ifade edilmektedir. Yayan (2014)'a göre hurda ithalatındaki değer cinsinden bir birimlik gerilemenin ihracat düşüşü ve ithalat artışı yoluyla dış ticaret üzerindeki yaklaşık iki birimlik değer kaybına neden olması konunun en büyük kara delik olarak ifade edilmesi açısından hatalı bir değerlendirmedir. Bu görüş çalışmada desteklenmektedir. Bu anlamda yurt dışından ithal edilen hurda malzemenin tamamının kullanılması ve sektörün rekabet gücü ile üretim yapısına katkısı göz önüne alındığında hurda malzeme ithalatının endüstrinin ekonomik gelişmesine katkıda bulunduğu değerlendirilmektedir.

Başlıca İthalatçılar (Dünya)				Başlıca İhracatçılar (Türkiye)			
Ülkeler	2020	2021	2022	Ülkeler	2020	2021	2022
Türkiye	6240632	11126300	9719324	ABD	1205353	1739010	1909737
Hindistan	2709015	3978243	6129476	Hollanda	891386	1426029	1022525
Belçika	1844789	3398700	3340102	Belçika	477204	744678	699365
G. Kore	1465986	2751786	2764195	Birleşik K.	636378	1021230	909625
İtalya	1535002	3222549	2633601	Danimarka	244109	408849	498021

Kaynak: ITC Trade Map, <https://www.trademap.org/Index.aspx>

Tablo 2'de 72.04 demirli atık ve hurdalar ürün grubuna ait ithalat değerleri yer almaktadır. Türkiye'nin hurda malzeme ithal eden ülkeler sıralamasında ilk sırada yer aldığı ve Türkiye'yi ikinci sırada dünya başlıca çelik üreten ülkeler sıralamasında da ikinci sırada yer alan Hindistan'ın takip ettiği görülmektedir. Tablo 2'ye göre Türkiye'nin demirli atık ve hurda ithal ettiği ilk beş ülke ABD, Hollanda, Belçika, Birleşik Krallık ve Danimarka olarak sıralanmaktadır. ITC Trade Map (2024) verilerine göre 2021 yılında 72.04 ürün kodunda dünya toplam demirli atık ve hurda malzeme ithalatı 56,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ithalatın yaklaşık %20'lik kısmını 24,9 milyon ton ile sadece Türkiye gerçekleştirmiştir. Elde edilen veriler değerlendirildiğinde hurda malzeme ithalatının Türkiye'nin çelik üretimi için hayati bir önem taşıdığı değerlendirilmektedir.

2022 yılında enerji maliyetlerindeki artışa ek olarak Avrupa'nın çevresel regülasyonların etkisinde kalarak ticarî mülâhazalar ile hurda ihracatını sınırlama girişimleri Türkiye demir çelik endüstrisi için üretimin sekteye uğrayabileceği nedeniyle endişeye sebep olmuştur (TÇÜD, 2022). ABD ve Avrupa Birliği'nin Dünya Ticaret Örgütü'nün kararına rağmen koruma tedbirlerine ısrar etmeleri Avrupa Demir Çelik Sanayileri Konfederasyonu'nun (EUROFER) hurda ithalatını engellemek için her yola başvurması, Atık Sevkiyat Yönetmeliği ve çevresel regülasyonları gerekçe göstererek gerçekleştirdiği engelleme girişimleri sonrasında hurdanın kritik hammaddeler listesine eklenmesini talep etmesi serbest ticaret ilkeleri üzerinde ve sektörde yaşanan bu tür endişelerin daha da derinleşmesine neden olmuştur (TÇÜD, 2023). Buna karşın OECD ülkelerinin hurda ihracatı konusunda sınırlamaya tabi tutulmaması konusunda Avrupa Komisyonu ENVI komitesinin kararı henüz nihai bir karar olmasa da olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (TÇÜD, 2022c). Bu bağlamda çelik endüstrisinde yeşil dönüşüm kapsamında hurdaya yönelik talebin, özellikle dünyanın ikinci büyük çelik üreticisi Hindistan'ın da dâhil olmasıyla artması ve EUROFER'in hurda malzemenin kritik hammaddeler listesine eklenmesi talebi gibi nedenlerle hurda malzeme ithalatı sektör için dikkate alınması gereken bir konu olarak değerlendirilmektedir.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS), 1994 yılında tehlikeli boyutlara ulaşan sera gazı emisyonlarının küresel iklim sistemi üzerindeki olumsuz etkilerinin bertaraf edilebilmesi veya belirli bir düzeyde durdurulabilmesi amacıyla iş birliğine gidilmesini önermektedir (Dağdemir, 2015: 52). BMİDÇS bu amacını ülkelerin kalkınma önceliklerini ve münferit koşullarını dikkate alarak “ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ve göreceli kabiliyetler,” özelliğine dayandırmaktadır (İklim Değişikliği Başkanlığı, 2024). Avrupa Komisyonu tarafından 2019 yılında kabul edilen Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) yeni ekonomik büyüme stratejisi olarak nitelendirilmektedir. Bu stratejinin gerçekleştirilmesindeki öncelikli görevlerden biri de demir çelik endüstrisine yüklenmiştir (Smol vd., 2020). Çelik üretimi, tüm küresel karbon emisyonlarının yaklaşık %8’ini oluşturmaktadır. Demir cevheri kullanan birincil çelik üretimi yöntemi, esas olarak fosil bazlı indirgeyicilerin ve yakıtların kullanımından kaynaklı olarak bu oranın %80’lik kısmına karşılık gelmektedir (Raabe, 2024). Wang ve diğerleri (2021) küresel çelik endüstrisinin iki yönlü bir zorlukla karşı karşıya kaldığını ifade etmektedirler. Bu zorluklar, artan dünya nüfusunun taleplerini karşılamak ve aynı zamanda sınırlı bir zaman dilimi içerisinde üretim süreçlerini karbondan arındırmak olarak sayılmaktadır. Bu nedenle, çelik endüstrisinin karbondan arındırılmasının, sadece endüstrinin çabalarına değil, kamu otoriteleri ve çelik kullanıcılarıyla ortak faaliyetlerine bağlı olduğu değerlendirilmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 06.10.2021 tarihinde Paris İklim Anlaşması’nın yürürlüğe alınmasını sağlayan yasayı kabul etmiş ve karbon hedeflerini açıklayarak 2053 yılında sıfır karbon taahhüdünde bulunmuştur (Sanayi Genel Müdürlüğü, 2022: 42). Ancak küresel çapta üretimin %80’ini gerçekleştiren Avrupa Birliği, ABD, Çin ve Japonya’nın iklim krizi ile uyumlu kalkınma yolunu izlemeleri nedeniyle global, iktisadî, ticarî, finansal ve siyasi ilişkilerde oyunun kurallarını değiştirebilecekleri değerlendirilmektedir. Bu yeni kalkınma yolunun maliyeti dikkate alındığında kural değiştirici ülkeler ile siyasi ve ticarî anlamda ilişkili bulunan ülkelerin de etkilenmesi kaçınılmaz olarak ifade edilmektedir (Ecer vd., 2021: 134). Ülkelerin karşılıklı ilişkilerini belirleyecek olan bu durumla ilgili düzenlemelerin başında sınırda karbon mekanizması gelmektedir. Avrupa Birliği başta olmak üzere birçok ülke döngüsel ekonomi ve sınırda karbon mekanizmaları ile ilişkisinin bulunduğu ülkeleri kendisi gibi yeşil dönüşüme teşvik etmektedir. Bu teşvik edilişin Türkiye üzerinde de maliyet etkisinin bulunabileceği göz ardı edilmemelidir (Aşıcı, 2020). Bir tedbir niteliğinde uygulamaya alınan Emisyon Ticaret Sistemi, demir çelik sektörünü de kapsamaktadır. Piyasa mekanizması işleyişi ile sera gazı emisyonlarını sınırlandırmayı hedefleyen bu sistemde uzun vadede farklı emisyon ticaret sistemlerin de gündeme alınarak birbirine bağlanması ile küresel tek bir karbon fiyatına ulaşılması beklenmektedir (Koç ve Kaynak, 2023: 273). Bu durumda ise ülkelerin uluslararası ticaretin dışında kalmamak adına ilgili düzenlemeleri ivedilikle uygulamaya almaları gerekmektedir. Ayrıca piyasalar üzerindeki endişelerin giderilmesi adına iklim krizi politikalarının üretim, iktisadî ve ticarî sınırlarının netleştirilmesi de elzem olarak görülmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin karbon emisyonlarına ilişkin verileri, demir çelik sektöründe dünyadaki konumu ve Türkiye’de çelik üretiminin hurda malzemeye olan bağımlılığı dikkate alındığında karbon emisyonları, çelik üretimi ve hurda malzeme ithalatı ilişkisinin önemli ve araştırmaya değer bulunduğu ifade edilmektedir.

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Demir çelik sektörüne ilişkin araştırmalarda iklim krizi, sınırda karbon mekanizması ve çevresel regülasyonları doğrudan incelemeye almamış çalışmalarda bile politika önerileri veya çalışma bulgularının bu konularla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte özellikle son dönemde demir çelik endüstrisinin karbondan arındırılması, kaynak kullanımı ve hammadde ihtiyaçları üzerinde gerçekleştirilen çalışmaların literatürde ağırlıklı olarak yer almaya başladıkları görülmektedir.

Bıyık ve Özkale (2017), çalışmalarında Türkiye’de demir çelik endüstrisinin üretim yöntemleri ile ihracat, katma değer ve karbon emisyonu azaltma politikaları arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı amaçlamışlardır. Çalışmada yöntem olarak regresyon analizi ve Monte Carlo simülasyonları tercih edilmiştir. Yazarlar, karbon salınımını azaltma politikalarını demir çelik sektörünün karşı karşıya kaldığı ve orta/uzun vadede şiddetini daha da arttıracığı bir maliyet faktörü olarak değerlendirmişlerdir. Çalışmada karbon vergisi uygulamasının belirli bir fiyat düzeyine kadar etkisinin olmayacağı ancak göreceli yüksek birim karbon fiyat uygulamalarında yüksek fırın oranındaki artış ile endüstriyel katma değer kazanım potansiyelinin daralacağı öngörülmüştür.

Kayabaş (2019) çalışmasında demir çelik sektöründe yeşil üretimi bulanık bilişsel haritalama yöntemiyle değerlendirmeye almıştır. Yazar, demir çelik sektöründe çevre kirliliğine neden olan unsurları katı, sıvı ve gaz maden atıkları, gürültü ve kullanılan kaynak miktarı olarak özetlemektedir. Çalışmada son yıllarda demir çelik sektöründe faaliyetlerin ve çevresel kirliliğe sebep olan etmenlerin yerini üretim süreçlerinde çevresel etkiye sahip faaliyetlerde iyileştirmelere gidilmesinin aldığı ifade edilmektedir.

Erol ve Türkmen (2020), demir çelik fiyatlarının bölgesel olarak farklılık göstermesi, sektörde fiyat şeffaflığının bulunmaması ve fiyat dalgalanmalarına karşı korumacı bir mekanizma geliştirilmemiş olması nedeniyle küresel ekonomik ve siyasî gelişmelerin demir çelik sektöründe kullanılan hammaddeler üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedirler. Yazarlara göre demir cevheri ile hurda fiyatları arasındaki farkı açabilen global etkilerin, demir cevherinden üretim yapan entegre tesisler ile hammadde olarak hurda malzemeyi kullanan tesislerin üretim ve kârlılıklarında farklılıklar meydana getirdiği değerlendirilmektedir. Bu nedenle çalışmada çelik hurda vadeli işlem sözleşmelerinin önemine vurgu yapılmıştır.

Vogl ve diğerleri (2021), Avrupa Birliği'nde yeşil çeliğin erken ticarileştirilmesi politikalarını değerlendirmeye almışlardır. Yazarlar incelemeye aldıkları politikalar üzerinde yenilenebilir enerjiye sahip olmayan bölgelerin dezavantajlı olduklarını, Avrupa Birliği sınırda karbon mekanizması uygulamalarının belirsizliğini korumasının yeni yatırımlar üzerinde engel oluşturduğunu ve düşük emisyonlu çelik üretimine geçiş maliyetlerinin üretimde eşit olmayan bir dağılıma neden olabileceği çıkarsamalarında bulunmuşlardır. Muslemani ve diğerleri (2021) çalışmalarında nitel veri analizi yöntemlerinden faydalanarak yeşil çelik pazarlarının fırsat ve zorluklarını incelemeye almışlardır. Yazarlar çalışmalarında çelik üretimi bağlamında yeşilin ne anlama geldiğine dair ortak bir anlayış oluşturmaya ve çeşitli karbon hesaplamaları ve güvencesi sorunlarını çözmeye ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmada sürdürülebilirlik uzmanları, bilim insanları ve firma yöneticileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Otomotiv endüstrisinin yeşil çelik talebi için önemli bir aday olduğu çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır.

Tan ve diğerleri (2022), Danimarka özelinde metal hurda ticaretinin döngüsel ekonomiye etkisini incelemeye almışlardır. Yazarlar çalışmalarında stok ve akış sistemi yönteminden faydalanmışlardır. Uluslararası metal hurda ticaretinde, hurda malzemenin içerdiği alışımaların da ekonomik katma değeri dikkate alınarak dikkatli davranılması gerektiğini ifade eden yazarlar aksi takdirde bu durumun döngüsel ekonomik döngüyü olumsuz etkileyebileceğini ifade etmişlerdir. Orlando ve diğerleri (2022), demir hurdasının çelik hurdasına etkisini bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemeye almışlardır. 2011-2021 dönemini kapsayan çalışmada yazarlar öncelikli olarak çelik endüstrisine ait ürünlerin ülkelerin kalkınması için gerekli ve farklı endüstriler için kullanıldığına dikkat çekmişlerdir. Çalışmada dünyada üretilen çeliğin yaklaşık %86'sının demir hurdası girdisi olduğu ifade edilmektedir. Yazarlar, en fazla demir çelik hurdası ihraç eden ülkenin ABD ve en fazla demir çelik ithal eden ülkenin yıllık yaklaşık 23 milyon ton ile Türkiye olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ülkelerin demir toplama politikalarının bulunmamasını sektör için bir eksiklik olarak ifade edildiği çalışmada döngüsel ekonominin çelik üretiminin hayati bir parçası olduğu ifade edilmektedir. Yılmaz ve Karabiber (2022), Türkiye'de ihracat, doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve karbon emisyonu ilişkisini incelemeye almışlardır. Yazarlar çalışmalarında yöntem olarak Balassa (1965) açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler ve zaman serileri analizinden faydalanmışlardır. Bu bağlamda ilk olarak çalışmada 1995-2019 yılları arasında Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörler arasında demir çelik sektörünün yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Zaman serileri analizi ile de Türkiye'de ihracatın karbon emisyonları üzerinde etkisi olduğu ve doğrudan yabancı yatırımlar ile karbon emisyonları arasında güçlü bir bağlantı bulunduğu sonuçları elde edilmiştir.

Liu ve diğerleri (2023), Çin'de çelik işletmelerini, hurda çelik işleyen firmaları ve hükümetin davranış stratejilerini etkileyen faktörleri incelemeye almışlardır. Yazarlar çalışmalarında evrimsel oyun teorisi yönteminden faydalanmışlardır. Çalışmada, çelik endüstrisinin karbondan arındırma stratejileri için çelik üretim işletmeleri ile hurda işleme işletmelerinin karbondan arındırma süreçlerine katılımının artmasının bununla birlikte devletin bu konudaki müdahalesinin azaltılmasının daha uygun olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Çetin ve Filiz (2023), küresel hurda demir ticareti ilişkilerinin belirlenmesinde sosyal ağ analizi yönteminden faydalanmışlardır. 2010 ve 2020 yıllarına ait verilerle analiz edilen küresel hurda demir ticareti sonuçlarına göre Türkiye'nin ağı en çok bağlantıya sahip ülkesi olması bulgusuyla çalışma sonuçlanmıştır. Yazarlar, hurda demir ticaretinde Türkiye ve Hindistan gibi ülkelerin kaynak çeşitliliği yarattığını belirtmiş ancak kota, kısıtlama ve maliyet artışı gibi faktörlere karşı ticarî bağlantıların geliştirilmesi gerektiğini önermişlerdir. Watari ve diğerleri (2023), emisyonuz elektrikle desteklenen hurda çeliğin geri dönüşümünün alternatif birincil çelik üretimine göre hem daha düşük maliyetli hem de sıfır emisyona yaklaşık çelik üretimi gerçekleştirebileceğini ifade etmektedir. Ancak yazarlar bu üretim yöntemine ait fizibilitenin gelecekteki hurda bulunabilirliğine bağlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Raabe ve diğerleri (2024), günümüzde birçok çelik ürünün ömrünün birkaç on yıl olduğundan hareketle küresel çelik talebinin yalnızca üçte birinin hurda malzeme kullanımı yoluyla ikincil çelik üretiminden karşılandığını ifade etmektedirler. Yazarlar, 2050 yılına ulaşıldığında hurda bulunabilirliğinin toplam talebin üçte ikisine ulaşacağını öngörmektedirler. Bu nedenle ikincil çelik üretiminin hurdaya bağlı yabancı maddelerin çelik

özellikleri üzerindeki etkilerine daha fazla odaklanması gerektiği çalışmada önerilmektedir. Klotz ve diğerleri (2024) çalışmalarında Endüstri 4.0'ın üretim ve ticarete gelişmiş makine ve araçları kullanıma sunmasıyla ortaya çıkardığı dijital değişimin gelişmiş ürün üretkenliğini, yüksek kaynak verimliliğini ve atık azaltımını vaat etmesinden hareketle BOF fırınlarındaki çelik üretim değişkenlerinin gelecekteki davranışlarını tahmin etmeye odaklanmışlardır. Yazarlar çalışmalarında VAR, ElasticNet regresyon, K-en yakın komşu algoritması, uzun-kısa vade hafıza ağları ve çoklu lineer regresyon modellerinden faydalanmışlardır. Brezilya özelinde gerçekleştirilen çalışmada yazarlar, demir çelik sektörünün olgunluğu nedeniyle yıkıcı yeniliklerin uygulanmasında sektörün daha ihtiyatlı davrandığını ifade etmektedirler. Çalışmada Brezilya çelik fabrikalarında dijitalleşme teknolojilerinin beklenen seviyede yayılmamasının nedenleri arasında uygulamaların malî getirilerinin belirsizliği, Brezilya çelik fabrikalarında dijitalleşme teknolojilerinin beklenen seviyede yayılmamasının nedenleri arasında hükümet teşviklerinin ve teknik eğitim müfredatlarının yetersizliği sayılmaktadır. Hao ve diğerleri (2024), çelik endüstrisinde hurda malzemenin geri dönüşümü için karbon azaltma endeksi önermektedirler. Yazarlar çalışmalarının tahmin sonuçlarına göre gelecekte bir ton çelik hurdası başına karbon emisyonu azaltma endeksinde kademeli bir artış olacağı sonucuna ulaşmışlardır. Klimek ve diğerleri (2024), Avrupa çelik endüstrisinin döngüsel ekonomi için hurda metali stratejik bir kaynak haline getirmesini incelemeye almışlardır. İstatistiksel yöntemlerden faydalanan yazarlar, Avrupa sınırları içerisinde faaliyet gösteren hurda işletmelerinin yılda yaklaşık yetmiş dokuz bin tonluk EAF tabanlı çelik üretimine katkı sağladığı sonucuna ulaşarak hurda metalin stratejik bir kaynak haline gelme olasılığının yüksek olduğunu ifade etmektedirler. Benzer şekilde Reck ve diğerleri (2024), ABD'de çeliğin karbon etkisini daha da azaltma seçenekleri tartışmaktadırlar. Daha verimli toplama ve ayırma yoluyla ikincil üretimi artırma, yüksek fırınlardan doğrudan indirgenmiş demir (DRI) teknolojisine geçiş yoluyla birincil üretimin enerji yoğunluğunu azaltılabileceğini savunan yazarlar, DRI ve EAF fırınları için düşük karbonlu elektrik kaynaklarına geçişi önemli bir yapısal değişim olarak ifade etmişlerdir. Bu çalışmalara bir eleştiri olarak Kaiser ve diğerleri (2024), EAF'li tesislerde gerçekleşen çelik üretiminin de enerji yoğun bir süreci barındırdığını ve karbon emisyonlarına etkisi olduğunu savunmuşlardır. Bu nedenle yazarlar, EAF'li tesislerde bulunan fırınların da düşük karbon için modernize edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. İspanya'nın EAF'li çelik tesislerinde bir vaka çalışması ile desteklenen bu öneri ile yazarlar yaşam döngüsü ve malzeme akış analizlerinin bu konuda tutarlı bir sonuç verdiğini ortaya çıkarmışlardır.

Literatür incelendiğinde demir çelik sektörü üzerine gerçekleştirilen karbon emisyonları ve hurda malzeme ithalatına ilişkin çalışmaların ağırlıklı olarak malzeme akış, stok ve tahminleme, fiyat seviyeleri ve ulusal politikalar başlıklarında gruplandığı görülmektedir. Ülkelerin demir çelik üretim yapılarını dikkate alarak teknik anlamın dışında konuyu sosyo-ekonomik ve iktisadî açıdan ele alan çalışmaların sayıca daha az olduğu tespit edilmiştir. Özellikle uluslararası literatürde Türkiye'nin başlıca demirli atık ve hurda ithalatçıları arasında olduğu vurgulanmaktadır. İncelenen araştırmaların iktisadî ve ticarî anlamda beklenen düzeyde bulunmamasının nedeni sınırda karbon mekanizmasına ilişkin uygulamaların belirsizliğini korumasıyla ilişkilendirilmektedir. Ulusal literatür incelendiğinde son yıllarda çelik endüstrisine ilişkin karbonsuzlaştırma ve üretim başlıklı çalışmaların ağırlıklı olarak malzeme verimliliği, inşaat ve otomotiv endüstrileri ile üretim ilişkileri, enerji maliyeti ve enerji verimliliği konularına odaklandığı görülmektedir (Başkol ve Bektaş, 2021; Baygut, 2022; Çakır ve Arianpour, 2023; Tozsın ve Kavasoglu, 2023; Özsoy ve Fırat, 2023; Erdoğan vd., 2024). Bununla birlikte ulusal literatürde son dönemde konuyu rekabet gücü, makroekonomik ve finansal performans, sektör analizi, verimlilik ve kaynak tüketim muhasebesi başlıklarında ele alan çalışmalarla da karşılaşmaktadır (Çetin, 2020; Tamsöz ve Elmas, 2021; Yıldırım vd., 2021; Ünlü ve Duran, 2021; Dereli, 2021; Gökecek ve Dulkadiroğlu, 2021; Taşdelen, 2021; Kurun, 2022; Gürler, 2024). Bu bağlamda bu çalışmanın her iki grupta yer alan çalışmalar arasında ve bağlayıcı bir konumda yer almayı hedeflediği değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmanın zayıflığı olarak demir çelik endüstrisine ilişkin hurda malzemeyi hammadde olarak kullanan EAF/ IF'li tesislere ve BOF'lu tesislere ait üretim rakamlarını ayrı ayrı kullanmak yerine endüstriyel üretimi bir bütün olarak ele alması gösterilebilmektedir. Ancak Avinal ve diğerleri (2019)'nin raporu referans alınarak BOF'lu tesislerde az da olsa hurda malzeme kullanımı nedeniyle bu çalışmada üretim süreçleri bir bütün olarak ele alınmaktadır. Kalkınma ekonomisti Hirschman (1958), gelişen ekonomilere ilişkin sanayi dallarının ileri ve geri bağlantılarının önemini vurgulamaktadır. Bu durum belirli bir faaliyet için girdi sağlamanın çıktı kullanımı ile ilişkili olduğu anlamına gelmektedir. Yeni faaliyetlerin önemli destekçileri arasında sayılan ileri geri bağlantılarının demir çelik sektörü özelinde de önemli olduğu hurda malzeme kullanımı ile görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın Türkiye demir çelik sektöründe ileri geri bağlantı ilişkilerini ortaya çıkararak literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bu konuda çalışmanın incelediği dönem, simetrik ve asimetrik etkileri dikkate alan yaklaşımı ve karbon emisyonlarını kapsamına alması nedeniyle literatürden farklılaşmakta olduğu görülmekte ve alandaki literatür boşluğunu doldurması umulmaktadır.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde çelik üretimi, karbon emisyonları ve hurda malzeme ithalatı arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik hazırlanan veri setleri ile gerçekleştirilen analizlerin tanıtıcı ve açıklayıcı bilgilerine yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan çelik üretimi verileri Türkiye Çelik Üreticileri Derneği'ne ait yayımlardan, karbon emisyonu verileri Küresel Karbon Bütçesi veri tabanından ve hurda malzeme ithalatı ise Türkiye İstatistik Kurumu dış ticaret istatistiklerinden ikincil veriler olarak derlenmiştir (TÇÜD, 2024; GCB, 2024; TÜİK, 2024). Çalışma, tüm değişkenler üzerinde tam veri setine ulaşılabilen 1983-2023 dönemini kapsamaktadır. Kullanılan serilere ilişkin bilgi ve açıklamalar Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Serilere ilişkin bilgi ve açıklamalar

Serinin Adı	Değişken Türü	Birimi	Kısaltma
Fosil Yakıt ve Endüstri Kaynaklı Yıllık CO ₂ Emisyonları	Bağımlı	Milyar Ton	CO2
Ham Çelik Üretimi	Bağımsız	Ton	CU
Demir Çelik Döküntü ve Hurdaları (Bunların Külçeleri) İthalatı	Bağımsız	ABD Doları	DCHUR

DCHUR değişkenine ait seriler, mamül özelliklerine göre dış ticaret sınıflandırması yapan uluslararası ticaret sınıflandırması (SITC Rev. 3) nomanklatürüne göre belirlenmiş ve 282 koduna aittir. Serilerde meydana gelen değişkenliği en aza indirmek ve ekonometrik hesaplamalarda meydana gelen sapmaları azaltmak için bütün serilerin doğal logaritmaları alınmıştır. Doğal logaritmaların alınmasına müteakip serilerin kısa gösterimleri, $\ln CO_2$, $\ln CU$ ve $\ln DCHUR$ olarak değişmiştir. Çalışmanın ekonometrik analizlerinde Eviews 11, WinRats 10, Stata 15 ve Gauss 14 programlarından faydalanılmıştır.

Zamanla ilişkili olarak tanımlanan değişkenlere ait gözlem değerlerini gün, ay, yıl gibi zamana göre sıralanmış gösteren seriler zaman serisi olarak tanımlanmaktadır. Ekonometrik çalışmalarda zaman serisi çözümlemesi serinin yapısını ve özelliklerini araştırmayı amaçlamaktadır (Dikmen, 2018: 305). Bu nedenle çalışmada yöntem olarak zaman serileri analizinden istifade edilmiştir. Çalışmanın araştırma konusuna ilişkin model gösterimine Eşitlik 4.1'de yer verilmiştir.

$$\ln CO_2 = \beta_0 + \beta_1 \ln HCU + \beta_2 \ln DCHUR + \varepsilon_t \quad (4.1)$$

Eşitlik 4.1'de yer alan ε_t ifadesi hata terimlerine karşılık gelmektedir. Bir zaman serisinin entegrasyon sırasının belirlenmesi problemine yönelik yaklaşımlar arasında serilerde birim köklerin varlığının tespit edilmesi önem arz etmektedir (Gimeno vd., 1999: 73). Bir serinin uzun dönemde sahip olduğu özellikleri anlamak için geçmiş dönem değerlerinin seriyi ne şekilde etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda serilerin zaman yolu süreçlerini anlayabilmek için Y_t ve Y_{t-1} ilişkisinin tahmin edilmesi gerekmektedir (Dikmen, 2018: 315). Bu amaçla geliştirilen tahmin etme yöntemleri birim kök testleri olarak tanımlanmaktadır. Kwiatkowski ve diğerleri (1992) tarafından geliştirilen KPSS birim kök testi serinin durağan olmadığı alternatif hipotezine karşın, durağan olduğu temel hipotezinin test edilmesi için Lagrange Multiplier (LM) istatistiğini önermişlerdir. Kwiatkowski ve diğerleri (1992) bu önerilerini birim kök testleri ve durağanlık testlerinin birbirlerinin tamamlayıcısı oldukları savını temel alarak sunmuşlardır (Yavuz, 2004, s. 241). KPSS birim kök testi, artıkların uzun dönem varyansının nonparametrik tahmincisine dayanmaktadır. Testin model ile gösterimine Eşitlik 4.2, 4.3 ve 4.4'te yer verilmiştir.

$$y_t = x_t' \delta + u_t \quad (4.2)$$

$$LM = T^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2 / f_0 \quad (4.3)$$

$$\hat{f}_0 = \hat{\gamma}_0 + 2 \sum_{j=1}^{T-1} K\left(\frac{q}{j}\right) \hat{\gamma}_j \quad (4.4)$$

Eşitlik 4.2'de yer alan x_t sabite veya sabit ve trende karşılık gelen deterministik bileşeni ifade etmektedir. Eşitlik 4.3 ise Eşitlik 4.2'den elde edilen artıklar ile test istatistiğinin hesaplanmasında kullanılmaktadır. Eşitlik 4.3'te T gözlem sayısını, S_t birikimli artık fonksiyonu göstermektedir. Bu fonksiyon $S(t) = \sum_{r=1}^t \hat{u}_r$ notasyonu ile hesaplanmaktadır. f_0 ise sıfır frekansta artık spektrumunun tahmincisini ifade etmektedir. Bu tahminci Eşitlik 4.4'te gösterilen model yardımıyla elde edilmekte ve $\gamma_j = T^{-1} \sum_{t=j+1}^T e_t e_{t-j}$ notasyonu ile tanımlanmaktadır.

Eşitlik 4.4'te K Kernel fonksiyonunu ve q ise bant genişliğini ifade etmektedir. KPSS testinde diğer geleneksel birim kök testlerinden farklı olarak hipotezler $H_0: \rho < 1$ ve $H_0: \rho = 1$ olarak kurulmaktadır (Çağlayan ve Saçaklı, 2006: 124-125). KPSS testinde elde edilen LM test istatistiği değerleri ile kritik değerler karşılaştırılarak sonuçlar yorumlanmaktadır.

Perron (1989), geleneksel birim kök testlerinden faydalanarak gerçekleştirdiği çalışmalarda tüm serilerin birim köklü yapıda olmadığı sonucunu elde etmiştir. Serinin birim köklü ifade edilmesinin nedeni olarak makroekonomik değişkenlere ait zaman serilerinde meydana gelen fiyat şokları, iktisadî krizler veya politika değişiklikleri gösterilmektedir. Son dönemde gerçekleştirilen çalışmaların da yapısal kırılmaların varlığını ve yerini tespit etmede ağırlık kazandıkları görülmektedir (Allaro vd., 2011: 392). Ekonometrik bir analizde yapısal kırılmaların dikkate alınmaması önemli istatistiksel sorunlara ve sistematik sapmalı sonuçlara neden olabilmektedir. Bu bağlamda literatürde önerilen birçok yapısal kırılmalı birim kök testi bulunmaktadır.

Zivot ve Andrews (1992) ile Lumsdaine ve Papell (1997) birim kök testlerinin birim kökün varlığını gösteren temel hipotezleri yapısal kırılma olmadığını varsaymakta ve kritik değerleri bu durumu dikkate alarak belirlemektedirler. Lee ve Strazicich (2003, 2004) ise bu testlerde temel hipotezin alternatifinin yapısal kırılmalı durağan olmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Aksi halde temel hipotezin reddi halinde alternatif hipoteze dayalı serinin durağanlık özelliğiyle ilgili yapılan yorumlar karışıklığa karşı duyarlı hale gelmektedir. Bu nedenle Lee ve Strazicich (2003, 2004) testinde hem temel hem de alternatif hipotez için yapısal kırılmalara yer verilmektedir (Yılancı, 2009: 329; Yıldırım vd., 2015: 94). Ele alınan serilerde yapısal kırılmanın varlığını içsel olarak belirleyen ve bir yapısal kırılmaya izin veren Lee ve Strazicich (2004) testi bu çalışmada LS-2004 olarak anılmaktadır. LS 2004 testinin uygulama adımlarında belirlenen model seçiminde hem düzeyde hem de eğimde kırılmaya izin veren modelin, düzeyde kırılmaya izin veren ve eğimde kırılmaya izin veren modellerden daha üstün olduğu bulgusu elde edilmiştir (Sen, 2003). LS-2004 testi için veri yaratma sürecinin model gösterimi Eşitlik 4.5'te yer almaktadır (Lee ve Strazicich, 2004; Tıraşoğlu ve Yıldırım, 2012: 113).

$$y_t = \delta'Z_t + X_t \quad X_t = \beta X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.5)$$

Eşitlik 4.5'te yer alan Z_t dışsal değişkenlere ilişkin vektörü, ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. Bu modelde hata terimleri $\varepsilon_t \sim iid N(0, \sigma^2)$ özelliği göstermektedir. LS-2004 testinde LM birim kök test istatistiği Eşitlik 4.6'da yer alan model yardımıyla elde edilmektedir (Tıraşoğlu, 2014: 75).

$$\Delta y_{i,t} = \delta' \Delta Z_t + \phi \hat{S}_{t-1} + u_t \quad (4.6)$$

Tek yapısal kırılmalı LS-2004 testinde hem düzeyde hem de eğimde kırılmaya izin veren modelde $t \geq T_B + 1$ için $DT_t = t - T_B$, diğer durumlar için ise $DT_t = 0$ gölge değişkene karşılık gelmek üzere dışsal değişkenler vektörü $Z_t = [1, t, D_t, DT_t]$ ile ifade edilmektedir. LS-2004 testine ilişkin hipotezler Eşitlik 4.7 ve 4.8'de gösterilmiştir (Tıraşoğlu, 2014).

$$H_0: Y_{i,t} = \mu_0 + d_1 \beta_t + d_2 D_t + Y_{i,t-1} + v_{1t} \quad (4.7)$$

$$H_1: Y_{i,t} = \mu_1 + \gamma_t + d_1 D_t + DT_t + v_{2t} \quad (4.8)$$

Tek kırılmalı LS 2004 testinde LM birim kök testi için kritik değerlere Lee ve Strazicich (2004)'ten ulaşılmakta ve karşılaştırma ile sonuçlar yorumlanmaktadır. Zaman serileri analizlerinde serilerin birinci farklarında durağan hale gelmeleri durumunda uygulamaya eşbütünleşme testleri ile devam edilmektedir. Eşbütünleşme testleri ile değişkenlerin bütünleşme derecelerine bağlı olarak analize dâhil edilen değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Gregory ve Hansen (1996) değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin belirlenmesinde birim kök testlerinin yeterli olmayacağından hareketle yapısal kırılmaların da dikkate alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Yapısal kırılmaların dikkate alınmadan gerçekleştirilecek eşbütünleşme testlerinin sahte koentegrasyon sorununa neden olmasına karşılık Gregory ve Hansen (1996) değişkenler arasındaki eşbütünleşmenin varlığını, sabitte kırılma, trendli sabitte kırılma ve rejim değişikliği modelleriyle açıklamaktadırlar. Yapısal kırılmaların model katsayıları üzerindeki etkiyi gösterebilecek nitelikteki model rejim değişimi modeli olarak tanımlanmaktadır. Rejim değişimi modelinin notasyon gösterimi Eşitlik 4.9'da yer almaktadır.

$$y_{1,t} = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + a_1^T y_{2t} + a_2^T y_{2t} \varphi_{t\tau} + e_t \quad t = 1, \dots, n \quad (4.9)$$

Eşitlik 4.9’da yer alan uzun dönem denge ilişkisinin hem düzey hem de parametrelerdeki değişimini aynı anda yansıtan modelde μ_1 ve μ_2 ifadeleri sırasıyla yapısal kırılma öncesindeki sabit terimi ve yapısal kırılma sırasındaki sabit terimi ifade etmektedir. Eşitlik 4.9’da yer alan a_1 rejim değişimi öncesi eğim katsayısını gösterirken a_2 ise rejim değişimi sonrasında eğim katsayılarındaki değişimi ifade etmektedir. Gözlem sayısı n ile temsil edilen modelde $\tau \in (0,1)$ bilinmeyen yapısal kırılma dönemine karşılık gelmektedir. Gregory ve Hansen (1996) yapısal değişimi $\varphi_{t\tau}$ ile ifade edilen kukla değişkenler ile modellemiştir. Kukla değişken kırılma dönemi ve öncesinde sıfır, kırılma dönemi sonrasında bir değerini almaktadır. Kukla değişkenlere ilişkin notasyon gösterimi Eşitlik 4.10’da yer almaktadır (Algan ve Sencer, 2015, s. 36).

$$\varphi_{t\tau} = \begin{cases} 0; & t \leq (n\tau) \\ 1; & t > (n\tau) \end{cases} \quad (4.10)$$

$$\begin{aligned} ADF^* &= \inf_{\tau \in T} ADF(\tau) \\ Za^* &= \inf_{\tau \in T} Za(\tau) \\ Zt^* &= \inf_{\tau \in T} Zt(\tau) \end{aligned} \quad (4.11)$$

Gregory ve Hansen (1996) eşbütünlük ilişkisine tahmin edilen modelden elde edilen hata teriminin Eşitlik 4.11’de gösterilen ADF , Za ve Zt test istatistikleri yardımıyla karar verilmektedir (Fenkli ve Uysal, 2022: 1586). Eşbütünlük ilişkisinin bulunmadığı şekilde kurulan sıfır hipotezi elde edilen test istatistiklerinin Gregory ve Hansen (1996) eşbütünlük testinde hesaplanan kritik değerlerden mutlak değerce büyük olması durumunda reddedilmektedir (Şahin ve Durmuş, 2019: 218). Eşbütünlük testinin çalışmanın değişkenlerine uyarlanmış gösterimi Eşitlik 4.12’de yer almaktadır.

$$\ln CO_2 = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{t\tau} + a_1 \ln HCU_t + a_2 \ln DCHUR_t + a_{11} \varphi_{t\tau} \ln HCU_t + a_{22} \varphi_{t\tau} \ln DCHUR_t + e_t \quad (4.12)$$

İki değişken arasında ilişkinin tespit edilmesi değişkenlerden biri üzerinde görülen değişimin nedeninin diğer değişkende meydana gelen değişim olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durumun tespit edilebilmesi için nedensellik testlerinden faydalanılmaktadır. İlk olarak Granger (1969) tarafından literatüre kazandırılan nedensellik testi uzun dönemde bilgi kaybına neden olması nedeniyle eleştirilmiştir. Daha sonrasında geliştirilen Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi ise serilerin durağanlık dereceleri göz ardı ederek bu değişkenleri modele $I(0)$ olarak dâhil etmektedir. Bu nedenlerle Hacker ve Hatemi-J (2006) küçük örneklem boyutunda uygulanması durumunda Toda ve Yamamoto (1995) testinin asimptotik dağılımında ki-karenin zayıf performans sergilediğini tespit ederek boyut bozulmalarını azaltmak için kaldırılabilir bir bootstrap dağılımının kullanılmasını önermişlerdir. Hacker ve Hatemi-J (2006) simetrik nedensellik testi $VAR(p)$ modeli üzerine kurulmuştur.

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \dots + A_{p+d} y_{t-p-d} + \varepsilon_t \quad (4.13)$$

Eşitlik 4.13’te p ve d sırasıyla gecikme uzunluğunu ve maksimum entegrasyon derecesini ifade etmektedir. Toda ve Yamamoto (1995) örnek büyüklüğü T için aşağıdaki eşitlikleri kullanmıştır.

$$Y = (y_1, \dots, y_T); (nxT) \text{ matrisi} \quad (4.14)$$

$$\hat{D} = (\hat{v}, \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_p, \dots, \hat{A}_{p+d}), (nx(1 + n(p + d))) \text{ matrisi} \quad (4.15)$$

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-p-d+1} \end{bmatrix}; ((1 + n(p + d))x1) \text{ matrisi}, t = 1, \dots, T \text{ olmak üzere} \quad (4.16)$$

$$Z = (Z_0, \dots, Z_{T-1}); ((1 + n(p + d))xT) \text{ matrisi ve}$$

$$\hat{\delta} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T); (nxT) \text{ matrisi olmak üzere}$$

$VAR(p + d)$ modelinde (\hat{v}) sabit terime karşılık gelmektedir

Eşitlik 4.14, 4.15 ve 4.16’da yer alan notasyon gösterimleri $Y = \hat{D}Z + \hat{\delta}$ şeklinde toparlanmaktadır (Hacker ve Hatemi-J, 2006; Özcan, 2015: 184). Toda ve Yamamoto’nun modifiye edilmiş MWald testi Eşitlik 4.17’de yer almaktadır.

$$MWald = (C\hat{\beta})'[C((Z'Z)^{-1} \otimes S_u)C']^{-1}(C\hat{\beta}) \quad (4.17)$$

Eşitlik 4.17'de \otimes Kronecker çarpımını ve C kısıtları içeren $j \times n(1 + n(j + d_{max}))$ boyutundaki gösterge fonksiyonuna ait matrise karşılık gelmektedir. C 'nin her bir j satırı β katsayısının sıfıra eşit olup olmadığı kısıtlamasıyla ilişkili olup ilgili modelde sıfır hipotezi $H_0 = C\beta = 0$ şeklinde test edilmektedir (Değer ve Pata, 2017: 38). Bununla birlikte Hatemi-J (2003) *SIC* ve *HQ* bilgi kriterlerinin uygulamada farklı sonuçlara mahal vermesi nedeniyle iki bilgi kriterinin de ortalamasına dayanan Hatemi-J (HJC) bilgi kriterini geliştirmiştir (Pata, 2018: 141).

$$HJC = \ln \left(|\hat{\Omega}| + j \frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right), j = 0, \dots, k \quad (4.18)$$

Eşitlik 4.18'de n ifadesi *VAR* modelindeki denklem sayısını T ise gözlem sayısını ifade etmektedir (Pata, 2018: 104). $|\hat{\Omega}|$ simgesi j gecikme uzunluğuna dayalı tahmin edilen *VAR* modeline ait hata terimlerinin $\sigma^2 Cov$ matrisini temsil etmektedir. Hacker ve Hatemi-J (2006) simetrik nedensellik testinin Toda ve Yamamoto (1995) testinden farklı testin bootstrap (yeniden örnekleme) yöntemini kullanmasıdır. Bootstrap yönteminde kullanılan $TX1$ boyutlu kaldıraç vektörleri Eşitlik 4.19'da yer almaktadır.

$$\begin{aligned} h_1 &= \text{diag}(X_1(X_1'X_1)^{-1}X_1') \\ h_j &= \text{diag}(X(X'X)^{-1}X') \\ j &= i - 1; i = 1, 2, 3, \dots, j \end{aligned} \quad (4.19)$$

Eşitlik 4.19'te gösterimine yer verilen modeller için Hacker ve Hatemi-J (2006) çalışmalarında bazı notasyon açıklamalarına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedirler. Bu bağlamda X değişkeninin $X = (Y'_{-1}, \dots, Y'_{-p})$ ve X_i değişkenin $X_i = (Y'_{i-1}, \dots, Y'_{i-p})$ olarak ataması yapılmaktadır. X_1 matrisi, y_{1t} 'yi, X matrisi ise y_{2t} 'yi belirleyen denklem için açıklayıcı değişken matrislerini ifade etmektedir. Denklemler arasındaki fark şu şekilde ifade edilmektedir; X_1 Granger nedenselliğine sahip olmayacak şekilde sınırlandırılmışken, X ise her iki değişkenin de tüm gecikmelerinin denkleme dâhil edilmesine izin vermektedir. Hata terimi matrisi ise Eşitlik 4.20'de yer alan model ile ifade edilmektedir.

$$\tilde{\varepsilon}_{it}^m = \frac{\varepsilon_{it}}{\sqrt{1 - h_{it}}} \quad (4.20)$$

Eşitlik 4.20'de yer alan h_{it} ifadesi h_i 'nin t 'inci bileşenini ve $\tilde{\varepsilon}_{it}$ ise değiştirilmemiş hata terimini bir başka ifadeyle hata terimlerinin ham hâlini göstermektedir (Hatemi ve Roca, 2006; Batmaz ve Yürük, 2021: 1773). Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testi kritik değerlerin elde edilmesinde bootstrap simülasyonunu kullanması ve modelde ARCH etkisini Engle (1982) tarafından geliştirilen otoregresif şartlı değişen varyans testi ile test etmesi nedenleriyle bulguların daha güvenilir olmasına imkân tanımaktadır (Değer ve Pata, 2017: 38). Hacker ve Hatemi-J simetrik nedensellik testinin çalışmanın değişkenlerine uyarlanmış gösterimine aşağıda yer verilmiştir.

$$\begin{bmatrix} \ln CO2_t \\ \ln DCHUR_t \end{bmatrix} = \partial_0 + \partial_1 \begin{bmatrix} \ln CO2_{t-1} \\ \ln DCHUR_{t-1} \end{bmatrix} + \dots + \partial_{p+d_{max}} \begin{bmatrix} \ln CO2_{t-p+d_{max}} \\ \ln DCHUR_{t-p+d_{max}} \end{bmatrix} + w_t \quad (4.21)$$

Eşitlik 4.21'de yer alan gösterimlerde değişkenlerin yerleri değiştirilerek ve diğer değişkenler de eklenerek ters yönlü hipotezler de kontrol edilmektedir. Granger ve Yoon (2002), serilerin birikimli pozitif ve negatif değişimlerini içeren bileşenlere dönüştürme fikrini ortaya atmışlardır (Tülümce ve Zeren, 2017: 304). Daha sonra Hatemi-J (2012) nedensellik testlerinde pozitif ve negatif şokların da önemli olabileceğini belirterek değişkenler arasında saklı bir nedensellik ilişkisi olabileceğinden hareketle asimetrik nedensellik testini geliştirmiştir. Hatemi-J (2012) asimetrik nedenselliği incelemeye değişkenleri pozitif ve negatif bileşenlere ayırarak başlamaktadır. Bu test pozitif ve negatif şokların toplamları aracılığıyla asimetriye izin vermektedir. Bu bağlamda, $y_{1,0}, y_{2,0}$ başlangıç değerlerini, ε_{1i} ve ε_{2i} beyaz gürültü hata terimlerini ve $t = 1, 2, \dots, T$ zamanı göstermektedir. Bu şekilde formülize edilen bütünleşik serinin rassal yürüyüş süreci Eşitlik 4.22'de gösterildiği şekliye varsayılmaktadır (Tülümce ve Zeren, 2017: 305).

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (4.22)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}$$

Bu durumda seriler üzerindeki pozitif ve negatif şokların notasyon ile gösterimleri Eşitlik 4.23'te yer almaktadır.

$$\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0), \varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0), \varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0), \varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0) \quad (4.23)$$

Eşitlik 4.23'ten hareketle $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ ve $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ olmak üzere değişkenlerin pozitif ve negatif şoklar ile ifadesi Eşitlik 4.24'te yer aldığı şekliyle düzenlenmektedir.

$$y_{1t} = y_{1t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \quad (4.24)$$

$$y_{2t} = y_{2t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-$$

Bu durumda her bir serinin birikimli pozitif ve negatif şokları Eşitlik 4.25'te görüldüğü gibi modellenmektedir.

$$y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+, y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-, y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+, y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^-, \quad (4.25)$$

Hatemi-J (2012) testinde y_t^+ değişkeninin $(y_{1,t}^+, y_{2,t}^+)$ ikilisine eşit olduğu varsayılırsa bu bileşenler arasındaki nedensellik ilişkisi p gecikmeye sahip vektör otoregresif model kullanılarak sınanmaktadır (Yılancı ve Bozoklu, 2014: 214). Sınama işleminin model ile gösterimi Eşitlik 4.26'da yer almaktadır.

$$y_t^+ = a + A_1 y_{t-1}^+ + \dots + A_p y_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (4.26)$$

Eşitlik 4.26'da yer alan y_t^+ ifadesi (2×1) boyutlu vektörü, a ifadesi (2×1) boyutlu kesme terimi vektörünü, u_t^+ ifadesi hata terimi vektörünü ve A_p ise (2×2) boyutlu r mertebesinde, gecikme uzunluğu bilgi kriterleri kullanılarak belirlenen parametre matrisini ifade etmektedir. Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinin sıfır hipotezi, $H_0: A_r$ 'daki k . sütun ve w . satırdaki eleman sıfıra eşittir, $r = 1, \dots, p$ şeklindedir (Tülümce ve Zeren, 2017: 304). Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinin uygulama adımları ve işleyişini gösterebilmek adına pozitif şoklar arasındaki nedensellik ilişkisi üzerinden açıklamalar yapılmıştır. Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinin çalışmanın değişkenlerine uyarlanmış gösterimine aşağıda yer verilmiştir.

$$\begin{bmatrix} \ln CO2_t^+ \\ \ln DCHUR_t^+ \end{bmatrix} = \partial_0 + \partial_1 \begin{bmatrix} \ln CO2_{t-1}^+ \\ \ln DCHUR_{t-1}^+ \end{bmatrix} + \dots + \partial_p \begin{bmatrix} \ln CO2_{t-p}^+ \\ \ln DCHUR_{t-p}^+ \end{bmatrix} + \gamma_t \quad (4.27)$$

Eşitlik 4.27'de çalışmada yer alan değişkenler arasından seçilmiş bir modelin örnek gösterimi pozitif şoklar özelinde yer almaktadır. Örneklendirme dışında değişkenlerin, negatif, pozitif-negatif ve negatif-pozitif şokları da modellenmektedir. Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi, değişkenlerin normal dağılımlı olmaması ve ARCH etkili olması halinde dahi yeniden örnekleme simülasyonları ile elde edilen kritik değerlerin daha uygun olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölümde çalışmanın yöntem kısmında açıklanan uygulamalardan elde edilen bulgulara ve bulgulara ilişkin özet tartışmalara yer verilmiştir. Durağanlık sınamaları öncesinde kullanılan birim kök testlerinin model seçim sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Birim kök testi model seçim bulguları

Model	$\ln CO_2$	$\ln DCHUR$	$\ln HCU$
Sabitli	18.5188 (0.0000)	19.1240 (0.0000)	15.5791 (0.0000)
Trendli	0.0381 (0.0000)	0.1077 (0.0000)	0.0542 (0.0000)

Tablo 4'te yer alan bulgular sabitli ve trendli modellere ilişkin katsayıları göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerine karşılık gelmekte olup, tüm serilere ilişkin değerlerin hem sabitli hem de trendli modelde 0.05'ten küçük oldukları görülmektedir. Bu nedenle serilere uygulanacak birim kök testlerinin sabitli ve trendli olmalarına karar verilmiştir. Öncelikli olarak geleneksel birim kök testleri arasında sayılan KPSS testinden elde edilen bulgular Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. KPSS durağanlık testi bulguları

Düzye				
Değişken	LM test ist.	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
$\ln CO_2$	0.1947	0.2160	0.1460	0.1190
$\ln DCHUR$	0.1012	0.2160	0.1460	0.1190
$\ln HCU$	0.1930	0.2160	0.1460	0.1190
Birinci Fark				
Kritik Değerler				
Değişken	LM test ist.	%1	%5	%10
$\ln CO_2$	0.1212	0.2160	0.1460	0.1190
$\ln DCHUR$	0.0555	0.2160	0.1460	0.1190
$\ln HCU$	0.0945	0.2160	0.1460	0.1190

Tablo 5 incelendiğinde tüm değişkenlerin %1 anlamlılık seviyesinde düzeyde birim kök ihtiva ettikleri görülmektedir. Serilerin birinci farkları alındığında tüm anlamlılık seviyelerinde değişkenlerin durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Durağanlık sınamaları serilerde meydana gelen şokların kalıcı mı yoksa geçici mi olduğunu belirlemek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Bir serinin birim kök ihtiva etmesi incelemeye aldığı konuda meydana gelen politika şoklarının kalıcı, birim kök ihtiva etmemesi ise bu şokların geçici olduğu anlamına gelmektedir (Yurtkuran, 2020). Bu durumda $\ln CO_2$, $\ln DCHUR$ ve $\ln HCU$ serilerinin KPSS durağanlık sınamasından elde edilen sonuçlara göre serilerin önceki dönemlerde ortaya çıkan politik veya iktisadî şokların etkisi altında oldukları ifade edilmektedir. Çalışmada incelemeye alınan dönemde Türkiye özelinde yaşanan ve Türkiye'yi etkileyen başlıca ekonomik krizler özellikle sermaye hareketlerinin serbest bırakıldığı 1989 yılı ve sonrasında 1994, 2000-2001, 2008-2009 ve 2018-2023 dönemlerinde gerçekleşmiştir (Keyder, 2023). Ekonomiler sadece talep yönlü ekonomik şoklarla değil arza dayalı yani üretime dayalı sebeplerden de etkilenmektedir. Bununla birlikte savaşlar, doğal afetler gibi tamamen dışsal olayların da iktisadî göstergeler üzerinde etkisi bulunmaktadır (Kabadayı, 2013). Birbirini yakın takip eden bu dönemlerin etkilerinin çalışmanın sonuçlarına da yansıtıldığı ifade edilmektedir. Bu durumun seriler ve seriler arası ilişkileri de olumsuz etkilediği değerlendirilmektedir. Çalışmada sonraki bölümlerinde uygulamaya alınan testler için gerekli olan gecikme uzunluğu VAR yöntemiyle belirlenmiştir. Aşırı parametreleşme sorununu gidermek amacıyla uygun gecikme uzunluğuna ilişkin bulgular Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Gecikme uzunlukları testi bulguları

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-40.7217	NA	0.0324	2.2485	2.3347	2.2791
1	51.2270	169.3793*	0.0003*	-2.3803*	-2.1218*	-2.2883*
2	51.8239	1.0367	0.0003	-2.2012	-1.7703	-2.0479
3	56.7119	7.9750	0.0003	-2.2447	-1.6446	-2.0333

VAR modelinin derecesinin belirlenmesi için kullanılan en yaygın testler olabilirlik oranı testi, AIC ve SC olarak sayılmaktadır. Bu testlere ek olarak paket programlar tarafından sunulan FPE ve HQ de yer almaktadır. Bu kriterleri minimum yapan gecikme uzunluğu optimal gecikme uzunluğu olarak isimlendirilmektedir (Bozdağlıoğlu

ve Özpinar, 2011). Çalışmada kurulan VAR modeli için uygun gecikme sayısı LR, FPE, AIC, SC ve HQ kriterleri dikkate alınarak bir (1) olarak belirlenmiştir. Çalışmada olası sistematik sapmalı sonuçların bertaraf edilebilmesi gibi durumlar adına yapısal kırılmalı birim kök testlerinden faydalanılmıştır. Bu bağlamda uygulanan LS-2004 testi bulguları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. Tek yapısal kırılmalı LS-2004 testi bulguları

Düzeyde						
Değişken	tau ist.	Kırılma	Gecikme	Kritik Değerler		
				%1	%5	%10
<i>lnCO₂</i>	-3.1149	2013	0	-4.8437	-4.2786	-3.9918
<i>lnDCHUR</i>	-3.1631	2009	1	-4.8965	-4.3336	-4.0530
<i>lnHCU</i>	-3.0512	2015	1	-4.8003	-4.2322	-3.9410
Birinci Fark						
Değişken	tau ist.	Kırılma	Gecikme	Kritik Değerler		
				%1	%5	%10
<i>lnCO₂</i>	-6.1429	2017	1	-4.7142	-4.1425	-3.8529
<i>lnDCHUR</i>	-6.6633	1998	0	-4.8856	-4.3191	-4.0366
<i>lnHCU</i>	-7.2598	1999	1	-4.8939	-4.3291	-4.0478

LS 2004 sonuçları incelendiğinde tüm değişkenlerin bütün anlamlılık seviyelerinde düzey değerlerinin yapısal kırılmalarla birlikte birim köke sahip oldukları, birinci farkları alındığında ise sıfır hipotezi reddedilerek serilerin durağan hale geldikleri görülmektedir. Düzey değerleri içerisinde kırılma tarihleri *lnCO₂*, *lnDCHUR* ve *lnHCU* değişkenleri için sırasıyla 2013, 2009 ve 2015 olarak elde edilmiştir. Türkiye’de 2012 yılında karbon emisyonlarının bir önceki yıla göre yüzdelik değişimi 3,3 olarak tespit edilmiştir. 2013 yılında ise karbon emisyonlarının 2012 yılına göre yüzdelik değişimi -1,5 olarak ölçülmüştür (İklim Haber, 2018). 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizden çıkış yolları arasında uygulamaya alınan maliye politikaları ve üretimin yeterince finans piyasaları tarafından desteklenmemesi sonucunda 2009 yılında küresel olarak arz ve talepte düşüş gözlemlenmiştir. Aynı yıl küresel üretimde meydana gelen %2,2’lik daralma İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bu oranda meydana gelen ilk daralma olarak ölçülmüştür (Can ve Karataş, 2014). Küresel ekonomide 2012 yılında meydana gelen Euro bölgesi krizi birçok Avrupa ülkesinin teknik resesyona girmesine neden olmuştur. Bu durum dış talepte daralmaya yol açmıştır. Sadece Euro bölgesinde değil ABD ve Çin’de yaşanan seçimler dünyanın iki büyük ekonomisinin kabul değişimi olarak ifade edilmektedir. 2009 yılında Türkiye’deki üretimin %29,9’u hammadde olarak demir cevherini kullanan entegre tesislerde gerçekleşirken %70,1’i hammadde olarak hurda malzeme kullanan tesislerde gerçekleşmiştir (World Steel Association, 2010). Daha öncesinde dünya çelik üretimini yukarı yönlü sürükleyen Çin ve Asya bölgeleri 2015 yılında ise dünya üretimini negatife taşıyan unsurlar olarak anılmaktadır. Aynı dönemde Türkiye’nin çelik üretimi ise peş peşe üçüncü kez düşüş göstermiştir (Gebze Ticaret Odası, 2020). Bu düşüşün nedenleri arasında ise küresel kapasite fazlası sorunu ve bu sorunla ilişkili olarak bazı ülkelerin kapasite fazlalıklarını, yararlandıkları sübvansiyonların da desteği ile dumpingli fiyatlarla dünya piyasalarına sunması da yer almaktadır. Türkiye’nin ise bu durum karşısında kendi pazarını korumada yavaş hareket ederek ithalatı sınırlayıcı bir önlem almaması hem söz konusu olumsuzluğu derinleştirmiş hem de dumpingli ürünleri korumasız kalan en büyük pazarlardan biri olarak Türkiye’ye yönlendirerek yerli üreticiyi zor durumda bırakmıştır (Yayan, 2015). Bu bağlamda LS 2004 testlerinden elde edilen bulguların küresel gelişmeler ile uyumlu olduğu görülmektedir. Değişkenler üzerinde meydana gelen değişimlerin etki ve nedenlerinin birbiri ile ilişkili konulardan oluştuğu ve global veya ulusal ölçekte benzer dinamiklerin etkisi altında kaldıkları görülmektedir. Bu nedenle analizlere eşbütünlük ilişkilerinin belirlenmesi ile devam edilmiştir. Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünlük testinden elde edilen bulgular Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmalı eşbütünlük testi bulguları

Test	Model	Test İst.	Kırılma	Asimptotik Kritik Değerler		
				%1	%5	%10
<i>ADF</i>	C/S	-6.27	2010	-6.45	-5.96	-5.72
<i>Z_t</i>	C/S	-6.35	2010	-6.45	-5.96	-5.72
<i>Z_a</i>	C/S	-43.95	2010	-79.65	-68.43	-63.10

Çalışmada Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünleşme testi rejim değişikliği (C/S) modeliyle uygulanmıştır. Bilgi kriteri seçimi olarak Bayesian bilgi kriteri (BIC) tercih edilmiştir. BIC tutarlı tahmin için daha iyi sonuçlar vermektedir (Alakuş, 2019). Bununla birlikte BIC diğer kriterlere kıyasla daha az veri kaybı yaşanmaktadır. Tablo 8’de yer alan kritik değerler Gregory ve Hansen (1996) çalışması baz alınarak elde edilmiştir. Tablo 8’de yer alan test istatistiği değerleri $lnCO_2$, $lnDCHUR$ ve $lnHCU$ değişkenleri arasında kurulan regresyon modelinden elde edilen hata terimlerine karşılık gelmektedir. Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünleşme testinde oluşturulan yapısal kırılmalar altında eşbütünleşme yoktur sıfır hipotezi, test istatistiklerinin kritik değerlerden büyük olması durumunda reddedilerek yapısal kırılmalar altında değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. ADF ve Z_t testlerinden elde edilen test istatistiği değerlerinin %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde asimptotik kritik değerlerden büyük olduğu, Z_a testinde ise tüm anlamlılık düzeyinde değerin düşük olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Z_a ve Z_t testleri en iyi güç ve boyut özelliklerine göre karşılaştırıldığında Z_t testine ait istatistiğin en iyi güç ve boyut özelliğine sahip olduğu bilinmektedir (Gregory ve Hansen, 1996). Bununla birlikte ADF ve Z_t test istatistiklerinin aynı asimptotik dağılıma sahip olması ve ADF test istatistiğinin boyut özelliğinin nominal anlamlılık düzeyine yakın olması testlerin avantajları arasında sayılmaktadır (Çağlar ve Mert, 2017). Bu nedenle $lnCO_2$, $lnDCHUR$ ve $lnHCU$ değişkenleri arasında %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde ADF ve Z_t test sonuçlarına göre eşbütünleşme ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinde kırılma tarihi 2010 olarak elde edilmiştir. 2008 küresel finans ve 2009 Avrupa borç krizlerinin tarihsel örneklerine kıyasla sermaye ve ticaretin serbestleşmesi ile küreselleşme gibi faktörlerin çok önemli – çok dinamikli etkileri demir çelik sektörünün gelişimi üzerinde belirleyici olmuştur. Bu anlamda 2010 yılı sektörün büyüme değil toparlanma yılı olarak nitelendirilmektedir. 2010 yılının kümülatif anlamda Türkiye için verimli geçtiği demir çelik sektörüne ait göstergeler dikkate alınarak ifade edilmektedir. Ancak aynı dönemin akümülatif göstergeleri belirsiz ve dalgalı bir seyir izlemektedir. 2010 yılında nihai mamül üretimi, ham çelik üretiminin %15,2 artmasına rağmen sadece %4,6’lık bir gelişme göstermiştir. Aynı yıl üretilen 5,3 milyon tonluk yassı çeliğe karşılık Türkiye’de 11,6 milyon tonluk yassı çelik tüketimi gerçekleşmiştir (Tatlidil ve Sayın, 2011). Ayrıca 2010 yılı dünya karbon salımının 1998’ten sonra ilk düşüş yaşadığı yıl olarak kaydedilmiştir (Milliyet, 2010). Türkiye için 2010 yılının ilk yarısının ekonomik anlamda iyi bir performans gösterdiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte yılın ikinci yarısında ülkenin kur, enflasyon ve faiz sarmalı etkisinde beklenen performansı sergileyemediği ifade edilmektedir. Dünya demir çelik sektörünün ağırlıklı olarak kamu tekelinde olması ve yabancı yatırımcılara izin verilmesi ve toplam üretim kapasitesinin fazlalığı sektörde faaliyet gösteren firmaların büyüklükleri üzerinde sınırlandırıcı etkiye sahiptir. Bu durum sektörü yönlendirebilecek güçte firma sayısının az olmasına ve işletmeler arası rekabetin sert gerçekleşmesine yol açmaktadır. 2010 yılı ve sonrasında sayılan gerekçelerle demir çelik sektöründe faaliyet gösteren birçok firma küçülme veya el değiştirme durumuyla karşılaşmıştır (Doğaka, 2014). Demir çelik sektörünün ileri geri bağlantısının yüksek olması da sektöre ilişkin göstergelerin tek başlarına yorumlanmaması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünleşme testinden elde edilen bulguların beklentiler ile uygun olduğu görülmektedir. Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesini takiben değişkenler arasında nedensellik ilişkileri de belirlenmiştir. Bu amaçla ilk olarak Hacker ve Hatemi-J (2006-2012) simetrik nedensellik testi uygulanmıştır.

Tablo 9. Hacker ve Hatemi-J simetrik nedensellik testi bulguları

Nedensellik Yönü	Kritik Değerler				Karar
	WALD İst.	%1	%5	%10	
$lnCO_2 \rightarrow lnHCU$	4.030	7.396	4.119	2.897	Nedensellik Var ¹⁰
$lnCO_2 \rightarrow lnDCHUR$	0.497	7.499	4.115	2.899	Nedensellik Yok
$lnHCU \rightarrow lnCO_2$	1.125	7.841	4.160	2.898	Nedensellik Yok
$lnHCU \rightarrow lnDCHUR$	0.266	7.636	4.222	2.907	Nedensellik Yok
$lnDCHUR \rightarrow lnCO_2$	0.008	7.276	4.318	2.871	Nedensellik Yok
$lnDCHUR \rightarrow lnHCU$	10.155	7.689	4.269	3.000	Nedensellik Var ^{1,5,10}

Hacker ve Hatemi-J simetrik nedensellik testinde HJC bilgi kriteri dikkate alınmıştır. Kritik değerler bootstrap ile elde edilmiştir. Tablo 9’da nedensellik karar ifadelerinde üstel olarak yer verilen rakamlar mevcut nedenselliğin istatistiksel anlamlılık düzeylerine karşılık gelmektedir. Tablo 9 incelendiğinde $lnDCHUR$ ile $lnHCU$ değişkenleri arasında tüm anlamlılık düzeylerinde güçlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu anlamda demirli atık ve hurda malzeme ithalatından ham çelik üretimine doğru nedensellik ilişkisinin olduğu ifade edilmektedir. Bu durum teori ve beklentilere uygun olarak sonuçlanmıştır. Türkiye’nin üretim yapısı ağırlıklı olarak hurdadan üretim yapan elektrik ark ocaklı ve indüksiyon fırınlı tesislerden oluşmaktadır. 2021 yılı verileri

örneklüğünde Türkiye’de demir cevherinden üretim yapan üç adet entegre bazık oksijen fırınlı tesise karşılık, hurdadan üretim yapan yirmi altı elektrik ark ocaklı ve on bir adet indüksiyon ocaklı tesis bulunmaktadır (Sanayi Genel Müdürlüğü, 2022). Hurda malzemeden üretim yapan tesislerin ana hammadde kaynağını oluşturan demirli atık ve hurdanın üretim için gerekliliği çalışmanın sonuçları ile uyumlu olarak değerlendirilmektedir. $\ln CO_2$ ile $\ln HCU$ değişkenleri arasında %10 anlamlılık düzeylerinde nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Önemli bir temel sanayi sektörü olarak kabul edilen çelik endüstrisi karbondioksit ve sera gazlarının en büyük üreticileri arasında yer almaktadır (Zhang vd., 2021). İkincil çelik üretimi, düşük enerji tüketimi ve elektrifikasyon yoluyla karbondan arındırılmasının daha kolay olması gibi özellikleri nedeniyle genel anlamda karbon emisyonları üzerinde azaltıcı potansiyele sahip bir yöntem olarak ifade edilmektedir (Fan ve Friedmann, 2021). Çelik endüstrisinin karbonsuzlaştırılması, kömür bazlı metalurjiden hidrojen ve elektrik bazlı metalurjiye geçişi de gerektirmektedir (Suer vd., 2022). Bu durumun karbon emisyonları ile hurda malzeme ithalatı ve/veya çelik üretimi ile hurda malzeme ithalatı arasında saklı bir nedensellik ilişkisi olduğuna işaret ettiği düşünülmektedir. Değişkenler arası ilişkilerin birbirlerinin azalış ve artış miktarları ile pozitif ve negatif şoklara göre değerlendirilmesi etkin politika önerilerinin ortaya çıkarılabilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testlerinden faydalanılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Hatemi-J asimetrik nedensellik testi bulguları

Nedensellik Yönü	Kritik Değerler				Karar
	WALD İst.	%1	%5	%10	
$\ln CO_2^+ \rightarrow \ln HCU^+$	2.243	9.878	5.022	3.673	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^+ \rightarrow \ln HCU^-$	0.043	11.343	4.434	3.142	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^- \rightarrow \ln HCU^-$	0.879	13.633	5.392	3.417	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^- \rightarrow \ln HCU^+$	0.177	9.197	5.222	3.357	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^+ \rightarrow \ln DCHUR^+$	2.031	10.573	4.965	3.363	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^+ \rightarrow \ln DCHUR^-$	0.917	7.557	4.291	2.962	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^- \rightarrow \ln DCHUR^-$	0.632	10.900	5.392	3.604	Nedensellik Yok
$\ln CO_2^- \rightarrow \ln DCHUR^+$	40.161	15.068	5.505	3.192	Nedensellik Var ^{1,5,10}
$\ln HCU^+ \rightarrow \ln CO_2^+$	0.474	10.346	4.726	3.154	Nedensellik Yok
$\ln HCU^+ \rightarrow \ln CO_2^-$	0.997	8.336	4.553	3.006	Nedensellik Yok
$\ln HCU^- \rightarrow \ln CO_2^-$	0.120	21.018	5.236	3.211	Nedensellik Yok
$\ln HCU^- \rightarrow \ln CO_2^+$	0.234	8.361	5.066	3.202	Nedensellik Yok
$\ln HCU^+ \rightarrow \ln DCHUR^+$	2.673	10.138	4.644	3.421	Nedensellik Yok
$\ln HCU^+ \rightarrow \ln DCHUR^-$	0.001	14.636	6.815	3.808	Nedensellik Yok
$\ln HCU^- \rightarrow \ln DCHUR^-$	11.694	16.153	5.164	3.007	Nedensellik Var ^{1,5,10}
$\ln HCU^- \rightarrow \ln DCHUR^+$	0.342	10.023	4.480	3.205	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^+ \rightarrow \ln CO_2^+$	0.051	8.785	4.598	3.251	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^+ \rightarrow \ln CO_2^-$	3.699	7.674	4.499	3.011	Nedensellik Var ¹⁰
$\ln DCHUR^- \rightarrow \ln CO_2^-$	0.029	19.728	7.091	4.767	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^- \rightarrow \ln CO_2^+$	0.000	9.290	4.867	3.138	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^+ \rightarrow \ln HCU^+$	0.026	9.406	5.042	3.343	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^+ \rightarrow \ln HCU^-$	2.147	9.787	4.596	3.196	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^- \rightarrow \ln HCU^-$	0.023	14.008	4.650	2.995	Nedensellik Yok
$\ln DCHUR^- \rightarrow \ln HCU^+$	0.079	7.486	4.488	2.984	Nedensellik Yok

Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testinde HJC bilgi kriteri dikkate alınmıştır. Kritik değerler bootstrap ile elde edilmiştir. Tablo 10’da nedensellik karar ifadelerinde üstel olarak yer verilen rakamlar mevcut nedenselliğin istatistiksel anlamlılık düzeylerine karşılık gelmektedir. Tablo 10 incelendiğinde $\ln CO_2^-$ ’den $\ln DCHUR^+$ ’ye doğru ve $\ln HCU^-$ ’den $\ln DCHUR^-$ ’ye doğru değişkenleri arasında tüm anlamlılık düzeylerinde güçlü nedensellik ilişkisi olduğu, $\ln DCHUR^+$ ’den $\ln CO_2^-$ ’ye doğru da %10 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu bulguları elde edilmiştir. Bu bağlamda sonuçlar değerlendirildiğinde, karbon emisyonlarının azalmasının demirli atık ve hurda ithalatının artmasının sebebi, ham çelik üretiminin azalmasının ise demirli atık ve hurda ithalatının azalmasının sebebi olduğu ifade edilmektedir. Elde edilen bu sonuçlar aynı zamanda nedensellik bulguları arasında yer alan %10 anlamlılık düzeyinde demirli atık ve hurda ithalatının artmasının karbon emisyonlarının azalmasının sebebi olduğu sonucunu da desteklemektedir. Haupt ve diğerleri (2016), elektrik ark ocaklı

tesislerin, her ne kadar düşük kaliteli hurda girdisi olsa da çelik geri dönüşümünün çevresel açıdan birincil çelik üretiminden daha üstün olduğunu ve kaynak geri kazanımı açısından önemli bir potansiyeli barındırdığını ifade etmektedirler. Küresel anlamda çevre politikalarında alınan sıkı tedbirler ve uygulamalar son yıllarda üç R kavramının önemini arttırmıştır. Azaltma, yeniden kullanma ve geri dönüştürme olarak açıklanan üç R (*reduce, reuse ve recycle*) ile yenilikçi teknolojiler ve Ar-Ge çalışmaları endüstriyel yan ürünlerin uygun şekilde yeniden kullanımına yol açarak çelik sektörünün malzeme verimliliğine %97,6'lık olumlu katkı sunmaktadır (Biswal vd., 2020). Bu bağlamda Hatemi-J asimetrik nedensellik testlerinden elde edilen bulguların teori ve beklentiler ile uygun olduğu değerlendirilmektedir. Hacker ve Hatemi-J (2012) simetrik ve Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testleri incelendiğinde bulgular arasında ortak ve farklılaşan sonuçlar olduğu da görülmektedir. Bu durum modelleme yaklaşımı ile simetrik testlerin daha genel bir görüş sunması asimetrik nedensellik testlerinin ise nedensellik yönlerini daha hassas belirleyebilmesi ile ilişkilendirilmektedir. Literatür yaklaşımı ile de simetrik nedensellik testlerinden elde edilen *lnDCHUR* ile *lnHCU* değişkenleri arasındaki güçlü nedensellik ilişkisi çalışmanın demir çelik endüstrisini tüm üretim yöntemlerine göre bütün olarak ele alması ile açıklanmaktadır. Benzer şekilde *lnCO2* ile *lnHCU* değişkenleri arasında %10 anlamlılık düzeyinde elde edilen ilişkinin varlığı simetrik nedensellik testinin pozitif değişmelerin nedensellik etkilerinin negatif değişimler ile aynı kabul edilmesi varsayımından kaynaklı olduğu değerlendirilerek asimetrik nedensellik testleri ile de çalışmada uygulamaya alınmıştır. Bu durum, konu bağlamı açısından Yayan (2014) tarafından örneklendirilmiştir. Yayan (2014)'e göre Türkiye'de hurda ithalatının büyüklüğünün nicel bir büyüklük olması, etki büyüklüğü açısından yeterli nüfuza sahip olmaması ile açıklanmaktadır. Bu bağlamda hurda ithalatının 'kara delik' olarak ifade edilmesi hatalı bir değerlendirme olarak görülmektedir. Hurda ithalatındaki değer cinsinden bir birim gerileme, dış ticaret üzerinde ihracat, ithalat veya ithal ikamesi yolu ile yaklaşık iki birimlik kayba karşılık gelmektedir. Bu durum cevher zenginleştirme ve alternatif girdilerin göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Türkiye özelinde demir çelik sektöründe özellikle hurda ithalatı, çelik üretimi ve karbon emisyonları konularında çok dinamikli etkilerin olabileceği de dikkate alınmalıdır. Hurda ithalatının düşmesi durumunda çelik sektörünün daha az üretim yapmasına paralel olarak dış ticaret açığı, hurda ithalatındaki düşüşten yaklaşık iki kat daha fazla artış göstermektedir. Çelik sektörünün hurda ithalatı sayesinde, ürettiği katma değer göz ardı edilmemesi ekonomideki hızlı gelişmenin sürdürülmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda asimetrik nedensellik testlerinden elde edilen bulguların daha tutarlı olduğu görülmektedir. Çalışmada ulaşılan bulguların genel değerlendirmesine ve politika önerilerine bir sonraki başlıkta yer verilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sera gazı salınımını gerçekleştiren endüstrilerin radikal bir şekilde modernizasyonu, düşük karbon ekonomisine geçişin vazgeçilmez bir tedbiri olarak değerlendirilmektedir (Shatokha vd., 2016: 289). Demir çelik üretim süreçleri de enerji yoğun özellikli olup önemli miktarda sera gazı emisyonlarından sorumlu tutulmaktadır (Xylia vd., 2018). Bu sorumluluk, demir çelik endüstrisinin üretim şekline ve rotasına, ürün portföy genişliğine ve üretim süreçlerinde kullanılan malzemelerin karbon yoğunluğuna bağlı olarak ülkeler özelinde farklılık göstermektedir. Bu nedenle incelemelerin ülkeler özelinde yapılmasının daha anlamlı olacağı değerlendirilmektedir. Türkiye'nin hem döngüsel ekonominin lokomotifi olan ülkelerle olan ticarî ve siyasi ilişkileri hem de Türkiye'de çelik üretiminde hurda malzemenin üretim yapan tesis sayısının ağırlıklı olması nedeniyle önemli bir aktör olduğu değerlendirilmektedir. Bununla birlikte demir çelik endüstrisinde iklim krizi ve karbon emisyonlarına ilişkin regülasyon ve modernizasyonların tam zamanında ve gerektiği gibi gerçekleştirilememesi halinde sadece endüstrinin değil diğer sanayi kolları ile birlikte Türkiye'nin uluslararası ticaretinin de kuvvetle muhtemel bir dizi zorlukla karşılaşabileceği öngörülmektedir. Bu nedenle bir mevcut durum analizi niteliğinde olan bu çalışmada Türkiye için karbon emisyonları, çelik üretimi ve hurda malzeme ithalatı ilişkisi araştırılmıştır.

Çalışmada öncelikli olarak serilerin durağan olup olmadıkları geleneksel birim kök testleri yardımıyla belirlenmiştir. Serilerin düzey değerlerinde tespit edilen birim kökün varlığı olası politik ve iktisadî şokların serileri kalıcı olarak etkilediği anlamına gelmektedir. Bu bilgiden hareketle Türkiye'de demir çelik sektörünün siyasi, ticarî ve iktisadî olaylara karşı duyarlı olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca düzey değerlerinin farklı anlamlılık seviyelerinde durağan olmalarının yapısal kırılmalara işaret ettiği varsayımından hareketle uygulanan yapısal kırılmalı birim kök testleriyle bu durum desteklenmiştir. Seriler arasındaki ilişkinin varlığını ortaya çıkarabilmek adına yapısal kırılmaları da dikkate alan eşbütünleşme testleri ile karbon emisyonları, hurda malzeme ithalatı ve ham çelik üretimi arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenlerin birbiri ile ilişkili olma durumunun nedenselliği öncelikli olarak simetrik testler ile incelenmiş ve hurda malzeme ithalatından ham çelik üretimine doğru kuvvetli bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Değişken olarak seçilen karbon emisyonları ile hurda

malzeme ithalatı arasında beklenen teorik ters yönlü ilişki dikkate alındığında pozitif ve negatif şokların etkisi ve değişkenler arasındaki saklı ilişkilerin ortaya çıkarılmasına gerek görülerek çalışmada asimetrik nedensellik testlerinden de faydalanılmıştır. Bu anlamda 1983-2023 döneminde Türkiye özelinde hurda malzeme ithalatının artmasının karbon emisyonlarının azalmasına neden olan faktörler üzerinde etkili olduğu, hurda malzeme ithalatında görülen azalmaların ise ham çelik üretiminin de azalmasına neden olabileceği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Literatürde ülkeler özelinde hurda malzemenin rolüne, karbon emisyonlarına ve çelik üretim süreçlerine bütünlük olarak odaklanan çalışmalar incelenerek mevcut bulgular ile bu çalışmaların sonuçları da karşılaştırılmıştır. Janke ve diğerleri (2000), düşük veya yüksek alaşımlı çelik üretimi açısından hurda bulunabilirliğine ve hurdanın kalitesine özel vurgu yapmışlardır. Kuramochi (2016), benzer şekilde Japon çelik endüstrisine odaklanmış ve hurda malzeme kullanımının arttırılmasının Japon çelik üreticileri için pazarı canlandırmak, orta vadede rekabet gücünü korumak ve küresel karbon emisyonlarını azaltmak açısından alternatif bir seçenek olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Serrenho ve diğerleri (2016), İngiltere özelinde kendi çelik ürünlerinin daha fazlasını yerel ikincil çelik üretimiyle üretmeye yönelmediği sürece küresel çelik endüstrisinin karbon emisyonlarını azaltmada sınırlı bir etkiye sahip olabileceğini ifade etmişlerdir. Demir çelik endüstrisinde dünyanın en büyük üreticisi ve tüketicisi konumunda bulunan Çin'i inceleyen Wang ve diğerleri (2017), ülkede hurda üretiminin önümüzdeki yıllarda yetersiz kalması durumunda hurdanın yeniden kullanılmasının ve yeniden üretilmesinin de faydasının sınırlı olabileceğine atıfta bulunmuşlardır. Yazarlar analizlerinde aynı üretim için daha az malzeme ve daha yoğun kullanım teknolojilerini benimsemenin Çin çelik endüstrisinde sürdürülebilirliği iyileştirmek için etkili önlemler arasında olduğunu belirlemişlerdir. Bu anlamda çalışmanın literatürde diğer ülkeleri inceleyen çalışmalarla ortak ve benzer sonuçları desteklediği ifade edilmektedir. Türkiye'de hurda hammadde ithalatının çelik üretimi ile ilişkisini ortaya çıkarmayı, karbon emisyonlarının belirleyiciliğini açıklamayı ve sektörü politik, çevresel ve ekonomik açıdan incelemeyi amaçlayan bu çalışmada demir çelik endüstrisi konusunda Türkiye'nin diğer ülkelere farkı da değerlendirilmeye alınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin diğer ülkelere kıyasla avantajları arasında ülkede demir çelik sektörünün stratejik bir sektör olması, uluslararası standartlarda üretim yapabilme kapasitesine sahip olması ve mevcut tesislerde paslanmaz çelik üretebilmede daha az finansmana ihtiyaç duyması yer almaktadır (Kayır, 2007). Bu bağlamda, pazarlara yakınlık, iç ve dış talepte ürün deseninin çeşitliliği, sektör büyüklüğü ve üretim yapısı ile gemi geri dönüşümüne sahip olması hurda malzeme ithalatı, karbon emisyonları ve çelik üretimi başlıklarının Türkiye'yi stratejik olarak öne çıkardığı değerlendirilmesine imkân vermektedir. Bununla birlikte yeşil çelik süreçlerine ilişkin hazırlıklarının ivme kazanarak sonuçlanmaması halinde Türkiye demir çelik endüstrisini bir sorunlar dizisinin beklediği de ifade edilmektedir.

Hurda kaynaklarının da sonsuz özellik göstermemesi ve hurda malzemelerin fiyatlarının arz/talep ilkesine göre benimsenmesi üreticileri fiyat makas kırılımı sorunuyla karşılandırmaktadır. Küresel iklim krizi, sınırda karbon mekanizması gibi çevresel regülasyonların ve yaptırımların fiyatlar üzerinde artışa neden olacağı beklentisinin bu sorunu daha da derinleştirebileceği değerlendirilmektedir. Çalışma içeriğinden ve elde edilen sonuçlardan küresel iklim krizi tedbirlerinin ulusal zenginliğe erişme yöntemlerini değiştirebileceği öngörüsüne ulaşılmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin demir çelik endüstrisi özelinde yatırım ve ticaret politikaları ile endüstriyel gruplarını ve portföyünü revizyon mantığıyla iklim krizi ve etkilerine göre yeniden değerlendirmeye alması önerilmektedir. Türkiye'de öncelikli olarak yeşil dönüşüme uygun, geniş kapsamlı ve geleceğe dönük bir ulusal demir çelik stratejisinin oluşturulmasına ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir. İktisadî açıdan ise enerji ve hammaddeye ilişkin fiyat dalgalanmaları dikkate alındığında kamu öncülüğünde yerli kaynak araştırmalarının teşvik edilmesi elzem olarak ifade edilmektedir. Hurda miktarlarında yurt dışına olan aşırı bağımlılığın yurtiçi hurda kontrolü, alternatif girdiler ve uluslararası haksız rekabet koşullarına ilişkin alınacak tedbirlerle aşılabileceği düşünülmektedir. Türkiye'nin dünyanın sayılı gemi geri dönüşüm endüstrisine sahip ülkeler arasında yer alması ve gemilerin düşük kirletici seviyede E3 olarak nitelendirilen yüksek kaliteli hurda çelik kaynağı olması Türkiye'de çelik endüstrisinin avantajına olan faktörler arasında sayılmaktadır. Türkiye'deki tesislerin Avrupa Birliği tarafından kabul edilen Avrupa Gemi Geri Dönüşüm Yasası'na uygunluğu bir fırsat olarak değerlendirilmeli ve çelik sektörüne ilişkin proje, tedbir ve uygulamaların diğer sektörler ve paydaşlarla birlikte bütünlük olarak ele alınması gerektiği değerlendirilmektedir. Son olarak hurda bağıışı ve Türkiye özelinde hammadde malzeme akışı analizi konularının gelecek çalışmalar için bir vizyon oluşturabileceği ifade edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, U. (2022). "Bir Karşış Fazla Şimendifer: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolu Politikasının Değişimi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 5(1), 29-61. <https://doi.org/10.47437/esogutd.1078259>
- Alakuş, K. (2019). *Hptz.Hf.10 Model Dağılımı ve Seçme*. <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/kamilal/108861/HPTZ.HF10.pdf> (Erişim tarihi: 20.04.2024).
- Algan, N. ve Gencer, S. (2015). "Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Testinden Bulgular", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 31-44.
- Allaro, H. B., Kassa, B. ve Hundie, B. (2011). "A Time Series Analysis of Structural Break Time in the Macroeconomic Variables in Ethiopia", *African Journal of Agricultural Research*, 6(2), 392-400.
- Andersson, G., Sperle, J. O., Hallberg, L., Almemark, M., Lindfors, L. G., Ekdahl, Å., ... ve Schedin, E. (2013). *Environmental Evaluation of Steel and Steel Structures, Handbook of Engineers, Researchers and University Students*. Stockholm: Jernkontoret.
- Aşıcı, M. A. (2021). *Avrupa Birliği'nin Sınırdaki Karbon Uyarlaması Mekanizması ve Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: IPM-Mercator.
- Aue, A. ve Horváth, L. (2012). "Structural Breaks in Time Series", *Journal of Time Series Analysis*, 34(1), 1-16. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2012.00819.x>
- Avinal, A., Tosun, C., Dağlı, S., Duhbaci, T. B. ve Şık, E. (2019). *Ana Demir ve Çelik Ürünleri ile Ferro Alaşımın İmalatı*. Ankara: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayınları.
- Başkol, M. O. ve Bektaş, S. (2021). "Türkiye Demir-Çelik Sektörünün Ürün Haritalaması: Widodo Yöntemiyle Bir Analiz", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 19(Özel Sayı), 57-84. <https://doi.org/10.35408/comuybd.973529>
- Batmaz, T. ve Yürük, B. (2021). "Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Analizi: Türkiye Örneği (1985-2019)", *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 8(3), 1764-1781. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.914932>
- Baygut, A., Çulha, O. ve Yağcı, T. (2022). "Ön Deformasyona Uğratılmış Hammadde Kullanılarak Paslanmaz Çelik Bağlantı Elemanın Simülasyon Destekli Soğuk Dövme Üretimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 24(72), 689-702. <https://doi.org/10.21205/deufmd.202247201>
- Bıyık, Y. ve Özkale, L. (2017). "Demir Çelik Endüstrisi Üretim Yöntemleri ile İhracat Katma Değer ve Karbon Emisyonu Azaltma Politikaları Arasındaki İlişki", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 718-735.
- Bigpara (2004). *Rakamlarla 2004 Türkiye Ekonomisi*. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/rakamlarla-2004-turkiye-ekonomisi_ID506575/ (Erişim tarihi: 28.04.2024).
- Birat, J. P. (2020). "Society, Materials, and the Environment: The Case of Steel", *Metals*, 10(3), 331. <https://doi.org/10.3390/met10030331>
- Biswal, S., Pahlevani, F. ve Sahajwalla, V. (2020). "Wastes as Resources in Steelmaking Industry Current Trends", *Current Opinion in Green and Sustainable Chemistry*, 26, 100377. <https://doi.org/10.1016/j.cogsc.2020.100377>
- Bozdağlıoğlu, Y. E. ve Özpınar, Ö. (2011). "Türkiye'ye Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımların Türkiye'nin İhracat Performansına Etkilerinin VAR Yöntemi ile Tahmin Edilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(3), 39-63.
- Brown, L. R. (1998). Facing Nature's Limits. Population and Global Security. İç. N. Polunin (Ed.), *Population and Global Security*, (ss. 251-270). Cambridge: Cambridge University Press.
- Can, Y. ve Karataş, A. (2014). "2008 Küresel Ekonomik Krizin İstihdama Etkileri", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 6(2), 12-21.
- Çağlayan, E. ve Saçaklı, İ. (2006). "Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Sıfır Frekansta Spektrum Tahmincisine Dayanan Birim Kök Testleri ile İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Dergisi*, 20(1), 121-137.
- Cebecik, H. (2017). *Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde Ağır Sanayii Kuruluşu Olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1937-1995*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

- Çakır, A. ve Arianpour, F. (2023). "Çelik Üretiminde Ortaya Çıkan Atık Demir Oksitin Aventurin Sırlarında Yeniden Kullanımı", *International Journal of Engineering Research and Development*, 15(3), 143-152. <https://doi.org/10.29137/umagd.1312191>
- Çetin, B. ve Filiz, T. (2023). Küresel Hurda Demir Ticareti İlişkilerinin Sosyal Ağ Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi", *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 10(1), 158-182. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1097376>
- Çetin, R. (2020). Türkiye'nin Motorlu Kara Taşıtları ve Demir Çelik Sektörlerindeki Küresel Rekabet Gücünün Değerlendirilmesi. İ. M. Y. Alptekin (Ed.) *Sosyal Bilimlerde 2020 Gündemi Türkiye ve Doğu Akdeniz*, (ss. 164-185). Trabzon: Serander Yayınları.
- Dağdemir, Ö. (2015). "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Ekonomik Büyüme: İklim Değişikliği Politikasının Türkiye İmalat Sanayii Üzerindeki Olası Etkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(2), 49-70.
- Değer, M. K. ve Pata, U. K. (2017). "Türkiye'de Dış Ticaret ve Karbondioksit Salınımı Arasındaki İlişkilerin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testleriyle Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 31-44.
- Dereli, N. (2021). "Kaynak Tüketim Muhasebesi: Çelik Üretim İşletmesinde Bir Uygulama", *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(10), 137-153. <https://doi.org/10.51947/yonbil.873297>
- Dikmen, N. (2018). *E-Views Uygulamalı Ekonometriye Giriş Temel Kavramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ecer, K., Güner, O. ve Çetin, M. (2021). "Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Türkiye Ekonomisinin Uyum Politikaları", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 125-144.
- Elektrik Mühendisleri Odası (2005). *Erdemir Gerçeği Oda Raporu*. https://www.emo.org.tr/ekler/1665c93b72f55b2_ek.pdf?tipi=36&turu=X&sube=0#:~:text=2004%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20d%C3%BCn%C3%A7elik%20C3%BCretimi,projeksiyonu%201%2C4%20milyar%20tondur. (Erişim tarihi: 28.04.2024).
- Erdoğan, N. Ş., Duru, M. O. ve Koç, İ. (2024). Yapı Üretiminde Alternatif Yaklaşım: Sürdürülebilir Yapı Malzemeleri. İ. B. Tülek (Ed.) *Mimarlık Alanında Akademik Analizler* (ss. 1-23). Afyonkarahisar: Yaz Yayınları.
- Erol, F. G. ve Türkmen, S. Y. (2020). "Çelik Hurdası Vadeli İşlem Sözleşmeleri", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 388-405. <https://doi.org/10.29106/fesa.757906>
- Eştürk, Ö. (2006). *Türkiye'de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Fenkli, M. ve Uysal, D. (2022). "Gregory Hansen Koentegrasyon Yöntemiyle Vergi-Harcama Hipotezi Üzerine Ampirik Bir Araştırma: Türkiye Örneği (2006-2022)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(4), 1572-1601. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1177104>
- Gebze Ticaret Odası (2020). *Türkiye'de ve Dünyada Demir Çelik Sektörü*. Gebze: Gebze Ticaret Odası Ticaret Bölümü Yayını.
- Giddings, B., Hopwood, B. ve O'brien, G. (2002). "Environment, Economy and Society: Fitting them Together into Sustainable Development. *Sustainable Development*, 10(4), 187-196. <https://doi.org/10.1002/sd.199>
- Jimeno, R, Manchado, B. ve Minguez, R. (1999). "Stationarity Tests for Financial Time Series," *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 269(1), 72-78. [https://doi.org/10.1016/S0378-4371\(99\)00081-3](https://doi.org/10.1016/S0378-4371(99)00081-3)
- Glais, M. (1995). Steel Industry. İ. P. Buigues, A. Jacquemin ve A. Sapir (Ed.), *European Policies on Competition Trade and Industry*, (ss. 219-267). Monograph Book.
- Global Carbon Budget (2024). *Global Carbon Atlas*. <https://globalcarbonatlas.org/> (Erişim Tarihi: 25.04.2024).
- Göçer, İ. ve Bulut, Ş. (2015). "Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin Rusya Ekonomisine Etkileri: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünlük ve Simetrik Nedensellik Analizi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 721-748.
- Gökcecik, G. ve Dulkadiroğlu, H. (2021). "Elektrik Ark Ocağı ile Üretim Yapan Bir Demir-Çelik Tesisinin Mevcut En İyi Teknikler Kapsamında Değerlendirilmesi", *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 10(2), 465-471. <https://doi.org/10.28948/ngumuh.824701>
- Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and CrossSpectral Methods", *Econometrica*, 37(3), 424-438. <https://doi.org/10.2307/1912791>

- Granger, C. W. J. ve Yoon, G. (2002). *Hidden Cointegration Department of Economics Working Paper*. University of California, No:2002-02.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). "Residual-Based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts", *Journal of Econometrics*, 70(1), 99- 126.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). "Tests for Cointegration in Models with Regime and Trend Shifts", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Department of Economics, University of Oxford*, 58(3), 555-560.
- Gürler, M. (2024). *Dünyada ve Türkiye’de Çelik Sektörünün Analizi*. Teknik Rapor İstanbul Medipol Üniversitesi Yayınları.
- Hacker, R.S. ve Hatemi-J, A. (2006). "Tests for Causality between Integrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory and Application", *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500. <https://doi.org/10.1080/00036840500405763>
- Hao, H., Wu, H., Wei, F., Xu, Z. ve Xu, Y. (2024). "Scrap Steel Recycling: A Carbon Emission Reduction Index for China", *Sustainability*, 16(10), 4250. <https://doi.org/10.3390/su16104250>
- Hatemi-J, A. (2003). "A New Method to Choose Optimal Lag Order in Stable and Unstable VAR Models", *Applied Economics Letters*, 10(3), 135-137. <https://doi.org/10.1080/1350485022000041050>
- Hatemi, J. A. (2012). "Asymmetric Causality Tests With an Application", *Empirical Economics*, 43, 447-456. <https://doi.org/10.1007/s00181-011-0484-x>
- Hatemi-J, A. ve Roca, E. (2006). "A Re-Examination of International Portfolio Diversification Based on Evidence From Leveraged Bootstrap Methods", *Economic Modelling*, 23(6), 993-1007. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2006.04.009>
- Haupt, M., Vadenbo, C., Zeltner, C. ve Hellweg, S. (2016). "Influence of Input-Scrap Quality on the Environmental Impact of Secondary Steel Production," *Journal of Industrial Ecology*, 21(2), 391-401. <https://doi.org/10.1111/jiec.12439>
- Hirschman, A. O. (1958), *Interdependence and Industrialization in The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Ianos, I., Peptenatu, D. ve Zamfir, D. (2009). "Respect for Environment and Sustainable Development", *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, 4(1), 81-93.
- International Energy Agency. *Energy Technology Perspectives*. IEA Publishing.
- ITC Trade Map (2024). *Trade Statistics for International Business Development*. <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Erişim tarihi: 06.05.2024).
- İklim Değişikliği Başkanlığı (2024). *Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmesi*. <https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33> (Erişim tarihi: 04.05.2024)
- İklim Haber (2018). *Türkiye Sera Gazı Emisyon İstatistiklerine Yakın Bakış*. <https://www.iklimhaber.org/turkiye-sera-gazi-emisyon-istatistiklerine-yakin-bakis/> (Erişim Tarihi: 29.04.2024).
- Janke, D., Savov, L., Weddige, H. J. ve Schulz, E. (2000). "Scrap-Based Steel Production and Recycling of Steel", *Mater Tehnol*, 34(6), 387-399.
- Kabadayı, B. (2013). "Küresel Finansal Krizin Türkiye Sanayi Alt Dallarında Meydana Getirdiği Şok Etkisinin Derecelendirilmesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(20), 1-15. <https://doi.org/10.11611/JMER170>
- Kaiser, F., Reichel, T., Echterhof, T., Mier, D., Unamuno, I. ve Pfeifer, H. (2024). Decreasing the Environmental Impact of the Electric Steel Making Process Through Implementation of Furnace Retrofitting Solutions. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (1309)1*, 012009, IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/1309/1/012009>
- Kayabaş, Y. (2019). *Demir Çelik Sektöründe Yeşil Üretimin Bulanık Bilişsel Haritalama Metoduyla Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Karabük.
- Kayır, Y. Z. (2007). "Türkiye paslanmaz çelik üretebilir mi", *Metalurji Dergisi*, (146), 1-12.
- Keyder, N. (2023). *Türkiye’nin Kriz Deneyimleri 1994, 2000-2001, 2008-2009 ve 2018-2022 Krizleri*. İktisat ve Toplum Dergisi. Mayıs 2023. <https://iktisatvetoplum.com/turkiyenin-kriz-deneyimleri-1994-2000-2001-2008-2009-ve-2018-2022-krizleri-nur-keyder/> (Erişim tarihi: 27.04.2024).

- Klimek, P., Hess, M., Gerschberger, M. ve Thurner, S. (2024). "Circular Transformation of the European Steel Industry Renders Scrap Metal a Strategic Resource", *ArXiv*, v1, 2406.12098. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2406.12098>
- Klotz, L., Lenz, G., Antoniassi, N., Borges, R. ve Nunes, T. (2024). "Multivariate Analysis of the Main Operational Variables Involved in Steel Producing on BOF Using Time Series Tools", *Metallurgical and Materials Engineering*, 30(1), 70-80. <https://doi.org/10.56801/MME1027>
- Koç, B. E. ve Kaynak, S. (2023). "Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizmasının Türkiye- AB-27 Dış Ticaret İlişkisi Üzerine Olası Etkisi", *Verimlilik Dergisi*, 57(2), 273-288. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.1166045>
- Kuramochi, T. (2016). "Assessment of Midterm CO2 Emissions Reduction Potential in the Iron and Steel Industry: A Case of Japan", *Journal of Cleaner Production*, 132, 81-97. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.02.055>
- Kurun, A. (2022). *Türkiye'de Demir Çelik Sektörünün Genel Görünümü ve Ekonomik Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P.C. B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). "Testing The Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That The Economic Time Series Have a Unit Root", *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Lee, J. ve Strazicizh, M. C. (2003). "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks", *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089. <https://doi.org/10.1162/003465303772815961>
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2004). *Minimum LM Unit Root Test with One Structural Break*. Appalachian State University Working Papers, 04-17, 1-15.
- Liu, Y., Cui, M. ve Gao, X. (2023). "Building Up Scrap Steel Bases for Perfecting Scrap Steel Industry Chain in China: An Evolutionary Game Perspective", *Energy*, 278, 127742. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.127742>
- Lumsdaine, R. L. ve Papell, D. H. (1997). "Multiple Trend Breaks and The Unit Root Hypothesis," *The Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212- 218. <https://doi.org/10.1162/003465397556791>
- Muslemani, H., Liang, X., Kaesehage, K., Ascui, F. ve Wilson, J. (2021). "Opportunities and Challenges for Decarbonizing Steel Production by Creating Markets for 'Green Steel' Products", *Journal of Cleaner Production*, 315, 128127. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128127>
- Oda, J. ve Akimoto, K. (2022). "Carbon intensity of the Japanese Iron and steel Industry: Analysis of factors from 2000 to 2019", *Journal of Cleaner Production*, 345, 130920. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.130920>
- Orlando, L. P. H., Junior, C. R. A. ve Wlamyr, P. A., (2022). "Impact Of Ferrous Scrap On The Steel Industry", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 18(4), 613-625.
- Özcan, C. C. (2015). "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (46), 177-199.
- Özsoy, M. ve Fırat, S. (2023). "Çelik Cürufu ile Yapılan Yol Altyapısı Katmanlarının Sayısal Analizleri", *Journal of Polytechnic*, 26(4), 1661-1673. <https://doi.org/10.2339/politeknik.1199022>
- Page, E. S. (1954). "Continuous Inspection Schemes", *Biometrika*, 41(1/2), 100-115. <https://doi.org/10.2307/2333009>
- Pata, U. K. (2018). "Türkiye'de Enflasyon, Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testleri ile Analizi", *Maliye Dergisi*, 174, 92-111.
- Pata, U. K. (2018). "Türkiye'de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testleri ile Sektörel Bir Analiz", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (21), 135-150. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.391777>
- Pauliuk, S., Milford, R. L., Muller, D. B. ve Allwood, J. M. (2013). "The Steel Scrap Age", *Environmental Science & Technology*, 47(7), 3448-3454. <https://doi.org/10.1021/es303149z>
- Perron, P. (1989). "The Great Crash The Oil Price Shock and The Unit Root Hypothesis", *Econometrica: Journal of the Econometric Society*. 1361-1401. <https://doi.org/10.2307/1913712>
- Raabe, D., Jovičević-Klug, M., Ponge, D., Gramlich, A., da Silva, A. K., Grundy, A. N., ... ve Ma, Y. (2024). Circular Steel for Fast Decarbonization: Thermodynamics, Kinetics, and Microstructure Behind Upcycling Scrap into High-Performance Sheet Steel. *Annual Review of Materials Research*, 54. <https://doi.org/10.1146/annurev-matsci-080222-123648>

- Reck, B. K., Zhu, Y., Althaf, S. ve Cooper, D. R. (2024). Assessing the Status Quo of US Steel Circularity and Decarbonization Options. İç. N. Nasr (Ed.), *Technology Innovation for the Circular Economy: Recycling, Remanufacturing, Design, Systems Analysis and Logistics*, (ss. 211-221), Wiley Books. <https://doi.org/10.1002/9781394214297.ch17>
- Roseland, M. (2000). "Sustainable Community Development: Integrating Environmental, Economic, and Social Objectives", *Progress in planning*, 54(2), 73-132. [https://doi.org/10.1016/S0305-9006\(00\)00003-9](https://doi.org/10.1016/S0305-9006(00)00003-9)
- Ruth, M. (1995). "Technology Change in US Iron and Steel Production: Implications for Material and Energy Use, and CO2 Emissions", *Resources Policy*, 21(3), 199-214. [https://doi.org/10.1016/0301-4207\(96\)89790-X](https://doi.org/10.1016/0301-4207(96)89790-X)
- Saçık, S. Y. (2009). "1980-2006 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret Politikaları ve Performansı", *Mevzuat Dergisi*, 12(140). <https://www.mevzuatdergisi.com/2009/08a/02.htm> (Erişim tarihi: 07.05.2024).
- Sahoo, M., Sarkar, S., Das, A. C., Roy, G. G. ve Sen, P. K. (2019). "Role of Scrap Recycling for CO2 Emission Reduction in Steel Plant: A Model Based Approach", *Steel Research International*, 90(8), 1900034. <https://doi.org/10.1002/srin.201900034>
- Sanayi Genel Müdürlüğü (2021). *Demir-Çelik Sektörü Raporu 2020*. Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü Yayını.
- Sanayi Genel Müdürlüğü (2022). *Demir-Çelik Sektörü Raporu 2021*. Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü Yayını.
- Sen, A. (2003). "On Unit-Root Tests When The Alternative is a Trend Break Stationary Process", *Journal of Business and Economics Statistics*, 21, 174-184.
- Serrenho, A. C., Mourão, Z. S., Norman, J., Cullen, J. M. ve Allwood, J. M. (2016). "The Influence of UK Emissions Reduction Targets on the Emissions of the Global Steel Industry", *Resources, Conservation and Recycling*, 107, 174-184. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2016.01.001>
- Shatokha, V. (2016). "Environmental Sustainability of the Iron and Steel Industry: Towards Reaching the Climate Goals", *European Journal of Sustainable Development*, 5(4), 289-300.
- Smol, M., Marcinek, P., Duda, J. ve Szoldrowska, D. (2020). "Importance of Sustainable Mineral Resource Management in Implementing the Circular Economy (CE) Model and The European Green Deal Strategy", *Resources*, 9(5). 1-21. <https://doi.org/10.3390/resources9050055>
- SteelOrbis (2005). *2004 Yılı İçin Küresel Paslanmaz Çelik Üretim Rakamları*. <https://tr.steelorbis.com/ceлик-haberleri/guncel-haberler/2004-yili-icin-kuresel-paslanmaz-celik-uretim-rakamlari-151420.htm> (Erişim tarihi: 28.04.2024).
- Şahin, D. ve Durmuş, S. (2019). "Türkiye'de Reel Efektif Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Analizi", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 210-223.
- Tamsöz, H. ve Elmas, E. T. (2021). "Çelik Üretiminde Elektrik Ark Ocaklarında Enerji Maliyetlerinin ve Enerji Verimlilik Faktörlerinin Araştırılması", *Tasarım Mimarlık ve Mühendislik Dergisi*, 1(3), 163-180.
- Tan, S. (1983). *Demir Çelik Sektöründe Verimlilik (1982)*. Ankara: MPV Yayınları.
- Tan, J., Wehde, M. V., Brønd, F. ve Kalvig, P. (2021). "Traded Metal Scrap, Traded Alloying Elements: A Case Study of Denmark and Implications for Circular Economy", *Resources, Conservation and Recycling*, 168, 105242. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2020.105242>
- Taşdelen, S. (2021). *2008 Küresel Finansal Krizinin Türkiye, Japonya ve Çin'de Demir Çelik Sektörüne Etkileri Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama*. Doktora Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2009). *Sanayi Toplumunu İçin Sanayi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tezeren, A. (1990). *Demir Çelik Sektöründe Verimlilik Rapor Sistemi*. Ankara: MPV Yayınları.
- Tıraşoğlu, M. ve Yıldırım, B. (2012). "Yapısal Kırılma Durumunda Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 2(2), 111-117. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000515
- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995). "Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Process", *Journal of Econometrics*, 66, 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Tozsın, G. ve Kavasoglu, B. (2023). "Çelik Cürufplarının Potansiyel Kullanım Alanlarının Değerlendirilmesi", *Kent Akademisi*, 16(2), 1200-1211. <https://doi.org/10.35674/kent.1193822>
- Tülümce, S. Y. ve Zeren, F. (2017). "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Asimetrik Nedensellik Testi ile Analizi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2), 299-310. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2017228685>

- Türkiye Çelik Üreticileri Derneği (2022). *TÇÜD Basın Bülteni*. <https://celik.org.tr/turkiye-celik-ureticileri-dernegi-basin-bulteni-56/> (Erişim tarihi: 26.04.2024).
- Türkiye Çelik Üreticileri Derneği (2023). *TÇÜD Basın Bülteni*. <https://celik.org.tr/turkiye-celik-ureticileri-dernegi-basin-bulteni-59/> (Erişim tarihi: 26.04.2024).
- Türkiye Çelik Üreticileri Derneği (2023). *TÇÜD Basın Bülteni*. <https://celik.org.tr/turkiye-celik-ureticileri-dernegi-basin-bulteni-60/> (Erişim tarihi: 26.04.2024).
- Türkiye Çelik Üreticileri Derneği (2024). *Sektörel Değerlendirme*. <https://celik.org.tr/category/sektorel-degerlendirme/> (Erişim tarihi: 26.04.2024).
- Türkiye Çelik Üreticileri Derneği (2014). *Türkiye'nin 2013 Yılında Hurda İthalatı 20 Milyon Tonun Gerisinde Kaldı*. <https://celik.org.tr/turkiyenin-2013-yilinda-hurda-ithalati-20-milyon-tonun-gerisinde-kaldi/> (Erişim tarihi: 28.04.2024).
- Türkiye İstatistik Kurumu (2024). *Dış Ticaret İstatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> (Erişim tarihi: 24.04.2024).
- Ünlü, İ. ve Duran, E. (2021). "COVID-19 Pandemisinin Dünya Çelik Üretimine Etkisi", *Turkish Studies-Social Sciences*, 16(3), 1321-1336. <https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.50890>
- Vogl, V., Ahman, M. ve Nilsson, L. J. (2021). "The Making of Green Steel in the EU: A Policy Evaluation for the Early Commercialization Phase", *Climate Policy*, 21(1), 78-92. <https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1803040>
- Wang, P., Li, W. ve Kara, S. (2017). "Cradle-to-Cradle Modeling of the Future Steel Flow in China", *Resources, Conservation and Recycling*, 117, 45-57. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2015.07.009>
- Wang, P., Ryberg, M., Yang, Y., Feng, K., Kara, S., Hauschild, M. ve Chen, W. Q. (2021). "Efficiency Stagnation in Global Steel Production Urges Joint Supply and Demand Side Mitigation Efforts. *Nature Communications*, 12(1), 2066. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-22245-6>
- Watari, T., Giurco, D. ve Cullen, J. (2023). "Scrap Endowment and Inequalities in Global Steel Decarbonization", *Journal of Cleaner Production*, 425, 139041. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.139041>
- World Steel Association (2013-2024). *World Steel in Figures Series*. WSA Pubs.
- Wu, Y., Su, J., Li, K. ve Sun, C. (2019). "Comparative Study on Power Efficiency of China's Provincial Steel Industry and Its Influencing Factors", *Energy*, 175, 1009-1020. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2019.03.144>
- Xylia, M., Silveira, S., Duerinck, J. and Meinke-Hubeny, F. (2018). "Weighing Regional Scrap Availability in Global Pathways for Steel Production Processes", *Energy Efficiency*, 11, 1135-1159. <https://doi.org/10.1007/s12053-017-9583-7>
- Yavuz, N. Ç. (2004). "Durağanlığın Belirlenmesinde KPSS ve ADF Testleri: İMKB Ulusal-100 Endeksi ile Bir Uygulama", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 54(1), 239-247.
- Yayan, V. (2014). *Hurda İthalatı Ekonomiye Yük Değil*. <https://tr.steelorbis.com/celik-haberleri/guncel-haberler/dr-veysel-yayan-hurda-ithalati-ekonomiye-yuk-degil-828325.htm> (Erişim tarihi: 06.05.2024).
- Yayan, V. (2015). *2015 Şartları Bir Daha Yaşanmasın*. <https://celik.org.tr/en/2015-sartlari-bir-daha-yasanmasin/> (Erişim tarihi: 29.04.2024).
- Yılandı, V. (2009). "Yapısal Kırımlar Altında Türkiye İçin İşsizlik Histerisinin Sınanması", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(2), 324-335.
- Yılandı, V. ve Bozoklu, Ş. (2014). "Türk Sermaye Piyasasında Fiyat ve İşlem Hacmi İlişkisi: Zamanla Değişen Asimetrik Nedensellik Analizi", *Ege Academic Review*, 14(2), 211-220.
- Yıldırım, B. T. (2014). "Yapısal Kırımlı Birim Kök Testleri ile OECD Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerliliğinin Testi", *Istanbul University Econometrics and Statistics E-Journal* (20), 68-87.
- Yıldırım, E. (2015). "İhracata Dayalı Büyüme İllüzyon Mu Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testlerinden Kanıtlar", *International Journal of Economic & Administrative Studies*, 8(15), 21-40.
- Yıldırım, M., Bal, K. ve Doğan, M. (2021). "Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ile Finansal Performans Analizi: BIST'te İşlem Gören Demir Çelik Şirketleri Üzerinde Bir Uygulama", *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 23(1), 122-143. <https://doi.org/10.31460/mbdd.788840>
- Yıldırım, S., Ertuğrul, H. M. ve Soytaş, U. (2015). "Türkiye'de Aylık İstihdam Serisinin Durağanlığı: Geleneksel, Yapısal Kırımlı ve Mevsimsel Birim Kök Test Uygulamaları", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 91-102. <https://doi.org/10.18037/ausbd.16380>

- Yilmazer, M. ve Karabiber, B. (2022). "Türkiye'de İhracat, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ekonomik Büyüme ve Karbon Emisyonu İlişkisi", *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 199-220.
- Yurtkuran, S. (2020). "N11 Ülkelerinde Ekolojik Ayak İzi Yakınsaması: Fourier Durağanlık Testinden Yeni Kanıtlar", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 191-210. <https://doi.org/10.20979/ueyd.681354>
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). "Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit-Root Hypothesis", *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270. <https://doi.org/10.2307/1391541>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.04.2024 ✓Accepted/Kabul: 09.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1464073

Research Article/Araştırma Makalesi

Baran, Z. ve Karaca, Ş. (2024). "Narcissism and Envy's Effect on Tourists' Sharing Selfie in Social Comparison Theory Approach", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 65, pp. 339-349.

NARCISSISM AND ENVY'S EFFECT ON TOURISTS' SHARING SELFIE IN SOCIAL COMPARISON THEORY APPROACH*

Züleyhan BARAN**, Şükran KARACA***

Abstract

Tourism, as a social endeavor, has been significantly influenced by advancements in technology and communication tools, thereby facilitating interpersonal interactions as a social activity. The widespread integration of smart technologies and the continually evolving social media platforms have fundamentally altered the rapid dissemination of tourist experiences. Consequently, this research aims to examine the tendency to share selfies on social media platforms within the framework of social comparison theory. Data were collected from 533 participants through an online survey and were subjected to Exploratory Factor Analysis, Confirmatory Factor Analysis, and Path Analysis within the framework of Structural Equation Modeling. The analyses revealed that narcissism and envy positively impact tourists' tendencies to share selfies on social media platforms. Based on these findings, the study offers recommendations for developing effective strategies for tourism stakeholders.

Keywords: *Narcissism, Envy, Selfie, Social media, Social comparison theory.*

SOSYAL KARŞILAŞTIRMA KURAMI BAĞLAMINDA NARSİSİZM VE İMRENMENİN TURİSTLERİN ÖZÇEKİM FOTOĞRAFLARINI PAYLAŞMALARINA ETKİSİ

Öz

Turizm, toplumsal bir uğraş olarak, teknoloji ve iletişim araçlarındaki gelişmelerden önemli ölçüde etkilenecek kişilerarası etkileşimi kolaylaştıran sosyal bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir. Akıllı teknolojilerin yaygın entegrasyonu ve sürekli evrilen sosyal medya platformları, turistik deneyimlerin hızlı bir şekilde yayılmasını temel bir şekilde değiştirmiştir. Bu nedenle, bu araştırma, sosyal karşılaştırma kuramı çerçevesinde özçekimler olarak bilinen selfie'lerin sosyal medya platformlarında paylaşılma eğilimini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, 533 katılımcıdan çevrimiçi anket aracılığıyla veriler toplanmış ve veriler Açıklayıcı Faktör Analizi ile Yapısal Eşitlik Modellemesi kapsamında Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Yol Analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda; narsisizm ve kıskançlık duygusunun turistlerin sosyal medya platformlarında selfie paylaşma eğilimlerini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlara dayanarak, çalışma turizm paydaşları için etkili stratejilerin geliştirilmesine ilişkin öneriler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Narsisizm, İmrenme, Özçekim, Sosyal medya, Sosyal karşılaştırma teorisi.*

*This study is an updated and enhanced version of the paper originally presented as an oral presentation at the Latin America 4th International Conference on Scientific Research, held from November 3 to 6, 2022, in Mexico City.

**Assoc. Prof., Düzce University, Akçakoca Vocational School, Hotel Restaurant and Catering Services, DUZCE.
e-posta: zuleyhanbaran@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4804-5622>)

***Assoc. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Tourism, Tourism, SIVAS.
e-posta: sukrankaraca@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-0268-1810>)

1. INTRODUCTION

During specific stages of their lives, individuals have a tendency to engage in social and lifestyle comparisons with others (Locke & Nekich, 2000). It is argued that this comparison situation has certain effects on human emotions (Buunk et al., 2001). Research has demonstrated that individuals who experience feelings of threat and people experiencing uncertainty frequently engage in social comparison with others facing similar circumstances, as a means of coping with their situation. Personality traits such as neuroticism, depression, and narcissism, which are indicative of chronic uncertainty in one's self-concept, have been investigated in relation to social comparison activity. Individuals exhibiting these traits tend to engage in more frequent social comparisons and may experience more negative reactions to such comparisons (VanderZee et al., 1996). Furthermore, research has suggested that individuals with characteristics such as envy, anxiety, low self-esteem, and narcissism are probably to interact in social comparison behavior (Gibbons & Buunk, 1999), and their social comparison aspects are associated with negative emotions (Crocker et al., 1987; Buunk et al., 1990; Wheeler & Miyake, 1992; Ahrens & Alloy, 1997; Bogart & Helgeson, 2000).

The growing ubiquity of the internet and social media utilization has resulted in an upsurge in tourists' dissemination of their travel experiences via photographs, particularly (Jansson, 2018). Given the readily available internet access and the extensive adoption of social media platforms, a rising proportion of travelers can now promptly share their travel experiences as they embark on their trips (Lund et al., 2020). Furthermore, the ubiquitous nature of smartphones has removed the constraints of time and place for individuals to share their travel experiences (Baran, 2021), resulting in significant implications for tourists' travel behaviors and the tourism experiences they derive (Yu et al., 2018). According to studies on individuals' tendencies to share photos, one of the main reasons behind taking pictures is to capture and remember travel experiences (Chae, 2017), and there is a relationship between sharing photos with the social environment (Grewal et al., 2019; Taylor, 2020).

The importance of self-portraits (selfies) shared on social media for the tourism industry is steadily escalating on a daily basis, as they affect individuals' travel decision-making processes (Taylor, 2020). Selfies are reported to have a positive impact on tourism perception (Kim & Fesenmaier, 2017) and are effective in influencing the holiday intentions of different tourists in the future (Wong et al., 2020). The research aims to examine how narcissism and envy impact tourists' tendency to share self-portraits, commonly known as selfies, on social media platforms, within the framework of social comparison theory. While previous studies conducted by Gong (2016), Baniqued (2019), Aylan (2020), O'Day & Heimberg (2021), and Kanwal & Isha (2022) have primarily focused on examining the association among personality traits, social media usage, and travel intentions, this current research aims to expand upon the extant scholarly discourse by delving into the ramifications of narcissism and envy on tourists' propensity to share selfies on social media. This research is particularly interested in examining this phenomenon within the framework of social comparison theory, no previous research has specifically explored this topic.

2. LITERATURE REVIEW

The widespread usage of social media among people can be attributed to the progress in technology, the increasing popularity of digital environments, and the widespread use of smart mobile devices (Baran, 2020). It has also become an integral part of life with its increasing use among the younger generation. Drawing upon the social comparison theory, it is posited that the augmented employment of social media channels as a result of technological advancements exerts an influence on the narcissistic and envious sentiments of tourists as they engage in the practice of sharing their selfies. Hypotheses developed within this scope are explained below in the form of headings.

2. 1. Narcissism and Selfie Sharing on Social Media

Larsen (2008) defines photography as a logical progression of individuals' inclination to showcase themselves on modern digital platforms. Although taking pictures with personal mobile devices has become a common habit (Lo & McKercher, 2015) in the realm of tourism experiences, travel photography is considered to be a form of personal media (Wang et al., 2012). Selfie is a worldwide popular phenomenon and refers to the self-portrait taken by an individual using their portable smart devices (Oxford, 2013). Today, there is a striking increase in selfie-

taking and sharing behaviors. With the increasing popularity of selfies on visual-based social media platforms, research interest in exploring the relationship between individual personality traits and photo-sharing behavior is also increasing (Chae, 2017). It has been suggested that narcissism consists of heterogeneous personality components that symbolize both compatibility and incompatibility (Emmons, 1984; Watson et al., 1987; Raskin & Novacek, 1989; Wink, 1991). Narcissism is characterized by an exploitative tendency, which involves a desire to manipulate others for personal gain (Raskin & Hall, 1979), and is associated with negative personality traits such as distrust, depression, neuroticism, tension, and anxiety (Emmons, 1984). However, the success and leadership aspect of narcissism, which manifests as a sense of power over others, is associated with positive personality traits such as intimacy, social dominance, and extraversion (Emmons, 1987). Previous studies have consistently found that individuals with higher levels of narcissism are more likely to share selfies on social media (Kim et al., 2016; Weiser, 2015). The relationship between selfie-taking and social comparison is primarily explained by narcissism, with research demonstrating a positive association between narcissism and selfie-taking (Halpern et al., 2016; Kim et al., 2016). As a result, individuals who frequently take selfies tend to exhibit narcissistic traits, viewing themselves as distinctive and superior to others, and seeking attention and admiration from their peers. Narcissists may attempt to validate their sense of superiority by comparing themselves to others (APA, 2000). It has been suggested that there exists a reciprocal relationship between narcissism and selfie-taking, wherein narcissistic tendencies encourage greater frequency of selfie-taking, and conversely, engaging in selfie-taking contributes to the amplification of narcissistic traits over time (Halpern et al., 2016). In this direction, the relation hypothesis is formed:

H₁: In the context of social comparison theory, the propensity of tourists to share selfie photos on social media is positively influenced by narcissism.

2. 2. Envy and Selfie Sharing on Social Media

Individuals often engage in self-promotion to build and maintain self-esteem by seeking positive feedback and compliments from others (Leary & Kowalski, 1990). Numerous tourists purposefully curate and adjust the images, especially selfies, they post on social media platforms to portray a specific image of themselves (Kim & Tussyadiah, 2013). Goffman (1959) coined the term “impression management” to describe this intentional self-presentation. The process of self-promotion involves creating envy in others to generate a positive image of oneself (Lyu, 2016). The mobile applications’ development that enable travelers to edit and improve their photos and modify their self-presentation has made it easier for them to engage in strategic self-promotion (Hancock & Toma, 2009). Social media users frequently employ strategic self-promotion techniques to create desired impressions and generate envy (Rui & Stefanone, 2013). Desired positive reactions from others encourage users to intentionally share their images, particularly those who seek to envy or be envied, which in turn leads to increased social media using (Kim & Lee, 2011). According to Rosenberg and Egbert’s (2011) findings, the desire for positive self-growth serves as a driving force for self-promotion behavior. As a result, there is an increase in social media usage. In this direction, the relation hypothesis is formed:

H₂: In the context of social comparison theory, the inclination of tourists to share selfie photos on social media is positively influenced by envy.

3. METHODOLOGY

The aim of this research is to investigate the association between narcissism, envy, and tourists’ inclination to share selfies. The data collection for this research took place from October to November in 2022. Social Sciences Ethics Committee provided ethical confirmation for the research from Sivas Cumhuriyet University.

3. 1. Population - Sample

This study targets individuals aged 18 and above residing in Türkiye, encompassing a population whose demographic characteristics align with the research objectives. The sample size comprises 533 participants, selected via convenience sampling methodology from among users of social media platforms.

3. 2. Data Collection Instruments

A measurement tool consisting of 14 statements was used to collect data, with participants asked to evaluate their responses using a five-point Likert scale, ranging from 1 (Strongly Disagree) to 5 (Strongly Agree). The study utilized the Narcissism, Envy, and Travel Selfie Scales, which were developed by Taylor (2020) and whose reliability and validity were tested by Baran and Karaca (2022). The measurement tool also includes six statements measuring participants’ demographic characteristics.

3. 3. Data Analysis

In this regard, first, the participants’ demographic characteristics were identified through frequency analysis performed using the SPSS. Firstly, Exploratory Factor Analysis was applied to the data with SPSS, and then Confirmatory Factor Analysis and Path Analysis were performed with AMOS.

4. FINDINGS

The statistical data related to the participants’ demographic features below in Table 1:

Table 1: Demographic Features

Gender	f	%	Marital status	f	%
Female	328	61,5	Married	149	28
Male	205	38,5	Single	384	72
Age	f	%	Education	f	%
18-25	304	57	Primary education	13	2,4
26-35	94	17,6	High school	73	13,7
36-45	61	11,4	Associate Degree	81	15,2
46-55	48	9	Bachelor’s Degree	169	31,7
56 years and older	26	4,9	Postgraduate Degree	197	37
Income	f	%	Job	f	%
10.000 ₺ and below	268	50,3	Public sector	94	17,6
10.001-15.000 ₺	55	10,3	Private sector	87	16,3
15.001-20.000 ₺	43	8,1	Housewife	19	3,6
20.001- 30.000 ₺	22	4,1	Student	281	52,7
30.001-40.000 ₺	31	5,8	Unemployed	23	4,3
40.001-50.000 ₺	38	7,1	Other	29	5,5
50.000 ₺ and above	76	14,3			
Total	533	100	Total	533	100

According to Table 1, 61.5% are female and 38.5% are male, indicating a slight skew toward female representation. Regarding marital status, 28% are married, while 72% are single. Notably, 57% of participants fall within the 18-25 age bracket, indicating a substantial presence of young adults. Additionally, 50.3% have a monthly income of 10.000 ₺ or below. Furthermore, 37% of the participants are postgraduates, while 52.7% are students in the study.

4.1. Exploratory Factor Analysis Results

Exploratory Factor Analysis (EFA) was conducted to group, classify, and transform scale items into underlying factors. To ensure the data set was suitable for factor analysis, the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test and Bartlett’s

Test of Sphericity were first performed. For the data to be deemed appropriate for factor analysis, the KMO value should be at least 0.60, and Bartlett’s Test of Sphericity should yield a significant “p” value (Tabachnick & Fidell, 2007).

Table 2: Exploratory Factor Analysis Results

Scales				Eigenvalue	Variance (%)
Narcissism	1	2	3	5,352	28,414
NA2	,863				
NA4	,847				
NA3	,812				
NA1	,755				
NA5	,686				
NA6	,666				
Envy				3,189	26,588
ENV3		,911			
ENV4		,891			
ENV2		,888			
ENV5		,881			
ENV1		,813			
Selfie				1,900	19,578
SEL3			,914		
SEL1			,902		
SEL2			,892		
KMO: ,861	Bartlett Test: 5643,165		p: ,000		

The Exploratory Factor Analysis revealed that the Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure was 0.861, indicating that the sample size is adequate for factor analysis. Bartlett’s Test of Sphericity showed a significant p-value, confirming the appropriateness of the data for factor analysis. Additionally, the variance explained by each dimension was as follows: Narcissism dimension explained 28.414% of the variance, Envy dimension explained 26.588%, and the Selfie dimension explained 19.578% of the variance.

4.2. Validity and Reliability Findings

The research model underwent factor analysis initially to assess the validity and reliability of its scale. The scale utilized was subjected to validity and reliability assessment through factor analysis, as presented in Table 3:

Table 3: Validity and Reliability

Factors	Cronbach Alpha	AVE	CR
Narcissism	,875	,601	,899
Envy	,933	,770	,943
Selfie	,930	,815	,930

Cronbach’s Alpha coefficient was computed assessing the reliability of factors utilized in the research. As a result of the analysis, it was found that the reliability coefficient of the overall scale was 0.911. When the reliability coefficients of the dimensions of the scale in Table 3 are examined, it can be seen that the envy factor is 0.921, the narcissism factor is 0.878, and the self-esteem dimension is 0.896. These values indicate that the scale has a high level of reliability. In order to test the convergent validity of the scale, the average variance explained (AVE) and composite reliability (CR) values were examined. For convergent validity, the AVE value should be greater than or equal to 0.50 and the CR value should be greater than the AVE value (AVE≥0,50) for

all dimensions (Hair et al., 2010). According to Table 3, all factors demonstrate satisfactory construct validity, as evidenced by the Average Variance Extracted (AVE) values surpassing 0.5 and Composite Reliability (CR) values exceeding 0.7, with CR values consistently higher than the AVE values, the scale demonstrated robust validity and reliability.

4.3. Normality Test

Normality test was conducted to determine whether the scales used in the study followed a normal distribution. This test aimed to determine if the data adhering to a normal distribution, and thus whether the assumptions of normality were met. The findings of this analysis are provided in Table 4, which presents the skewness and kurtosis values:

Table 4. Skewness and Kurtosis

Factors	Skewness	Kurtosis	Min	Max
Narcissism	-,100	-,896	1,00	5,00
Envy	,457	-,928	1,00	5,00
Selfie	-,491	-1,112	1,00	5,00

In order for the data to follow a normal distribution, the skewness and kurtosis values should be between -2 and +2 (George & Mallery, 2010). When Table 4 was examined, it was seen that the obtained skewness and kurtosis values met the normality requirement.

4.4. Confirmatory Factor Analysis Findings

Before proceeding with path analysis to assess the research model, confirming the structure of all factors within the model through Confirmatory Factor Analysis (CFA) was imperative. The goodness-of-fit values derived from the Confirmatory Factor Analysis (CFA) conducted for the narcissism, envy, and self-esteem factors are presented in Table 5. The results of this analysis are outlined below in Table 5:

Table 5. Confirmatory Factor Analysis

Goodness of Fit Values	Good Fit	Acceptable Fit	Scales		
			Narcissism	Envy	Selfie
χ^2 / sd	$\chi^2 / sd \leq 3$	$\chi^2 / sd \leq 5$	3,542	3,954	-
GFI	$0.90 \leq GFI$	$0.85 \leq GFI$,985	,991	1,000
CFI	$0.97 \leq CFI$	$0.95 \leq CFI$,988	,996	1,000
TLI (NNFI)	$0.95 \leq TLI$	$0.90 \leq TLI$,975	,988	
RMSEA	$RMSEA \leq 0.05$	$RMSEA \leq 0.08$,069	,075	-

The results presented in Table 5 indicate that the good fit indices for all of the factors examined in the research demonstrate a robust fit between the collected data and the hypothesized model. Therefore, it can be induced that the model accurately represents the underlying associations between the variables.

4.5. Path Analysis Findings

To evaluate the magnitude and significance of the associations between the variables in the research model, a path analysis was performed, as presented in Figure 1:

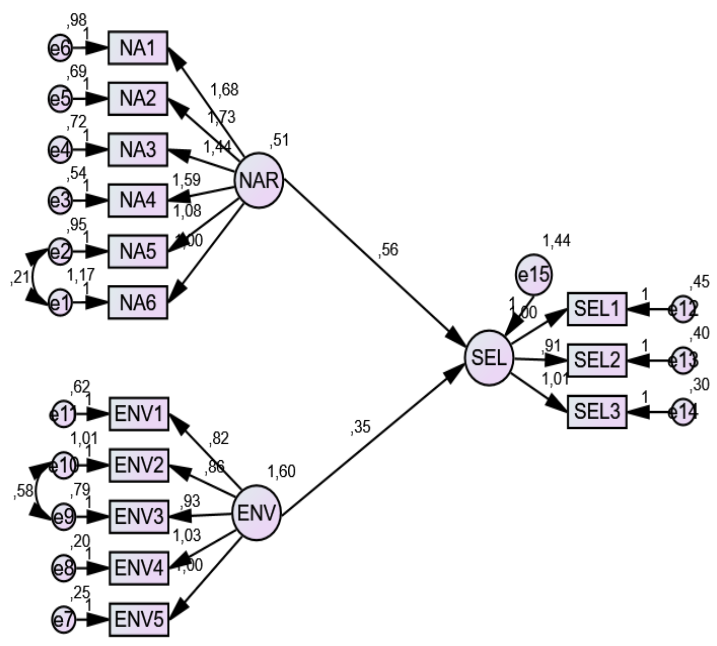

Figure 1. Path Analysis

The goodness of fit indices of the research model obtained from the path analysis are below in Table 6:

Table 6. Goodness of Fit Values

Fit Measures	Good Fit	Acceptable Fit	Research Model
X ² /sd	≤3	≤5	4,313
GFI	≥0,90	≥0,85	,924
CFI	≥0,97	≥0,95	,957
TLI (NNFI)	≥0,95	≥0,90	,946
RMSEA	≤0,05	≤0,08	,079

Upon scrutinizing the research model, it becomes evident that all good fit indices indicate a satisfactory fit. Table 7 displays the parameter estimates of the structural model, which contribute to the determination of the good fit indices.

Table 7. Structural Model

Extrinsic Variable	Internal Variable	Standardized Regression Coefficient	Standard Deviations	p Value	Situation
Narcissism Selfie	,557	,297	,091	,000	Accept
Envy Selfie	,347	,328	,045	,000	Accept

According to the path analysis table, it was found that narcissism and envy have a positive effect on tourists' sharing of self-portrait photos on social media. Therefore, hypotheses H₁ and H₂ were accepted.

5. RESULT

The objective of this study was to investigate the impact of narcissism and envy on the phenomenon of tourists posting selfies on social media platforms. To achieve this, the research design involved utilizing structural equation modeling (SEM) to test the hypotheses. Before undertaking Structural Equation Modeling (SEM), it was essential to verify the normal distribution of the data. Additionally, reliability and validity analyses were

conducted to ensure the quality of the measurement scales employed in the research. The Cronbach's alpha values for the scales were found to be above 0.70, indicating good internal consistency. Furthermore, construct validity was confirmed through the application of the convergent validity method. The results revealed that all factor Composite Reliability (CR) values exceeded 0.7, while Average Variance Extracted (AVE) values were above 0.5. Additionally, all CR values surpassed their corresponding AVE values, affirming acceptable convergent validity. Additionally, the research model was subjected to examination via path analysis to investigate the research hypotheses. The findings indicated that narcissism and envy had a positive impact on tourists' behavior of sharing selfies on social media, thus providing support for the acceptance of H1 and H2 hypotheses. Overall, the research adds to the current literature by highlighting the significance of individual factors in shaping tourists' behavior on social media and highlights the significance of examining the motivations behind the sharing of selfies on social media platforms. The findings obtained are consistent with studies in the literature. Halpern et al. (2016), Kim et al. (2016), and Taylor and Strutton (2016), as well as Taylor (2020), have indicated a positive relationship between narcissism and self-portraiture. Furthermore, Halpern et al. (2016), Kim et al. (2016), and Taylor and Strutton (2016), as well as Taylor (2020), have identified that both narcissism and envy increase the likelihood of travelers sharing selfies through both direct and mediating self-presentation mechanisms.

Research on the influence of narcissism and envy on tourists' sharing of selfie photos is relatively new and controversial. Some studies show that narcissistic personality traits can lead to the frequent sharing of selfie photos, driven by the need for self-presentation, self-confidence, and acceptance. On the other hand, tourists' reasons for taking and sharing selfies are varied, and envy can be among those reasons. Thus, taking and sharing selfies with tourists is not solely driven by narcissism and envy, but other factors may also be influential. Moreover, the influence of narcissism and envy on tourists' sharing of selfie photos can lead to various outcomes. For instance, sharing these photos can positively influence the tourism industry and enhance the appeal of a particular destination. However, the same photos shared on social media may not be an accurate reflection of reality, leading to tourists providing misleading information about the destination. Additionally, sharing of selfie photos by tourists can be seen as narcissistic behavior, leading to criticisms among social media users.

The key outcome of this research is the significant influence of narcissism and envy on tourists' sharing of selfies, indicating that these psychological traits play a pivotal role in motivating individuals to capture and disseminate selfies. The study's findings reveal that social comparison with friends indirectly increases both the frequency of selfie sharing on social media and the overall extent of social media usage. However, the study's sample predominantly consists of individuals aged 18-25, with approximately 57% of participants falling into this age bracket. This significant age skew means that the results may not be generalizable to other age groups. As a result, caution is advised when interpreting the findings, as they might not reflect broader demographic trends. Despite this limitation, the study provides valuable insights into the dynamics of selfie-sharing behavior on social media, emphasizing the role of social comparison. The research highlights how individuals with higher levels of narcissism and envy are more inclined to take and share selfies, a behavior further encouraged by social media platforms that promote self-presentation. The complex relationship between these psychological traits and selfie-sharing is influenced by various factors, including age, culture, and social norms. To build on these findings, future research should explore selfie-sharing behavior across different age groups and consider additional theoretical perspectives. Specifically, investigating how narcissism and envy impact selfie-sharing among tourists in various age brackets could offer new insights. Additionally, examining the cultural significance of selfie sharing and how other characteristics affect travel decisions in a tourist context are important areas for further study.

Selfie-sharing can have different meanings in different cultures. For example, while selfie sharing is more common in some cultures, taking or sharing selfies can create a negative image in some other cultures. Therefore, it may be important to investigate the differences in narcissism and envy levels and the selfie-sharing behavior of tourists in different cultures.

Tourists' travel decisions can also be influenced by characteristics such as selfie-sharing behavior. Therefore, it may be important to investigate the relationship between other characteristic features of tourists (e.g., risk-taking tendency, level of confidence) and selfie-sharing behavior in terms of their impact on travel decisions.

This research has indicated that sharing selfies increases social media usage. However, it may be necessary to conduct more comprehensive research on the correlation between tourists' social media usage and selfie-sharing behavior, as well as studies that examine the interplay of this relationship with other factors.

In conclusion, this research sheds light on the influence of narcissism and envy on tourists' sharing of selfies on social media. According to the results, individuals with elevated levels of these psychological traits exhibit a greater tendency towards selfie-taking and sharing behavior, which is amplified by the presence of social media platforms. However, the relationship between these psychological traits and selfie-sharing is complex and influenced by various contextual factors. Thus, future research that considers other age groups, cultural differences, and other characteristic features of tourists can provide a more comprehensive understanding of this phenomenon. In summary, this research adds to the increasing literature on the influence of psychological characteristics on tourists' conduct in the era of social media.

REFERENCES

- Ahrens, A. H., & Alloy, L. B. (1997). *Social comparison processes in depression*. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.), *Social comparison: Contemporary theory and research* (389–410). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc
- APA (American Psychiatric Association). (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (revised 4th ed.). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Aylan, S. (2020). Seyahat acentelerinin sosyal medya paylaşımlarının göstergebilimsel analizi: Konya ili örneği. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 7(4), 689-714.
- Baniqued, G. L. P. (2019). *The relationship between narcissism, worker relations, and social media use among telecommunication company's employees in Laguna*. Doctoral dissertation. University of Santo Tomas
- Baran, H. (2020). Teknolojik gelişim ve sayısal bir medyum olarak sanat ve tasarım. *International Journal of Scientific and Technological Research*, 6 (13), 36-45
- Baran, H. (2021). Sanal gerçeklikte deneyimlenebilir konsept tasarım ve animasyon uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Sanat Yazıları Dergisi*, 44 (1), 89-114
- Baran, Z. & Karaca, Ş. (2022). Narsisizm ve İmrenmenin Turistlerin Özçekim Fotoğraflarını Paylaşmalarına Etkisi, *Latin Amerika 4th International Conference on Scientific Researches*, Mexico City
- Bogart, L. M., & Helgeson, V. S. (2000). Social comparisons among women with breast cancer: A longitudinal investigation 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(3), 547-575.
- Buunk, B. P., Collins, R. L., Taylor, S. E., VanYperen, N. W., & Dakof, G. A. (1990). The affective consequences of social comparison: either direction has its ups and downs. *Journal of personality and social psychology*, 59(6), 1238.
- Buunk, B. P., Van der Zee, K., & VanYperen, N. W. (2001). Neuroticism and social comparison orientation as moderators of affective responses to social comparison at work. *Journal of personality*, 69(5), 745-762.
- Chae, J. (2017). Virtual makeover: Selfie-taking and social media use increase selfie-editing frequency through social comparison. *Computers in Human Behavior*, 66, 370-376.
- Crocker, J., Thompson, L. L., McGraw, K. M., & Ingerman, C. (1987). Downward comparison, prejudice, and evaluations of others: effects of self-esteem and threat. *Journal of personality and social psychology*, 52(5), 907.
- Emmons, R. A. (1984). Factor analysis and construct validity of the narcissistic personality inventory. *Journal of personality assessment*, 48(3), 291-300.
- Emmons, R. A. (1987). Narcissism: theory and measurement. *Journal of personality and social psychology*, 52(1), 11.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference*, 17.0 update. Pearson.
- Gibbons, F. X., & Buunk, B. P. (1999). Individual differences in social comparison: development of a scale of social comparison orientation. *Journal of personality and social psychology*, 76(1), 129.
- Goffman, E. (1959). The moral career of the mental patient. *Psychiatry*, 22(2), 123-142.

- Gong, W. (2016). *Profiling social media users with selective self-disclosure behavior*. Singapore Management University (Singapore).
- Grewal, L., Stephen, A. T., & Coleman, N. V. (2019). When posting about products on social media backfires: the negative effects of consumer identity signaling on product interest. *J. Mark. Res.* 56, 197–210.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.
- Halpern, D., Valenzuela, S., & Katz, J. E. (2016). “Selfie-ists” or “Narci-selfiers”? A cross-lagged panel analysis of selfie taking and narcissism. *Personality and Individual Differences*, 97, 98-101.
- Hancock, J. T., & Toma, C. L. (2009). Putting your best face forward: The accuracy of online dating photographs. *Journal of Communication*, 59(2), 367-386.
- Jansson, A. (2018). Rethinking post-tourism in the age of social media. *Ann. Touris. Res.* 69, 101–110.
- Kanwal, N., & Isha, A. S. N. (2022). The moderating effects of social media activities on the relationship between effort-reward imbalance and health and wellbeing: a case study of the oil and gas industry in Malaysia. *Frontiers in Public Health*, 10
- Kim, J., & Fesenmaier, D.R. (2017). Sharing tourism experiences: The posttrip experience. *Journal of travel research*, 56(1), 28-40
- Kim, E., Lee, J. A., Sung, Y., & Choi, S. M. (2016). Predicting selfie-posting behavior on social networking sites: An extension of theory of planned behavior. *Computers in Human Behavior*, 62, 116-123.
- Kim, K. S., Yoo-Lee, E., & Joanna Sin, S. C. (2011). Social media as information source: Undergraduates’ use and evaluation behavior. *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology*, 48(1), 1-3.
- Kim, J., & Tussyadiah, I.P. (2013). Social networking and social support in tourism experience: The moderating role of online self-presentation strategies. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30(1-2), 78-92.
- Larsen, J. (2008). Practices and flows of digital photography: An ethnographic framework. *Mobilities* 3(1), 141-160
- Leary, M. R., & Kowalski, R.M. (1990). Impression management: A literature review and two-component model. *Psychological bulletin*, 107(1), 34.
- Lo, I. S., & McKercher, B. (2015). Ideal image in process: Online tourist photography and impression management. *Annals of Tourism Research*, 52, 104-116.
- Locke, K. D., & Nekich, J. C. (2000). Agency and communion in naturalistic social comparison. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(7), 864-874.
- Lund, N. F., Scarles, C., & Cohen, S.A. (2020). The brand value continuum: Countering co-destruction of destination branding in social media through storytelling. *Journal of Travel Research*, 59(8), 1506-1521.
- Lyu, S.O. (2016). Travel selfies on social media as objectified self-presentation. *Tourism Management*, 54, 185-195
- O’Day, E. B., & Heimberg, R. G. (2021). Social media use, social anxiety, and loneliness: A systematic review. *Computers in Human Behavior Reports*, 3, 100070
- Oxford Dictionaries. (2013). Selfie. Received address: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/selfie> (Received date: 10.10.2022)
- Raskin, R. N., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory. *Psychological reports*. 45, 590.
- Raskin, R., & Novacek, J. (1989). An MMPI description of the narcissistic personality. *Journal of Personality Assessment*, 53(1), 66-80.
- Rosenberg, J., & Egbert, N. (2011). Online impression management: Personality traits and concerns for secondary goals as predictors of self-presentation tactics on Facebook. *Journal of computer-mediated communication*, 17(1), 1-18.
- Rui, J., & Stefanone, M. A. (2013). Strategic self-presentation online: A cross-cultural study. *Computers in human behavior*, 29(1), 110-118.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics* (5th ed.). Allyn and Bacon.

- Taylor, D. G. (2020). Putting the “self” in selfies: how narcissism, envy and self-promotion motivate sharing of travel photos through social media, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 37(1), 64-77.
- Taylor, D., & Strutton, D. (2016). Does Facebook usage lead to conspicuous consumption? The role of envy, narcissism and self-promotion. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 10(3), 231-248.
- VanderZee, K., Buunk, B., & Sanderman, R. (1996). The relationship between social comparison processes and personality. *Personality and Individual Differences*, 20(5), 551-565.
- Wang, D., Park, S., & Fesenmaier, D. (2012). The role of smartphones in mediating the touristic experience. *Journal of Travel Research*, 51(4), 371-387
- Watson, P. J., Morris, R. J., & Hood Jr, R. W. (1987). Antireligious humanistic values, guilt, and self esteem. *Journal for the scientific study of religion*, 535-546.
- Weiser, E. B. (2015). #Me: Narcissism and its facets as predictors of selfie-posting frequency. *Personality and individual differences*, 86, 477-481.
- Wheeler, L., & Miyake, K. (1992). Social comparison in everyday life. *Journal of personality and social psychology*, 62(5), 760.
- Wink, P. (1991). Two faces of narcissism. *Journal of personality and social psychology*, 61(4), 590.
- Wong, J. W. C., Lai, I. K. W., & Tao, Z. (2020). Sharing memorable tourism experiences on mobile social media and how it influences further travel decisions. *Current Issues in Tourism*, 23(14), 1773-1787
- Yu, X., Anaya, G. J., Miao, L., Lehto, X., & Wong, I. A. (2018). The impact of smartphones on the family vacation experience. *Journal of Travel Research*, 57(5), 579-596.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler).
2. No potential conflict of interest was reported by the authors (Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.07.2024 ✓Accepted/Kabul: 10.09.2024

DOI:10.30794/pausbed.1508146

Review Article/Derleme Makalesi

Doğan, A. C. (2024). "Covid-19 Salgını Döneminde Kiracı Tahliyeleri ile İlgili Olarak ABD'de Uygulanan Politikaların Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 351-374.

COVID-19 SALGINI DÖNEMİNDE KIRACI TAHLİYELERİ İLE İLGİLİ OLARAK ABD'DE UYGULANAN POLİTİKALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Adnan Coşkun DOĞAN*

Öz

Covid 19 salgını hayatın her alanında olumsuz etkiler yaratmıştır. Salgının yansımaları hayatın ekonomik, sosyal ve politik alanlarını etkilemeye devam etmektedir. Ekonomi içerisinde önemli bir sektör olan konut sektörü de salgından olumsuz etkilenmiştir. Kiracılar salgının daha da ağırlaştırdığı konut krizinin en önde gelen mağdurları arasında yer almıştır. Diğer ülkeler gibi ABD'de salgın ortamında konut krizi ile mücadele etmiştir. Dünya ekonomisinin önemli aktörleri arasında yer alan ABD'nin Covid-19 salgını esnasında yaşanan kiralık konut krizi ve bununla bağlantılı tahliye moratoryumlarına ilişkin uyguladığı politikalar ve bunların sonuçları çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada salgın sırasında ABD'nin yaşadığı konut krizi deneyimini ele alan literatürde yer alan tespitlerden ve resmî kurumların verilerinden faydalanılmıştır. Çalışma sonucunda salgın sırasında ABD'de yaşanan Covid-19 salgını kaynaklı kiralık konut sorununun çözümünde kısa vadede kira desteği gibi doğrudan yardım politikalarının uygulandığı; uygun fiyatlı kiralık konut arzını artırılması gibi politikaların ise uzun vadeli çözüm olarak ön plana çıktığı tespitlerine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, CARES Yasası, CDC emirleri, Kiralık konut, Tahliye moratoryumu.

EVALUATION OF POLICIES IMPLEMENTED IN THE USA REGARDING TENANT EVICTIONS DURING THE COVID-19 PANDEMIC PERIOD

Abstract

The Covid 19 epidemic has had negative effects in all areas of life. The repercussions of the pandemic continues to affect the economic, social and political areas of life. The housing sector, which is an important sector in the economy, was also negatively affected by the pandemic. Tenants have been among the most prominent victims of the housing crisis, which has been exacerbated by the pandemic. Like other countries, the USA struggled with the housing crisis in the pandemic environment. The subject of the study is the policies implemented by the USA, one of the important actors of the world economy, regarding the rental housing crisis and related eviction moratoriums during the Covid-19 pandemic and their consequences. In the study, findings in the literature and data from official institutions regarding the housing crisis experience of the USA during the pandemic were used. As a result of the study, direct aid policies such as rental support were implemented in the short term to solve the rental housing problem caused by the Covid-19 pandemic in the USA during the pandemic, and also it has been determined that policies such as increasing the supply of affordable rental housing stand out as a long-term solution.

Keywords: Covid-19, CARES Act, CDC orders, Rental housing, Eviction moratorium

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi ABD, ANKARA.
e-posta: adnancoskun2000@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3568-919X>)

1. GİRİŞ

Kiracılar açısından gayrimenkulün barınma fonksiyonu ön plana çıkmaktayken ev sahipleri açısından ise yatırım fonksiyonu ön plana çıkmaktadır. Gayrimenkulün alınıp satılabilirlik ya da kiralanabilirlik gibi parasal karşılığı olan fonksiyonlara sahip olması ekonominin önemli sektörlerden birisi olmasına yol açmaktadır. Gayrimenkul piyasası, satılık konut piyasası ve kiralık konut piyasası gibi alt piyasaların birleşiminden oluşan geniş bir yelpaze meydana getirmektedir. Gayrimenkul piyasası diğer piyasalar gibi ekonomik ortamda oluşan dengesizliklerden etkilenmektedir. Gayrimenkul piyasaları tarih boyunca çeşitli ekonomik ve finansal krizlerin ya nedeni ya da tetikleyicisi olmuştur (Güneş ve Apaydın, 2022). Zaman içinde yaşanan salgınlar ekonomik yapıyı etkilediği kadar gayrimenkul piyasasının alt kolu olan kira piyasasını da etkilemektedir. Gayrimenkul piyasasında oluşan dengesizlikler göç hareketlerine sebep olacak kadar etkili olmaktadır.

Çevre ve göçle ilgili teorilerin çoğu, bireylerin tehlikelerle karşı karşıya kaldıklarında göç kararlarını nasıl verdiklerine odaklanmaktadır (Lei ve Liu, 2022). Bu kapsamda oluşturulmuş teorilerden memnuniyetsizlik modelinde (Speare, 1974) öne sürüldüğü gibi, kentsel alanlarda değerli olanakların bulunmaması ve salgın sırasında değişen standartlara göre yer temelli özelliklerin yeniden değerlendirilmesi, mevcut yerleşim yerlerinden memnuniyetsizliğe ve artan taşınma niyetlerine yol açmaktadır. Salgının da bir tehlike çeşidi olduğu göz önüne alındığında, salgına insanların verdiği ilk tepki, salgının yayılım bölgesinden geçici olarak uzaklaşmak yönünde olmaktadır. Yaşam ortamının ve çalışma mekanının bulunduğu yerin yarattığı bağlayıcılık bu tavrın sergilenmesinde etkili olmaktadır. Nihayetinde mesleklerin çoğu uzaktan icra edilebilirlik özelliğine sahip değildir. Her şeye rağmen salgının makul bir zaman dilimini aşan etkilere sahip olması, kişilerin hayati konuları öncelemesine ve kalıcı yer değiştirme faaliyetlerine sebep olmaktadır. Bu durum, dünyanın diğer yerlerine benzer şekilde ABD’de de insan hareketliliğine sebep olmuştur. Her ne kadar [ABD] hükümeti düşük ve orta gelirli ailelere ekonomik yardım sağlasa da birçok kişi salgın sırasında işini veya gelirini kaybetmiştir (Coibion ve diğerleri, 2020). Bireylerin işsiz kalması durumunun yarattığı problemlerin karşısında kişilerin daha katlanılabilir bir hayat beklentisi ile birlikte yakın arkadaş ya da akrabalara doğru nüfus hareketliliğine sebep olmaktadır. İşsizliğin harcamalarda yaptığı olumsuz etki kira ödemelerinde de aksama şeklinde kendini göstermektedir. Bu durum, ev sahiplerinin kiracı tahliye başvurularında artışa sebep olmaktadır.

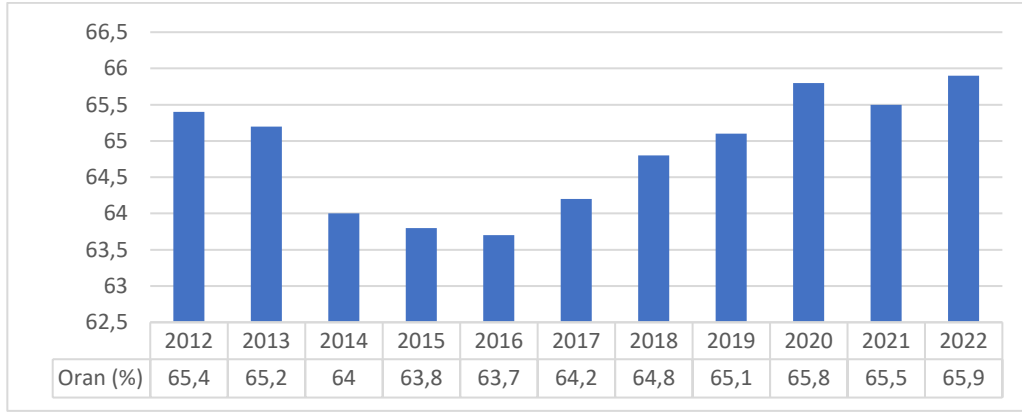
Covid-19 salgınının deneyimlenmesinden önceki zaman diliminde de ABD’de salgınlar yaşanmış ve bu kapsamda çeşitli tedbirler alınmıştır. 1918- 1919 yılları arasında yaşanan İspanyol Gribi sırasında alınmış, St. Louis’deki Belediye Mahkemesi’nin Missouri eyaleti halk sağlığı otoritelerince kapatılması (McKinsey vd., 2018) bu tedbirlere örnek olarak verilebilir. Bu ve benzeri örnekler, salgın gibi acil durumların gerektirmesi halinde devletin temel felsefesinden ödün verilerek tedbirler alındığı görülmektedir.

ABD konut piyasasının kırılganlığı, mali krizin konut güvensizliği üzerinde önemli etkilerinin olduğu 2008 Büyük Durgunluğu sırasında açığa çıkmıştır (Houghton vd., 2021). Bu kırılganlığın salgınla birlikte barınma krizinin yaşanmasına etkisi olmuştur. Bu dönemde de konut kredilerinin ev sahiplerince ödenememesi ve akabinde mülkiyetin kreditorlere geçmesi gibi olumsuzluklar yaşanmıştır.

Salgın, sadece sağlık sektörünü ilgilendiren bir kavram olmayıp tüm sektörleri ve meslekleri etkileyebilecek değişiklikleri de beraberinde getirmiştir (Tanrıvermiş, 2020). Salgının yarattığı sağlık sorunları, kalabalık yaşam şeklinden daha bireysel ortama ve yaşam tarzına geçişi teşvik eden etki yaratmıştır (Ellen vd., 2023). Diğer taraftan, salgının bireysel yaşamı ve uzaktan çalışmayı daha makul hale getirmesi oluşan konut talebini arttırıcı yönde etki yaratmıştır. Gamber vd.’ne (2023) göre 2020’de yaşanan konut fiyatlarındaki artışın neredeyse yarısında evde kalma eğilimi etkili olmuştur. Salgının yarattığı ortamın teşvik ettiği evden çalışma kurgusu, maliyetleri azaltmak maksadıyla geçim maliyetlerinin daha ucuz olduğu bölgelere yönelimi teşvik ederken bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak, uzak bölgelerdeki nüfusu ve konut fiyatlarını artırmıştır (Brueckner ve Sayantani, 2023). Bu durumun kiralık konut talebinde artışa etkisi olması kaçınılmazdır. Konut fiyatlarında ve kiralarda bugüne kadar görülmemiş artışlar yaşanmış olması bu durumun en belirgin sonuçları arasında yer almaktadır. Konut piyasasına arz edilen konut tiplerinin bu sorunların çözümüne yönelik dizayn edilmesi; işverenler açısından uzaktan verilebilecek hizmetlerde çalışanların evden çalıştırılmasının getirdiği mali kolaylıklar gibi nedenlerden dolayı konut piyasasının salgının etkisiyle yaşadığı değişimlerin kalıcı sonuçlarının olması kaçınılmazdır.

Salgının yarattığı şartlar “konut istikrarsızlığı”nı da beraberinde getirmiştir. Konut istikrarsızlığı ifadesi, salgının konut kullanım hakkını ve güvenliğini doğrudan veya dolaylı olarak nasıl etkileyebileceğinin çoklu ve sıklıkla örtüşen boyutlarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Layser vd., 2021). Konut güvenliği, yüksek konut maliyetleri, düşük konut kalitesi, aşırı kalabalık ve evsizlik gibi unsurları içinde barındırmaktadır (Houghton vd., 2021). Salgının yarattığı olumsuzluklar bu şartların daha da ağırlaşmasına sebep olmuştur.

Kira sorunu da salgın şartlarının ağırlaştırdığı sorunlardan birisidir. ABD’de şehir merkezinde yaşayanların yarıya yakını kiracıdır (Ellen ve Karfunkel, 2016; JCHS, 2019). ABD’de Covid-19 salgınının yaşanmasından önce 2001-2018 arası dönemde mülkiyeti bireylere ait olmayan konut oranı %18’den %26’ya yükselmiştir (JCHS, 2022). Bu durum, bahsi geçen zaman dilimi için mevcut konut stokunun barınma ihtiyacından çok yatırım amaçlı kullanıldığını göstermektedir. Hal böyle iken, kar güdüsüyle davranan kurumsal şirketlerin tercihlerinin mevcut konut stokunun barınma sorununun çözümünde etkin kullanımını engelleyici etki yaratmış olabilir. Grafikte-1’de 2012 - 2022 döneminde ABD genelinde ev sahipliği oranları verilmiştir.

Grafik 1: ABD’de 2012-2022 Döneminde Ev Sahipliği Oranları

Kaynak: <https://www.statista.com> Erişim: 15.12.2023

Grafik-1’den de anlaşılacağı gibi 2014-2017 döneminde düşüş eğilimine giren ev sahipliği oranı, Covid-19 salgınının yaşandığı döneme yaklaşırlarken artmıştır. Salgının en yoğun yaşandığı 2021 yılındaki azalışın ardından tekrar artma eğilimi göstermiştir. Uygulanan genel politikalar neticesinde 2014-2017 döneminde şirketlerin konut sahipliğinde artış yaşanması, bu durumun oluşmasında önemli etkenlerden birisi olabilir. Covid-19 salgını, 2021 yılında insan hareketliliğinin göreceli olarak azalmasının önemli nedenlerindedir. Salgın ortamından bireysel izolasyon yoluyla uzaklaşma, kamunun aldığı izolasyon tedbirleri gibi unsurların bu durumun oluşmasında etkisi vardır.

Konutlarda kiracı olarak barınanların tahliye uygulamalarına maruz kalmaları; salgın döneminde işsiz kalanların kiralalarını ve konut kredilerini ödeyememeleri gibi sebepler konut istikrarını olumsuz etkileyen etmenlerdendir. Konut güvensizliğine ilişkin endişeler, Covid-19 salgınının sebep olduğu ciddi ekonomik bozulma nedeniyle daha da artmıştır (Houghton vd., 2021). Elaine’e (2022) göre Covid-19 salgınının yarattığı şok dalgası zamanla azalsa da konut talebinde ve yerleşim düzeni tercihlerinde yaşanan değişikliklerin izleri kalıcı olacaktır.

Salgın, bütün dünyada olduğu gibi ABD’deki konut istikrarını olumsuz etkilemiştir. Covid-19 salgını, ABD’de iş ve ücret kaybı, kiralık konut istikrarsızlığı gibi olumsuzluklar yaşanmasına da sebep olmuştur (Parrott ve Zandi 2021). Yüksek işsizlik ve gelir kaybının da bahsi geçen kırılğan ortama katkıda bulunmasıyla birlikte haciz ve tahliyelerde artış yaşanmıştır (Baker, 2018; Crump ve Scheutz, 2021).

Çalışmada Covid-19 salgını ile ilgili olarak ABD’nin yaşadığı deneyim, kiralık konut piyasası açısından tahliye moratoryumları ile bağlantılı uygulamalar özelinde ele alınmıştır. Literatürde yer alan tespitlerle birlikte açık kaynaklardan edinilen bilgilerin kullanıldığı çalışmada ABD kiralık konut piyasasında Covid-19 salgını esnasında var olan durum ele alınmıştır. Buna ek olarak politika yapıcılarının federal ve yerel bazlı almış olduğu tedbirlere yer verilmiştir. Kiralık konut sektörü açısından Covid-19 deneyiminin orta ve uzun vadeli yansımalarına da değinilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Benfer vd. (2022), Covid-19 salgınının yarattığı olumsuz etki karşısında ABD’de federal düzeyde ve eyalet düzeyinde uygulanan konut politikalarının 13 Mart 2020 ile 13 Mart 2021 dönemini kapsayan zaman dilimindeki ilk sonuçlarını değerlendirmişlerdir. Çalışma kapsamında salgın döneminde ABD’de uygulamaya sokulmuş 1500’den fazla koruyucu önlemin tümevarım/tümdengelim yaklaşımına dayalı yasal ve politik analizi, nüfus; uygulama gerekçeleri; tahliye sürecinin askıya alınması; koruma süresi; uygulanan politikaların kaynağı kıstasları dikkate alınarak yapılmıştır. Buradan elde edilen veriler kullanılması suretiyle etkinlik analizi yapılmıştır. Çalışma neticesinde ABD’de moratoryum karşıtı uygulamaların temel gerekçesinin halk ağılığı olduğu; halk sağlığında ortaya çıkan Covid-19 kaynaklı sıkıntıların azalması ile paralel olarak tahliye moratoryumlarının kaldırılması yoluna gidildiği; yerel uygulamalardaki kopukluk ve farklılıklar, avukat hakkının kullanımındaki zorluklar gibi sebepler dolayısıyla tedbirlerin uygulanmasında etkinlik problemlerinin mevcut olduğu; salgının yarattığı ekonomik olumsuzluğun aşılabilmesi için kira ödemesi yapılması ve kira ödemesinde gecikme cezalarının yasaklanması gibi uygulamaların eyaletlerin %30’u gibi bir oranda uygulandığı sonuçlarına varılmıştır.

Brueckner ve Sayantani (2023), iki şehirli ve tek çalışan olduğu bir model geliştirerek bunu farklı senaryolar kullanarak genelleştirmişlerdir. Bu senaryoların uygulanması neticesinde uzaktan çalışan ve çalışmayanların birbirinin zıttı yönde etki yarattığını; talep yoğunlaşmasına bağlı olarak konut fiyatlarının şehir merkezlerine göre banliyölerde daha hızlı artış sergilediği savını destekler bulgulara erişmişlerdir.

Campa ve Reina (2023), mülk sahiplerinin salgın sırasındaki faaliyet ve tutumlarını açıklamayı hedeflemişlerdir. Çalışma kapsamında ABD’nin 10 şehrinde 2500 mülk sahibiyle şehir bazlı ve bireysel bazlı mülk portföyleri hakkında anket çalışması yürütmüşlerdir. Covid-19 öncesi ve sonrası kiralama faaliyetleri; mülkleri yönetmekte kullandıkları araçlar; demografik bilgiler ve kiralık hakkında bilgiler toplanmıştır. Verilerin toplanmasında sınırlı örneklem büyüklüğü ve cevap oranı sorunuyla karşılaşmıştır. Veriler ırk, portföy büyüklüğü ve kira piyasası kıstasları dikkate alınarak analiz edilmiştir. Verilerin analizi neticesinde mülk sahiplerinin salgın öncesine göre salgın döneminde daha düşük kira geliri elde ettikleri, buna bağlı olarak gayrimenkul yatırım hızının azaldığı; tahliye talebi ve gecikme cezası uygulamalarının beyaz olmayan ırkların yoğunlaştığı bölgelerde daha yaygın olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Cohen vd. (2022) Covid-19’un New York’ta yaşayan tek ve iki aileli konutların satış fiyatı üzerindeki etkilerini ele almışlardır. Çalışmada fiyat korelasyonu tahmininde kullanılan birden çok kaynaktan (PLUTO veri seti, New York Şehri Maliye Departmanı tarafından açıklanan konut satış verileri gibi) gelen verilerden oluşan bilgi seti kullanılmıştır. Buna ek hedonik regresyon analizi yapılmıştır. Çalışma neticesinde salgının birinci ve ikinci dalgasının yarattığı etki karşılaştırıldığında tekrarlanan satışlar üzerindeki etkisinde farklılıklar olduğu; bulaşma etkisinin ortalamanın altında kira payına sahip mahallelerde tekrar tekrar satılan mülklerin fiyat değişimlerinden kaynaklandığı; gelir-fiyat etkisinin ihmal edilebilir düzeyde olduğu; daha zengin bireylerin alternatif konut şansının daha yüksek olduğu tespitlerine yer verilmiştir.

Elaine vd. (2022), salgının başlamasının ardından metropol alanlardaki farklı nüfus yoğunluğu türlerine sahip ilçeler arasındaki yer değiştirme modellerini tanımlamayı hedeflemişlerdir. Çalışmada bölgesel nüfus verileri kullanılarak yoğunluk hesaplaması yapılmıştır. Çalışma neticesinde metropollerdeki kiralıklarla ilgili nüfus hareketliliğinin yaklaşık %20’sinin iş modeli kaynaklı olduğu, metropol bölgelerdeki satış pazarlarının yüzde 30’unun ve kiralık pazarlarının yüzde 46’sinin orta düzeylilerin hareketliliğinden kaynaklandığı vurgulanmıştır.

Gamber vd. (2023) Covid-19 salgını dolayısıyla kiralama trendlerindeki değişimin analizini yapmışlardır. Çalışma neticesinde yazarlar, salgın dolayısıyla evde geçirilen süredeki artışa paralel olarak evde tüketim harcamalarında artış yaşandığı; bu durumun konut fiyatlarında artışı da tetiklediği; 2020’de yaşanan konut fiyatlarındaki artışın ana nedenlerinden birinin evde kalma süresindeki artış olduğu; düşük ipotek oranlarının ikinci önemli neden olduğu; genç insanların ve ilk kez konut alanların da konut talebi artışının önemli sebepler arasında yer aldığı, diğer taraftan konut fiyatlarındaki artışa bağlı olarak bu kişilerin önemli bir oranının dışlama etkisine maruz kaldığı bu artışta tespitine yer vermişlerdir.

Gilgoff (2022), ihtiyaç fazlası mülklerin salgın şartlarında ihtiyaç sahiplerine dağıtımını konusunu ele almıştır. Bahsi geçen çalışmada, yaygın uygulamalar yürürlüğe konulana kadar yerel yönetimlerin bu konuda düzenleme yapması gerektiği; konut sorununun çözümü konusunda kar amacı gütmeyen kuruluşların faaliyetlerinin kolaylaştırılması gerektiği; kasıtlı olarak boş tutulan mülklerin yeniden dağıtımına ağırlık verilmesi gerektiği sonuçlarına varmıştır.

Hepburn vd. (2023), 2020 ve 2021 yıllarında ABD'nin 31 şehrinde salgından kaynaklı tahliye başvurularındaki değişimleri analiz ederek uygulanan politikaları analiz etmişlerdir. Bu çalışmalarını, kendi kurguladıkları Tahliye Takip Sistemini kullanarak dava dosyalarındaki verileri kullanmışlardır (Hepburn vd., 2020a). Çalışma neticesinde kiracılara sağlanan gelir desteklerinin, tahliye moratoryumlarının ve bu konudaki diğer kısıtlamaların, ödenmemiş kira borçlarının doğrudan ödenmesine dair yardımların tahliye uygulamalarını hafifleten unsurlar (Choi vd., 2022; Greig vd. 2021) olduğu; tahliye başvurularının en dramatik şekilde salgının ilk aylarında azaldığı, Nisan 2020'de ise tarihsel ortalamasının yüzde 8,6'sına kadar düştüğü tespitlerinde bulunulmuştur.

Houghton (2021) konut güvensizliğinin değerlendirilebilmesi ve tedbirlerin zamanında alınmasının sağlanması amacıyla tahliye düzeyinin tahminini sağlayacak bir modelin geliştirmiştir. Oluşturulan modelin uygulaması ABD'nin New Jersey ilinde uygulanarak acil yardım sağlanması gereken alanların belirlenmesine ve tahliye moratoryumlarının kaldırılması halinde ne gibi etkiler olabileceğine dair tahminler yapılmıştır. Çalışma neticesinde Covid-19 sebebiyle konut krizinin arttığı; tahliye moratoryumunun sona ermesinin ardından düşük gelirli hane sakinlerinin geçmiş dönem birikmiş kira borçlarının ödenememesi gibi sebeplerden dolayı zor duruma düşebilecekleri; şehirlerdeki yoksulluğa çözüm üretilerek uygulamaya sokulmasının olumlu sonuçlarının olabileceği; ihtiyaç sahiplerine doğrudan yapılacak yardımların kredi sağlanması gibi dolaylı yardımlara oranla daha olumlu etki yapabileceği; yine aynı şekilde hibelerin vergi indirimlerine oranla daha işlevsel sonuçlar edinilmesini sağlayabileceği; uygun fiyatlı konut teşviklerinin bu konuda karşılaşılan sorunların aşılmasına katkısının olabileceği tespitleri yapılmıştır.

JCHS (2022) tarafından hazırlanan raporda salgının başında hareketliliğini yitiren konut piyasasının 2021 yılı içinde yeniden hareketlenmeye başladığı; kiralık konut piyasasında canlanma yaşandığı; kiralık mülkiyetlerinin ticari şirketlerin sahipliğinde olma oranında artış yaşandığı; kiracıların kira ödemelerinde bulunmak için harcama ve tasarruf eğilimlerinde değişiklik olduğu; federal yardımların gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasında zorluk yaşandığı; talep yönümlü politikalarda konut seçimi kupon gibi uygulamaların, arz yönlü politika uygulamalarında ise kamu konutları, uygun fiyatlı konut üretimi ve düşük gelirli konut vergisi kredisi gibi araçların olumlu etkisi olduğu belirtilmiştir.

Keene vd. (2023) yürüttükleri çalışmayı ABD'nin Connecticut, Florida ve Ohio eyaletlerinde kiracıların moratoryum (özellikle Federal Acil Durum Kira Yardımı- ERA kapsamındaki) uygulamalarına dair tecrübelerine ve bunu nasıl algıladıklarına; ırkçılığın moratoryum politikalarının belirlenmesine ve uygulanmasına etkisini tespiti yönelik sınırlı sayıda (560 kişi) kiracıyla görüşmelere dayandırmışlardır. Çalışmanın üç eyalette sınırlı sayıda kiracıyla yapılan görüşmelere dayandırılmış olması; eldeki verilerin kısa vadeli etkiyi anlamaya yönelik olması; görüşmelerin salgın sürecinde yapılması dolayısıyla sanal görüşme yolunun kullanılmak durumunda kalınması ve ABD'de yaşayan grupların çok dilli olmasına rağmen görüşmelerin İngilizce dilinde yapılmış olması nedenlerinden dolayı sınırlı nitelik taşımaktadır. Çalışma neticesinde moratoryumların kiracıları destekleyen etkileri olsa da yetersiz kaldığı; gelecekte yapılacak moratoryum düzenlemelerinin daha kapsamlı gerçekleştirilmesi gerektiği; moratoryum uygulamasının yanı sıra konut yardımı, gelir ikameleri gibi acil yardımlara erişimi ve bunların kullanımını kolaylaştırıcı düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu sonucuna varılmıştır.

Kuk vd. (2021) Covid-19 salgınının Mart-Haziran 2020 döneminde Calgrist web sitesinde kiralık konutlara ilişkin veriler esas alınarak salgının 49 büyükşehir belediyeleri sınırlarında yaşayanlar üzerindeki etkisi ele alınmışlardır. Metropollerdeki genel eğilimin yanı sıra etnik ve ırksal etkiler de araştırma konusu yapılmıştır. Çalışma neticesinde konut kirası ve yeni vaka arasındaki ilişkinin negatif korelasyona sahip olmasının sebebinin beyaz ırk dışındaki ırkların yaşadığı bölgelerdeki düşüşlerden kaynaklandığı; analiz sonuçlarının Covid-19'un ekonomik, ırksal ve mekânsal olarak farklı etkilerini gösteren diğer analizlerle tutarlı olduğu (Borjas ve Cassidy, 2020; Chetty vd., 2020; Gaynor ve Wilson, 2020); Covid 19 kaynaklı nüfus hareketlerinde ırksal benzeşmelerin de dikkate alındığı tespitlerine yer verilmiştir.

Layser vd. (2021) salgınla mücadele kapsamında oluşturulan politikalar neticesinde konut istikrarsızlığının önlenememesi durumunda halk sağlığı stratejilerinin de bu durumdan olumsuz etkilenmesine yol açacak sebepleri Büyük Depresyon döneminde oluşturulan politikaların irdelenmesi suretiyle ele almışlardır. Çalışmada literatürden edinilen bilgiler kullanılmıştır. Çalışma neticesinde politika yapımcıların konut istikrarsızlığı problemini öncelikli olarak ele almaları gerektiği; kira yardımı ve ipotek ödeme yardım programlarının geliştirilmesi gerektiği; tahliyelerin dondurulması ve haciz moratoryumlarının etkililiğinin sağlanmasına yardımcı olacak tahliye danışmanlığı mekanizması oluşturulması; uygun fiyatlı konut üretimini teşvik edici politikaların geliştirilmesi önerisi yapılmıştır.

Lei ve Liu (2022), Covid-19'un ABD'deki nüfus hareketlilik niyetleri üzerindeki etkisini ele almışlardır. Çalışmada göç teorilerinden ve literatür bilgilerinden faydalanılarak oluşturulan teori çerçevesinde Covid-19 öncesinde ve sonrasındaki konuta bağlı nüfus hareketlilik niyetleri analiz edilmiştir. İnsanların nüfus hareketlilik niyetlerinin ölçülmesi için Ocak 2011- Şubat 2021 arası Google arama motoru trend verileri kullanılmıştır. Çalışma neticesinde başlangıçta konut satın alma eğilimi yaşanırken sonraki dönemde uzun vadeli artış yaşandığı; salgın zamanında satılık konut arayışlarında belirgin artış olduğu; Covid-19'un ilk döneminde nispeten kısa bir zaman diliminde taşınma eğiliminde azalış ve kısa vadeli kaçış düşüncesinin ön plana çıktığı; 2020 yazından sonra ise yer değiştirme eğiliminde belirgin bir artış olduğu tespitlerine yer verilmiştir.

Schuetz ve Crump (2021), konut ve işgücü piyasası özelliklerine göre seçilen Las Vegas, Phoenix, Riverside, Los Angeles, Orlando, and New Orleans metropol bölgelerinde yaşanan konut sıkıntısı 2007- 2019 yılları arasındaki veriler dikkate alınarak ele almışlardır. Çalışma neticesinde federal kurumların eyalet ve yerel yönetimlere fonların nasıl dağıtılacağı konusunda bilgilendirme yapılmasına ihtiyaç olduğu; yardım için uygunluk kriterlerinin esnek olması gerektiği; ihtiyaç sahiplerinin kolaylıkla anlayabileceği şekilde açıklayıcı rehberlik sunulması gerektiği ifade edilmiştir.

Vasquez vd. (2022) tarafından hazırlanan raporda ABD'de 2021'de yürürlüğe koyduğu veya uyguladığı kiracıların korunması ve ERA ile ilgili politikaları ele alınmıştır. Kısa vadeli kiracı koruma araçları acil kira yardımı ve moratoryumlar gibi önlemler iken uzun vadeli olan kiracı koruma araçlarının ise gelir kaynağı ayrımcılığı yasaları, avukatlık hakkı ve tahliye kararlarının mühürlenmesi mevzuatı gibi tedbirler olduğu tespitlerine yer verilmiştir. Kısa vadeli tedbirlerin belli süre zarfında sona ereceği dikkate alınırca özellikle uzun vadeli etki yaratan koruma tedbirlerinin geliştirilmesinin önemine vurgu yapılmıştır.

3. SALGIN SÜRECİNDE ABD'DE UYGULAMAYA KONULAN FEDERAL VE YEREL DÜZENLEMELER

ABD'nin yönetim şeklinin federal nitelik taşıması sebebiyle yasaların katmanlı uygulanması söz konusu olmaktadır. Federal nitelikli yasalar ülke genelindeki eyaletlerin tamamında uygulama alanı bulmaktadır. Diğer taraftan, yerel nitelikli yasalar da eyaletlerin kendine has düzenlemelerinin hayata geçirilmesine olanak sağlamaktadır. Eyalet düzeyindeki yasalar kimi zaman ABD vatandaşlarına federal yasalardan daha fazla hak tanırsa da vatandaşların federal olarak tanınmış haklarını sınırlayıcı hükümler içermemektedir. Bütün bunlara ek olarak, eyalet düzeyindeki yasalarda yer alan yükümlülükler federal düzeydeki yükümlülüklerden daha ağır olabilmektedir (Ayhan, 2008).

ABD'de gayrimenkul kiralama ile ilgili federal seviyede uygulama alanı bulan iki düzenleme bulunmaktadır. Bunlar, Adil Kredi Raporlama Yasası (The Fair Credit Reporting Act-FCRA) ve Adil Konut Yasası (The Fair Housing Act-FHA)'dır. FCRA, kredi bilgilerine erişim şartlarını ve bu bilgilerin kullanım amaçlarını belirleyen; mevcut verilerin işlenmesi ve analizi neticesinde ortaya çıkacak yükümlülükleri ortaya koyan nitelik taşımaktadır. Konuya ilişkin kontrol başvurusunda bulunulabilmesi için yinelenmiş veya yeni bir kira kontratının bulunması gerekmektedir. Bu kapsamda edinilen bilgilerin kiralamaya dair işlemler dışında kullanılmaması beklenmektedir. FHA ise kira sözleşmelerinin oluşturulması ile ilgili olarak federal düzeyde belirlenmiş sınırlamaları ve ayrımcılık (din, dil, ırk vb.) önleyici tedbirleri ortaya koymaktadır.

ABD'de eyaletler düzeyinde uygulanan gayrimenkul kira kanunlarını beş grupta toplamak mümkündür. Bunları,

- kiralamanın feshine dair hükümler içeren kanunlar;
- kiralanan gayrimenkulün tahliyesine ilişkin hükümler içeren kanunlar;
- evsahibi-kiracı ilişkilerini düzenleyen kanunlar;
- kira kontrol kanunları;
- gecekondü sakınlarının haklarına dair hükümler içeren kanunlar;
- güvence bedeline ilişkin kanunlar;

şeklinde gruplamak mümkündür (Doorlops, 2024)

Covid-19 salgınının ekonomik ve sosyal alanda yarattığı etkilerin azaltılması amacıyla yürürlüğe konulan Koronavirüs Yardım, Koruma ve Ekonomik Güvenlik Yasası (The Coronavirus Aid, Relief and Economic Security Act - CARES Yasası), federal düzeyde 27 Mart ila 24 Ağustos 2020 tarihleri arasında federal desteklenen konutlarla sınırlı olmak kaydıyla tahliyeleri önleyici tedbirlerin yürürlüğe sokulmasına dayanak olmuştur (CARES, 2020). CARES Yasası'nın süresinin dolmasının akabinde Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi (Centers for Disease Control and Prevention- CDC) tarafından toplum sağlığının korunması hususu dikkate alınarak yayımlanan CDC Emrine istinaden 4 Eylül 2020 tarihinde moratoryum uygulanmaya başlanmıştır. Bahsi geçen moratoryumun süresinin birkaç defa uzatılmasının ardından bu uygulama 31 Temmuz 2021 tarihinde sona ermiştir. Salgının gidişatı dikkate alınarak ikinci bir tahliye moratoryumu yayımlanmasına rağmen bu moratoryum ABD Yüksek Mahkemesi tarafından 26 Ağustos 2021 tarihinde iptal edilmiştir. İkinci moratoryumun özelliği, bulaşma oranı yüksek topluluklara uygulanabilirliğinin olmasıdır.

Covid-19 salgınının yarattığı olumsuzluklarla mücadele amacıyla federal düzeyde alınan tedbirlerin yanı sıra yerel düzeyde de çeşitli önlemler alınmıştır. Kiracının Satın Alma Fırsatı Yasası (Tenant Opportunity to Purchase Act-TOPA) ve Topluluğun Satın Alma Fırsat Yasası (Community Opportunity to Purchase Act- COPA) uygulamaları bunların en önemlileridir. Bu uygulamaların yanı sıra genele yaygın olmayan, yerel yönetimlerin bireysel olarak yürürlüğe koyduğu tedbirler de mevcuttur.

ABD Başkanı Joe Biden, 31 Ocak 2023 tarihinde kongrede yaptığı açıklamada, şartların normale dönmeye başlaması ile birlikte COVID-19'a yönelik ikili ulusal acil durum uygulamalarını 11 Mayıs itibarıyla sona erdireceğini bildirmiştir (Miller ve Seitz, 2023). Covid-19 salgını kaynaklı tedbirler yürürlükten kaldırılmış olsa da bu durum, benzeri felaketlerin yeniden yaşanmayacağı anlamına gelmemektedir.

3.1. Federal Düzeyde Uygulanan Düzenlemeler

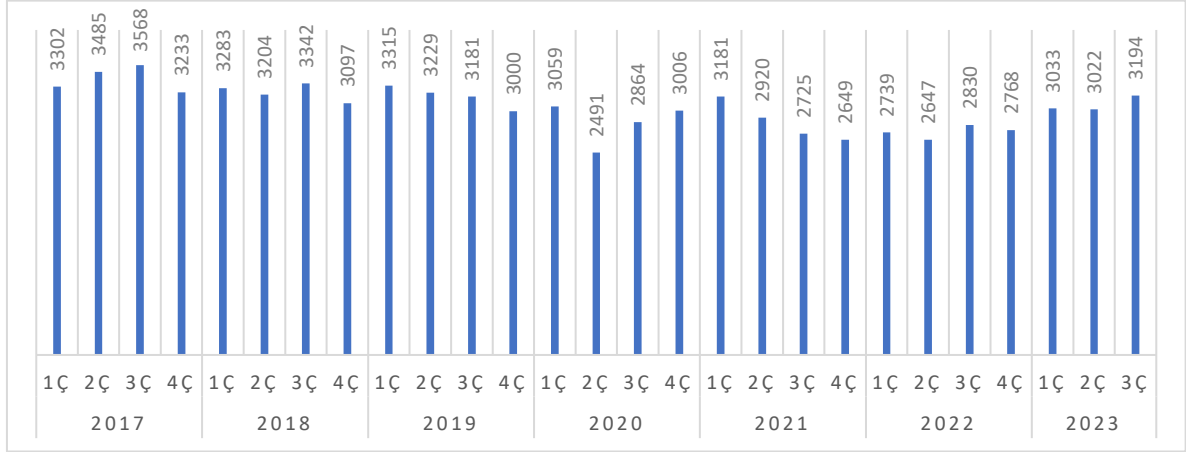
ABD'de federal düzeyde uygulanan yasalar arasında geçmişte yürürlüğe girip de Covid-19 salgını süresince uygulaması devam eden yasaların yanı sıra salgının ekonomik ve sosyal alanda yarattığı etkilerle mücadele amacıyla bu dönemde çıkarılmış CARES Yasası ve CDC Emirleri gibi düzenlemeler de bulunmaktadır. ABD'nin federal yapısı sebebiyle yasaların ve diğer düzenlemelerin yerel uygulamalarında farklılıklar olabilmektedir.

Salgın ortamında oluşan ekonomik acil duruma yanıt olarak federal, eyalet ve yerel düzeylerdeki politika yapıcılar, gelir desteği sunan ve konut istikrarsızlığını azaltan bir dizi politikayı yürürlüğe koymuşlardır. Bunlar arasında ekonomik etki ödemeleri (Economic Impact Payments-EIP) ve genişletilmiş işsizlik sigortası (Unemployment Insurance- UI) gibi toplumun geneline sağlanan desteklerin yanı sıra, tahliye moratoryumları; acil kira yardımı (ERA) gibi tahliyeleri önlemeyi hedefleyen önlemler de yer almaktadır.

3.1.1. Koronavirüs Yardım, Koruma ve Ekonomik Güvenlik Yasası

CARES Yasası 26 Mart 2020 tarihinde yürürlüğe girmiştir (US Congress, 2020). Yasanın 4024. maddesi kapsamında 27 Mart-25 Temmuz döneminde kiracı tahliyelerini durduran 120 günlük moratoryum uygulanmıştır. Diğer taraftan, CARES Yasası'ndaki tahliye moratoryumunun yalnızca federal destek alan konutları kapsamı sebebiyle yasanın ülke çapındaki tüm kiralık konutları kapsamı söz konusu değildir. CARES Yasası'nda bahsi geçen tahliye moratoryumunun ülke çapında işgal edilen 44 milyon civarında olan kiralık konut stokunun yüzde 28,1 ila yüzde 45,6'sını kapsadığını tahmin edilmektedir (Stein, 2020). Bu bakımdan CARES Yasası'na dayanan moratoryum tedbirinin uygulanmasında ABD toplumunun tamamını kapsayan bir yaklaşım sergilenmediği anlaşılmaktadır.

CARES Yasası kapsamına dahil olan konutların kapsamının belirlendiği “örtülü konutlar” tanımı, federal hükümet tarafından sübvans edilen, finanse edilen, sigortalanan, garanti edilen veya başka bir şekilde desteklenen konutları içermektedir (NHLP, 2020). Diğer bir deyişle yasa kapsamındaki uygun fiyatlı konut kategorisi, federal olarak sahip olunan; federal finansman alan veya uygun fiyatlı konut oluşturmak için tasarlanmış federal finansman veya aktif teşvik programları kullanılarak inşa edilen veya satın alınan mülkleri içerir. Federal olarak teminatlandırılan mülkler kategorisi ise federal destekli bir ipotek kredisi tarafından ipotek altına alınan tek aileli veya çok aileli mülkleri içerir (Stein, 2020). Grafik-2’de 2017-2023 döneminde ABD’de mevcut olan kiralık konut sayıları verilmektedir.

Grafik-2: 2017-2023 Döneminde ABD’de Mevcut Olan Kiralık Boş Konut Sayıları (000)*.

* Sezonluk düzeltme sonrası hesaplanan rakamlardır.

Kaynak: US Census Bureau, <https://www.census.gov/>

CARES Yasası’nın kapsadığı konut stokunun büyüklüğü dikkate alındığında yasanın Covid-19 salgını kaynaklı kiralık konut sorununun hafifletilmesine katkısı olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, ABD’deki kiralık konut piyasasının 44 milyon adet olduğu ve bunun en çok %45,6’sının (Stein, 2020) bu yasa kapsamına girdiği düşünüldüğünde CARES Yasası’nın etkisinin sınırlı kaldığı sonucu çıkarılabilir.

CARES Yasası -yasa kapsamına giren varlıklarla sınırlı olmak üzere- haciz moratoryumları, müsamaha hakları ve tahliyelerin dondurulmasını gibi önlemleri uygulamaya sokarak kiracıların Covid-19 ortamında karşılaştığı barınma sorununu hafifletilmesini hedeflemiştir. CARES Yasası kapsamında federal destekli konutların ipotek borçlularının 180 günlük müsamaha talep etme hakları bulunmaktaydı. Bu süre, Yasa’nın 4022. maddesinin tanıdığı hak kapsamında bir katına kadar uzatılabilmekteydi. Bu kapsamda ipotek sağlayan kurumların bahsi geçen süreler kapsamında geçici olarak haciz uygulamalarının önüne geçilmiştir (Richardson, 2020). CARES Yasası aynı zamanda federal destekli ipoteklerle finanse edilen binalarda yaşayan kiracılara karşı yapılan tahliye başvurularına da geçici bir moratoryum getirmiştir (Layser vd., 2021).

CARES Yasası, doğrudan konut ödemesi yardımı yapılması gibi bir yaklaşım yerine bireylere ve işverene işsizlik sigortası, teşvik ödemeleri ve işverene kredi verilmesi gibi dolaylı tedbirlerle soruna çözüm bulma arayışına girişmiştir. CARES Yasası’nın 2104. maddesi hükmü gereğince Federal İşsizlik Programı (Federal Pandemic Unemployment Compensation FPUC) kapsamında haftalık 600-USD verilmesi; Yasanın 2107. maddesi hükmü gereğince serbest meslek sahiplerine, yarı zamanlı çalışanlara, sürekli iş sahibi olmayanlara, düzenli nitelik taşıyan yardımların yanı sıra işsizlik yardımını da kullanmış olanlara 13 hafta boyunca 600-USD verilmesi bu yardımlara örnek olarak verilebilir. CARES Yasası’nın 2201. maddesi gereğince, devam eden işsizlik yardımına ek olarak çalışma durumuna bakılmaksızın ABD’de yaşayanlara (ABD’de yerleşik olmayan yabancılar ve başkalarının vergi beyannamesine dahil olanlar hariç) tek bir nakit ödeme yapılmasını da öngörmekteydi. Ödeme, bireylerin 2020 vergi borcuna mahsup edilebilmesi için iade edilebilir bir vergi kredisi olarak yapılandırılmıştır. CARES Yasası çocuklu hanelere ek teşvik sağlasa da kişilerin bakmakla yükümlü olduğu yetişkin bireyleri ek destek kapsamı dışında tutmuştur (Rubin, 2020).

Salgın sırasında konut istikrarsızlığını dolaylı olarak hafifletmenin ikinci biçimi, işverenlere yönelik parasal yardım yapılmasıdır (Layser vd., 2021). CARES Yasası, işverenlerin mevcut personel istihdamını sürdürebilmelerini sağlamak için borç alabilecekleri fonları genişletmiştir. Bu kapsamda Küçük İşletmeler Kanunu'nun 7. maddesi hükmü gereğince Maaş Koruma Programı (The Paycheck Protection Program- PPP) ile küçük işletmelere kredi verilmesinin yanı sıra Küçük İşletme İdaresi'ne (Small Business Administration- SBA) küçük işletmelere kredi sağlama yetkisi veren mevcut bir kredi programı olan Acil Ekonomik Afet Zararı Kredisi (The Covid-19 Economic Injury Disaster Loan EIDL) Hibe Programını da genişletmiştir. CARES Yasası'nın 1102. maddesine göre, Yasada belirtilen şartları taşımakta olup 501'den az çalışanı olan işverenlerin yanı sıra serbest meslek mensupları gibi mesleklerle iştigal edenler de bu düzenlemelerden faydalanabilmıştır. PPP kredileri, bankalar ve diğer kredi kuruluşları tarafından dağıtılmıştır. CARES Yasası'nın 1110. maddesine göre, EIDL'ler uygun borçluları şahıs şirketleri, kooperatifler, Çalışan Hisse Sahipliği Planları (Employee Stock Ownership Plan -ESOP) ve kabile küçük işletmeleri dahil olmak üzere 500'e kadar çalışanı olan işverenlerle sınırlandırmıştır.

CARES Yasası'nın Bölüm 3.B.2'de belirtilen işverenlere yönelik yardımların yanı sıra, eyalet; yerel yönetim ve kuruluşlar tarafından kontrol edilen yardım mekanizmaları PPP ve EIDL'ler de dahil olmak üzere SBA'dan borç alan küçük işletmeler dışında kalan bütün işletmeler bu düzenlemelerden faydalanabilmekteydi (Wood, 2020). İşletmenin cari vergi yükümlülüğü olmasa da iade edilebilir vergi kredisine başvurma hakkının tanınmış olması, bu kredilerin hibe ile benzer özelliğe sahip olmalarına yol açmıştır (Layser vd., 2021).

CARES Yasası'nda yer alan moratoryum süresi boyunca gayri resmi tahliye girişimleri ile ilgili özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Diğer taraftan, moratoryum süresinin dolmasını takip eden zamanda geçmişe dönük borçların tahsilat şekline ve zamanlamasına dair belirsizlikler bulunmaktadır. Salgının yarattığı olumsuz ortama çare olması amaçlanan tedbirlerin kısa zamanda yürürlüğe konulması bu durumun nedenleri arsında yer almaktadır.

3.1.2. Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri Emirleri

CARES Yasası'nda yer alan kiracı tahliyelerini önlemeye yönelik tedbirlerin sona ermesini takip eden süre zarfında Covid-19 nedeniyle oluşan toplumsal sıkıntıları hafifletmek amacıyla 1 Eylül 2020'de bir CDC Emri yayımlanmıştır. Bu emir, 4 Eylül 2020'den itibaren geçerli olmak üzere bazı tahliye başvurularının işleyişini durduran acil durum emri niteliğini taşımaktaydı. Söz konusu CDC Emrinin süresi başlangıçta 31 Aralık 2020 olarak belirlenmiştir. Fakat Covid-19 ile ilgili gelişmeler dikkate alınarak bu emrin geçerlilik süresi ABD Kongresi tarafından Konsolide Ödenek Yasası'nın 502. maddesi gereğince 31 Ocak 2021'e kadar uzatılmıştır. Moratoryumun süresi daha sonra CDC tarafından 31 Mart 2021'e, tekrarında 30 Haziran 2021'e ve son olarak 31 Temmuz 2021'e kadar olmak üzere toplamda üç kez uzatılmıştır (Shaw, 2023). Her ne kadar Biden yönetimi tarafından bu moratoryumun revize edilmiş versiyonu 3 Ağustos 2021'de tekrar yürürlüğe konmuş olsa da bu karar, Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi tarafından 26 Ağustos 2021 tarihinde iptal edilmiştir.

CDC moratoryumunun yürürlüğe girmesinin ardından Colorado, Kentucky, North Carolina ve Montana gibi eyaletler moratoryum içeren CDC emrini yasaya dönüştürerek kabul etmişlerdir. Çıkarılan yasalar kapsamında kimi eyaletlerde kiranın ödenmemesi nedeniyle tahliye başvurusunda bulunmadan önce ev sahiplerinin kiracılara bir bildirimde bulunması şartı gerekirken; kimi eyaletlerde ise ev sahiplerinin CDC moratoryumuna uyum konusunda bir beyanda bulunmaları zorunluğu getirilmiştir (Benfer vd. 2022). Moratoryum içeren CDC emrinde yer alan şartlar gereğince kiracıların tahliye korumasına hak kazanabilmeleri için tahliye edilmeleri halinde evsiz kalma riskiyle karşı karşıya kalacaklarını belirten bir beyan formu doldurmaları gerekmekteydi. Bahsi geçen beyan formunda kiracıların, hane halkının önemli bir gelir kaybına uğradığını; iş ve gelir kaybı sebebiyle kiranın tamamını ödeyemediklerini; tahliye edilmeleri durumunda evsiz kalacaklarını beyan etmeleri talep edilmekteydi. Bütün bunlara ek olarak, bu hususları mümkün olduğunca kanıtlamaları başvuru sahiplerinden beklenmekteydi (Federal Register, 2020).

İlk CDC emri, belirli gelir yoksunluğu şartlarını karşılayan ve zor durumda olduğunu kanıtlayan kiracıları kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. İkinci CDC emri ise Covid-19 yayılımının yüksek olduğu alanlarla sınırlı olmakla birlikte yine de kiracıların yaklaşık yüzde 90'ını kapsıyordu. (JCHS, 2022). ABD Yüksek Mahkemenin iptal kararının yürürlüğe girmesinin ardından herhangi bir federal tahliye koruması kalmamıştır.

3.1.3. Acil Durum Kira Yardımı

Acil Durum Kira Yardımı (Emergency Rental Assistance Program - ERA) Aralık 2020'de yürürlüğe konan Konsolide Ödenek Yasası (ERA-1) ile Mart 2021'de yürürlüğe konan Amerikan Kurtarma Planı Yasası (ERA-2) kapsamında öngörülen yardımlar olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. ERA-1 kapsamında dağıtılması planlanan fonun büyüklüğü 25 milyar ABD doları tutarındaydı. Bu yardımın temel hedefi Covid-19 salgınından etkilenen kesimlere acil kira yardımında bulunularak salgınının toplumda yarattığı olumsuz etkiyi hafifletmek olmuştur. ERA-2 kapsamında öngörülen yardımın tutarı ise 21,55 milyar ABD dolarıdır. ERA programları Amerikan Hazine Bakanlığı tarafından yürütülmektedir.

ERA Programı kapsamında yardımların dağıtılmasından önce federal hükümet, yaşam masraflarını karşılamalarına yardımcı olmak amacıyla belirli bir gelir eşiğinin altında kazanç sağlayan insanlara üç parça halinde ödeme yapmıştır. Ayrıca işsizlere Nisan-Temmuz 2020 döneminde haftalık ek 600 ABD Doları işsizlik yardımı yapılmıştır. Bu yardımlar sona erdikten sonra, 2020'nin sonundan Eylül 2021 sonuna kadar haftalık 300 ABD Doları tutarında yardım yapılmıştır. Öğrenci kredisi ertelemeleri, aylık çocuk vergisi kredisi ödemeleri ve artan SNAP (Supplemental Nutrition Assistance Program) yardımları da uygun şartları taşıyan hanelere gelir takviyesi sağlamıştır (JCHS, 2022). Bahsi geçen uygulamalar salgının yarattığı istikrarsızlıkları ve sorunları hafifletmek amacıyla yürürlüğe konulan acil önlem niteliği taşımaktadır.

ERA programı, Covid-19 salgınının ekonomik sonuçlarından etkilenen düşük gelirli hanelerin karşılayamadıkları kira ve kamu hizmetleri giderlerine yardımcı olmak amacıyla oluşturulmuştur. Amerikan Kongresi tarafından salgının kiracılar ve ev sahipleri üzerindeki baskısını azaltmak amacıyla Konsolide Ödenek Yasasının N bölümü hükümleri gereğince 2021 yılında ERA-1 programı yürürlüğe konulmuştur. ERA-1 programının ilk etapta 31 Aralık 2021 tarihine kadar yürürlükte kalması planlanmıştır. ERA-1 programı Koronavirüs Yardım Fonu (Coronavirus Relief Fund-CRF) aracılığıyla finanse edilmiştir. ERA-1 kapsamında kullanılması öngörülen fonun kira, kamu hizmetleri ve konut istikrarı faaliyetleri kapsamında kullanılması öngörülmüştür.

Zaman içinde artan ihtiyaçlar dikkate alınarak yine aynı yıl içerisinde 22,55 milyar dolar tutarındaki Acil Kira Yardımı (ERA-2) Amerikan Kurtarma Planı Yasası'nın 3201. Bölümüne dahil edilmiştir. ERA-2 düzenlemeleri kapsamında ERA-1'in uygulanabilirliği 30 Eylül 2022 tarihine kadar uzatılmıştır. ERA-2 düzenlemeleri ise 30.09.2025 tarihine kadar yürürlükte kalacaktır.

Kiracıların ERA-1 yardımı alabilmeleri için düşük gelirli olma, evsiz olma veya konut riski altında olma kriterlerini karşılanmaları gerekmektedir. Diğer taraftan, hibe kullandırmalarında düşük gelirli kiracılara öncelik verilmesi planlanmıştır. ERA-2 tedbirlerinde ise hibe alabileceklerin kapsamı genişletilmiştir. ERA-2 tedbirlerinin kapsamı salgın sırasında mali sıkıntıya düşmüş olan haneler de kapsama dahil edilmiştir.

ERA-2 kapsamında kiracılara yapılacak yardımlar, kira ve kiradan kaynaklı borçları; kamu hizmetleri ve konut enerji maliyetleri ve borçları; konutla ilgili olarak Covid-19 salgını kaynaklı masrafları kapsamaktadır. ERA programları kapsamında alınabilecek yardımların azami süresi 18 ayla sınırlandırılmıştır.

ERA-1 kapsamında yapılacak ödemelerin doğrudan kiracıya yapılması öngörülmüştür (U.S. Department of The Treasury, 2023). ERA-1 kapsamında bireysel uygunluk ve önceliklendirme mekanizması Konsolide Ödenek Yasası kapsamında belirlenmiştir. Bahsi geçen önceliklendirme mekanizması, gelir düzeyi, gelir kaybına veya diğer mali zorluklara; evsizliğe veya konut istikrarsızlığına ilişkin kriterleri içermektedir. ERA-2 uygunluk kriterleri ERA-1 ile büyük ölçüde paralellik taşısa da yardım adayının içine düştüğü mali sıkıntının kaynağının Covid-19 kaynaklı olması şartını içermemektedir.

ERA programları, hem kira ödemesi geciken hem de gelecekte ödeme yapamayacağı öngörülen hanelere yardımcı olmak için fon sağlamak üzere planlanmıştır. ERA uygulamaları kapsamında getirilen koruma mekanizması sayesinde kiracının ERA başvurusunu gerçekleştirme esnasında tahliye işlemlerini 30 ila 90 gün geciktirme imkanı getirilmiştir (Vasquez, 2022). Bu düzenlemelerin kriz anında ağırlaşması öngörülen sorunların geçici çözümü için planlandığı; Covid-19 salgınının yarattığı tahribatın giderilmesi için uzun vadeli ve kapsayıcı çözümlere ihtiyaç olduğu unutulmamalıdır.

ERA fonlarından yardım alan ev sahiplerinin tahliye başvurularını geri çekmesi ve/veya ödenmemiş kira borçlarını, faizlerini veya ücretlerini affetmesi gerekliliklerini içeren düzenlemeler de uygulamaya sokulmuştur. Buradaki amaç, ERA desteklerinden faydalanan ev sahiplerinin tahliye işlemlerine devam etmelerinin önüne geçilmesi suretiyle kiracıların yeni maddi yük ile karşılaşmalarının engellenmesidir. Salgının yoğun bir şekilde yaşandığı 2021 yılında ABD’de 29 eyalet ve bölge, ERA’ya katılan ev sahiplerinin 30 gün ile 12 ay arasında değişen sürelerde kiracıları tahliye etmesini yasaklayan yasa veya politikaları kabul etmiştir (Vasquez, 2022).

3.2. Covid 19 Salgını Sırasında Yerel Düzeyde Uygulanan Düzenlemeler

Salgın sırasında ortaya çıkan konut istikrarsızlığına çözüm üretilmesi amacıyla acil kira yardımı gibi ülke çapında geçerli düzenlemelerin yanı sıra eyalet düzeyinde veya yerel yargı kararlarıyla ek önlemler de uygulamaya sokulmuştur. (Vasquez vd., 2022) ABD’nin federal nitelikli yönetim yapısı, birtakım federal düzenlemelerin yerel yönetimlerce farklı yorumlanmasına ve esnek uygulanmasına imkan vermektedir. Bu durum, Covid-19 salgını süresince uygulanan tedbirlerde de kendini göstermiştir. Bu kapsamda yerel bazda uygulama imkanı olmuş çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır. Kiracının Satın Alma Fırsatı Yasası (The Tenant Opportunity to Purchase Act- TOPA), Topluluğun Satın Alma Fırsatı Yasası (Community Opportunity to Purchase Act -COPA) yerel boyutta uygulanan kanunların en önde gelenlerindedir.

Federal düzeyde alınan moratoryum kararlarının eyalet düzeyinde uygulanmasında, gerekçe; tahliyenin dondurulma aşaması; süre; kaynak ve uygunluk (Benfer vd., 2022) açısından farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkların kökenleri, tahliye ile salgının azaltılması stratejilerindeki etki zıtlığı; salgının kiracıların kira ödeme kapasiteleri üzerindeki olumsuz etkisi gibi nedenlere dayanmaktaydı (Benfer vd., 2022). Bölgesel şartlardaki farklılıklar ile şehirleşme düzeyi gibi unsurlar da bu durum üzerinde etki yaratan unsurlar arasındadır.

Yerel düzeyde uygulanan moratoryumların kaynağı yasama organı kararı; vali kararı veya mahkeme kararı olabilmekteydi. Moratoryum uygulamalarından faydalanacakların suça bulaşmamış olması; başkalarının veya mülkün sağlığına zarar verici davranışta bulunmaması; güvenlik riski oluşturmaması gibi istisnai şartlar moratoryum kuralları içerisinde bulunabilmekteydi (Benfer vd., 2022).

COVID-19 salgınının etkilerinin uzun vadeye yayılı olacağına ortaya çıkmasıyla savunmasız topluluklar için kalıcı barınma çözümleri bulmanın önemi CDC tarafından vurgulanmıştır (The Centers for Disease Control and Prevention, 2021). Kimi eyalet ve yerel yönetimler, bu durum karşısında evsizlerin otellerde geçici barındırılması; uygun fiyatlı konutların inşaatı; düşük gelirli ilk konut edinimlerine maddi destek sağlanması; devlet arazilerinin konut girişimlerine tahsisi gibi uygulamalar başlatmıştır (Gilgoff, 2022).

Kiracı tahliye sürecinin duraklatılmasına ek olarak eyalet bazında kiracılara mali yardım yapılmasına; kamu hizmeti verilmesinin durdurulmasının önlenmesine, kamu hizmetinin yeniden başlatılmasına ilişkin tedbirler; gecikme ücretlerine ve kira artışlarına ilişkin yasaklar; kira ödemesi için ek süre verilmesi gibi tedbirler yer alıyordu (Benfer vd., 2022). Kira yardımında bulunulması, uygulama yaygınlığı açısından ilk sırada (Reina vd., 2021; Yae vd., 2020); kamu hizmeti verilmesinin durdurulmasının yasaklanması ise (Benfer vd., 2022) ikinci sırada yer almaktadır. Bu önlemlerin yanı sıra tahliye sürecindeki – işlemlerin yerine getirilmesi için tanınan- sürelerin uzatılması; arabuluculuk -benzeri- alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin uygulanmasının zorunlu kılması gibi yöntemler de eyalet bazında uygulanan yöntemler arasındaydı (Benfer vd., 2022). Kiracıların hukuki hak ve sorumluluklarından haberdar olmaları; bu hak ve yükümlülüklerle ilişkin hukuki gereklerin zamanında yerine getirilmesi açısından bu yöntemlerin olumlu sonuçları olmuştur.

Yerel düzeyde gerçekleştirilen uygulamaların en önde gelenlerinden olan TOPA ve COPA gibi uygulamalar ise kiraya verilen konutların sahiplerinin konutlarını doğrudan satışa sunmaları durumunda devreye girmektedir. TOPA ve COPA gibi yerel yasaların uygulanmasındaki temel amaç, konut kullanımı açısından mülklerin “Topluluk Arazi Tröstleri”ne ve diğer kar amacı gütmeyen konut kuruluşlarına yeniden dağıtılarak mülklerin düşük gelirli uygun fiyatla kiralanmasıdır (Gilgoff, 2022).

3.2.1 Kiracının Satın Alma Fırsatı Yasası

TOPA Yasası yerel nitelik taşıyan yasalardandır. İlk defa 1980’de Washington D.C.’de kabul edilmiştir. TOPA Yasası, birden fazla ailenin yaşayabileceği birimlerin satışa sunulması durumunda o birimde yaşayan kiracılara öncelikli satın alma hakkı tanımaktadır. Bu kapsamda elde edilen ek süre zarfında kiracının satın alma opsiyonuna finansman arama imkanı doğmaktadır.

TOPA uygulamasına Washington D.C.’de uygulanan şekliyle açıklama getirmek gerekirse; TOPA Yasası kapsamında gelir kriterini karşılayan kişilerle kiracı gruplarının ikamet ettikleri evi satın alırken ödeyecekleri peşinat ve bununla ilgili ödemelerde; satın alınacak konut ile ilgili yasal, mimari ve mühendislik masraflarından yasanın uygun gördüklerinin karşılanmasında kullanılmak üzere düşük faizli kredi sağlanmaktadır. TOPA Yasası kapsamındaki yardımlardan faydalanabilmek için Washington D.C.’de ikamet ediyor olmak; hane gelirinin düşük veya orta seviyede olması; iyi bir kredi notunun olması; bölgede veya komşu bölgelerde konut payının olmaması kriterlerinin karşılanması gerekmektedir.

TOPA uygulamaları kapsamında apartman binalarını kooperatif veya kat mülkiyeti olarak satın almak isteyen kiracı gruplarına ücretsiz, özel geliştirme hizmetleri de sağlanmaktadır. Söz konusu hizmetler arasında başvurularını grup olarak yapacakların örgütlenmesi ve yapılandırılması, yasal organizasyon belgelerinin hazırlanması ve kredi başvurularının yapılması kapsamında yapılan yardımlar bulunmaktadır. Başvurunun gerçekleştirilebilmesi için söz konusu binanın Washington D.C. sınırları içinde olması; binanın kooperatife veya kat mülkiyetine dönüştürülmek üzere başvurunun yapılması; binada bulunan kiracıların yarısından fazlasının başvuru konusu binada bir daire alma kararının olması; binadaki kiracılardan en az yarısının düşük veya orta gelirli hane halkından olması şartlarının karşılanması gerekmektedir (TOPA Programs Fact Sheet, 2023).

3.2.2 Topluluğun Satın Alma Fırsat Yasası

COPA Yasası’nın çıkarılmasındaki amaç kendi ihtiyacından fazla mülke sahip kişilerin mülklerini kiralama veya satışa çıkarmadan önce daha yüksek fiyata satış/kiralama yapabilmek amacıyla mülklerini boş tutmalarının önüne geçilmesidir. Bu sayede kiralık konut olarak kullanılacak mekanların en iyi şekilde kullanılması yoluyla konut krizinin hafifletilmesine katkı sunulması amaçlanmıştır.

San Francisco (City and County of San Francisco Trails Ordinance, 2020) ve California yerel yönetimleri COPA Yasası’nı uygulayan yerel yönetimlere örnek olarak gösterilebilir. COPA Yasasının amaçlarına şehir uygulamaları üzerinden açıklık getirmek gerekirse, 13 Kasım 2020 tarihinde yürürlüğe giren San Francisco şehri uygulamasında kiracıların kısa vadede yerinden edilmesinin önlenmesi ve mülklerin uzun vadede satın alınabilirliklerinin sağlanması hedeflenmiştir.

Özel mülkiyette olan 3 ve daha fazla konutlu binalar; üzerinde inşaat olup ta 3 ve daha fazla konuta dönüştürülebilecek araziler ile yasaya ve ilgili mevzuata göre üzerine 3 ve daha fazla konut inşa edilebilecek boş parseller yasanın kapsamına girmektedir. Yasa, barınma sorununun çözümü ile ilgilenen kar amacı gütmeyen kuruluşlara satışa çıkarılmış konutlarla ilgili olarak ilk teklifi verme; kendisi teklif vermeden önce verilmiş başka bir teklif hakkında değerlendirme yaparak teklif vermektен vazgeçme haklarını tanımıştır.

Yasanın yürürlüğe girdiği 3 Eylül 2019’dan önce yürürlükte olan satın alma sözleşmeleri ve opsiyonlar gibi mevcut bazı haklar yasanın kapsamı dışındadır. Ayrıca, vakıf senetleri, hacizler; iflas transferleri, federal veya eyalet kuruluşları tarafından yapılan transferler, ömür boyu kayyumluk hakkı veren trustlar ile veraset yoluyla mülk devrine ilişkin işlemler, aynı evde yaşayanlar arası transferler kapsam dışında tutulmuştur.

COPA kapsamında mülk alan kar amacı gütmeyen kuruluşların kısmi şehir vergisi muafiyeti; İşletme ve Vergi Muafiyeti Kanunu kapsamında uygulanan artan oranlı vergiden muafiyet ve diğer bazı federal vergi avantajlarından faydalanma imkanı bulunmaktadır. Diğer taraftan, satıcının COPA düzenlemelerine aykırı davranması ve diğer taraflarla gizli anlaşma yapması durumunda satıcı ile anlaşmaya taraf olanlar hakkında dava açılabilir. COPA ihlalleri dolayısıyla belediye tarafından cezai işlem uygulanması da mümkündür (City and County of San Francisco, 2023).

3.2.3. Konut İstikrarsızlığının Azaltılmasına Yönelik Diğer Yerel Uygulamalar

ABD'nin federal yönetim biçimi, diğer alanlarda olduğu gibi konut politikalarında da çeşitliliğe neden olmaktadır. Federal yasaların eyalet veya yerel yönetimler düzeyinde farklı yorumlanması da bu çeşitliliği destekleyen ortamın oluşmasına katkı yapmaktadır. Salgın döneminde eyalet veya yerel yönetimler seviyesinde kiracıları korumaya yönelik tedbirler hem kısa hem de uzun vadeli nitelik taşımaktaydı. Kısa vadeli korumalar arasında tahliye moratoryum mevzuatı; kiracının ERA başvurusu incelenirken tahliyelere ara verilmesi; acil durum kiralama yardımı ile tahliye sürecini koordine etme çabaları yer almaktaydı. Uzun vadeli korumalar, kiracıların uzun vadede konut konusunda daha az engelle karşılaşması için ayrımcılığı azaltmayı ve konut istikrarını teşvik etmeyi amaçlayan yasa ve politikalar (Vasquez, 2022).

ABD'de kiracıların Covid-19 salgını kaynaklı yaşadığı sorunların aşılabılmesinde yerel yönetimlerce kullanılan araçların en belirgin olanlarını,

- sivil avukatlık hakkı,
- gelir kaynağı ayrımcılığını yasaklayan tedbirler,
- tahliye kaydı mühürleme ve silme mevzuatı,
- kira istikrarı ve kira kesintisine karşı mevzuat,
- "haklı sebep" tahliye kanunları (Hussein ve Gallagher, 2023)

olarak sıralamak mümkündür.

Avukat edinme hakkı, tahliye tehdidiyle karşı karşıya kalan kiracılara tahliye süreci boyunca hukuki temsil sağlanacağına dair yasal bir garanti sağlamıştır (Hussein ve Gallagher, 2023). Bu hak sayesinde kiracıların haklarını ve sorumluluklarını açık bir şekilde anlamalarına; yerine getirmeleri gereken hukuki prosedürleri zamanında gerçekleştirmelerine olanak sağlamıştır. Bu garanti sayesinde ev sahiplerinin ekonomik üstünlükten kaynaklı avantajlarının kiracılar açısından dengelenmesi yönünde adım atılmıştır.

Gelir kaynağı ayrımcılığını önleyici düzenlemeler (Source of Income Discrimination- SOI) düşük gelirli bireylerin barınma sorununu çözmelerine yardımcı olabilmek amacıyla yapılmıştır. SOI mevzuatı, ev sahiplerinin, mal sahiplerinin ve emlak komisyoncularının, konutları için kullandıkları gelire göre mevcut veya potansiyel kiracılara kira vermeyi reddetmelerini yasaklamaktadır. Washington D.C. gibi yerel yönetimlerin SOI uygulamaları bulunmaktadır (Office of Human Rights- District of Columbia, 2023). Bu sayede kiracıların aslında kiralayacakları konut ile bağlantılı olmayan fakat kiralamayı zorlaştıran etmenlerden bazılarının bertaraf edilmesi amaçlanmıştır.

Gelir kaynağı ayrımcılığını yasaklayan tedbirler, bir bireyin yasal gelir kaynağına dayalı olarak konuttan tam ve eşit şekilde yararlanmasını sağlamaya yönelik uygulamalardır. Gelir kaynağı ayrımcılığını yasaklayan tedbirler özellikle konut kuponları, acil kira yardımı veya diğer kamu yardımları gibi konut yardımlarından yararlanan düşük gelirli kiracılara koruma sağlamaktadır (Hussein ve Gallagher, 2023). Bu tür tedbirlerin uygulanmasındaki temel sebep, yardımlardan faydalanan kiracıların finansal gücünün zayıf olduğunu düşünen ev sahiplerinin kimi zaman kiralama taleplerini reddetmeye daha yatkın tutum içine girmelerinin önüne geçilmek istenmesidir. Gelir kaynağı ayrımcılığının önlenmesine yönelik düzenlemeler bu tarz tutumların ortaya çıkmasını engelleme amacı taşımaktadır.

Kira istikrarı ve kira kesintisine karşı mevzuat, ev sahiplerinin bir kiracının kirasını ne sıklıkla artırmasına izin verildiği de dahil olmak üzere, özel mülkiyete ait kiralık birimler için maksimum kira ve/veya kira artış hızına sınırlar koyar (Hussein ve Gallagher, 2023). Bu tarz tedbirler, hem mülk sahibine hem de kiracıya, kiralama dönemi ve kiralık mülkün kullanımına ilişkin öngörülebilirlik sağlamaktadır. Diğer taraftan, enflasyon seviyesi bu tarz uygulamaların etkinliğinde belirleyici olabilir. Piyasadaki mal ve hizmet fiyatlarındaki beklenmedik artışlar bu kararlardan umulan sonuçların edinilmesini zorlaştırabilir. Halihazırda kira istikrarı yasalarını uygulayan üç eyalet (California, Oregon ve Columbia Bölgesi) bulunmaktadır (Hussein ve Gallagher, 2023).

"Haklı sebep" tahliye kanunları ise kiracının kusurlu olmadığı veya ihlalde bulunmadığı durumlarda ev sahibinin kiracıyı tahliye etmesine veya kiracının kira sözleşmesini yenilemeyi reddetmesine neden olabilecek

sebepleri sınırlamayı amaçlamıştır. Haklı sebeplerle tahliye yasalarını halihazırda Kaliforniya, Columbia Bölgesi, New Hampshire, New Jersey, Oregon ve Washington eyaletleri uygulamaktadır (Hussein ve Gallagher, 2023).

Eyaletlerde ve yerel düzeydeki tahliye moratoryumlarının sona ermeye başlamasıyla birlikte yerel düzeyde tahliye geciktirici düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden en yaygın olanlarından bazıları, kiracılara tahliye süreci tamamlanmadan önce ERA'ya başvurmaları ve/veya ERA yardımı almaları için zaman tanımayı amaçlamaktadır. ERA uygulamalarına bağlı çoğu koruma, kiracının usulünce ERA başvurusunu bekleyene kadar tahliye işlemlerini 30 ila 90 gün geciktirmiştir (Vasquez, 2022). Geciktirici önlemlerin uygulanması, salgının yarattığı karmaşa ortamında resmi işlemleri tamamlamak için kiracılara önemli bir fırsat sunmuştur.

Yerel mahkemelerce verilen tahliye kararının ertelenmesi kararları; kira ödemelerinde gecikme ücretlerini sınırlayan ve azaltan uygulamalar (Vasquez, 2022); kiracılara yönelik arabuluculuk ve hukuki danışmanlık desteği sağlanması yoluyla temsil hakkının kullanımının desteklenmesi (Park ve Pollock, 2021) gibi uygulamalar salgın sürecinde kiracıların karşılaştığı tahliye uygulamalarını hafifletici etkileri olan tedbirlerdendir. Gönüllü veya zorunlu katılımı da içeren arabuluculuk politikaları eyalete ve bölgeye göre değişmektedir.

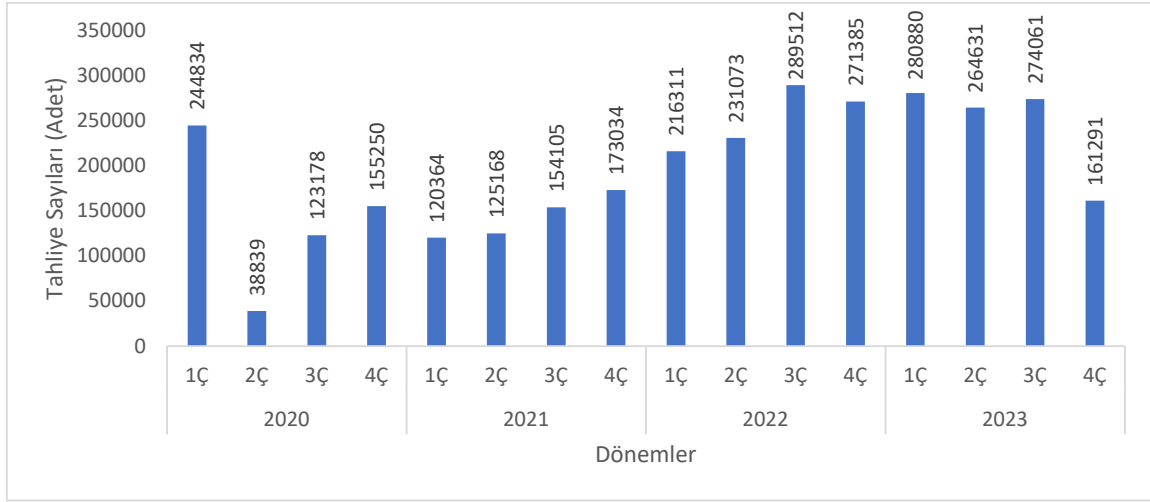
Tahliye kayıtlarının mühürlenmesi veya silinmesine izin veren yasalar (Vasquez, 2022) kiracıların kiralık konut arayışlarında kolaylık sağlamayı hedefleyen uygulamalardandır. Tahliye mühürlemesi, mahkemenin bir kayda erişimi kontrol etmesi veya kısıtlaması anlamını taşımaktadır. Tahliye kayıtlarının mühürlenmesi ve silinmesine dair yasal düzenlemeler, resmi kayıtlarına tahliye kaydı düşülmüş kişilerin gelecekte konut ararken herhangi bir engelle karşılaşmalarını sağlamayı amaçlamaktadır. Halihazırda tahliye kayıtlarının mühürlenmesi ve silinme korumalarını uygulayan 10 eyalet bulunmaktadır (Hussein ve Gallagher, 2023). Mülk sahiplerinin kiralık arayan kişilerin geçmişteki kayıtlarına erişebilme imkanına sahip olması durumu karşısında bu kayıtların güncelliğini kaybetmiş olma ihtimali de bulunmaktadır (Duke ve Park, 2019). Mülk sahiplerinin bu kayıtlarda yapacakları tarama sonucunda kiracının daha önce tahliye talebiyle muhatap olduğuna dair bilgisi edinmeleri halinde kiralama talebini reddetme ihtimalleri yüksektir (Collatz, 2017). Ev sahibinin yapacağı tahliye başvurusunun olumlu sonuçlanması ile kiracı konumundakilerin sicilinin bozulacak olması durumu karşısında, tahliye başvurusunun - sonucu ne olursa olsun -kiracıyı yıllarca takip eder nitelik taşıması, bunun da kiracının gelecekte konut edinmesini ve sürdürmesini zorlaştırması bireyleri ve aileleri yoksulluk döngüsüne hapseder (National Law Center on Homelessness & Poverty, 2018). Bahsi geçen uygulamalar kira sorununun toplumsal yansımalarını hafifletmeyi hedefleyen uygulamalardır.

4. TAHLİYE UYGULAMALARININ GENEL NİTELİĞİ

Tahliye, ev sahibinin kiracıyı kiralık bir birimden çıkarmaya zorladığı yasal bir süreçtir (Benfer ve ark., 2021). Yasal tahliye talebinin kaynağı, kiracının yükümlülüklerini yerine getirmemesinden veya kira süresinin sona ermesinden kaynaklanmaktadır. Yasal olmayan tahliyelerin kaynağı ise ev sahibinin konutu yeni kiracıya daha yüksek fiyattan kiralama gibi beklentileri olabilmektedir.

2000 ile 2018 yılları arasında ABD'de, her yıl ortalama 2,7 milyon hane tahliye edilme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır (Benfer vd., 2022). Bu da her 14 kiracı hane için bir vaka anlamına gelmektedir (Gromis vd. 2022). Pandemiden önceki dönemde kiracı konumundakilerin neredeyse yarısı harcamalarını karşılamakta güçlük çekmekteydi (JCHS, 2020). Diğer taraftan bu gruba giren kiracıların, çok azının beklenmedik bir mali açığı atlatacak kişisel birikimi vardı (Pew Charitable Trusts, 2018).

Covid-19 salgını, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki uygun fiyatlı konut ve tahliye krizini daha da kötüleştirmiştir (Keenye vd., 2023). Kentli nüfusun en yoksul kesimini oluşturan siyahiler arasında bu sıkıntılar daha da ağır hissedilmekteydi (Hepburn vd., 2020; Desmond ve Gershenson, 2017). Grafik- 3'te dönemler itibarıyla 2020-2023 yılları arasındaki ABD genelinde yapılan tahliye başvurularına ilişkin istatistikler verilmiştir.

Grafik- 3 ABD Genelinde Tahliye Başvuru Sayıları (*)

* 2023 yılına ilişkin veriler yılın ilk 11 ayına ilişkin dönemi kapsamaktadır.

Kaynak: <https://evictionlab.org/eviction-tracking/>

Grafik-3'ten de anlaşılacağı gibi, 2020 yılının ilk çeyreğinde kiracı tahliye oranlarındaki artış trendi devamlılık gösterse de tahliye karşıtı tedbirleri yürürlüğe konulması, Covid-19 salgınının nüfus hareketliliğini azaltması gibi sebepler dolayısıyla 2020- 2023 yılları arasında en düşük tahliye başvuru sayısı 2020 yılının ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir. Takip eden dönemlerde ise tahliye başvurularındaki artış trendi devam etmiştir.

ABD'de eyaletler düzeyinde çıkarılmış yasalar çerçevesinde uygulanan tahliye süreçlerini beş aşamada gruplandırılması mümkündür:

Aşama 1: ev sahibi kiracıya tahliye talebinde bulunma niyetini bildirmesi,

Aşama 2: ev sahibi mahkemeye tahliye davası açması,

Aşama 3: mahkeme tahliye davasına ilişkin duruşmayı gerçekleştirmesi,

Aşama 4: mahkeme hükmü verir ve tahliye emrini vermesi ve

Aşama 5: tahliye işlemini kolluk kuvvetlerinin veya diğer sözleşmeli tarafın gerçekleştirmesi (Benfer vd., 2022).

Bahsi geçen aşamalar arasında kiracının aktif olarak yer alabildiği tek aşama duruşma aşamadır. Ev sahipleri ise tahliye niyetinin kiracıya bildirilmesi ve tahliye davasının açılması aşamalarında aktif durumdadır. Diğer aşamalarda ise mahkeme veya kolluk kuvvetleri etken rol oynamaktadır. Bu aşamaların işleyişi, gerekli bildirim türündeki değişiklik, tahliye başvurusunun maliyeti, bildirim ile başvuru arasında geçen süre, duruşma süreci, erişim ve olası dava nedenleri (Keenye vd., 2023) gibi sebeplerden dolayı eyalet veya yerel yönetimler bazında farklılıklar göstermektedir. Diğer bir deyişle, tahliye sürecini düzenleyen ev sahibi-kiracı yasalarında eyaletler düzeyinde önemli farklılıklar bulunmaktadır (Hatch, 2017; Nelson vd., 2021). Bu farklılıklar bir yandan çeşitliliğe; diğer yandan karmaşaya yol açabilme potansiyeline sahiptir.

Her ne kadar ev sahiplerinin bir kiracıyı yasal süreç dışında tahliye etmesi yasak olsa da, yargısız "kendi kendine yardım" ve gayri resmi tahliyeler nadir değildir (Keene vd., 2023). Tahliye süreci, güç dengesizlikleri, bilgi asimetrisi ve ağırlıklı olarak kiracıların üzerine düşen idari yüklerle karakterize edilir (Keene vd., 2023). Bahsi geçen olumsuzlukların dengelenmesi hukuk uygulama birimlerinin ve yargı otoritelerinin uygulamaları ile mümkün olmaktadır. Diğer taraftan ev sahiplerinin maddi gücünün genellikle kiracılardan daha fazla olması sebebiyle denge ev sahipleri lehine olduğu açıktır.

Öğrenme maliyeti, psikolojik maliyet ve uyum maliyetini içeren "idari yükler"le (Moynihan, 2015) ağırlıklı olarak kiracılar muhatap olmaktadır. Tahliye durumunda öğrenme maliyetleri, yasal haklar ve mevcut kaynaklar

hakkındaki bilgiden; psikolojik maliyetler damgalanma, stres veya tahliye süreciyle ilişkili özerklik kaybindan; uyum maliyetleri, seyahat etme ihtiyacı, işten izin alma, çocuk bakımını güvence altına alma veya çevrimiçi mahkeme duruşmalarında gezinme dahil olmak üzere mahkeme süreçlerine katılımın önündeki engellerden kaynaklanmaktadır (Hoffman ve Strezhnev, 2022). Yasal haklar ve mevcut kaynaklar hakkındaki bilgi, kimi zaman açık kaynaklardan edinilebilir nitelikte olsa da bu bilginin resmi prosedür esnasında kullanımının gerektirdiği zaman diliminde veya daha öncesinde edinilmiş olması önemlidir. Tahliye uygulamaları kapsamında maruz kalınabilecek psikolojik yükün –kiralık konutun boşaltılmadığı durumda- en kalıcı etkisi damgalanma ile ilgili toplumsal yönelimdir. Bu durumun doğal sonucu olarak yadırganma ve dışlanma gibi sonuçlarla karşılaşılabilir. Başvuruların zamanında usulünce yapılması ve duruşmalara katılım gereklerinin yerine getirilmesi gibi mahkeme safhasında yaşanacak aksaklıkların etkileri daha ağır hissedilebilir. Bu konuda yaşanacak uyumsuzluklar tahliye talebinin mahkeme tarafından kabulü ile sonuçlanabilir.

Tahliye, ekonomik zorluklara ve konut istikrarsızlığına katkıda bulunabilecek bir dizi kayıpla sonuçlanır. Bu zorluklar mikro düzeyde bireyi ve ailesini ilgilendirirken makro düzeyde toplumu ilgilendirmektedir. Tahliye uygulamaları kimi zaman zorunlulukların yönlendirdiği bir uygulama olsa da- nihayetinde toplumun huzuru ve zenginliği için tehdit unsurudur.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

ABD’de 2000 ile 2018 yılları arasında, her yıl ortalama 2,7 milyon hane tahliye edilme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır (Benfer vd., 2022). Bu da her 14 kiracı hane için bir vaka anlamına gelmektedir (Gromis vd., 2022). Covid-19 salgını, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki uygun fiyatlı konut ve tahliye krizini daha da kötüleştirmiştir (Keenye vd. 2023).

Diğer taraftan, konut krizinin olumsuz etkilerinden birisi de konut sahipliği hususunda kendini göstermiştir. Salgın öncesi 2001-2018 arası dönemde mülkiyeti bireylere ait olmayan konut oranı %18’den %26’ya yükselmiştir (JCHS, 2022). Bu durum, salgından hemen önceki zaman diliminde konutların mülkiyetinde tüzel kişilerin sahiplik oranında artış olduğuna işaret etmektedir. Tüzel kişiliklerin mülk edinimindeki temel motivasyonun kar elde etmek olduğu düşünülürse bunun konut fiyatlarında ve kiralardaki artışı tetikleyen unsurlardan birisi olması doğaldır. Bu durumun alt ve orta gelirli kesimin bu ortamda barınma ihtiyacını karşılamasını güçleştirici etki yaratması mümkündür.

Kiracılık oranlarındaki artış 2010’lu yılların başında metropol bölgelere yönelmişken 2016-2019 tarihleri arasında şehir merkezi mahallelerine kaymıştır. Salgının başlaması ile yönelim tekrar banliyölere kayma eğilimi göstermiştir (JCHS, 2022). Büyükşehirlerin kalabalık ortamının yarattığı sıkıntılardan uzak kalmak isteyenlerle, salgın sırasında orta veya küçük boyutlu şehirlerde yaşama deneyimi sonrasında bu ortama uyum sağlayanların sürekli olarak bu yerleşim yerlerinde kalayı tercih etmeleri söz konusu olmaktadır.

ABD Ortak Konut Çalışmaları Merkezi tarafından yapılan analizlerde istihdam gelirlerini kaybeden kiracıların üçte ikisinden fazlasının hayatını idame ettirmek için kredi kartı kullanımını arttırmak, yakınlarından borç almak gibi kaynakları kullanmak zorunda kaldıkları tespitine yer verilmiştir (JCHS, 2022). Bu durum, barınma sorununun çözümü yolunda bireylerin tüm imkanlarını seferber ettiklerini göstermektedir. Hal böyle iken Covid-19 salgını döneminde kiracıların diğer zaruri ihtiyaçlarını karşılama ihtimalinin azaldığı anlaşılmaktadır.

Ulusal Düşük Gelirli İskan Koalisyonu (National Low Income Housing Coalition)’na göre Covid-19 salgınından önce asgari ücretli bir işçinin barınma gideri, gelirinin yüzde 30’undan fazlasını kapsıyordu (National Low Income Housing Coalition, 2020). Salgınla birlikte ortaya çıkan istihdam krizi, barınma giderlerinin çalışanların zaruri giderleri içindeki payını arttırmıştır. Uygun fiyatlı konut eksikliğinin zaman içinde zaman içinde artmasıyla bu barınma harcamalarının gelirdeki payındaki artış, düşük gelirli bireylerin tahliye edilme riskinin artmasına sebep olmuştur (National Low Income Housing Coalition, 2020).

Kiracı olsun olmasın ABD’de nispeten büyükşehirlerde bulunan konutlarda ikamet eden kişiler üzerinde Covid 19’un yarattığı ilk tepki, özellikle uzaktan çalışma imkanı olan meslek sahiplerinin daha düşük konut maliyetleri ve belki de daha fazla çevresel olanak arayışıyla büyük şehirlerden ortalama büyüklükteki şehirlere (Elaine vd.,

2022) yönelmeleri şeklinde olmuştur. Büyük şehirlerde karşılaştırmalı olarak yüksek seyreden konut fiyatlarının yanı sıra orta büyüklükteki şehirlere yönelik talep artışı da konut fiyatlarında dolayısıyla kiralarda artışa yol açan etmenler arasındadır.

Covid-19 salgını sırasında yaşanan yaygın ücret ve iş kaybı, kira borcunun ve tahliye riskinin artmasına ve konut güvensizliğinin kötüleşmesine neden olmuştur (Kneebone ve Murray, 2020). Tahliye, ev sahibinin kiracıyı kiralık bir birimden çıkarmaya zorladığı yasal bir süreçtir (Benfer vd., 2021). Tahliyeler, evsizlik; sağlık hizmetlerine erişimin azalması (Schwartz vd., 2022) gibi etmenlerin de katkısıyla oluşan sorunların toplumsal boyut kazanmasına katkı yapmaktadır. Salgının başlamasıyla beraber ABD çapında işten çıkarmaların artmasının kaçınılmaz etkisi olarak kira ödemelerinde aksamlar yaşanması tahliye riskini artırmıştır (Kochhar, 2020).

İspanyol Gribi ve Büyük Durgunluk gibi dönemlerde politika yapıcıların tercihlerinin kimi vergilerin alınmaması gibi dolaylı müdahale araçlarının kullanılması yönünde olduğu görülmektedir. Covid-19 salgınının başlarında dolaylı müdahale tercihi yinelenmekle birlikte geçen zaman diliminde bu müdahalelerden istenilen sonucun alınamayacağı kanısı ağır basmıştır. Bu bakımdan konut piyasasında yaşanan sıkıntıların aşılması için konut kirasını veya kredi taksitini ödeyemeyenlere finansman sağlanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda konut ödeme yardımı, işsizlik sigortası gibi yardımların yanı sıra tahliye ve haciz moratoryumları gibi tedbirlerin uygulanması gündeme gelmiştir.

Mevcut sorunlara salgının da eklenmiş olması sonucunda artan tahliye uygulamalarının da desteklediği halk sağlığının tehlikeli derecede bozulması karşısında ABD’li politika yapıcılar tarafından yürürlüğe konulan CARES Yasası, federal düzeyde 27 Mart ila 24 Ağustos 2020 tarihleri arasında federal desteklenen konutlarla sınırlı olmak kaydıyla tahliyeleri önleyici tedbirlerin yürürlüğe sokulmasına sebep olmuştur. CARES Yasası’nın süresinin dolmasının akabinde Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi (CDC) tarafından 4 Eylül 2020 tarihinde moratoryum uygulanmaya başlanmıştır. Bahsi geçen moratoryumun süresinin birkaç defa uzatılmasının ardından 31 Temmuz 2021 tarihinde sona ermiştir. Salgının gidişatı dikkate alınarak ikinci bir tahliye moratoryum yayımlanmasına rağmen bu moratoryum ABD Yüksek Mahkemesi tarafından 26 Ağustos 2021 tarihinde iptal edilmiştir. İkinci moratoryumun özelliği, bulaşma oranı yüksek topluluklara uygulanabilirliğinin olmasıdır.

Birleşik Devletlerin idari ve hukuki yapılanmasının müsaade etmesi sebebiyle söz konusu moratoryumların uygulanması eyaletten eyalete farklılık göstermektedir (Benfer vd., 2022). CARES Yasası ve CDC gibi federal korumalara ek olarak, Mart 2020’den itibaren 43 eyalette, Columbia Bölgesi’nde, beş Amerika bölgesinde ve çok sayıda ilçe ve belediyede tahliye moratoryumları kabul edilmiştir (Keenye vd., 2023). Bahsi geçen hukuki düzenlemelerin hiçbiri, tahliyelerin tamamen yasaklanmasını öngörmemekteydi. Eyalet düzeyinde moratoryumların çoğu, korumaları kiranın ödenmemesi nedeniyle açılan tahliye davalarıyla veya Covid-19 sıkıntısı gösterebilecek kiracılarla sınırlandırılmıştır (Benfer vd., 2022). CARES ve CDC önlemlerinin yanı sıra işsizlik yardımları, teşvik ödemeleri, çocuk vergisi kredisi, yerel kira yardımı ve yönlendirme programları ve federal ERA’daki 46,5 milyar dolar gibi destekleyici önlemler muhtemelen tahliyelerin önlenmesine yardımcı olmuştur (Martin, 2022).

Salgın süresince uygulanan tedbirler arasında en önemlilerinden olan tahliye moratoryumlarının uygulanma kararının alınmasında odak noktasının salgının etkilerinin azaltılması olması sebebiyle, salgının yaygınlık ve etki düzeyi ile moratoryumların işlerliği arasında bağlantı çeşitli yazarlar tarafından vurgulanmıştır (Leifheit- Pollack, vd., 2021; Leifheit- Linton vd., 2021; Sandoval-Olascoaga vd., 2021; Jowers vd., 2021; Nande vd., 2021). Salgının yaygınlık düzeyinin bundan etkilenenlere erişimi ve başvuru prosedürlerinin yerine getirilmesini olumsuz etkilemesi, uygulamaların etkinliğini azaltıcı unsurlar arasındadır.

Covid-19 salgını sırasında yürürlüğe konan tahliye moratoryumları konut sakinlerinin yerinden edilmesini engellese de, ev sahiplerinin salgın sırasında tahliye başvurusunda bulunmasını veya kiracıların borcunun gecikmiş olarak birikmesini engellememiştir (Weiss vd., 2021). Diğer taraftan, resmi olmayan veya yasadışı tahliyelerin sayısı resmi tahliyelerden daha fazla olabilir (Desmond ve Shollenberger, 2015). Gayri resmi veya yasadışı tahliyelerin sayısının tam olarak tespiti işin doğası gereği pek de mümkün değildir.

İşsizlik dolayısıyla kiracı gelirlerinde yaşanan kalıcı veya geçici nitelikli kesintiler sebebiyle kira ödemelerinde yaşanan istikrarsızlıklar kira ödememe riskini arttıran etmenlerin başında gelmektedir. Bu durum ev sahiplerinin kiracılarını tahliye etme veya mülklerini kiraya vermeme seçeneklerini gündeme taşınmalarına sebep olmaktadır. Mülklerin şu veya bu sebeplerle boş bırakılması, konut değerinin düşmesine; vergi hasılatında düşüşlere veya suç oranındaki artışa sebep olabilmektedir (Gilgoff 2022). Mülklerin boş tutulması durumuna ABD’de yasa koyucunun ürettiği çözüm, boş bırakılan konutlardan alınan emlak vergisinin daha yüksek belirlenmesi olmuştur. Örneğin Kaliforniya’da bu vergi yıllık olarak 6.000-USD’na kadar çıkmaktadır (Office of Tax Revenue, 2023).

Houghton vd.’ne (2021) göre tahliye moratoryumlarının orta vadeli en belirgin sonucu, moratoryumların süresinin bitmesi ile devam eden tahliye davalarına yenilerinin de eklenmesi olacaktır. Bu konudaki sorunun hafifletilmesi için kiralık konut stokunun artırılmasının yanı sıra kiracıların birikmiş borçlarını zamana yayabilmelerini sağlayıcı tedbirlerin (uygun şartlı kredi gibi) uygulamaya sokulması gerekmektedir.

Salgından olumsuz etkilenen konut sakinlerine yönelik yardımlar arasında kira yardımları ve ipotek yardımları önemini korumakla birlikte kiracılara yönelik tahliyelerin dondurulması ve haciz moratoryumlarının uygulanması önem arz etmektedir. Salgın ile ilgili yaşanan sorunun genel manada aşılmasına kadar geçen süre zarfında tahliyelerin dondurulması ve haciz moratoryumlarının uygulanması geçici olarak konut sorununu ertelemiş olsa da kiralar ve kiralıkların zamanında ödenmemesinden kaynaklı biriken kiracı borçları da ayrı bir sorun başlığını olmaya devam etmektedir. Bu sorunun çözümünde zamana yaygın taksitlendirme; düşük faizli ve uzun vadeli kredi temini gibi araçların devreye sokulması gerekebilir.

Var olan kiralık konut sorununun salgın ile birlikte arttığı göz önüne alındığında, dar ve orta gelirli vatandaşın uzun vadede katlanılabilir maliyeti olan, sosyal konut niteliği taşıyan konut üretimine dair politikaların uygulamaya sokulmasının faydası olabilir. Barınma probleminin genel manada çözüme kavuşturulması, evsizlikten kaynaklı sosyal sorunların çözümüne de katkı sağlayabilir.

Layser vd.’ne (2021) göre salgın sırasında yapılan müdahaleler, insan odaklı müdahaleler (Kira yardımı, ipotek ödeme kolaylığı) ve yer bazlı müdahaleler (boş ve terk edilmiş alanların ve bölgelerin kontrol altına alınması ve değerlendirilmesi) olarak iki gruba ayrılabilir. 2008 Büyük Durgunluğu sırasında konut sorununa dolaylı müdahale yolunun seçilmiş olması ve zaman içinde bunun beklenen etkiyi göstermemesi, salgın sırasında doğrudan müdahale (kira yardımı veya hibe ödemeleri gibi) yolunun tercih edilmesinde etkili olmuştur.

Uygun fiyatlı konut arzındaki eksikliğin giderilmesi ise uzun vadede çözüme kavuşturulabilir nitelik taşımaktadır. Salgın sonrası dönemde konut arz ve talebindeki istikrarın sağlanmasına yönelik yer bazlı müdahalelerin göz önünde bulundurulması çözümü kolaylaştırabilir. Uygun fiyatlı kalıcı konut arzının artırılması, konutların evsahiplerince kasıtlı olarak boş bırakılmasının önlenmesi yer bazlı müdahalelere örnek olarak verilebilir. Salgın gibi kriz dönemlerinin ardından uzun vadeli konut istikrarsızlığını önlemek için yer bazlı müdahalelerin uygulanmasının kiralık konut sorununun çözümüne de faydası olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ayhan, U. 2008. Amerika Birleşik Devletlerinde Yerel Yönetimler. Sayıştay Dergisi, 70, S. 103-120.
- Baker, D. 2018. The Housing Bubble And The Great Recession: Ten Years Later. Center For Economic And Policy. Elde edilme tarihi: 11 Ekim 2023, <https://www.cepr.net/report/the-housing-bubble-and-the-great-recession-ten-years-later/>
- Benfer, E. A., Koehler, R., Mark, A., Nazzaro, V., Alexander, A. K., Hepburn, P., Keene, D. E., Desmond, M. (2022), “Covid-19 Housing Policy: State And Federal Eviction Moratoria And Supportive Measures In The United States During The Pandemic”, Housing Policy Debate, 33(6), S. 1390-1414, <https://doi.org/10.1080/10511482.2022.2076713>
- Benfer, E. A., Vlahov, D., Long, M. Y., Walker-Wells, P. Jr., Evan. J. L., Gonsalves, G., Keene, D. (2021), “Eviction, Health Inequity, And The Spread Of Covid-19: Housing Policy As A Primary Pandemic Mitigation Strategy”, Journal Of Urban Health, 98 (1), S. 1–12.
- Birkland, T. A. (2004), “Emergency Planning And The Judiciary: Lessons From September 11. Center For Court Innovation”, A Public/Private Partnership With The New York State Unified Court System, S. 1-35 <https://www.innovatingjustice.org/sites/default/files/emergencyplanning.pdf>.

- Black, R., Adger, W. N., Arnell, N. W., Dercon, S., Geddes, A., Thomas, D. (2011), "The Effect Of Environmental Change On Human Migration", *Global Environmental Change*, 21, S. 3-11.
- Borjas, G. J., and Cassidy, H. (2020), "The Adverse Effect Of The Covid-19 Labor Market Shock On Immigrant Employment", NBER Working Paper No. 27243, S. 1-25. <https://www.nber.org/papers/w27243> (Erişim: 23.11.2023).
- Bowman, C. P. (2021), Coronavirus Moving Study: People Left Big Cities, Temporary Moves Spiked In First 6 Months Of Covid-19 Pandemic. (23.11.2023) <https://www.mymove.com/moving/coronavirus-moving-trends/>
- Bruckner, Jan K., Sayantani, S. (2023), "Intercity Impacts Of Work-From-Home With Both Remote And Non-Remote Workers", *Journal Of Housing Economics*, March 2023, 59, 101910, S. 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2022.101910>,
- Cherek, K.S. (2012), "From Trespasser To Homeowner: The Case Against Adverse Possession In The Post-Crash World", 20 VA. J. Soc. PoL'Y & L., S. 271, 282.
- Chetty, R., Hendren, N., Stepner, M. (2023), "How Did Covid-19 And Stabilization Policies Affect Spending And Employment? A New Real-Time Economic Tracker Based On Private Sector Data", The Opportunity Insights Team, 2020, *The Quarterly Journal of Economics*, 2023, qjad048, S. 1-61. <https://doi.org/10.1093/qje/qjad048>.
- City and County of San Francisco. (2023). Community Opportunity to Purchase Act (COPA). (11.12.2023). <https://sf.gov/information/community-opportunity-purchase-act-copa>
- City and County of San Francisco Trails Ordinance. (2020). COPA Act. San Francisco, (11.12.2023). <https://sfmohcd.org/sites/default/files/Documents/MOH/COPA/Leg%20Final-October%202021.pdf>
- Cohen J.P., Friedt F.L., Lautier, J.P. (2022), "The Impact Of The Coronavirus Pandemic On New York City Real Estate: First Evidence", *Journal Of Regional Sciences*, 2022 Jun, 62(3), S. 858-888. doi:10.1111/jors.12591.
- Cohn, D. V. (2021), "About A Fifth Of U.S. Adults Moved Due To Covid-19 Or Know Someone Who Did. Pew Research Center, (23.11.2023) <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/07/06/about-a-fifth-of-u-s-adults-moved-due-to-covid-19-or-know-someone-whydid/#:~:text=Overall%2C%20around%20one%2Din%2D,new%20Pew%20Research%20Center%20survey>
- Coibion, O., Gorodnichenko, Y., Weber, M., (2020), Labor Markets During The Covid-19 Crisis: A Preliminary View. National Bureau Of Economic Research (18.11.2023) <https://www.nber.org/papers/w27017>
- Collatz, A. (2017), "Landlord Survey: Optimism In Renting Your Property. Smart Move". 23.11.2023 <https://www.mysmartmove.com/SmartMove/blog/transunion-landlord-survey-summary.page>
- Congressional Research Service (CRS). (2023). Pandemic Relief- The Emergency Rental Assistance Program. CRS Report No: R46688, (23.11.2023) <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46688>
- D.C. Department Of Housing and Community Development. (2023). TOPA Programs Fact Sheet. (11.12.2023) https://dhcd.dc.gov/sites/default/files/dc/sites/dhcd/service_content/attachments/TOPA%20Program%20Fact%20Sheet%202018%20a_0.pdf
- de la Campa, E. A., Reina, V. J. (2023), "Landlords' Rental Businesses Before And After The Covid-19 Pandemic: Evidence From A National Cross-Site Survey", *Journal of Housing Economics*, 59, 101904, 1-32.
- Desmond, M., Gershenson C. (2017), "Who Gets Evicted? Assessing Individual, Neighborhood, and Network Factors." *Social Science Research*, 62 (February), S. 362–377. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2016.08.017>
- Desmond, M., Kimbro, R. T. (2015), "Eviction's Fallout: Housing, Hardship, And Health", *Social Forces*, 94(1), S. 295–324. <https://doi.org/10.1093/sf/sov044>
- Discover U.S. Government Information (2023). Small Business Act. (23.11.2023). <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1834/pdf/COMPS-1834.pdf>
- Doorloops. 2024. Real Estate Rental Laws. (04.09.2024) <https://www.doorloop.com/laws>
- Duke, A., Park, A. (2019), Court Database Shouldn't Be Landlord Screening Tool. *Commonwealth Magazine* (15.11.2023) <https://commonwealthmagazine.org/opinion/court-database-shouldnt-be-landlord-screening-tool/>

- Elaine Ng., Urbas, H., Albright, J., Usowski, K. (2022), "Are Settlement Patterns Changing In The United States As We Emerge From The Covid-19 Pandemic?" US Department Of Housing And Urban Development, Cityscape, 24(3), S. 53-180. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48707850>
- Ellen, I. G., Howland, R., Glied, S. (2023). "Demons Of Density Do Higher-Density Environments Put People At Greater Risk Of Contagious Disease?", Journal Of Housing Economics, Elsevier, 59 (Part B), ISSN 1051-1377, <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2022.101905>.
- Ellen, I. G. Karfunkel, B. (2016). "Renting In America's Largest Metropolitan Areas". NYU Furman Center. (17.11.2023) http://furmancenter.org/files/CapOneNYUFurmanCenter__NationalRentalLandscape_MAY2015.pdf
- Federal Register. (2020). Temporary Halt in Residential Evictions To Prevent the Further Spread of COVID-19. (07.12.2023) <https://www.federalregister.gov/documents/2020/09/04/2020-19654/temporary-halt-in-residential-evictions-to-prevent-the-further-spread-of-covid-19>
- Foohy, P., Jiménez, D. O., Christopher K. (2020). "CARES Act Gimmicks: How Not To Give People Money During A Pandemic And What To Do Instead". 2020 (April) U. Ill. L. Rev. Online 81, <https://ssrn.com/abstract=3583464>
- Gamber, W., Graham, J., Yadavd, A. (2023). "Stuck At Home: Housing Demand During The Covid-19 Pandemic", Journal of Housing Economics, 59 (Part B), March 2023, S. 1-17.
- Gaynor, T. S., Wilson, M. E. (2020). "Social Vulnerability And Equity: The Disproportionate Impact Of COVID-19", Public Administration Review, 80(5), S. 832-838. <https://doi.org/10.1111/puar.13264>.
- Gilgoff, J. (2022). "Land Redistribution In The Aftermath Of The Covid-19 Pandemic", Wayne Law Review 67(2), Winter 2022, S. 211-252.
- Goldstein, A. (2020, 22 June). Income Emerges As A Major Predictor Of Coronavirus Infections, Along With Race. The Washington Post, Elde edilme tarihi: 23.11.2023, https://www.washingtonpost.com/health/income-emerges-as-a-major-predictor-of-coronavirus-infections-along-with-race/2020/06/22/9276f31e-b4a3-11ea-a510-55bf26485c93_story.html
- Goodman, L. Choi, J. H., Pang, D. (2021). "The Pandemic Is Making It Difficult For Mom-And-Pop Landlords To Maintain Their Properties", Urban Wire, July 23, 2021. <https://www.urban.org/urban-wire/pandemic-making-it-difficult-mom-and-pop-landlords-maintain-their-properties>
- Goodman, L., Zhu, J., (2023). "Single Borrowers Versus Coborrowers In The Pandemic: Mortgage Forbearance Take-Up And Performance", Journal of Housing Economics, Elsevier, 59 (Part B) 101909, S. 1-8 <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2022.101909>
- Greig, F., Zhao, C., Lefevre, A. (2021). How Did Landlords Fare During Covid? New York, JP Morgan Chase. Research. (23.11.2023) <https://www.jpmorganchase.com/institute/research/household-debt/how-did-landlords-fare-during-covid>
- Gromis, A., Fellows, I., Hendrickson, J. R., Edmonds, L., Leung, L., Porton, A., Desmond, M. (2022). "Estimating Eviction Prevalence Across The United States", PNAS, 119(21), S. 1–8.
- Güneş, T. ve Apaydın A. (2022). "Spatial Heterogeneity In Housing Market: Ankara Metropolitan Area". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 63, S. 9-16, doi:10.18070/erciyesiibd.1122568.
- Hal, M. (2022). "Making Sense Of Eviction Trends During The Pandemic". Federal Reserve Bank Of Cleveland. Economic Commentary, Published August 23, doi:10.26509/frbc-ec-202212
- Hatch, M. E. (2017). "Statutory Protection For Renters: Classification Of State Landlord–Tenant Policy Approaches", Housing Policy Debate, 27(1), S. 98–119. <https://doi.org/10.1080/10511482.2016.1155073>
- Hepburn, P., Haas, J., Graetz, N., Louis, R., Rutan, D. Q., Alexander, A. K., Rangel, J., Jin, O., Benfer, E., Desmond, M. (2023). "Protecting The Most Vulnerable: Policy Response And Eviction Filing Patterns During The Covid-19 Pandemic." The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences, May 2023, 9 (3) S. 186-207. <https://doi.org/10.7758/RSF.2023.9.3.08>
- Hepburn, P., Louis, R., Fish, J., Lemmerman, E., Alexander, A. K., Thomas, T. A., Koehler, R., Benfer, E., Desmond, M. (2021). U.S. Eviction Filing Patterns In 2020. Socius, 7(1). S. 1-18. <https://doi.org/10.1177/237802312111009983>.
- Hepburn, P., Louis, R., Desmond, M. (2020). Eviction Tracking System. Princeton, N.J.: The Eviction Lab at Princeton University. (23.11.2023) <https://evictionlab.org/eviction-tracking/>

- Herbert, C. E., Lew, I., Moyano, R., (2013). The Role Of Investors In Acquiring Foreclosed Properties In Low And Moderate Income Neighborhoods: A Review Of Findings From Four Case Studies. Joint Center for Housing Studies (JCHS), Harvard University, (13.11.2023) https://www.jchs.harvard.edu/sites/jchs.harvard.edu/files/w13-11_herbert_lew_moyano.pdf
- Himmelstein, G., Desmond, M. (2021). "Association Of Eviction With Adverse Birth Outcomes Among Women In Georgia, 2000 to 2016". 175(5), S. 494-500, doi:10.1001/jamapediatrics.2020.6550
- Hoffman, D. A., Strezhnev, A (2022). "Longer Trips to Court Cause Evictions (June 8, 2022)", PNAS (2022), U of Penn, Inst for Law & Econ Research Paper No. 22-29, S. 1-62. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4130696>
- Houghton, J., Keenan, H., Swami, N., Weber A., Mathew, S. (2021). "Forecasting Evictions To Determine Areas At High Risk Of Housing Insecurity", IEEE MIT Undergraduate Research Technology Conference (URTC), Cambridge, MA, USA, S. 1-6. doi:10.1109/URTC54388.2021.9701630
- Hussein, N., Gallagher, S. (2023). "End Rental Arrears To Stop Evictions: The State Of Statewide Tenant Protections", National Low Income Housing Coalition, S. 1-8. <https://nlihc.org/sites/default/files/The-State-of-Statewide-Tenant-Protections.pdf>
- Hyun, C. J., Pang, D., Goodman, L. (2022). "Tracking Rent Payments to Mom-and-Pop Landlords." Washington, D.C.: Urban Institute (01.11.2023) <https://www.urban.org/data-tools/tracking-rent-payments-mom-and-pop-landlords>
- Immergluck, D., Carpenter, A., Lueders, A. (2016). "Declines In Low-Cost Rented Housing Units In Eight Large Southeastern Cities", FRB Atlanta Community And Economic Development Discussion Paper, 03-16. S. 1-32. <https://www.atlantafed.org/-/media/documents/community-development/publications/discussion-papers/2016/03-housing-declines-in-low-cost-rented-housing-units-in-eight-large-southeastern-cities-2016-05-10.pdf>
- Joint Center for Housing Studies (JCHS). (2022). "America's Rental Housing". Joint Center For Housing Studies Of Harvard University, Ekim 22, 2023 Tarihinde <https://www.jchs.harvard.edu/americas-rental-housing-2022> Adresinden Alındı.
- Joint Center For Housing Studies (JCHS). (2020). America's Rental Housing, 2020. Cambridge, Mass.: Harvard University. <https://www.jchs.harvard.edu/americas-rental-housing-2020>
- Joint Center for Housing Studies (JCHS). (2019). "The State Of The Nation's Housing". Ekim 22, 2023 Tarihinde https://www.jchs.harvard.edu/sites/default/files/reports/files/Harvard_JCHS_State_of_the_Nations_Housing_2019%20%281%29.pdf Adresinden Alındı.
- Keene, D. E., Denary, W., Harper, A., Kopolka, A., Benfer, E. A., Hepburn, P. (2023). "A Little Bit Of A Security Blanket: Renter Experiences With Covid-19—ERA Eviction Moratoriums", Social Service Review, The University of Chicago Press, 97(3), S. 423-455. <https://doi.org/10.1086/725320>
- Kneebone, E., Murray, C. (2020). "Estimating Covid-19's Near Term Impact On Renters.", Turner Center for Housing Innovation, University of California, Berkeley. Eylül 23, 2023 Tarihinde <https://turnercenter.berkeley.edu/research-and-policy/estimating-covid-19s-near-term-impact-on-renters/> Adresinden Alındı.
- Kochhar, R. (2020). Unemployment Rose Higher In Three Months Of Covid-19 Than It Did In Two Years Of The Great Recession. Pew Research Center <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/06/11/unemployment-rose-higher-in-three-months-of-covid-19-than-it-did-in-two-years-of-the-great-recession/> (23.11.2023)
- Kuk, J., Schachter, A., Faber, J. W., Besbris, M. (2021). "The Covid-19 Pandemic And The Rental Market: Evidence From Craigslist", The American Behavioral Scientist, 65, S. 623 - 1648.
- Layser, M. D., de Barbieri, E. W., Greenlee, A. J., Kaye, T. A., Saito, B. G. (2021). "Mitigating Housing Instability During Pandemic". Oregon Law Review, 99(2), S. 445-522.
- Legal Service Corporation (LSC). (2021). Eviction Laws Database: State/Territory Dataset. (23.11.2023) <https://www.lsc.gov/initiatives/effect-state-local-laws-evictions/lsc-eviction-laws-database> .
- Lei, L., Liu, X. (2022). "The Covid-19 Pandemic And Residential Mobility Intentions In The United States: Evidence From Google Trends Data". Population Space And People, 28(6), S. 1-18 <https://doi.org/10.1002/psp.2581>

- Leifheit, K.M., Linton, S.L., Raifman, J., Schwartz, G.L., Benfer, E.A., Zimmerman, F.J., Pollack, C.E. (2021). "Expiring Eviction Moratoriums And Covid-19 Incidence And Mortality", *Am J Epidemiol.* Dec 1, 190(12), S. 2503-2510. <https://doi:10.1093/aje/kwab196>.
- Leifheit, K. M., Pollack, C. E., Raifman, J., Schwartz, G. L., Koehler, R. D., Rodriguez Bronico, J. V., Benfer, E. A., Zimmerman, F. J., Linton, S. L. (2021). "Variation In State-Level Eviction Moratorium Protections And Mental Health Among US Adults During The Covid-19 Pandemic". *JAMA Network Open* 4 (12), S. 1–12.
- McKinsey, D. S., McKinsey, J. P., Enriquez, M. (2018). "The 1918 Influenza In Missouri: Centennial Remembrance Of The Crisis". *Missouri Medicine*, 115(4), S. 319–324.
- Moynihan, D., Herd, P., Harvey H. (2015). "Administrative Burden: Learning, Psychological, And Compliance Costs In Citizen-State Interactions". *Journal Of Public Administration Research And Theory* 25 (1), S. 43–69.
- National Law Center on Homelessness & Poverty. (2018). National Law Center on Homelessness & Poverty. Protect Tenants, Prevent Homelessness. Washington, DC. (23.11.2023) <https://homeleslaw.org/wp-content/uploads/2018/10/ProtectTenants2018.pdf>
- National Low Income Housing Coalition (NLIHC). (2020). Out Of Reach 2020. (23.11.2023) <https://nlihc.org/resource/nlihc-releases-out-reach-2020>
- National Housing Law Coalition (NHLC). (2022). 2022 Public policy priorities. (23.11.2023) https://nlihc.org/sites/default/files/2022_Policy-Priorities.pdf
- National Housing Law Project (NHLP). (2020). Summary And Analysis Of Federal CARES Act Eviction Moratorium. (23.11.2023) <https://www.nhlp.org/wp-content/uploads/2020.03.27-NHLP-CARES-Act-Eviction-Moratorium-Summary.pdf>
- Nelson, K., Garboden, P., McCabe, B. J., Rosen, E. (2021). "Evictions: The Comparative Analysis Problem", *Housing Policy Debate*, 31(3–5), 696–716. <https://doi.org/10.1080/10511482.2020.1867883>.
- Nichols M., Thorson, M., Procell, C. (2020, 1 July). We Looked At Coronavirus In 8,500 Zip Codes Across America. Here's What We Found. *USA Today*. Elde edilme tarihi: 23.11.2023 <https://www.usatoday.com/in-depth/graphics/2020/06/30/maps-covid-19-rich-and-poor-neighborhoods-show-big-disparities/3257615001/>
- Office of Human Rights, District of Columbia. (2023). "Source Of Income" Discrimination In Housing. (23.11.2023). https://ohr.dc.gov/sites/default/files/dc/sites/ohr/publication/attachments/OHRGuidance16-01_SourceofIncome_FINAL%202_17.pdf
- Office Of Tax Revenue. (2023). OTC Vacant Real Property. (23.11.2023) <https://otr.cfo.dc.gov/node/388912>
- Park, S., Pollock, J. (2021). Tenants' Right To Counsel Is Critical To Fight Mass Evictions And Advance Race Equity During The Pandemic And Beyond. *American Civil Liberties Union (ACLU)*, New York City, NY: (15.12.2023) <https://www.aclu.org/news/racial-justice/tenants-right-to-counsel-is-critical-to-fight-mass-evictions-and-advance-race-equity-during-the-pandemic-and-beyond>
- Parker, K., Menasce Horowitz, J., Minkin, R. (2021). Americans Are Less Likely Than Before Covid-19 To Want To Live In Cities, More Likely To Prefer Suburbs. *Pew Research Center*. (01.11.2023) <https://www.pewresearch.org/social-trends/2021/12/16/americans-are-less-likely-than-beforecovid-19-towant-to-live-in-cities-more-likely-to-prefer-suburbs>
- Parker, K., Menasce Horowitz, J., Brown, A. (2020). About Half Of Lower-Income Americans Report Household Job Or Wage Loss Due To Covid-19. *Pew Research Center*. (01.11.2023) <https://www.pewsocialtrends.org/2020/04/21/about-half-of-lower-income-americans-report-household-job-or-wage-loss-due-to-covid-19/>
- Parrott, J., Zandi, M. (2021). Averting An Eviction Crisis. *Urban Institute*, 25 January 2021. (23.11.2023) <https://www.urban.org/research/publication/averting-eviction-crisis>
- Paybarah, A., Bloch, M., Reinhard, S. (2020, 16 May). Where New Yorkers Moved To Escape Coronavirus. *The New York Times*. Aralık 11, 2023 Tarihinde <https://www.nytimes.com/interactive/2020/05/16/nyregion/nyc-coronavirus-moving-leaving.html> Adresinden Elde Edildi.

- Pollack, C. E., Leifheit, K. M., McGinty, E. E., Levine, A. S., Barry, C. L., Linton, S. L. (2021). Public Support For Policies To Increase Housing Stability During The Covid-19 Pandemic. *American Journal Of Preventive Medicine*. 2021 Dec; 1(6), S. 919-922, <https://doi:10.1016/j.amepre.2021.05.006>
- Rangel, J., Haas, J., Lemmerman, E., Fish, J., Hepburn, P. (2021). Preliminary Analysis: 11 Months Of The CDC Moratorium. Princeton, NJ: The Eviction Lab, Princeton University. (01.11.2023) <https://evictionlab.org/eleven-months-cdc/>
- Richardson, B. (2020). Government Agencies Extend Foreclosure And Eviction Moratoriums. *FORBES* (05.08.2023) <https://www.forbes.com/sites/brendarichardson/2020/06/17/government-agencies-extend-foreclosure-and-eviction-moratoriums/?sh=7bc296726bbb>
- Rubin, R. (2020, 28 Mar). Who's Left Out Of Coronavirus Stimulus Payments? Many College Students, Adult Dependents. *Wall Street Journal*, Elde Edilme Tarihi: 11.06.2023, <https://www.wsj.com/articles/whos-left-out-of-coronavirus-stimulus-payments-many-college-students-adult-dependents-11585396800>
- Sandoval-Olascoaga, S., Venkataramani, A. S., Arcaya, M. C. (2021). "Eviction Moratoria Expiration And Covid-19 Infection Risk Across Strata Of Health And Socioeconomic Status In The United States", *JAMA Network Open* 4 (8), S. 1–11.
- Scherer, J. J. (2021). "Changing The Rule That Changes Nothing: Protecting Evicted Tenants By Amending Cleveland Housing Court Rule 6.13", *Cleveland State Law Review*, 70(1), S. 1-31.
- Schuetz, J., Crump, S. (2021). The Housing Market And The Covid-19 Pandemic: Implications For Las Vegas, Phoenix, Riverside, Los Angeles, Orlando, And New Orleans. *Brookings Mountain West*, S. 1-14. (23.11.2023) https://digitalscholarship.unlv.edu/brookings_policybriefs_reports/3
- Schwartz, G. L., Feldman, J. M., Wang, S. S. Glied, S. A. (2022). "Eviction, Healthcare Utilization, And Disenrollment Among New York City Medicaid Patients", *American Journal Of Preventive Medicine*, 62(2), S. 157–164. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2021.07.018>.
- Shaw, M. O. (2023). Revisiting The Impact Of Covid-19 On The Residential Real Estate Practice. 2 Agust. (23.11.2023). https://www.americanbar.org/groups/gpsolo/publications/gp_solo/2022/may-june/revisiting-impact-covid-19-residential-real-estate-practice/
- Sjaastad, L. A. 1962. The Costs And Returns Of Human Migration. *Journal Of Political Economy*, 70(5), S. 80–93.
- Speare, A. (1974). Residential Satisfaction As An Intervening Variable In Residential Mobility. *Demography*, 11(2), S. 173–188.
- Stein, S. (2020). Housing Policy Impact: Federal Eviction Protection Coverage And The Need For Better Data. Federal Reserve Bank Of Atlanta. 17.11.2023 <https://www.atlantafed.org/community-development/publications/partners-update/2020/covid-19-publications/200616-housing-policy-impact-federal-eviction-protection-coverage-and-the-need-for-better-data>
- Tanrıvermiş, H. (2020). Possible Impacts Of Covid-19 Outbreak On Real Estate Sector Andpossible Changes To Adopt: A Situation Analysis And Generalassessment On Turkish Perspective. *Journal Of Urban Management*, 9(3), S. 263-269.
- The Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2021). Interim Guidance On People Experiencing Unsheltered Homelessness. 4 November 2021 (23.11.2023) https://stacks.cdc.gov/view/cdc/106874/cdc_106874_DS1.pdf
- The Fair Credit Reporting Act. 2023. (04.09.2024) <https://www.ftc.gov/legal-library/browse/statutes/fair-credit-reporting-act>
- The Fair Housing Act.1968. US Civil Rights Law, Title VIII. (04.09.2024) <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-343/pdf/COMPS-343.pdf>
- The Pew Charitable Trusts. 2018. American Families Face A Growing Rent Burden. Philadelphia, Pa. Pew Charitable Trusts (23.11.2023) https://www.pewtrusts.org/-/media/assets/2018/04/rent-burden_report_v2.pdf
- Todaro, M. P. (1969). A Model Of Labor Migration And Urban Unemployment In Less Developed Countries. *The American Economic Review*, 59(1), S. 138–148.

- U.S. Census Bureau. (2021). Current Population Survey Historical Geographic Mobility/Migration Graphs. (18.11.2023) <https://www.census.gov/library/visualizations/time-series/demo/historic.html>
- US Congress. (2020). Coronavirus Aid, Relief, and Economic Security Act (CARES Act)., <https://www.congress.gov/116/plaws/publ136/PLAW-116publ136.pdf> Erişim:04.12.2023.
- U.S. Department of The Treasury. (2023). FAQ. (23.11.2023) <https://home.treasury.gov/policy-issues/coronavirus/assistance-for-state-local-and-tribal-governments/emergency-rental-assistance-program/faqs>
- U.S. Department of The Treasury. (2023). Frequently Asked Questions- ERA Programs. (23.11.2023). <https://home.treasury.gov/policy-issues/coronavirus/assistance-for-state-local-and-tribal-governments/emergency-rental-assistance-program/faqs>
- Vasquez, J., Calabro, A., Johnson, K., Gallagher, S. (2022). Tenant Protections And Emergency Rental Assistance During Beyond Covid-19 Pandemic. National Low Income Housing Coalition. January, S. 1-19
- Weiss, C., Kraner, N. J., Holder, C. (2021). Residential Evictions: What Tenants Need To Know. Lowenstein Sandler LLP, 02-Jul-2021. (23.11.2023) <https://www.lowenstein.com/media/7576/residential-evictions-what-tenants-need-to-know-123021.pdf>
- Wood, R. W. (2020, 11 May). Virus-Related Tax Credits IRS Pays In Cash Long Before Tax Time, FORBES. Haziran 11, 2023 Tarihinde https://www.woodllp.com/Publications/Articles/pdf/3_Virus_Related_Tax_Credits_IRS_Pays.pdf Adresinden Elde Edildi.
- Zeke, M., Seitz, A., (2023, 31 January). President Biden To End COVID-19 Emergencies On May 11. AP News, Kasım 2, 2023 Tarihinde <https://apnews.com/article/biden-united-states-government-district-of-columbia-covid-public-health-2a80b547f6d55706a6986debc343b9fe> Adresinden Elde Edildi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 01.05.2024 ✓Accepted/Kabul: 07.10.2024

DOI:10.30794/pausbed.1476544

Review Article/Derleme Makalesi

Girgin, M. ve Ebeseek, Ö. (2024). "Lied ile Mélodie Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklara Genel Bir Bakış", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 65, ss. 375-394.

LIED İLE MÉLODIE ARASINDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLILIKLARA GENEL BİR BAKIŞ

Mehmet GİRGIN*, Özlem EBESK**

Öz

19. yüzyıl Avrupa ülkelerinde yaşanan romantizm akımı, teknolojik gelişmeler, ulusal kimliklerin önem kazanması, müzik eğitimi ve yayıncılığının artması, müziğin kültürler arasındaki etkileşimini artırmış ve kendine has ulusal kimliklerine bürünmüş birbirine benzer türlerin farklı yerlerde yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu türlerden biri de Alman kültüründe yer alan lied geleneğidir. Lied, Almanca "şarkı" demektir. Ancak kelimenin tek başına taşıdığı anlam onu türler ve biçimler arasında farklı bir kategoriye koymak yerine yalnızca vokal müzik türü içerisinde konumlandırmaya yetebilmektedir. Oysaki lied geleneği kendi başına bir tür olmaktan öteye geçmiş, Akkılıç (2010) örneğinde de görüldüğü gibi, insanların ondan "lied sanatı" olarak bahsetmeye başlanmasıyla da neredeyse başlı başına bir sanat olma iddiasını bile üstlenmiştir. Mélodie ise Lied geleneğinin Fransa'ya gelmesiyle ortaya çıkmış ve onun kadar başarıya ulaşmış farklı bir türdür. Ancak her iki türün birbirine olan benzer yanları, onları iki farklı kategoride değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, iki tür arasındaki ayrımın iyi belirlenebilmesi için aralarındaki benzerliklerin de iyi belirlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Lied türünün mélodie türü ile aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulmuştur. Çalışma süresince veriler ilgili literatürün taramasıyla elde edilmiş ve her iki türden birer örnek seçilerek karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Elde edilen verilerin değerlendirilip yorumlanması sonucunda her iki tür arasındaki müzikal anlamın birbirine yakınlığını görmüş ve bu yakınlığa bir ayrım katkısı getirebilmek için müzikal açıdan farklı olanın ne olduğu sorusu düşünülmüştür. Bu soruya yanıt aranırken, yapılan literatür taraması ve analizler, her iki tür arasındaki en önemli müzikal farkın Alman lied türünün dramatik yönü olduğunu göstermiştir. Çalışmada yer alan örnek eserler, 'dramatik' kelimesinin taşıdığı tiyatral anlam göz önünde bulundurularak incelendiğinde, bu iki tür arasındaki kavram kargaşasının önemli ölçüde azalacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Lied, Mélodie, Dramatik.*

AN OVERVIEW OF THE SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN LIED AND MÉLODIE

Abstract

The Romanticism movement experienced in 19th century European countries, technological developments, the importance of national identities, the increase in music education and publishing increased the interaction between cultures and caused similar genres that took on their own national identities to become widespread in different places. One of these genres is the lied tradition in German culture. Lied means "song" in German. However, the meaning of the word alone is enough to place it only within the vocal music genre, rather than placing it in a different category among genres and forms. However, the lied tradition has gone beyond being a genre in its own right, and as can be seen in the example of Akkılıç (2010), it has almost taken on the claim of being an art form in its own right when people started to refer to it as "lied art". Mélodie, on the other hand, is a different genre that emerged with the Lied tradition coming to France and has achieved as much success as it. However, the similarities of both genres make it difficult to evaluate them in two different categories. However, in order to distinguish between the two genres well, the similarities between them must also be well determined. This study focuses on the similarities and differences between the Lied genre and the mélodie genre. During the study, the data was obtained by scanning the relevant literature and a comparative analysis was made by selecting one example from each genre. As a

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, İZMİR.
e-posta: mehmet.girgin@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9989-1987>)

**Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, İZMİR.
e-posta: ozlem.ebeseek@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0009-0003-3055-6229>)

result of the evaluation and interpretation of the obtained data, the closeness of the musical meaning between the two genres was seen and the question of what is musically different was considered in order to contribute to this closeness. While searching for an answer to this question, the literature review and analyses conducted showed that the most important musical difference between the two genres is the dramatic aspect of the German lied genre. When the sample works in the study are examined by considering the theatrical meaning carried by the word 'dramatic', it is thought that the conceptual confusion between these two genres will be significantly reduced.

Keywords: *Lied, Mélodie, Dramatic.*

1. GİRİŞ

Avrupa'da 19. yüzyıl, ekonomik, politik ve sosyal anlamda toplumsal etkileşimlerin ve değişimlerin yaşandığı, teknolojik gelişmelerin hız kazandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde 18. yüzyıl Fransız Devrimi etkisini diğer ülkelerde de göstermiş ve Sanayi Devrimiyle birlikte toplumun yaşantısında keskin değişimlere yol açarak kıtanın yapısını baştan aşağı şekillendirmiştir (Ayhan, 2019).

Bu değişimler etkisini müzik alanında da göstermiştir. 1795 yılında kurulan Paris Konservatuarı'nı (De Curzon ve Groncke, 1917) bir öncül olarak kabul edebilir ve 1807'de Milano Konservatuarı (Sirch, 2021), 1822'de İngiltere Kraliyet Müzik Akademisi (Baker, 1927), 1830'da Madrid Konservatuarı (Martinez, 1998), 1832'de Brüksel Konservatuarı (de Oliveira, 2016), 1843'te Leipzig Konservatuarı (Phillips Jr, 1979), 1862'de St Petersburg Konservatuarı (Mcquere, 2000) ve 1875'te Budapeşte Konservatuarı (Hungary Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium, 1878) gibi konservatuvarların kurulmasıyla 19. Yüzyılda Avrupa'da müzik eğitiminin ve yayılmasının önemli ölçüde arttığını söyleyebiliriz.

"Paris'te 1784'te bir süre kamu parasıyla finanse edilen École Royale de Chant kurulmuş ve sonunda 1795'te Konservatuvar olmuştur. Avrupa'nın geri kalanında da örneğin Prag'da (1811), Graz'da (1815) ve Viyana'da (1817) devlet destekli konservatuvarlar kurulmuştur" (Poulin, 1990 s.216). Müzik yayıncılığı ve konserler yaygınlaştı (Scott, 2008). Özellikle 1848'den sonra (müzikal) milliyetçiliğin yükselişi ve 1870'den bu yana müzik alanında Avrupa ulus-devletleri arasındaki rekabet, Avrupa kıtası genelinde kültürel bir karşıtlık alışverişini teşvik etmiştir. Müzikal yaşam, algı ve alışkanlıklarda, zevk kalıplarında ve repertuvarlarda ortaklık yaratmıştır (Müller, 2010, s.839).

19. yüzyılda romantizm akımının da sanat ve müzik dünyasında önemli bir etkisi olmuştur. Romantik dönem müzisyenleri, duygusal ifade özgürlüğüne ve bireysel ifadeye büyük önem vermişlerdir. Bu dönemde müzisyenler, müzikal estetik, duygusal derinlik, dramatik ifade ve doğaya duyulan hayranlık gibi unsurları ifade etmişlerdir (Lippman, 1986).

Yine bu dönemde ulaşım ve iletişim teknolojilerinde önemli gelişmeler yaşanması, Demiryolu ve buharlı gemiler gibi yeni ulaşım araçlarının insanların daha kolay ve hızlı bir şekilde seyahat etmelerini sağlamanın (Szostak, 1991) kültürler arasında etkileşimi artırdığını söyleyebiliriz.

Teknolojik gelişmelerinin, romantizm akımının, ulusal kimliklerin güçlenmesinin ve müzik eğitimi ile yayıncılığının önemli ölçüde artmasının 19. Yüzyılda Avrupa'da genel olarak müziğinin birbirini etkileyen bir döneme sebebiyet verdiği söylenebilir.

Dönemin önemli beste türlerinden lied (alm.) türünün de müzikal etkileşimin arttığı ve farklı kültürlerin birbirinden etkilendiği sırada popülerliğinin artması (Güzel, 2014), mélodie (fr.) türünün ilk örneklerinin oluştuğu zamanda doğrudan lied türünden etkilendiği düşüncesini oluşturmuştur.

"19. yüzyıl romantizmi ve Fransız sosyetesini arasındaki yakın bağlantı, yalnızca eleştirel veya edebi metinlerde değil, temaları genellikle burjuva ve aristokratların alışkanlıklarını, sosyal ve profesyonel yaşamlarını yansıtan müziğe yerleştirilmiş şiirlerde de ortaya çıkmıştır" (Messina, 2008 s. 62).

Bu çalışmada, mélodie türünün doğrudan lied türünden etkilendiği varsayımıyla her iki tür arasındaki benzerlikler ile farklılıklar incelenmiştir. Çünkü her iki türün birbirine olan benzer yanlarının çokluğu, onların iki farklı kategoride değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple iki tür arasındaki ayrımın ne olduğunun açık

bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu ayrımın iyi belirlenebilmesi içinse öncelikle her iki tür arasındaki benzerliklerin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu şekilde, farklılıklara daha iyi odaklanarak ayrım bulanıklığının giderilmesi ve yorumcuların türleri doğru değerlendirebilmeleri amaçlanmaktadır.

2. YÖNTEM

Araştırmada veriler yerli ve ağırlıklı olarak yabancı lisansüstü çalışmaların, kitapların, makale ve bildirilerin taranmasıyla toplanmıştır. Ayrıca Alman lied türü ile Fransız mélodie türünden birer örnek seçilerek karşılaştırmalı armonik analiz ve biçimsel analiz yapılarak yazılı doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Yapısı gereği Alman lied türünün biçimsel analizi yol gösterici olurken, Fransız mélodie türünde ise yol göstericinin armonik analiz olduğu gözlemlenmiştir. Her iki tür de şiirleri açısından değerlendirilmiş ve şiirlerin içerikleri ile bu şiirlerin müzik üzerindeki etkileri üzerine incelemelerde bulunulmuştur. Literatür taraması ve karşılaştırmalı analizden elde edilen verilerin değerlendirilip yorumlanması sonucunda her iki türün birbirine olan benzerliği dikkat çekmiştir. Veri analizi esnasında ortaya çıkan bu benzerlik, türleri farklı kategoride değerlendirmeyi zorlandığından, türün hariç kılma, dışlama özelliğinden kaynaklı farklılıklar üzerine yoğunlaşmıştır.

3. ALMAN KÜLTÜRÜNDE LIED

Lied, Alman kültüründe önemli bir yer tutar. Genellikle piyano eşliğinde solo şarkılar olarak icra edilirler. 19. Yüzyıldan önce örneklerine rastlanmış olsa da (Ursachi, 2021) özellikle 19. Yüzyıl romantik dönemde popüler hale gelmiştir. Franz Schubert, bu türün önemli bir figürü olarak kabul edilir. Schubert 'le birlikte Schumann ve Mendelssohn gibi ünlü besteciler de bu türün en güzel örneklerini bestelemişlerdir. Metinler müzik kadar önemli olmakla birlikte genellikle şiirsel ve duygusaldır. Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Heinrich Heine (1764-1821) ve Johann Michael Rückert (1749-1832) şiirleri bestelenen şairlerin başta gelenleridir (Yarar ve Camızcı, 2021, s. 266-267).

“Lied sözcüğü Almancadır ve dilimizde türkü veya şarkı anlamına gelir. Söz ve müziğin anlamsal birleşimi, müziklendirilmiş bir şiir; şiirsel bir melodidir. Son derece belirli Alman özelliklerini kapsadığı için 19.yüzyıl başından bu yana sözcük çevirisi yapılmaksızın başlı başına bir ekol olarak kabul edilen liedi, müzik dünyası “şan için bestelenmiş lirik şiir, duygulara hitap eden şiir” diye de açıklamaktadır. Lied, teknik bakımdan diğer ses müziği türlerinden (romans, kantat vs.) daha güçtür. Almanya’da doğmuş ve bütün Avrupa’ya yayılmıştır. En güzel örneklerini Schumann, Mendelssohn ve Schubert vermiştir. Lied’de şarkının metni en az müzik kadar önem taşır. Metin müzikle ifade kazanır ve kuvvetlenir. Kısaca lied, söz ve müziğin güç bir teknikle kaynaşmasından meydana gelen şarkılardır” (Sözer ve Sabar’dan aktaran Koçer ve Camızcı, 2021, s.266).

“Bu dönemde şiirin müzikle ifade edildiğinde önemli bir katkı getirdiğine ve etkisini güçlendirdiğine inanılmaktadır.1809 tarihli bir mektubunda Goethe ‘müziğe uyarlanmadıkça hiçbir lirik şiirin bir bütün olamayacağını’ belirtmiştir” (Güzel, 2014, s.34)

“Hodeir’e göre; Alman romantik Lied’i, Brahms’la sona ermesine rağmen Hugo Wolf, Gustav Mahler, daha sonra R. Strauss, Schönberg, Berg ve Webern” le yenilenme dönemine girmiştir. Schönberg Lied’i oda müziği ile oyunlu müzik alanlarında geliştirmiştir. Mahler ise piyano eşliği yerine orkestra eşliğini kullanarak Lied’i senfonik şiir biçimine taşımıştır” (Hodeir ve Say’dan aktaran Çetiner, 2007, s. 14)

Bu bilgiler ışığında lied hakkındaki bilgileri daha düzenli bir şekilde sunmak, daha anlaşılır hale getirmek ve daha kolay takip etmek amacıyla alt başlıklar halinde numaralandırarak aşağıdaki bilgiler oluşturulmuştur.

3.1 Lied Türünün Genel Özellikleri

- Romantik dönem Almanca “Lied”leri, duygusal derinlik, lirik ifade ve şiirsel duygu yoğunluğuyla karakterizedir.
- Şiir ve müziğin organik bir birleşimi olarak görülürler. Şairin duygusal içeriği, besteci tarafından müziğe dönüştürülerek ifade edilir.
- Genellikle tek bir vokalist ve bir piyanistten oluşan küçük bir ensemble ile icra edilirler.

Gelişimi:

•Franz Schubert, Romantik dönemin en önemli “Lied” bestecilerinden biridir. Schubert’in “Lied”leri, bu dönemin öncü eserleridir ve “Lied” formunun gelişimine büyük katkıda bulunmuştur.

•Robert Schumann ve Johannes Brahms gibi diğer besteciler de Romantik dönem “Lied”lerinin gelişimine katkıda bulunmuştur.

•Romantik dönem “Lied”leri diğer müzik türlerine ve bestecilere ilham kaynağı olmuş, oda müziği alanında gelişim göstermiş, senfonik şiir biçimine taşınmıştır.

•19. yüzyılda popülerlik kazansa da ilk örneklerine rastlanması 17. yüzyıla kadar uzanır (Cangal’dan akt. Temel, 2014, s.2)

Alman lied sanatı ile müzik formları arasında gösterilen lied biçimi birbiriyle karıştırılmamalıdır. “Lied Biçimi: “Lied biçimi” diye bildiğimiz biçim aslında çalgısal müzik alanına girer. Klasik sonatın, senfoninin konçertonun özellikle ağır bölümlerinde uygulanır...Beethoven’ın bir adagio’suyla Schubert ya da Schumann’ın bir lied’i arasında yapı benzerliği çok yüzeyde kalır” (Hodeir, 2022, s.48).

4. FRANSIZ KÜLTÜRÜNDE MÉLODIE

Mélodie, Fransa’da Lied’in benzeri olarak kabul edilebilecek bir türdür. Bu tür, Fransız şarkı geleneğinin önemli bir parçasıdır ve genellikle lied’lere benzer özelliklere sahiptir (Hodeir, 2002, s.46) Lied ile çok benzer olsa da onun kadar dramatik değildir. 19. yüzyılda Fransa’da popüler hale gelmiştir. İlk örneklerini Hector Berlioz vermiş olsa da mélodie özelliklerini belirgin olarak yansıtabilen ilk besteci Charles Gounod olarak kabul edilmiştir (Özgür, 2023, s.1963) Bu eserler, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Fransız besteciler tarafından bestelenmiş ve popüler hale gelmiştir (Moore, 2001). Önemli “mélodie” bestecileri arasında Claude Debussy, Gabriel Fauré, Maurice Ravel, Henry Duparc ve Ernest Chausson gibi isimler bulunmaktadır. Bu besteciler, kendi dönemlerinde Fransız müzik kültürüne katkıda bulunmuştur. Mélodie türünü zenginleştirmişler ve her biri bu tür üzerinde farklı stiller geliştirmişlerdir (Han, 2010).

“Mélodie bir şiir üzerine yazılmış, genel olarak piyano ile eşlik edilen ses için bir parçadır. Lied terimini yalnız Alman kaynaklı eserler için kullanmak gelenek olduğundan, mélodie terimi Alman okulu dışında kalan şarkılı oda müziği eserlerine denir olmuştur. Mélodie’nin Lied’le birçok ortak yönü vardır. Özellikle operanın sahneyle bağıntılı lirikliğine karşılık, içten bir lirikliği olması mélodie’nin özüdür. Gene de bu iki şarkı türü önemi küçümsenmeyecek bir noktada ayrılırlar: Alman Lied’inin halk şarkısı (Volkslied) kaynaklarından gelmesine karşılık, Fransız mélodie’si soyludur, incedir, bilgiçedir” (Hodeir, 2002, s. 50)

Bu bilgiler ışığında mélodie hakkındaki bilgiler maddeler halinde aşağıdaki gibi yeniden düzenlenebilir.

4.1 Mélodie Türünün Genel Özellikleri

•Mélodie’ler genellikle şairlerin şiirlerinin bestelenmesiyle oluşur. Şiirin metni, müziğin temelini oluşturur ve müzik, şairin duygusal içeriğini ve lirik ifadesini yansıtmak için kullanılır.

•Lied ile çok benzer olsa da onun kadar dramatik değildir.

•Genellikle tek bir vokalist ve bir piyanistten oluşan küçük bir ensemble ile icra edilirler.

•Melodie geleneği, 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Özellikle bu tür 19. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız bestecilerin önemli bir odak noktası haline gelmiştir.

•Claude Debussy, Gabriel Fauré, Maurice Ravel, Henry Duparc ve Ernest Chausson gibi besteciler, mélodie’lerin gelişimine büyük katkıda bulunmuşlardır. Her biri, kendi tarzlarını ve estetik anlayışlarını bu türde ifade etmiştir.

Hodeir’in (2022) dediği gibi mélodie’ler soyluluğu, inceliği veya müzikal zarafetleriyle klasik müzik repertuarının önemli bir parçasını oluşturur. Bu tür, hala günümüzde de popülerdir ve sanat müziği icra edenler arasında yaygın olarak seslendirilir (Karaçalı, 2023).

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Paris halkının enstrümantal müziği ve mélodie'yi opera yerine tercih etmesiyle vokal ve piyanolu oda müziği Fransız bestecilerin yaratıcılığını ve bireyselliğini ifade eden ana türlerden biri haline gelmiştir. Besteciler Franck, Debussy, Fauré, Duparc, Ravel, Chausson ve Poulenc, bu esere en büyük katkıda bulunanlardı. (Han, 2010, s. i)

Mélodie" terimi, genellikle klasik müzik repertuarında yer alan şarkı türlerini belirtmek için kullanılır. Mélodie'ler, genellikle solo vokal performansıyla icra edilen ve genellikle piyano ile eşlik edilen şarkılardır. Bu şarkılar, genellikle edebi şiirlerin müzikle bestelenmesinden oluşur ve duygusal derinlik, lirik nitelikler ve sanatsal ifadeye önem verir (Abbott, 2013, s.5) Fransızlar'ın "chanson" terimi genel olarak "şarkı" anlamına gelir ve daha geniş bir kapsama sahiptir. Chanson, Fransızca şarkılarının genel bir adı olarak kullanılabilir ve çeşitli tarzlarda şarkıları kapsar. Özellikle Fransızca popüler müzik veya halk müziği şarkıları chanson olarak adlandırılabilir (Guibert, 2005).

Birbirine benzer bu iki türü dil ve kültürel bağlam dışında daha somut veriler ortaya koyabilmemiz için çalışmanın bu kısmı her iki türden birer örnek vererek bu örneklerin analizine ayrılmıştır.

5. FRANZ SCHUBERT'İN ERLKÖNIG ESERİNİN ANALİZİ

Franz Schubert 'in Erbkönig (Elf Kralı) adlı bu ünlü eseri, Alman şair Johann Wolfgang von Goethe'nin aynı adlı şiirine dayanmaktadır (Ökten, 2024: <https://parsomenfanzin.com/2023/05/25/erlkonig-elfler-krali-goethe/>). Parşömen adlı internet sitesinde Goethe'ye ait bu şiir Kaan H. Ökten tarafından aşağıdaki şekilde çevrilmiştir.

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?	Kim sürüyor atını şu gece ve rüzgârda?
Es ist der Vater mit seinem Kind;	Babası ile çocuğu o.
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,	Oğlanı sıkıca kavramış kolları arasında,
Er fasst ihn sicher, er hält ihn warm.	Güvenle sarmalamış, sıcacık tutmuş onu.
Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht? –	Oğlum benim, neden saklıyorsun yüzünü korkuyla –
Siehst, Vater, du den Erlkönig nicht?	Görmüyor musun baba Elfler Kralını sen?
Den Erenkönig mit Kron' und Schweif? –	Tacı ve peleriniyle şu Kızılağaçlar Kralını? –
Mein Sohn, es ist ein Nebelstreif. –	Oğlum, bir sis şeridi o yalnızca. –
<i>"Du liebes Kind, komm, geh mit mir!</i>	<i>"Sen sevimli çocuk, bak, gel benimle!</i>
<i>Gar schöne Spiele spiele ich mit dir;</i>	<i>Çok güzel oyunlar oynarım ben seninle;</i>
<i>Manch bunte Blumen sind an dem Strand;</i>	<i>Sahilde pek çok rengârenk çiçek var,</i>
<i>Meine Mutter hat manch gülden Gewand." –</i>	<i>Annemin pek çok altın elbisesi var." –</i>
Mein Vater, mein Vater, und hörest du nicht,	Babacığım, babacığım duymuyor musun
Was Erenkönig mir leise verspricht? –	Elfler Kralının sessizce verdiği sözleri? –
Sei ruhig, bleibe ruhig, mein Kind!	Sakin ol, sakın kal, oğlum;
In dürren Blättern säuselt der Wind. –	Kuru yapraklar arasında rüzgâr hışırdıyor yalnızca. –

<i>“Willst, feiner Knabe, du mit mir gehn? Meine Töchter sollen dich warten schön; Meine Töchter führen den nächtlichen Reihn Und wiegen und tanzen und singen dich ein.”</i>	<i>“İstemez misin, tatlı oğlan, benimle gelmeyi? Benim kızlarım güzelce ilgilenir seninle; Benim kızlarım geceleri raksa öncülük eder Ve oynar ve dans eder ve şarkı söyler seninle.” –</i>
<i>Mein Vater, mein Vater, und siehst du nicht dort Erlkönigs Töchter am düstern Ort? – Mein Sohn, mein Sohn, ich seh es genau; Es scheinen die alten Weiden so grau. –</i>	<i>Babacığım, babacığım ama görmüyor musun Elfler Kralının kızlarını şu karanlıkta? – Oğlum benim, oğlum benim, çok iyi görüyorum: Yaşlı söğüt ağaçları beliriyor boz renkte yalnızca. –</i>
<i>“Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt; Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt.” – Mein Vater, mein Vater jetzt fasst er mich an! Erlkönig hat mir ein Leids getan! –</i>	<i>“Sevdim ben seni, şeklin şemailin cezbediyor beni; Ve razı olmazsan eğer, şiddet kullanırım, inan.” – Babacığım, babacığım, dokunuverdi o şimdi bana! Elfler Kralı büyük bir kötülük yaptı bana! –</i>
<i>Dem Vater grauset’s, er reitet geschwind, Er hält in den Armen das ächzende Kind, Erreicht den Hof mit Mühe und Not; In seinen Armen das Kind war tot.</i>	<i>Baba dehşete kapılmıştır; hızla sürer atını, İnleyen çocuğunu tutar kolları arasında. Zor zahmet ulaşır çiftliklerine; Kollarındaki çocuk ise ölmüştür çoktan.</i>

Şiir incelendiğinde bir babanın oğlunu at üstünde gece vakti rüzgârlı bir havada çiftliğe götürdüğü görülmektedir. İlk kıta anlatıcı olarak nitelendirebileceğimiz bir üslupta yazılmıştır. Giriş müziği ile olayın geçtiği ortam dinleyicinin zihninde belirmeye başlar. İkinci kıtadan itibaren ise olay akışı işlenmeye başlanmıştır. Babaya göre sis, kuru yapraklar arasında rüzgârın hışırdaması, yaşlı söğüt ağaçlarının boz renkte belirmesini çocuk, Elfler Kralı, tacı ve peleriniyle Kızılağaçlar Kralı ve Elfler Kralının kızları olarak görmekte ve Elfler Kralının onunla konuştuğunu düşünmektedir. Besteci Franz Schubert tarafından bestelenen bu şiir piyano eşliğiyle birlikte incelendiğinde sağ elde oktav üçlemelerle eserin başladığı ve sol minör tonunda sol elin gamın VI. derecesine kadar diziyi üçlemeler halinde seslendirdiğini görmekteyiz. Schubert’in sağ elde yazdığı oktav üçleme repetisyonların şiir düşünüldüğünde atın ayak sesleri olduğu, sol eldeki üçlemeli gamların ise rüzgârlı bir havayı canlandırdığını söyleyebiliriz. Tonalitenin minör ve koyu etkisinin ise geceyi simgelediği söylenebilir. Bu üçleme repetisyonların yine şiirle birlikte ele alındığında bir heyecanı, bir stresi, bir kovalamacayı veya bir yere yetişmeyi simgeleyen duygu durumlarını da temsil ettiği söylenebilir (Şekil 1).

Şekil 1: Erlkönig giriş

On beşinci ölçüye kadar bu şekilde bir sunuş yapan piyanonun ardından şan partisi şiiri seslendirmeye başlar. İlk kıta bu gergin ve telaşlı müzik içerisinde sunulduktan sonra üçüncü kıtada babanın görmediği ancak çocuğun algıladığı imaj onunla konuşmaya başlar. Çocuk gerçeklik dışındadır. Bu yüzden piyanonun buraya kadar alışagelmış telaşlı müziği bir anda hafif farklı bir dokuyla gelince dinleyeni değişik bir sahneye götürür. Burada Elfler Kralı çocukla konuşmaktadır. Nüansın *ppp* olması ise dinleyenin algıladığı sahne değişimini desteklemekte ve çocuğa Elfler Kralı'nın sesinin uzaktan duyulduğu izlenimini yansıtmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2: Erlkönig üçüncü kıta, Elfler Kralı'nın çocukla konuşması

Dördüncü kıtada çocuğun babasına seslendiği anda tekrar gerçekliğe döndüğü izlenimi dinleyiciye veren yine sağ elin üçlemeli repetisyonları ve nüansın *f* oluşudur. Müzik yine gergin bir havaya bürünmüştür (Şekil 3).

Şekil 3: Erlkönig dördüncü kıta, çocuğun babaya seslenmesi

Bu pasajın hemen arkasından çocuk babasına gerçek dışı bir yerden duyduğu Elfler Kralının sözlerinden bahseder. Şiirin bu kısmı piyanonun *p* nüansında seslendirdiği sol el pasajıyla desteklenmektedir. Aşağıda notasyonu gösterilen bu pasaj sanki dinleyiciye, çocuğun gördüğü gerçek dışı imgelere ait sesleri kulağında duyulduğunu ve onda yansıttığı anlamları ikinci bir ses olarak dile getirdiğini anlatmakta, çocuğun burada hayal ile gerçeklik arasında olduğunun izlenimini vermektedir (Şekil 4).

çocuğun elfler kralının söylediklerini aktardığı pasaj

nicht, was Erl. len. kö nig mir lei - se verspricht? Sei ru . hig, bleibe

p *decesc.*

çocuğun pasajına eşlik eden üçlü aşağıdan gelen pasaj.

Şekil 4: Erlikönig dördüncü kıta, çocuğun Elfler Kral'ının sözlerini aktarması

Beşinci kıtaya gelindiğinde ise yine Elfler Kralı çocukla konuşmaya başlar. Çocuk gerçeklik dışındadır. Üçüncü kıtaya benzer bir şekilde telaşlı müziğin bir anda *ppp* nüansa ve farklı bir dokuda sunulması dinleyenin zihninde yine farklı bir sahnenin belirmesine olanak tanıdığını söyleyebiliriz (Şekil 5).

ru . hig, mein Kind; in dür. ren Blättern säu - selt der Wind. „Willst,
fei - ner Kna - be, du mit mir gehn? mei. ne Tüch - ter sol - len dich

ppp

Şekil 5: Erlikönig beşinci kıta Elfler Kralı'nın çocukla ikinci kez konuşması

Altıncı kıtaya gelindiğinde çocuk tekrar babasına seslenerek gerçekliğe döner ve bu izlenimi dinleyiciye yine sağ elin üçlemeli repetisyonları ve *f* nüans verir. Müzik yine gergin bir havaya bürünmüştür (Şekil 6).

Mein Va - ter, mein Va - ter, und siehst du nicht dort Erl -
kö.nigs Tüchter am dü - stern Ort? Mein Sohn, mein Sohn, ich

decesc.

Şekil 6: Erlikönig altıncı kıta, çocuğun babaya ikinci kez seslenişi

Yedinci kıtada Elfler kralı bir kez daha çocukla konuşur. Bu kez piyano farklı bir dokuda sunulmaz ancak *p* nüans ile tekrar sunulur. Şiir incelendiğinde Elfler Kralı'nın çocuğa dokunabilecek kadar yaklaştığını ve ona dokunduğunu anlamaktayız. Sanki çocuğun zihninde yarattığı gerçeklik dışı mekândan gerçekliğe gelmiştir. Dokunur değişmemesi ancak *p* nüansın Elfler Kralı'nı temsil etmesi bu düşünceyi destekler niteliktedir (Şekil 7).

Şekil 7: Erlkönig yedinci kıta, Elfler Kralı'nın çocuğa dokunması

Elfler Kralı'nın çocuğa dokunmasının ardından çocuk babasına endişeli ve korkmuş bir şekilde durumu anlatır. Buradaki *fff* nüans işaretinin ise stresin büyüklüğünü temsil ettiği söylenebilir (Şekil 8).

Şekil 8: Erlkönig yedinci kıta, Elfler Kralı'nın dokunuşunu çocuğun anlatışı

Son kıtada anlatıcı olarak nitelendirebileceğimiz üsluba geri dönmüştür. Bu üslubun şiirin ilk kıtada ve son kıtada yer alması hikâyeyi bir çerçeve içerisine almıştır. Bu çerçevenin iyi bir şekilde gösterebilmesi içinse donanım değişikliği ile ana tonaliteye dönüş tam burada gerçekleştirilmiştir. Baba dehşet içindedir ve atını daha hızlı sürmeye başlar. Bu durum tempodaki accelerando ile desteklenerek sunulur (Şekil 9).

Şekil 9: Erlkönig son kıta, anlatıcı üslubuna geri dönüş

Şiirin sonuna gelindiğinde ise baba çiftliklerine ulaşır ancak artık çok geç kalmıştır. Bu nafile telaş son bir kez crescendo ve decrescendo nüanslarla betimlenmiştir. Çünkü babanın kolları arasındaki çocuğu çoktan ölmüştür. Bu durum eşliğin olmadığı bir recitative ile sesizlikte anlatılmıştır. Buradaki sessizliğin, çocuğun bu dünyadan göç ettiğini, hayatın onun için durduğunu betimlediği söylenebilir (Şekil 10).

Şekil 10: Erlkönig son kıta, babanın çiftliğe varması ve çocuğun ölümü

6. GABRIEL FAURÉ'NİN APRÈS UN RÊVE ESERİNİN ANALİZİ

Gabriel Fauré'nin Après Un Rêve (Bir Rüyadan Sonra) adlı bu eseri, Fransız şair Romain Bussine 'in şiirine dayanmaktadır. Bu "mélodie", zarif ve lirik bir ifadeyle romantik bir duyguyu yansıtmaktadır. Yusuf Ziya Düşmez tarafından çevrilen şiir aşağıdaki gibidir (Y. D. Düşmez, kişisel görüşme, 16 Mart 2024).

Dans un sommeil que charmait ton image
Je rêvais le bonheur, ardent mirage,
Tes yeux étaient plus doux, ta voix pure et sonore,
Tu rayonnais comme un ciel éclairé par l'aurore;

Görünüşüne hayran bırakan bir uykuda
Mutluluğu, ateşli bir serabı hayal ettim
Gözlerin çok yumuşaktı, sesin saf ve gürdü,
Şafak vakti aydınlanan bir gökyüzü gibi parlıyordun;

Tu m'appelais et je quittais la terre Beni aradın ve ben dünyayı terk ettim
Pour m'enfuir avec toi vers la lumière, Seninle ışığa doğru kaçmak için,
Les cieux pour nous entr'ouvraient leurs nues, Gökler bizim için bulutlarını araladı,
Splendeurs inconnues, lueurs divines entrevues. Bilinmeyen ihtişamlar, ilahi parıltılar belirdi.

Hélas! hélas, triste réveil des songes, Ne yazık ki! ne yazık ki, rüyaların hüznü uyanışı,
Je t'appelle, ô nuit, rends-moi tes mensonges; Sana sesleniyorum ah gece, yalanlarını bana geri ver;
Reviens, reviens, radieuse, Geri dön, geri dön, ışıltılı,
Reviens, ô nuit mystérieuse! Geri dön, ey gizemli gece!

Eser Erlkönig 'de olduğu gibi tiyatral bir şekilde anlatılmamıştır. Zarif bir eşlik üzerinde sunulan şiir ile müziğin daha iyi anlaşılabilmesi için armonik analiz yöntemi tercih edilmiştir. Eserin do minör tonalitesinde piyanoda sağ elin *pp* nüansı ile sakin bir şekilde başladığı görülmektedir. Bir sonraki ölçüde dolce olarak giriş yapan şan partisinin son vuruşu ile piyanoda duyulan III. derece 7'li akoru, üçüncü ölçüdeki ara dominant akoruna bağlanarak (V/II) eserin henüz başlarında farklı tonalitelere renk sunacağını göstermektedir (Şekil 11).

The image shows a musical score for the first three measures of 'Après Un Rêve'. The top staff is the vocal line, marked 'Andantino.' and 'dolce'. The lyrics are: 'Dans un som - meil que charmaïtton i - / (Poésie Toseane) Le - ra - ti sel che la lu - na' ele -'. The bottom staff is the piano accompaniment, marked 'Andantino.' and 'pp'. The score includes a harmonic analysis diagram below the piano part, showing the progression of chords: I, III, 4, 3, 9, 7, +, V/II, 8. The diagram uses red lines to connect the chords across the measures.

Şekil 11: Après Un Rêve, 1-3. Ölçüler

Üçüncü ölçüdeki II. dereceye ait dominant akorunun, dördüncü ölçünün bas sesi incelendiğine (Şekil 12) II. dereceyi çağırdığı görülmektedir. Art arda bir sonraki akorda ait olduğu tonik sesini çağıran dominant akor-bağlantıları beşinci ölçüye kadar devam eder. Bu dominant-tonik üzerine kurulan ara dominant bağlantıları üçüncü ölçüde başlayan bas partisi hareketinin de temelini yansıtmaktadır. Bas partisi hareketi dokuzuncu ölçüye kadar sürse de dominant-tonik bağlantıları altıncı ölçüde armoniye yabancı seslerin katılmasıyla değişir. Bu yabancı sesler şan partisinde beşinci ölçünün son vuruşunda kendini duyurur. Altıncı ölçü bas seslerden bağımsız ele alındığında; piyanonun akorlarının aslında kendi içerisinde fa minör tonalitesine yöneldiğini ve fa minör tonalitesinin III. derecesi ile I. derecesi arasında bir bağlantı duyurduğunu söyleyebiliriz. III. derece akorlarının dominant ailesi içerisinde değerlendirilebileceği göz önünde bulundurulursa; dominant-tonik bağlantılarının bu ölçüde de arka planda devam ettiği ve tutarlılığı bozmadığı söylenebilir. Fauré'nin bu pasajı kalıbın dışında düşünmesi ancak arka planda hala fonksiyonu sürdürmesi şiirdeki "Mutluluğu, ateşli bir serabı hayal ettim" dizeleriyle açıklanabilir. Kişinin o anlık hayalini zihninde canlandırmasının armonideki bu iki farklı ortamın yaratılmasına neden olduğu düşünülebilir. Bu bir anlık düşünce önceki kalıba geri dönüşle yani yedinci ve sekizinci ölçüdeki dominant akorunun dokuzuncu ölçüde tonik (Şekil 13) akorunu geri çağırmasıyla sonlanır. Bu ölçü bas

seslerden bağımsız olmadan analiz edildiğinde ise rötar seslerinin gösterilmesiyle açıklanabilir. Benzer bir şekilde şan partisinde de armoniyeye yabancı sesler (antisipasyon, broderi, pasaj) yer almaktadır.

4

antisipasyon işleme/broderi pasaj işleme/broderi

- ma - ge Je rêvais le bon - heur ardent mi - ra - /
- tu - tu Le - ra da - gli occhi miei tuo - ta - der - mi

eşape/
kaçak ses

rötar fa min yönelme III

işleme/broderi

II III VI 9

9 8 9 b9 b5 7 9
7 7 4 3 VI II V
+ + + + +
V/III V/VI

Şekil 12: Après Un Rêve 4-7. ölçüler

İkinci satırda bahsedilen hayal sebebiyle tonaliteden IV. dereceye (fa minör) yönelerek uzaklaşmış ancak bu kısa süreli olarak hissedilmiştir. Üçüncü satırda ise (Şekil 13) artık cümlede şiirin ikinci kıtasında sözü edilen hayalin ne şekilde görüldüğü "Gözlerin çok yumuşaktı, sesin saf ve gürdü" dizeleriyle anlatılmıştır. Bu durum dokuzuncu ölçüde armoninin fa minör tonalitesine modülasyon yapılmasıyla desteklenmiştir. Bu esnada onuncu ölçüdeki "doux" kelimesi fa minör tonalitesine tam modülasyon yapıldığı esnada ve yeni tonalitenin IV. derecesi olarak ifade edilmiştir. Kelimenin "yumuşak" anlamı taşımaması ise armonideki duyulan bu yumuşaklık ile paralel hissedilmektedir.

8

pasaj işleme/broderi

- ge, Tes yeux étaient plus doux, ta voix pure et so - no - re,
- re, Il tra - ditor del son - nomba tu - can - na - to.

V I IV VII

fa minör: V

+4
7 3
VII

Şekil 13: Après Un Rêve 8-11. ölçüler

Dördüncü satıra gelindiğinde "Şafak vakti aydınlanan bir gökyüzü gibi parlıyordun" dizeleri tonaliteyi ana tonun ilgili majörüne yöneltmiştir. On ikinci ölçüde başlayan (Şekil 14) mi bemol majöre modülasyon on dördüncü ölçüdeki şan partinin yükselişini desteklemektedir. Şan partisindeki "éclairé par l'aurore" söz dizisinin aydınlanan şafak vaktinden bahsetmesi ve majörün parlak karakterinin burada güneşin doğuşunu resmetmeye çalıştığını

söyleyebiliriz. Özellikle on ikinci ölçüde yer alan şan partisindeki sol bemol sesi sebebiyle on üçüncü ölçüdeki majör tonalitenin oldukça parlaması bu durumu destekleyen etkenlerden birisidir.

12

Tu ray - on - nais comme un ciel é - claire par l'ar -
bel - lo a - mau - te m'ha - fat - to spa -

6 5 +4 6 7 4 + 3

işleme/ broderi pasaj antisipasyon

pasaj

Mi Majör: I II VII I VI V

Şekil 14: Après Un Rêve 12-14. ölçüler

On beşinci ölçüden itibaren mi bemol majör tonalitesine modülasyon yaptıktan sonra birinci kıta sonlanır. İkinci kıta için on altıncı ölçüde do minör tonalitesinin V. derecesinin duyurulmasıyla ana tona tekrar dönüş yapılır (Şekil 15).

15

- ro - re; Tu m'ap - pe -
ri - re. Se - le - ri -

7 + 3 4 3

Do Minör: I V I III 4 3

Şekil 15: "Après Un Rêve" 15-17. ölçüler

On yedinci ölçüden itibaren (Şekil 15) başlayan ikinci kıta "Beni aradın ve ben dünyayı terk ettim, Seninle ışığa doğru kaçmak için, Gökler bizim için bulutlarını araladı" dizeleri boyunca birinci kıtaya aynı şekilde devam eder. Ancak yirmi beşinci ölçüdeki (Şekil 16) şan partisinde sözlerden kaynaklı küçük bir ritmik değişiklik bulunmaktadır. Üçüncü satırın sonuna gelindiğinde ise artık yirmi altıncı ölçü farklı sunulmuştur. Bir önceki gibi yine fa minör tonalitesine modülasyon yapılmıştır.

Birinci kıtada:

26. ölçüden itibaren farklı

apojiyatür

fa minör:

6 _____
♯
V _____

Şekil 16: Après Un Rêve 24-26. ölçüler

Fa minör tonalitesinde devam eden pasaj yirmi yedinci ölçüde ara dominant akorunun dominant derecesine bağlanmasıyla tam kalış sergiler. Yirmi dokuzuncu ölçünün son vuruşunda altının yarım ses tizleşmesi ile yarı eksik yedili birinci çevrim halini alan akor mi bemol majör tonalitesinin VII. derecesi gibi gözükse de istisnai çözüm yaparak V. dereceye bağlanır (Şekil 17).

pasaj işleme/broderie pasaj işleme/brod.

27 *cresc poco a poco.*

istisnai çözüm

♭6 _____ 7 _____
5 _____ 4 _____ + ♯
I _____ V/V _____ V _____

♭4 _____ ♯6 _____
3 _____ 5 _____
VI _____

Şekil 17: Après Un Rêve 27-29. ölçüler

Otuzuncu ölçüyle birlikte (Şekil 18) şiirin üçüncü kıtası başlar. Bu kıtada “Ne yazık ki! ne yazık ki, rüyaların hüznü uyanışı,” dizelerinde anlatılan hayal kırıklığı şan partisinde “Hélas! (Ne yazık ki!)” sözünün zirveye ulaşmasıyla anlatılır. Rüyanın bitişi ve uyanış, nereye çözüleceği tam belli olmayan bir armoni ile anlatılır. Otuz ikinci ölçüde mi bemol tonuna ait dominantın içerisinde *sensible* sesinin yer almaması, bu akorun çözüldüğü yerin mi bemol üzerinde bir dominant akoru olması, bu dominant akorunun işleme sesiyle deforme edilmesi, seslerin eksiltilmesi yoluyla akorun ana tonalitenin ilgili majörü haline gelmesi, aynı yolla armoninin ana tonalitenin tonik akoruna dönüşmesi gibi nedenler bu kararsız armoniye sebep olmaktadır. Bu geçişin rüya aleminden gerçek hayata dönüşü temsil ettiğini söyleyebiliriz.

30

- vu - es, Hé - las! Hé - las, triste réveil des
- di - re, Se - lo ri - tro - to quell' amor gin

33

son - ges Je Cap - pel - le, ô
con rötâr işleme/br. do, Se - lo ri -

V _____ 2 _____ V/IV _____ IV _____ V/Mib

9 _____ 8 _____ 7 _____
4 _____ 3 _____ (sensible yok)

Mib

Şekil 18: Après Un Rêve 30-35. ölçüler

Tüm mélodie boyunca do minör ana tonalitesi gerçek hayatı temsil ediyorsa, gerçeklikten uzaklaşmayı ise fa minör tonalitesinin temsil ettiği söylenebilir. Otur dördüncü ölçüden itibaren (Şekil 18) "Sana sesleniyorum ah gece, yalanlarını bana geri ver;" sözleri parçadaki karakterin rüyaya geri dönmek istemesini anlatmaktadır. Bu durum ana tonaliteye tam anlamıyla dönüşü Otuz yedinci ölçüye kadar geciktirir (Şekil 19). Otuz yedinci ölçüde tonalite artık do minör ana tonalitesine geri dönmüş ve gerçekliğe geçiş tamamen sağlanmıştır.

36

nuit, rends moi tes men - son - pasaj - ges, Re -
- tro - to quell' a mor gen - ti - le Mai

9 _____ 6 _____ 2 _____ 6 _____ 6 _____ +4
7 _____ +3 _____

II _____ V _____ I _____ V _____ II _____ V _____ III _____ V _____

do minör: IV _____

Şekil 19: Après Un Rêve 36-38. ölçüler

“Geri dön, geri dön, ışıltılı,” sözleriyle (Şekil 20) ışıltılı gece tekrar çağırılır. Parçada gerçeklikten uzaklaşma tam beşli aşağıdaki tonalite ile temsil edildiği için burada da ışıltılı geceyi temsil eden fa minör tonalitesinin mümkün olmadığı, bu durumdan uzaklaşıldığı tam beşli aşağıdaki tonalite olan si bemol majör tonalitesine yönelme ile temsil edildiği söylenebilir.

36

epesc.

I II V IV V V(VI) 6 6 V

Sib Majör: III

Şekil 20: Après Un Rêve 36-38. ölçüler

Son olarak (Şekil 21) “Geri dön, ey gizemli gece!” sözleri son bir kez daha duyulur. Tonalite bir önceki modülasyon ile rüyadan tamamen uzaklaşıldığını göstermiştir. Eserin ana tonaliteye karar vermesiyle artık bu çağrının nâfile bir istek olduğunu anlatmak istediğini söyleyebiliriz.

39

6 6 9 8 6 5 4 3

Do minör: V VII I

42

Şekil 21: “Après Un Rêve” 39-45. ölçüler

7. TARTIŞMA VE SONUÇ

Lied türünün mélodie üzerindeki etkisine dair ipuçlarına müzik tarihinde rastlanmış ve bu etkinin varlığı kabul edilmiştir. Schubert' in bu türde yazmış olduğu bestelerinin Fransa'da yayılmasıyla bu etkinin daha da arttığı söylenebilir. Bununla ilgili Noske ve Benton'a ait French Song from Berlioz to Duparc: The Origin and Development of the Mélodie adlı kitapta Fransız tenor Adolphe Nourrit'e ait bir anı şu şekilde anlatılmıştır;

"Bu bilinmeyen bilgiyi, Liszt'in arkadaşı olan Macar bankacı M. Dessauer'in evinde Nourrit'e Schubert'in şarkılarının ilk ifşasında orada bulunan bir arkadaşımın topladığım için mutluyum. Nourrit içeri girdiğinde son olarak piyanoda "Erlkönig" çalıyordu... Bu dramatik müziğin farkına varınca derin bir duygulandı ve yüzü aydınlandı. Parça bitince tekrar çalınmasını istedi ancak Liszt, şarkıyı kendisinin söylemesinin daha iyi olacağını söyledi. Nourrit, Almanca bilmediği gerekçesiyle izin istedi. Liszt metni ona açıkladığında şarkıcı sadece melodiyi seslendirmeyi kabul etti ve bunu ilham veren bir tercümanın ifade gücüyle yaptı...O günden sonra yoğun bir tutkuyla o şarkılara kapıldı; onun isteği üzerine belli sayıda kitap tercüme edildi ve lied türünün yorulmak bilmez bir propagandacı oldu" (Noske ve Benton, 1988, s.28)

Lied ile mélodie türleri arasındaki en önemli fark dramatik yönden lied türünün daha ön planda olması şeklinde açıklanabilir. Bu noktada "dramatik" kelimesinin anlamına yönelmek gerekebilir. Kiliç'in (2021) anlattıklarına göre; "Dramatik kelimesi 'sahne oyununa özgü olan' ve 'içinde gerilim, çatışma ve benzeri olaylar bulunan, insan ilişkileri ile gelişen eser, olay' biçiminde iki anlam üzerinden tanımlanmaktadır (TDK, ____)". Yücel'e göre ise (2020 s.3);

"Drama, köken olarak 'yapılan anlamlı bir şey' ya da 'oynamak' anlamlarından türemiştir. Klasik anlayışın temel ilkelerini oluşturan Aristoteles, dram sanatının kökeni olan dramı, 'yaşamdaki bir olayın ya da hareketin yeniden yaratılması' olarak açıklamıştır (Aristoteles, 2007: 1). Örneğin, bir spor müsabakası tıpkı bir tiyat-ro oyunu gibi duygu durumları yani dramatik öğeler içerir. Fakat aralarındaki fark, spor müsabakasının gerçek bir olay olmasıdır. Bir dramatik durumun 'dra-matik sanat' olarak nitelendirilebilmesi için içerdiği dramatik durumun yaşamdan yansıma olması şarttır (Esslin, 1996: 42). Aristoteles'in dramatik sanatlar için 'yaşam-daki bir olayın ya da hareketin yeniden yaratılması' tanımına dram kelimesinin anlamını gözeterek tekrar bakacak olursak; yansımanın 'anlamlı olması' koşu-tuna varırız. Dram sanatı bir anlam yaratmalı ve bu anlamı gösterim yoluyla iletmelidir. Anlamını ve ama-cını tamamlaması için gösterim ile iletim yani sahne ve izleyici dram sanatının ayrılmaz bir parçasıdır, biri olmadan diğerinin anlamı eksiktir".

Kiliç ve Yücel'in yönlendirmeleri ışığında 'dramatik' kelimesinin taşıdığı 'oynamak' ve 'sahne' anlamları ele alındığında bu iki benzer tür arasındaki kavram bulanıklığının önemli ölçüde gidereceği düşünülmektedir. Bu çalışmada yer alan Erlkoning eserinin analizinin yapılmasında 'dramatik' kelimesindeki tiyatral anlam düşünülmüş ve eserin bu tür bir analize elverişli olması da düşünceyi destekler nitelikte ön plana çıkmaktadır. Après un Rêve'in analizinde ise bu tiyatral durum ön planda duyulmamaktadır. Bu sebeple analizde armonik açıklamalar yapma gerekliliği duyulmuş, müzikal açıklamalar üzerinden eseri incelemenin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Sonuç olarak 'Dramatik' kelimesini daha somut olarak ön plana çıkarmak gerekirse; lied türü açısından bakıldığında anlatılmak istenen olayların akıllarda tıpkı bir tiyat-ro oyunu gibi yeniden canlandırılması rolünden bahsedilmesi gerektiği düşünülebilir.

7.1 Lied ve Mélodie Türlerinin Benzer Yanları

- Duygusal Derinlik: Genellikle derin duygusal ifadeleri ve lirik temaları işlerler. Bu şarkı türleri, insan duygularını ve deneyimlerini derinlemesine ele alır ve genellikle duygusal bir bağ kurmayı hedefler.

- Şiirsel Metinler: Her iki tür de genellikle şiirsel metinlere dayanır. Şairlerin ifadesiyle, bu şarkılar sözlerin derin anlamını ve duygusal yoğunluğunu vurgular. Şiirsel metinler, şarkının duygusal ve tematik odak noktasını oluşturur.

- Solo Vokal Performansı: Genellikle solo vokal performansı ile icra edilirler. Bu, şarkının duygusal ifadesine ve lirik anlatısına odaklanmayı sağlar. Şarkıcı, dinleyiciyle doğrudan bir bağ kurarak duygusal bir deneyim sunar.

- Piyano Eşlik: Çoğu zaman piyano eşlik eder. Piyano, şarkının duygusal atmosferini ve müzikal ifadesini zenginleştirir. Ayrıca, vokal performansı destekleyerek şarkının gücünü artırır.

- Romantik Dönem Estetiği: Her iki tür de genellikle 19. yüzyılın romantik müzik döneminin estetik anlayışını yansıtır. Bu dönemin müzikal özellikleri arasında duygusal derinlik, bireysel ifade özgürlüğü ve doğaya duyulan hayranlık gibi unsurlar bulunur.

7.2 Lied ve Mélodie Türlerinin Farklılıkları

- Dil ve Kültürel Bağlam: Mélodie türü Fransız kültürü ve dilinde gelişmiştir ve genellikle Fransız şairlerin şiirleriyle ilişkilendirilir. Lied türü ise Alman kültürü ve dilinde gelişmiştir ve Alman şairlerin şiirleriyle sıkça kullanılır.

- Müzikal Tarz ve İfade: Mélodie türü, genellikle zarif ve lirik bir ifadeye sahiptir. Müzikal incelikler, duygusal derinlik ve zarafet ön plandadır. Lied türü ise genellikle daha dramatik ve duygusal bir ifadeye sahiptir. Şiirsel duygu yoğunluğu, derinlik ve romantik bir hava hakimdir.

- Müzikal Yapı ve İcrası: Mélodie türü, genellikle daha sade bir müzikal yapıya sahiptir ve piyano eşlik ederken solistin sesi ön plana çıkar. Lied türü ise genellikle daha karmaşık bir müzikal yapıya sahiptir ve piyanonun yanı sıra solistin ve piyanistin iş birliği önemlidir.

- Temalar ve Konular: Mélodie türü, genellikle aşk, doğa ve lirik konuları işlerken, Lied türü ise daha geniş bir konu yelpazesine sahiptir ve melankoli, özlem ve hayatın derinlikleri gibi temalara odaklanabilir.

KAYNAKÇA

- Akkılıç, D. (2010). Lied sanatında f.schubert ve schwanengesang lied dizisinden“standchen” in incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 434-444.
- Abbott, H. (2013). Editorial: Poetry, performance, music in nineteenth-century France. *Dix-Neuf*, 17(1), 1-8. <https://doi.org/10.1179/122.00000000028>
- Ayhan, Y. (2019). *19. Yüzyılda Avrupa’da teknolojik ve toplumsal değişimlerin giysi modasına etkileri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü
- Baker, J. P. (1927). Sir Alexander Mackenzie: And his work at the Royal Academy of Music, London. *The Musical Quarterly*, 13(1), 14–28. <http://www.jstor.org/stable/738553>
- de Curzon, H., & Groncke, C. (1917). History and glory of the concert-hall of the Paris Conservatory (1811-1911). *The Musical Quarterly*, 3(2), 304–318. <http://www.jstor.org/stable/738092>
- de Oliveira, O. W. (2016). De l’intérêt de Fétis pour les instruments Sax à la création de la classe de saxophone (1867) au Conservatoire royal de Bruxelles. *Revue Belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift Voor Muziekwetenschap*, 70, 191–209. <http://www.jstor.org/stable/26623041>
- Guibert, G. (2005, Jul) *Is the French word chanson equivalent to the English term popular music?*. [Conference presentation]. Meaning Music. IASPM International Conference, Università di Roma, Italy.
- Güzel, E. (2014). *Johannes Brahms’ın, liedleri ve sanatsal özellikleri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Han, E. (2010). *Innovations in French chamber music and mélodie (1886 - 1962) - A Collaborative Pianist’s Perspective* (Unpublished doctoral dissertation). University of Maryland.
- Hungary. Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium. (1878). *Exposé sur le développement (1867-1877) et sur l’état actuel de l’instruction publique des sciences et des arts en Hongrie*. Imprimerie de l’Université royale hongroise.
- Hodeir, Andre (2002). Müzikte türler ve biçimler, çev. İlhan Usmanbaş, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Karaçalı, P. U. (2023). *Fransız mélodie repertuarı*. Akademisyen Kitabevi.

- Kiliç, M. (2021). Sinemasal ışığın filmin dramatik yapısına etkisi: se7en örneği. *mediarts*, 1(1), 87-103.
- Koçer, B. Y., & Camızcı, D. (2021). Antonín Dvořák'ın " gypsy songs op. 55" lied dizisinin incelenmesi. *Journal of Academic Social Science Studies*, 14(86). <http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49514>
- Lippman, E. A. (Ed.). (1986). *Musical aesthetics: the nineteenth century* (Vol. 2). Pendragon Press.
- Martinez, N. I. (1998). Musicologists and archivists confront the nineteenth century: notes from the national library of Madrid. *Fontes Artis Musicae*, 45(1), 63–80. <http://www.jstor.org/stable/23509227>
- Mcquere, G. D. (2000). The Moscow Conservatory 1866-1889: Nikolai Rubinshtein and Sergei Taneev. *Canadian-American Slavic Studies*, 34(1), 33-61. <https://doi.org/10.1163/221023900X00038>
- Müller, S. O. (2010). Analysing musical culture in nineteenth-century Europe: towards a musical turn? *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 17(6), 835–859. <https://doi.org/10.1080/13507486.2010.535121>
- Messina, K. (2008). Mélodie et romance au milieu du XIXe siècle: Points communs et divergences. *Revue de Musicologie*, 94(1), 59-90. <http://www.jstor.org/stable/25485885>
- Moore, S. K. (2001). *Words without songs, and songs despite words: Poetry and music in the French mélodie* [Unpublished doctoral dissertation]. Cornell University.
- Noske, F., & Benton, R. (1988). *French song from Berlioz to Duparc: The Origin and development of the mélodie*. Courier Corporation.
- Özgür, C. (2023). A musical glance upon the melodie apres un reve by faure. *Premium e-Journal of Social Science (PEJOSS)*, 7(37), 1962-1967. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10459223>
- Phillips Jr, L. M. (1979). *The Leipzig Conservatory: 1843-1881*. Indiana University. <https://doi.org/10.17161/ygas.v55i.18203>
- Poulin, P. L. (1990). A view of eighteenth-century musical life and training: Anton Stadler's "Musick Plan." *Music & Letters*, 71(2), 215–224. <http://www.jstor.org/stable/736437>
- Scott, D. B. (2008). *Sounds of the metropolis: the 19th century popular music revolution in London, New York, Paris and Vienna*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195309461.001.0001>
- Sirch, L. M. (2021). the music inventory of the napoleonic kingdom of italy (Milan, 1805–1814). *Fontes Artis Musicae*, 68(2), 67-157. <https://www.jstor.org/stable/27086865>
- Szostak, R. (1991). *Role of transportation in the Industrial Revolution: A comparison of England and France*. McGill-Queen's University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt8112c>
- Tavares, T. (2015). *Essays on sovereign default* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Rochester, New York
- Temel, H. (2014). *Çağdaş Türk Müziği lied'lerinin incelenmesi* (Doctoral dissertation, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Ursachi, D. D. (2021). The romantic German lied-an overview. *Review of Artistic Education*, 21(1), 71-77. <https://doi.org/10.2478/rae-2021-0009>
- Vasile, I. L. (2021). Timbral diversity of vocal chamber music at the beginning of XIXth century. *Învăţământ, Cercetare, Creaţie*, 7(1), 547-552.
- von Goethe, J. W., Çev. Ökten, K. H (2023, Mayıs 25). *Der Erlkönig*, Çev. Elf Kralı. 3 Mart 2024 tarihinde <https://parsomenfanzin.com/2023/05/25/erlkonig-elfler-krali-goethe/> adresinden erişildi.
- Yarar, B., & Camızcı, D. (2021). Antonín dvořák'ın "gypsy songs op. 55" lied dizisinin incelenmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(86), 261-280. <http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49514>
- Yücel, C. (2020). Bir Mekân Olarak Dramatik Sanat Alanı. *Görünüm*, 9(9), 1-12.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).